

Axel Johnsen

Dannevirkemænd og Ejderfolk



Den grænsepolitiske
opposition i Danmark 1920-1940



Dannevirkemænd og Ejderfolk

Forsidebillede:

Dannevirkemændene og Ejderfolkene, der havde været det tabende hold i afstemningskampen 1918–1920, gjorde i løbet af 1930'erne et politisk comeback i Danmark. Her ses nogle af de mest markante ordførere i den danske agitation for Sydslesvig i mellemkrigstiden. I forreste række fra venstre næstformand i Grænseforeningen, Valdemar Harsløf, der havde været idémand bag tanken om en selvstændig stat omkring Kielerkanalen og en dansk sydgrænse ved Dannevirke. Til højre for ham anglerbonden Peter Lassen fra Strukstrup, frontfigur for mindretallet i det sydlige Sydslesvig og ikon for Dannevirkemændenes og Ejderfolkenes kamp. Dernæst Grænseforeningens formand, rektor H.P. Hansen, Dannevirkemand og fremtrædende ordfører i den sønderjyske sag siden 1880'erne. Til højre for ham historikeren Vilhelm la Cour, der i 1919 havde argumenteret for Flensborg, men som i løbet af mellemkrigstiden blev talsmand for Danmarks historiske ret i området helt ned til Ejderen. Yderst til højre ses V. Porsdal, medlem af Grænseforeningens hovedstyrelse og mangeårigt medlem af Ligaen D.D.D. Foto fra Grænseforeningens sendemandsmøde i Randers 1935. Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

A X E L J O H N S E N

Dannevirkemænd og Ejderfolk

Den grænsepolitiske opposition i
Danmark 1920-1940

Udgivet af

Studieafdelingen ved

DANSK CENTRALBIBLIOTEK FOR SYDSLESVIG

NR. 49

FLENSBORG 2005

Studieafdelingen takker for støtte til bogens udgivelse fra
P.J. Schmidt-Fonden

Axel Johnsen:
Dannevirkemænd og Ejderfolk
Den grænsepolitiske opposition i Danmark 1920-40

Udgivet af Studieafdelingen
ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, nr. 49
Flensborg 2005

Sats og tryk: P.J. Schmidt Grafisk produktion, Vojens
Bogbinder: J. P. Møller Bogbinderi, Haderslev

Redaktion: Lars N. Henningsen
© Forfatteren og Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig

I kommission hos Padborg Bog & Idé, Nørregade 16, DK 6330 Padborg
e-mail: 6982@bogpost.dk
ISBN 87-89178-46-7
ISSN 1397-4343

Indhold

1. Indledning	7
2. Dannevirkestandpunktet 1918-1920	18
3. Ligaen D.D.D.	36
4. Thorkild Gravlund og folkerejsningen	49
5. Grænseforeningen	64
6. Problembarnet i Århus	77
7. Pionerer på den sydligste arbejdsmark	91
8. Slesvighus	105
9. Peter Lassen af Strukstrup	111
10. Jutta Skrumsager Madsen – høje krav til danksheden	122
11. Mandefald i det sydlige Sydslesvig	130
12. De jyske Separatister	137
13. To mindretal i Slesvig by	150
14. De jyske Separatister i aktion	161
15. På kollisionskurs med Højskolen	174
16. Nyt fremstød og fortsat splittelse i Slesvig by	187
17. Dannevirkemændenes kamp for monopol i det sydlige arbejde	194
18. Peter Lassen på støtten	209
19. Südschleswigsche Flugschriften	222
20. Gottorpforeningens medlemmer i Danmark	232
21. Jørgen Jørgensen og baglandet i Danmark	244
22. Græsrødderne i Konservativ Ungdom	254
23. Jørgen Jørgensens arbejde i Sydslesvig	262
24. På vej mod en privatskole i Slesvig by	273
25. Ligaen D.D.D. som Grænseforeningens problem	288

26.	Vanskeligt samarbejde med den forhadte H.P. Hanssen	298
27.	Tønning	314
28.	Frederiksstad	321
29.	Den slesvigske Forening for Ejdersted	329
30.	Privatskolen i Tønning	339
31.	Tysk razzia mod Tønning og Grænseforeningens modtræk ...	351
32.	Skoleindvielse i Tønning: Ejderlinjen proklameres	360
33.	De sidste kritikere	371
34.	Claus Eskildsens bog Dansk Grænselære	386
35.	Ligaen D.D.D. og hvervebrochuren fra 1935	401
36.	Reaktioner på Dansk Grænselære	407
37.	Slesvig-holstensk modoffensiv – med Ligaen som trumf	421
38.	Enhedsfronten mod Ligaen	434
39.	Flyveskrifternes endeligt og Peter Lassens død	443
40.	Glimt fra tiden derefter	453
41.	Diskussion	472
42.	Konklusion	483
	Zusammenfassung	497
	Kilder og litteratur	515
	Noter	533
	Personregister	561
	<i>Studieafdelingens udgivelser</i>	568

1. Indledning

Søndag den 20. oktober 1935 var der folkefest på halvøen Ejdersted, der ligger i Sydslesvig på nordsiden af Ejderens udmunding i Vesterhavet. Anledningen var indvielsen af en stor nyinddæmmede kog på halvøens vestside, og allerede fra tidlig morgen strømmede tusindvis af mennesker fra Ejdersted og fra hele provinsen Slesvig-Holsten til festpladsen for at deltage i indvielsesceremonien og for at få et glimt af den preussiske statsminister Hermann Göring, der skulle foretage den officielle indvielse og navngivning af det nye landområde, Hermann-Göring-Koog.¹

Mens Göring, den slesvig-holstenske overpræsident og *Gauleiter* Hinrich Lohse samt en stribe andre fremtrædende tyske politikere talte til folkemasserne fra den store, festligt smykkede tribune, blev der holdt en anden og noget mere beskedne fest omkring 15 kilometer derfra. I havnebyen Tønning, ligeledes ved Ejderen, var omkring 200 danskere forsamlet til indvielsen af en dansk skole i byens udkant. Blandt disse 200 var dels medlemmerne af den lokale danske mindretalsforening i Tønning, dels repræsentanter for det danske mindretals centrale ledelse i Flensborg. En sidste og nok så talstærk gruppe blandt gæsterne bestod af fremtrædende medlemmer af de nationale støtteorganisationer i Danmark, herunder folk med tilknytning til Grænseforeningen. Disse personer er blandt de vigtigste aktører i denne bog.

Den mest fremtrædende person blandt gæsterne var uden tvivl redaktøren af *Flensborg Avis*, Ernst Christiansen. I afstemningstiden havde han fungeret som åndelig og politisk leder, først for Dannevirkebevægelsen og siden for Flensborg-hjem-bevægelsen, efter at det havde vist sig, at en grænse ved Dannevirke ikke kunne opnås ved fredskonferencen i Versailles. Også Grænseforeningens to næstformænd siden 1920'erne, den alsiske gårdejer Peter Grau samt lægen Valdemar Harsløf, var til stede i Tønning. Sidstnævnte havde i 1918-1919 været foregangsmand for ideen om oprettelsen af en internationalt kontrolleret zone på omkring 30 kilometer på begge sider af Kielerkanalen. En væsentlig pointe med denne ambitiøse plan havde været, at området nord for denne kanalzone, det vil i realiteten sige området nord for linjen Slien-Dannevirke-Tønning, skulle tildeles Danmark uden afstemning. Siden 1919 havde Valdemar Harsløf været

formand for den store Sønderjydske Forening for København, og under Harsløfs ledelse var foreningen gået aktivt ind i afstemningskampen på Dannevirke-mændenes side.²

Blandt gæsterne ved indvielsesfesten i Tønning sås også Ernst Christiansens mangeårige fortrolige ven og formand for Grænseforeningen siden 1926, rektor H.P. Hansen. Han havde en lang karriere i det sønderjyske arbejde bag sig. Siden 1888 havde han været medlem af bestyrelsen for den københavnske sønderjyske forening To Løver, fra 1915 som formand. I afstemningstiden 1918-1920 havde rektor H.P. Hansen som tilhænger af en statsgrænse ved Dannevirke været ihærdig i kampen for at få de sydlige dele af Sydslesvig med til Danmark – om fornødent uden afstemning. Siden Grænseforeningens stiftelse i efteråret 1920 havde rektor H.P. Hansen haft sæde i foreningens hovedstyrelse, og få år efter var han blevet medlem af et lille eksklusivt udvalg under Grænseforeningen, det såkaldte Skole- og Bogudvalg for Sydslesvig. Arbejdet i dette udvalg var i de første år kontroversielt, for det var her, Grænseforeningens opdyrkende nationale arbejde længst mod syd blev tilrettelagt.

Blandt gæsterne til skoleindvielsen var også andre personer, der i årene efter Første Verdenskrig havde været varme fortalere for en grænse ved Dannevirke eller ved Ejderen, og som endnu i 1935 på forskellig vis stod i spidsen for det danske arbejde i de sydlige egne af Sydslesvig. Der var for eksempel assurandør N.J. Gotthardsen fra Tønder, som året forinden havde afløst Peter Grau som Grænseforeningens næstformand. Han havde i årene op til Første Verdenskrig hørt til inderkredsen af den danske bevægelse i Nordslesvig. Under og efter afstemningskampen havde Gotthardsen været en af de varmeste fortalere for, at også Sydslesvig skulle indlemmes i Danmark. Blandt gæsterne var desuden Jutta Skrumsager Madsen, medlem af den kendte Kloppenborg-Skrumsager-slægt fra Københoved på Rødning-egnen, og nu bosat på Frederiksberg i København. I årene efter Første Verdenskrig havde hun ydet en stor indsats i det danske velgørenhedsarbejde i Sydslesvig. Hendes engagement for denne sag var forblevet usvækket efter grænsedragningen nord om Flensborg i 1920. I 1922 havde hun med støtte fra sine mange kontakter til sønderjysk interesserede kredse i København købt et stort hotel i Slesvig by og under det nye navn Slesvighus indrettet det som suppekøkken og central for dansk arbejde i Slesvig by. I de følgende 13 år havde Jutta Skrumsager Madsen egenhændigt ledet finansieringen og driften af Slesvighus, samtidig med at hun havde beklædt en post som medlem af Grænseforeningens hovedstyrelse.

En anden af Dannevirkestandpunktets gamle foregangsmænd, der var til stede i Tønning, var kommunegartner P.C. Larsen Grøn fra Holbæk.



Søndag den 20. oktober 1935 indviede Grænseforeningen en lille dansk privatskole i Tønning ved Ejderen. Til festligheden forsamledes omkring 200 personer, først og fremmest folk med tilknytning til det danske Sydslesvigarbejde. For gæsterne rummede begivenheden de største perspektiver: Skolen var beviset på, at Danmarks historiske ret gik til Ejderen. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Sammen med rektor H.P. Hansen og Valdemar Harsløf havde han i sin tid været med til at grundlægge den landsdækkende forening Sønderjydske Kreds af 1918, som han kom til at repræsentere i Vestsjælland, sammen med blandt andre den stærkt reaktionære hjemstavnsforfatter Thorkild Gravlund. Under en cykeltur i området mellem Dannevirke og Ejderen i sommeren 1919 var Larsen Grøn blevet bekræftet i sin forestilling om, at befolkningen dér på trods af sit overvejende tyske sindelag var dansk og derfor ville orientere sig mod Danmark, hvis den ved en afstemning fik lov til at bestemme frit. Denne overbevisning havde dannet grundlaget for Larsen Grøns indsats med at sende børn fra disse sydlige egne, herunder også fra Tønning, på ferie i Danmark. Under hans ledelse var dette arbejde blevet fortsat og udbygget i de følgende år. Siden 1931 havde Larsen Grøn været formand for Grænseforeningen for Holbæk Amt og siden 1930 havde han været medlem af Grænseforeningens hovedstyrelse.

Blandt gæsterne var der flere personer, som ikke havde været med i kampen i afstemningstiden, men som var stødt til arbejdet senere. Der var

f.eks. grosserer Peter Michaelsen fra Lunderskov. Han havde været med i arbejdet for Flensborg lige siden 1918, og siden genforeningen i 1920 havde han været aktiv i Grænseforeningen. Michaelsen havde imidlertid i mange år været ret kritisk over for Grænseforeningens arbejde i det sydlige Sydslesvig. Først efter 1933 var blevet overbevist om værdien af en offensiv dansk indsats længst mod syd.

Der var også seminarielærer Claus Eskildsen fra Tønder. Han var i 1930'ernes begyndelse på grund af sine fremragende talegaver, sine pædagogiske evner og sin offensive indstilling avanceret til at være en af de mest eftertragtede foredragsholdere i Danmark. Hovedbudskabet i hans foredrag var som regel, at Sydslesvig ned til Dannevirke var ren dansk folkegrund, som det for Danmark gjaldt om at vinde tilbage. Særlig efter den nazistiske magtovertagelse i 1933, hvor der var brug for ammunition mod tyske krav om grænserevision, steg efterspørgslen på Claus Eskildsens skarpe og opbyggelige foredrag. I 1935, altså det år, hvor skolen i Tønning blev indviet, lagde Claus Eskildsen sidste hånd på sin bestseller *Dansk Grænselevere*, der var en udbygning og tilspidsning af budskabet i hans populære foredrag.

Til gruppen af personer, der først var kommet ind i arbejdet senere, hørte også to, der havde haft en afgørende finger med i spillet i forbindelse med opførelsen af skolen i Tønning. Den ene var den pensionerede højskoleforstander ved Ask Højskole ved Malling, J.C. Christensen Maarssø. Han havde i 1931 indtaget posten som Grænseforeningens skolekonsulent for det sydlige Sydslesvig. Den anden var Christensen Maarssøs mest betroede medarbejder i Sydslesvig, vandreleærer Jørgen Jørgensen. Han er den sidste, der bør nævnes i dette persongalleri. Jørgensen stammede fra Store Magleby på Amager, hvor han havde været formand for Konservativ Ungdom. I 1922 var han kommet i forbindelse med førnævnte Jutta Skrumager Madsen, som endnu samme år havde sendt ham til Slesvig by med mandat og penge til at købe det hotel, som få måneder senere skulle blive til det første danske forsamlingshus i Slesvig by. I 1926 var Jørgen Jørgensen vendt tilbage til Slesvig by, hvorfra han som Grænseforeningens vandreleærer skulle operere netop på linjen Slien-Dannevirke-Tønning. I sit principielle syn på Sydslesvig og på opgaverne dér var Jørgen Jørgensen helt på bølgelængde med kommunegartner P.C. Larsen Grøn og med J.C. Christensen Maarssø. Det var denne godt sammenspillede trio af Dannevirkemænd, der bar hovedansvaret for, at skolen var blevet til noget.

For alle de tilstedeværende var byggeriet af en dansk skole i Tønning en drøm, der var gået i opfyldelse. De så i skolen en bekræftelse på, at det standpunkt, Dannevirkemændene havde indtaget 17 år forinden, for nog-

les vedkommende endda lang tid før, fortsat var rigtigt. Det havde været en lang og sej kamp at nå så vidt. I sin tale til de forsamlede gæster gjorde Grænseforeningens formand, rektor H.P. Hansen, regnskabet op med de kritikere, man havde været oppe imod i de forløbne mange år. Der havde ikke blot været modstand fra tysk side, men også fra Danmark. Her havde nordslesvigere, højskolefolk, socialdemokrater og radikale kredse, de folk, som H.P. Hansen i sin tale ironisk kaldte »de kloge«, nidkært modarbejdet Dannevirkemændenes arbejde. Ifølge Grænseforeningens formand havde disse »kloge« folk slået på, at »her i disse gamle danske egne var hvert levende spor af danskhed slettet ud, endelig og uigenkaldelig slettet ud«. Dette, mente H.P. Hansen, måtte nu være modbevist én gang for alle. Skolen i Tønning var bevist på, at danskheden lå lige under overfladen i *hele* Sydslesvig og blot skulle hjælpes frem. Han understregede, at det ikke var første gang, »de kloge« havde taget fejl. Også efter 1864, hvor nordslesvigerne havde stået sammen i håbet om at komme til Danmark, havde der været »kloge« folk i Danmark, som ikke ville kendes ved dem. Men nu var bøtten altså vendt, mente Grænseforeningens formand. En lille gruppe af mænd og kvinder i Tønning havde ønsket at få en dansk privatskole i byen. Grænseforeningen havde naturligvis gjort, hvad den kunne for at hjælpe, og derfor var man nu kommet til Tønning »med denne lille skole, at lægge den her ved vort folks, vort gamle riges alleryderste grænse, her ved Ejderens munding«.

Rækkevidden af denne henvendelse fra Tønning var gevaldig, understregede rektor H.P. Hansen. Den var et vidnesbyrd om, at det århundredlange folkelige tilbagetog fra Dannevirke og Ejder var standset. Nu gik det igen fremad i en ubønhørlig udvikling, der måtte ende med, at profetien i Grundtvigs velkendte Isted-digt »Det var en sommermorgen« fra 1850 gik i opfyldelse. Rektor H.P. Hansen sluttede med at gøre Grundtvigs spådom til sin – digteren havde set rigtigt, fastslog han: »Danske skoler i Slesvig og Tønning! Hvorledes var det nu, han varslede for os, den gamle seer og skjald:

‘Fra Sli til Ægirs dør [Ejderen, forf.]
skal Danmarks løver springe
på gyldengrund som før!’³

Det er en udbredt opfattelse i historieskrivningen, at Dannevirkemændene ret hurtigt efter grænsedragningen i 1920 indså, at slaget om en grænse ved Dannevirke var tabt én gang for alle. Selv den nyeste forskning i Sydslesvigs historie har ment, at Dannevirkemændene efter 1920 ikke fik

nogen nævneværdig betydning som grænsepolitisk bevægelse, fordi de blev indkapslet i den store nationale organisation Grænseforeningen.⁴ Denne afhandling præsenterer nærmest det modsatte synspunkt. I det følgende vil det blive vist, at Dannevirke mændene faktisk *fortsatte* deres arbejde igennem hele mellemkrigstiden. Naturligvis måtte arbejdet tilpasses de nye vilkår efter 1920, men i det store og hele forblev målsætningen og bevægelsens netværk intakt. Dannevirke standpunktet blev efter 1920 båret videre som et alvorligt ment bud på en fremtidig statsgrænse mellem Danmark og Tyskland. Og det var ikke kun en gammel garde af grånende stridsmænd fra afstemningskampen, der holdt fanen højt. Nye og friske kræfter kom til og gik ind i arbejdet med samme faste overbevisning og ihærdighed som de gamle.

I modsætning til, hvad forskningen hidtil har ment, vil denne afhandling forsøge at vise, at Dannevirke standpunktet faktisk oplevede en *renaissance* i Danmark i tiden mellem de to verdenskrige. I 1940 var den tanke, at man en gang ude i fremtiden ville kunne gøre krav gældende i Sydslesvig – vel at mærke på hele Sydslesvig – blevet et hyppigt fremført og almindeligt accepteret synspunkt. Dette synspunkt hvilede ikke på noget sindelagsmæssigt omsving i Sydslesvig. I 1940 havde området omkring 330.000 indbyggere. Af disse stod omkring 3000 i de danske foreninger, det vil sige mindre end 1%. Af de resterende 99% havde et stort flertal allerede ved valgene før den nazistiske magtovertagelse i 1933 sluttet op om NSDAP. Dannevirke mændenes og Ejderfolkernes renaissance skal ses på baggrund af disse kendsgerninger. I Danmark så en voksende del af opinionen sydslesvigerne som principielt fuldgyltige medlemmer af det danske folk, uanset at sydslesvigerne *selv* udtrykkeligt afsvor sig denne samhørighed. Når denne logiske skævhed kunne opstå, skyldtes det Dannevirke mændenes vedholdende og målrettede offentlighedsarbejde siden 1920. Dannevirke mændene havde opnået, at Sydslesvig først og fremmest blev set i et historisk og ideologisk lys, det vil sige som noget, der engang havde været dansk, og som derfor måtte blive det igen.

Som nævnt er det en almindelig opfattelse, at Dannevirke mændenes rolle som grænsepolitisk bevægelse var udspillet efter 1920. Dette synspunkt kommer blandt andet til udtryk ved, at det begrebssæt, som den danske rigshistorie og forskningen i grænselandets historie i almindelighed benytter sig af, ikke råder over et ord, der kan bruges om en bevægelse, der *efter* 1920 havde Sydslesvigs tilslutning til Danmark som mål. For tiden før 1918 er man enig om, at der var en bevægelse, der gik ind for »den sønderjyske sag« – hvadenten denne i øvrigt gik ud på at genvinde Nord-slesvig eller *hele* Slesvig. Fra 1918-1920 taler man om tre fløje, nemlig

Aabenraafolk (Aabenraretningen), Dannevirkemænd/Ejderfolk og Flensborgfolk (Flensborgvenner eller Flensborgretningen). Hvad angår tiden efter 1920 har historieskrivningen med få undtagelser set bort fra tilstedeværelsen af en grænsepolitisk opposition med Dannevirke eller Ejderen som geografisk målsætning. Det er i øvrigt ganske betegnende, at man på *tysk* side uafbrudt i perioden mellem 1920 og 1945 har opereret med betegnelsen »Eiderdünen« om Sydslesvig-aktivistiske kredse i Danmark.

Først for tiden efter 1945 findes der igen danske begreber for en bevægelse, der aktivt arbejdede for grænseflytning, f.eks. »Sydslesvig-hjembevægelsen«, »Sydslesvig-aktivisterne«, »Ejderdanskerne« eller lignende. Spørgsmålet er, om det er rimeligt at opretholde denne »fredning« af mellemkrigstiden som en periode, hvor der i Danmark ikke blev ført offensiv grænsepolitik. Denne afhandling besvarer dette spørgsmål med et nej. I det følgende vil det blive godtgjort, at der faktisk *eksisterede* en bevægelse, der arbejdede efter klare grænsepolitiske målsætninger – og som faktisk kom forbløffende langt med sit arbejde.

Den mest dækkende betegnelse for denne bevægelse er »Dannevirke-mænd« – i hvert fald hvad angår den første halvdel af perioden. I anden halvdel må betegnelsen nærmere være »Ejderfolk«. Fra 1930 og frem skete der i det danske Sydslesvigarbejde et nærmest umærkeligt skred i det teoretiske grundlag og i den praktiske udførelse. Dette skred gik mod syd og standsede først ved Ejderen – i praksis med indvielsen af skolen i Tønning.

Under afstemningskampen var »Dannevirke-mænd« fællesbetegnelse for den bevægelse i Danmark og Nordslesvig, der ønskede den nye statsgrænse mellem Danmark og Tyskland draget langs en linje, der fra øst fulgte fjorden Slien, gik syd om Slesvig by og fulgte den historiske vold Dannevirke mod vest. Forløbet fra voldens vestlige ende mod vest var knap så entydigt. Nogle Dannevirkemænd gik ind for, at linjen i vest skulle gå syd om halvøen Ejdersted, andre mente, at den skulle gå nord om. Spørgsmålet var ikke noget større stridsemne inden for bevægelsen. I det store og hele var Dannevirkemændene enige om, at Danmark skulle kræve hele området, med eller uden afstemning. En meget væsentlig del af Dannevirkemændenes argumentation op til 1920 byggede desuden på den antagelse, at der ville blive oprettet en internationalt kontrolleret zone på begge sider af Kejser-Wilhelm-kanalen (Kielerkanalen), og at denne zones nordgrænse ville komme til at gå netop ved Dannevirke. I så fald ville Danmark nødvendigvis være forpligtet til at påtage sig suveræniteten over området ned til denne linje.

De færreste Dannevirkemænd var blinde for det forhold, at majoriteten af befolkningen i dette område var tysksindet, og at Danmark derfor ville

få et overordentligt stort tysk mindretal inden for statens territorium. Dannevirke-mændene tillagde dette problem underordnet betydning, blandt andet ved at slå på, at danskheden i dette område var blevet holdt kunstigt nede af prøjservældet og derfor ville gro frem som græs mellem brostenene, når først området var kommet til Danmark. Her spillede forestillingen om den sydslesvigske befolknings urdanske kerne en afgørende rolle. Sydslesvigerne blev principielt defineret som danskere, der var blevet fortrykket. Når først sydslesvigerne kom inden for Danmarks grænser, ville de mere eller mindre af sig selv blive klar over, at de i grunden var danskere.

For tiden *efter* 1920 må begrebet Dannevirke-mænd defineres lidt anderledes. Naturligvis kunne Dannevirke-mændene ikke have krav om grænseflytning på programmet – i hvert fald ikke uden risiko for at blive stemplet som hensynsløse chauvinister, fantastere og folk, der satte den nationale sikkerhed på spil. Nogle af dem gjorde det alligevel og betalte derved den pris, at det store flertal af den danske opinion vendte dem ryggen – for ikke at tale om de forholdsregler, som de nedkaldte over sig fra regeringen. De fleste Dannevirke-mænd afholdt sig derfor fra offentlige drøftelser af grænsespørgsmålet og bevarede derved det maksimale spillerum i deres fortsatte arbejde for det, som diffust blev defineret som »sagen« eller »spørgsmålet«.

Hvis man vil definere »den grænsepolitiske opposition« efter 1920, er det derfor ikke nok at afgrænse kredsen ud fra spørgsmålet om, hvorvidt den enkelte aktør rent faktisk positivt formulerede et håb, et ønske eller et krav om grænseflytning. Dannevirke-mændene må snarere defineres som de personer, som både engagerede sig i det sydslesvigske arbejde og *samtidig* fastholdt, at 1920-grænsen *var forkert*, fordi Danmark i 1918 burde have krævet at få *hele* Sydslesvig hjem. Netop denne fastholdelse af, at Danmark i 1920 skulle have taget det hele, mens tid var, er et afgørende kriterium for, hvorvidt en given aktør kan betegnes som Dannevirke-mand eller ej. Ægte Dannevirke-mænd og Ejderfolk var fast overbeviste om, at Danmark *til enhver tid* var bedst tjent med en grænse ved Dannevirke eller ved Ejderen – både i 1918, i 1923, i 1932 og i 1945. Dannevirke-mænd og Ejderfolk var nationale genrejsere, for hvem Sydslesvig var både mål og middel: På den ene side skulle det danske folk samle sig på tværs af alle samfundsskel *af hensyn* til Sydslesvigsagen; på den anden side skulle Sydslesvigsagen netop være den opgave, der tilførte det danske folk kraft og vilje.

Skarpere lader bevægelsen »Dannevirke-mænd og Ejderfolk« sig næppe afgrænse for mellemkrigstidens vedkommende. Inden for ovennævnte ramme var der naturligvis nuancer i den enkeltes opfattelse af, hvad der var målet, og hvilken energi der skulle investeres i kampen. Dertil kommer, at

mange ikke skelnede skarpt mellem Dannevirke og Ejderen, selvom afstanden mellem de to linjer sine steder er over 20 km. I Sydslesvigaktivisternes sprogbrug efter 1920 var Dannevirke og Ejder nærmest synonyme begreber, når det gjaldt kravet på hele Sydslesvig.⁵ Alligevel synes Dannevirke-linjen i løbet af mellemkrigstiden at være blevet fortrængt af sprogbrugen til fordel for Ejderlinjen. I denne fremstilling vil overgangen mellem brugen af betegnelserne »Dannevirkemænd« og »Ejderfolk« være flydende. Ordene dækker i realiteten det samme.

Nogle ganske få Dannevirkemænd og Ejderfolk var så forbenede, at de hele perioden igennem vedgik håbet om at få »Sydslesvig hjem« – uanset at de derved overfor flertallet i den danske offentlighed kom til at fremstå som chauvinister og fantasier. Dannevirkemænd med dette »skarpe standpunkt« samlede sig først og fremmest i Ligaen D.D.D. (Danmark – Danebrog – Dannevirke), men fandtes også inden for Grænseforeningen.

Hovedparten af Dannevirkemændene organiserede sig efter 1920 i Grænseforeningen. Her må det med det samme slås fast, at Grænseforeningen ikke på noget tidspunkt i mellemkrigstiden havde grænseflytning på programmet. Det faktum, at Grænseforeningen var samlingssted for nationalt bevidste folk med vidt forskellige opfattelser, er en forudsætning for at forstå ikke blot Grænseforeningens indre liv og dets ydre arbejde, men i det hele taget grænselandets forhold i de tre årtier fra 1920'erne til omkring 1950. Igennem hele denne periode manifesterede Dannevirkemændene og Ejderfolkene sig som en handlekraftig og effektiv gruppe af ideologiske strammere, der var med til at præge foreningens budskab og linje.

Det er også vigtigt at slå fast, at denne afhandling ikke har til formål at fortælle Grænseforeningens historie. Foreningen var nemlig meget andet end kampen for det sydlige Sydslesvig og for en flytning af grænsen. Hovedparten af Grænseforeningens støttee arbejde var rettet imod Flensborg og omegn, og organisationen var i tiden mellem de to verdenskrige ikke nogen homogen organisation med et entydigt budskab til offentligheden. Grænseforeningen var kendetegnet ved en meget løs indre struktur. Det betød, at der var plads til, at Dannevirkemændene kunne virke for nogle af deres vigtigste mærkesager. Dannevirkemændene kan altså nærmest betegnes som et magtfuldt »parti« inden for organisationen.

To helt overordnede begreber fik afgørende indflydelse på forholdet mellem Danmark og Sydslesvig i den her behandlede periode, nemlig *sindelag* og *afstamning*. Spændingen mellem disse begreber repræsenterer nærmest en universel problemstilling i synet på national identitet – ikke mindst i det dansk-tyske grænsespørgsmål: Skal mennesket frit og uden indblanding udefra have lov til at bestemme sit nationale tilhørsforhold? Eller er

det nationale tilhørsforhold bestemt af objektive kendetegn, så som afstamningen, personnavnene eller stednavnene i det område, man kommer fra? Under grænsekampen 1918-1920 var det overordnede stridssemne netop, hvorvidt sindelaget skulle danne grundlaget for statsgrænsen eller ej. Aabenraaretningen og dens tilhængere i Danmark – herunder den radikale regering – var talsmænd for det liberale princip om, at befolkningen selv skulle bestemme, hvor grænsen skulle gå. Dannevirkefolkene stod på det modsatte standpunkt, nemlig at varige statsgrænser kun kunne drages efter varige principper, altså efter retsprincipper og afstammingsforhold. Sindelagsprincippet, som man hævdede var flygtigt og konjunkturbestemt, kunne ikke danne grundlag for noget så vigtigt som grænser mellem stater.

Efter 1920 fik disse to principper ganske håndfast betydning for det nationale arbejde i den sydligste del af Sydslesvig. Ved flere lejligheder blev der inden for Grænseforeningen udkæmpet alvorlige principielle fejder om, hvilket grundlag arbejdet skulle hvile på: sindelaget eller afstamningen. Dannevirkemændene og Ejderfolkene, som var eksponenter for en aktivistisk Sydslesvigpolitik, stillede sig på afstammingsprincippet, al den stund deres ambitioner gjaldt et område, hvor dansk sindelag stod uhyre svagt eller slet ikke fandtes. Der skulle organiseres nye mindretalsforeninger, rejses nye skoler, biblioteker og børnehaver i de sydlige egne af Sydslesvig. Den moralske berettigelse for et sådant landvindingsarbejde leverede ideologien og historien. I en årrække i midten af 1920'erne blev Dannevirkemændene kraftigt modarbejdet af en kritisk fløj inden for Grænseforeningen. Denne fløj lagde vægten på sindelaget og så derfor med mistro på Dannevirkemændenes arbejde. Så stejlt stod fronterne over for hinanden i Grænseforeningen, at det danske mindretal i Slesvig by delte sig i to fraktioner – én til hver fløj: et »afstammingsmindretal« og et »sindelagsmindretal«.

Det er heller ikke hensigten med nærværende fremstilling at skrive Sydslesvigs historie i mellemkrigsårene. Sigtet er derimod at beskrive de kræfter i Danmark, som efter 1920 med klare grænsepolitiske ambitioner gik ind i et konkret og målrettet arbejde for Sydslesvig – og i Sydslesvig.

Ganske få begreber må nødvendigvis afklares på forhånd: Geografisk set er ordene »Sønderjylland« og »Slesvig« synonyme betegnelser for området mellem Kongåen og Ejderen. I nærværende fremstilling vil »Slesvig« blive foretrukket som benævnelse for denne gamle helhed, fordi ordet giver mulighed for en overskuelig inddeling af områdets forskellige dele. »Nordslesvig« betegner således området mellem Kongåen og den nuværende grænse. »Mellemslesvig« er i det følgende området umiddelbart syd for grænsen, det vil sige Flensborg og oplandet mod vest. »Sydslesvig« betegner resten

af det tidligere hertugdømme, det vil sige det meste af Angel, halvøen Svans, Dänischwold og Ejdersted. En stor del af det arbejde, som her vil blive beskrevet, foregik i den sydlige del af Sydslesvig, det vil sige i området mellem linjen Slien-Dannevirke-Tønning og Ejderen. Dette område vil i det følgende blive afgrænset med betegnelsen »det sydlige Sydslesvig«.

Som det vil fremgå, er det en *anden* Sydslesvig-historie end den, der er emnet for det fleste fremstillinger af det danske mindretalshistorie mellem 1920 og 1940. I litteraturen er det som regel mindretallet i Flensborg, der beskrives, mindretalsorganisationens forskellige dele, dets indre politiske forhold, brydninger med de tyske myndigheder etc. Et væsentligt træk ved Dannevirkemændenes og Ejderfolkernes arbejde var, at det kun havde ringe berøring med mindretalsarbejdet i Flensborg og kun i begrænset omfang var koordineret med ledelsens dér. I Flensborg vidste man måske nok nogenlunde besked med, hvad der foregik længere mod syd, men mindretalsledelsens muligheder for at få indflydelse på arbejdet var små. Det danske arbejde i det sydlige Sydslesvig var ikke en sag mellem folkene dér og ledelsen i Flensborg. Det var først og fremmest en sag mellem folkene i det sydlige Sydslesvig og Dannevirkemændene og Ejderfolkene i København, i Århus, i Grænseforeningen og i Ligaen D.D.D.

2. Dannevirkestandpunktet 1918-1920

Dannevirkemændenes synsvinkel var fra først til sidst historisk. Den udsprang af en klassisk nationalliberal opfattelse af, at der igennem tiderne var foregået en udvikling i den sydlige del hertugdømmet Slesvig, som var forkert. Det, der var gået galt, var, at det danske folkepræg og det danske sprog, som endnu i 1800-tallets begyndelse havde været fremherskende helt ned til Slien-Dannevirke-linjen, var blevet trængt tilbage som følge af tysk påvirkning. Ansvar for denne udvikling var ikke kun tyskernes. En væsentlig årsag var, at det danske folk og den danske forvaltning af området igennem tiderne havde forsømt at værne om nationaliteten. Resultatet af disse forsømmelser var graverende og havde i sidste instans ført til, at Danmark i 1864 havde mistet hertugdømmet Slesvig til Preussen.

I tiden mellem de to slesvigske krige havde nationalliberale danske politikere forsøgt at rette op på noget af det forsømte, blandt andet gennem de såkaldte sprogskripter. I 58 mellemslesvigske sogne samt Tønder by, hvor skolesproget var tysk, blev der nu indført dansk skolesprog og skiftevis dansk og tysk kirkesprog. Målet var en redanisering af området, men resultatet blev nærmest det modsatte, fordi befolkningen modsatte sig denne tvangspolitik.¹ Tabet af hertugdømmet Slesvig i 1864 satte en brat stopper for daniseringsbestrebelseerne i Mellemslesvig. I begyndelsen blev tabet af Slesvig generelt opfattet som midlertidigt; man satte i høj grad sin lid til en militæralliance med Frankrig. Efter Frankrigs nederlag i 1870 og samlingen af det tyske kejserrige i 1871 var det foreløbig ude med dette håb. Det tyske kejserriges opsving og magtudfoldelse skubbede den nationale genrejsning og Slesvigs genforening langt ud i fremtiden. Det betød ikke, at håbet blev opgivet. Selv ikke i det danske udenrigsministerium, hvor man satte liden til, at den bedste vej til en løsning spørgsmålet var en venlig og forsigtig kurs over for Tyskland.

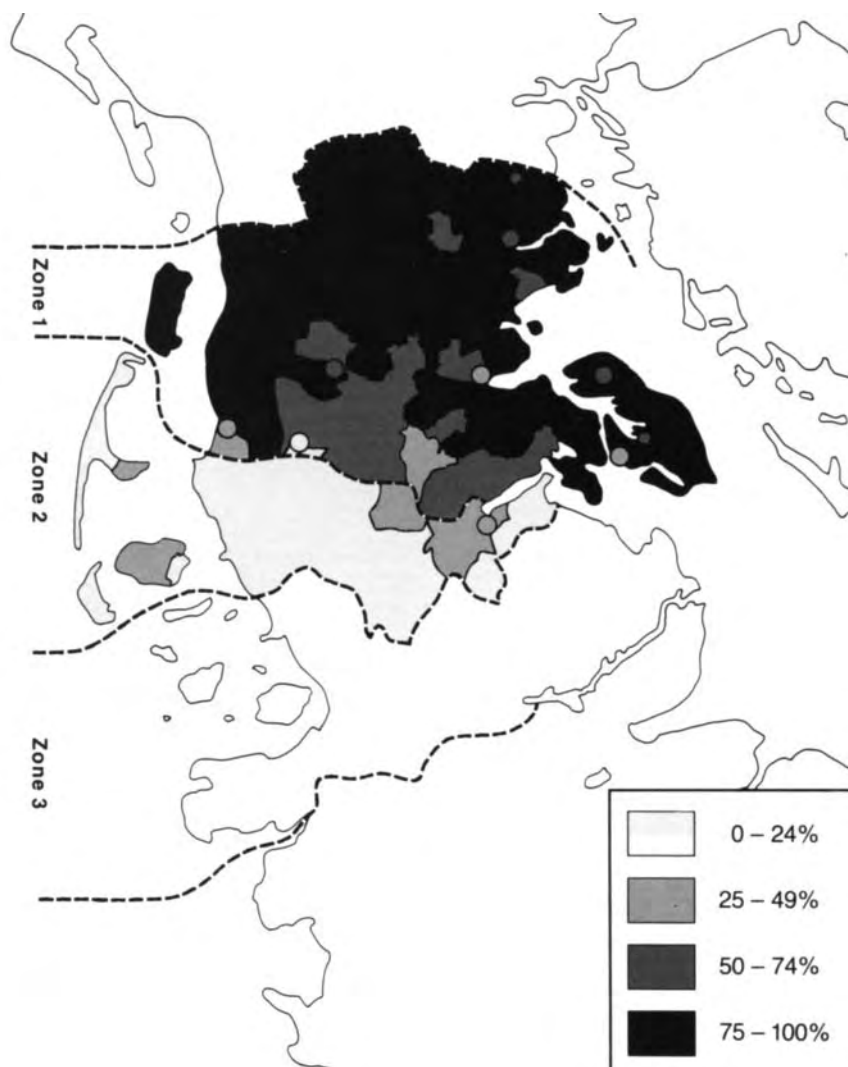
Dannevirkemændenes perspektiv var det modsatte. De nedstammede ideologisk set fra de nationalliberale politikere, der også efter nederlaget i 1864 forsøgte holde liv i ejderprogrammet. Deres mål var den nationale genrejsning, en mobilisering af det danske folk til mandhaftig og selvbevidst optræden – ikke mindst på den udenrigs- og forsvarspolitiske arena. Denne aggressive nationalisme gjorde sig hen imod 1800-tallets slutning

først og fremmest gældende inden for Højre og fandt sit konkrete udtryk i forsvars- og skyttebevægelserne, der formelt sigtede på landets forsvar, men som i høj grad var drevet af drømmen om et omsving i europæisk storpolitik, som kunne bruges til at gøre regnskabet op.²

Først udbruddet af Første Verdenskrig rejste det spørgsmål, hvor langt mod syd den danske ret i grunden gik. Et af de første initiativer til en drøftelse blev taget i 1916 af den unge konservative politiker Aage Kidde, der var formand for den sønderjyske studenterforening Hejmdal og medlem af bestyrelsen af foreningen To Løver. Til stede ved dette første møde var en række politikere fra partiet Venstre, herunder Jens Vanggaard. Der var også kaptajn Harald Arnesen-Kall, der frem til 1915 havde været adjutant hos Kongen, kaptajn Erik With, chef for generalstabens efterretningsvæsen, samt formanden for den københavnske sønderjyske forening To Løver, rektor H.P. Hansen. Noget referat af mødet findes ikke, men i første omgang gjaldt det også kun om at skabe et netværk mellem det politiske miljø i Danmark, de sønderjyske foreninger i Danmark, det endnu tyske Sønderjylland og efterretningsvæsenet. Møderne i denne kreds fortsatte i de følgende år, men tilsyneladende uden at der blev udarbejdet et konkret program.

I begyndelsen af 1918 dukkede en anden Dannevirkekreds op, delvis med samme medlemmer. I skotøjsfabrikanten Jørgen Petersens hjem i København mødtes den 18. januar 1918 blandt andre rektor H.P. Hansen, dr.med. Valdemar Harsløf, oberst J.M.C.R. Skade og Aage Kidde. Kredsen, der efterhånden blev kendt som Sønderjysk Kreds af 1918, blev i den følgende tid kraftigt udvidet med bl.a. Jens Vanggaard, greve Bent Holstein, historikeren Vilhelm la Cour, skibsreder C. Kraemer, kaptajn Erik With (i 1918 forfremmet til oberstløjtnant), samt grosserer Aage Møller og overretssagfører Manthey-Wagner. Udefra blev kredsen støttet af redaktorerne Carl d'Obry Willemoës, *Ribe Stiftstidende*, og Erik Hansen, *Kolding Avis*.³

Også i den forening, som rektor H.P. Hansen var formand for, To Løver, drøftede man længe før krigsafslutningen mulighederne for en fremtidig grænsedragning ved Dannevirke. I 1917 holdt kaptajn Erik With et foredrag med titlen »Realpolitiske betragtninger angående Sønderjyllands genforening med Danmark«. Her tog foredragsholderen afsæt i den formodning, at der i Slesvig var ved at opstå en stærk slesvigsk regional bevidsthed, der under mottoet *Loß von Preussen!* sigtede på en løsrivelse af Slesvig fra det mod afgrunden styrende Tyskland. En sådan selvstændighedsbevægelse kunne komme på tværs af danske interesser i området, mente efterretningschefen, og derfor gjaldt det om at modvirke denne ved at arbejde for en indlemmelse af hele området ned til Dannevirke. En



Vilkårene for afgørelsen af grænsespørgsmålet blev fastlagt i maj 1919: Hertugdømmet Slesvig skulle deles i fire: I den sydligste del (zone IV) skulle der ikke stemmes. I zone I skulle der stemmes en bloc. I zone II skulle der stemmes distriktvis, hvilket betød, at dele af zonen kunne indlemmes i Danmark, hvis de stemte dansk. Oprettelsen af zone III var Dannevirke-mændenes store sejr. Efter protest fra den danske regering blev den slettet igen. Det gjorde ikke sejren mindre. I Dannevirke-mændenes agitation i de følgende år blev det et vigtigt argument, at Danmark havde nægtet indbyggerne i zone III en afstemning. Kortet viser de danske stemmer i de to afstemningszoner i 1920. Gengivet efter *Cyldendal og Politikens Danmarkshistorie*.

deling af området ville vække utilfredshed og dermed være en trussel for Danmarks sikkerhed, konkluderede With.

En anden pointe i Withs foredrag var, at det internationale samfund efter Tysklands nederlag ville rejse krav om Kielerkanalens internationalisering. Ifølge With ville det eneste rimelige være, at den nordlige grænse for denne »kanalzone« også blev Danmarks sydgrænse. Dertil kom de militærstrategiske hensyn, der talte for Dannevirkegrænsen, forklarede kaptajn With i sit foredrag, der i øvrigt blev sendt som fortroligt memorandum til de fremmede magters legationer i Danmark.⁴

Et lignende oppositionelt lobbyarbejde blev udført af Valdemar Harsløf, der fra 1919 blev formand for den store Sønderjysk Forening for København. I 1918 forfattede også han et memorandum til de udenlandske legationer, hvori han gjorde rede for det synspunkt, at hele Sønderjylland måtte gives tilbage til Danmark som en »retfærdighedshandling«. Derudover gjorde Harsløf rede for, at danskheden siden århundredskiftet faktisk var trængt længere og længere mod syd, og at en afstemning efter et tysk nederlag i krigen muligvis endda ville give dansk flertal helt ned til Kielerkanalen.⁵ Hverken Withs eller Harsløfs henvendelser til udlandets repræsentationer i Danmark byggede på noget indgående kendskab til de faktiske forhold i Sydslesvig, men udprang alene af historiske og forsvarspolitiske betragtninger. Men de udsprang også af en klassisk national-konservativ opfattelse af, at det sønderjyske spørgsmål – defineret som spørgsmålet om hele Sønderjylland – var en opgave, som det danske folk havde en ideel pligt til at tage på sig, uanset hvilke udenrigspolitiske, indenrigspolitiske og forsvarspolitiske vanskeligheder, en indlemmelse af dette område kunne tænkes at føre med sig.⁶

Det, som for alvor kaldte Dannevirkemændene frem i offentlighedens lys, var den såkaldte oktoberadresse fra 1918, hvori en kreds omkring magister H.V. Clausen, dr.phil. M. Mackeprang, professor Aage Friis og den nordslesvigske rigsdagsmand i Berlin, H.P. Hanssen, for første gang talte offentligt om en deling af Slesvig i henhold til princippet om »folkenes nationale selvbestemmelsesret«. Folkene bag oktoberadressen tilstræbte en deling af Slesvig langs en linje, der gik syd om Tønder og nord om Flensborg, den såkaldte Clausen-linje. Adressen kaldte på et modtræk fra Dannevirkemændene. Nu blev der sat ind med møder og debatindlæg i aviserne, og allerede i oktober 1918 begyndte man at udgive sit eget tidsskrift, *Grænsevagten*, med historikeren Vilhelm la Cour som redaktør. Den næste begivenhed, der virkede aktiverende på Dannevirkemændene, var et lukket rigsdagsmøde den 23. oktober 1918, hvor de politiske partier nåede til enighed om, at Danmark ikke ville acceptere en ændring af den dansk-

tyske grænse ud fra andre principper end nationalitetsprincippet, det vil sige efter befolkningens egen frie vilje. Ønsket om Sønderjyllands genforening med Danmark skulle altså fremkomme fra *sønderjyderne selv* og altså ikke fra Danmark eller fra krigens sejrherre.⁷

Det endelige mål for Dannevirke-mændene var en statsgrænse, der gik fra Kappeln i øst, fulgte Slien, gik syd om Slesvig by, fulgte Dannevirke og gik syd om Husum på vestkysten. Selvom de udadtil var tilbageholdende med at indrømme det, forestillede Dannevirke-mændene sig næppe, at hele dette område kunne vindes for Danmark ved en folkeafstemning. Tværtimod hvilede Dannevirke-mændenes agitation ret tungt på den formodning, at krigens sejrherre havde en interesse i, at Kielerkanalen kom under international kontrol. I så fald ville der blive oprettet en kanalzone. Zonens nordgrænse måtte da blive Danmarks sydgrænse, og denne kunne så passende gå ved Dannevirke. Kanalstatsagitationen var utvivlsomt Dannevirke-mændenes forsøg på at give et følelsesbetonet og luftigt historisk retskrav et skær af realpolitik.⁸

Oktoberadressen og rigsdagsresolutionen gik på tværs af disse storpolitiske kandestøberier. Tanken om, at kravet om en genforening måtte komme fra sønderjyderne selv, kunne Dannevirke-mændene måske nok principielt godtage, men kun så længe sønderjyderne selv definerede Sønderjylland som *hele* det historiske Sønderjylland, subsidiært området ned til linjen Slien-Dannevirke-Husum. Også på dette punkt blev Dannevirke-mændenes forventninger bittert skuffede. På det skelsættende møde den 17. november 1918 i nordslesvigernes politiske organisation Den nordslesvigske Vælgerforening gjorde nordslesvigernes fører H.P. Hanssen rede for sit syn på, hvordan det sønderjyske spørgsmål skulle afgøres: Der skulle afholdes folkeafstemning i to omgange. Først i Nordslesvig, som mod syd blev afgrænset med en linje, der omtrent svarede til den senere fastsatte statsgrænse. Her skulle der stemmes under ét. Distrikterne syd for linjen skulle også have ret til en sådan afstemning, men kun hvis de selv fremsatte ønske om at stemme. Selvom Dannevirke-mændene havde givet udtryk for stor fortrosthed – også med hensyn til de sydlige områders stemmeflertal for Danmark –, betragtede de denne beslutning som et groft forræderi mod Danmarks historiske ret til hele Sønderjylland.⁹

I løbet af december 1918 begyndte Dannevirke-mændenes opposition mod regeringens Sønderjyllandspolitik at slå revner. Konturerne af to retninger blev nu stadig tydeligere: På den ene side stod Dannevirke-mændene, som fortsat hævdede kravet om en indlemmelse af hele Slesvig, og på den anden side stod Flensborgretningen, hvis mål var at få områdets største by med til Danmark – med eller uden dansk flertal.

Netop på dette tidspunkt blev H.P. Hanssen opfordret til at indtræde som minister for Sønderjylland i den danske regering. H.P. Hanssens betænkningstid varede nogle dage, og i denne ventetid inviterede Sønderjysk Kreds af 1918 den nordslesvigske politiker til et møde. For kredsen var det stærkt påkrævet, at H.P. Hanssen tog klart stilling til, om han ville modarbejde Dannevirkestandpunktet eller samarbejde. Mødet begyndte med en saglig gennemgang af standpunkterne, men undervejs læste Vilhelm la Cour et brev fra den ultrakonservative københavnske overkirurg Jonas Collin højt, hvori denne i skarpe vendinger fornærmede H.P. Hanssen og kaldte Vælgerforeningens resolution for »en skændsel, den vil altid stå som en skamplet i Danmarks historie«. Vilhelm la Cour havde tilsyneladende ikke læst Collins brev på forhånd, ellers ville han givetvis have undladt højt læsningen. Collins beskyldninger førte nemlig til det endegyldige brud mellem Dannevirkemændene og H.P. Hanssen. I skarpe vendinger tilbagesviste H.P. Hanssen kritikken af Vælgerforeningens beslutning. På flere af kredsens medlemmer gjorde Collins aktion et så pinligt indtryk, at H.P. Hanssen efterfølgende modtog flere undskyldninger. Denne forlegenhed var et vidnesbyrd om, at der internt i oppositionen fandtes to uforenelige retninger.¹⁰

I december 1918 slog Dannevirkemændenes agitation for alvor igennem i offentligheden. Der blev holdt utallige møder. På et stort møde i Fredericia den 10. december konkretiserede Valdemar Harsløf Dannevirkemændenes program i fem punkter, der blandt andet byggede på den tanke, at Danmark ville kunne *blive nødt* til at tage hele Sydslesvig ned til Dannevirke, hvis der blev tale om en internationalisering af Kielkanalen. Fra salen blev der protesteret kraftigt imod helt og holdent at lægge spørgsmålet i hænderne på sejrherrene. En af de protesterende var Vilhelm la Cour, der fastholdt nødvendigheden af at blive enig med sønderjyderne om en fælles kurs. Hvis man skulle opnå Dannevirkegrænsen, var det nødvendigt med et nationalt omsving i den sydslesvigske befolkning. Kom dette ikke, skulle Danmark naturligvis ikke tage imod landet, mente la Cour, der altså her gjorde sig til talsmand for en afgørelse opnået ved hjælp af sindelagsprincippet.

Det gik stik imod Dannevirkemændenes arbejdsgrundlag. Efter mødet blev der udsendt en ret løs resolution, der ikke havde megen forbindelse med Harsløfs fem punkter. Senere modtog la Cour et brev fra Collin, hvor denne gav udtryk for sin dybe skuffelse over for la Cours demokratiske indstilling. I brevet tonede Collin rent flag: »Jeg vil, det indrømmer jeg, tage Sli-Dannevirke-linjen også *mod* befolkningens ønsker. Det ville De også, hvis De havde mere tillid til vort folk,« mente Collin.

Også Valdemar Harsløf var rasende, fordi la Cours udbrud fik de radi-

kale og tyskvenlige modstanderne til at gnide sig i hænderne: »Sejrer den politik, der fra tyskerkursens side er forberedt og fortsættes med ufortvivlet energi, og støttes denne politik indirekte ved, at de positive kræfter [f.eks. la Cour, forf.] af kleinmodighed og mangel på tro, håb og tillid skyder en vanskelighed fra os, som rettelig er prøvestenen på vor eksistensmulighed, nemlig om vi tager den op og løser den – ja, så fortsætter dette Danmarks Loke-snigløberi lige til vort ragnarok kommer, – vær vis på det – trods ententens glimrende sejr. Ellers er der nu mulighed for at få dette kryb slået endeligt ned.«¹¹

Det, som fremkaldte bruddet mellem Dannevirkemænd og Flensborgretningen var en principiel forskel i synsmåden på Sydslesvig. Flensborgretningens mål var som navnet siger at få Flensborg med til Danmark. Men derudover byggede den sin argumentation på en særlig fortolkning af selvbestemmelsesretten. Den gik ud fra den tankegang, at Flensborg ved valgene i 1867 havde haft dansk flertal, og at det derfor ikke var rimeligt, at Preussen og Tyskland skulle belønnes for sin fortyskningspolitik siden da. Derfor skulle der stemmes på ny i Flensborg, og kunne det ikke lade sig gøre at sikre en fri og retfærdig afstemning, måtte man i Danmark være forberedt på at tage byen *uden* afstemning eller på trods af et negativt afstemningsresultat. Også for Flensborgretningen var sindelaget altså det afgørende, men i praksis var man her villig til at definere begrebet »dansk sindelag« langt bredere end Aabenraaretningen. Flensborgretningen var parat til at indlemme områder, der ikke havde nogen dybere forankring i dansk sprog og kultur og historie. Selv da afstemningen i Flensborg og omegn viste et stort flertal for Tyskland, betragtede Flensborgfolkene resultatet som værende godt nok til at kræve området sat under international kontrol i en årrække, således at »befolkningen dernede roligt og jævnt kan leve sig ind i, hvad Danmark er, før dens skæbne definitivt afgøres«.¹² På den måde havde Ionas Collin altså ret i sin påstand om, at også la Cour og Flensborgretningen var villige til at indlemme områder, hvor befolkningen var imod det. Det var Aabenraafolkene i øvrigt også, eftersom de sigtede mod en grænse, der gik syd om det tyskdominerede Tønder. For la Cour og Flensborgretningen var det et spørgsmål om at give befolkningen tid til at finde ud af, at den tog fejl, inden man indlemmede den. Men *at* den tog fejl, var heller ikke Flensborgvennerne i tvivl om.

Udskillelsen af Flensborgretningen førte til en radikaliserings af Dannevirkemændenes standpunkt. Dertil kom, at redaktøren af *Flensborg Avis*, Ernst Christiansen, kort tid efter sin hjemkomst fra krigen i december 1918 stillede sig på Dannevirkestandpunktet. Det gav et rygstød ovenpå den megen modgang. I begyndelsen af 1919 kunne Dannevirkemændene notere

sig yderligere et par sejre. I januar blev H.V. Clausen sendt til Paris som den danske regerings officielle sagkyndige i sønderjyske forhold. Det kaldte på et modtræk fra Dannevirke-mændenes side. Den 15. januar 1919 blev Ionas Collin sendt til Paris med mandat fra en række sønderjyske foreninger i Danmark og – hvad der var nok så væsentligt – med mandat fra flensborgernes organisation Mellemslesvigsk Udvalg. Desuden modtog Ionas Collin god støtte fra den franske gesandt i København, Alexandre Conty, som netop midlertidigt var hjemkaldt til Paris. Collins mission i Paris gik i første omgang ud på at underminere tilliden til den danske regering ved at fremstille den som notorisk tyskvenlig. Denne opgave løste Collin med stor dygtighed, men hans færd var også begunstiget af, at man i Paris gerne lyttede til røster, der var kritiske over for den siddende danske regering.¹³

Ionas Collin rejste hjem fra Paris den 11. februar 1919 med en følelse af at have gjort, hvad der kunne gøres for at fremme det sydslesvigske spørgsmål. Det var lykkedes ham at få den forelagt for ministre og medlemmerne af den kommission, der havde ansvaret for sagen. Knap hjemvendt til København indkaldte Slesvig-kommissionen i Paris ham til et møde. Men før Collin den 13. marts 1919 nåede tilbage til Paris, havde kommissionen afsluttet sit arbejde. Under hånden fik Collin at vide, at kommissionen over for fredskonferencen havde foreslået, at der blev afholdt afstemning i tre zoner. Med denne afgørelse fortonede muligheden for en indlemmelse uden afstemning sig i horisonten. Men ikke desto mindre kunne Ionas Collin glæde sig over, at det var lykkedes at få kommissionen til at gå imod den danske rigsdags og nordslesvigernes resolutioner og anbefale, at der blev oprettet en tredje afstemningszone i Sydslesvig.¹⁴

Oprettelsen af afstemningszone III var Dannevirke-mændenes store triumf. Men ikke nok med det: Mens Collin havde været hjemme i København, var Dannevirke-mændene kommet i forbindelse med kredse på halvøen Ejdersted, som også ønskede forbindelse med Danmark. Som en følge heraf fik Collin i samarbejde med greve Bent Holstein i sidste øjeblik kommissionen til at ændre sin indstilling, således at sydgrænsen for afstemningszone III ikke som først foreslået gik nord om Husum, men derimod syd om Ejdersted.¹⁵ Ikke uden grund kunne Collin senere hovre over, hvor let det havde været for ham som dansk privatmand at påvirke udarbejdelsen af traktaten, mens det officielle Danmarks repræsentanter flere steder var blevet afvist: »Så stor forståelse mødte vi hos de fremmede! Det var dansk-talende mænd forbeholdt at lukke landsmænd ude [...] Uden værdi var arbejdet i Paris dog ikke; det viste, at uhildede, kloge mænd, så, at til Ejderen går Danmarks ret.«¹⁶

Sejrherrerens udspil til en fredstraktat blev overrakt den tyske udenrigs-

minister den 7. maj 1919. Først da kom også indstillingen fra Slesvig-kommissionen til offentlighedens kendskab. I Danmark vakte tekstens §12 om en afstemning i zone III vældig opstandelse, og på Christiansborg var forvirringen total. Ingen af de ledende danske politikere var orienteret om, at indstillingen til fredskonferencen var blevet ændret i sidste øjeblik. Det fik Dannevirke-mændene til at vejre morgenluft: Ganske vist var den blotte meddelelse om oprettelsen af zone III langt fra nogen garanti for, at denne zone også ville gå til Danmark. Optimismen skyldtes, at sagen kunne bruges som løftestang til at få regeringen væltet. Accepterede den zone III, ville dens egens politik være kompromitteret uhjælpeligt. Protesterede den derimod, ville det med stor virkning offentligt kunne udlægges som en *knægtelse* af udelukkede landsmænds ret til en fri afstemning. Denne angrebsflade skulle på længere sigt vise sig særdeles værdifuld.

På kort sigt forregnede Dannevirke-mændene sig imidlertid. På Rigsdagen var oppositionen nemlig ikke stærk nok til at vælte regeringen. Den 12. maj 1919 stod slaget på et lukket møde. Regeringspartierne, Det radikale Venstre og Socialdemokratiet, ville over for fredskonferencen tage afstand fra zone III, og heri blev de støttet af Venstre. Kun Det konservative Folkeparti gik imod. Den modstand var ikke nok, og resultatet af mødet blev derfor en officiel indsigelse mod zone III fra den danske gesandt i Paris til fredskonferencen.

I Dannevirke-kredse blev der nu kørt nyt skyts op mod regeringen. Nu blev afvisningen af zone III brugt som bevis på, at regeringen under ingen omstændigheder var villig til at give befolkningen i zone III en chance for at ytre sig. Desuden kunne oppositionen slå på, at regeringen var upopulær hos de sejrende magter, hvilket kunne blive fatalt for Danmarks fremtid – ikke mindst hvis Tyskland en gang i fremtiden skulle få lyst til revanche. I *Jyllands-Posten* hed det f.eks. i en ledende artikel den 14. maj 1919, at »det er ubegribeligt, at den radikal-socialistiske regering tror at kunne genoprette det ydmygende nederlag [oprettelsen af zone III, forf.]. Det er jo nemlig givet, at den nye henvendelse i Paris kan opfattes som en slags protest mod konferencens afgørelse, og at den følgelig er lige så skadelig som betydningsløs. Konferencen vil sikkert ikke fravige sit synspunkt, der er bygget op på krav fra den mellemslesvigske befolkning, blot fordi den danske regering og en del af rigsdagen protesterer. Konferencen vil tværtimod føle sig bestyrket i sin mistanke om, at Danmark fremdeles agter at styre i tysk kølvand, og hvilke skæbnesvangre følger en sådan underbygget mistillid vil få for vort land og folk, er det overflødigt at gå nærmere ind på. Tysker-kursen i dansk udenrigspolitik har skadet os stærkt allerede under krigen.«

Ifølge *Jyllands-Posten* var det »dybt beskæmmende for den danske nation,

at dens regering og rigsdagens flertal vil afskære landsmænd fra muligheden for genforening med moderlandet. Det er jo netop dette, der sker, såfremt konferencen følger den danske regering. Hanssen-Nørremølle og regeringen siger, at Dannevirkegrænsen vil give Danmark 250.000 tyskere mod kun 150.000 danskere, men det er jo usandt; vi vil i stedet få 150.000 danske, cirka 50.000 indvandrede tyskere og 200.000 plattysktalende sønderjyder, der kan være eller blive lige så godt danske som den befolkning, der bor nord for den Clausen'ske linje. Befolkningen i tredje zone var for nogle menneskealdre siden lige så dansk, som nogen anden del af Sønderjylland, og når den nu taler plattysk, skyldes det først og fremmest dansk misregiment af det gamle danske land.«¹⁷

Med udeladelsen af afstemningszone III fra traktatteksten den 14. juni 1919 var slaget om Dannevirkegrænsen foreløbig tabt. Fredskonferencen havde vist sig utilbøjelig til at fravige princippet om folkenes selvbestemmelsesret, og dermed var også argumentet om en internationalisering af Kielerkanalen faldet til jorden. I denne nye situation måtte selv Dannevirkemændene erkende nederlaget – i hvert fald hvad angik kampen om det sydlige Sydslesvigs indlemmelse i Danmark *på kort sigt*.

Afgørelsen ramte Ionas Collin hårdest. I sin umiddelbare fortvivelse gav han i et brev til Ernst Christiansen den britiske premierminister Lloyd George skylden. Under fredskonferencen var Lloyd George gået imod Frankrigs revanchistiske kurs over for Tyskland. Ionas Collin holdt med franskmændene: »Det er Lloyd George, det internationale jødefinansvæsens mand, der er skyld i det skete. [...] Alle de spirer til national genrejsning, der var begyndt at skyde frem alle vegne i vort folk, vil nu blive lagt øde, og vort folk vil i løbet af en halv snes år synke hen i en materiel kynisme, der trodser alt, hvad vi har set i de sidste dekader. Tilnærmelsespolitikken til Tyskland vil blive fortsat. Danmark vil ikke blive et bolværk imod, men en økonomisk og politisk udfaldsport for Germania. Vi vil blive overrendt af tyskere og englændere, der gensidigt vil benytte os. Den nationale renæssance, jeg havde håbet på, vil dø.«¹⁸

Hvor dybt Ionas Collins særlige forening af antisemitisk og antitysk tænkning stak, er ikke til at sige. Sikkert er det derimod, at antisemitismen ikke var ikke noget generelt træk ved Dannevirkemændene. Ikke desto mindre illustrerer brevet ganske godt, hvilken rækkevidde det sønderjyske spørgsmål havde i Dannevirkemændenes verdensbillede. Uden kampen for Dannevirke ville den danske nation være dømt til undergang ikke blot i forsvarspolitisk, men også i økonomisk, politisk og i moralsk henseende. Svigtede danskerne i denne kamp, ville de før eller siden blive opslugt af det hensynsløst ekspansive Tyskland.

Det forklarer, hvorfor Dannevirkemændene ikke gav op efter slettelsen af zone III. Kort tid efter fredstraktatens offentliggørelse begyndte kampen på ny – nu blot med et længere sigte. Nu gjaldt det om at vælte regeringen. I dette stormløb optrådte Dannevirkemændene og Flensborgfolkene igen som allierede. Nu skulle Flensborg reddes, og derfor blev hovedstyrken sat ind her. Men endnu var håbet for zone III ikke helt ude, og en del af kræfterne blev brugt på at forfølge en sidste mulighed: Ved slettelsen af zone III som afstemningszone, var man også kommet til at slette området som såkaldt rømningszone, hvilket betød, at tyske embedsmænd, politi og militær kunne forblive i området. Her var et angrebepunkt for Dannevirkemændene, der nu slog på, at tilstedeværelsen af denne magtfaktor umiddelbart syd for afstemningsområdet kunne skræmme de stemmeberettigede i tysk retning. I virkeligheden var denne argumentation blot et skalkeskjul for bestræbelserne på at få zone III genoprettet. Mens zone-III-debatten på ny rullede hen over Danmark, kunne Dannevirkefolkene forsøge at udnytte tiden til at indsamle underskrifter i zone III på kravet om en afstemning også i dette område.¹⁹

Denne plan mislykkedes. Den genopblussede zone-III-debat blev for kort og for svag til, at den kunne bruges til at vælte regeringen med. Men ikke desto mindre lykkedes det for Sønderjysk Kreds af 1918 på kort tid at indsamle ikke færre end 315.455 underskrifter i Danmark på kravet om rømning af zone III. Den såkaldte rømningsadresse blev afleveret på Christiansborg den 26. november 1919.²⁰ En af dem, der var med ved denne overrækkelse, var kommunegartner P.C. Larsen Grøn fra Holbæk. I sine upublicerede erindringer beretter han om de spændinger, der prægede forholdet mellem regering og Dannevirkemænd: »Om efteråret var jeg blandt dem, der afleverede rømningsadressen for 3. zone, som var blevet sat i gang i juni. Med sine 325.000 underskrifter var det den største, man nogensinde havde set. Selve adressen krævede kort og godt rømningen af 3. zone sikret. Med den mødtes vi på Christiansborg i en af efterårsmånederne. Et stort egetræsskrin, på hvilket var indgraveret »Rømningsadressen af 1919« indeholdt de mange underskrifter. Nogle ark, der var trykt i fint tryk med de to slesvigske løver og med samme indhold, skulle overrækkes til statsminister Zahle og tingenes formænd samt enkelte gesandter. Formanden Jørgen Petersen havde i forvejen med statsminister Zahle truffet aftale om tid og sted for afleveringen. Men Zahle, der næppe havde gjort sig nogen forestilling om adressens omfang og størrelsen af den komité, der skulle overrække adressen, hvilket var cirka 70 fra hele landet, blev irriteret, da han så det store skrin, der i øvrigt af spøgefugle blev kaldt Zahles ligkiste. Statsministeren nægtede pure at modtage komiteen frareg-

net formanden. Jørgen Petersen svarede ham skarpt og påpegede, at man havde rettet sig efter hans eget svar med hensyn til tid og sted, og at hvis han ene skulle møde, så havde han ikke noget at tale med statsministeren om. Det mindste, han kunne kræve, var, at forretningsudvalget fulgte ham. Da Zahle fik at vide, at det udgjorde fem, gik han ind på at modtage dem. Forretningsudvalget bestod af formanden, Jørgen Petersen, dr. Harpøth, stationsforstander Wulff, Aalborg, gårdejer Paul Nielsen, Karlshøj og forpagter Jørgen Lorentzen, der lige var kommet hjem fra Rusland og var selskabets sekretær. Alle vi andre måtte blive i forhallen. Men da dørene blev åbnet, så vi Zahle stående for enden af bordet, bleg og bitter. [...] Om aftenen holdtes der en strålende fest på Paladshotellet.«²¹

I slutningen af 1919 voksede presset på regeringen kraftigt, ikke mindst som følge af spekulationer omkring stemningen i Flensborg. Ved flere lejligheder understregede statsminister Zahle, at regeringen kun ville tage imod Flensborg, hvis der ved afstemningen viste sig et klart dansk flertal. End ikke et stort dansk mindretal ville være tilstrækkeligt. Netop sådanne udtalelser var som vand på oppositionens mølle, fordi det gav mulighed for at påstå, at regeringen med sin kølige indstilling overfor Flensborg var med til at skræmme stemmerne væk og dermed fremkalde et dårligt afstemningsresultat. Med stor virkning kunne oppositionen slå på, at man nødvendigvis måtte være indstillet på at »runde op«, hvis afstemningen i Flensborg ikke gav dansk flertal.²²

Stemningen i Den nordslesvigske Vælgerforening var et spejl på stemningen i Danmark. Også her voksede presset på regeringens og H.P. Hanssens politik. I efteråret 1919 sprængtes Vælgerforeningen, fordi repræsentanterne for Flensborg ønskede afholdt nyvalg, hvilket Aabenraafolkene modsatte sig. I oktober blev valgene alligevel afholdt. Aabenraaføljen bevarede kun et knebent flertal. I december 1919 blev der afholdt en tillidsafstemning til H.P. Hanssen. Den samlede 35 stemmer for og 31 imod.²³

Den 10. januar trådte fredstraktaten i kraft. En international kommission (CIS) med et engelsk, et fransk, et svensk og et norsk medlem overtog nu magten i afstemningsområderne og indrettede sit hovedkvarter i Flensborg. De to afstemninger blev fastsat til henholdsvis den 10. februar og den 14. marts 1920, og i den allersidste tid op til afstemningerne blev modsætningerne mellem de forskellige grænsepolitiske retninger i Danmark skubbet i baggrunden ud fra deisen om, at det nu gjaldt om at få det bedste resultat ud af situationen. Afstemningen i zone I den 10. februar viste et solidt dansk flertal på 74%. I alle købstæder undtagen Haderslev var de tyske stemmer i flertal, men disse blev opvejet af de danske stemmer i landdistrikterne. Også i de sydligste sogne i zone I, Højer, Tønder, Ubjerg



For Wilhelm la Cour (1883-1974) var krigsafslutningen i 1918 begyndelsen til en livslang indsats for det sonderjyske spørgsmål. I 1919 stillede han sig i spidsen for Flensborgbevægelsen, hvilket bragte ham i opposition til Dannevirkemændene. Da disse i 1920 organiserede sig i Grænseforeningen, blev la Cour holdt udenfor, selvom han med sin retoriske styrke, sin skarpe pen og sin enorme energi ville have været et stort aktiv for foreningen. I stedet måtte han følge arbejdet i Grænseforeningen fra sidelinjen – som redaktør af tidsskriftet *Grænsevagten*, som han selv ejede og udgav fra 1918 til 1970. Først i 1933 indtrådte Wilhelm la Cour i Grænseforeningens hovedstyrelse. Foto fra cirka 1923. Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

og Tinglev var der tysk flertal. Ikke desto mindre blev afstemningen i Nordslesvig som ventet en klar sejr til den danske side.

Lige så klart var resultatet i afstemningszone II – med omvendt fortegn. Den danske side fik samlet set 20% af de afgivne stemmer. I Flensborg var tallet 25%. I Hanved Sogn var den danske andel af stemmerne på 29%. Bortset fra enkelte sogne på øen Før var det den højeste andel af danske stemmer i Sydslesvig. De højeste koncentrationer af danske stemmer lå naturligt nok umiddelbart syd for grænsen til afstemningszone I. Længere

mod syd var tallene lavere. I sognene Faretoft og Stedesand ved Vesterhavet var der 1% for Danmark, i Enge Sogn længere mod vest var tallet 7%, I Hjoldelund i midtlandet var der 13% danske stemmer, i Oversø i Angel var tallet 16% og i Munkbrarup ved Flensborg Fjord var der 10% stemmer for Danmark.²⁴

Hvis oppositionens kamp om Flensborg og det øvrige Mellemslesvig overhovedet skulle fortsættes, var man nødt til at slå på, at dette skulle ske *på trods* af afstemningsresultatet. Umiddelbart viste der sig at være to måder at argumentere på: Dannevirkemændene forkastede i overensstemmelse med deres grundsynspunkt afstemningen som uretfærdig, urimelig og uhensigtsmæssig – både hvad angik valghandlingens konkrete udførelse og hele tanken om at lade befolkningen selv bestemme, hvor grænsen skulle gå. På den baggrund krævede Dannevirkemændene og ledelsen af bevægelsen i Flensborg, at Danmark skulle forlange indlemmelse af Mellemslesvig på trods af stemmetallene.²⁵

Den anden mulighed, som først og fremmest Flensborgretningen benyttede sig af, var argumentet om, at afstemningen i Mellemslesvig havde været forhastet, og at det derfor var nødvendigt med en kortere eller længere årrække, hvor Mellemslesvig blev stillet under international kontrol, indtil der kunne afholdes en ny afstemning som f.eks. i Saar, der i 1935 stemte for genforening med Tyskland. Uanset hvilken argumentation man ønskede at bruge, var det nødvendigt, at regeringen Zahle blev væltet. I første omgang gjaldt det om at vinde Venstre for internationaliseringstanken. I partiet var der delte meninger om Flensborg-spørgsmålet. Nogle, herunder J.C. Christensen, bevægede sig efterhånden i retning af tanken om internationalisering. Andre strittede imod, og kort før påske 1920 krævede de konservative, at der blev udskrevet valg. Tilsvarende erklæringer kom fra den socialdemokratiske folketingsmand Emil Marott og den radikale C. Moesgaard Kjeldsen, der begge havde brudt med deres partier. Netop disse to udbrydere syntes nu at skulle blive tungen på vægtskålen, for uden dem kunne det se ud som om, regeringen havde mistet sit flertal. I denne situation, hvor der var tvivl om flertallet i rigsdagen, og hvor regeringen modsatte sig at udskrive valg, gjorde en kreds omkring oberstløjtnant Erik With sig store anstrengelser for at påvirke Kongen til at afskedige regeringen og antage et forretningsministerium, der skulle udskrive valg. Lederen af et sådant ministerium havde man allerede stående i kulissen, nemlig Kongens egen sagfører, højesteretssagfører Otto Liebe. Også den indflydelsesrige etatsråd H.N. Andersen deltog i drøftelserne om den nye regerings sammensætning.²⁶

Når det ikke kunne fastslås med sikkerhed, hvorvidt regeringen stadig

havde flertal, skyldtes det, at rigsdagen var gået på påskeferie. Ikke desto mindre syntes grunden under regeringen at smuldre – et indtryk, der blandt andet blev forstærket af, at 24 fremtrædende personligheder, herunder den berømte kirurg Th. Rovsing, offentligt erklærede, at de i 1918 havde stemt radikalt, men nu var blevet utilfredse med regeringens politik. I slutningen af marts 1920 lykkedes det omsider at få Venstre til at svinge om og forlange, at der blev afholdt valg. I denne situation greb kongen nu ind og afskedigede den 29. marts 1920 ministeriet Zahle. Otto Liebe blev indsat som leder af et midlertidigt forretningsministerium.

Det var baggrunden for den såkaldte påskekrise. Hos socialdemokraterne var reaktionen over ministeriets afskedigelse stærkest. To dage senere blev der proklameret generalstrejke, og den 3. april 1920 henvendte Københavns borgerrepræsentations flertal med Th. Stauning i spidsen sig til Kongen med en opfordring om at udnævne en regering på parlamentarisk basis. Den 5. april 1920 udnævntes et nyt forretningsministerium under overformynder M.P. Friis, der straks udskrev valg. Dette blev afholdt den 26. april 1920. Den store taber blev som ventet Det radikale Venstre, der mistede næsten halvdelen af mandaterne og endte på 17. Socialdemokratiet gik frem med tre mandater til 42, og Det Konservative Folkeparti gik frem med seks til 28 mandater. Valgets absolutte sejrherre blev Venstre, der gik frem fra 46 til 48 mandater. Sammen med de konservative havde Venstre nu stort flertal. Hos de konservative regnede man nok med at komme med i regering, men i stedet valgte Venstre at danne regering alene med de konservative som støtteparti. Den 5. maj 1920 dannede Niels Neergaard regering.²⁷ Dagen efter forelagde den internationale kommission CIS sin indstilling om grænsedragningen i Paris. I overensstemmelse med afstemningsresultatet anbefalede man, at Danmark skulle have zone I, mens zone II skulle blive ved Tyskland. Grænsen mellem de to zoner skulle for fremtiden være landegrænse, dog med mulighed for mindre korrektioner, begrundet med praktiske hensyn.

Med Venstres omsving op til påskekrisen var partiet også vundet for tanken om en internationalisering af Mellemslesvig. Den 9. maj 1920 blev juraprofessor Frederik Vinding Kruse sendt til Paris og London med mandat til sammen med gesandten og en mellemslesvigsk delegation at virke for Mellemslesvigs internationalisering. Initiativet kom imidlertid for sent. Den 26. maj 1920 fastlagde ambassadørkonferencen Danmarks og Tysklands grænse i overensstemmelse med den internationale kommissions indstilling.²⁸

Dermed var det dansk-tyske grænsespørgsmål omsider besvaret. Kampen mellem Aabenraa-folk, socialdemokrater og radikale på den ene side

og Dannevirkemænd, bevægelsen i Flensborg, samt Flensborgretningens tilhængere på den anden side havde efterladt dybe sår hos parterne. Fra den ene side havde der lydt beskyldninger og skældsord om chauvinisme og uhæderligt muldvarpearbejde, og fra den anden side var salverne blevet besvaret med anklager om egoisme, *defaitisme* og beskyldninger om at være marionetfigur for den jødiske storkapital. De sår, som aktørerne pådrog sig i afstemningskampen, heledede ikke fra den ene dag til den anden. Hos nogle af aktørerne skete det aldrig. Ikke mindst hos mange Dannevirkemænd blev begivenhederne 1918 til 1920 en erfaring, som blev husket og brugt som grundlag for kampen under de nye vilkår.

Forbløffende få af Dannevirkemændenes ordførere opgav kampen efter 1920. Langt de fleste fortsatte deres arbejde for det Mellemslesvig, som i øvrigt ret hurtigt efter 1920 i almindelig tale kom til at gå under betegnelsen Sydslesvig. Allerede i dette navneskifte lå der et klart forvarsel om Dannevirkemændenes program: Det sydslesvigske spørgsmål skulle ikke kun været et spørgsmål om de egne, hvor der rent faktisk havde vist sig at være en organiseret danskhed. Sydslesvig skulle igen defineres som *hele* området mellem den nye midlertidige grænse og den gamle historiske grænse ved Ejderen.

En af de allervigtigste lærer, som Dannevirkemændene drog af grænsestriden, var nødvendigheden af at have bred opbakning i befolkningen. Enmands-nålestiksmanøvrer som dem Ionas Collin behændigt havde udført på fredskonferencen i Paris kunne være nyttige nok, men de kunne højst betragtes som et supplement til mobiliseringen af masserne. Det var Dannevirkemændenes konklusion på grænsestriden: Når den endte som den gjorde, skyldtes det kun indirekte sindelagsforholdene i Sydslesvig. Afstemningsresultatet overraskede ikke Dannevirkemændene. Lige siden 1800-tallets midte havde det stået klart, at den sydlige del af Slesvig i politisk, sproglig og sindelagsmæssig henseende var blevet tysk. Dannevirkemændenes konklusion var derimod, at *Danmark* havde svigtet. Det danske folk havde i det afgørende øjeblik vist sig ude af stand til at hævde sin historiske og folkelige ret – oven i købet selvom de sejrende magter nærmest havde tilbudt Danmark at tage, hvad man ville gøre krav på. I denne betoning af nødvendigheden af massernes mobilisering var der en væsentlig nuanceforskel i forhold til Flensborgretningens syn på opgaverne efter 1920. Også de så nødvendigvis gerne, at så store dele af det danske folk som muligt engagerede sig i det sydslesvigske arbejde. Men til forskel fra Dannevirkemændene lagde Flensborgretningen betoningen på forholdene *i Sydslesvig*. Dannevirkemændene ville have det danske folk til at tage sydslesvigerne som de var – uanset deres tyske sprog og deres tyske sindelag.

Flensborgretningen ville støtte og udvikle arbejdet i Sydslesvig, indtil sydslesvigerne *selv* ville til Danmark. Disse to nuancer i det principielle syn på kampens mål og midler blev i de følgende år bestemmende for de organisationer, der støttede arbejdet i Sydslesvig, men i høj grad også for den danske opinions vurdering af Danmarks ret og pligt i grænselandet.

For Dannevirkemændene var det så som så med lysten til at fejre, da Christian X foretog sit legendariske ridt over Kongeågrænsen den 10. juli 1920. Ejheller dagen efter, den 11. juli 1920, hvor den officielle genforeningsfest fandt sted i Dybbøl Skanser, stemte Dannevirkemændene til fest. Et af de forhold, der var med til at ødelægge stemningen, var, at H.P. Hanssen skulle tale. I dagene op til festen blev der tilsyneladende udfoldet et vist lobbyarbejde for at skubbe H.P. Hanssen i baggrunden.²⁹ Allerede i midten af juni berettede Peter Grau over for Ernst Christiansen om den maskerade, der udspillede sig omkring talerrækken ved den forestående fest. Ifølge Peter Grau var det bestemt, at grev O.D. Schack fra Møgeltonder, der netop var blevet konstitueret som amtmand for Tønder, på sønderjydernes vegne skulle tale til Kongen. Dernæst skulle en veteran fra 1864, kaptajn C.C. Fischer, overrække kongen afstøbninger af guldhornene fra Gallehus. En anden veteran, Hans Thomsen fra Sønderborgkanten, skulle sammen med fire unge hvidklædte piger bære det sidste Dannebrog, der havde vajet over Sønderborg i 1864, op til Kongen og byde ham velkommen i det genvundne land.³⁰ Ifølge Peter Graus brev til Ernst Christiansen var han selv blevet bedt om at tale som nummer tre, men havde modsat sig det. Hvis Grau overhovedet skulle tale, måtte det være efter H.P. Hanssen – som af arrangørerne i øvrigt havde fået ordre om udelukkende at tale »historisk« og altså undgå at komme ind på den netop overståede kamp. Egentlig ville Peter Grau helst være fri, forklarede han Ernst Christiansen, »men taler de, må vi også gøre det, for vi står Kongen nærmere end dem«, mente Peter Grau. Følgelig blev H.P. Hanssens historiske tale programsat som nummer fire og Peter Grau som nummer fem.³¹

Langt fra alle Dannevirkemænd og Flensborgfolk var lige så smidige som Peter Grau. Men spillet om talerrækken på Dybbøl var alligevel et vidnesbyrd om de sår, der skulle heles efter afstemningskampen. Meget tyder på, at enkelte Dannevirkemænd var villige til at gå særdeles langt for at forhindre H.P. Hanssens tale. Af et manuskript, som skibsrederen og Dannevirkemanden H.P. Carl rundsendte til meningsfæller fire dage før genforeningsfesten, og som desuden blev offentliggjort i dagbladet *København*, får man et indtryk af stemningen i Dannevirkelejren i disse dage. Nyheden om, at H.P. Hanssen skulle tale på Dybbøl, havde ifølge H.P. Carl vakt »harme og sorg i vide kredse landet over, og man ventede hver

dag at finde en energisk protest i den borgerlige nationalt vågne presse, men – den udeblev«. Dette måtte skyldes, at aviserne havde fået mundkurv på, mente Carl, og derfor måtte Dannevirkemændene nu tage skeen i den anden hånd: »Men vil eller kan pressen ikke tage sig af denne sag, så må den offentlige mening fremkomme med en utvetydig protest. Vi har så sandt her hjemme overfor alverden vist så megen national slendrian og ynkelighed, at vi ikke, dersom Hans Peter Hanssen uden protest holder talen for Danmark på Dybbølbjerg, kan bevare selv den sidste lille rest af agtelse, som udlandet måske endnu – trods alt – nærer for det lille danske folk.[...] Hans tale bør forhindres uden hensyn til, at det muligvis vil betyde vanskeligheder for ‘festkomiteen’ eller andre«, forlangte skibsreder H.P. Carl.

Af opråbet fremgik desuden, at han ikke havde i sinde at opgive kampen for grænserevision. Nu, hvor den nye grænse var draget, måtte arbejdet anlægges langsigtet og jordbunden forberedes bedre. Og samtidig måtte det stå klart, at Dannevirkemændenes nødtvungne Flensborg-hjem-fase var forbi. Nu gjaldt kampen *hede* Sydslesvig: »Til slut skal jeg blot tillade mig den bemærkning, at efter at den nye grænse er fastsat, eksisterer der ikke mere zoner i Sønderjylland. Slesvig består nu af Nordslesvig, som er indlemmet i det øvrige Danmark og Sydslesvig, der går til den gamle grænse, men endnu ikke er kommet hjem.

Vi venter hin genforening sejt og udholdende – vi glemmer ikke Dannevirke.«³²

3. Ligaen D.D.D.

»Har ministeriet Zahle forsøgt en ny slubbertstreg?« Dette spørgsmål kunne man læse på forsiden af det københavnske blad *Vort Land* den 19. oktober 1918. Det var den pensionerede oberstløjtnant, ridder af Dannebrog og dannebrogsmænd Harald Jessen-Tusch, der stillede det. Meningen var at få væltet Zahle-regeringen til fordel for et ministerium, der ville kræve hele Sønderjylland – om ikke til Ejderen så dog til Dannevirke.

Det var ikke første gang, Jessen-Tusch havde karakteriseret Zahle-regeringens medlemmer for slubberter. I 1916 havde han kaldt regeringens håndtering af salget af Dansk Vestindien for »en slubbertstreg af rang«, fordi den – i strid med sandheden – havde benægtet, at man forhandlede med USA om et salg af øerne. Regeringen *havde* faktisk forhandlet med amerikanerne, og nu, hvor verdenskrigen var ved at nærme sig sin afslutning, mente Jessen-Tusch, at noget lignende var ved at ske med Sønderjylland. Måske havde regeringen allerede i al hemmelighed givet afkald på en del af Sønderjylland? At inddrage sig på forhandling med Tyskland var ikke blot en »uhyre dumhed«, fordi den satte Ententens velvilje overfor Danmark over styr, mente Jessen-Tusch. Det ville også være et »nyt forsmædeligt salg af sønderjydernes og af det danske folks ret« og »en slubbertstreg, der sagde sparto til alt, hvad disse mennesker endnu har præsteret«, tordnede oberstløjtnanten mod regeringen. Han sluttede sin artikel med den formodning, at »folkeforbitrelsen« omsider måtte have nået en sådan kraft i Danmark, at den måtte skaffe sig luft i det enstemmige råb: »Nu må ministeriet Zahles dage være talte. Smid dog disse herrer ned af taburetterne!«¹

Jessen-Tuschs artikel i *Vort Land* fik ikke den tilsigtede virkning, for Zahle-regeringen blev som bekendt siddende endnu halvandet års tid. Men helt uden virkning blev artiklen ikke. Den indbragte oberstløjtnanten en dom på fire måneders fængsel – en kendelse som Jessen-Tusch naturligvis ankede, indtil sagen i midten af januar 1920 under pressens store bevågenhed nåede Højesteret.² Jessen-Tusch var formentlig ganske klar over, at hans sag stod ret dårligt, og at han sandsynligvis ville blive dømt for injurier. De ringe udsigter til en frikendelse spillede imidlertid ingen rolle. For Jessen-Tusch var »slubbert-sagen« en platform, fra hvilken han effektivt

kunne agitere for Dannevirkegrænsen. Og som sagen stod, havde han faktisk intet at tabe. Hvis han imod almindelig forventning blev frifundet, ville han og Dannevirkestandpunktet have vundet en betydelig sejr over regeringen; og blev han dømt, ville han kunne gå i fængsel som Dannevirke-mændenes martyr. Uanset udfaldet ville han forlade Højesteret som en vinder.

Retsforhandlingen blev forholdsvis kort. Henimod slutningen tog Jenssen-Tusch selv ordet. Han afviste harmfuldt alle beskyldninger, idet han forsikrede, at han kun havde handlet som national mand. Han undskyldte sig med, at det var nødvendigt at skrive skarpt, hvis man ville »slå igennem den sløvhed, hvormed man lod ministeriet og magister Clausen råde i den sag«. Jenssen-Tusch hævdede, at det ikke havde været hans mening at krænke ministrenes ære, og derfor måtte en bødestraf være tilstrækkelig. Den 68-årige oberstløjnant sluttede sit defensorat ret effektivt : »Høje dommere! Jeg lægger min sag i Deres hænder. Jeg er hverken professionel æreskrænker eller forbryder, og den måde, Hof- og Stadsretten har behandlet mig på, forekommer mig meget streng. Jeg henstiller derfor til de høje dommere at omsætte straffen til en bøde. Men skulle det falde ud til fængsel, da skal jeg med stolt bevidsthed og oprejst pande gå derind, sikker på at have gjort min pligt mod mit fædreland.«

Efter en times votering modtog Jenssen-Tusch dommernes kendelse, som lød på tre måneders fængsel og betaling af 150 kr. for sagens omkostninger. Det var en relativt billigt købt sejr. For det første blev fængselsstraffen senere konverteret til en bøde, og for det andet havde sagen skaffet Jenssen-Tusch så mange venner, at han ikke behøvede at bekymre sig om, hvordan han skulle få beløbet betalt.³ Dommen blev den gnist, der satte gang i grundlæggelsen af en ny forening med et rent Dannevirkestandpunkt. Oberstløjnantens kække optræden virkede som et samlingssignal på den kreds inden for Dannevirkebevægelsen, for hvem Zahle-regeringen var den alvorligste forhindring i kampen for Dannevirkegrænsen.

Jenssen-Tusch kæmpede ikke alene. Siden sin artikel i *Vort Land* havde han fortsat sin hårdtslående agitation og med den samlet en vældig skare af tilhængere omkring sig. Rundt regnet hundrede af disse tilhængere var på pletten allerede efter dommen i Hof- og Stadsretten i november 1919. Her fik Jenssen-Tusch overrakt en trykt adresse, hvori underskriverne gav udtryk for deres anerkendelse af »det borgerlige mod – så sjældent i vor tid – hvormed De har gjort Dem til talsmand for anskuelser, vi alle dele, og for hvilke man nu søger at komme Dem til livs«. Adressen var underskrevet af en række fremtrædende personligheder, herunder grev Ahlefeldt-Laurvig, Tranekær, arkitekt Martin Borch, admiral de Richelieu og dr.phil.

Gudmund Schütte. Alderspræsidenten blandt underskriverne var uden tvivl en pensioneret oberst ved navn Krøyer, der havde haft sin debut i det sønderjyske spørgsmål allerede som soldat i slagene mod de slesvigholstenske oprørsstyrker ved Bov og Slesvig i april 1848. Blandt underskriverne var også en række personer, som vi på et senere tidspunkt vil stifte nærmere bekendtskab med i andre sammenhænge, herunder overlæge Ionas Collin, redaktør Erik Hansen, *Kolding Avis*, rektor dr.phil. J.K. Larsen, Marselisborg Gymnasium, samt Jutta Skrumsager Madsen fra Frederiksberg.⁴

Den bøde, Jenssen-Tusch blev idømt, blev betalt ved hjælp af en indsamling arrangeret af *Dagbladet Nordjylland* og det senere fremtrædende ligamedlem, auditor Valdemar A.L. Eide. Indsamlingen gik så godt, at der blev en del penge til overs.⁵ Disse midler blev brugt som grundkapital i den nye forening, der fik navnet Ligaen D.D.D. (Danmark – Danebrog – Danevirke). Stiftelsen fandt sted i Grundtvigs Hus i København den 26. januar 1920. Jenssen-Tusch blev formand, og foreningens første handling blev udsendelsen af et opråb, hvori der blev protesteret »mod den løsning af grænsespørgsmålet, der har prisgivet tusinder af vore landsmænd til fortsat fremmedherredømme. Under vort løsen: Danmark – Danebrog – Danevirke! vil vi arbejde for, at Danevirke, vor gamle historiske grænselvold, atter kan blive dansk, således at alle landsmænd, der led samme hårde skæbne under fremmedherredømmet i de lange år, også må blive fælles om friheden under Danebrog.«⁶

Det primære formål for foreningen var at få mobiliseret den danske opinion bag kravet om at få zone III med til Danmark – med eller uden forudgående afstemning. Det var allersidste udkald, og udsigterne til at det skulle kunne lykkes, var på dette tidspunkt nærmest lig nul. Dette forhold var Ligaens folk ganske klar over. Foreningens mål var af ideel karakter og bestod uafhængigt af al realpolitik. I et brev til anglerbonden Peter Lassen forklarede Jenssen-Tusch perspektiverne for den nye forenings arbejde. Hvis ikke det lykkedes at få zone III med nu, ville foreningen arbejde på længere sigt: »Og lykkes det os ikke at nå vort mål, Dannevirkegrænsen, straks nu (hvad vi dog ikke opgiver håbet om), så skal i alt fald de danske og danskvennerne i 3. zone vide, at de er *ikke ladet helt i stikken, men der arbejdes tværtimod af hundredetusinder i Danmark videre for deres sag.*«⁷

Ligaens skarpe profil under afstemningskampens sidste dage blev ikke ændret efter afgørelsen i sommeren 1920. Foreningen tog nu fat på en dobbelt opgave, idet man på den ene side ville opdrage danskerne, det vil sige »vort fra skoletiden om Slesvig uvidende folk«, og på den anden side »støtte sydslesvigerne til kulturel forbindelse med Danmark«. I dette dob-

belte formål adskilte Ligaen sig i grunden ikke fra, hvad f.eks. Grænseforeningen senere lovede i sine vedtægter. Forskellen lå i ordvalget og i en lille tilføjelse til Ligaens formålsparagraf: Ligaen ville udføre sit arbejde samtidig med, at den ville »opretholde tanken i vort folk om en genforening engang af hele Slesvig«. ⁸

Når Ligaen modsatte sig at træde ind i Grænseforeningen, var det fordi den insisterede på denne tilføjelse. Set fra Ligaens synspunkt gjorde Grænseforeningens ledelse sydslesvigerne blodig uret, når den af hensyn til kontakterne på Christiansborg skød grænserevisionen i baggrunden. Taktiske manøvrer lå hverken til Jenssen-Tusch eller til den øvrige ledelse af Ligaen, fordi det slørede blikket for målet, forklarede formanden i slutningen af 1920 til Peter Lassens far, Henrik Lassen: »Jeg beder Dem sige til Deres søn, at det er min overbevisning, at 'Den danske Grænseforening' vil ende med ikke at rokke ved den nuværende grænse. [...] Og læs Grænseforeningens opråb. Er *der* tale om at bringe de udelukkede *hjem*? Ikke en tøddel. Deres søn må gå med os i Fællesrådet. Læs *vort* opråb. Det stikker ikke noget under stolen. *Vi er Dannevirkemænd*«. ⁹

I begyndelsen koncentrerede Ligaen sig omkring København. Men i løbet af 1920 bredte foreningen sin organisation ud over resten af landet. Det kostede kræfter og penge, og da foreningen samtidig insisterede på at udgive et medlemsblad, blev der ikke mange penge til overs til arbejdet syd for grænsen. Ligaens virksomhed kom derfor næsten udelukkende til at dreje sig om forholdene i Danmark. Det gjaldt ikke mindst i begyndelsen, hvor organisationen skulle bygges op. Virkeliggørelsen af formandens ønske om, at Ligaen skulle samle hundredetusinder af danskere, måtte skydes langt ud i fremtiden: I juli 1920 talte foreningen 1200 medlemmer, i marts 1921 var man oppe på 2050 – en stigning, som først og fremmest må tilskrives organisationsudvidelsen. I september 1921 var Ligaen repræsenteret i 68 kredse ud over hele landet. Det lød imponerende, selvom Jenssen-Tusch måtte indrømme i *Thyras Vold*, at medlemsskaren i en del af de mange kredse var så lille, at en repræsentation i Ligaens styrelse slet ikke var nødvendig.

Trods alt måtte aktivitetsniveauet i Ligaen tilpasses de forandrede politiske realiteter efter grænsedragningen. I arbejdsåret 1920-1921 blev der således kun afholdt tre agitationsmøder. Når det ikke blev til flere, hang det sammen med, at foreningen udelukkende opererede i København, hvor markedet formentlig hurtigt var mættet. Ved disse tre møder talte blandt andre Jutta Skrumsager Madsen, Peter Lassen, landmanden og folkemindeasmleren Andreas Lorenzen samt journalist ved *Flensborg Avis*, J.N. Jensen. Først i arbejdsåret 1921-1922 blev mødevirksomheden udvidet til hele

landet. I sommeren 1921 drog formanden på turné i Nørrejylland sammen med Peter Lassen. Forholdene var tilsyneladende meget beskedne: I Århus blev der holdt møde i bibliotekar ved Statsbiblioteket, Viggo Julius von Holstein Rathlous, hjem. Han hørte til blandt de førende skikkelser i det sønderjyske og sydslesvigske arbejde i Århus og var desuden ansat som tilsynsførende ved det danske bibliotek i Flensborg. I Rønde gik det tilsyneladende lidt bedre med tilslutningen; her måtte man holde mødet i Rønde Afholdshjem. I Viborg var tilstrømningen til gengæld ikke større, end at mødet kunne arrangeres i kredsformanden, fabrikant Spreckelsens hjem. I Thisted havde Ligaens energiske repræsentanter, distriktslæge Tolderlund og statsbaneassistent Fenger lavet et godt forarbejde, således at foreningens medlemsstal op til mødet var bragt fra 12 medlemmer op på 87. I Silkeborg derimod, hvor formandens bror, fabrikant G. Jenssen-Tusch, var kredsformand, deltog ikke flere, end at mødet kunne holdes i dennes hjem.

Senere på sommeren fortsatte møderne uden for hovedstaden med en turné på Amager, hvor der i alt blev arrangeret tre møder. Det første fandt sted i St. Magleby i samarbejde med Den konservative Ungdomsforening for Amager, hvis formand var den unge landmand fra St. Magleby, Jørgen Jørgensen. Her talte blandt andre Jutta Skrumsager Madsen. Forbindelsen mellem Ligaen, Jørgen Jørgensen og den sønderjyske forkæmperske blev af længere varighed og fik – som vi senere skal se – stor betydning for det konkrete arbejde i det sydlige Sydslesvig helt frem til efterkrigstiden.¹⁰

Sommerens store turné blev afsluttet med et stort møde den 23. september 1921 i Teatersalen i Kolding under ledelse af den lokale kredsformand, fabrikant H.M. Burchardt og redaktør Erik Hansen, *Kolding Avis*. Her var der forsamlet omkring 200 deltagere. Som taler var indbudt journalist J.N. Jensen, *Flensborg Avis*. Han stammede fra Nordslesvig og talte om »det stærke bånd, racebåndet, blodets bånd, der binder sydslesvigerne til os og os til dem« samt om, hvordan »gamle folk dernede kommer til at tænke på, at de ikke er løst fra deres ed til Danmarks konge, og de begynder at tale dansk«. J.N. Jensen slog fast, at »Sydslesvigs ret er klar, og dets sag kan ikke tabes«. En af mødets deltagere, fabrikant H. Wegener, udtalte, at »grænsen gælder intet, den er blændværk og løgn«. Det var Ligaens opgave at »gøde jordbunden, så vi ikke næste gang står på ubearbejdet bund«. Hermed mente Wegener utvivlsomt jordbunden i *Danmark*. Han fortsatte: »Lad os arbejde for, at Slesvig, vort omstridte land, atter kommer helt tilbage!« Dette klare standpunkt blev støttet af proprietær Schultz-Petersen fra Tyrstrupgaard ved Christiansfeld, der slog fast, at det sønderjyske spørgsmål endnu var uløst. Han fortsatte: »Men vegheden hos det danske folk og den danske styrelse kan endnu berede mange vanskeligheder og

nederlag. Men 2. og 3. zone vil komme tilbage!« Til sidst talte forfatteren og folkemindesamleren Evald Tang Kristensen fra Vejle om sproget i Sydslesvig, som tidligere havde været dansk. Han konkluderede: »Den nuværende grænse er urimelig. Afstemning var en uting«. Oberstløjtnant Jensen-Tusch sluttede talerrækken med at sammenfatte Ligaens mål. »Det er vilje, vi vil skabe i folket!«¹¹

Hele den store indsats med møder og oprettelse af kredse over hele landet var ikke helt uden virkning på medlemstallet. På bundlinjen kunne det imidlertid ikke skjules, at foreningens frontfigurer førte en kamp op ad bakke. Før turneen havde foreningen haft 2050 medlemmer. Efter turneen var man kun nået op på 2650. Der var altså tale om mere end blot almindelig optimisme, når formanden i slutningen af sin beretning om turneen kunne sammenfatte udviklingen med ordene: »Vi er således kommen et godt skridt frem mod vort mindstemål: 10.000 medlemmer«.¹²

I Ligaen D.D.D. bar man nag. Og man var ikke bange for at skilte med det. Allerede på forsiden af det andet nummer af *Thyras Vold* blev der gået til angreb mod Aabenraa-folkenes fører H.P. Hanssen, der – ganske vist med Marcus Rubin som mellemmand – i 1911 havde hævdet over for tyskerne, at det kun var 'tåber og folk uden indflydelse', der havde troet på, at grænsen mellem Danmark og Tyskland nogensinde ville blive flyttet. I 1920 var det blevet bevist, mente bladet, at H.P. Hanssen og konsorter havde taget fejl med hensyn til Nordslesvig, og ude i fremtiden skulle det nok vise sig, at de også havde taget fejl med hensyn til Sydslesvig: »Lige så lidt som de kloge hoveder før krigen fik held til at udrydde det genforeningshåb, der levede hos alle nationalt vågne danske på begge sider af grænsen, lige så lidt skal de få held til at udrydde det nu. Trods alle skuffelser, som de sidste to år har bragt os, tror vi stadig, at den dag vil komme, da det tillades alle danske, som bor og bygger på gammel dansk folkegrund, at blive genforenet med det land, hvor deres forfædre fra Arilds tid har haft hjemstavnsret.«¹³

Naget til H.P. Hanssen kunne finde endnu skarpere udtryk, som f.eks. når den nordslesvigske fører fejrede runde fødselsdage. Således bragte *Thyras Vold* i sit aprilnummer fra 1922 en længere omtale af 60-års fødselsdagsfesten på Folkehjem i Aabenraa to måneder forinden. Med A. Svenssons avis *Danskeren* som kilde noterede *Thyras Vold* sig, at H.P. Hanssen havde siddet til bords med en stribe folketings- og rigsdagsmænd, højskoleforstandere, foruden notabiliteter som kontorchef Martin Hammerich, amtmændene Lundby og Schack samt kammerherre Haarløv m.fl. Efter en udførlig og kritisk gennemgang af gæstelisten fandt *Thyras Vold* grovfilen frem: »I denne strålende forsamling af fornægtere og forrædere mod Danmarks og

Sønderjyllands historiske og nationale ret savner vi kommandør Rubin af Dannebrog, hvis modbydelige artikel i *Preussische Jahrbücher* godkendtes af H.P. Hanssen, de daværende ministre Neergaard og Appel og andre ministre.« I referatet fra festen omtaltes også magister H.V. Clausens hyldesttale til H.P. Hanssens hustru. Selv ikke denne gestus kunne man i Ligaen lade passere uden en spydig bemærkning: »Vi har ikke den ære at kende fru Hanssen og kan derfor ikke kontrollere lødigheden af grænseforkludrerens komplimenter til den gode dame«, hed det i *Thyras Vold*.¹⁴

Utvivlsomt var det klodsede udfald som disse, der fik folk til at holde sig borte fra Ligaen. Hadet og naget til modstanderen blev nemlig løbende holdt ved lige. Et af de mere usmagelige angreb på H.P. Hanssen findes i en artikel fra december 1929 af Jarl R. Lund, der på dette tidspunkt titulerede sig »kornet i livgarden«: »Er der nogen, der nu burde være en død mand som offentlig person, er det vel nok H.P. Hanssen.«¹⁵

Med sin stærkt uforsonlige sprogbrug forspildte Ligaen D.D.D. utvivlsomt sine muligheder for at slå igennem med sit program i den brede danske offentlighed. Jenssen-Tuschs »mindstemål« på 10.000 medlemmer kom foreningen i hvert fald aldrig i nærheden af. Derfor må det betegnes som paradoksalt, at Ligaen D.D.D.'s ordførere insisterede på, at deres mål var den nationale samling. Dette hang nøje sammen med deres definition af »det nationale« som en absolut størrelse, et ideal, som der ikke kunne købslås om: Ægte national ånd, det vil sige *ægte dansk ånd*, kunne kun stå på Ejdergrænsens eller Dannevirkegrænsens grundlag og indebar, at hele folket resolut kastede alle parti- og særinteresser til side og gjorde front mod tyskerne. Dette gjaldt både i grænsespørgsmål såvel som i militær henseende. Derfor fremhævede Ligaen D.D.D. gang på gang martsdagene i 1848 som idealtilstanden. Her var et eksempel på ægte »dansk ånd«: Her var folket blevet til ét og havde forsvaret retten til Ejdergrænsen. Det var denne tilstand, Ligaen D.D.D. ville genindføre i Danmark: »Derfor tager vi i Dannevirkeligaen trøstigt et arbejde op for at samle det danske folk. Vi vil søge at vække dansk ånd til live hos mænd og kvinder, hos gamle og unge, ikke blot herhjemme, men også blandt dem af vore landsmænd, som endnu er skilte fra os ved en grænse, som ikke Gud, men mennesker har sat. Tidlig og silde vil vi have lov til at sige til vort folk: Glem dog ikke over alle de små spørgsmål, som skiller, at der er noget stort og herligt, som skal forene os fra alle lejre; det udtrykt i Ligaens mærke, de tre D'er: Danmark, Danebrog, Danevirke, men det kan også sammenfattes i det ene udtryk: dansk ånd.«¹⁶

Ligaens monopolisering af begrebet »dansk ånd« underforstod begrebets logiske modsætning, nemlig *udansk ånd*. Det var udansk ånd, når Zahle-



*Dannevirke*mærket faas ved Henvendelse til Ligeaens Kontor, Thorvaldsensvej 15, Kbhvn V. Telefon: Vester 5487 y. Postkonto 496. — 5 Øre pr. Stk., 5 Kr. pr. Ark. Sæt det smukke Mærke paa alle Deres Breve! **Styrelsen.**

Igennem det meste af mellemkrigstiden var Ligaen D.D.D.'s økonomiske forhold meget små. Hovedparten af foreningens midler gik til agitation i Danmark, det vil sige til udgivelse af foreningens blad *Thyras Vold*, til afholdelse af møder m.m. En af Ligaens indtægtskilder var overskuddet fra salget af »Dannevirke»mærket«. Annonce fra *Thyras Vold* i 1920'erne.

regeringen i grænsespørgsmålet havde stillet sig på selvbestemmelsesrettens grund, og det var udansk ånd, når Aabenraafolkene havde krævet en en-bloc-afstemning i Nord-slesvig og overladt sydslesvigerne til sig selv. De personer, der hævdede at være nationale, men som *ikke* stod på Dannevirkestandpunktet, var pr. definition *udanske*: »Indre partipolitik giver vi os derimod ikke af med. I vore rækker står folk af alle indrepolitiske partier. Vi følger en udelukkende national linje: Den som Danmarks og Sønderjyllands 1000-årige historie anviser os. Derfor trykker vi varmt i hånden enhver dansk mand eller kvinde, som med os vil arbejde mod hint mål. Derfor hævder vi, at danske, der fornægter dette mål, savner blik for, eller med vilje krænker Danmarks ære og værdighed.«¹⁷

Ligaens påstand om, at foreningen ikke gav sig af med partipolitik, skulle der ikke lægges så meget i, eftersom en væsentlig del af foreningens retoriske krudt blev brugt på at opretholde påstanden om, at den radikale regering og Aabenraafolkene af rent egoistiske hensyn og af simpel frygt for tyskerne *med forsæt* havde skadet landets interesser.

Når Ligaen i særlig høj grad var ude efter H.P. Hanssens skalp, hang det naturligvis først og fremmest sammen med hans førerposition i Nord-slesvig. Men det hang også sammen med, at Liga-folkene indtil 1918 havde betragtet ham som en allieret i kampen for hele Sønderjyllands tilbagevenden til Danmark, det vil sige som en mand, der var opfyldt af ren *dansk ånd*. H.P. Hanssens forbrydelse bestod altså ifølge Ligaen i, at han *med fuldt overlæg* havde svigtet sine egne idealer – oven i købet kun for at redde sit eget skind. I Liga-folkenes øjne kunne man ikke synke dybere.

Det var uden tvivl tågesnak som dette, der skræmte mangt en nationalt sindet Dannevirke-mand bort fra Ligaen D.D.D. og i stedet fik ham til at

søge ind i en forening under Grænseforeningen. I sig selv var Ligaens rigide sondring mellem *dansk ånd* og *udansk ånd* et særdeles farligt våben, der nemt kunne give bagslag. Den, der betjente sig af det, kunne komme til at fremstå som selvgod og bedrevidende, hvilket ikke just virkede fremmende på hvervningen. Enkelte rutinerede ordførere vidste, hvordan de skulle undgå at falde i den grøft. Andre – navnlig begyndere – havde noget sværere ved det, hvilket blandt andet fremgår af en artikel af førnævnte Jarl R. Lund, nu stud.jur., i *Thyras Vold* fra februar 1927: »Mange siger, at vi danskere ikke har fortjent det bedre, når vi i 1920 nægtede at modtage alle vore landsmænd; det er en stor uretfærdighed at skære os alle over én kam; at en mindre klike – desværre på det tidspunkt ved magten – fik deres vilje sat igennem, kan ikke bebrejdes hele det danske folk«.

Understregningen af, at Dannevirkefolkene ikke havde del i ansvaret for den grænse, der var blevet draget i 1920, virkede formentlig ganske modsat forfatterens hensigt om at få nye medlemmer ind i Ligaen. På den måde var der faktisk allerede givet et svar på det spørgsmål, som blev stillet senere i artiklen: »Hvorfor kan ikke alle danskere tage sig sammen og yde såvel personlig, som økonomisk støtte; når én enkelt skal udføre et stort arbejde, er det vanskeligt, eller måske umuligt, for ham at få det gennemført, men hvis alle – i dette tilfælde hele det danske folk – hjælper, formindskes arbejdet til en lille brøkdel pro persona, men det bliver dog udført grundigt og godt.«¹⁸

Det største paradoks i Ligaen D.D.D.'s argumentation gemte sig i dens fortolkning af idealet *dansk ånd*. Der blev tilsyneladende opereret med to varianter: én til befolkningen i Danmark og én til sydslesvigerne. Den ene helt centrale præmis i Ligaens argumentation var, at de personer, der forsvarede 1920-grænsen, principielt var i modstrid med *dansk ånd*, det vil sige *udanske*. Denne åndelige målestok gjaldt ikke på befolkningen syd for grænsen. Her blev danskhed målt på afstammingsforholdene, der entydigt definerede sydslesvigerne som *danske*. Kort sagt: Aabenraa-folkene var *udanske*, fordi de ikke ville have Sydslesvig hjem. Men befolkningen i Sydslesvig var *dansk*, uanset at flertallet af den var godt tilfreds med ikke at være kommet til Danmark i 1920. Det eneste, der kunne slå bro over paradokser som dette, var et fanatisk temperament.

Ligaens standpunkt stod stærkest i situationer, hvor forholdene syd for grænsen gav anledning til optimisme. Det var ikke mindst tilfældet i de første par år efter grænsedragningen, hvor den danske bevægelse gik kraftigt frem i takt med, at fremtiden for den unge tyske republik tegnede mere og mere dystert. Allerede i slutningen af 1921 kunne *Thyras Vold* opfordre

medlemmerne til at holde sig klar til den store dag: Det gjaldt om at være på forkant med udviklingen, for erfaringsmæssigt kom sager om afståelse af landområder først til offentlighedens kendskab, når de væsentligste afgørelser allerede *var* truffet: »Men også her gælder det om at arbejde forud! Når de ubetinget nødvendige oplysninger først i sidste øjeblik bliver offentligheden inden for verdensmagterne bekendt, er det for sent. Det haster. Sammenbruddet er måske nærmere, end de fleste tyskere aner.«¹⁹

Marts-nummeret af *Thyras Vold* i 1923 bød på den højeste grad af optimisme. Under overskriften »Vort lyse håb« gjorde foreningens ny formand siden 1922, pastor Dahl med de bemærkelsesværdige fornavne Nicolai Frederik Severin, rede for fremtiden, som han mente tegnede lys: »Men når vi taler om vort lyse håb, vil det så sige, at vi ved, at målet skal nås i en nær fremtid? Nej, det ved vi intet om. Som forholdene for tiden udvikler sig, er der mulighed for, at målet ligger langt nærmere, end nogen af os aner; men det kan også blive et arbejde på langt sigt, vi må tage op; og vi må have begge muligheder for øje. Men ét ved vi: Hver dag, vi lever, fører os nærmere til målet; og jo mere dansk ånd får magt over det danske folk, så vi kan knyttes sammen til én vilje i dette spørgsmål, des hurtigere vil vi nå målet.«²⁰

Forventningerne til Tysklands snarlige sammenbrud gav Liga-medlemmerne mod. Men deres slåen på nødvendigheden af den nationale selvhævdelse var uafhængig af de udenrigspolitiske forhold: Når Tyskland stod stærkt, var der så meget desto mere grund for et lille land som Danmark til at kræve sin ret. Den nationale genrejsning skulle altså ikke alene tjene det formål at give sydslesvigerne følelsen af at være velkomne, den skulle også indgyde respekt hos den store nabo: »Allerfarligst er det for en lille stats eksistens ikke at gøre sig dette fuldstændig klart, men tværtimod at vise mangel på selvhævdelse. Enhver svaghed her vil til sidst ende med, at den lille stat opluges af en større nabostat. Den danske regering og den danske rigsdag krænkede Danmarks og Sønderjyllands ret ved ikke, da lejligheden var der, at modtage tilbage hele vort retmæssige eje. Ja, ikke alene det, i stedet for at benytte øjeblikket til at skaffe os en solid politisk stilling med vor gamle grænse, fik de genoprettet det gamle usikre, usalige forhold til Tyskland. Dette er sandheden. Nu er der vel ingen tvivl om, at sin uomstødelige ret vil befolkningen i Sydslesvig, når den fuldstændigt er vågnet af sit tyske mareridt, vide selv at kræve opfyldt. Men lige så lidt tvivler vi om, at sydslesvigerne ville være vågnet, særligt med de nu helt umulige forhold i Tyskland for øje, mindst lige så hurtigt, under Dannebrog som under den tyske republiks flag.«²¹

Denne tankegang – altså at den rene nationale selvhævdelse ville føre

til fred og fordragelighed i grænselandet og i forholdet til Tyskland – vedblev at være et bærende element i Ligaens budskab: Grænsedragningen i 1920 havde skabt uklarhed i retsbegreberne, og denne uklarhed kunne tyskerne bruge som løftestang for et krav om grænserevision: Hvis sindelagsprincippet skulle være det afgørende princip for grænsen, kunne tyskerne med deres mange midler blot udbygge deres position i Nordslesvig, indtil de var stærke nok til at forlange en ny afgørelse i henhold til selvbestemmelsesretten. Derfor var den historiske grænse ved Ejderen den mest sikre: »Havde vi fået den, havde vi såmænd ikke fået mere vrøvl med alle de tyskere, end vi allerede har nu. Vi har kun nu ved afgørelsen i 1920 givet dem et skin af ret, som de slet ikke har; nu har de noget at hænge deres hat på. Havde vi fået Ejdergrænsen, havde de ingen folkenes selvbestemmelsesret eller uretfærdig afstemning m.m. haft at arbejde på som grundlag til en ny afgørelse, som for dem skulle være 'retfærdig'«²²

I perioder, hvor udsigterne til grænserevision fortonede sig i horisonten, blev tonen i Ligaens argumentation mere forkrampet, grænsende til det desperate. Fra slutningen af 1923 – efter at faren for Tysklands sammenbrud indtil videre var drevet over – måtte Ligaen igen argumentere på længere sigt. Men da foreningens eneste nogenlunde håndfaste formål var grænserevision, blev vendinger som »hold ud!« og »tab ikke modet!« stadig hyppigere i budskabet til medlemmerne. Denne tendens blev styrket af pastor Dahls særlige retoriske stil, der som regel var kendetegnet ved en bombastisk sammenblanding af religiøsitet og nationalfølelse. I Dahls argumentation var nationalfølelsen, det vil sige »dansk ånd«, selve grundlaget for livet, helt på linje med troen på Gud. Kampen for Ejdergrænsen var et livsnødvendigt kit – både for det enkelte danske menneske og for folket i det hele taget. Den, der svigtede i troen, bragte landet i fare: »Vi kan ikke opgive én eneste fodsbred dansk jord, thi da vil ligklokkerne ringe over Danmark.«²³ Det var Danmarks fremtid og lykke, der stod på spil: »Men mere alvorligt end dette er den ligegyldighed, som råder her hjemme, når talen er om den nationale kamp i Sydslesvig. Thi i virkeligheden er det dernede, kampen føres om Danmarks fremtidige beståen som selvstændigt land.«²⁴

Det var Ligaens mål at rette op på denne ligegyldighed. Når masserne svigtede, måtte de få udvalgte søge styrke i troen. I pastor Dahls argumentation gjorde det medlemmerne til martyrer i den nationale sag. Særlig fra begyndelsen af 1925, hvor nedgangen blandt mindretallet og i Ligaens medlemstal ikke længere kunne ignoreres, blev formandens evne til at fastholde medlemmerne i troen sat på en hård prøve. Nedgangen måtte ikke få indflydelse på arbejdet, skrev han i det første nummer af *Thyras Vold* i

1925: »Vi skal holde ud! Ikke tabe modet, fordi det kun går langsomt frem, eller fordi vi møder vanskeligheder. Vanskeligheder er, som bekendt, til for at overvindes«, fastslog formanden. En af de forhindringer, der skulle overvindes i Ligaen D.D.D. var det stagnerende medlemstal på 3600. »Men nu må vi alle for alvor tage fat, hver i sin kreds; en årlig udgift på 2 kroner kan da ikke afskrække nogen; ethvert medlem bør her være en medarbejder.«²⁵

Stagnationen i 1925 blev ikke vendt til fremgang. Ved indgangen til 1926 kunne pastor Dahl meddele, at der havde været en lille tilbagegang i medlemstallet, som nu var nået ned på 3500. Nedgangen skyldtes ifølge formanden de økonomiske forhold i Danmark, mange dødsfald blandt medlemmerne, men også det forhold, at den nationale stemningsbølge fra 1920 havde lagt sig – »det ene med det andet medfører store vanskeligheder for det nationale arbejde.«²⁶ Afmatningen kom tydeligt til udtryk i *Thyras Vold*, hvor tonen ligefrem kunne blive jamrende, når talen faldt på den svigtende tilslutning. I begyndelsen af 1928 var stemningen tilsyneladende ved at nå nulpunktet, hvilket ikke mindst fremgik af formandens forsøg på opmuntring: »Der vil altid i et folk være sortseere; de bygger deres mørke syn på alt det håndgribelige, som i øjeblikket er tilgængeligt for vore sanser. I vort nationale spørgsmål vil de være tilbøjelige til at tabe modet, fordi vort håb udadtil har så lidt at holde sig til; det er ikke blot det, at vi er et lille folk i sammenligning med vor kæmpemæssige nabo mod syd; men vi er også et splidagtigt folk, som har svært ved at enes om noget som helst.«²⁷

I Dahls argumentation var der ikke plads til selvkritik. Når medlemstallene svigtede, blev årsagerne ikke søgt indadtil i foreningen, men derimod uden for, hvilket utvivlsomt hang sammen med Dahls selvforståelse som formand for en forening med et eviggyldigt og uforanderligt formål. Når foreningen ikke havde succes med sit budskab, måtte det være målgruppen, der var noget galt med, ikke omvendt: »udholdenhed hører nu en gang ikke til de danskes dyder«, mente pastor Dahl. Det måtte være forklaringen på, at folk ikke meldte sig ind. Problemet var danskernes »medfødte hang til magelighed«, som let fristede danskerne til at give for tidligt op. Det betød, at »kan vi vinde sejren ved et snuptag, da er vi hjemme, da kan begejstringen vækkes, og vi kan gå på med frejdigt mod. Men trækker en sag i langdrag, og gælder det at holde ud, da tabes interessen, og vi lader sagen falde.«²⁸

Nedturen fortsatte – på begge sider af grænsen. Efter et katastrofalt nederlag for det danske mindretal ved rigsdagsvalget i 1928 nåede stemningen i Ligaen tilsyneladende også nulpunktet. Medlemstallet i foreningen

var nået ned på omkring 3000 medlemmer. Det fik pastor Dahl til at spørge – som sædvanlig helt uden angivelse af en vej ud af dødvandet: »Skal deres [sydslesvigernes] mest trofaste venner her hjemme, Ligaen D.D.D., fremdeles føre en hensygnende tilværelse? Eller kan vi ikke, mens det endnu er tid, lade os ruske op af dvale og tage os sammen, alle som én arbejde med på tilslutning til vor gode sag, så de 3000 kan blive til 30.000? De to kroner, det koster at være medlem af D.D.D. river ingen mand af pinden. Og vi må ikke glemme, at skal Sydslesvig genvindes for Danmark, så er det her hjemme, det store slag skal stå. Det er det danske folk, der skal vågne op til dansk bevidsthed; det er dansk ånd, som atter skal i højsædet her hjemme.«²⁹

Denne synsmåde forblev Ligaens i de følgende år. Foreningen insisterede på at udbrede »det skarpe standpunkt« over for den danske offentlighed, det vil sige åbent pege på målet: Sydslesvigs indlemmelse i Danmark. På dette punkt var Ligaen D.D.D. eksemplariske disciple af Dannevirkefolkenes chefideolog, forfatteren Thorkild Gravlund.

4. Thorkild Gravlund og folkerejsningen

Thorkild Gravlunds syn på verden var omtrent så reaktionært, som man kunne tænke sig. Han stillede sig stærkt kritisk over for en lang række af det moderne samfunds bevægelser, herunder andelsbevægelsen, højskolebevægelsen, fagbevægelsen og partierne, som han mente nedbrød landbrugssamfundets nedarvede samfundsstrukturer. Gravlunds mission var at skrue tiden tilbage i åndelig henseende. Det reaktionære grundsynspunkt lå som en kraftig understrøm i alt, hvad der kom fra Gravlunds hånd. Kun ind imellem kom understrømmen frem til overfladen, som f.eks. i artiklen »Revolutionær Nationalisme« i det ungtkonservative tidsskrift *Den ny Tid* fra 1924. At artiklen fremkom i et tidsskrift med netop dette navn, var i sig selv et paradoks. Thorkild Gravlund benægtede rask væk, at samfundet var præget af en »evigt stigende udvikling«. Denne tro var »falsk, grundfalsk«, understregede han og fortsatte: »Historien er ikke en klassedelt skole. Hvis der virkelig foregår en udvikling frem, hvilket er en ren tro udenfor al logisk tænkning, så foregår denne fremadskridende udvikling i mennesket så langsomt, så uendelig møjsomt langsomt, at vi i hvert fald i vort samfundsliv helt må se bort fra, at fremskridtet kan ske.«¹

Gravlund stammede fra et lille bondesamfund på halvøen Reersø på Sjællands vestkyst. Sin første bog, *Øen*, udgav han i 1903. Det var en skildring af dagliglivet blandt bønder og fiskere på hans hjemegn, og allerede her kridtede den unge Gravlund banen op for hele sit videre forfatterskab, men også for sit senere engagement i det sønderjyske spørgsmål. Bogen skaffede Thorkild Gravlund en del anerkendelse i Danmark og i en årrække også ansættelse som indsamler ved Dansk Folkemindesamling. I den følgende tid fortsatte han sit forfatterskab af folketyperologiske detailstudier af sjællændere, jyder og fynboer, indtil han i 1919 sammenfattede sine resultater i hovedværket *Dansk Folkekarakter*.

De væsentligste elementer til sit verdensbillede havde Thorkild Gravlund hentet i 1800-tallets tyske romantik, der definerede folket ud fra naturgivne lovmæssigheder, det vil sige ud fra jordbunden, vejrforholdene og landskabet, som man mente var bestemmende for folkelivets udvikling. De synlige udtryk for naturens påvirkning af menneskene var ifølge romantikken folkeminderne, sproget og bondesamfundets overleverede administra-

tive strukturer. Denne definition af, hvad der udgjorde et folk, var også Gravlunds. Allerede i løbet af sit tidlige forfatterskab kortlagde han – omend med en god portion kunstnerisk frihed – hele det historiske Danmark, det vil sige også de svenske besiddelser og Sønderjylland ud fra sine folkety-pologiske teorier.² Lighedspunkterne med romantikken rakte videre end som så. Med omtrent de samme argumenter, som de tyske romantikere i sin tid havde vendt sig imod oplysningstidens humanistiske værdier, troen på det gode eksempel, på tolerancen og magtens binding til fornuften, lagde Thorkild Gravlund sig mere end hundrede år senere ud med Folkehøjskolens dannelsesideal, de intellektuelle og med politikere, der hævdede at handle ud fra rationelle og moralske principper. Sådanne folk var grundlæggende mistænkelige, mente Gravlund, fordi de satte sig selv over landets øvrige indbyggere. Den eneste legitime drivkraft i samfundet var ifølge Gravlund – som for romantikerne – følelserne. Kun den, der havde indgående kendskab til følelserne i folket, til »folkepsykologien«, kunne hævde at handle i folkets sande interesse. Det drejede sig ikke om, hvad folket *mente*, thi meninger var flygtige; det handlede om, hvad folket *følte* – hvilket i praksis betød: hvad *Thorkild Gravlund* mente, at folket burde føle.

Den reneste politiske handling var den, der var rensset for ethvert gustent overlæg og alene byggede på folkepsykologien. Og den eneste måde, hvorpå et sådant styre kunne opnås, var ifølge Gravlund – lige som ifølge romantikkens ordførere – naturetten. I Gravlunds terminologi hed naturetten »national organisation«. Allerede i dette ordpar gemte der sig i øvrigt et fingerpeg om Gravlunds syn på *nationen* som en levende *organisme*. Ifølge den »nationale organisation« var alle mennesker fra naturens side fri, det vil sige uden hersker. Det eneste legitime herskerforhold blev opnået ved, at befolkningen i et bestemt landområde, f.eks. en bygd eller et sogn, frivilligt overlod magten til en myndig person, som sammen med tilsvarende repræsentanter fra de øvrige sogne inden for et større landområde, f.eks. herredet, valgte en overordnet leder, som så igen skulle træde sammen med lederne fra de øvrige herreder for at vælge en repræsentant for hele syslet og så fremdeles. Hele denne pyramidekonstruktion skulle være forpligtet over for den enevældige monark, der til stadighed skulle befinde sig på rejse rundt i landet for at tilse, at det hele gik rigtigt for sig.

I gænsekampen 1918-1920 indfandt Gravlund sig i Dannevirkebevægelsen, der netop betjente sig af en stærkt følelsesbetonet argumentation. I marts 1919 begrundede han sit valg i en artikel i tidsskriftet *Ugens Tilskuere*. Her lagde han ikke skjul på, at hans tilslutning til Dannevirkestandpunktet ikke udsprang af noget indgående kendskab til de aktuelle forhold i Sydsles-

vig. Tværtimod: Der var tale om en rent følelsesbetonet handling: »Der tales om at holde hovedet koldt nu under grænsespørgsmålet. Det gælder mere om at holde følelsen kold og fri af uvedkommende prydelser. Hovedet – fuldt af eksakte videnskaber – farer ikke sjældent vildt i et folkeligt grænsespørgsmål, i den videnskab, som stadig ligger udyrket i nationalitetslæren.« Grænsespørgsmålet var ganske enkelt for komplekst til, at nogen kunne gennemskue alle sider af det. Derfor gjaldt det i stedet om at lytte til hjertet: »Men vi har – vi kan have – en føling med vort riges psykologi – en upersonlig sansning med folket her gennem tiderne. Den må vi følge – om vi har den, og har vi den ikke, er der intet at sætte i stedet«, hævdede Gravlund.³

Thorkild Gravlunds principielle afvisning af, at sagskundskab førte til den bedste løsning af grænsespørgsmålet, var alvorligt ment. Endnu så sent som i maj 1920 – altså efter at han i halvandet år havde argumenteret for en grænse ved Dannevirke – var hans føling med de aktuelle forhold i zone III så godt som ikke-eksisterende. På dette tidspunkt fik han den idé at sende et eksemplar af sin bog *Dansk Folkekarakter* til Slesvig by. Men han var tilsyneladende ikke klar over, hvor han skulle sende den hen, hvorfor han måtte bede kunstneren Agnes Slott-Møller om hjælp: »Jeg har ikke opgivet tredje zone og vil efter evne – ringe evne – støtte danskheden dernede, hvor det er mig muligt. Jeg har hørt om en danskhedsbevægelse i Slesvig og har villet sende bøger derned, men har aldrig kunnet få forbindelse. Hvis De kan hjælpe mig lidt til rette hermed, er jeg Dem taknemlig for det.«⁴

Slott-Møllers råd til Thorkild Gravlund var at sende bogen til anglerbonden Peter Lassen i Strukstrup, som han kendte fra afstemningskampens begyndelse. Men heller ikke Peter Lassen var til megen hjælp. Ganske vist talte og skrev Peter Lassen perfekt dansk, men det var han ifølge eget udsagn nærmest den eneste der gjorde i hele Gottorp Amt – bortset fra en mand ved navn Carl Nielsen i Torsballig og en fra Nordslesvig tilflyttet dansksindet apotekerfamilie i Slesvig by med navnet von Lachmann. I de andre sydslesvigske amter var der kun nordslesvigeren Daniel Petersen på godset Vesterholt og gårdejer Detlef Thomsen i Vinnert, begge ved Husum.⁵

Korrespondancen med Agnes Slott-Møller og Peter Lassen tydede på, at Gravlunds viden om forholdene i egnene omkring Dannevirke udelukkende byggede på, hvad han havde læst sig til. I sommeren 1920 tumlede Gravlund med planer om at besøge Dannevirkeegnene med det formål at indsamle materiale, der kunne dokumentere de dybe forskelle i folkelivet i henholdsvis Slesvig og Holsten: »Jeg tænker meget på at tage en tur ned

til Dannevirke for at undersøge, hvad der måtte findes af folkelige forskelle mellem dansk og holstensk. Tror De forholdene er således, at dette kan lade sig gøre. Tysk taler jeg ikke, men det går vel endda.«⁶

Der var næppe tale om empiriske undersøgelser, for konklusionen havde Thorkild Gravlund forlængst publiceret i adskillige værker.

Peter Lassen var helt på bølgelængde med Thorkild Gravlund, og der blev nu indledt et nært samarbejde. De to gjorde under afstemningskampen flittigt brug af hinanden i deres respektive agitation. Når Gravlund havde holdt et foredrag eller skrevet en artikel, blev manuskriptet sendt til Strukstrup, for at Lassen kunne bruge indholdet eller dele af det. Omvendt forsynede Lassen-familien også Gravlund med ammunition. I et brev fra begyndelsen af 1920 fortalte Thorkild Gravlund om et nyligt afholdt afstemningsmøde i Storehedinge, hvor han havde været taler. Under det efterfølgende kaffebord havde en deltager i mødet rejst sig og udtrykt skepsis med hensyn til angelboernes danske sindelag. Heldigvis havde Gravlund et brev fra Peter Lassens far, Henrik Lassen, i lommen: »Jeg tillod mig at oplæse Deres fars brev (med enkelte personlige udeladelser), og det gjorde lykke. Det er godt at have et sådant aktstykke ved hånden.«⁷

Fastsættelsen af grænsen nord om Flensborg fik ingen nævneværdig indflydelse på Thorkild Gravlunds nationale argumentation. Snarere tværtimod: Det forhold, at et massivt flertal havde stemt tysk i afstemningszone II, var naturligvis en skuffelse, så meget mere som man af resultatet rimeligvis måtte slutte, at en afstemning i zone III ville have givet et endnu ringere resultat for den danske side. Men afstemningsresultatet rokkede principielt ikke ved de argumenter, med hvilke han sammen med de øvrige Dannevirkemænd havde krævet en sydligere grænsedragning: Sydslesvigerne var danske, uanset om de var klar over det eller ej. Derfor havde afstemningen i sig selv været urimelig. Det fremgik f.eks. af den »hilsen«, Gravlund sendte gennem *Thyras Vold* til sydslesvigerne efter grænsedragningen: Alle sydslesvigere var og blev danske uanset sprog og sindelag: »I talte tysk, prøvede at tænke tysk og blev dog aldrig ret tyskere, blev heller aldrig i kraft og magt inden for den tyske race. I var af en anden stamme: I forstod ikke ret at føle på tysk. Der var altid noget, som stod imod. Det var ikke tyskerhad. Hvordan kan man hade brave mennesker, fordi de er af tysk sind. Men I kunne ikke skabe jer selv om, og preusserstaten kunne det ej heller ikke. I blev det, I var, under alle kår det, I var: Slesvigere af Dansken. Nu viser I os – i jeres fattigdom på dansk læsning, på dansk skole – rigdommen, der er i dansk sind. I kan være danske uden skole, kan være danske uden at kunne læse det, jeg her har skrevet. I er af Dansken, thi I er af Slesvigs jord. Og med den mødes I med os. For den har vi værget

om, så længe der var et dansk rige. Et dansk rige var der længe, før Preussen-Tyskland blev til. Tal dansk eller tysk – tal spansk – hvem der lyster. På Slesvigs hjemstavnsgrund bor det folk, som kan vise os danske af ældgammel vilje, altid hævede over sin fædrearv, sin jord.«⁸

Det, som for alvor skuffede Thorkild Gravlund og Dannevirkemændene, var indstillingen i Danmark. Det var danskernes vaklen, folkets manglende føling med dets egen psyke, der havde fået det til at tillade det utilladelige: Slesvigs deling. Havde folket været fast overbevist om gyldigheden af den historiske ret, ville det være gået ganske anderledes i 1918-1920, og skulle der ad åre blive mulighed for en ny afgørelse, måtte folket være langt bedre forberedt. I et brev til Agnes Slott-Møller fra den 18. juni 1920 vurderede Gravlund stillingen for Dannevirkestandpunktet efter nederlaget og mulighederne for et comeback: »Jeg har en følelse af, at nu er det os, der skal arbejde – og give forposterne en rastdag. Men hvordan? Vore folk er jo sært splittede. Jeg står i Sønderjysk Kreds af 1918 og jeg står i D.D.D. Og jeg står – fra før – i Sønderjysk Forening for Slagelse og Omegn. Meldte mig ind hvorsomhelst for at give en smule støtte.« Alle disse organisationer måtte nu arbejde sammen om det fælles mål at få den danske opinion overbevist. For Gravlund var det klart, hvem der var modstanderen. Det var højskolebevægelsen: »Der må komme en ordening, en ret kampordning. Og strategien må lægges imod Højskolen, for den er den stærkeste modstander. Jeg siger det med sorg – men det nytter ikke at se bort fra sandheden. Højskolen og dens elever, den liberale presse har tiltaget sig [...] magt. Men her vil den rette strategi – der fuldtud er fortrolig med 'fjendens' bevægelse – være nødvendig at finde.«

Det var ikke de anationale, kommunister, socialdemokrater og radikale, der var de farligste. Hovedfjenden var dem, som ifølge Gravlund *lod som om* de var nationale, men i virkeligheden ikke var det, fordi de ikke turde kræve Ejdergrænsen: »Vi har fået en god front mod det udanske i de sidste år, men mod det halvdanske eller rettere: frasede danske er fronten vanskeligere at bygge. At Zahle & Co ikke har frelst Danmark kan vi [den danske opinion, forf.] nogenlunde forstå, men at Højskolen ikke har gjort det, skulle vi også have klaret for mange. Nu strømmer de højskoleglade nordslesvigere ud, og ny folkekraft skal gydes i Højskolen, som 'frelste' Nordslesvig. Men når dette sker, svækkes sansen for den uret, der er øvet – og vor sag glider langsomt ud i forglemmelsen – ligesom begrebet 'tredje zone' og spørgsmålet om internationaliseringen, hvor pressen og alle andre kun talte om 'anden zone'.« Det var herimod, at kræfterne i fremtiden måtte sættes ind. Skete dette ikke, »så forduddes vi, vor bevidsthed sløves yderligere – vi ender som veloplagte døvstumme«. ⁹

For demagogen Gravlund kom meget tilsyneladende an på, om den danske befolkning kunne bevare »sansen for uretten«. Måske var den i virkeligheden vigtigere end sansen for *retten*. I agitationssøjemed kunne et martyrium blive et særdeles stærkt våben, og Gravlund var bestemt ikke blind for de muligheder, der lå i det faktum, at zone III ikke havde fået lov til at stemme, selvom befolkningen dér have fået løfte om det. Uden tvivl havde Thorkild Gravlund forholdene før 1918 i tankerne, hvor Prag-fredens artikel 5, der traktatligt havde lovet de nordlige distrikter af Slesvig en afstemning, havde været med til at holde det sønderjyske spørgsmål helt fremme i danskernes bevidsthed. Med lidt held ville man måske kunne konstruere et tilsvarende martyrium for zone III – oven i købet med brod mod H.P. Hanssen-kredsen og de radikale i Danmark? Her var achilleshælen. At der i zone III aldrig havde været chance for et stemmeflertal for Danmark, spillede en underordnet rolle, skrev Gravlund nogle måneder senere til Agnes Slott-Møller. Faktum var, at de »halvnationale« havde smækket døren i for næsen af indbyggerne i zone III. Den taktiske dumhed skulle komme til at stå dem dyrt, spåede Gravlund: »Uden at være optimist i folkelige spørgsmål tror jeg, at vor sag står godt. Aldrig har jeg haft bedre tro til den. For da vi samlede underskrifter til Dannevirkeadressen, var jeg ikke tillidsfuld. Heldigvis – midt i elendigheden – kan vi sige nu – var radikalismen dum nok til ikke at lade 3. zone stemme – for den havde vel stemt sig fra os i forvirringen – og da havde vor sag stået slettere end nu.«¹⁰

Thorkild Gravlunds tilgang til Sydslesvigsspørgsmålet var altså rent teoretisk og følelsesbetonet og sigtede udelukkende på at lutre den danske opinion i overensstemmelse med hans forestillinger om folkepsykologien. Sydslesvigsagen var i den henseende både mål og middel. Det var en naturlov, at folket ikke kunne undvære sydslesvigerne, og hvis folkepsykologien ikke makkede ret på dette punkt, måtte den sættes på rette spor med de forhåndenværende redskaber – om fornødent med et martyrium, som ikke engang Gravlund selv var overbevist om rimeligheden af. Hovedsagen var, at folket blev vækket.

Thorkild Gravlunds arbejde på det nye grundlag begyndte allerede i 1920, og i begyndelsen af 1921 havde han fuldført hele den teoretiske konstruktion, der igen skulle fylde sejlene i hans Dannevirkeargumentation. Det skete i en artikel i *Den ny Tid*. Alene artiklens titel tydede på, at der var tale om mere end blot en uforpligtende skitse. Artiklen bar overskriften »Under Grændsens Lov« og blev samme år udsendt som særtryk.¹¹ Der var i høj grad tale om en lovebog. På 30 små sider gav Thorkild Gravlund sit bud på, hvordan grænsespørgsmålet skulle vurderes efter

Nordslesvigs indlemmelse i Kongeriget. I hovedsagen kredsede lovsamlingen om to forhold, hvoraf det ene – ikke overraskende – var zone III's martyrium. »Under Grændsens Lov« foregreb langt de fleste sider af den argumentation, som Dannevirkefolkene betjente sig af i 1920'erne og 1930'erne. Derfor vil det være nødvendigt at se nærmere på indholdet.

Indledningsvis forsøgte Thorkild Gravlund at vurdere 1920-grænsen ud fra dens egne præmisser, nemlig forestillingen om, at den var draget i henhold til princippet om folkenes selvstemmelsesret. Naturligvis var der kun tale om et tankeeksperiment, der kun tjente det formål at vise principets absurditet: Thorkild Gravlund slog fast, at grænsedragningen udelukkende var resultat af den danske parlamentarisme, det vil sige de politiske konjunkturer, der tilfældigvis havde hersket i Danmark ved afslutningen af Første Verdenskrig. Der var altså nok tale om en parlamentarisk besluttet grænse, men om en *folkegrænse* kunne der ikke være tale. Man kunne hævde, at grænsen var blevet draget i henhold til princippet om den nationale selvbestemmelsesret, men dette fandt Gravlund modbevist ved to forhold: Det første var zone-III-martyriet: Befolkningen i zone III var først blevet lovet en afstemning, og dernæst havde man alligevel taget stemmeretten fra dem. Det andet modbevis bestod i, at det parlamentariske system påstod, at grænsen var *varig*: »Parlamentarismen hviler på ideen om de gentagne afstemninger«, mente Gravlund og fortsatte: »Vil parlamentarismen fastsætte en af sine parlamentarisk-godkendte afstemninger som evig gyldig, må den bryde med sig selv. [...] Og så går den al demokratiets gang. Afgår af mangel på logik.«

En grænse, der var fastsat med parlamentarismen som grundlag, måtte nødvendigvis tages op til revision, f.eks. hvert femte år. Ellers var den ikke parlamentarisk, mente Gravlund. Man kunne måske indvende, at dette var praktisk umuligt, indrømmede han, men i så fald var det kun bevist, at hele ideen om at fastsætte statsgrænser ved hjælp af afstemninger, var fundamentalt forkert. Det eneste alternativ til den parlamentarisk fastsatte grænse var *retsgrænsen*, det vil sige en grænse, der var fastsat efter de samme principper som i de gamle danske landskabslove, hvor »gode mænd sværger, at her haver skellet standen af Arilds tid«. Først når der var opnået en sådan gensidigt anerkendt og historisk begrundet grænse mellem de to stater, kunne der falde ro over grænsespørgsmålet. Det var muligt, at en sådan kurs over for en stormagt som Tyskland på kort sigt ville give nogle knubs, men i tilværelsens store spørgsmål spillede det en underordnet rolle. I det lange løb ville det altid betale sig at kræve sin ret.

En sådan statslig-autoritativ grænse ville være den eneste varige, fordi der ikke ville være grund til nervøsitet hos nogen af parterne. Den danske



Der findes meget få billeder, som viser Thorkild Gravlund i en Sydslesvig-sammenhæng. Her ses han som inspirator for to af de mest fremtrædende agitatorer i det sydlige Sydslesvig i 1920'ernes begyndelse. Til venstre gårdejer Peter Lassen fra Strukstrup i Angel; til højre bogtrykker Jesper Hansen, der i en årrække berejste det sydlige Sydslesvig, bl.a. som Lassens valgagitator og agent for den tysksprogede danske presse. Foto fra 1922. Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

stat ville heller ikke have nogen anledning til at se mistroisk på det talstærke tyske mindretal, der ville komme inden for grænsen, fordi Tyskland jo ville have svoret på grænsens evige gyldighed. Man ville altså uden bekymringer kunne indrømme den store tyske befolkningsdel inden for riget fuld kulturel og sproglig frihed. Eftersom der var tale om fortyskede danskere, ville det i øvrigt kun være et spørgsmål om tid, før denne befolkningsdel var gået op i danskheden. Umiddelbart kunne det virke som en utopi at argumentere med, at den mægtige nabo nogensinde ville gå med til en sådan løsning af grænsespørgsmålet ud fra rent afstammingsmæssige kriterier. Til denne indvending må der retfærdigvis siges, at Gravlund og hans ligesindede formentlig kalkulerede med, at Weimarrepublikken ville undergå samme *revolutionære nationalisme*, som den de ønskede indført i Danmark. Skulle der komme en national revolution i Tyskland, ville man teoretisk set kunne påregne langt større forståelse for, hvor grænsen havde »standen fra Arilds tid« end under kejsertiden eller under et svagt og nervøst demokrati som Weimarrepublikken. Udviklingen i Tyskland efter 1933 skulle vise, at denne kalkule faktisk ikke var fuldkommen grebet ud af luften – i hvert fald ikke i teorien. Som vi skal se senere, udløste den nazistiske magtovertagelse i Tyskland faktisk optimisme blandt mange Dannevirkemænd med hensyn til at komme på talefod med tyskerne – ikke kun hos Thorkild Gravlund og Peter Lassen, men også hos nogle af Grænseforeningens folk. Det var først i sidste halvdel af 1930'erne, da det blev tydeligt, at nazisterne ikke holdt sig til de dogmer, man håbede at kunne enes om, at optimismen aftog.

Selve begrebet selvbestemmelsesret fandt Gravlund i sig selv uklart. Hvem var det, der *selv* skulle bestemme, hvor statsgrænsen skulle gå? Og var det overhovedet rimeligt at lade en sådan afstemning foregå kommunevis, som tilfældet havde været? Det mente Gravlund naturligvis ikke. Fastlæggelse af statsgrænser var ikke et kommunalt anliggende, lige så lidt som f.eks. nedrivning af kirker inden for kommunegrænsen var det. Hvis der overhovedet skulle stemmes kommunevis om en grænse, måtte det være befolkningen i *samtlig*e landets kommuner, der gik til valgurnen, mente Gravlund, idet han i øvrigt undgik at komme ind på, om man ved en sådan afstemning også skulle lade samtlige kommuner i *Tyskland* holde afstemning om det samme spørgsmål. Hvis man i 1920 havde ment det alvorligt med at lade folkestyret fastlægge grænsen mellem Danmark og Tyskland, skulle *hele* folket have haft lov til at stemme. At lade den siddende parlamentatiske regering gøre det, var i hvert fald ikke tilstrækkeligt, eftersom denne regering var blevet valgt på et tidspunkt, hvor man ikke regnede med, at den skulle tage stilling til grænsespørgsmål.

Folkestyre måtte ifølge Thorkild Gravlund være nationalitetens styre. Afstemninger afholdt på et vilkårligt tidspunkt duede ikke. De døde skulle også have lov til at tale med, for »slægtslivet gennem tiderne« manifesterede sig i »alt, hvad der er nationalt fællespræget, stedpræget i by eller sogn, i landsdel eller i landet«. Denne dybt traditionsbundne magt skulle være den rådende i riget og ikke her-og-nu-parlamentarismen med alt hvad dertil hørte af kunstigt skabte valgkredse, valgkampe og flygtige valgløfter. Afgørelsen i 1920 havde netop vist, hvilke ulykker, parlamentarismen kunne udrette. F.eks. mente Gravlund, at folket aldrig af sig selv ville have modsat sig en afstemning i zone III: »Sligt opnås kun ved kraftig politisk indpiskning«. Som vi har set ovenfor, var Thorkild Gravlund ganske vist selv optaget af tanken om at piske en politisk stemning op med zone III's martyrium.

Ifølge Gravlund var folket »en fast form« med indre strukturer, der rakte århundreder, ja, årtusinder tilbage i tiden. Disse strukturer var beklageligvis under nedbrydning, herunder f.eks. den gamle herredsinddeling, der afgrænsede befolkningsdele med deres særlige folkeliv. Det var parlamentarisismens skyld, at landet nu var blevet inddelt i valgkredse efter statistisk-taktiske principper, hvis eneste formål var at sikre de politiske partiers repræsentation de pågældende steder. Dette havde gjort, at folket var blevet til elever i en skole, »hvor der skal oplæres og opdrages. Mere dannelse, mere oplærelse, stadig mere pædagogik«.

Dette var ifølge Gravlund en vildfarelse. Det, som det hele kom an på, var ikke at lære folket noget, men derimod at man tog ved lære af folket: »Vi skulle alle lære at kende det stof, vi er af, den arv vi bærer, den nationalitet, hvoraf vi som folk skal gro. Thi vi kan ikke gro af nogen anden«. Overført på sønderjyske forhold betød dette: »Vi er nået til at opfatte folket som en slags elevforening, hvori man kan indmelde sig, når man har været i dansk skole. Nordslesvigerne, som havde været på højskole, fik lov til at indmelde sig. Sydslesvigerne blev afvist i vor elevforening«, mente Gravlund.

Dette var blandt andet sket med den begrundelse, at sydslesvigerne talte plattysk og ikke kunne dansk, mente Gravlund, hvilket var urimeligt, eftersom der inden for det danske sprogområde var adskillige dialekter, som folk, der talte rigsdansk, heller ikke kunne forstå: »At vi nu mellem alle disse dialekter ikke skulle have en plattysk mundart, som vel er fremmed, men bygget over gammel dansk – lyder det dog ikke lovlig molboagtigt?« Det var blevet påstået, mente Gravlund, at disse plattysktalende ikke kunne deltage i dansk åndsliv: »Nå, hvad de ikke kan straks, kan de måske senere. I hvert fald kan vi nu også leve som danske uden det såkaldte åndsliv –

jeg forsikrer, der lever mange, (Gudske lov kan man blive fristet til at sige) og lad os så ikke få sat andenklasser-stempel på dem.«

Det, som beklageligvis delte folket i to lejre, var det nationale: Der var dem, der hævdede det nationale, og dem, der bekæmpede det. Kampen mellem disse to lejre ville blive lang og sejt, men resultatet var Gravlund ikke i tvivl om. Det nationale ville sejre til sidst: »Striden bliver standende til den dag, hvor nationen er enig om at hævde sig selv, den dag, hvor vi med stolthed kan sige, at ingen dansk står Dansken imod. Da ingen dansker – kun fremmede – rækker hånd til altskyerne for at undertrykke vore landsmænd i olddanske byer.«

Bekæmpelsen af den anationale lejr i den danske opinion var det centrale punkt i Gravlunds og i Dannevirkefolkernes selvforståelse. Det var omkring dette, det konkrete arbejde blev koncentreret. I kraft af sin uafhængighed kunne Thorkild Gravlund sige det lige ud, som andre var nødt til at underforstå: »Vi vil vinde sejren ved at hævde folket. Folket som det var og er: Nationaliteten som har båret dansken frem gennem årtusinder og bragt Danmark frelst ud af alle farer. Med folket vil vi sejre – trods al parlamentarisme, folkepædagogik, fremmedvælde og afstemningsskrømt. Og folket i sig selv er med os. Dansk nationalitet bærer fremad. Og den skal sejre på ny.« Modstanderne var de såkaldte »nederlagsagitatorer« – folk, der dyrkede »følelsen af usund lammelse« og altid satte ordet »lille« foran »Danmark«. Et lands størrelse skulle ikke bedømmes ud fra arealet. Målestokken skulle være, om landet havde hævdet sin ret over for fjender op igennem historien. Havde landet det, kunne det måle sig med selv de mægtigste riger. Derom var Dannevirke vidnesbyrd. Her var det synlige bevis på, at folket havde rejst en vold om alt, hvad det havde arvet. Men det var også en grænse, der betegnede forskellen mellem *dem* og *os*, det vil sige grænsen mellem to forskellige folkekarakterer.

Ifølge Thorkild Gravlund bestod denne grænse endnu. Det var muligt, at angelboerne ikke så særlig danske ud eller lød særlig danske. Men derfor var de ikke blevet holstenere. De var slesvigere, og »så længe de er slesvigere, holder de – trods al oplært tyskhed – den arvede karaktergrænse, grænsen som Dansken har arvet gennem årtusinder, og som har været til stede fra oldtidens dage. Så længe de er slesvigere, holder de grænsen for os – og kan de ikke hævde den som rigsfølende danske, kan de holde den som hjemstavnsfaste slesvigere – til en bedre tid«.

Med »bedre tid« tænkte Gravlund på ændrede forhold i den danske opinion. Befolkningen i Sydslesvig skulle ikke gøre andet end at holde Dannevirkegylden varm. I mellemtiden måtte man ikke fra dansk side stille for høje krav til sydslesvigerne. Man måtte acceptere, at de kaldte deres for-

ening for Den slesvigske Forening i stedet for »Den danske Forening«, og man måtte indrømme sydslesvigerne retten til at tale tysk eller plattysk: »Lad dem blot hævde sig som slesvigere. Det føler jeg mig mere tryk ved, end om de råbte højt og Hurra, de var danske. Vi ved jo dem, der råbte højt nok om danskhed og sveg landsmænd, da det gjaldt. Jeg lover for de folk, der ærligt kalder sig slesvigere og står ved deres arv. Det er ord nok!«

Mens sydslesvigerne holdt gryden varm, skulle slaget slås i Danmark. Danskerne skulle bringes til at hævde deres arveret, for »det er med den vi står – eller falder«. Det var ikke kulturen – som f.eks. højskolebevægelsen fejlagtigt hævdede –, der skulle redde Danmark fra undergang; heller ikke militæret, som jo med Dannevirke havde mistet den eneste grænse, der var mulig at forsvare! Det, som skulle redde Danmark var *arveretten*: »Så længe der er spor af ret tilbage i verden, må den indrømme Dansken ret til vort land. Ingen har ældre ret til sit rige end vi til vort – og til hele Slesvig.«¹²

Der kan næppe herske tvivl om, at Thorkild Gravlunds synspunkter på, hvad der var ægte national politik, blev vel modtaget på den yderste højrefløj. Lidt længere inde mod midten tog man formentlig visionen om at skabe et samfund efter naturrettens principper med et gran salt, alene af den grund, at magten ifølge Gravlund skulle føres tilbage til bønderne. Men den del af visionen, der berørte grænsen, havde en ganske god klangbund. For de Dannevirke-mænd, der ikke havde tabt modet efter 1920, var Thorkild Gravlunds nye lovsamling uden tvivl et kærkomment våben til fremtidens kamp for Sydslesvig.

De fleste af de gamle Dannevirkeforkæmpere samlede sig efter 1920 i Grænseforeningen – også Sønderjysk Kreds af 1918, som Thorkild Gravlund tilhørte inderkredsen af. Gravlunds vision om et samfund, der var indrettet efter naturrettens principper kunne måske synes utopisk i den virkelige verden, men i den nye nationale organisation, som skulle løfte de fremtidige opgaver, så han den blive til virkelighed. I hvert fald var det sådan, Gravlund tolkede oprettelsen af Grænseforeningen i slutningen af 1920. Her var der i mere end én forstand tale om en national organisation, der byggede på følelser i folkedybet: »National organisation er den eneste, der hviler på et naturgrundlag. Organisationsideen er oprindelig kun national. Stammen sluttes sammen inden for en vis egn, og stammerne sammensluttes inden for et landområde. Derudfra opstår staten. Når staten omfatter hele det stammefelt, hvorpå den blev grundlagt og kulturelt opbygget, er den national, ellers ikke.«

Konsekvensen heraf måtte være, at Danmark *ikke* var blevet en nationalstat i 1920, fordi »stammefeltet« strakte sig helt til Dannevirke og fordi

staten »råder over mindre land, end nationen gennem sin historie har opdyrket og værnet. Det er naivitet at tro, at man får en nationalstat frem ved at lade folk melde sig ind og ud af staten efter ønske. Det er vanvid, at smeden tvinges ind i en fagforening, mens han, bosat i Sønderjylland, frit har lov til at stemme imod sin nation, som han ifølge sit væsens naturlove tilhører.«

Derfor var den stat, der frasvor sig en del af folkelegemet, rådden. Her var Gravlunds forklaring på, at Grænseforeningen havde set dagens lys. Grænseforeningen var en parallel national organisation, en ny national organisme, der tog sig af de konkrete opgaver *uden for grænserne*, det vil sige i Sydslesvig, som den danske stat foreløbig ikke ville kendes ved. Men af mindst lige så stor betydning var opgaverne *inden for grænserne*. Det gjaldt om at mobilisere og vække befolkningen, så den erkendte, at staten var rådden: »Nationalt arbejde er hævden af Rigets ret i det sociale samfund: Staten.« Fra statens side havde man ganske vist sagt *I skal ikke blive glemte* til sydslesvigerne, men dette havde været tom snak, eftersom man i samme åndedrag havde sagt, at grænsen lå fast: »Det var løgn, historisk, rigsretligt og folkeligt [...] og imod denne løgn rejstes en ny national organisation«, hvis opgave ikke kun var at »oplyse og understøtte, men at varetage slesvigerens ret til Danmark«. Thorkild Gravlund var ikke uden blik for de vanskeligheder, en sådan opgave medførte: »Opgaven kan synes fantastisk uløselig. Det hindrer ikke, at den stiller sine krav til os.«¹³

Thorkild Gravlunds positive syn på Grænseforeningen blev kortvarigt. På trods af, at de fleste af den nye organisations sværvægtede var Dannevirkemænd, måtte Gravlund snart sande, at foreningen også rummede mere moderate kredse, herunder folk, der åbent udtalte, at de ikke havde planer om at flytte grænsen. Sådanne folk kunne Gravlund ikke sidde til bords med, fordi man derved gjorde sig »medskyldig i denne stilling til sagen«, forklarede han sin gamle kampfælle fra rømningsadressens dage, P.C. Larsen Grøn. Han fortsatte: »Får de valne lov til at fremturer, så tager de hele magten, og så er alt håb ude. Jeg tror, at det faste og skarpe standpunkt har flere muligheder for at vinde folk end det løse og vigende [...], selvom det ser anderledes ud. En folkerejsning har altid begyndt med skarpt, og vil vi ikke slås ned, så må vi stå fast og tone rent flag.«¹⁴

I løbet af 1920'erne blev Thorkild Gravlunds syn på Grænseforeningen mere og mere kritisk. Det skyldtes for det første, at organisationen bevægede sig længere og længere væk fra Gravlunds »skarpe standpunkt«, det vil sige det udtrykkelige arvekrav på hele Sydslesvig. I Thorkild Gravlunds øjne så det ud til, at Grænseforeningen var angrebet af præcis den samme

råddenskab, som havde fået Danmark til at acceptere Slesvigs deling i 1920. Det, som for alvor forargede ham, var Grænseforeningens begyndende udsoning med Højskolen og Aabenraa-folkene: »Grænseforening og Højskoleforening i provinsbyer slår sig sammen om at indbyde Aabenraa-partiets førere til at holde foredrag. Førerne hyldes for alle gode gerninger i vor store hjertesag, hvorefter både Grænseforening og Højskoleforening og alle mætte og glade borgere vedtager ej at strides mere, men holde på madro og 'hvad kan det nytte'. [...] Det er politik og klog politik. Men modsætningen mellem Aabenraa og Flensborg bliver ikke til at udjævne, fordi den rummer spændingen mellem det parlamentarisk-internationale og det historisk-nationale styr på stat og folk.«¹⁵

En anden anstødssten ved Grænseforeningen var det store kulturelle arbejde i Sydslesvig, som organisationen havde taget på sig. Ifølge Gravlund underminerede dette arbejde det skarpe standpunkt, fordi det relativerede definitionen af den sydslesvigske danskhed. Med sine skolebyggerier og biblioteker var Grænseforeningen med til at splitte sydslesvigerne i to grupper: dansksindede og tysksindede. Man skulle hellere lade dem være tysksindede og opdrage befolkningen i Danmark om arverettens evige gyldighed: »Slesvig skal ikke bede om, men kræve, hvad det har af gammel ret, når folk selv synes. Det haster ikke. Synes de om at lade som altskere og slesvig-holstenere, får de have lov til det. Der skal ikke lokkes eller bedes, hverken fra den ene side eller fra den anden, men når tid er, så må der kræves – og når ikke tid er, så tales der ikke om det. Men slesvigerne skal også vide, at kun de har ret og krav til dansk lov – uden Holsten. Nordens rigers stamme går ikke syd for Ejderen. Og ydermere skal de vide, at deres ret ikke kommer af, om de elsker dansk eller ej.« Sydslesvigerne skulle altså have lov til at være nok så tysksindede. Det var i Danmark, sindet skulle ændres: »Dette synes vor tid så vanskeligt at forstå. Men det skal vi lære. Det er fremtidens kulturarbejde at lære dette: Hvad folket er. Den tid kommer, hvor danskerne ikke mere forstår, at man i 1919 delte Hanved sogn i tyskere og danskere. Den tid kan komme snart, hvor vi får et nyt syn for, hvad de gamle folkegrænser er. De er folket selv. At splitte et sogn mellem to stater er så tåbeligt som at sætte et ben fra en mand over på en anden. De gamle grænser og byskel, det er folkenes naturlige organer, forskellige blot fra et legemes organer derved, at de ikke dør. De lever som retten og sandheden, der kan dræbes hver dag og dog aldrig dør. Thi kravet, det store uafviselige krav til sandhed har evigt liv. Hanved sogn bliver atter helt.«¹⁶

Thorkild Gravlund opretholdt sin kritik af Grænseforeningen det meste af 1920'erne igennem. Det var fraværet af »det skarpe standpunkt« overfor

den danske opinion, opgivelsen af arveretten til landet helt ned til Ejderen, der forargede ham. Da Grænseforeningen omkring 1925 så ud til at have opgivet Dannevirke for stedse, gik han – som vi senere skal se – i spidsen for en ny »national organisation«, de såkaldt jyske separatister. Når denne organisation kun fik en kort levetid, skyldtes det, at Grænseforeningen fra slutningen af 1920'erne øgede indsatsen i det sydlige Sydslesvig kraftigt. Det fik også Thorkild Gravlund til at holde inde med skydningen.

5. Grænseforeningen

Grænseforeningen blev dannet umiddelbart efter grænsedragningen i 1920. Den formelle anledning til grundlæggelsen var en skriftlig henvendelse fra Ernst Christiansen til formanden for den konservative sønderjyske studenterforening i København, To Løver, rektor H.P. Hansen. I dette brev, der i øvrigt var dateret samme dag som Christian X foretog sit ridt over Kongeåen, skitserede Ernst Christiansen opgaverne for den kommende store nationale organisation i Danmark. Formålet skulle være dobbelt: »Al den nyopdyrkede jord må tages under plov. Den samlende sammenlutning må blive en magt i Danmark, så stor, at det bliver en skam for en dansk fædrelandsven, at han ikke er med«, mente Ernst Christiansen. At få mobiliseret den danske offentlighed var altså den ene side af opgaven. Den anden side af opgaven lå i Sydslesvig. Skulle mobiliseringen lykkes, måtte arbejdet lægges offensivt an: »Sammenlutningen får ikke alene den betydningsfulde opgave at muliggøre os fremstødet mod syd og grænsevagten, men den skal tillige berede jorden i det danske folk.« Den nationale genrejsning *af danskerne* skulle føre Sydslesvig hjem. Det måtte være læren af 1920: »Den ulykkelige slutning på grænsespørgsmålet skyldes for en del dette, at jorden ikke var rede, at de sønderjyske foreninger ikke havde fået tag i tilstrækkelig store kredse af folket.«¹

Ernst Christiansen var Dannevirkemand og national genrejser – også efter 1920. Derfor var det i følge ham Dannevirkemændene, der skulle tegne den nye danske organisation til støtte for arbejdet i Sydslesvig. »Den danske Grænseforening« blev grundlagt den 8. oktober 1920 i skarp opposition til en konkurrerende paraplyorganisation med navnet De sønderjyske Foreningers Fællesråd. Grænseforeningen var i udgangspunktet opbygget af lokale enheder, nærmest som i Thorkild Gravlund's »nationale organisation«. Det enkelte medlem var kun tilknyttet sin egen lokale forening og havde kun ringe føling med, hvad der foregik i andre foreninger. Dette understregedes af det forhold, at Grænseforeningen ikke rådede over et egentligt medlemsblad, der kunne binde organisationen sammen på tværs. Langt hovedparten af Grænseforeningens enkeltforeninger var gamle »Sønderjyske Foreninger«, hvis historie i flere tilfælde rakte tilbage til 1880'erne. Nogle få afdelinger var i sig selv lands- eller landsdelsdækkende

paraplyorganisationer, som f.eks. foreningen Flensborg Samfundet, Grænseforeningen for Nordslesvig, Foreningen Dannebrog og Sønderjysk Kreds af 1918. Sådanne foreninger-i-foreningen var imidlertid undtagelser. I begyndelsen var hver enkeltforening repræsenteret ved de årlige sendemandsmøder med én sendemand pr. 100 medlemmer i foreningen. Blandt disse sendemænd valgetes så hovedstyrelsen, som i begyndelsen bestod af 25 medlemmer.² Det betød, at egnene øst for Storebælt stod klart stærkest i organisationen.

I forhold til Grænseforeningen var Fællesrådet eksponent for en mere moderat grænsepolitisk linje. Nogle af Fællesrådets mest fremtrædende skikkelser havde allerede tidligt under grænsestriden været fortalere for at få Flensborg til Danmark. Derudover var Fællesrådet – som navnet i sig selv tydede på – tænkt som en forholdsvis løs forbindelse mellem selvstændige foreninger. Muligvis var dette sidste årsagen til det paradoks, at Ligan D.D.D. med sit »skarpe« Dannevirkestandpunkt en overgang var med i Fællesrådet.

Grænseforeningen derimod ville være en stærk og centraliseret organisation. Det var ikke uden grund, når organisationens første formand, professor Vinding Kruse, i sin regeringstid åbent vedgik at praktisere en enevældig styreform. På den måde var Grænseforeningen fra fødslen et barn af tiden: Skulle den nationale samling lykkes, måtte masserne betingelsesløst underlægge sig en erfaren og myndig fører.

Grænseforeningen havde fra begyndelsen den indlysende fordel over for Fællesrådet, at den lå inde med den officielle autorisation fra Ernst Christiansen og mindretalsledelsen i Flensborg. Dertil kom, at Grænseforeningen hurtigt vandt fodfæste i Nordslesvig, hvor den karismatiske Peter Grau effektivt samlede trådene. Det gav Grænseforeningen pondus. Rivaliseringerne mellem Grænseforeningen og Fællesrådet prægede det meste af arbejdsåret 1920, og først i begyndelsen af 1921 blev der indledt forhandlinger om en sammenlægning. Selvom Grænseforeningen på mange måder stod stærkest, måtte der gøres omfattende indrømmelser til Fællesrådet, før et forlig kunne komme i stand. En af de ting, der utvivlsomt motiverede Grænseforeningen til samarbejde, var det forhold, at Fællesrådet havde gode forbindelser til storindustrien, herunder til Alexander Foss og ingeniør Poul Larsen fra F.L. Smidth-koncernen. Grænseforeningen havde brug for sådanne kontakter for at kunne bære den forestående kostbare udbygning af den tysksprogede presse i Sydslesvig.³

Den tysksprogede presse var begyndt allerede under grænsestiden. I midten af 1919 kom den første tyske avis på danske hænder, *Flensburger Norddeutsche Zeitung*, som blev finansieret af et konsortium i Danmark under

ledelse af blandt andre skotøjsfabrikant Jørgen Petersen og skibsreder A.P. Møller. Avisen havde omkring 7.000 holdere i Flensborg by, og det var ønsket om at påvirke disse i dansk retning, der var tanken bag projektet. Derfor hemmeligholdt folkene bag avisen i lang tid, at den var kommet på danske hænder. Samme år kom et nyt blad til, da Cornelius Petersen med støtte fra konsortiet overtog *Tondernsche Zeitung* med aflæggeren *Der Schleswiger*, der udkom i Nibøl. Da det efter grænsedragningen igen blev hverdag i Sydslesvig, måtte foretagendets finansielle grundlag rekonstrueres. Det blev Grænseforeningens første og største opgave. Dertil kom, at det nationale røre i Sydslesvig så ud til at skulle fortsætte som en følge af Tysklands tiltagende økonomiske nedtur. Det kaldte på nye kræfter. Avisen i Flensborg fik nu navnet *Neue Flensburger Zeitung*, *Tondernsche Zeitung* blev likvideret, mens aflæggeren *Der Schleswiger* blev lagt ind under avisen i Flensborg. Fra 1922 kom der et tredje blad til, nemlig *Neue Schleswiger Zeitung*, der udgik fra Slesvig by.⁴ Fra sin stiftelse og frem til 1. april 1923 brugte Grænseforeningen henvend 160.000 kr. på den tysksprogede danske presse i Sydslesvig.⁵ Udadtill blev denne støtte fremhævet som et fredssommeligt oplysningsforetagende, som blot overfor sydslesvigerne skulle »fremme forståelsen af, hvad Danmark og det danske folk er«. Indadtill var målsætningen kendeligt skarpere: Pressearbejdet var et »felttog, hvor vi skal stå som den angribende part, og det, vi skal gå til værks imod, er den løgn, at landet er tysk, og befolkningen består af tyskere«.⁶

Arbejdet med den tysksprogede presse i Sydslesvig var så vigtigt for Grænseforeningen, at man måtte indgå betydelige kompromiser med folkerne i Fællesrådet for at få dem til at deltage i arbejdet. Blandt de indrømmelser, Dannevirkemændene i Grænseforeningen måtte finde sig i, var, at Fællesrådets formand, general Hjalmar Ulrich, blev ny formand for den samlede organisation i stedet for Vinding Kruse. Ordningen betød, at rektor H.P. Hansen, som længe havde været Dannevirkemændenes spidskandidat til formandsposten, måtte vente endnu nogle år i kulissen. Til gengæld fik Dannevirkemanden oberst Johannes Jørgensen lov til at fortsætte på posten som sekretær. Det var en særdeles indflydelsesrig post – ikke mindst i betragtning af general Ulrichs løse ledelsesstil. Ved flere lejligheder, indtil rektor H.P. Hansen i 1926 overtog rorpinden på »kontoret« i København, blev oberst Johannes Jørgensen beskyldt for at overskride sine beføjelser som sekretær. I de følgende kapitler skal vi stifte nærmere bekendskab med flere af sådanne situationer.

For at nå til forlig med Fællesrådet måtte Dannevirkemændene desuden acceptere, at de enkelte tilsluttede foreninger fik lov til at bevare et rigt mål af selvstændighed. Dette kom f.eks. til udtryk ved, at Grænseforeningens

hidtidige ordning med at enkeltforeningerne afleverede 50% af deres kontingentindtægter, blev afløst af en ny ordning, hvorefter der kun skulle afleveres 30%.⁷ Fusionen med Fællesrådet svækkede Dannevirkemændenes position inden for Grænseforeningen mærkbart. Men kompromiser var nødvendige, hvis organisationen skulle opfylde sin egen ambition om at blive central for *alt* dansk arbejde til fordel for grænselandet – ikke mindst til fordel for arbejdet syd for grænsen. Kort før jul 1921 gjorde rektor H.P. Hansen status over, hvad fusionen havde kostet Dannevirkemændene: »Sagen ligger således, at af hovedstyrelsens cirka 80 medlemmer kan vi kun regne sikkert med cirka 20. Lige så mange er afgjort Aabenraa-folk, mens den store mængde [altså omkring 40, forf.] er 'velmenende' folk, som må tages med varsomhed for ikke at skræmmes over til modparten.«⁸

Rektor H.P. Hansens brug af betegnelsen »modparten« er karakteristisk. Dels siger den noget om arbejdsvilkårene inden for Grænseforeningen, dels giver den et billede af, hvordan de 20 Dannevirkemænd i Grænseforeningen definerede deres arbejde: De gjorde sig næppe forhåbninger om at kunne overvinde »modparten«, det vil sige de 20 Aabenraa-folk. De var fortabte. Det gjaldt derimod om at vinde de 40 moderate medlemmer i midten af spektret for Dannevirkestandpunktet.

Utvivlsomt motiverede også udviklingen inden for Ligaen D.D.D. Dannevirkemændene til samarbejde med Fællesrådet. Ved at se på Ligaen kunne de se, hvad der skete med medlemstallene, hvis sprogbrugen og arbejdsformen ikke blev tilpasset de nye kendsgerninger. I Grænseforeningen kunne man glæde sig over fremgang. Ved stiftelsen i 1920 var der cirka 9.000 medlemmer fordelt på 28 foreninger. To år senere, i sommeren 1922, var der cirka 36.000 medlemmer og 90 foreninger.⁹ Efter et par års dyk fortsatte fremgangen fra 1926 til 1931, hvor Grænseforeningen havde knap 45.000 medlemmer fordelt på 142 afdelinger.¹⁰

Af foreningens 100 enkeltforeninger i 1924 havde 5 hjemme i København og 34 på det øvrige Sjælland. På Lolland-Falster var der 4 foreninger, på Bornholm 1, på Fyn 11 og i Jylland nord for Kongeåen 43. Nordslesvig og det landsdækkende Flensborg Samfundet udgjorde hver én forening.¹¹ Denne overvægt til Sjælland blev yderligere forstærket ved, at nogle af de københavnske foreninger, f.eks. Sønderjysk Forening for København og Omegn talte sine medlemmer i tusinder, hvilket berettigede dem til at sende særdeles talstærke delegationer til sendemandsmøde. Noget tyder på, at det store københavnske stemmeoverskud blev brugt til at trumfê valget af prominente erhvervsfolk og politikere igennem – folk som på én eller anden måde kunne bidrage med ekspertise og forbindelser, men som ikke havde deres egen lokalforening i ryggen.¹²

I længden var det ikke holdbart med denne geografiske skævhed. Dertil kom det praktiske problem, at antallet af sendemænd i takt med organisationens vækst efterhånden blev så stort, at det blev svært at finde egnede lokaler og tilstrækkeligt med overnatningsmuligheder, når møderne skulle afholdes i provinsen. Som vi senere skal se, opstod der ydermere en tiltagende utilfredshed i de jyske enkeltforeninger mod københavnernes dominans i organisationen. I 1925 blev presset fra jyderne så stort, at der blev taget initiativ til en ny valgmetode: Landet blev delt op i seks landsdele, der efter en særlig fordelingsnøgle skulle vælge i alt 25 repræsentanter. Den største forskydning i valggeometrien var, at København og Frederiksberg, der før havde haft hele 15 mandater ud af 35, nu måtte nøjes med 6 ud af 25. Jylland, der før havde haft 13 mandater, fik nu 10. Det samlede antal af lokalt valgte sendemænd blev altså sat ned, men til gengæld blev der indført et nyt begreb, nemlig de såkaldt tingvalgte medlemmer af hovedstyrelsen: De 25 lokalt valgte repræsentanter skulle supplere sig med 12 tingvalgte folk, der ikke nødvendigvis havde deres gang i en lokal afdeling under Grænseforeningen. Den nye ordning blev for første gang ført ud i livet på sendemandsmødet i maj 1925. Blandt de 12 tingvalgte var der en del gengangere fra den gruppe, der før var blevet valgt ind med de mange københavnerstemmer. Seks af de tingvalgte var med sikkerhed Dannevirkemænd.¹³

Hovedstyrelsen konstituerede sig fra 1925 med en formand og to næstformænd samt et forretningsudvalg med repræsentanter for organisationens forskellige arbejdende udvalg. Nogle af disse udvalg arbejdede igennem hele mellemkrigstiden; andre blev oprettet og nedlagt efter behov. Her skal blot nævnes nogle få af de vigtigste: Et *Skole- og Bogudvalg for Sydslesvig* havde ansvar for Grænseforeningens arbejde i den sydlige del af Sydslesvig, det vil først og fremmest sige Slesvig by og Tønning. Dette udvalg havde frem til 1926 rektor H.P. Hansen som formand; dernæst vekslede sammensætningen som følge af alvorlige stridigheder blandt udvalgets medlemmer. Disse stridigheder skal vi senere vende tilbage til. Et *litteraturudvalg* skulle sørge for udgivelse af bøger og skrifter – først og fremmest af historisk karakter. I dette udvalg sad i løbet af 1920'erne historikerne Vilhelm la Cour, professor Knud Fabricius samt Knud Dahl og pastor Gjevnøe. Et *korrespondanceudvalg* skulle gennem lobby-arbejde påvirke enkeltpersoner og organisationer i ind- og udland gennem direkte henvendelser. I dette udvalg sad i 1920'erne Ionas Collin og redaktør Emil Marott. *Dagsudvalget*, som havde ansvaret for gennemførelsen af landsindsamlingen på Dybbøl-Dagen, blev igennem hele mellemkrigstiden kyndigt styret af overretssagfører Manthey-Wagner. *Organisationsudvalget* med dr.med. Valde-

mar Harsløf i spidsen skulle sørge for Grænseforeningens fæstnelse og udvidelse.¹⁴

Noget egentligt medlemsblad eller tidsskrift rådede Grænseforeningen ikke over. Viljen manglede tilsyneladende ikke. Allerede i november 1920 drøftede hovedstyrelsen mulighederne for at udgive et tidsskrift, der kunne danne modvægt til *Sønderjydske Aarbøger*, der udkom »under radikal ledelse«, som det hed. Løsningen blev indtil videre en løs tilknytning af Vilhelm la Cours private blad *Grænsevagten* til Grænseforeningen.¹⁵ De præcise årsager til, at det i den her omhandlede periode ikke lykkedes for Grænseforeningen at udgive et regulært medlemsblad, lader sig næppe opklare. Muligvis hang de sammen med foreningens løse struktur efter fusionen med Fællesrådet. Spørgsmålet er, om det overhovedet ville have været muligt at udgive et blad med en redaktionel og grænsepolitisk linje, der tilfredsstillede alle »partier« inden for organisationen. Den moderate linje, som la Cour i begyndelsen gav *Grænsevagten*, var i hvert fald ikke nogen fællesnævner. Selvom summen af Vilhelm la Cours arbejde i Grænseforeningens tjeneste langt oversteg, hvad mange hovedstyrelsesmedlemmer kunne lægge på bordet, blev la Cour i mange år holdt uden for hovedstyrelsen – netop fordi han under afstemningskampen havde agiteret *imod* Dannevirkegrænsen. Det gjorde ham principielt suspect. Først i 1933 blev la Cour lukket ind i varmen i hovedstyrelsen. Ved flere lejligheder indtil da blev *Grænsevagten* taget op til drøftelse i hovedstyrelsen – som oftest på foranledning af Dannevirkemænd, som fandt linjen for moderat. Alligevel kom Grænseforeningen i 1924 og 1925 det økonomisk trængte tidsskrift til undsætning, vel at mærke først efter at la Cour havde indvilget i, at redaktionen blev udvidet med et kraftigt kontingent af Dannevirkemænd.¹⁶

En udredning af Grænseforeningens økonomiske forhold falder uden for rammen om denne afhandling. Spørgsmålet er i øvrigt, om det overhovedet i dag er muligt at få et realistisk overblik over de midler, der i mellemkrigstiden blev indsamlet og uddelt af organisationen. Særlig i begyndelsen af perioden tyder meget på, at pengestrømmen fulgte ret så uigennemskuelige kanaler. Grænseforeningens løse struktur gav nemlig gode muligheder for at »uddelegere« støtteprojekter til enkeltafdelinger eller til regionale sammenslutninger. Dette var især tilfældet med støtten til projekter, som var politisk kontroversielle, herunder projekter i det sydligste Sydslesvig. På den måde påtog den velfungerende Grænseforeningen for Holbæk og Omegn sig i 1922 at »adoptere« Slesvig by – et arbejdsområde, der på grund af sit geografiske tyngdepunkt i høj grad var genstand for kritik i disse år. Ved at lade Holbækforeningen tage sig af arbejdet, blev kritikken kanaliseret uden om hovedorganisationen.¹⁷

Grænseforeningens indtægter fordelte sig på tre hovedgrupper: kontingenter fra enkeltforeningerne, større eller mindre gaver fra personer eller virksomheder samt indtægterne fra landsindsamlingen Dybbøl-Dagen hvert år omkring 18. april. »Dagen« var Grænseforeningens største aktiv. I 1921 gav den 78.000 kr., i 1922 50.000 og i 1923 56.000 kr.¹⁸ Af en opgørelse fra 1924 fremgår, at foreningen i finansåret 1923/24 i alt havde indtægter svarende til 129.375 kr. Af dette beløb indkom cirka 44% ved indsamlingen på »Dagen«, cirka 29% stammede fra gaver, og cirka 28% kom fra enkeltforeningernes kontingenter.¹⁹ I finansåret 1927/28 var billedet omtrent det samme: »Dagen« udgjorde cirka 41% af indtægterne, enkeltforeningerne tegnede sig for cirka 20%.²⁰

Det var altså først og fremmest indtægterne fra »Dagen«, der satte Grænseforeningen i stand til at løse sine opgaver. Men indsamlingen var også en begrænsende faktor. Hvert år skulle der nemlig indhentes tilladelse i Justitsministeriet for at få lov til at gennemføre den. Ikke mindst fra 1924, hvor socialdemokratiet dannede regering, gav det problemer.²¹ Således blev ansøgningen for 1925 først afvist med en henvisning til, at Grænseforeningen var medvirkende årsag til uroen i grænselandet. Først efter at Grænseforeningen udtrykkeligt havde lovet, at midlerne udelukkende skulle bruges til kulturelle formål, blev tilladelsen alligevel givet. »Dagen« vedblev i de følgende år at være det redskab, hvormed regeringen kunne holde hånd i hank med Grænseforeningens aktiviteter. I februar 1926 blev det således overraskende meddelt, at bevillingen til »Dagen« kun kunne gives på betingelse af, at H.P. Hanssen og Jepsen Christensen, formænd for henholdsvis Sprogforeningen og Skoleforeningen, sagde god for de projekter, der skulle finansieres for midlerne. Betingelsen udløste nærmest tumult i Grænseforeningens hovedstyrelse, der nær sprængtes på spørgsmålet om, hvorvidt man skulle give efter. Der blev stillet forslag om en resolution, ifølge hvilken Grænseforeningen accepterede vilkårene, men fastholdt, at man »for fremtidens skyld må værgе sig mod at blive sat under kontrol«. Resolutionen blev vedtaget med 14 stemmer mod 7. Tre stemte blankt. Som ventet var alle nej-stemmer på nær én Dannevirkemænd. De ville ikke finde sig i at være underlagt »radikal« kontrol og var rede til at gå på kollisionskurs med regeringen. Blandt ja-stemmerne var det lige omvendt: Her var kun én Dannevirkemand.

En enkelt Dannevirkemand, advokat Johannes Andersen, fandt resolutionen så ydmygende, at han straks nedlagde sit mandat i hovedstyrelsen. Han vendte dog senere tilbage, muligvis fordi spørgsmålet om regeringens kontrol med Dybbøl-Dagen ikke blev aktuelt sidenhen. Da den nye ansøgning skulle indgives, sad Venstre på regeringsmagten, og herfra blev der



Salget af Dybbøl-mærker hvert år i april var Grænseforeningens vigtigste indtægtskilde. I finansåret 1923/24 stammede således halvdelen af indtægterne fra »Dagen«. Men i 1920'erne havde medaljen en bagside: Hvert år skulle Grænseforeningen søge Justitsministeriet om tilladelse til at afholde indsamlingen. Fra Christiansborg blev der stillet betingelser, hvilket affødte heftige opgør i Grænseforeningens hovedstyrelse. Dannevirke mændene opfattede kontrollen som ydmygende. Foto fra midten af 1930'erne. Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

ikke stillet betingelser. Først da Grænseforeningen i 1929 igen stod overfor en socialdemokratisk-radikal regering, blev ordningen indført igen uden større sværdslag. Vi skal senere vende tilbage til årsagerne hertil.²²

Hensynet til Dybbøl-Dagen vedblev altså 1920'erne igennem at være en modererende faktor i Grænseforeningens arbejde. Ikke mindst Dannevirke mændene fik denne begrænsning at føle. Men som vi skal se senere, varede indkapslingen ikke evigt. Fra 1927 ændredes klimaet i grænselandet

afgørende som følge af en forstærket tysk indsats i Nordslesvig. Dertil kom, at det danske mindretal i Sydslesvig i disse år oplevede en markant nedgang i tilslutningen. Tendensen var særlig tydelig i det sydlige Sydslesvig, som udgjorde Dannevirkemændenes væsentligste arbejdsmark. Tilsammen bevirkede disse forhold, at der fra regeringens og Aabenraafolkenes side blev set mindre kritisk på Grænseforeningens arbejde. Det øgede også Dannevirkemændenes bevægelsesfrihed.

Indtil omkring 1930 fordelte Grænseforeningen hvert år mellem 110.000 kr. og 130.000 kr. i Sydslesvig, hvilket svarede til godt halvdelen af den årlige støtte, som den danske stat gav.²³ Langt størstedelen af udgifterne gik til arbejdet i Flensborg og den forhenværende zone II. Af foreningens regnskabsoversigt for finansåret 1927/28 fremgår, at foreningen havde udgifter for i alt 155.000 kr. Heraf gik omkring 20% til skolearbejdet i Flensborg, 26% gik til driften og vedligeholdelsen af mindretallets hovedkvarter Flensborghus med tilhørende bibliotek. 7% gik til driften af mindretallets sekretariat, og 7% til undervisningen og bogsamlingen i det sydlige Sydslesvig, først og fremmest i Slesvig by. De resterende omkring 40% fordelte sig på en stribe poster, herunder tilskud til til *Grænsevagten*, kontor- og organisationsudgifter m.m.²⁴ I 1934/35 var der udgifter for i alt 287.000 kr. Heraf gik 12% til skolerne i Flensborg, 7% gik til Flensborghus, 7% til sekretariatet, og 14% til skolearbejdet i det sydlige Sydslesvig. 30% af foreningens udgifter dette år var hensættelser til de planlagte byggerier i Slesvig og Tønning, der skulle betales året efter. Regnes disse beløb med, gik mindst 44% af Grænseforeningens udgifter til det sydlige arbejde, hvilket i øvrigt skal ses i lyset af, at udgifternees samlede beløbsstørrelse i sig selv var næsten fordoblet siden 1928. Samlet set var der altså tale om en markant forskydning mod syd af tyngdepunktet i Grænseforeningens støttee arbejde.²⁵

Grænseforeningen var et barn af grænsestriden 1918-1920. Det tankegods, som prægede organisationen, stammede fra denne tid. I den forbindelse er det væsentligt at understrege, at Flensborgretningen aldrig fik overtaget i Grænseforeningens arbejde. Allerede i sin første henvendelse til rektor H.P. Hansen, havde Ernst Christiansen talt om nødvendigheden af at få gang i »fremstødet mod syd«. Dette bud forblev mellemkrigstiden igennem helligt for Dannevirkemændene. Ganske vist var der som nævnt fremtrædende medlemmer inden for hovedstyrelsen, som allerede tidligt under grænsestriden havde argumenteret for, at kun Flensborg skulle indlemmes i Danmark, men alt tyder på, at dette standpunkt i løbet af mellemkrigstiden blev fortrængt. Derfor er det ikke muligt at inddele medlemmerne efter, hvor stor eller hvor lille en »bid« af Sydslesvig den enkelte syntes det var rimeligt at få indlemmet i Danmark. Tværtimod var det

kendetegnende for Grænseforeningen, at den i løbet af mellemkrigstiden lagde sig fast på det standpunkt, at Sydslesvig var at betragte som en *enhed*, og at det sydslesvigske spørgsmål derfor måtte ses som et spørgsmål om *alt eller intet*. Dette indebar en principiel ligeberettigelse af de allersydligste egne af Sydslesvig med Flensborg – uanset at der kun i Flensborg fandtes en organiseret mindretalsbevægelse med en ubrudt dansk tradition. Ifølge dette ligeberettigelsesprincip havde et arbejde i Slesvig by, i Eckernförde og i Tønning præcis samme adkomst til Grænseforeningens støtte som arbejdet i Flensborg og omegn. At få dette ligeberettigelsesprincip knæsat først i Grænseforeningen og dernæst i det danske syn på Sydslesvig i det hele taget var Dannevirkemændenes største bedrift i mellemkrigstiden. Denne bedrift fik afgørende betydning for Sydslesvigs skæbne efter det tyske nederlag i maj 1945, hvor grænseflytning igen kom på dagsorden i offentligheden. Her var Flensborgretningen, som i 1920 havde haft tag i store dele af den danske opinion, én gang for alle afgået ved døden.

Grænseforeningens medlemmer kan for mellemkrigstidens vedkommende inddeles i to fløje, nemlig i en *Dannevirkefløj* og en *kritisk fløj*. Det ideologiske grundlag for disse to fløje var det samme: Sydslesvigerne helt ned til Dannevirke (eller Ejderen) var af dansk afstamning – uanset deres aktuelle tyske sindelag. Forskellen mellem disse to fløje lå i opfattelsen af, om der skulle gøres noget ved dette forhold – og i givet fald hvad. I den henseende spillede den enkelte aktørs syn på grænsedragningen i 1920 en afgørende rolle. Naturligvis måtte også Dannevirkemændene acceptere 1920-grænsen som et faktum, man ikke kom uden om. Men set fra et Dannevirkesynspunkt var afstemningskampens udfald først og fremmest resultat af manglende vilje *i det danske folk*. Det skuffende resultat var ikke sydslesvigernes skyld, for dybest set skulle de aldrig være blevet spurgt. Derfor var grænsedragningen – og det store tyske flertal syd for den – ikke forhold, der på nogen måde ændrede Dannevirkemændenes principielle syn på Sydslesvig efter 1920. Det uændrede syn var bestemmende for det arbejde, Dannevirkemændene sidenhen udførte. Deres opfattelse af, hvad der var moralsk forsvarligt, var netop betinget af det grundsyn, at Danmark havde svigtet moralsk i 1920. Set i lyset af dette overordnede moralske svigt, fandtes der principielt ikke noget Sydslesvigarbejde, der var moralsk ufor-svarligt.

Over for Dannevirkemændene stod de kritiske. Også på denne fløj mente man, at sydslesvigerne ideelt set hørte til i det danske. Men derudover var man i mindre grad optaget af historiske arvekrav og afstamning. De kritiske accepterede i langt højere grad resultatet af afstemningerne i 1920 som noget, der måtte ændre synet på Sydslesvig: Det store flertal havde

ved afstemning bekendt sig til tyskheden, hvilket var en kendsgerning, man måtte respektere. For de kritiske gjaldt arbejdet efter 1920 fortrinsvis de sydslesvigere, som rent faktisk *havde* stemt dansk og som ønskede at bevare og udbygge deres kendskab til dansk sprog og dansk kulturliv – arbejdet gjaldt kort sagt *de dansksindede*. Eftersom det danske sindelag igennem hele mellemkrigstiden først og fremmest manifesterede sig i og omkring Flensborg, ville de kritiske fortrinsvis kanalisere kræfterne herhen. Også på den kritiske fløj så man naturligvis gerne danskheden syd for grænsen vokse. Men hvis bevægelsen skulle udvides, måtte det ske ved en jævn udvikling, hvor den kulturelle kraft, der udsprang af den danske bevægelse i Flensborg, skulle brede sig sydover. På denne fløj stod f.eks. pastor Peter Gjevsnøe, Grevinge. I marts 1923, da Dannevirke-mændenes agitation befandt sig i kraftig medvind som følge af Tysklands truende kollaps, slog Gjevsnøe bremserne i over for Grænseforeningens formand. Hvis der inden for organisationen var folk, der drømte storpolitiske drømme, måtte Grænseforeningen tage afstand fra disse: »Jeg ved, at hvis der ikke bliver gjort klart bord fra Grænseforeningens side, så kan jeg ikke holde mine folk sammen her. [...] Men derom er der ingen tvivl, at skal Grænseforeningen holde stillingen, så må den vise alle lumre annektslyster og mulige personlige forbindelser af den art fra sig, idet den toner rent åndeligt og kulturelt flag på den bestående grænselinjes faste grund. Det er det eneste standpunkt, som kan holde, og som er forsvarligt for danske mænd for tiden. Derfor kan vi jo nok have lov at håbe på en grænseflytning som resultat af en åndelig bevægelse, det gør næppe nogen nærmere end jeg...«²⁶

Det lader sig naturligvis ikke gøre at fordele samtlige Grænseforeningens ordførere i disse to kategorier. For det første var der for mange, og for det andet er det langt fra alle, der har aflagt vidnesbyrd om deres eventuelle tilhørsforhold. Ikke desto mindre er det faktisk muligt at foretage en inddeling af de mest fremtrædende skikkelser i denne periode. Følgende fremtrædende medlemmer af Grænseforeningens hovedstyrelse var med sikkerhed Dannevirke-mænd. De fleste af dem havde allerede været med i 1918-1920:

Overkirurg, dr.med. Ionas Collin
Folketingsmand J.S. Vanggaard
Rektor H.P. Hansen, (formand 1926-1942)
Skibsreder C. Kraemer
Dr. med. Valdemar Harsløf (næstformand 1926-1943)
Gårdejer N.J. Gotthardsen (næstformand 1934-1956)²⁷
Overretssagfører Knud Dahl
Kommunegartner P.C. Larsen Grøn

Gårdejer Jens Ledgaard, Ringkøbing
Højskoleforstander J.C. Christensen Maarssø

Ordførerne på den kritiske fløj var først og fremmest folk, der var kommet ind i Grænseforeningen via fusionen med Fællesrådet. Til denne gruppe hørte blandt andre:

General Hjalmar Ulrich (formand 1922-1926)
Guvernør Helweg-Larsen
Sagfører Mandal Bertelsen
Overretssagfører Manthey-Wagner
Jutta Skrumsager Madsen
Pastor Peter Gjevnø

Enkelte af Grænseforeningens fremtrædende aktører i denne periode lader sig ikke entydigt placere i nogen af disse lejre. Det gælder f.eks. Peter Grau fra Nordals (næstformand fra 1920 til 1932), der på grund af sin nordslesvigske politiske baggrund trak på helt andre erfaringer end vennerne i København. En anden fremtrædende aktør, som ikke entydigt kan placeres i nogen af de to lejre, er folketingsmand Holger Andersen, der med afbrydelser var medlem af hovedstyrelsen og formand fra 1943-1961. I løbet af mellemkrigstiden svingede han bort fra Dannevirkestandpunktet og over mod et kritisk syn på sydslesvigspørgsmålet. Den udvikling hørte til undtagelserne. De fleste af dem, der »skiftede« i disse år, gik fra en kritisk til en aktivistisk indstilling. Som nævnt holdt Dannevirkefolkene frem til 1933 Vilhelm la Cour ude af hovedstyrelsen, fordi de så med mistro på hans grænsepolitiske lødighed. I de første år hældede la Cour tilsyneladende til den kritiske fløj. Dette ændrede sig efter 1933, hvor han kastede sig ud i et stærkt følelsesladet opgør med de nye magthavere i Tyskland og dets repræsentater i Slesvig-Holsten. I dette opgør foretog la Cour nogle gevaldige skridt i aktivistisk retning, indtil han imod periodens slutning fremstod som fuldblods Ejdermand. En lignende udvikling gjorde sig gældende for hovedstyrelsesmedlemmet grosserer Michaelsen, Lunderskov. I en række principielle sager befandt han sig i opposition til Dannevirke mændene, men kun indtil kort efter den nazistiske magtovertagelse i Tyskland. Fra 1934 var han overbevist Ejdermand.

Grænsen mellem Dannevirke mændene og den kritiske fløj lader sig altså ikke fastsætte eksakt, og ovenstående opstilling tager heller ikke hensyn til de mange nuancer, som utvivlsomt prægede de enkelte aktørers syn på Sydslesvigsagen. Disse nuancer kan kun komme frem ved en undersøgelse



Under afstemningskampen var Holger Andersen (1890-1961) Dannevirke-mand. I løbet af 1920'erne og 1930'erne fik han et mere nøgternt syn på Sydslesvigsagens fremtidsudsigter. I 1943 blev han valgt til formand for Grænseforeningen, og det var hans fortjeneste, at foreningen efter maj 1945 ikke blev sprængt på spørgsmålet om, hvorvidt foreningen skulle kræve grænserevision. Her ses han i 1935 i en afslappet situation sammen med sin hustru Ella, enke efter generalløjtnant Palle Berthelsen. Hun fungerede i en lang årrække som sekretær på Grænseforeningens kontor. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

af de forskellige sager, der på begge sider bragte sindene i kog. Ét meget klart skel prægede arbejdet i Grænseforeningen igennem det meste af den her omhandlede periode. Ganske vist var der inden for Grænseforeningen plads til folk og enkeltforeninger, der først og fremmest interesserede sig for arbejdet i Flensborg. Men deres synspunkt blev kun tålt, så længe de ikke *modsatte* sig, at der også blev arbejdet for Dannevirke. Nok gav Grænseforeningen sig ud for at arbejde for den nationale samling. Men samlingen skulle ske på Dannevirke-mændenes præmisser. Det var et gennemgående tema i Grænseforeningens historie. Første gang det blev gennemspillet, var i Århus i årene umiddelbart efter Grænseforeningens dannelse.

6. Problembarnet i Århus

Blandt Grænseforeningens mange enkeltforeninger var Sønderjydsk Forening for Aarhus og Omegn problembarnet. Vanskelighederne hang sammen med, at Århusforeningen i udpræget grad var Nordslesvig- og H.P. Hanssen-venlig og uden større engagement for opgaverne syd for den nye grænse – i endnu mindre grad for opgaverne i den forhenværende afstemningszone III og syd herfor. De fleste af foreningens medlemmer betragtede det sønderjyske spørgsmål som værende løst med den nye grænse. Ganske vist fandtes der i foreningen en opposition af Dannevirkemænd, herunder den temperamentsfulde bibliotekar ved Statsbiblioteket, Viggo Julius von Holstein Rathlou, men disse folk havde svært ved at sætte sig igennem overfor det moderate flertal i bestyrelsen. I begyndelsen af 1923 spidsede modsætningsforholdet til – en situation, der varede resten af året. Det er denne periode, der danner rammen om det følgende.

En beskrivelse af forholdet mellem Grænseforeningen og organisationens repræsentation i den jyske hovedstad er relevant, fordi vi her får et sjældent kig ind bag kulissen i Dannevirkemændenes arbejdsbetingelser på enkeltforeningsniveau. Som vi skal se, kunne modstanden fra Dannevirkemændenes kredse være særdeles hård. Men historien om Århusforeningen er også relevant, fordi den kaster lys over Grænseforeningens indre struktur. Formelt afholdt hovedorganisationen sig fra at blande sig i enkeltforeningernes arbejde, så længe disse betalte deres bidrag på 30% af kontingentindtægterne og arbejdede inden for organisationens i øvrigt rummelige formålsparagraf. Det gjaldt også foreninger, der ikke entydigt holdt på Dannevirkelinjen. Så længe disse foreninger ikke modarbejdede Dannevirkemændenes arbejde, blev de tålt. Men gjorde de knuder, faldt hammeren.

Fronterne stod skarpt i Århus allerede i slutningen af 1918, hvor spørgsmålet om Danmarks fremtidige sydgrænse efter Tysklands nederlag kom på den offentlige dagsorden. Fra første færd anlagde bestyrelsen for Sønderjydsk Forening for Aarhus og Omegn en regeringsvenlig linje, idet man besluttede sig for at holde foreningen helt ude af den offentlige politiske debat. Til stor irritation for oppositionen af Dannevirkemænd blev foreningens aktivitetsniveau bevidst holdt lavt. Oppositionen krævede, at foreningen gennem avisartikler, indsamlinger og medlemsmøder skulle tage aktivt

del i den politiske mobilisering af borgerne i Århus mod Zahle-regeringens politik. En af forgrundsfigurerne i oppositionen var Viggo Julius von Holstein Rathlou. Kort før jul 1918 trådte han for første gang offentligt frem med kritik af det sønderjyske arbejde i Århus. Det skete i *Aarhus Stiftstidende* for 14. december i en for Holstein Rathlou typisk polemisk stil. Han stillede spørgsmålet, om Århus i den sønderjyske sag var »så død og dorsk og revnende ligeglåd med det hele, at den ikke engang gider sende Hanssen-Nørremølle og *Flensborg Avis* en hilsen?« Det er i øvrigt betegnende, at Holstein Rathlou på dette tidspunkt endnu betragtede H.P. Hanssen som en allieret i grænsekampen. Som vi har set, varede denne alliance ikke evigt. I sin artikel sluttede Holstein Rathlou med at stille det retoriske spørgsmål til den regeringsvenlige Århusforening: »Er Århus helt faldet i søvn, eller har den tabt mælet af rædsel? Eller betragter den sagen som sig ivedkommende og under sin værdighed? Jeg spørger?«¹

Først i april 1919 lykkedes det for Dannevirkefolkene at få en generalforsamling i stand med det formål at gennemtvinge et kursskifte i foreningen. I følge foreningens vedtægter skulle generalforsamlingen have været afholdt allerede i marts, men bestyrelsen begrundede udsættelsen med, at man var gået ud fra, at man kun behøvede at afholde én enkelt generalforsamling mere. Bestyrelsen havde tænkt sig, at foreningen skulle opløses, nu hvor det sønderjyske spørgsmål definitivt var løst.² På generalforsamlingen høstede bestyrelsen hård kritik for sin indstilling – så hård, at fire af bestyrelsens fem medlemmer valgte at nedlægge deres mandat. Tilbage i bestyrelsen blev kun postmester Nagel. I stedet for de udtrådte bestyrelsesmedlemmer indvalgte nu fire nye, herunder kunsthandler Jørgen Jensen og Dannevirkemændene Holstein Rathlou og rektor J.K. Larsen.³

Nu var Dannevirkefløjen endelig kommet i regering i Århusforeningen – endda med to ud af fire menige pladser. Det kunne mærkes på foreningens aktiviteter, men også på foreningens grænsepolitiske ståsted. Nogen ren Dannevirkeforening blev den aldrig, men i takt med, at oppositionen efter sletningen af afstemningszone III på landsplan fandt sammen om at gøre krav på Flensborg, rykkede foreningens grænsepolitiske tyngdepunkt længere mod syd. I hvert fald ønskede hovedparten af foreningens medlemmer i foråret 1920, at i det mindste Flensborg blev indlemmet i Danmark – uanset det nedslående afstemningsresultat. På en generalforsamling den 30. marts 1920 blev det enstemmigt vedtaget at sende et lykønskningstelegram til Christian X i anledning af, at kongen dagen forinden havde afskediget ministeriet Zahle.

Men når talen faldt på området *syd for* Flensborg, hørte enigheden tilsyneladende op. På samme generalforsamling blev foreningens fremtidige

linje diskuteret. Fra moderat side blev det understreget, at foreningen skulle arbejde »for Flensborg«, hvilket man forstod således, at man skulle afholde sig fra at støtte området syd for byen. Holstein Rathlou erklærede derimod, at han som bestyrelsesmedlem ville arbejde for *såvel* Flensborg som Dannevirke, samt at han ikke så noget problem i, at bestyrelsesmedlemmerne som privatpersoner optog et arbejde, der ikke umiddelbart var i overensstemmelse med foreningens linje. Også rektor J.K. Larsen ville arbejde bredt, det vil sige for hele »danskheden syd for Clausens linje«, mens arkitekt M.B. Fritz, der tillige var formand for 3. Zones Kontor, mente, at foreningen skulle gå aktivistisk til værks ved at »spredde oplysning i hele Slesvig gennem pædagoger og lærebøger«. Overfor denne kompakte bekendelse til Dannevirkestandpunktet forsøgte de moderate endnu en gang at aftvinge bestyrelsen løfte om, at man ville arbejde »for Flensborg«. Dette løfte blev givet, uden at der imidlertid blev sagt noget om, hvorvidt bestyrelsen ikke *også* ville arbejde »for Dannevirke«.

Situationen i Århus afspejlede altså ganske nøje stillingen på landsplan, hvor Dannevirkemænd og Flensborgvenner på trods af alle meningsforskelle i de sidste hektiske måneder før afgørelsen gik sammen i et forsøg på i det mindste at redde Flensborg for Danmark. Det var ganske betegnende, når Århusforeningen mod slutningen af generalforsamlingen den 30. marts 1920 beluttede at sende et telegram til Dannevirkemanden og redaktøren af *Flensborg Avis*, Ernst Christiansen, hvori man takkede ham, »fordi De så uforligneligt har løftet Jessens arv, og vi håber, Deres noble og varmhjertede kamp må føres til sejr«. ⁴ Da grænsen i sommeren 1920 var blevet trukket nord om Flensborg, stod man i såvel Århus som i resten af landet foran et opgør om, hvordan den her omtalte »kamp« nu skulle defineres – men i grunden også om den overhovedet skulle føres til sejr.

Allerede i begyndelsen af 1921 begyndte fornuftsægteskabet mellem de århusianske Dannevirkemænd og Flensborgvenner at slå revner. På en ekstraordinær generalforsamling den 7. januar meddelte bestyrelsen, at den havde meldt foreningen ind i Grænseforeningen. Over for denne fuldbyrdede kendsgerning slog de moderate bremserne i. Nogle ønskede, at foreningen i stedet skulle melde sig ind i det moderate Sønderjydske Foreningers Fællesråd, mens andre mente, at foreningen i stil med tiden før 1919 skulle holde sig helt uden for striden eller optræde som mægler mellem parterne. Dannevirkefløjen med Holstein Rathlou i spidsen forsvarede beslutningen om at gå ind i Grænseforeningen, mens et medlem ved navn Nicolajsen pegede på, at netop Holstein Rathlous anbefaling af Grænseforeningen var grund nok til, at foreningen burde holde sig uden for den. ⁵ Sønderjydske Forening for Aarhus og Omegn blev rent faktisk i Grænsefor-

eningen, og eftersom Grænseforeningen og Fællesrådet allerede i februar 1921 blev smeltet sammen til én landsdækkende forening, ville det have været uden betydning, om det var lykkedes de moderate at holde foreningen ude af organisationen.

Dannevirkekritikerne i Århus samlede kræfter til at generobre bestyrelsen helt. Allerede ved den første ordinære generalforsamling efter Genforeningen svingede pendulet i bestyrelsen mærkbart tilbage mod midten. Dannevirkemanden rektor J.K. Larsen blev skiftet ud med kritikeren S. Brøns Appelt, men et forsøg på ved samme lejlighed at få Holstein Rathlou væltet slog fejl. Fra kritisk side blev det fremført, at foreningen ikke havde brug for bestyrelsesmedlemmer med »udæskende standpunkter« som Holstein Rathlous. Alligevel blev Holstein Rathlou genvalgt, omend kun med én enkelt stemme mere end sin nærmeste moderate konkurrent. Nu var Holstein Rathlou den eneste Dannevirkemand i Århusforeningens bestyrelse.⁶

Spørgsmålet var, hvor længe det kunne gå godt. For det kritiske flertal var den kontroversielle og provokerende Dannevirkeagitator Holstein Rathlou en irriterende sten i skoen. I begyndelsen af 1923 blev en række ubehagelige rygter brugt i et bagholdsangreb mod Holstein Rathlou, anført af bestyrelsesmedlem, trafikkontrollør William Rasmussen. Han beskyldte Holstein Rathlou for grov embedsforsømmelse og »venskabelig« omgang med det kvindelige personale på biblioteket i Flensborg.⁷ I april 1923 nåede rygterne Grænseforeningens sekretær, oberst Jørgensen, som omgående dykkede ned i sagen. Oberst Jørgensen var i øvrigt født i Slesvig by. Han var søn af den sidste danske politimester, der var udstationeret i byen frem til 1864. I en skriftlig redegørelse konkluderede oberst Jørgensen, at rygterne intet havde på sig.⁸ Dermed var sagen set fra Grænseforeningens synspunkt afsluttet, hvilket blev meddelt alle parter i en skrivelse fra formanden den 9. april 1923.⁹

For Holstein Rathlou var sagen imidlertid overhovedet ikke afsluttet. Der var stadig et regnskab at gøre op med William Rasmussen, som netop var blevet valgt ind i bestyrelsen for Sønderjydsk Forening for Aarhus og Omegn. Sagen om Holstein Rathlous embedsførelse som lønnet medarbejder ved Flensborghus Bogsamling drejede sig altså tilsyneladende om alt andet end netop arbejdet i Flensborghus. For de kritiske i Sønderjydsk Forening for Aarhus og Omegn var sagen et redskab, med hvilket man ville gøre et gammelt udestående op med den sidste Dannevirkemand i bestyrelsen. Allerede på det første møde i bestyrelsen for Århusforeningen, som fandt sted den 11. april 1923, gik Holstein Rathlou til modangreb, idet han fremsatte forslag om, at der skulle afholdes ekstraordinær general-

forsamling om, hvorvidt William Rasmussen skulle ekskluderes på grund af sin aktion.¹⁰

I længden kunne Grænseforeningen ikke holde sig ude af slagsmålet. Begge parter forsøgte at trække på deres kontakter inden for Grænseforeningens hovedorganisation. Holstein Rathlou prøvede forgæves at få sagen forelagt Grænseforeningens sendemandsmøde, men oberst Jørgensen henstillede en uge før, at Holstein Rathlou i sin beretning om Flensborghus Bogsamling under mødet helt ignorerede striden med Sønderjydsk Forening for Aarhus og Omegn: Det var et godt råd fra ven til ven: »Derved står De renest og vinder den reneste sejr. William Rasmussens sladder- og løgnehistorier har det ligesom rumlepotterne: Sålænge de snurrer rundt, kan de vække interesse, men når de har rumlet af, er også det hele forbi med dem.«

Brevet fra oberst Jørgensen er bemærkelsesværdigt – dels ved sekretærens klare støtte til Holstein Rathlou, dels ved oberstens generelle modvilje mod Sønderjydsk Forening for Aarhus og Omegn. I slutningen lagde oberst Jørgensen nemlig ikke skjul på, hvad man på Grænseforeningens kontor syntes om den lokale afdeling i Århus: »Hvad der her ønskes, kan jeg kortelig præcisere ved at udtale, at den bestående forening i Århus helst bør forsvinde helt, og at helt nye mænd af rette slags danner en ny forening. Som forholdene er, slider begge stridende parter hinanden op og hindrer ved deres fortsatte kamp den ønskede nydannelse. For Deres skyld og for sagens skyld vil vi her i sekretariatet ønske, at De og Deres venner i Århus må kunne dele dette syn på sagen, og at De som den stille magt må kunne rejse den bevægelse, der danner en Sønderjydsk Forening for Aarhus og Omegn, der er sit navn og sagen værdig.«¹¹ Netop ideen med at Holstein Rathlou skulle være »den stille magt« skulle senere vise sig at være noget af en forregelse.

Også bestyrelsen for Sønderjydsk Forening for Aarhus og Omegn forsøgte at mobilisere eventuelle venner inden for Grænseforeningen. I en henvendelse til forretningsudvalget forsøgte den at få et punkt på dagsordenen, hvorvidt det var rimeligt, at Grænseforeningen havde frataget Århusforeningen ansvaret for den store indsamling på Dybbøl-Dagen og i stedet overdraget hvervet til byens Dannevirkeforening 3. Zones Kontor. Dette punkt blev afvist af forretningsudvalget med en noget forkølet henvisning til, at 3. Zones Kontor var ophørt med at eksistere. Når man havde bedt foreningens tidligere formand, arkitekt M.B. Fritz, om at forestå indsamlingen, skyldtes det udelukkende »en til arkitekten personlig rettet henvendelse fra 'Dagens' administrator, Manthey-Wagner«.¹² Man må formode, at denne forklaring ikke ligefrem bidrog til afviklingen af Århusforeningens skepsis over for Grænseforeningen.

Bestyrelsen for Sønderjydsk Forening for Aarhus og Omegn bøjede sig til sidst fra kravet om en ekstraordinær generalforsamling. Den fandt sted den 14. juni 1923. Et af de punkter, Dannevirkemændene havde bedt om at få drøftet, var foreningens love fra 1887. Heri hed det, at foreningens formål var at virke for sønderjydernes »interesser i deres lovlige bestræbelser for at bevare deres lands danske særpræg...« I følge Dannevirkemændenes forslag skulle denne defensive og status-quo-bevarende passus ændres i aktivistisk retning. Nu skulle arbejdet gå ud på »at støtte såvel åndeligt som materielt vore slesvigske landsmænd, der bor på den gamle, danske folkegrund syd for den nuværende grænse, i deres lovlige bestræbelser for at bevare og udvikle deres danskhed«. Gennem denne omformulering, mente Dannevirkemændene, ville foreningens formål formelt blive bragt i overensstemmelse med Grænseforeningens. Strengt taget var det ikke rigtigt. I sit reelle indhold var oppositionens forslag til formålsparagraf måske nok det samme, men i dets sprogbrug og tone var det en tand mere tilspidset end Grænseforeningens vedtægter, hvor der hverken var tale om »slesvigske landsmænd« eller »dansk folkegrund«.

Forslaget blev nedstemt.¹³ Også under drøftelsen af spørgsmålet om eksklusion af William Rasmussen, blev der gjort kort proces. Som forudset i dagsordenen skred man nu til valg af et nyt bestyrelsesmedlem. Det var imidlertid ikke Rasmussens plads, bestyrelsen ville besætte, men Holstein Rathlous. Denne udbrød forbavset, at han ikke var klar over, at han havde nedlagt sit mandat. Hertil svarede formanden, at Holstein Rathlou gentagne gange havde sagt, at han ikke ønskede at sidde i bestyrelsen, så længe William Rasmussen også sad dér. Eftersom William Rasmussen ikke var blevet ekskluderet, måtte det betyde, at Holstein Rathlou nedlagde sit mandat, mente bestyrelsen. Holstein Rathlou protesterede imod denne finte, men da en efterfølgende afstemning gav 30 for og 9 stemmer mod bestyrelsens beslutning, var sagen afgjort: Holstein Rathlou var definitivt ude af bestyrelsen i Sønderjydsk Forening for Aarhus og Omegn. Senere på aftenen meldte han sig helt ud.¹⁴

Holstein Rathlou var rasende. I et harmdirrende brev til oberst Jørgensen gav han sin vurdering af forløbet på generalforsamlingen og af Århusforeningen i det hele taget: »Det bør fremdeles noteres, at det vil være ganske uforsvarligt, om sydslesvigske talere kommer op i en forening i den tro, at de befinder sig mellem sagens venner; man bør advare dem mod en forening, der ikke engang vil vedkende sig Grænseforeningens program, og hvis medlemmer for en overvejende del består af radikale, som har modarbejdet den sag, som er den, Grænseforeningen kæmper for.[...] Hvorledes Grænseforeningen vil stille sig til denne ikke just tillidsvækkende

lokalforening, ved jeg ikke, men en række af dem, der hidtil har båret det sønderjyske arbejde, har nu meldt sig ud.«¹⁵

Holstein Rathlous vurdering var uden tvivl helt i overensstemmelse med, hvad Grænseforeningens kontor og forretningsudvalg tænkte om William Rasmussen og den Dannevirkekritiske bestyrelse for Sønderjydsk Forening for Aarhus og Omegn. Foreningens grænsepolitiske observans var ganske enkelt ude af trit med hovedorganisationen, hvor man ikke tolererede, at der blev argumenteret *imod Dannevirke*. Men når Dannevirkemændene ikke i højere grad kom Holstein Rathlou til undsætning, skyldtes det frygten for de dønninger, en sådan redningsaktion ville kunne udløse internt i hovedstyrelsen og længere tilbage i organisationens bagland. Her kunne en ubetinget støtteerklæring til en så skarp profil som Holstein Rathlou få uoverskuelige konsekvenser for foreningens sammenhængskraft. Men hvad man af politiske hensyn ikke kunne gøre noget ved, kunne man til gengæld forsøge at ordne mere diskret. Overdragelsen af ansvaret for Dybbøl-Dagen til kredsen omkring 3. Zones Kontor var én måde at gøre det på. En anden måde var, som oberst Jørgensen havde foreslået Holstein Rathlou, at tilskynde oppositionen i Århus til at danne en konkurrerende forening med et mere offensivt tilsnit.

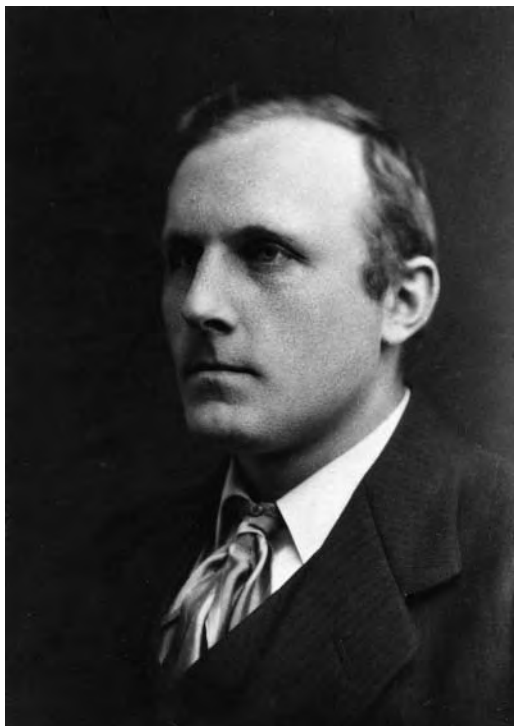
Det må have været umiddelbart efter den ekstraordinære generalforsamling i Århus den 14. juni 1923, at Holstein Rathlou besluttede sig for sit næste træk, nemlig udsendelsen af en stærkt polemisk pjeces under den dybt ironiske titel *Sandhedssøgerne i Aarhus*. Tryksagen var på 14 sider og udkom i slutningen af august. Her rullede han hele affæren op på ny, garneret med aftryk af de vigtigste af sagens akter.¹⁶ Selv for Holstein Rathlous venner i Grænseforeningen var det for meget af det gode. Udgivelsen af pjecen førte omgående til en kraftig telefonisk irettesættelse fra oberst Jørgensen. Sekretæren meddelte, at de i København bosiddende hovedstyrelsesmedlemmer i hast var trådt sammen for at drøfte pjecen, og at de fandt det dybt betænkeligt, at Holstein Rathlou uden tilladelse havde udstillet »Grænseforeningens indre arbejde«. Dertil kom, at den »i forvejen højst uheldige pjeces« var blevet udsendt i åben kuvert fra Tyskland med påskriften »Fortroligt«, hvilket nærmest havde inviteret modstandere til at kigge med. I København var man enig om, at Holstein Rathlou kun havde én chance for at gøre sagen god igen: Han skulle udsende en forklarende og undskyldende skrivelse til samtlige modtagere af pjecen.

Allerede dagen efter den telefoniske reprimande modtog Holstein Rathlou fra oberst Jørgensen et koncept til den ønskede undskyldning, hvortil sekretæren knyttede et par trøstende ord: »Vi ved godt, at De er blevet slet behandlet i Sønderjydsk Forening for Aarhus og Omegn, men derfor

er det ikke rimeligt at føre et selvforsvar, således som De har gjort det, og jeg beder Dem *indtrængende* om at følge mit råd, som er dette: Send snarest vedlagte skrivelse ud, for derved at afværge de uheldige følger af de skridt, De har foretaget for at værgе Dem over for Deres fjender i Århus.«¹⁷

Men Holstein Rathlou havde tilsyneladende ikke i sinde at give efter på dette punkt. I et svar til oberst Jørgensen fastholdt han, at han ikke var sig bevidst om at have begået nogen fejl – bortset fra et par trykfejl i pjecen.¹⁸ Med den indstilling var det svært at forestille sig, at Holstein Rathlou ville kunne bringes til offentligt at tilbagekalde eller undskylde sin pjece. Omvendt havde Holstein Rathlou med pjecen og den deri indeholdte advarsel til sydslesvigerne om at komme i forbindelse med foreningen, trådt bestyrelsen så eftertrykkeligt over tærne, at det var usandsynligt, at den ville lade kampen ende uafgjort. Det var endda tænkeligt, at foreningen ville afkræve Grænseforeningen en offentlig stillingtagen til Holstein Rathlous pjece eller til Holstein Rathlou i det hele taget. Det indebar en betydelig fare for Grænseforeningen. Hvad ville følgen blive, hvis Grænseforeningen af taktiske årsager slog hånden af en medarbejder, hvis nationale og grænsepolitiske observans førende personer i organisationens top i virkeligheden sympatiserede med? Og på den anden side: Hvad ville de kritiske inden for Grænseforeningen sige til, at foreningen offentligt gav en så aktivistisk profil som Holstein Rathlou sin uforbeholdne støtte? Det skulle snart vise sig, at Århusforeningen ikke havde tænkt sig at lade pjecen gå upåtalet hen. På et medlemsmøde den 29. august 1923 vedtog foreningen en resolution, hvori man anmodede Grænseforeningen om at tage afstand fra Holstein Rathlous advarsel om at optræde som taler i foreningen.¹⁹

Grænseforeningens bestræbelser på at holde sig ude af den sprængfarlige affære var slået fejl, og foreningen var nu for alvor ved at komme under pres. Da der endnu ikke forelå nogen undskyldning fra Holstein Rathlou, forsøgte oberst Jørgensen at vinde tid ved at udbede sig en række protokoludskrifter og dokumenter hos Århusforeningen, som foreningen imidlertid var ret hurtig til at få samlet sammen og sendt til København.²⁰ Meget tid var der ikke vundet ved den fremgangsmåde, og nogen mulighed for at Holstein Rathlou blev mør, var heller ikke i udsigt. Tværtimod så det ud til, at han var ved at styrke sin position yderligere. Den 9. september 1923 fastholdt han i et læserbrev i *Flensborg Avis*, at det, han havde skrevet i sin pjece om Århusforeningen, var rigtigt, »og det bliver ikke mindre rigtigt, hvad enten mine udtalelser bliver afviste med harme eller foragt. Den, der læser, hvad jeg har skrevet, vil selv kunne dømme om denne sag.«²¹ Og i et længere udateret brev til Grænseforeningen, formentlig fra midten af september 1923, gav han udtryk for, at han og hans ligesindede i Århus



Dr.phil. Viggo Julius von Holstein Rathlou (1885-1965) var med til at oprette Grænseforeningen i 1920 og administrerede fra 1921-1925 mindretallets bibliotek i Flensborg. Hans stridbare væsen gjorde ham vanskelig at arbejde sammen med, og i løbet af mellemkrigstiden blev udsvingene på Holstein Rathlous grænsepolitiske pendul stadig kraftigere. I midten af 1920'erne forsøgte han sammen med bl.a. Cornelius Petersen og Peter Lassen at sprænge Grænseforeningen. Da det mislykkedes, søgte han ind i Ligaen D.D.D., og i løbet af 1930'erne gled han ind i DNSAP. Foto fra 1913. Det kongelige Bibliotek.

mere og mere så Grænseforeningens inkonsekvente håndtering af sagen som det egentlige problem. Holstein Rathlou havde drøftet dette spørgsmål med arkitekt M.B. Fritz, fabrikant Stampe, lektor Brøndsted og rektor J.K. Larsen, der alle var udtrådt af Sønderjydsk Forening for Aarhus og Omegn efter den sidste turbulente generalforsamling. De nævnte mænd havde alle været enige om, at en offentlig redegørelse som den Holstein Rathlou havde udsendt med sin pjece, havde været »såre naturlig, ja, næsten påkrævet«, og derfor kunne disse folk ikke forstå, at der skulle være noget at undskylde. Holstein Rathlou pegede på, at Grænseforeningen selv havde opfordret ham til at gribe ind overfor Århusforeningen. Ikke nok med at Grænseforeningens sekretær havde udtrykt ønske om, at »den be-

stående forening i Århus helst bør forsvinde helt« – men også på det netop afholdte sendemandsmøde mente Holstein Rathlou at have fået »opfordring fra folk som P. Grau og Jens Ledgaard, der sagde til mig i Sønderborg: ‘Kan De ikke sprænge den forening i luften?’«²²

I Århusforeningen betragtede man uden tvivl sagen som en prøvesten på Grænseforeningens ståsted i grænseespørgsmålet: Tog den ikke offentligt afstand fra Holstein Rathlous pjece, havde man et bevis på, at Grænseforeningen var et skalkeskjul for personer, der nærrede samme vidtgående synspunkter som bibliotekaren. At bestyrelsen i Århus så således på sagen, fremgår af et brev fra Holstein Rathlous kollega ved Statsbiblioteket, Erling Steensgaard, til general Ulrich. Steensgaard var tillige bestyrelsesmedlem i Århusforeningen og formand for Aarhus radikale Venstreforening. I brevet beklagede Steensgaard sig over, at Holstein Rathlou havde forsøgt at stemple Sønderjydske Forening for Aarhus og Omegn som »en art spionforening«, der så det som sin opgave at modvirke Grænseforeningens arbejde indefra. Steensgaard sluttede sit brev med en utvetydig trussel. Han meddelte Ulrich, at han var overbevist om, at hovedorganisationen sikkert ikke ville tøve med at tilbagebevise denne påstand, »da medlemmerne af Århusforeningen ellers, efter min mening, som ærekære mænd og kvinder vil være nødt til at afbryde enhver forbindelse med Grænseforeningen«.²³

Først den 18. september 1923 kom der et konkret udspil fra Grænseforeningen. I et svar på Århusforeningens resolution af 29. august meddelte Ulrich, at Grænseforeningen ikke kunne give den tilkendegivelse om Holstein Rathlou, som Århusforeningen havde udbedt sig. Derimod ville man gerne medvirke til, at striden mellem Holstein Rathlou og Århusforeningen blev bragt for en æresret, der skulle bestå af tre medlemmer, ét udpeget af hver af de stridende parter og ét af Grænseforeningen. Sidstnævnte skulle godkendes af begge parter. Ulrich gjorde opmærksom på, at det var en forudsætning for en sådan afslutning af sagen, at den kendelse, som retten eventuelt måtte nå frem til, var bindende for begge parter.²⁴

I mellemtiden forsøgte Grænseforeningen at bringe striden til ophør ved at sende oberst Jørgensen til Århus.²⁵ Det blev til to møder, som begge blev holdt den 24. oktober 1923. Det første var med bestyrelsen for Århusforeningen. Af referatet i Århusforeningens protokol fremgår, at det var oberst Jørgensen, der lagde ud. Han meddelte, at Grænseforeningen i den konkrete strid fastholdt, at Holstein Rathlou havde præsteret et godt arbejde i den sønderjyske sag, samt at William Rasmussens aktion havde været kritisabel. Obersten mente ikke, at Århusforeningen selv havde været helt sagesløs, blandt andet fordi man havde frosset Holstein Rathlou ude, mens man havde ladet den anden part blive siddende i bestyrelsen. Oberst Jør-

gensen gik nu over til en mere generel drøftelse af Grænseforeningens syn på Århusforeningen. I Århus blev der præsteret et utilstrækkeligt arbejde i den sønderjyske sag, mente han. Ifølge Århusforeningens referat spurgte oberst Jørgensen direkte, om Sønderjydsk Forening overhovedet fortsat ønskede at blive stående under Grænseforeningen. Og han lagde tilsyneladende heller ikke skjul på, at Grænseforeningen ville søge at oprette en ny afdeling i Århus, hvis Sønderjydsk Forening for Aarhus og Omegn skulle beslutte at melde sig ud.

Bestyrelsesmedlem Mundberg, som var blevet valgt ind i bestyrelsen i stedet for Holstein Rathlou, gav obersten ret i, at aktivitetsniveauet i Sønderjydsk Forening for Aarhus Omegn ikke havde været så højt, som man kunne have ønsket. Det skyldtes imidlertid den langvarige og opslidende strid, som havde virket »ganske ødelæggende«. Men nu måtte der slutes fred, mente Mundberg og foreslog, at man enedes om en skriftlig udtalelse, som bestyrelsen og oberst Jørgensen skulle skrive under. Efter nogen diskussion enedes parterne om en tekst, hvori oberst Jørgensen garanterede »at Grænseforeningen ønsker at stå i fortsat venskabeligt samarbejde med Sønderjydsk Forening for Aarhus og Omegn«. Herefter redegjorde William Rasmussen kort for sit syn på striden mellem ham og Holstein Rathlou. Ifølge Århusforeningens referat udtalte oberst Jørgensen til sidst, »at der ikke ville blive optaget flere herværende foreninger under Grænseforeningen«. Lidt over middag hævdede man mødet – ifølge Århusforeningens referat »med gensidige løfter om at lade det passerede i striden være glemt, ligesom der udtaltes gode ønsker for den sønderjyske sags fremgang i Århus og omegn«. ²⁶

Bestyrelsen for Sønderjydsk Forening for Aarhus og Omegn måtte altså efter mødet med oberst Jørgensen være i den tro, at man havde opnået et godt grundlag for det fremtidige arbejde og et lige så godt grundlag for samarbejde med hovedorganisationen. Men her tog bestyrelsen grundigt fejl. Den kunne ikke vide, at oberst Jørgensen to dage forinden havde aftalt at mødes med tre udmeldte Dannevirkemænd. Dette møde fandt sted mindre end en time efter mødet med Sønderjydsk Forening for Aarhus og Omegn. Blandt deltagerne var også Holstein Rathlou og rektor J.K. Larsen. Formålet var klart: Der skulle dannes en ny forening i Århus. ²⁷

Allerede den 27. oktober 1923 havde *Aarhus Posten* fået nys om sagen. Under overskriften »von Holstein Rathlou samler sine mænd« kunne avisen denne dag meddele, at oppositionen den påfølgende mandag ville træde sammen for at starte en ny afdeling af Grænseforeningen: »Denne forenings formål skal være at samle alle nationalt sindede elementer i byen, og programmet er det samme som hovedforeningens, nemlig at støtte ar-

bejdet syd for grænselinjen, hvilket Holstein Rathlou beskylder den gamle forening for ikke at gøre.« Hvor mange medlemmer den nye forening ville få, turde *Aarhus Posten* ikke spå om, men bladet slog fast, at den »vil jo i alle tilfælde blive af en noget mere eksklusiv art end den gamle, idet man har til hensigt kun at optage rene Ejderfolk«. ²⁸

Fremkomsten af denne opsigtsvækkende nyhed måtte naturligvis medføre en kraftig reaktion hos Århusforeningens bestyrelse. I første omgang var det bestyrelsesmedlem Carl Wagner, der i et brev henvendte sig til oberst Jørgensen. Til sidst i brevet henledte Wagner oberstens opmærksomhed på den sidste opsigtsvækkende sætning i artiklen i *Århus Posten*: »Ordet 'Ejderfolk' er som peber i næsen på radikale og socialdemokrater, og det vil her kunne få farlige konsekvenser, hvis det kommer for meget frem i en forening, som Grænseforeningen siger god for.« ²⁹

Aarhus Postens og Carl Wagners opfattelse af situationen var rigtig nok. Den 29. oktober 1923, altså kun fire dage efter oberst Jørgensens besøg i Århus, blev der afholdt et forberedende møde med det formål at danne en ny lokal afdeling af Grænseforeningen. Det blev bestemt, at den nye forening skulle have til formål »at støtte såvel åndeligt som materielt vore slesvigske landsmænd, der lever på den gamle danske folkegrund syd for den nuværende grænse, i deres lovlige bestræbelser for at bevare og udvikle deres danskhed.« Ordlyden i denne formålsparagraf var ikke blevet til ved en tilfældighed. Den var identisk med det forslag, som Holstein Rathlou havde fremsat på den ekstraordinære generalforsamling i Sønderjydsk Forening for Aarhus og Omegn den 14. juni 1923. ³⁰

Ikke uden grund oplevede bestyrelsen for Århusforeningen oberst Jørgensens besøg i Århus som dobbeltspil. Bestyrelsen mente nu, at Grænseforeningen havde vist sit sande chauvinistiske ansigt, og i et nyt brev til oberst Jørgensen meddelte Carl Wagner dagen efter det forberedende møde, at Århusforeningen befandt sig »i oprør« mod Grænseforeningen. Oprørerne havde oven i købet allieret sig med det radikale blad *Demokraten* for at forberede et angreb mod »Ejderdanskerne« i Århus og mod Grænseforeningen i det hele taget. Desuden havde den radikale vælgerforening med bibliotekar Erling Steensgaard i spidsen affattet en skrivelse til partiets gruppeformand om, at man ved de igangværende finanslovsforhandlinger skulle stemme imod bevillingen til den danske stats støtte til kulturformål syd for grænsen. Sagen truede altså med at få alvorlige konsekvenser for hele det danske arbejde i Sydslesvig. ³¹

Samme dag indløb den officielle reaktion fra bestyrelsesformand F. C. Mailand-Hansen. Også her var tendensen tydelig: Hvis ikke Grænseforeningen omgående gik i gang med at gyde olie på vandene, ville det få

uoverskuelige konsekvenser, skrev Mailand-Hansen: »Starten af en ny sønderjysk forening med stærk fremhævelse af sammes ejderdanske program kan blive farlig for den sønderjyske sags fremme her på egnen og desværre vistnok for hele landet. Fremtrædende mænd af oppositionspartierne [radikale og socialdemokrater, forf.] her på egnen har i de sidste dage ladet sig forlyde med, at anerkendelse fra Grænseforeningens side af en forening, der før starten offentligt betegnes som ejderdansk, utvivlsomt vil have til følge, at den smukke enhedstanke, med bevilling fra den samlede Rigsdags side af 200.000 kr. til landsmændene syd for grænsen, absolut ikke vil kunne opretholdes, idet oppositionspartierne længe har været parate til at springe fra og kun venter på passende påskud i samme anledning.« Til sidst i sit brev anmodede Mailand-Hansen derfor om, at anerkendelsen af den nye forening i Århus i det mindste måtte blive udsat, indtil den havde været behandlet på førstkommende hovedstyrelsesmøde, som skulle finde sted i november eller december måned.³²

Oberst Jørgensen forsøgte at forsvare sig så godt han kunne, selvom det var tydeligt, at han var kommet under pres. Overfor Carl Wagner lod han forstå, at han aldrig havde set »en værre samling af misforståelser«.³³ Den samme besked gav Grænseforeningens formand som svar på brevet fra Sønderjydsk Forening for Aarhus og Omegn. Her fastholdt general Ulrich, at det var »urigtigt«, når foreningen havde refereret ham for at have lovet, at der ikke ville blive anerkendt flere foreninger i Århus: »...dette spørgsmål var overhovedet ikke på tale, thi afslutningen af mødet gik netop ud på, at sekretæren [oberst Jørgensen, forf.] ville gøre, hvad han formåede for at stifte fred imellem oppositionen og Sønderjydsk Forening for Aarhus og Omegn.«³⁴ I betragtning af, at oberst Jørgensen i maj havde bedt Holstein Rathlou og andre »mænd af rette slags« om at rejse en ny forening, der var »sit navn og sagen værdig« var det utvivlsomt en ret fri gengivelse af mødets virkelige forløb.

Bestyrelsen for Sønderjydsk Forening for Aarhus og Omegn var tilsyneladende ved at køre træt. På et bestyrelsesmøde den 13. november 1923 læste formanden general Ulrichs brev højt, og sagen blev diskuteret endnu en gang. Man var stadig overbevist om, at oberst Jørgensen havde udtalt sig som refereret, men vedtog alligevel at strække våben. Foreningen trængte til at »komme ind i et positivt arbejde« og foretrak derfor »selv med fare for at blive misforståede ved tavshed« at lade Grænseforeningens skrivelse forblive ubesvaret indtil videre.³⁵

De præcise årsager til at Sønderjydsk Forening til sidst affandt sig med forholdene, kan ikke opklares. Uden tvivl hang det sammen med, at bestyrelsen efter et års opslidende strid var for træt til at tage kampen op med

Grænseforeningen. Derudover virkede det måske også desillusionerende, at det håndfaste pres, som formanden for den radikale venstreforening havde bebudet i spørgsmålet om finanslovsforhandlingerne, faldt bort, efter finanslovens vedtagelse i efteråret 1923.

At Sønderjydsk Forening opgav at føre kampen videre, betød ingenlunde, at skårene var klinket i Århus. Den 13. december 1923 blev der afholdt stiftende generalforsamling med omkring 80 medlemmer i den nye forening, som fik navnet »Grænseforeningen for Aarhus og Omegn«. ³⁶ Og det hjalp ikke på den gamle forenings skepsis overfor Grænseforeningen, at retten til at afholde Dybbøl-Dagen hvert år i april alene tilfaldt den nye forening. ³⁷ Endnu i 1926 slikkede Sønderjydsk Forening for Aarhus og Omegn sine sår. På et medlemsmøde i februar 1926 blev der gjort rede for foreningens stilling til Grænseforeningen. Her blev det forklaret medlemmerne, at foreningen på mødet med oberst Jørgensen dengang i oktober 1923 havde fået et løfte om, at Grænseforeningen fortsat ville samarbejde med Århusforeningen i venskabelighed. Dette løfte havde oberst Jørgensen brudt, da han en time efter mødet, hvor han »højtideligt« havde lovet, at der ikke ville blive optaget flere foreninger i Århus, gik til møde med Dannevirkefolkene og lovede dem optagelse i Grænseforeningen. ³⁸

Det er ikke muligt at sige med sikkerhed, hvor lang tid der gik, inden Sønderjydsk Forening helt forvandt mistilliden til Grænseforeningen. Selvom modsætningsforholdet næppe varede så længe, er det betegnende, at det først i 1960 lykkedes at slå de to foreninger sammen til én.

Historien om forholdet mellem Sønderjydsk Forening for Aarhus og Omegn og Grænseforeningen viser tydeligt, hvor stærkt Dannevirkemændene stod i Grænseforeningen, så længe de afholdt sig fra at give udtryk for udæskende standpunkter. Historien viser også, at Grænseforeningens love måske nok levede plads til foreninger med mere moderate standpunkter, men at der alligevel var grænser for, *hvor* moderate foreninger man ville acceptere. Det, som i praksis afgjorde, om en forening blev betragtet som lodig eller ej, var viljen til at deltage i Grænseforeningens sydlige arbejde, altså arbejdet i afstemningszone III og syd herfor. En lokalforening, som stod på linje med det officielle Danmarks ønske til kun at støtte dansk arbejde i afstemningszone II, risikerede en irettesættelse fra kontoret eller i værste fald overdragelse af autorisationen som Grænseforeningens lokale repræsentant til en forening, der ikke havde noget imod at være med i »fremstødet mod syd«.

7. Pionerer på den sydligste arbejdsmark

For Dannevirkemændene blev det efter 1920 umuligt at bringe Sydslesvigspørgsmålet på den politiske dagsorden. I den brede danske offentlighed blev sagen i almindelighed betragtet som afgjort, så meget mere som Danmark havde fået præcis det, man fra officielt hold havde gjort krav på, nemlig Nordslesvig. En argumentation, der få år efter denne afgørelse gjorde krav på *resten* af Slesvig, måtte betragtes som politisk umulig – med mindre der kom nye kendsgerninger på bordet vedrørende stemningen i Sydslesvig.¹

Det var der faktisk gode muligheder for i de første år af 1920'erne. Under afstemningskampen havde Dannevirkemændene fået forbindelse til en række ordførere i det sydlige Sydslesvig – folk, som efter afstemningen forsat forsøgte at hente politisk drivkraft ud af ikke-afstemningen i zone III. For begge parter måtte målet nu være at få rejst en politisk bevægelse, der kunne bringe grænsespørgsmålet tilbage på dagsordenen. Naturligvis måtte en sådan »plan« være mere eller mindre underforstået i det daglige samarbejde, men ind i mellem kunne der være behov for en præcisering. En sådan kom f.eks. i et brev fra folketingsmand og medlem af Grænseforeningens hovedstyrelse, J.S. Vanggaard, til Peter Lassen, Strukstrup, i begyndelsen af 1921. Her sammenfattede Vanggaard sit syn på Grænseforeningens sande målsætning – som åbenbart ikke skulle udledes af vedtægterne: »Jeg skal derefter omtale dine indvendinger mod Grænseforeningens ledelse, også at vi ikke har sat grænseflytning på vort program. *Selvfølgelig er grænseflytningen vort mål*, og vi nævner det ganske ugenert på vore møder. Ingen som kender bestyrelsens medlemmer, kan heller ikke tvivle på dette, og det ved jeg også, du ikke gør«, svor Vanggaard. Men når ordet 'grænseflytning' ikke forekom i Grænseforeningens vedtægter, »da ligger det i dette, at vi har ment om denne sag foreløbig for os heroppe, at Gambettas ord [om Alsace-Lorraine, forf.] var det rette: *Tal ikke derom, tænk altid derpå*«. Desuden var det ifølge Vanggaard en forudsætning for grænserevisionen, at den »som baggrund [må have] en stemning i den befolkning, den skal omfatte, og hidtil har jo desværre denne stemning langtfra givet sig det udtryk, man kunne håbe, hverken i 2. eller 3. zone. Det er Grænseforeningens og Eders opgave ved alle fornuftige og gennem-

førlige midler, at støtte og udvikle denne stemning. [...] Men uden en sådan baggrund i Sydslesvig at råbe på grænseflytning her hjemme vil kun skade og ødelægge vor sag og bevirke, at vi ikke får de pengemidler, der er nødvendige for at støtte Eders arbejde. Husk på, at politik – også grænsepolitik – er *med et mål for øje* det muligste kunst.«² Ifølge Vanggaard opererede Dannevirkefolkene i Grænseforeningen altså med en skjult dagsorden, som på dette tidspunkt ikke var så skjult endda. Det var i øvrigt før fusionen med Fællesrådet.

En væsentlig del af kontakten mellem Dannevirkemændene i Danmark og vennerne i Sydslesvig gik over et korps af nationale aktivister – som oftest nationalt begejstrede yngre mænd –, der rejste til Sydslesvig for at organisere og kanalisere den almindelige opbrudsstemning i Sydslesvig i retning af et krav om tilslutning til Danmark. Det var kort sagt dem, der skulle skabe den »stemning«, som Vanggaard mente var forudsætningen for en politisk agitation i Danmark. Disse Sydslesvigaktivister arbejdede frivilligt for sagen, men blev i det daglige holdt gående af de Dannevirke-mænd, som fortsat troede på folkerejsningen. Den politiske kamp for at få det sydlige Sydslesvig hjem, som det efter 1920 ikke længere var muligt for dem at udkæmpe i Danmark, lod de nu udkæmpe syd for grænsen – med aktivisterne som stillingsmænd.

Vilkårene var gunstige for et sådant arbejde, for der gik mange år, inden det tyske samfund genvandt sin styrke. Politisk, social og økonomisk instabilitet prægede hverdagen, hvilket gav vind i sejlene på en politisk bevægelse, der lovede sydslesvigerne bedre forhold, hvis blot de orienterede sig mod nord. Jo mere den tyske økonomi og det tyske politiske system truede med at bryde sammen, desto mere fristende måtte sådanne løfter ganske naturligt forekomme. Følgen heraf var en vis tilgang til den danske bevægelse. Men at der var tale om en stråild, viste sig allerede ved stabiliseringen af forholdene omkring årsskiftet 1923/24. Herefter styrtdykkede bevægelsen.

Det ville være en ganske uoverskuelig opgave at forsøge at kortlægge alle sider af aktivisternes indsats i de sydlige dele af Sydslesvig i disse første år efter 1920. Det skyldes blandt andet, at arbejdet ikke fulgte nogen overordnet plan eller var underlagt nogen central ledelse. Men det skyldes også, at dele af arbejdet foregik bag nedrullede gardiner – dels for at undgå indgreb fra de tyske myndigheders side, dels for at forhindre, at arbejdet blev bremset af modstandere i baglandet i Danmark. Det overleverede kildemateriale kan altså aldrig give et fuldstændigt billede af indsatsen. Billedet kan kun blive et omrids af den første spæde begyndelse i det sydlige Sydslesvig.

Aktivisternes arbejdsmark var meget uensartet. Nogle af de folk, de kom i berøring med, var dansksindede nordslesvigere, der var flyttet sydpå før 1920. En af dem var den før omtalte apotekerfamilie von Lachmann i Slesvig by. Her var der også enkelte andre dansksindede nordslesvigere at knytte forbindelse til. Langt hovedparten af dem, aktivisterne kom i forbindelse med, var tyskstalende folk, der af den ene eller den anden årsag havde brudt – eller ønskede at bryde – samhørigheden med det tyske folk.

Det er korrespondancen mellem aktivisterne i Sydslesvig og deres bagland i Danmark, der i dag kan give os et indtryk af de forskellige sider af arbejdet. En af de Sydslesvigaktivister, hvis indsats det rent faktisk er muligt at tegne et dækkende billede af, er Jørgen Jørgensen fra Amager. I slutningen af 1922 fandt han vej til Slesvig by, hvor han til et stykke ind i 1923 fungerede som førnævnte Jutta Skrumsager Madsens forlængede arm. Efter et kort uddannelsesophold i Danmark vendte Jørgen Jørgensen i 1926 tilbage til Sydslesvig som Grænseforeningens lønnede medarbejder. Herefter var hans formelle stillingsbetegnelse »vandre lærer«, hvilket imidlertid var en ganske utilstrækkelig definition af, hvad Jørgen Jørgensen reelt fik tiden til at gå med. Undervisning udgjorde kun en meget lille del af hans arbejde. Hans hovedopgave var at opspore, samle, organisere og fastholde danske sympatier i det allersydligste Sydslesvig – kort sagt *rejse* nye organiserede danske bevægelser i disse egne, hvor danskheden hidtil ikke havde været synlig. Jørgen Jørgensens karriere som professionel Sydslesvigaktivist, der i øvrigt varede helt frem til 1950'erne, er en central del af denne afhandling, som vi skal vende tilbage til i særskilte kapitler.

En anden af de Sydslesvigaktivister, hvis arbejde kan belyses med kilder, er en bogtrykker ved navn Jesper Hansen. I grunden var han Jørgen Jørgensens forgænger i embedet, selvom han ikke havde været på nogen fast lønningssliste. Men arbejdet gik ud på det samme: I årene 1920 til 1924 arbejdede Jesper Hansen sig igennem Sydslesvig på kryds og tværs i sine bestræbelser på at rejse en dansk bevægelse på de sydlige strøg, ikke alene på linjen Slien-Dannevirke-Tønning, men også i området syd herfor, langs Ejderen, ja, sågar på øen Femern og Helgoland, der var såkaldt gammel-slesvigske områder.

I den følgende skitse af Dannevirkemændenes allerførste indsats i det sydlige Sydslesvig efter 1920 vil Jesper Hansens korrespondance til sin vigtigste kontakt i Danmark, kommunegartner P.C. Larsen Grøn i Holbæk, danne rammen. De sider af indsatsen, som Jesper Hansen af den ene eller anden grund ikke kommer ind på, vil, i det omfang det er muligt, blive belyst med andre kilder.

Jesper Hansen havde sine kontakter i Danmark i orden. Under afstem-

ningskampen 1918-1920 virkede han inden for den store og velorganiserede Sønderjysk Kreds af 1918, muligvis endda som fast engageret agitator og rejsesekretær. For en Sydslesvigaktivist var det et godt netværk at have i ryggen: Udover til Larsen Grøn havde Jesper Hansen tilsyneladende venskabelig forbindelse til organisationens entreprenante leder, skotøjsfabrikant Jørgen Petersen, og til folkene i kredsens lokalafdeling i Holbæk Amt, pastor Peter Gjevnøe, rektor Heinrich Edvard Hass og ikke mindst til forfatteren Thorkild Gravlund. Desuden havde Jesper Hansen som en af de ganske få i Sydslesvigarbejdet en eksklusiv forbindelse til skibsreder A.P. Møller. Denne kontakt stammede muligvis fra afstemningskampen, hvor bogtrykkeren Jesper Hansen havde fungeret som konsulent eller projektmand i arbejdet med at opbygge den tysksprogede danske presse i Sydslesvig.³

Første gang, Jesper Hansen dukker op i kilderne som repræsentant for det sydslesvigske pressearbejde, er i begyndelsen af februar 1920, altså endnu inden afstemningen i Nordslesvig. I et brev til rektor H.P. Hansen, formand for To Løver, forsøgte Jesper Hansen sammen med en anden Sydslesvigaktivist, lægen Aage Lauesgaard, der havde slået sig ned i Flensborg, at vinde rektor H.P. Hansen for ideen om at købe en avis til det sydlige arbejde. På dette tidspunkt rådede et privat dansk konsortium med fabrikant Jørgen Petersen i spidsen og bl.a. skibsreder A.P. Møller i kulissen allerede over to tysksprogede danske aviser i Mellemslesvig. Nu var tiden altså inde til at starte en avis i zone III, mente Jesper Hansen og Aage Lauesgaard. Ifølge de to skulle en sådan avis rette op på den skuffelse, som havde bredt sig i dette område, efter at man i 1919 var blevet udelukket fra afstemning. Jesper Hansen og Aage Lauesgaard var kommet i kontakt med en række mænd i det sydlige Sydslesvig, som alle ville gå ind i arbejdet: »De mænd, hvis navn findes i hoslagte brev, går energisk frem, og vi fra Kongeriget må jo ikke gerne stå tilbage, hvad energi angår«, mente Jesper Hansen og Aage Lauesgaard. Tværtimod gjaldt det om, at man fra dansk side gik forrest i kampen. Kun på den måde kunne man give befolkningen i zone III nyt håb: »Strækkes der en hånd ud til 3. zone fra Danmark først, vil begejstringen blive stor hele zonen over, men hånden må komme først fra Danmark«, hed det i brevet til rektor H.P. Hansen.⁴ Blandt de foregangsmænd, som Jesper Hansen og Aage Lauesgaard omtalte i deres brev til rektor H.P. Hansen, var Peter Lassen fra Strukstrup i Angel, Detlef Thomsen, Vinnert, Daniel Petersen, Vesterholt, Hinrich Petersen, Slesvig, og Adolf Krambeck, Fysing. De fleste i denne kreds kom i de følgende år til at indtage centrale positioner i arbejdet i det sydlige Sydslesvig.

Efter grænsedragningen fortsatte Jesper Hansen sit arbejde for at skaffe disse folk et politisk talerør. Flere konkursramte eller lukningstruede aviser stod i disse år til rådighed, og kronens stærke stilling over for den inflationsplagede tyske valuta gav gode muligheder for at gøre en god handel. Således arbejdede Jesper Hansen og vennerne hjemme i Danmark på et tidspunkt på at overtage *Schleswiger Tageblatt*.⁵ Når der ikke kom noget ud af disse planer, skyldtes det formentlig, at økonomien i Grænseforeningen ikke var til det.⁶ Overtagelsen af *Schleswiger Tageblatt* lykkedes ikke, men fra marts 1922 udkom i stedet *Neue Schleswiger Zeitung* som aflægger af *Neue Flensburger Zeitung*. Begge aviser blev finansieret hovedsagelig af Grænseforeningen, der også tog sig af *Der Schleswiger*, som fra 1921 udgik fra Nibøl i det nordvestlige Sydslesvig.⁷ *Neue Schleswiger Zeitung* fik fra starten til huse i et stort gavlhuis på Langestraße 33. Avisen var et enmandsforetagende, som blev drevet af den 25-årige friser fra Husum-kanten, Martin Lorenzen. Han havde i øvrigt umiddelbart før sin tiltræden som redaktør skiftet til dansk sindelag. Martin Lorenzen kunne knap nok tale dansk og havde aldrig sat sine ben i Danmark, hvilket kun understregede, at avisen var et helt igennem politisk projekt uden nogen større forankring i danske forhold. Dens opgave var at vinde indpas i tysksindede kredse og skabe en politisk opposition i Sydslesvig.⁸

Det allerførste ikke-politiske arrangement i Slesvig by fandt sted lillejuleaften i 1921, hvor den danske præst i Flensborg, C.W. Noack, i lånte lokaler arrangerede et enkelt dansk menighedsmøde med godt 100 deltagere.⁹ Efter at Grænseforeningen havde overtaget Langestraße 33 i maj 1922 blev sådanne arrangementer afholdt her. Sidst på året begyndte den første danskundervisning af børn efter skoletid under ledelse af Kristiane von Lachmann. Kort efter fik hun hjælp fra Grænseforeningen, der sendte en ung nordslesviger ved navn Laust Christensen til byen. Kristiane von Lachmann administrerede også de danske bogforsendelser, som Holstein Rathlou fra vinteren 1921/22 i hemmelighed sendte til Slesvig by fra Flensborghus Bogsamling. I 1922 blev der etableret et regulært bogudlån i Langestraße 33.¹⁰

Jesper Hansen giver i en beretning fra oktober 1922 et overblik over situationen: Den slesvigske Forening var nu nået op på 665 medlemmer i Slesvig by, hvortil skulle lægges medlemmerne på landet. Det var bydende nødvendigt, at foreningen blev forsynet med et eget forsamlingshus, for først da ville den konsolidere sig og vokse sig endnu stærkere, mente han. Et lyspunkt var det naturligvis, at Grænseforeningen nu havde taget initiativ til oprettelsen af danskkurser: »Imidlertid, nu begynder den danske skole i Slesvig by, som længe har været ønsket. Mange, mange har allerede



Kristiane von Lachmann (1896-1982) var den første pioner for danskheden i Slesvig by. Da tilslutningen til det danske arbejde steg markant fra 1922, begyndte hun at give privat undervisning i dansk. Oliemaleri udført i 1921 af Harald Slott-Møller. Ophængt 1926 i Grænseforeningens ejendom Flensborghus. Foto: Sydslesvigsk Forening.

indmeldt sig til undervisning, gamle og unge, fra 15 til 60 år, af begge køn.« Skolen skulle indrettes i baglokalet til *Neue Schleswiger Zeitung*. Endnu var skoleplanerne hemmelige, forklarede Jesper Hansen. De tyske myndigheder vidste intet om dem, men man måtte regne med en vis »opstandelse«, når de fandt ud af det. Jesper Hansen håbede på, at det ville gå skolen godt: »Gid nu heldet må følge skolen. Læreren, hr. Christensen fra Løgumkloster, har alt længe været her, han er en fortræffelig mand, som yderligere har besluttet sig til at tilbringe sit liv her i Sydslesvig i den danske sags tjeneste, hvorfor han også vil optere for Tyskland, det er ikke lidt for en ung mand at gøre sit livs arbejde i den danske sags tjeneste her i Sydslesvig.« Som vi senere skal se, fik Jesper Hansen ret, både med hensyn til, at der ville blive opstandelse omkring danskundervisningen i Slesvig by, men også med hensyn til, at arbejdet i den danske sags tjeneste snart blev for meget for den unge Laust Christensen.¹¹

Med oprettelsen af en tysksproget dansk avis i Slesvig by var Jesper Hansens indsats på presseområdet langt fra ført til ende. Fra nu af arbejdede han som agent for *Neue Schleswiger Zeitung*. I januar 1922 berettede han over for P.C. Larsen Grøn i Holbæk om den rivende udvikling, pressen var inde i. Tilsammen havde de tre tysksprogede aviser nu hele 4100 abonnenter, og »der er kommet *mange, mange* til siden, særlig nedad sydpå«, forklarede han. Jesper Hansen ømmede sig over, at udviklingen blev bremsset af tilbageholdenhed i Danmark. I Sydslesvig var mulighederne tilsyneladende ubegrænsede; det var Danmark, der var flaskehals: »Åh, vi kunne gøre underværker, men her er jo kun ingen penge til fremstød. Kun jeg må hele tiden spæde til og lægge alt mit arbejde ind. Der er dog 3.225.000 danske i Kongeriget Danmark. Skal én enkelt da ofre så meget? Og de andre meget mindre? Vort blad i Slesvig og det i Nibøl rykker stadig syd på. Vi går mod Kiel og Rendsborg. Og ved Tønning er vi gået over Ejderen og har en mængde abonnenter i Nørre Ditmarsken, alene i sognet Lunden cirka 20. Og andre steder lignende antal. Næste kvartal giver det vel mere, dette her er jo kun en begyndelse«, spæde Jesper Hansen.¹²

En anden væsentlig del af Jesper Hansens arbejde i Sydslesvig gik ud på at sende unge mænd og kvinder til Danmark som tjenestepiger og karle. Der var tilsyneladende stor efterspørgsel på sådanne pladser. Jesper Hansen havde en særlig interesse i at få fodfæste på øen Femern, som ganske vist nu hørte til Oldenburg amt i Holsten, men som før 1864 havde været en del af hertugdømmet Slesvig. På en af sine rejser til øen fik Jesper Hansen kontakt til to unge piger, som gerne ville have arbejde i Danmark. Larsen Grøn skulle sørge for pladser og rejsepenge og tage imod dem på Holbæk station: »Og så vil du nok tage dig godt af dem«, bad han og fortsatte med at understrege, hvor vigtigt det var, at disse piger fik en god oplevelse: »Vor bevægelse på øen Femern kan være afhængig af, hvordan det går disse to første pionerer fra øen. Derfor godt op med humøret«, opmuntrede Jesper Hansen. Men Larsen Grøn måtte være forsigtig: »Husk at de unge piger *endnu* ikke er vundet helt for danskhed. Vær derfor meget forsigtig. Vær meget diplomatisk.«¹³

Jesper Hansens ønske om at få fodfæste på Femern var naturligvis politisk betinget. En national argumentation, der gik ud på at *hele* det sydslesvigske område var dansk folkegrund og derfor havde en naturlig trang til samhørighed med Danmark, måtte nødvendigvis støtte sig til en bevægelse, der strakte sig over *hele* området. Derfor måtte Femern ikke forsømmes i det nationale arbejde, og derfor var det vigtigt, at de to piger, som »endnu« ikke var »vundet helt« for danskheden, fik en god oplevelse i Danmark.

Som forholdene var i Weimarrepublikkens første ustabile år, var Jesper Hansens arbejde ikke helt risikofrit. De tyske myndigheder holdt et vågent øje med hans bevægelser, men så længe hans arbejde kun gik ud på at sælge aviser og hverve medlemmer til de danske foreninger, kunne de ikke få ram på ham. Noget andet var, hvis han kunne gribes i at drive åbenlys agitation for Sydslesvigs løsrivelse fra Tyskland. I så fald ville myndighederne kunne berede ham allehånde ubehageligheder eller i det mindste nægte ham indrejse i Tyskland. Derfor måtte Jesper Hansen passe på, når han var på foredragsrejse i Danmark. For at han kunne tale rent ud af grænseflytningsposen ved sådanne nationale møder var det nødvendigt, at arrangørerne ikke skiltede med hans navn. Da han i begyndelsen af januar 1922 skulle holde foredrag på Holbækegnen, indskærpede han dette overfor Larsen Grøn: »De må *ikke* sætte mit navn i avisen, når De averterer, thi tyskerne har deres spioncentral i god orden og får det let at vide, og så kommer jeg ud herfra [fra Tyskland, forf.]. Glem ikke, at mit arbejde her må ikke på den måde brydes. [...] Glem ikke, at mit navn endelig ikke kommer offentligt frem. De kan jo sætte i avisen 'en mand dernede fra'«, foreslog Jesper Hansen.¹⁴ På trods af alle sikkerhedsforanstaltninger slap Jesper Hansen ikke for ubehageligheder, da han vendte tilbage til Sydslesvig. Før han fik lov til at passere grænsen, måtte han igennem et længere forhør hos kriminalpolitiet, som dog tilsyneladende ikke havde noget på ham.¹⁵ Da Jesper Hansen året efter igen skulle på turné på Holbækegnen, var mønsteret det samme – selvom alvoren syntes at være skærpet en del: »*Glem* nu ikke, at mit navn ikke må komme frem. Mit navn er her på den sorte liste, fordi mit arbejde her er betragtet som værende af allerfarligste art. Dette er måske smigrende, dog ville jeg hellere lidt mindre opmærksomhed over mit arbejde fra den side. Det ville være mere gavnligt.«¹⁶

En forening, der kunne samle kræfterne i Slesvig by, så først dagens lys i maj 1922. Indtil da var bevægelsen organiseret under Den slesvigske Forening for Landdistrikterne, der først og fremmest fungerede som samlende organ i den forhenværende afstemningszone II. Præcise opgørelser over, hvor mange af denne forenings medlemmer, der kom fra Slesvig by og omegn, findes ikke. En samtidig kilde nævner, at der ved stiftelsen i 1920 var omkring 80 medlemmer fra de sydlige egne – et tal, som frem til den 19. maj 1922 angiveligt voksede til nogle hundrede medlemmer. På dette tidspunkt brød medlemmerne fra Slesvig og omegn ud og dannede deres egen forening, Den slesvigske Forening for Gottorp Amt, også kaldet Gottorpforeningen. Denne forenings medlemstal voksede på kort tid til 800, heraf cirka 100 i landsbyerne.¹⁷ Jesper Hansen giver i en beretning til Larsen Grøn fra september 1922 et indtryk af den imponerende vækst-

kurve: Alene i Slesvig by havde Gottorpföreningen nu 595 medlemmer, og udviklingen fortsatte tilsyneladende: »Nu kommer folk fra landet af sig selv og melder sig ind. I disse dage er 8 kommen fra sognene vest for Slesvig, den første var en gårdejer fra Kurborg, for sig selv og sin søn. *Neue Schleswiger Zeitung* går nu mod sine 2000 abonnenter. I de første 9 dage af september kom der alene 260 nye abonnenter – siden har jeg ikke været på bladets ekspedition.«

Som den, der havde kontakten til abonnenterne, var Jesper Hansen fuldstændig på det rene med, at det var de økonomiske konjunkturer og prisforskellen mellem de dansk- og tysksfinansierede aviser, der fik folk til at tegne abonnement. Det var en situation, der måtte udnyttes til nye fremstød. I samme brev til Larsen Grøn kunne Jesper Hansen berette om, hvordan den tyske avis *Der Schleibote* i Kappel var ved at gå konkurs, fordi mange abonnenter skiftede til de danske blade. Også i Flensborg opsagde abonnenterne i stort tal *Flensburger Nachrichten* til fordel for de danske aviser: »Det bliver for dyrt, 90 mark om måneden. Så bestiller de *Neue Flensburger Zeitung* i stedet. Derfor er disse mennesker jo ikke danske, men vi har deres øre«, understregede Jesper Hansen og fortsatte: »Aldrig er der lagt så stor en magt som nu i den danske presses hånd over Sydslesvig. Vi får se, om den magter det store arbejde. Lad os håbe.«¹⁸

Jesper Hansen var altså klar over, at den enkelte sydslesviger ikke blev dansk, blot fordi han abonnerede på en billig dansk avis. På dette punkt havde han et forbløffende realistisk syn på forholdene. Det gjaldt i øvrigt også forholdene inden for Den slesvigske Forening for Gottorp Amt. I en beretning fra begyndelsen af 1923 forklarede han Larsen Grøn, hvordan man skulle vurdere bevægelsen: »Ja, du kan tro, her er vækst. Nu må du ikke tro, at alle disse mennesker så eller sådan er blevet danske. Nej, de melder sig blot til fanerne, så skal vi uddanne dem. Og det går jo egentlig så let, for de følger jo blot deres natur [...]«¹⁹

En anden side af det arbejde, der gav aktivisten Jesper Hansen håb, var velgørenhedsarbejdet. Som rejsende agent for den danske presse og senere for Den slesvigske Forening for Gottorp Amt havde han den kontakt til lokalbefolkningen, som han skulle bruge for at fordele de midler, der tilflød arbejdet nordfra. Også i dette arbejde var Larsen Grøn og kredsen i Holbæk den bærende kraft. Herfra blev der sendt penge og naturalier til Sydslesvig, hvor efterspørgslen tilsyneladende var umættelig. Særlig de danske julearrangementer, hvor der blev tilbudt allehånde godter fra det velstående Danmark, var tilløbsstykker. I begyndelsen af 1922 aflagde Jesper Hansen rapport om julearrangementerne i 1921 i henholdsvis Tønning og Slesvig by. I Tønning havde der deltaget hele 400 børn i festen. Søgningen

havde været så overvældende, at man havde måttet afvise flere ved døren, fordi der hverken havde været plads eller penge nok: »De stakkels børn, som måtte stå udenfor, græd bittert over det. 114.000 Mark kostede det.« Jesper Hansen kunne berette, at der nu var ved at blive oprettet en frisisk forening, der skulle omfatte hele Frisland. Dette var glædeligt, men hvis stillingen skulle holdes og udbygges, måtte der føres flere ressourcer frem: »Men vi *mangler* penge, penge, penge«, klagede han. Også i Slesvig by havde der været afholdt julesammenkomster i 1921. Her havde tilstrømningen været så stor, at man havde været nødt til at dele forsamlingen i to hold for at få plads til alle. Alligevel havde folk siddet »som sild i tønde«, fortalte Jesper Hansen, der i øvrigt glædede sig over, at der ved disse fester var foretaget »en masse nye indmeldelser i foreningen«.²⁰

Samtidig med at medlemstallene i Den slesvigske Forening for Gottorp Amt skød i vejret, styrede det tyske samfund mod afgrunden. Kommune-gartner P.C. Larsen Grøn, der siden 1919 årligt havde tilbragt sin sommerferie med at cykle Sydslesvig tyndt, begyndte i 1922 et arbejde med at få børn fra de allersydligste dele af Sydslesvig, fra Slesvig, Eckernförde, Tønning og Rendsborg på ferie i Danmark, først og fremmest i Holbæk Amt. Som regel rejste Larsen Grøn selv med tog eller skib til Sydslesvig for at hente børnene, som han også fulgte hjem igen, når ferien var forbi. Under disse rejser kunne han danne sig et førstehåndsindtryk af de fortvivlende sociale forhold. Sine oplevelser fra en sådan rejse til Sydslesvig i sommeren 1923 har Larsen Grøn fastholdt i et ikke publiceret erindringsmanuskript, som formentlig tegner et ganske realistisk billede af forholdene under inflationskrisen i Tyskland – og af kontrasten til det velstående Danmark: »Hjemturen med børnene til Sydslesvig foregik også med *Ægir*. Jeg havde denne gang min kone med. I Flensborg løste jeg billetter til Tønning, også til de to Tønning-børn. De kostede 10 øre stykket, så langt var Marken nede. En mand, der havde været i Köln, fortalte mig, at billetterne dertil havde kostet en krone. Efter at have besøgt børnenes hjem indlogerede vi os på Harders Gasthof, hvor vi boede i fire dage. Forplejningen var god. Vi fik megen fåresteg, og ved afrejsen fik jeg en regning på 4 millioner. Det var lige 4 kroner i danske penge. Min kone købte en pose bolsjer til børnene. Den kostede en halv million. Da jeg næste morgen kom ud på gaden, var den store torve- og markedsplads fyldt med mennesker. Der var vel cirka 700. Det var arbejderne fra byens værft, og en af de ledende stod på rådhustrappen og talte. Jeg fik at vide, at de om aftenen, en fredag aften, altså lønaftenen, da de skulle have deres ugeløn, ikke kunne få penge, fordi byen ingen havde. Banken heller ikke. I stedet fik de overrakt et papir, hvorpå stod 'gyldig for ugelønnen' med opgivelse af dennes størrelse.



Kommunegartner P.C. Larsen Grøn (1871-1960) hører til de enkeltpersoner i Danmark, der i løbet af mellemkrigstiden udførte det største arbejde i det sydlige Sydslesvig. Igennem hele perioden arrangerede og finansierede han rejser til Danmark for fattige børn. Dette velgørenhedsarbejde gik hos Larsen Grøn hånd i hånd med en klippefast tro på, at indsatsen ville føre til Sydslesvigs genforening med Danmark. Her ses Larsen Grøn med et hold ferieborn på vej til Danmark i 1930. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Men hverken købmænd, slagtere eller bagere ville udlevere deres varer for disse lapper. Og så havde de ingen anden udvej end at nedlægge arbejdet.

Jeg har aldrig set så nedtrykte og fortørnede mennesker som disse. Ikke engang det daglige brød kunne de få. Jeg kom til at tale med en mand, som kunne lidt dansk. Han fortalte mig, at han havde kone og fem børn. Ikke engang aftensmaden havde de fået. Nu stod de dér sultne og modløse. Jeg havde i min pung en af de røde danske kronesedler. Den gav jeg ham og så med forundring, hvordan han skyndte sig at gemme den. Ingen måtte se den vældige rigdom, han var kommet i besiddelse af. Den var jo en million gyldig.«

Oplevelserne fra det krigs- og kriseramte Tyskland fik Larsen Grøn til at iværksætte en større indsamling af penge, tøj og mad i Holbæk Amt – i første omgang kun til fordel for tønningerne. Det var en nærmest legendarisk offervilje, der ved denne lejlighed blev lagt for dagen i Holbæk Amt:

Der blev nedsat et udvalg, som overdrog organisationsarbejdet til en handlekraftig løjtnant ved navn Orla W. Andersen. Et kontor og lagerplads blev stillet til rådighed på en lokal dampmølle, og her begyndte de indsamlede sager at hobe sig op, beretter Larsen Grøn: »Alene fodtøj modtog vi mindst et par tusinde af, det meste godt. Byens skomagere påtog sig at reparere det, der trængte dertil, og kun modtage betaling for de indkøbte materialer. Hele komiteen levede faktisk kun for at medvirke, hvor de kunne. Selv fik jeg blandt andet den opgave at forhandle med slagteriet. Her købte jeg blandt andet 4000 pund røget flæsk, 4000 pund svinefedt, 4000 pund spegepølse, 4000 pund leverpostej i dåser, 4000 pund grisetæer og meget, meget mere. Alt overlod direktøren os til den laveste en-grospris. Andre købte margarine, ost, hvedemel, sukker o.s.v. i lignende mængder og overalt til de laveste indkøbspriser. Da indsamlingen sluttede, havde vi 26.000 kroner og varer til en lignende værdi. Med de dengang gældende priser et fantastisk beløb«, erindrede Larsen Grøn. I begyndelsen af december 1923 blev de indsamlede rigdomme lastet i fem jernbanevogne og sendt til Slesvig by, hvor den videre fordeling blev foretaget. En tiendedel gik til Tønning, resten blev uddelt efter en særlig fordelingsnøgle, der også tilgodeså *tyske* fattige, krigsveteraner og arbejdsløse med omkring halvdelen af det indsamlede. Selvom denne fordelingsnøgle altså også kom den tyske flertalsbefolkning til gode, var de omkring 1000 medlemmer af Gottorpforeningen i hvert fald ikke blevet forfordelt.²¹

Flertallet af giverne i det politisk moderate Holbæk Amt betragtede utvivlsomt deres bidrag som en humanitær hjælp. Men det udelukkede ikke, at andre betragtede den som et aktiv i den *nationale* kamp. Jesper Hansen var i hvert fald ikke i tvivl om, hvordan den store gave fra Holbæk skulle bedømmes: »Nu vil jeg slutte disse linjer med et varmt ønske om en glædelig jul for dig og dine og et godt nytår med mange tak for det gamle, som gik. Måtte den sydslesvigske sag gå frem med endnu større kæmpe-skridt i det kommende år, end i årene som gik. Det har glædet mig at se, at Holbæk Amt har skænket hele tre [skal være fem, forf.] vognladninger gaver til Slesvig Amt. Bravo!! Bravo!!«²²

Fra slutningen af 1922 gik det for alvor stærkt fremad med bevægelsen i Slesvig by. Ifølge Jesper Hansens oplysninger talte Gottorpforeningen nu cirka 800 medlemmer i Slesvig by, hvortil kom godt og vel 300 fra omegnen. Den eksplosive medlemstilgang gjorde det nødvendigt, at foreningen fik eget tag over hovedet. Det var f.eks. ikke lykkedes at finde egnede lokaler til den forestående julefest. I Gottorpforeningen var man derfor på udkig efter et hus i byen. To bygninger kom på tale, nemlig det store hotelkompleks Zum Holsteinischen Hause, der blandt andet havde en sal

med plads til 1100 mennesker, og det elegante Prinzen Palais. Disse bygninger kunne hver for sig erhverves for 15.000 kroner, oplyste Jesper Hansen. Også skolen i Langestraße 33 var ved at gå over alle bredder. I alt blev der undervist cirka 300 elever, heraf 200 børn, hvilket tilsyneladende langt oversteg kapaciteten. I en beretning til Larsen Grøn får man et indtryk af stemningen: »Skolestuen er trang, fugtigheden løber ned ad de tre vægge i stuen, men eleverne arbejder med liv og lyst. Den ældste elev er 64 år, og der er mange i omtrent samme alder. Det er som et vidunder. Intet sted i verden har jeg oplevet sligt, end ikke hos franskmændene i Rhinprovinsen, hvor det ellers også går livligt til og med fynd og klem. Men franskmændene hjælper meget bedre udefra dér, end danskheden i Slesvig by bliver hjulpet. Det er synd og skam, sådan som det er. Kan der ikke skaffes i alt fald 5000 kr. i Holbæk enten ved et lån i en bank eller på en eller anden måde? Et hus i Slesvig by vil gøre underværker for det danske sprog som for den danske bevægelse der. Tænk over det!«²³

Mens Larsen Grøn og andre Dannevirkemænd tænkte over, hvordan man kunne skaffe bevægelsen i Slesvig by et samlingssted, indtrådte der et vendepunkt i den slesvig-holstenske grænsepolitik og i tysk indenrigspolitik. Fra årsskiftet 1922/23 blev der slået ind på en hårdere kurs over for det danske arbejde. I første omgang skulle der ikke så meget til for at sætte en kæp i hjulet på det: Da Laust Christensen ikke havde orden i sine papirer, blev undervisningen af børn den 12. december 1922 forbudt. På det tidspunkt var der tilmeldt 300 børn og 150 voksne til danskundervisningen. Undervisningen af voksne fik lov til at fortsætte, men da Laust Christensen i midten af januar 1923 igen fik lov til at undervise børnene, mødte kun 60 børn op, og antallet af voksne elever var faldet til 80. Til påske 1923 var søgningen dalet yderligere, hvilket ifølge Laust Christensen blandt andet hang sammen med, at børnene skulle forberede sig til eksamen i deres tyske skoler. For at undervisningen ikke skulle løbe helt ud i sandet, blev der holdt sommerferie fra pinse 1923.²⁴

Selvom begrundelsen for forbudet mod Laust Christensens børneundervisning var ganske triviell, havde forbudet skabt offentlig opmærksomhed omkring det danske arbejde i Slesvig by – både i Slesvig-Holsten og i Danmark. Det medvirkede formentlig også til mandefaldet. Det næste vidnesbyrd om myndighedernes nye kurs viste sig ved åbningen af den slesvig-holstenske provinsiallanddag den 4. januar 1923. Her hævdede overpræsident Heinrich Kürbis fra talerstolen, at der var planer om at oprette en rigtig dansk skole med plads til 200 børn i Slesvig by, oven i købet finansieret med danske skattekrone.²⁵ Udtalelsen var grebet ud af luften og havde formentlig blot til hensigt at gøre danske regeringskredse opmærksom

på forholdene i Slesvig by, hvilket også syntes at lykkes. Den 9. januar var *Fyns Venstreblad* på pletten med et krav til den danske regering om en afklaring af, hvorvidt danske statsmidler direkte, gennem Grænseforeningen eller gennem Flensborg-danskheden gik til et fremstød i Slesvig by.²⁶

Overpræsident Kürbis' fremstød var kun en smagsprøve på de slesvig-holstenske myndigheders nye strategi, der ganske åbenlyst gik ud på at give Dannevirkemændene i Grænseforeningen et forklaringsproblem over for danske regeringskredse – et forklaringsproblem, som i værste fald kunne komme til at gå ud over statens bevilling til det danske arbejde i Flensborg og omegn. Umiddelbart efter den franske besættelse af Ruhrdistriktet den 11. januar 1923 fulgte det næste fremstød: Den 12. januar talte Flensborgs overborgmester Hermann Todsens ved et møde i den tyske grænseforening *Schleswig-Holsteiner Bund*. Her pegede han blandt andet på det forhold, at de fleste i Danmark var tilfredse med den nye grænse, men at der var stærke danske kræfter i gang syd for grænsen for at ændre på forholdene. At dette ikke var nogen helt urigtig observation var én ting. En anden var den opsigtsvækkende påstand, som fulgte efter. Todsens mente, at man på tysk side måtte være indstillet på, at danskerne ville udnytte yderligere tyske forsømmelser vedrørende krigsskadeerstatningen »til en besættelse ned til Ejderen«. ²⁷ Det var en påstand, der under Ruhrkampen kunne rydde forsider i den slesvig-holstenske presse, ikke mindst når påstanden blev fremført af højtstående myndighedspersoner. Her blev én fjer snart til syv høns: Få dage senere mente *Rendsburger Tageblatt* endda at vide, at Danmark gennem troppekonzentrationer på Fyn var ved forberede en militær operation i Sydslesvig.²⁸

Naturligvis gjorde Kürbis, Todsens og den grænsetyske presse sig her skyldige i en grov overvurdering af Dannevirkemændenes politiske muligheder. Men som middel til at skabe samling i provinsen og til at råbe de centrale myndigheder i Berlin op med var rygtet særdeles velegnet. Og i Danmark gav udtalelser som disse Dannevirkemændenes modstandere en angrebsflade. Det er i lyset af disse forhold, at man skal se det næste kapitel om arbejdet i det sydlige Sydslesvig. I Grænseforeningen havde der længe været planer om at forsyne bevægelsen i Slesvig by med et forsamlingshus. Beslutningen herom blev taget allerede i februar 1922, men først omkring årsskiftet 1922/23 bød der sig en reel mulighed for at få en ejendom, der kunne opfylde alle behov. Under indtryk af myndighedernes forbud mod Laust Christensens undervisning og den ubejlejlige opmærksomhed, det skabte omkring arbejdet i Slesvig by, tøvede Grænseforeningen med at slå til. I stedet greb andre nu initiativet. Den tøven skulle komme Grænseforeningen dyrt at stå.

8. Slesvighus

Grænseforeningen besluttede som nævnt allerede i begyndelsen af 1922 at købe et hus i Slesvig by. Der blev nedsat et særligt udvalg med sagfører Mandal Bertelsen i spidsen, som skulle tage sig af det praktiske. Blandt udvalgets menige medlemmer var også den driftige Jutta Skrumsager Madsen. Da danske statsborgere eller organisationer ifølge tysk lovgivning ikke kunne stå som ejere af ejendom i Tyskland, var udvalgets første handling at stifte et skuffeselskab i Slesvig by, som fik navnet *Dannevirke G.m.b.H.* Dette skulle med kort varsel slå til, når den rigtige ejendom blev budt til salg.¹ Det skete kort før jul 1922, netop som myndighederne havde forbudt Laust Christensens undervisning. For enden af Lollfuß på en af de centrale pladser i Slesvig by, ikke langt fra Gottorp Slot, blev hotellet Zum Holsteinischen Hause budt til salg. Det var et stort bygningskompleks med en stor sal med scene, balkon og plads til 1100 mennesker, hvilket på det tidspunkt lige præcis svarede til medlemstallet i Den slesvigske Forening for Gottorp Amt. Der var desuden en mindre sal, en restaurant og fire gæsteværelser. Prisen lød på 20 millioner papirmark, hvilket svarede til omkring 14.000 danske kroner.²

Det var formentlig Peter Lassen, Strukstrup, der sørgede for, at københavnernes fik at vide, at huset kunne købes. Hans kontakt gik over Jutta Skrumsager Madsen. På eget initiativ lod hun Jørgen Jørgensen, der alligevel skulle rejse på juleferie til Sydslesvig, se på ejendommen. Når Jutta Skrumsager Madsen ikke selv tog afsted, skyldtes det, at hun måtte blive i København for at rejse pengene. Den 7. januar 1923 vendte Jørgen Jørgensen tilbage til København med en halv købsaftale på hånden.³ I mellemtiden havde Jutta Skrumsager Madsen fået samlet 4000 kroner sammen gennem sine mange kontakter til det nationale arbejde. Ligaen D.D.D. havde i øvrigt bidraget med 1000 kr.⁴

Der manglede altså endnu 10.000 kr. Det mest oplagte sted at søge penge var naturligvis det udvalg i Grænseforeningen, som havde ansvaret for køb af ejendom i Slesvig by. Men her var stemningen i første omgang imod Jutta Skrumsager Madsens plan. På et møde i begyndelsen af februar betingede udvalget sig, at man ville se den omtalte ejendom ved selvsyn, før man ofrede penge på den. Men da formanden for udvalget, sagfører

Mandal Bertelsen, ikke havde tid til at rejse med kort varsel, blev man enige om at lade muligheden flyve. Dertil kom, at udvalget i det hele taget var betænkelig ved at vove så stort et spring uden at kende forholdene. Utvivlsomt manede også omsvinget i den slesvig-holstenske politik og den danske kritik af det sydlige arbejde til forsigtighed. I det hele taget fandt udvalget, at sagen var »for dårligt forberedt« til, at man turde binde an med et stort hus i Slesvig by. På den anden side havde man heller ikke lyst til at gå glip af en god chance. Jutta Skrumsager Madsen fik derfor lov til at bruge de første 4000 kr. som udbetaling på huset. I udvalget forstod man aftalen således, at Jutta Skrumsager Madsen dernæst skulle overdrage huset til Den slesvigske Forening for Gottorp Amt, som havde erklæret sig villig til at overtage restgælden. Det kom imidlertid til at gå ganske anderledes.⁵

Allerede den 18. januar 1923 rejste Jørgen Jørgensen igen til Slesvig by, denne gang udstyret med en fuldmagt fra Jutta Skrumsager Madsen til at forhandle om køb af huset. Med sig havde han de 4000 kr. samt en advokat fra Flensborg. På den måned, der var gået siden Jørgen Jørgensens andet besøg i Slesvig, var inflationen i Tyskland accelereret kolossalt. Prisen for hotellet var steget fra 20 til 50 mio. Mark. Hvis købet skulle gå i orden, måtte der handles hurtigt. Efter nogle hektiske dage enedes man den 22. januar 1923 om formiddagen om en købspris på 40 mio. Man opsøgte en af byens advokater for at få papirerne gjort klar, men her blev man mindet om, at det juridiske ejerskab kun kunne overdrages til et registreret og godkendt tysk selskab. Dette problem blev løst ved at puste nyt liv i Mandal Bertelsens gamle skuffeselskab *Dannevirke G.m.b.H.* Endnu samme dag blev selskabets medlemmer indkaldt til en proforma-general-forsamling, hvor formanden for Den slesvigske Forening for Gottorp Amt, tømrer Frederik Ilper, blev valgt til forretningsfører, og i denne egenskab underskrev han samme dags eftermiddag købsaftalen og lagde 10 mio. Mark på bordet. Endnu inden aften kunne købet fejres med en grog på danskhedens nyerehvervede hotel.⁶

Helt herre i eget hus var man dog ikke endnu. Der manglede knap 29 millioner Mark, som forfaldt til udbetaling den 10. februar 1923 klokken 12.00.⁷ Dette telegraferede Jørgen Jørgensen til Jutta Skrumsager Madsen den 23. januar 1923 om morgenen. Allerede om eftermiddagen var der telegrafisk svar fra København: »Jeg kan skaffe pengene. Skrumsager«.⁸ Jørgen Jørgensen rejste hjem den 25. januar 1923 og tilbragte de følgende dage sammen med Jutta Skrumsager Madsen, skibsrederne H.P. Carl og C. Kraemer for at planlægge det videre arbejde.⁹ Jutta Skrumsager Madsen stoledes tilsyneladende på sine evner som fundraiser. Hun manglede

endnu 10.000 kr. Halvdelen af dette beløb havde hun ansøgt om hos Den sønderjyske Fond. Pengene blev bevilget på et møde i fonden den 1. februar 1923, vel at mærke som en personlig gave til Jutta Skrumsager Madsen.¹⁰

Det var tydeligt, at Jutta Skrumsager Madsen i sin søgen efter midler bevidst styrede uden om bevillinger, der var betinget af, at giverne fik indflydelse på det videre arbejde. Efter at huset var købt, krævede Ligaen D.D.D. at få en plads i foretagendets bestyrelse til gengæld for foreningens gave på 1000 kr. Dette ønske blev pure afvist af Jutta Skrumsager Madsen, der henholdt sig til, at det ikke havde været en del af aftalen, da beløbet blev givet. I et brev til formanden for Ligaen D.D.D., pastor N.F.S. Dahl, forklarede Jutta Skrumsager Madsen desuden, at hun forud for købet af en unavngiven person var blevet tilbudt en samlet bevilling, der havde været stor nok til at købe huset og foretage de første istandsættelser, »men så skulle Grænseforeningen have ejendomsretten. Det ville jeg ikke; jeg ville stå frit.«¹¹

Jutta Skrumsager Madsen kom rent faktisk til stå fuldstændig frit. Allerede i slutningen af januar 1923 havde inflationen udhulet værdien af de manglende 29 mio. Mark så kraftigt, at der nu ikke længere var brug for 10.000 kr., men derimod kun 6000 kr. til at betale huset ud med. Jørgen Jørgensen blev derfor igen sendt til Slesvig by, og den 1. februar 1923, samme dag som pengene fra Den sønderjyske Fond blev bevilget, betalte han det resterende beløb. Hotel zum Holsteinischen Hause var nu kommet på danske hænder. Det vil sige på Jutta Skrumsager Madsens hænder. Hotellet var nu hendes.¹²

Den 12. marts 1923 kom Jørgen Jørgensen tilbage til Slesvighus, hvor han skulle organisere istandsættelsen og det videre arbejde. Siden han var taget fra Slesvig by i begyndelsen af februar, havde stemningen i bevægelsen ændret sig mærkbart. Laust Christensens undervisning var som nævnt nærmest gået i stå. Og allerede tre dage efter ankomsten til Slesvig by var der generalforsamling i Den slesvigske Forening for Gottorp Amt. Anledningen var, at den kommunale kommission i Slesvig by, som administrerede byens suppekøkken, havde nægtet medlemmerne af Den slesvigske Forening hjælp, fordi disse medlemmer blev hjulpet fra Danmark.¹³ Om det var den store julegave fra Holbæk Amt få måneder forinden, der havde fremkaldt denne beslutning, vides ikke. Utænkeligt er det langt fra. På generalforsamlingen i Gottorpföreningen vedtog mellem 300 og 400 utilfredse medlemmer at indgive en protest mod udelukkelsen til magistraten.

Ifølge et referat fra mødet i *Neue Schleswiger Zeitung* var der imidlertid ikke fare for, at medlemmerne ville falde fra på grund af myndighedernes



Hotel zum Holsteinischen Hause blev i slutningen 1922 erhvervet for en slik af Jutta Skrumsager Madsen og straks omdøbt til Slesvighus. Meningen var, at huset skulle overdrages kvit og frit til den danske bevægelse i byen, men på dette punkt skiftede Jutta Skrumsager Madsen hurtigt mening. I stedet drev hun frem til 1940 egenhændigt huset og aktiviteterne fra sin adresse på Frederiksberg i København. Postkort fra omkring 1930. Arkivet ved Dansk Centralbibliotek.

beslutning: »Tværtimod blev det igen og igen understreget, at man nu for alvor ville være trofast mod vor sag og byde fjendtlighederne og repressalierne trods«, forsikrede *Neue Schleswiger Zeitung*.¹⁴ Dette syn delte ikke alle i Slesvig by. Lærer Laust Christensen, der også fungerede som sekretær for Gottorpforeningen og som distributør af goderne nordfra, begyndte tilsyneladende at få samvittighedskvaler over, at de materielle fordele blev brugt åbenlyst i foreningens medlemshvervning. Netop i marts 1923 betroede han sig i en samtale til sin kollega fra Flensborgegnen, vandre lærer Niels Kjems. Ifølge Kjems' dagbogsoptegnelser havde Laust Christensen sagt, at han fandt medlemshvervningen i Gottorpforeningen stærkt kritisabel. Eksempelvis havde en kvinde kort før samtalen med Kjems opsøgt Christensen for at melde sig ind i foreningen. Straks efter fuldbyrdelsen af indmeldelsen – som ifølge Christensen i øvrigt var gratis – havde kvinden

spurgt, hvor meget hun kunne få tildelt, når hun nu havde meldt sig ind. Episoder som disse var formentlig ikke enkeltstående. I hvert fald var Laust Christensen i stigende grad tynget af samvittighedskvaler. Efter sin samtale med Laust Christensen skrev Niels Kjems følgende kommentar i sin dagbog: »De fleste foreninger plejer man at skulle betale noget for at komme i. Man skal være varsom med at fiske.«¹⁵

Også Jørgen Jørgensen må have bemærket disse forhold, da han vendte tilbage til Slesvig by i marts 1923. Men i så fald må han have ignoreret dem. Han fortsatte ufortrødent sit arbejde i Slesvighus det meste af foråret og sommeren 1923. Omkring Sankt Hans var huset kommet i en sådan stand, at det opfyldte de forskellige funktioner, som det var bestemt til. »Slesvighus bliver nu pænt«, berettede han hjem til familien på Amager, »alt i rødt og hvidt. Der bliver bibliotek, som samtidig skal benyttes til læsestue og gudstjeneste. Ud til salen er der så en fin restauration, en mellemsal til møder og mindre sammenkomster, en hovedsal med plads til 1100 mennesker, fire hotelværelser, et kursusværelse for læreren til undervisningen og ét til en lærerinde at undervise i, samt et sløjdværelse. [...] Nu venter vi en del danske på besøg hernede, så bliver der noget at tage vare på, men det er kun glædeligt, at interessen vågner hjemme i gamle Danmark.«¹⁶

Interessen for arbejdet i Slesvig by vågnede ganske rigtigt i Danmark. Men det var ikke kun til det bedre. Købet af Hotel zum Holsteinischen Hause blev for første gang offentliggjort i en lille notits i *Flensborg Avis* den 6. februar 1923. Heri hed det, at huset var »blevet solgt til en køber fra Kongeriget, der fremdeles vil drive hotellet og hvad anden virksomhed, der er knyttet til ejendommen«. Endvidere hed det ganske nøgternt, at »også Den slesvigske Forening agter at afholde sine møder der«.¹⁷ Værre var den bredside, som kunne læses i en kronik i *Politiken* den 26. februar 1923. Her gik Albert Johannsen, der var søn af den legendariske nordslesvigske politiker og medlem af den tyske rigsdag, Gustav Johannsen, til angreb mod det sydlige danske arbejde. Gustav Johannsen stammede fra Gundeby ved Slien, og selvom sønnen var født i Nordslesvig, var denne formentlig ganske godt inde i nationalitetsforholdene i det sydlige Sydslesvig. Albert Johannsen var ikke aktiv i politik, men gik i almindelighed for at stå H.P. Hanssen nær. Albert Johannsen sagde lige ud, hvad Laust Christensen kun havde turdet betro sin ven og kollega, nemlig at en betydelig del af fremgangen for bevægelsen i Sydslesvig skyldtes de materielle fordele i form af skolebøger, tøj, mad og pengegaver, som fulgte med medlemskabet af de danske foreninger. Forholdene var ifølge Albert Johannsen stærkt kritisable – ikke mindst i Slesvig by: »Men også i Slesvig vokser tallene i rivende fart. Allerede i efteråret, på sydslesvigernes årsmøde i

Flensborg, kunne gårdejer Lassen fra Strukstrup i sin plattyske tale, i hvilken han for øvrigt ikke én gang udtalte ordet 'dansk', hoverende meddele, at Den slesvigske Forenings afdeling for Gottorp amt talte 600 medlemmer, hvoraf størstedelen i byen Slesvig. Nu opgives medlemstallet til over tusind. 'Danskheden gror med mirakuløs kraft i 3. zone', melder *Aalborg Amtstidende*. Og medens der i virkeligheden ikke gives noget bedre bevis for, at hele denne bevægelse intet har med danskhed at gøre, end dette store tal fra den danskfjendtlige by ved Slien, hvor der ikke findes 10 danske, så udnyttes dette til at bringe midler til veje for at optage et stort nationalt og kulturelt arbejde dér.« Albert Johannsen pegede herefter direkte på arbejdet i Slesvighus og på de tanker, som han formodede lå bag: »Der gives gratis undervisning i dansk, der holdes juletræsfester for danske penge, et dansk bibliotek agtes oprettet i en nær fremtid, og allerede længe har man været ude om sig efter et forsamlingslokale, der er stort nok til at rumme den voksende skare. Slesvig by har, så længe der i det hele taget har været tale om en nationalitetskamp i Sønderjylland, stået afgjort fjendsk over for alt, hvad der var dansk, og dens borgerstand gør det endnu i dag. Ingen dansk kan have den mindste glæde af at yde sin skærv til et nationalt eller kulturelt arbejde i denne by. At grundlægge et dansk bibliotek der, hvor ingen findes, som kan læse dansk, er galskab, og at købe hus dernede, er til trods for den slesvigske forenings store medlemstal en forbrydelse mod dem, der i god tro yder deres bidrag dertil.«¹⁸

Albert Johannsens kronik var naturligvis først og fremmest forfattet med det formål at begrænse Dannevirkemændenes bevægelsesfrihed i det sydslesvigske arbejde ved at give dem et forklaringsproblem over for danske regeringskredse. Men oplysningerne i kronikken var så langt fra grebet ud af luften. Slesvig by havde ikke nogen ubrudt tradition for dansk sindelag og dansk sprog, og byen havde rent faktisk under Treårskrigen 1848-1850 stået afgjort fjendtlig over for den danske side. I modsætning til, hvad Dannevirkemændene forsøgte at give indtryk af, var der ikke tale om en genopdukken af en undertrykt danskhed. Den bevægelse, som i de første år efter grænsedragningen samlede sig i Den slesvigske Forening for Gottorp Amt og som groede med »mirakuløs kraft« var en *ny* bevægelse, der muligvis havde sluppet det tyske, men som på den anden side endnu ikke havde fundet det danske.

9. Peter Lassen af Strukstrup

»Forsamlingshuset var fyldt til Stimmel. Over den mørke Mængde, der byltedes sammen paa Rader af Træbænke, brændte et Par støvede Lamper, der dinglede i Snore fra Tagrygningen. Over den nøgne Ribbevæg bag Talerstolen var der hængt et Dannebrogflag. Om Træhesten, der stod opstabet med Puder i Salens Hjørne nærmest Talerstolen lejrede sig nogle af Folkets Førere, Forstander Rasmussen, Lærerne, Rigsdagsmanden samt Folkebladets ansvarshavende og Venstrebladets Lokalredaktør med nogle flere mindre men dog fremtrædende. [...]

– Detlev Tingholt stod bag den lille dinglede Pult, svær og firkantet, korthalset og rank. Han saa ud over Forsamlingen – – Danskerne – Øjnene glippede, og han satte sin Lorgnet paa. Saa stak han begge Næver i Lommen og blev en Støtte. – Han talte.

– Der var den lydløseste Tavshed, som aldrig før i dette Gymnastikhus.

Folk lyttede, som de kan lytte, naar de faar noget at vide. Meget havde de hørt – om Hjærtevarmen i Modersmaalet og Kærligheden til Fædrelandet – – men lidet havde de vidst og mindre tænkt ud af eget Sind.

Nu saa de en ukuet Mand, en sydslesvigsk Bonde, som ikke den tyske Stat havde kunnet overvinde og knække Selvfølelsen i. En Mand mod en Storstat, en uslagen Mand, en Dansker.

De saa ham stige frem af Striden og hørte ham tale, jævnt og fredeligt. Ikke et flammende ord, ikke en Frase af de ellers uundgaaelige. Med stiv Nakke og Næver i Lommen, Blikket dulgt bag de mørke Brilleglas fortalte han om Slesvig – som en Soldat der mælder, hvad han ved, og som har prøvet for meget til at kunne digte. Han sluttede:

– Vi Slesvigere er Danskere! Nogle er dansktalende og nogle tysktalende, men de er alle Danskere, og Slesvig er gammelt dansk Land. Det maa oplyste Folk da vide. Og Slesvig gaar ikke til Flensborg og ikkeheller til Dannevirke, men til Ejderen. Det land hører jer til, og det skal I tage imod – som det er.

... Det er Løgn – det er Bondesludder! raabte en Stemme nede ved Døren.

Nej, svarede Detlev. Han var ved at staa ned fra Talerstolen. Han rettede sig igen. – Det er ikke Løgn. For hvis det var Løgn – saa havde alle I her været Tyskere.«¹

Det er næsten umuligt at tegne et portræt af Peter Lassen uden at gøre brug af ovenstående uddrag af Thorkild Gravlunds bog *Alfarveje og Bedesteder* fra 1922. Når Gravlunds portræt er citeret her, skyldes det ikke, at han er et særligt troværdigt sandhedsvidne. Det skyldes, at Thorkild Gravlund mere end nogen anden har bidraget til udbredelsen af myten om Lassen-familien. Myten er i sin kerne sand: Det er historien om en familie i byen Strukstrup midt på halvøen Angel, der som den eneste bevarede sit danske sindelag og sprog, mens resten af halvøens beboere og det meste af Sydslesvig i løbet af 1800-tallet orienterede sig mod syd og skiftede til plattysk og tysk sprog.

For Dannevirke-mændene var familien Lassens danske »ø« i det helt igennem tysksindede Angel ikke kun den sidste rest af en ideel historisk tilstand, men derimod et ståsted, hvorfra man tørskoet skulle begynde arbejdet med inddæmningen af nyt land. Dette synspunkt finder vi godt repræsenteret i en artikel af Thorkild Gravlund i *Illustreret Tidende* fra 1919: »Det hedder på Sjælland, at en sag kan få fremme, når blot stelen er sat. Stelen er den midtkerne af neg, der rejses først i en kornstak. Uden om stelen samles og bygges alle de andre neg til det høje læs. Her sidder Peder Lassen af Strukstrup. Her er stelen sat. Var han den sidste, kan hænde han også blive den første, den om hvem fremtiden bygger. Tro eller tvivl derpå. Det er alligevel sandt, at der blev en dansker tilbage [i Angel, forf.]. Og det er sikkert, at hvor en stele står, der flokkes flere. Sådan er folkesind bygget.«²

Det var ikke kun flygtig afstemningspropaganda. Det var tværtimod selve grundlaget for Dannevirke-mændenes arbejde. Familien i Strukstrup var pantet på Sydslesvigs fremtid som dansk land. Internt i korrespondancen mellem Dannevirke-mænd var argumentationen som regel underforstået, men ind imellem kunne det blive nødvendigt at kridte den op på ny, som for eksempel i en brevveksling i 1930 mellem de to Dannevirke-mænd i Grænseforeningens hovedstyrelse, skibsreder C. Kraemer og overkirurg Ionas Collin: I et brev fra juli 1930 beklagede Kraemer, at familien i Strukstrup, »hvis indsats i det nationale liv dernede [...] synes ganske undervurderet inden for vor store landsforening [Grænseforeningen, forf.]. Den familie gør Angel til et dansk-orienteret land, og vi ville være *om en hals*, hvis den måtte vige derfra.«³

Brugen af Peter Lassen som symbol i Dannevirke-mændenes politiske argumentation begyndte i 1919. Muligvis er Thorkild Gravlunds ovenciterede artikel i *Illustreret Tidende* ligefrem det første tilfælde. Peter Lassens reaktion over at være blevet personligt portrætteret og eksponeret som danskhedens forkæmper i zone III i et af landets førende ugeblade var

blandet. På dette tidspunkt var Peter Lassen nemlig slet ikke kommet i gang med sin kamp endnu. I et brev til Thorkild Gravlund, som han på dette tidspunkt kun havde mødt en enkelt gang, takkede Lassen for omtalen uden at lægge skjul på, at den satte større fjer i Lassens hat, end hans indsats gjorde ham fortjent til: »Jeg har forresten aldrig drømt om at skulle blive omtalt i *Illustreret Tidende*. Jeg siger Dem tak for det. Men måtte nogen omtale ikke helst have ventet, til det viste sig, at jeg kunne få noget udrettet til sagens fremme? Hidtil er det jo kun blevet til nogle forsøg, der ikke har ført til noget resultat. Men på den anden side skal jeg tage det som en opmuntring til at fortsætte arbejdet, til målet er nået. [...] Om jeg kan blive 'stelen', får tidens videre udvikling vise.«⁴

Der er langt fra denne ydmyge forundring over at være blevet gjort til genstand for fremtrædende danskeres nationale begejstring og fremtidshåb til den uigennemtrængelige skråsikkerhed, hvormed vi senere skal se Peter Lassen optræde over for sit bagland i Danmark. Selvtilliden blev meget større, men den voksede ikke som følge af, at Peter Lassen efterhånden kunne optræde på vegne af en til stadighed voksende skare af danske sydslesvigere. Denne skare blev fra 1923/24 tværtimod mindre. Ud fra en nøgtern betragtning var det altså ikke muligt at hævde, at Peter Lassen som »stele« samlede ret mange neg omkring sig, og om noget højt læs var der i hvert fald ikke tale. I 1928 ramte bevægelsen i Slesvig by bunden med omkring 100 aktive personer, kvinder og børn iberegnet.

I en beskrivelse af Peter Lassen spiller forfatteren Thorkild Gravlund en overordentlig betydningsfuld rolle. Han er den person, der har ydet det største bidrag til mytificeringen af Lassen-familien, først og fremmest af Peter Lassen. I Gravlunds forfatterskab fremstår Peter Lassen stærkt idealiseret som en selvbevidst, uimponeret, urokelig og i bogstaveligste forstand jordbunden bonde, der med sin blotte eksistens på slægtsgården i Strukstrup talte et langt tydeligere sprog end alle teoretiske analyser af sydslesvigske sprog- og sindelagsforhold.

Peter Lassen er ikke blot den eneste af de danske sydslesvigere igennem tiderne, der har fået sit portræt forevigt i skønlitteraturen. Han er i det hele taget den danske sydslesviger, der siden Genforeningen 1920 ubestridt har opnået den højeste grad af berømmelse og beundring blandt nationalt engagerede kredse i Danmark. End ikke mindretallets mest indflydelsesrige person i mellemkrigstiden, redaktør Ernst Christiansen, *Flensborg Avis*, opnåede – hverken i sin levetid eller senere – at blive genstand for en så kraftig personlig eksponering som Peter Lassen, Strukstrup.

Det skyldes ikke, at Peter Lassen opnåede større og mere betydningsfulde resultater i det sydslesvigske arbejde end Ernst Christiansen – tvært-



Peter Lassen, Strukstrups, (1866-1938) betydning som samlingspunkt for danskheden i det sydlige Sydslesvig var begrænset. Ikke desto mindre betragtede Dannevirkemændene ham som ikon for deres kamp. Peter Lassens danske bondetradition i det helt igennem tysksindede Angel var for dem pantet på, at udviklingen kunne vendes i Sydslesvig. Her ses Peter Lassen som taler ved mindretallets årsmøde i Flensborg i årene 1923-1925. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

imod. I hvert fald er det ikke disse resultater, eftertiden har husket ham for. Dyrkelsen af Lassen-familien skyldtes først og fremmet dens blotte tilstedeværelse som dansksindede og dansktalende bønder i det i mellemkrigstiden helt igennem tysksprogede og tysksindede Angel. At Lassens konkrete resultater i arbejdet i Sydslesvig spillede en underordnet rolle i den ideologiske sammenhæng, som Dannevirkemændene placerede ham i, illustreres for eksempel af, at Thorkild Gravlund i udførelsen af sit portræt i *Alfarveje og Bedesteder* tilsyneladende var mere optaget af at beskrive Lassens ydre fremtoning, hans statur, hans kropssprog, hans måde at sige tingene på, end selve indholdet i det, han sagde. En tilsvarende fremgangsmåde finder vi også i artiklen i *Illustreret Tidende* fra 1919:

»Ved et langt bord i en stor stue sad en tyve, tredive mænd, og en af dem havde taget til orde. Så trådte der en fremmed mand ind i stuen.

Den talende tav, og alle de, som var tilstede, rejste sig til hilsen.

En lille firskåren, fuldskægget bonde. Hvem var han?

Det var første gang, jeg så Peder Lassen af Strukstrup.

Han satte sig ikke ned på den stol, der blev budt ham, og hilste ikke

straks i flæng. Men han gik bordet rundt fra mand til mand og gav dem hånd, mens hver nævnte sit navn.

Han kendte ikke så nær alle disse navne, og navne havde heller kun lidet at sige. Han kom ikke for at trykke kendte mænds hænder. Sin rundgang gik han og hilste på landsmænd og lige. Sin rundgang gik han i Riget, mens han vandrede omkring dette bord.

Jævnfrem og stille, underlig tyst. En højtids handling i hverdagsfærd. For det var netop ham, Peder Lassen af Strukstrup.«⁵

Fokuseringen på Peter Lassens personlige fremtræden fremfor det konkrete mindretalsarbejde kunne komme endnu tydeligere til udtryk hos Gravlund. I et tredje portræt af Lassen, nemlig i *Nationaltidende* fra 1922, skriver forfatteren lige ud, at han ikke interesserer sig for den sydslesvigske danskheds generelle forhold og velbefindende. Gravlunds tillid til sit selvskabte idealbillede af Peter Lassen er tilsyneladende blind: »Det faldt mig ingensinde ind at spørge Peter Lassen så tit vi end mødtes: Hvordan står det til med danskheden nede hos jer? Jeg kunne slet ikke få sådan et almindeligt svar med håb eller med tvivl, lyst eller mørkt efter lejlighed. Vi taler om, hvad der sker og hvad der skete. Og her står Peter Lassen af Strukstrup. Så ved jeg den sag i gode hænder. Turde man spørge her som til en syg? Det faldt mig aldrig ind.«⁶

Den åbenlyse betoning af, at Peter Lassens symbolværdi var større end frugterne af hans virke, kom – formentlig af hensyn til Lassen selv – først rigtig til udtryk efter hans død – således f.eks. i *Nationaltidendes* meddelelse om dødsfaldet fra 28. maj 1938: »Peter Lassen har – ligesom sin fader [Henrik Lassen, forf.] – betydet mere igennem sin personlighed, der legemliggjorde den ubrudte forbindelse med den tusindårige danske fortid, end gennem de forskellige led af sin nationale indsats.«⁷

For Dannevirkemænd og Ejderfolk i Danmark efter 1920 havde Peter Lassen altså først og fremmest betydning for arbejdet med at påvirke den danske opinion. Et foredrag eller en artikel om eller af en af Lassen-familiens medlemmer var et stærkt virkemiddel, der gjorde lange og komplicerede udredninger om den historiske ret på trods af sprogskifte og sindelagskred, forbehold og undtagelser, overflødige. Her var en sydslesvigsk bonde – oven i købet fra et område, der ikke lå langt fra Dannevirke –, der hævdede, at han og hans naboer var danske. Det var heller ikke uden virkning, at flere af de mandlige medlemmer af slægten opnåede en usædvanlig høj alder. Det gav familien en enestående erindringshorisont i Sydslesvigs historie: Peter Lassen blev født i 1866. Hans far, Henrik Lassen, der døde i 1934, var født helt tilbage i 1839, altså endnu i Frederik VI's regeringstid. Henrik Lassen kunne huske, at der i hans barndom havde

været gamle mennesker på egnen, der talte dansk med hinanden.⁸ Derudover kunne han i øvrigt pege på, at han havde deltaget på dansk side i krigen 1864. Og hvis Henrik Lassen lagde sin fars hukommelse til sin – hvilket ikke var helt urimeligt, eftersom faderen først døde i år 1900 –, kunne han skyde erindringshorisonten helt tilbage til førnationale tider, til 1808.⁹ Når Peter Lassen således argumenterede for, at det sydlige Sydslesvig, eller i det mindste blot halvøen Angel, inden for mands minde havde været dansksproget, kunne han gøre det med en vægt, som ingen andre kunne hamle op med. Det var meget værd i argumentationen for Dannevirkestandpunktet, og derfor var det helt nødvendigt for dets ordførere i Danmark, at Peter Lassen blev siddende på slægtsgården i Strukstrup.

Peter Lassens arbejde i Den slesvigske Forening for Gottorp Amt lå i direkte forlængelse af grænsestriden. Både her og senere stod han på det ultimative retsstandpunkt. Det sydslesvigske spørgsmål var et spørgsmål om den historiske ret, og ifølge denne hørte hele Sydslesvig hjemme i Danmark. Sydslesvigs genforening med Kongeriget var det øverste punkt på Peter Lassens politiske dagsorden – både under afstemningskampen og efter 1920. Naturligvis kunne kravet ikke formuleres åbent på den tyske side af grænsen. Peter Lassen var helt på det rene med, at han ene mand ikke kunne fremkalde det store sindelagsskred i Sydslesvig, som var forudsætningen for, at Danmark ville tage imod området. Der skulle mere til. Overvejelser i denne retning er fastholdt i Peter Lassens selvbiografi, hvorfra der her skal refereres en samtale mellem Lassen og en tysk lokalpolitiker: »Sig mig Lassen, der siges jo og der skrives altid om, at et af hovedpunkterne på den slesvigske bevægelses program er en flytning af grænsen med vold til Ejderen. Passer det?«, spurgte politikereren. Hertil svarede Peter Lassen: »Sig mig nu, tror De, at selv om vi havde det på programmet og vi også ville, at vi kunne gennemføre det? De må jo dog være lige så klar over som jeg, at sådan en flytning af en grænse er ikke mulig uden som følge af en verdenskatastrofe som den, vi lige har oplevet. Og selv om vi kunne, så tror jeg dog, at både De og jeg ikke ville bære ansvaret for at fremkalde en sådan en verdenskatastrofe kun med det formål for øje at få en grænserevision efter vort ønske.«¹⁰

Da mindretalsorganisationen i Sydslesvig blev bygget op umiddelbart efter afgørelsen i 1920, traf Peter Lassen sin første større politiske beslutning – en beslutning som fastlagde kursen 25 år frem. Det var spørgsmålet om, hvorvidt den sydlige bevægelse skulle indordne sig under de retningslinjer, som Flensborgledelsen ville arbejde efter. Udfaldet var nærmest givet på forhånd. Hvis han havde sagt ja, ville han have bundet sig til, at kun *dansksindede* kunne blive medlemmer i foreningen, men han ville også have



Flere af Lassen-familiens mandlige medlemmer opnåede en usædvanlig høj alder. Bogstavelig talt var familien øjenvidner til fortyskningen af Angel. Peter Lassens far Henrik (1839-1932) kunne endnu huske, at der i hans barndom var blevet talt sønderjysk blandt de gamle i Strukstrup. Henriks far Detlev døde i 1900. Med nogen ret kunne Henrik og Peter altså skyde erindringshorisonten tilbage til 1808, hvor Detlev var født. Dengang havde det meste af Angel været dansksproget. Her ses Henrik og Peter Lassen i 1926 i en symbolsk opstilling foran Valdemarsmuren. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

forpligtet sig til at arbejde for en »styrkelse af dansk åndsliv og oplysning og opretholdelse af en livlig forbindelse med deres landsmænd nord for den nye grænse«, som det hed i Den slesvigske Forening, Flensborgafdelingens vedtægter fra 1920.¹¹

Sådanne vedtægter for en sydlig afdeling af Den slesvigske Forening ville have reduceret hans rekrutteringsgrundlag til ganske få personer. Og på så lille et grundlag ville det have været umuligt for ham i at agitere for grænseflytning. Derfor måtte vedtægterne i en slesvigsk forening for Slesvig og omegn nødvendigvis formuleres anderledes. Allerede under forhandlingerne i 1920 om oprettelsen af Den slesvigske Forening for Landdistrikterne, der i begyndelsen også omfattede de sydlige strøg, insisterede Peter Lassen på, at det også skulle være muligt at optage *tysksindede* som medlemmer og at arbejdet i foreningen ikke skulle begrænse sig til en »styrkelse af dansk åndsliv«. ¹² Da folkene fra Slesvig og omegn i 1922 dannede deres egen forening, kunne dens vedtægter affattes præcis efter Peter Lassens hoved: Arbejds sproget blev tysk eller plattysk; foreningen optog ifølge sine vedtægter ikke kun dansksindede, men udtrykkeligt også tysksindede, når blot de var født i Nord- eller Sydslesvig. Gottorpforeningen skulle ikke have noget med dansk åndsliv at gøre, men derimod »styrke slesvigsk åndsliv og slesvigsk kultur«, og endelig skulle foreningen ikke nødvendigvis pleje forbindelsen til Danmark, men derimod vedligeholde en »livlig forbindelse med landsmænd også uden for Slesvig«, hvilket bestemt ikke var det samme.¹³

De lempelige optagelseskriterier i kombination med det antageligt gratis medlemskab, var naturligvis betinget af ønsket om, at foreningen skulle blive så stor som mulig. Men de skyldtes også grundforestillingen om, at Gottorpforeningen i princippet varetog *hele* den sydslesvigske befolknings interesser, altså også den overvældende majoritet af tysksindedes. Ret beset var Gottorpforeningen ifølge sine egne vedtægter en *flertalsforening* og ikke en mindretalsforening, fordi den åbent definerede sig selv som et forum for alle hjemmehørende sydslesvigere – tysksindede som dansksindede. Denne pointe er mere end blot en leg med begreberne. For det danske arbejde i det sydlige Sydslesvig i mellemkrigstiden fik den ganske håndgribelige konsekvenser, først og fremmest den, at bevægelsen nærmest hele perioden igennem var delt i to lejre med hver sin forståelse af meningen med tilværelsen som mindretal. I den ene lejr, hvor Peter Lassen præsiderede, betragtede man netop sig selv som en flertalsforening, d.v.s. som en forening, hvor sproget og kulturen spillede en meget lille rolle. I den anden lejr havde man en mere traditionel opfattelse af mindretalsarbejdet som noget kulturelt, noget som krævede en aktiv og daglig bekendelse til det danske.

Her var arbejdet møntet på de få, som rent faktisk havde interesse for dansk kultur og dansk sprog. Der er her tale om en nærmest klassisk problemstilling i det danske mindretal i Sydslesvig. Vi skal i senere kapitler vende tilbage til den.

Gottorpforeningens vedtægter var altså udformet således, at de – i hvert fald efter Peter Lassens mening – burde have den bredest mulige appel i Sydslesvig. Kun på dette grundlag kunne han i sin agitation pege på målet. Det gjorde ham farlig at arbejde sammen med – i hvert fald for Grænseforeningen, hvor man ønskede at skærme sig mod anklager om at stræbe efter grænseflytning. Særlig i begyndelsen af mellemkrigstiden var det nødvendigt for Grænseforeningen at bevare en vis distance til Peter Lassen. I et brev til Thorkild Gravlund fra begyndelsen af 1923 gjorde Peter Lassen selv rede for denne problemstilling. Under et møde i Flensborg havde Grænseforeningens næstformand, Peter Grau, sagt til Lassen, »at det politisk set ikke var kloget at tone så rent flag, som vi havde gjort. Det kunne let give anledning til angreb både fra tysk og fra H.P. Hanssen'sk side. Jeg [Peter Lassen, forf.] vedgik, at det muligvis kunne blive tilfældet, men ville ikke hævde, at disse angreb fra vores side kunne afslås og i det lange løb kun ville fæstne vor stilling.«¹⁴

På trods af de svigtende medlemstal i Den slesvigske Forening for Gottorp Amt lykkedes det faktisk for Peter Lassen og en af foreningens fremtrædende medlemmer, tømrer Frederik Ilper, i november 1925 at blive valgt ind i kredsagen i Slesvig. Ved rigsdagsvalgene i maj og december 1925 var der kun faldet henholdsvis 171 og 76 stemmer på den slesvigske liste. Nu var der 1075. Dette resultat overraskede i en sådan grad, at myndighederne med det samme iværksatte en undersøgelse af, hvorvidt vælgerne havde været klar over, at den slesvigske liste var dansk. Undersøgelsen mandede ud i, at der ikke var tale om en misforståelse hos vælgerne, at valgsejren til Lassen og Ilper derimod skyldtes en lokal social proteststemning. Valget i 1925 var Peter Lassens politiske højdepunkt.¹⁵ Ved valget i 1929 fortsatte han sammen med de danske og frisiske kandidater i henholdsvis Flensborg Landkreds og Sydtønder Kreds sin agitation imod embedsmandsapparatet, embedsmændenes angiveligt høje lønninger, og myndighedernes generelle »uforsvarlige ødslen med penge« og mod bevilninger til nybygninger til skattekontorer.¹⁶ I alt faldt der ved valget i 1929 364 stemmer på den slesvigske liste i Slesvig Kreds. Det rakte kun til et mandat i kredsagen. Det gik til Peter Lassen.¹⁷

I sine personlige erindringer fra 1931 sammenfattede Peter Lassen resultatet af ni års arbejde med denne kurs: Vel kunne man sige, at den slesvigske bevægelse uden for Flensborg ikke kunne fremvise de store resultater,

men alene det, at Gottorpföreningen havde overlevet, måtte betyde, at »den slesvigske bevægelse har fundet sit naturlige grundlag at arbejde på, vel at mærke et grundlag, som visse kredse i både Nordlesvig og i Danmark konsekvent ville nægte fandtes«. Gottorpföreningens medlemmer var altså *pars pro toto* – lige som Peter Lassen selv: »Grundlaget er [...] at bygge på afstamningen og jorden (det faste), istedenfor på sprog og sindelag (det svingende). Vi skal være klar over, at alle sydslesvigere, for så vidt som de ikke er indvandrede efter 1864, er danske af afstamning, og dermed også af nationalitet, fordi afstamningen, ikke det midlertidige sprog og sindelag, er bestemmende for nationaliteten. Kun en mindre del af os er for tiden dansksindet.« Målet for Gottorpföreningen måtte være at lave om på dette forhold. Foreningen skulle optage alle dansksindede sydslesvigere, men også »optage de fortyskede sydslesvigere, hvis udvikling er så vidt fremskredt, at de er ved at gå tilbage til dansk sindelag, altså i det øjeblik, hvor de mest trænger til støtte, til værn.«¹⁸

I virkeligheden var det en uhyre tyndbenet argumentation. Hvis Peter Lassen i 1931 havde kunnet se tilbage på nogenlunde konstant fremgang i sine rækker siden arbejdets begyndelse, kunne man måske have forklaret hans positive vurdering af sin politiske linje. Men der havde netop *ikke* været tale om fremgang. Tværtimod var medlemstallet på syv år raslet ned til under en tiendedel. Der skulle en overordentlig stærk tro til, hvis man skulle betegne Peter Lassens politiske arbejdsgrundlag som en succes.

Kilderne vidner kun om få eksempler på venligtsindet kritik af Peter Lassens kurs. Et af dem kom fra filologen Gudmund Schütte. I en korrespondance fra begyndelsen af 1930'erne udtrykte Schütte betænkelighed over Peter Lassens skråsikkerhed med hensyn til, at sydslesvigerne nødvendigvis før eller siden ville orientere sig mod Danmark, fordi deres afstamning gjorde dem skæbnebestemte til det. Det, som i det lange løb ville kunne bevæge sydslesvigerne, var ikke den indre nedarvede stemme – »blodets røst« – men derimod *oplysning udefra*, mente Gudmund Schütte. På dette afgørende punkt adskilte Gudmund Schüttes standpunkt sig fra Dannevirkemændene – og fra Peter Lassen: »Jeg siger sådan: Kan De og Deres kampfæller ad fredelig vej få gendansket landet helt ned til Dannevirke, så godtager jeg selvfølgelig dette resultat; men jeg vil se det, før jeg tror det. Afstammingsens vigtighed tror jeg i det hele ikke synderlig på. Jeg kan ikke se nogen så mægtig forskel på racerne i Slesvig og Holsten, at det skulle veje op mod kulturen og den historiske tradition. Tænk på, hvor mange folk med tyske navne, der findes blandt forkæmperne for den nationale sag: Tillisch, Regenburg, Krieger, general Schleppegrell, general Bülow, Lorenz Büchert, G. Schütte o.m.a.«

Schütte kunne måske nok gå med til, at sydslesvigerne var danske af afstamning, men det gjorde dem ikke mere disponerede for omvendelse, end for eksempel holstenerne, mente han. Hvis målet var at genfordanske Sydslesvig, burde Peter Lassen holde inde med at appellere til afstamningen – altså til folks underbevidst. Man ville komme længere ved at appellere til bevidstheden: »Jeg er tilbøjelig til at tro, at man irriterer de forfrysede mennesker ved stadig at slå på afstamningen. [...] Derimod tror jeg nok, man måske ad omveje kan indpode modtagelige naboer interesse for dansk kultur.«¹⁹ I et senere brev til Peter Lassen gentog han sin kritik. Også her gav Gudmund Schütte udtryk for en kritisk indstilling – en indstilling, der var kættersk i Dannevirke-mændenes øren: »Men med hensyn til det forfrysede Angels danske genopvågnen forholder jeg mig alligevel indtil videre afventende. De spår den, og Grundtvig har måske også gjort det, og jomfru Fanny måske også. Men jeg siger stadig: Jeg vil se det, før jeg tror det.«²⁰

Peter Lassen var ubøjelig. Denne karakteregenskab afspejlede sig ikke kun i hans politiske virke, men gennemsyrede alt, hvad der kom fra hans hånd. Hans argumentationsform var som regel præget af en logik, der af og til kammede over i det pedantiske. I privat korrespondance og i offentlig polemik byggede hans argumentation som regel på en omstændeligt sammensat kæde af følgeslutninger. Havde en politisk modstander sagt »A«, byggede Peter Lassen sin argumentation op som et krav om, at vedkommende nødvendigvis måtte sige – ikke blot »B«, men også både »C« og »D«. Denne fremgangsmåde kunne føre til insinuationer, der helt savnede hold i realiteternes verden.

Gudmund Schütte var skeptisk over for Peter Lassens afstammingsargumentation. Han stod langt fra alene med denne skepsis. Hans standpunkt gjorde sig også gældende inden for Grænseforeningen, hvor den kritiske fløj så med mindst lige så stor reservation på Peter Lassens arbejde og på den måde, Gottorpforeningen udviklede sig på. En af de mest magtfulde skikkelser på denne fløj var Jutta Skrumsager Madsen, som var personlig ejer af danskhedens højborg i Slesvig by, Slesvighus. I grunden var det oplagt, at de to arbejdede sammen om arbejdet i Slesvig by. Problemet var bare, at hun ville noget ganske andet med sydslesvigerne end han.

10. Jutta Skrumsager Madsen – høje krav til danskheden

Jutta Skrumsager Madsen blev født 1873 i Københoved i Nordslesvig, knap to kilometer syd for Kongeåen. Hun var datter af den navnkundige gårdejer Jørgen N.H. Skrumsager, der op til Genforeningen havde været formand for Den nordslesvigske Vælgerforening. Som ung var Jutta Skrumsager Madsen på Askov Højskole, og efter opholdet dér rejste hun til København for at uddanne sig til massøse. Det var formentlig her hun blev gift med bogtrykker Anders Madsen. Efter dennes død i 1930 aflagde hun mandens navn og kaldte sig herefter blot Jutta Skrumsager.

Jutta Skrumsager Madsens prominente herkomst var uden tvivl en væsentlig del af forklaringen på hendes mange kontakter til sønderjysk engagerede kredse i København. Selv bidrog hun før Genforeningen til det sønderjyske arbejde gennem bestyrelsesposter i Sønderjysk Samfund og Fonden af 4. april 1919. I 1920 spillede hun en ledende rolle i organiseringen af transporten af stemmeberettigede fra Danmark til afstemningen i Sønderjylland med skibene *Dronning Maud* og *Dannebrog*. I følge egne opgivelser i *Blå Bog* var det endvidere hendes idé, at Christian X som symbol på sønderjydernes taknemmelighed fik overrakt kopier af de to guldhorn under afstemningsfesten på Dybbøl Banke den 11. juli 1920. I 1936 indrettede Jutta Skrumsager Madsen slægtsgården Bennetgaard til rekreativ hjem, først og fremmest for danske sydslesvigere. Hendes største og mest betydningsfulde bedrift blev købet af Slesvighus i 1923 og driften heraf frem til 1940.¹

Jutta Skrumsager Madsen var ikke Dannevirke- eller Ejderkvinde. Og hun begav sig til forskel fra mange Dannevirkemænd aldrig ud i udredninger om sydslesvigernes oprindelige danske afstamning, de dansk klingende stednavne, »blodets røst« o.s.v. Selvom også hun var forankret i forestillingen om Danmarks historiske ret til hele hertugdømmet Slesvig, og selvom hun utvivlsomt var fast overbevist om, at Sydslesvig ville kunne vindes for danskheden, var Jutta Skrumsager Madsens forestilling om, hvordan dette mål skulle nås, vidt forskellig fra Dannevirkemændenes. De af dem, der havde læst Thorkild Gravlund, og som sluttede op om Peter Lassens arbejde, måtte nødvendigvis se som det afgørende, at befolkningen i hele Sydslesvig var af dansk afstamning og derfor hørte hjemme i Danmark *uanset*

sindelag og sprog. I Jutta Skrumsager Madsens verden forholdt det sig lige omvendt: Sydslesvigernes vej til Danmark gik ikke over afstamningen, »blodets røst«, eller folkeejendommeligheden men gennem sproget, åndslivet og sindelaget. Det, sydslesvigerne havde brug for, var oplysning og dannelse. På det punkt var Jutta Skrumsager Madsen nærmere på bølglængde med Gudmund Schütte end med Peter Lassen og Thorkild Gravlund. Hendes grundlæggende opfattelse af national identitet kom ikke til udtryk i teoretisk korrespondance, men i hendes praktiske arbejde i Slesvighus og i hendes »markedsføring« af arbejdet, det vil sige i hendes beskrivelser af, hvad arbejdet gik ud på, som f.eks. i et interview i *Nationaltidende* i 1923. Her karakteriserede hun sydslesvigerne således: »Det er ikke rigsdanskere, som De og jeg, men de har danske sympatier. De forstår det danske sprog og kan læse dansk, selvom deres daglige omgangssprog er plattysk.«²

Jutta Skrumsager Madsens betoning af sproget og »sympatierne«, det vil antagelig sige sindelaget, som de afgørende indikatorer for den nationale identitet betød, at hun i sin agitation i Danmark kunne tegne et billede af de nationale forhold i Slesvig by, der på afgørende punkter adskilte sig fra det billede, som Dannevirke-mændene tegnede. Som regel var Dannevirke-mændene ret tilbageholdende med at udbrede sig om sydslesvigernes dansk-sproglige og dansk-kulturelle »færdigheder«, fordi betoningen af disse færdigheder hos de få understregede tyskheden hos de mange. Jutta Skrumsager Madsen derimod havde ingen hæmninger i den retning. Hele hendes arbejde i Slesvighus var én lang hyldest til sindelaget, sproget, brugen af flaget, de danske sange og den brændende kærlighed til Danmark, som blev fremhævet ganske ubeskedent. Det fremgår f.eks. af et interview i *Nationaltidende* fra julen 1927, hvor hun i omtalen af julefesten i Slesvighus fremhæver, hvor gode børnene er til at synge danske sange: »Vi begynder tidligt på dagen, allerede kl. 1 eftermiddag. Vi tager børnene først; de kommer til et rigtigt gammeldags chokoladebord. Hvor de synger, disse danske børn fra Sydslesvig... de kender de nationale sange... jeg tør roligt sige, at de fleste af dem kan *Den blå Sangbog* udenad.«³

Uanset at der her formentlig var tale om en kraftig overdrivelse af børnenes kundskaber udi den danske sangskat, er Jutta Skrumsager Madsens betoning af *Den blå Sangbog* værd at hæfte sig ved. Hendes danskhedsopfattelse havde nemlig dybe rødder i den danske folkehøjskole og i den højskolebejstring, der havde præget hendes nordslesvigske ungdomsår – ikke mindst hendes hjemegn ved Rødding, det såkaldte »ideelle hjørne« af Slesvig umiddelbart syd for Kongeåen. Med sin højskoleinspirerede danskhedsopfattelse adskilte Jutta Skrumsager Madsen sig markant fra Danne-

virkemændene, der for en stor dels vedkommende tilhørte hovedstadens borgerlige elite, og som traditionelt så med skepsis på Højskolen. Dette modsætningsforhold var ikke uden en forhistorie i Nordslesvig. I slutningen af 1800-tallet havde den danske bevægelse været delt i spørgsmålet om, hvorvidt det politiske og kulturelle budskab til befolkningen skulle være et rent *dansk-nationalt* budskab, altså et danskhedsideal i stil med det, der blev dyrket på højskolerne, eller om budskabet skulle iblandes mere *slesvigs-regionale* ingredienser, navnlig af hensyn til de tyskpåvirkede og tysksprogede dele af området. På dette punkt havde bevægelsens nationale førere, Jens Jessen og H.P. Hanssen, dannet modpoler. Et af de konkrete udtryk for Jens Jessens slesvigske standpunkt havde været udgivelsen af den tysksprogede avis *Flensburger Zeitung* 1889-1894.⁴ Lige som H.P. Hanssen havde også Jutta Skrumsager Madsens far, gårdejer Jørgen N.H. Skrumsager i sin tid været kendt for at være en skarp modstander af Jens Jessens betoning af den slesvigske særfølelse, eller som Skrumsager senior havde sagt, »selvgoede tanker om egen fortrinlighed fremfor andre danske«.⁵ Lige som sin far satte Jutta Skrumsager Madsen *kærligheden til Danmark* øverst. Appellen til en regional særfølelse, *slesvigskheden*, der skulle lette de tysksindede slesvigeres vej ind i de danske rækker, var for hende en vederstyggelighed, som måtte bekæmpes. Denne ubøjelige indstilling bragte hende på kollisionsskurs med virkeligheden i Sydslesvig, med Peter Lassen og Den slesvigske Forening for Gottorp Amt – og dermed også med Dannevirkemændene i Grænseforeningen.

Jutta Skrumsager Madsens arbejdsform bar i høj grad præg af at være en slags »behandling« af sydslesvigerne. Den årtier lange tilværelse langt fra dansk åndsliv havde givet sydslesvigerne alvorlige sår på sjælen, som skulle lindres gennem omsorg og pleje. Kun de allerfærreste var i stand til at give dem den rette sproglige, kulturelle og moralske medicin; hun selv var naturligvis en af disse få. En anden var den danske præst i Flensborg, pastor C.W. Noack, som hun stod i et fortroligt forhold til. Pastor Noack havde siden 1921 jævnlige besøgt Slesvig by for at forkynde evangeliet – i begyndelsen på tysk, senere på dansk. Da han i 1930 overvejede at lade en anden præst tage sig af opgaven her, forsøgte Jutta Skrumsager Madsen at overtale ham til at blive: »Slesvig er et vanskeligt sted, og De har haft held til at holde på noget af det gode i de forkomne sjæle dernede; slipper De nu taget, så Deres fast-forstående hånd ikke mere holder i tovet, der bærer denne lille-bitte spire, så tror jeg den synker i jorden. Personlig vil jeg sørge meget derover.«⁶

For Dannevirkefolk var denne karakteristik af sydslesvigerne intet mindre end oprørende. Og den stod i det skarpest tænkelige modsætningsfor-

hold til den sydslesvigske hjemstavnsagitation, som Peter Lassen fra 1922 lod komme til udtryk i Den slesvigske Forening for Gottorp Amt, godt hjulpet af Thorkild Gravlund. Linjen i Gottorpforeningen var Dannevirke-standpunktet omsat til sydslesvigsk praksis: Alle hjemmehørende sydslesvigere var af samme afstamning og skulle derfor stå sammen i et sydslesvigsk hjemstavnsfællesskab, der gik på tværs af sindelagsmæssige, sproglige og politiske skel, og som gik i rette med enhver fremmed indflydelse. I denne selvbevidste argumentation var der naturligvis hverken plads til høje danskhedsidealer, dansk sprog, *Den blå Sangbog* eller velmenende københavnerne, der ville redde »forkomne sjæle« i Sydslesvig.

Utvivlsomt havde Jutta Skrumsager Madsen forestillet sig, at Slesvighus kunne blive et dansk forsamlingshus i stil med dem, hun kendte fra sin barndoms hjemegn. Men meget tyder på, at hun først *efter* overtagelsen af huset indså, at hendes idealer ikke stemte overens med sydslesvigernes. Som tidligere nævnt havde det oprindeligt været meningen, at Slesvighus skulle have været overdraget til Peter Lassen og Den slesvigske Forening for Gottorp Amt. Denne plan blev imidlertid hurtigt taget af bordet. I stedet valgte hun at beholde huset og selv styre foretagendet fra sin adresse i København. Overfor Grænseforeningen forklarede hun i 1924 beslutningen således: »Min mening var at købe huset og så lade de interesserede danske dernede bestyre det, have fuld hals- og håndsret over det. Men det viste sig snart, at det kunne de hverken finansielt eller moralsk, og hvis det hele ikke skulle gå i stykker, måtte jeg fortsætte arbejdet endda ret diktatorisk, da de arbejdende kræfter dernede havde skikke og tilbøjeligheder, som vi ikke kunne være bekendt at yde vor støtte ved at skaffe husly dertil.«⁷

Selvom det ikke blev sagt ligeud, var det sandsynligvis Peter Lassens selvbevidste slesvigske hjemstavnsargumentation – »selvgode tanker om egen fortrinlighed fremfor andre danske« –, der fik Jutta Skrumsager Madsen til at opgive tanken om at overdrage huset til foreningen. Så sent som i september 1934 fastholdt hun sin formynderiske begrundelse for at beholde det. Som basis tjente en løs kreds af bidragsydere, den såkaldte Foreningen Slesvighus: »Slesvighus blev købt med den tanke at skaffe de danske i Sydslesvig de nødvendige lokaler til møder, gudstjenester o.s.v. og at overgive dem selv administrationen deraf, straks de finansielle fordringer var bragt ud af verden, og derfor blev foreningen 'Slesvighus' ikke oprettet, før vi havde gjort hårde erfaringer, hvoraf vi kunne se, at befolkningen dernede endnu ikke var *modne* [min fremhævning, forf.] til at lede et så stort foretagende. At det var en stor skuffelse for mig, siger sig selv, og det forrykkede jo hele forudsætningen [...] Foreningen 'Slesvighus' blev stiftet



Jutta Skrumsager Madsen (1873-1950) stammede fra Rødningegnen – det såkaldt »ideelle hjørne« af Nordslesvig, hvor danskheden mellem 1864 og 1920 havde stået allerstærkest. Denne baggrund prægede hendes opfattelse af, hvad nationalt arbejde gik ud på. På hendes dagsorden stod sproget, flaget, kulturen og *Den blaa Sangbog* allerøverst. Det bragte hende på kollisionskurs med Den slesvigske Forening for Gottorp Amt, der fra midten af 1920'erne helt fremstod som et tysksproget slesvigsk hjemstavnsparti. Oliemaleri fra 1942, antagelig udført af Anna Elisabeth Munch. Jutta Skrumsager Madsen bærer den kgl. belønningsmedalje i guld med krone, som hun fik i 1935 efter indstilling fra Foreningen Slesvigshus. Hvilehjemmet Bennetgaard.

og er den faste støtte og leder af arbejdet og bærer hele ansvaret i sine hænder, både det finansielle og det moralske.«⁸

Selvom der formelt set stod en dansk forening bag arbejdet i Slesvighus, var ansvaret og arbejdet nærmest udelukkende Jutta Skrumsager Madsens. Foreningen blev dannet omkring årsskiftet 1923/24 med hende selv som formand. Den øvrige bestyrelse bestod i begyndelsen af tre københavnere, nemlig skibsreder H.P. Carl, overretssagfører P. Chr. Myhlertz og redaktør Erling Rørdam. Foreningen havde hjemsted på formandens adresse på Frederiksberg i København.⁹ Erling Rørdam redigerede i øvrigt bladet *Sønderjylland*, der var medlemsblad for de københavnske sønderjyske foreninger og enkelte foreninger i provinsen.¹⁰ Efter Myhlertz's død i 1926 supplerede bestyrelsen sig med sagfører Mandal Bertelsen, der siden 1905 havde været formand for den københavnske Sønderjysk Centralforening og som sådan var medlem af Grænseforeningens hovedstyrelse. Ved redaktør Erling Rørdams død i 1930 suppleredes med Elsebeth Westenholz. Derudover deltog i løbet af årene en række fremtrædende personligheder i bestyrelsesarbejdet i Slesvighus, herunder blandt andre generalmajor Hjalmar Ulrich, formand for Grænseforeningen fra 1922 til 1926, redaktør Gunnar Helweg-Larsen, redaktør af *B.T.* og senere leder af det Ferslewske bladhus, forlagsboghandler Paul H. Hagerup samt for en kort periode grosserer P.M. Daell, alle København.¹¹

Foreningen Slesvighus var ikke noget demokratisk foretagende. Dens menige medlemmer var ikke knyttet til foreningen via et fast kontingent eller gennem medlemsmøder. Som medlem regnedes kort og godt alle, der i løbet af et år havde betalt et bidrag. Der blev aldrig afholdt generalforsamlinger i foreningen, men til gengæld blev medlemmerne én gang om året gennem en notits i hovedstadspressen underrettet om, at foreningens regnskab var fremlagt til gennemsyn i formandens hjem.¹² Bestyrelsen var selvsupplerende, hvilket i realiteten betød, at dens medlemmer var håndplukket at Jutta Skrumsager Madsen. Paragraf 13 i foreningens love bestemte, at »et medlem, der efter bestyrelsens skøn modarbejder foreningens formål eller på anden måde skader danskheden i Sydslesvig, kan af bestyrelsen uden varsel og uden officiel begrundelse udelukkes af foreningen, når det vedtages med mindst to trediedeles stemmeflerhed i bestyrelsen«. Det var en gummiparagraf, som gjorde det nærmest umuligt at komme igennem med kritik – ikke mindst i betragtning af, at bestyrelsen vist nok aldrig nåede over fire medlemmer, og at formandens stemme ved stemmelighed talte dobbelt. Jutta Skrumsager Madsen havde med andre ord gode muligheder for at få bestyrelsesmedlemmer ekskluderet, hvis de forsøgte at dreje arbejdet i en retning, som hun ikke var enig i, eller hvis de ytrede kritik af hendes ledelse.¹³

Som tidligere nævnt gik Thorkild Gravlund forrest i felttoget mod vurderingen af sydslesvigerne ud fra deres kulturelle og sproglige færdigheder. Allerede i sit Dannevirkemanifest *Under Grændsens Lov* fra 1921 havde han kritiseret dette syn på befolkningen i hele Sydslesvig, fordi det gjorde mindretallet til en »elevforening, hvori man kan indmelde sig, når man har været i dansk skole«. Nordslesvigerne var kommet til Danmark, fordi de havde været på højskole, mens »sydslesvigerne blev afvist i vor elevforening«, mente Dannevirkemændenes chefideolog.¹⁴ At modsætningsforholdet stak dybere end til et personligt nag mellem Jutta Skrumsager Madsen og Peter Lassen fremgår også af en kort korrespondance fra 1926 mellem Jutta Skrumsager Madsen og forfatteren Thorkild Gravlund, som viser i hvor høj grad hun skilte sig ud fra ideologien. Hendes solidaritet med Peter Lassens kamp kunne ligge på et meget lille sted – først og fremmest fordi han prioriterede det nationale genrejningsarbejde i Danmark højere end det kulturelle arbejde i Sydslesvig: »Jeg ville nødig tro, at min kritik af Peter Lassen skulle forstås som ondskab; jeg ser godt hans fortjeneste som danskhedens forkæmper og frembærer; men jeg synes i grunden, at hans arbejdsplads naturlig måtte være dernede, blandt det folk, hvis sæd og skik han mener at forstå bedre end os«, mente Jutta Skrumsager Madsen, hvorved hun i øvrigt kom til at kippe med flaget for sin fars kritik af tanken om den slesvigske særfølelse. Hun fortsatte: »...og jeg kan ikke tro, at han gør et bedre arbejde her i landet, end han kunne udføre ved at hjælpe dem til ordentligt åndeligt eller kultiveret arbejde for sagen dernede; og dér gør han intet – intet. Men fortrædige ham, det vil jeg sandelig ikke, jeg ønskede, at han skulle hjælpe mig til at hæve vore stakkels forhutede landsmænd op i et menneskeligt plan, men det havde han ikke tid til.«¹⁵

Desværre er Gravlunds breve til Jutta Skrumsager Madsen ikke bevaret, men der er ingen tvivl om, at han må have taget inderligt afstand fra hendes påstand om, at sydslesvigerne skulle være specielt »forhutede« og trængte til at blive kultiveret op i et menneskeligt plan. I hvert fald opsagde forfatteren kort efter sin årlige støtte til Slesvighus. I et nyt brev fra april 1927 undrede Jutta Skrumsager Madsen sig over grunden: »Jeg har modtaget Deres brev, og jeg vil naturligvis ikke forlange, at de skal indfri deres løfte om de 10 kr. om året til opretholdelsen af Slesvighus og det arbejde, der udføres i Sydslesvig derfra, men jeg troede, det var i Deres interesse, som det er min, at arbejdet bliver udført.«¹⁶

Dér tog Jutta Skrumsager Madsen fejl. Thorkild Gravlund var ikke til at rokke. I et nyt brev fra samme måned anklagede han igen Jutta Skrumsager Madsen for gennem sit arbejde at modarbejde Peter Lassen og Den slesvigske Forening for Gottorp Amt. Det fik Jutta Skrumsager Madsen til

at invitere forfatteren til København for at forsøge at nå til enighed gennem samtale: »Jeg vil bede Dem indtrængende om at komme herud, når De igen er i byen, en korrespondance om alt dette kan ikke klare disse store spørgsmål«, fandt hun.¹⁷ Da Thorkild Gravlund ikke umiddelbart syntes villig til at tage imod invitationen, lagde Jutta Skrumsager Madsen pres bag: »Det er nu sådan, at vi må tales ved om disse spørgsmål, og da jeg ved, at De og Deres kone skal til middag hos Kraemers den 28., vil jeg bede dem begge komme herud til frokost samme dag kl. 11.30, så vi kan få sagen gået rigtigt igennem. Jeg må sige, at det slet ikke har med de 10 kr. at gøre. Budgettet for Slesvighus er på 16.000 kr. og jeg har altid skaffet dem til veje. Men det er som De råber i øst og jeg i vest. Vi når ikke at få forbindelse.«¹⁸

Forbindelsen mellem Jutta Skrumsager Madsen og Thorkild Gravlund kom aldrig i stand. I stedet blev modsætningerne uddybet. Jutta Skrumsager Madsens højskoleinspirerede og vækkelsesprægede tilgang til mindretalsarbejdet lå så langt fra Thorkild Gravlunds og Peter Lassens hjemstavns- og afstammingsargumentation som tænkes kunne. I de tider, hvor folk var strømmet til Slesvighus, havde modsætningsforholdet været til at leve med for begge parter. Men da tilstrømningen efter 1923 hørte op, og bevægelsen begyndte at smuldre, blev modsætningerne uoverstigelige. Jutta Skrumsager Madsen var ikke typen, der gav køb på idealerne, og derfor holdt hun fast i dem, selv efter at medlemstallet i bevægelsen i Slesvig by begyndte at styrtdykke, ja, endog efter at de få, der blev tilbage, vendte sig imod hende og krævede hende fjernet fra arbejdet.

I stedet for at bøje af blev hun bitter – en bitterhed, der tog til med årene og satte sit præg på arbejdet i Slesvighus. Stædigt fastholdt hun, at hun kunne give sydslesvigerne noget, som hverken Peter Lassen eller Grænseforeningen med sine funktionærer kunne give dem, nemlig danskhed i den mest rendyrkede og helsebringende form. På trods af de store menneskelige og økonomiske ressourcer det krævede af en privatperson med bopæl i København at drive et forsamlingshus i Slesvig by, modsatte hun sig til det sidste den mest naturlige løsning, nemlig at Grænseforeningen overtog ejendommen og overlod ledelsen af det til de funktionærer, der havde deres daglige gang i huset. Først i 1940 lykkedes det for Grænseforeningen at overtage Slesvighus, og da kun fordi den tyske besættelse af Danmark gjorde det umuligt at opretholde den forbindelse mellem hjemmet på Frederiksberg og Slesvighus, som hun fandt var en forudsætning for at garantere, at sydslesvigerne blev vækket til den rette danske ånd.

11. Mandefald i det sydlige Sydslesvig

Der er ingen sikre opgørelser over størrelsen af den danske bevægelse i Slesvig by. I hvert fald ikke for 1920'ernes vedkommende. Et vist holdpunkt giver de tal, som repræsentanterne for Gottorpföreningen ifølge referater i f.eks. *Grænsevagten* og *Flensborg Avis* nævnte i årsmødetalerne. Men heller ikke med disse opgørelser i hånden er man særlig godt hjulpet, dels fordi tallene mere eller mindre systematisk blev rundet op, dels fordi tallene i udpræget grad blev tilsløret – især efter at fremgangen var blevet afløst af nedgang. På den måde var det muligt for Den slesvigske Forening for Gottorp Amt næsten hvert år at melde om fremgang eller uforandrede medlemstal, selvom alle, der kendte til forholdene, var klar over, at det kun gik ned ad bakke.

Højdepunktet for Den slesvigske Forening for Gottorp Amt blev nået i 1923. På årsmødet i 1923 meddelte Peter Lassen, at der var cirka 1100 medlemmer i Den slesvigske Forening for Gottorp Amt – hvilket i øvrigt svarede nøje til det tal, som den store sal i Slesvighus kunne rumme. Året efter var tallet ifølge Peter Lassens årsmødetale faldet til 850.¹ Herefter blev styrken i den danske bevægelse ikke længere gjort op i tal. I 1925 hæftede Peter Lassen sig i sin årsmødetale ved, at udviklingen i Slesvig havde stået »mindre i det ydre fremskridts tegn end i den indre udbygnings tegn«. ² Da *Flensburger Nachrichten* nogle dage efter årsmødet spottede over, at Peter Lassen nok havde fortiet medlemstallet, fordi det kunne »skrives med to cifre«, tog *Flensborg Avis* Anglerbonden i forsvar og citerede ham for trods alt at have udtalt, »at tallet ikke var synderligt forandret« i forhold til året før. Så kunne det tyske blad selv regne ud, hvor mange der var tale om.³ Meningen må altså have været, at medlemstallet stadig lå omkring 850. Det var også sådan, *Grænsevagten* fortolkede årsmødetalen i 1925.⁴ Året efter, d.v.s. i 1926, blev talen holdt af Frederik Ilper. Han indrømmede, at foreningen ikke kunne »melde om en så omfattende virksomhed«. Men dette var i følge taleren ikke gået ud over medlemstallet: Det havde tværtimod »holdt sig på samme standpunkt som i fjor; ja, vi har endog haft en lille fremgang i medlemstal, og dette er efter min mening glædeligt og et tegn på, at det atter går fremad«. Skal man tro Ipers beretning, må medlemstallet i 1926 have ligget lidt over de 850, der havde været un-

derforstået året før. Frederik Ilper forklarede i øvrigt foreningens vanskelige stilling med, at der fra tysk side blev øvet stærkt økonomisk tryk mod foreningen. Men som eksempel kunne han kun pege på udelukkelsen fra det offentlige suppekøkken i marts 1923 – et overgreb, der altså lå tre år tilbage.⁵ I 1927 blev årsmødetalen holdt af redaktøren for *Der Schleswiger*, Martin Lorenzen. Han betonedede, at året havde været »stille og roligt«, men alligevel havde »nye venner« sluttet sig til »uge for uge«, hvorved medlemstallet var blevet forhøjet.⁶ Også ved årsmødet i 1928 kunne det meddeles, at Den slesvigske Forening for Gottorp Amt havde et »stadigt stigende medlemstal«.⁷ Og ved mødet i 1929 blev det atter fremhævet, at medlemstallet befandt sig »i stadig fremgang«.⁸ Sløringen af medlemstallene ved at relatere dem til det foregående år havde uden tvivl det formål at afværge angreb fra den tyske presse, som kunne bruge de faldende medlemstal til at hævde, at tilslutningen til bevægelsen i 1920'ernes begyndelse havde skyldtes de materielle fordele, den kunne tilbyde. Men sløringen af tallene førte utvivlsomt også til, at kredse i Danmark, som interesserede sig for Sydslesvig, fik et ganske urealistisk billede af den danske bevægelse, om hvilken man jo måtte tro, at den befandt sig i stadig talmæssig fremgang. Den opmærksomme læser af *Flensborg Avis* og *Grænsevagten*, herunder ikke mindst medlemmer af Grænseforeningen, måtte nødvendigvis ud fra de oplysninger, der her blev givet, tro, at den danske bevægelse i Slesvig by i løbet af 1920'erne havde overvundet sin bølgedal på 850 medlemmer i 1924 og ved udgangen af årtiet talte langt over 1000 medlemmer. I hvert fald måtte man tro, at der havde været tale om konstant vækst.

Det lå langt fra de virkelige forhold. For de personer, som var direkte involveret i det danske arbejde, var der ingen tvivl om, at udviklingen gik mod nulpunktet. I korrespondancen mellem ledende medlemmer af Grænseforeningen og lokale funktionærer blev der opereret med helt andre størrelser for danskheden i de sydlige egne af Sydslesvig. Her blot et par eksempler: Efter rigsdagsvalgene i december 1924, hvor antallet af danske stemmer i hele Slesvig kreds var faldet dramatisk i forhold til året før, skrev Grænseforeningens sekretær, oberst Jørgensen til generalsekretær Jacob Kronika: »Ser vi på tilstanden i Slesvig by, er tilbagegangen stor og smertelig. For et par år siden 300 elever i dansk, sidste år 80 i Tønning; i år en halv snes stykker i Slesvig by og ingen i Tønning. Det er rent ud forfærdende.«⁹ Og under et møde med førende Grænseforeningsfolk i marts 1925 angav Frederik Ilper medlemstallet for Den slesvigske Forening for Gottorp Amt til 450.¹⁰ Det var samme år, som Peter Lassen på årsmødet havde hævdet, at medlemstallet var på omkring 850. Og i december 1927 omtalte redaktøren af den tysksprogede avis i Slesvig by, Martin Lorenzen,

over for Grænseforeningens hovedbestyrelse, at afdelingen for Gottorp amt talte cirka 200 medlemmer. Det var blot et halvt år efter, at han på ovennævnte årsmøde i Flensborg havde udtalt, at medlemstallet var stigende, fordi »nye venner« havde sluttet sig til »uge for uge«. ¹¹ At tallet 200 ikke var urealistisk lavt sat, findes der et andet vidnesbyrd om: I 1928 opsøgte et par agenter fra det tyske kriminalpoliti restauratøren i Slesvighus for at forhøre sig om den danske bevægelse. De noterede sig efter samtalen, at »der ikke var mere end 100 trofaste tilhængere i Slesvig, kvinder og børn iberegnet«. ¹²

Et af de mest dramatiske vidnesbyrd om omsvinget i Sydslesvig efter 1923/24 findes i en beretning, afgivet af Sydslesvigaktivisten Otto Timmermann. Timmermann stammede fra Altona og havde før Første Verdenskrig taget lærereksamen i Haderslev. I månederne op til krigsafslutningen underviste Timmermann ved missionsskolen i Kiel, hvor han blandt andet holdt forelæsninger om Grundtvig. Interessen for grundtvigianismen var Timmermanns indgang til det danske sindelag, og i 1919 tog han endvidere initiativ til oprettelsen af en lille folkehøjskole efter dansk forbillede i Frederiksstad. ¹³ Dette arbejde bragte Otto Timmermann i forbindelse med nationale kredse i Danmark. Kontakten blev holdt ved lige efter 1920, hvilket blandt andet kom til udtryk ved kontant støtte til højskoleprojektet.

Efter alt at dømme fungerede højskolen – omend på lavt blus – helt frem til slutningen af 1923. Så vendte udviklingen. I begyndelsen af 1924 var stemningen i ejderbyen blevet så fjendtlig over for Timmermann og hans familie, at han måtte flygte over hals og hoved til Danmark. Også her var P.C. Larsen Grøn behjælpelig med en økonomisk håndsrækning. Vel ankommen til Danmark berettede Otto Timmermann om familiens dramatiske flugt: »I Frederiksstad blev vi på det alvorligste forfulgt af medlemmer af den altydske organisation, truet, slået, vort hus blev besmurt med tyk tjære, med indskriptioner som 'Hochverräter', 'Speckdäne' o.s.v. [...] Aldrig i livet vil vi glemme vor afrejse fra Frederiksstad, som blev bekendt ved forræderi. På banegården 'sang' voksne og børn. 'Wir wollen keine Dänen sein, wir wollen Deutsche bleiben' og 'slå ham ihjel, den Timmermann, vi vil være tyskere.' – Jeg var gået et stykke væk fra min familie og mine svigerforældre, for at spektaklet skulle gå ud over mig alene, hvilket forøvrigt ikke nyttede noget. Da jeg så toget komme i det fjerne, råbte jeg til nogle af skrålhalsene om at være stille et øjeblik, og de gav virkelig hverandre tegn til at tie stille. Derefter fulgte der et øjebliks dødstilhed. Så formelig skreg jeg ud i mørket: 'I skulle skamme jer for at behandle vore børn på den måde.' Svar: 'Vi vil være tyskere.' 'Hvad, er I, tyskere? I er

jo slet ikke tyskere! I gør ikke Tyskland nogen ære. Ja, sig det kun til dem, der ophidser jer. I er en skam for Tyskland.« Nu sprang en stor karl løs på mig for at slå mig, men i det samme brusede toget ind, og der kom en jernbanemand til, som nogle dage tidligere havde sagt til mig, at han gerne ville høre mere om mit arbejde. Han beskyttede os og hjalp os hen til vogndøren, men næppe var vi kommet op i toget, før den hylende masse for løs imod vor vogn. Folk i toget så forfærdede på os, men de fleste af dem steg ud i Husum, og så fik vi ro. Men vi åndede først frit, da vi lykkelig var kommet over grænsen.«¹⁴

Otto Timmermanns redegørelse tjente det formål at få økonomisk hjælp fra Grænseforeningen, og det kan derfor ikke udelukkes, at han pyntede lidt på virkeligheden. Ikke desto mindre var der i Grænseforeningen stor forståelse for Timmermanns sag. I foråret 1924 blev der iværksat en indsamling blandt de københavnske afdelinger af Grænseforeningen til fordel for Timmermann-familien – blandt andet som følge af en anbefaling fra Dannevirkemændene Ionas Collin og og Knud Fabricius, der sagde god for ham. I løbet af en uge blev der samlet i alt 1175 kr. ind.¹⁵

Stagnationen og nedgangen i den danske bevægelse i de sydlige egne af Sydslesvig virkede skræmmende på de kredse i Danmark, der havde regnet med en uafbrudt dansk vækst. Selvom kommunal- og rigsdagsvalgene i maj 1924 viste en markant fremgang i de sydlige danske stemmer set i forhold til valgene i 1921, måtte det alligevel betegnes som en slem skuffelse, at der ved dette valg kun var faldet 547 danske stemmer i Slesvig kreds. Og tallet blev ikke mere imponerende af, at Den slesvigske Forening for Gottorp Amt i samme område hævdede at have op imod tusind medlemmer. Foreningens medlemmer var altså – såfremt man kunne regne med foreningens oplyste medlemstal – ikke villige til at bekræfte deres medlemskab ved stemmeafgivning til politiske valg. Hvordan man end vendte og drejede tallene, var det ikke til at komme uden om, at den danske bevægelse i det sydligste Sydslesvig var kraftigt på retur. Det stemte ikke godt overens med Dannevirkemændenes forestillinger om, hvilken vej udviklingen skulle gå.¹⁶

I stedet for den solide manifestation af danske stemmer, som man havde håbet på i Slesvig by ved valget i 1924, kunne Peter Lassen glæde sig over, at der overalt i hele det sydslesvigske område – med undtagelse af øen Femern – var blevet afgivet mindst én eller to stemmer på den slesvigske liste. Det tolkede han på trods af ubetydeligheden derhen, »at befolkningen lige ned til Ejderen nu er blevet klar over, at der er et slesvigsk spørgsmål og en slesvigsk bevægelse til, og vi har fået lagt grunden over det hele til fremtidens arbejde, og for så vidt kan vi være godt tilfredse«. Nu var det



Den store sal i det danske forsamlingshus i Slesvig by, Slesvighus, havde plads til omkring 1000 siddende gæster. I 1923 svarede det omtrent til antallet af medlemmer i Den slesvigske Forening for Gottorp Amt. I de følgende år svandt bevægelsen kraftigt ind, indtil den i 1928 nåede bunden med omkring 100 medlemmer. Først efter maj 1945 var det igen muligt at fylde den store sal i Slesvighus. Postkort fra 1924. Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

første skridt taget, og dette måtte snarest muligt følges op af nye initiativer.

Peter Lassen var ikke i tvivl om grunden til, at der var kommet danske tilkendegivelser i hidtil uopdyrkede fjerne egne af Sydslesvig. De var ikke kommet af sig selv. De var tværtimod et direkte resultat af den indsats, som et lille korps af hårdtarbejdende nationale aktivister havde lagt i de pågældende egne, og som sponsorer i Danmark, f.eks. P. C. Larsen Grøn i Holbæk, havde rejst midler til. Ifølge Peter Lassen havde der i alt været fire aktivister i gang med at føre valgkamp i det sydlige Sydslesvig. I alt havde de fire mand kostet mellem 1200 og 1300 kr., forklarede Peter Lassen i et brev til P.C. Larsen Grøn, hvem han takkede for hjælp til dette formål. Men Lassen understregede, at indsatsen måtte intensiveres kraftigt, hvis man ville gøre sig forhåbninger om at udbygge stillingen ved næste valg. Der måtte rejses endnu flere midler i Danmark, således at der kunne sættes »mindst 8 mand, måske 12 mand ind«. Peter Lassen bad Larsen Grøn om at begynde en ny indsamling i Holbæk og deponere pengene i Padborg Sparekasse, helst så hurtigt som muligt. Det næste valg ville nemlig komme inden årets udgang.¹⁷

Peter Lassen havde brug for penge i en fart. Derfor tog han i oktober 1924 imod en invitation om at deltage i et møde i Århus, hvor kredsen omkring det hensygnende 3. Zones Kontor længe havde rumsteret med planer om på egen hånd at gøre noget for det sydligste Sydslesvig. I parentes bemærket var det den samme kreds, som året før havde fået autorisationen som indsamler på Dybbøl-Dagen i Århus. Kredsen blev holdt sammen af en generel opfattelse af, at disse sydlige egne, ikke mindst landdistrikterne, var blevet ladet i stikken af Grænseforeningen. Med til mødet i Århus var også friseren Cornelius Petersen, der under afstemningskampen havde været en af Dannevirkemændenes vigtigste kampfæller i kampen om at få Ejdersted med til Danmark. Mødet foregik hos *Jyllands-Postens* redaktør, den stærkt nationalistiske og antitysk indstillede Søren Witttrup Nielsen. Her mødtes de to sydslesvigere med en lille kreds af århusianere samt bogtrykker Jesper Hansen, der som nævnt var en af de aktivister, som havde arbejdet i Sydslesvig i afstemningstiden, og som havde skaffet Peter Lassen det særprægede valgresultat i maj 1924. Jesper Hansen var altså udvalgets ekspert, når det drejede sig om at vinde danske proselytter.

Under mødet på *Jyllands-Posten* blev det besluttet, at Jesper Hansen skulle skifte arbejdsmark. Han skulle straks drage på turné rundt til interesse-rede kredse i Jylland, herunder lokale afdelinger af Grænseforeningen, for at rejse mindst 4000 kr. til agitationen i de fire sydligste dele af Sydslesvig, Slesvig, Ejdersted, Husum og Eckernførde kredse. Udgifterne til Jesper Hansens rejse og underhold blev foreløbig betalt af *Jyllands-Postens* chefredaktør.¹⁸ Efter al sandsynlighed lykkedes det faktisk at rejse pengene. Nogle måneder efter valget den 7. december 1924 kom redaktør Ernst Christiansen, *Flensborg Avis*, undervejs med, at Peter Lassen til sin valgkamp havde fået 3000 kr. fra Århus og 800 fra Larsen Grøn. Det var bittert, eftersom flensborgerne kun havde fået i alt 2000 kr. til valgkampen. I et brev til næstformanden i Grænseforeningen, Peter Grau, beklagede han, at »de største tilskud skal gå til en yderkant. Hvis dette forhold skulle uddybes yderligere ved oprettelsen af en stor organisation til ukontrolleret anvendelse i de egne, hvor arbejdsmarken foreløbig er mindst, og hvor penge, anvendt i egne uden større begyndelse til virkelig folkelig dansk sindelag, kun vil fremkalde »Speck«-skråll og skade os alle, så kunne det gøre megen fortræd«. ¹⁹

Uanset at Peter Lassen tilsyneladende havde fået, hvad han skulle bruge til sin valgkamp, blev resultatet af valget en skuffelse over hele linjen. Ikke mindst i Peter Lassens område. I Slesvig kreds faldt der kun 367 danske stemmer mod 547 året før. I de tre øvrige sydlige kredse Husum, Ejdersted og Eckernførde var nedgangen endnu kraftigere. Her faldt der henholdsvis

36, 46 og 14 stemmer på den slesvigske liste. Det var så små tal, at de kun med frembringelse af den allerbedste vilje kunne hævdes at være det synlige udtryk for en dansk bevægelse – og det forhold, at der også i egne, der lå helt uden for det slesvigske område, som f.eks. i Altona by og Stormarn kreds, var blevet afgivet henholdsvis 43 og 95 danske stemmer, pynkede ikke just på dette triste billede, med mindre man da ville påstå, at der også fandtes en dansk bevægelse ved Elben.²⁰ For de kredse, der hidtil havde argumenteret for, at *hele* det sydslesvigske område var et dansk vækstområde, var resultatet ved rigsdagsvalget i december 1924 uacceptabelt. Det måtte der ganske enkelt gøres noget ved.

Det var på denne baggrund, den såkaldt »jyske bevægelse« eller »De jyske Separatister«, som den blev kaldt af modstanderne, så dagens lys. Bevægelsens historie er kort. Den tog sin begyndelse i slutningen af 1924 og endte i sommeren 1926. Inden for dette korte tidsrum udspillede der sig mellem bevægelsens frontfigurer og Grænseforeningens ledelse en voldsom strid om mål og midler i det danske arbejde i Sydslesvig. Fremkomsten af en protestbevægelse med et klart revisionistisk program tvang Grænseforeningen til at redefinere sit eget arbejdsgrundlag i spørgsmålet om, hvor offensivt man skulle gå frem i området syd for zone II. Historien om De jyske Separatister er altså ikke så meget historien om, hvad bevægelsen rent konkret nåede at udrette i sin relativt korte virketid. Tværtimod tjener historien til at dokumentere de kræfter, som i midten af 1920'erne holdt Grænseforeningen fast på den ideologiske grundforestilling.

12. De jyske Separatister

Kort før jul 1924 mødtes kredsen fra *Jyllands-Postens* kontor igen, denne gang i Tinglev, hvor Peter Lassens bror var krovært. Her blev det vedtaget at påbegynde arbejdet med at danne en mere permanent jysk organisation til fordel for de sydligste egne. Jesper Hansen kunne på mødet meddele, at han på sin to måneder lange Jyllandsturné overalt var stødt på den største velvilje overfor bevægelsens principielle grundlag. Alle vegne havde man været villig til at støtte den danske bevægelse over hele Sydslesvig, »lige så langt det tidligere hertugdømme strakte sig«, hvilket ifølge Jesper Hansens begreber ville sige området ned til Ejderen plus øerne Femern og Helgoland. Ifølge Jesper Hansen havde han fået samtlige jyske foreningsformænds underskrift på, at de anbefalede sagen – med undtagelse af formanden i Ribe, hovedstyrelsesmedlem, redaktør Carl d’Obry Willemoës. Denne havde ganske vist støttet initiativet, men turde ikke have sit navn stående på den pågældende liste, oplyste Jesper Hansen. Han berattede endvidere, at de pågældende enkeltforeninger under Grænseforeningen var villige til at benytte sig af den ret til at påtage sig særlige opgaver, som hovedorganisationens love indrømmede dem. Ved at henholde sig til denne ret undgik man enhver strid med Grænseforeningens hovedstyrelse i København, mente Jesper Hansen. Og endelig kunne han meddele, at han på sin rejse havde truffet på forhenværende statsminister J.C. Christensen. Også venstrehøvdingen havde på det varmeste anbefalet sagen, men havde på grund af sin høje alder takket nej til at stille sig i spidsen for bevægelsen. I stedet havde han anbefalet Dannevirkemanden gårdejer Jens Ledgaard fra Ringkøbing, medlem af Grænseforeningens hovedstyrelse. Ifølge Jesper Hansen havde J.C. Christensen lovet at tage fat i Jens Ledgaard i den anledning.¹ Hvorvidt dette rent faktisk skete, er ikke til at sige. Men som vi senere skal se, lykkedes det ikke at spænde Jens Ledgaard for den nye jyske organisation.

Den nye organisation skulle ifølge planen arbejde som en »jernfond«, der med hovedsæde i Århus skulle samle penge sammen fra hele Jylland. De indsamlede midler skulle ikke bruges direkte, men derimod anbringes i en bank til den højest mulige rente. Overskuddet skulle så løbende sendes til Padborg Sparekasse og stilles til rådighed for en komité, der skulle væl-

ges i Sydslesvig og have sæde i Slesvig by. Komiteens arbejdsområde skulle være de fire sydligste amter samt de såkaldt gammelslesvigske øer Helgoland og Femern. Ifølge referatet fra mødet i Tinglev skulle pengene bruges til »organisationsarbejde« samt til »alt på det kulturelle område liggende arbejde«. Hvad der nærmere bestemt gemte sig under disse begreber, fremgår ikke af kilderne. Derimod skulle velgørenhedsarbejdet, det vil sige fødevareuddelingen, suppekøkkenerne, børnerejserne med mere ordnes som hidtil, det vil sige ved finansiering fra gang til gang, foretaget af de enkelte foreninger i Danmark.²

Endnu var der en del arbejde at gøre for Jesper Hansen, inden organisationen var på plads. Og det kostede penge. Her var redaktør Søren Wittrup Nielsen fortsat et nyttigt bekendtskab. Læge Aage Lauesgaard, Toftlund, der påtog sig en ledende rolle i arbejdet på dansk side, henvendte sig i den anledning til redaktøren for *Jyllands-Posten*. Lauesgaard takkede for den støtte, redaktøren hidtil havde ydet, og udtrykte håb om, at redaktøren også ville støtte det videre arbejde. Han forsikrede, at arbejdet ikke var i modstrid med Grænseforeningens arbejde, og at det i det hele taget lå folkene bag bevægelsen fjernt at forsøge at sprænge Grænseforeningen. Arbejdet skulle blot være et supplement til Grænseforeningen og til fordel for de områder, »hvor Grænseforeningen hidtil ikke har kunnet eller måske ikke har turdet gå hen«. Lauesgaard fortsatte sit brev til Søren Wittrup Nielsen med at se frem i tiden: Hvis det lykkedes at få den påtænkte organisation stablet på benene, ville der være gode muligheder for at føre danskheden syd for zone II frem til sejr. I så fald ville man nemlig kunne udvide det såkaldt »politisk-folkelige« arbejde, som Peter Lassen hidtil havde varetaget, til et bredere arbejde med skoler, biblioteker, samt med rejsning af forsamlingshuse, som også kunne benyttes som skolestuer.³ Set med nutidens øjne og med udviklingen i Sydslesvig efter 1945 in mente, kan de planer, som Aage Lauesgaard her fremlagde, måske synes såre uskyldige. I samtiden derimod var sådanne tanker overordentligt kontroversielle, og hvem der dristede sig til at formulere dem offentligt, risikerede at blive sat godt og grundigt på plads i pressen, hvis ikke man ligefrem blev beskyldt for at bedrive landsskadelig virksomhed. Derfor var det så meget desto mere bemærkelsesværdigt, at redaktøren på *Jyllands-Posten* kvitterede for Aage Lauesgaards brev med en check på 500 kr. til Jesper Hansens fortsatte arbejde. Redaktør Søren Wittrup Nielsen påpegede dog, at det var nødvendigt, at man fulgte J.C. Christensens råd og allierede sig med gårdejer Jens Ledgaard, som kunne tale den nye bevægelses sag i Grænseforeningens hovedstyrelse og bane vejen for et samarbejde de to organisationer imellem.⁴

Det var lettere sagt end gjort. For nok var Jens Ledgaard fra Jylland, og ganske vist havde han ry for at være en varm fortaler for dansk arbejde på de sydlige strøg i Sydslesvig. Men han var aldeles uvillig til at hjælpe de jyske zone-III-aktivister med at oprette en organisation, der skulle tage sig af det arbejde, han selv sad i Grænseforeningen for at varetage. Alle-rede på hovedstyrelsesmødet i november 1924 tog han sagen op, hvorefter det kom til en længere forhandling. Jens Ledgaard pegede på, at han på sin gård i Vestjylland nærmest var blevet »rendt på dørene af separatister«, nationalt engagerede unge jyder, som ønskede at gøre noget for de sydligste egne af Sydslesvig. En af disse separatister havde været Jesper Hansen. I det hele taget talte Jens Ledgaard på hovedstyrelsesmødet i november 1924 djærve ord imod den generelle tendens til særarbejde og splittelse i arbejdet for danskheden syd for grænsen, herunder også Jutta Skrumsager Madsens særarbejde med foreningen Slesvighus. Jens Ledgaard understre-gede, at det var nødvendigt med en omlægning af Grænseforeningens ar-bejde, hvis jyderne skulle være med og ikke skulle gå deres egne veje. Hvis ikke man viste imødekommenhed overfor jydernes ønsker og krav om at gå mere offensivt til værks i det sydlige Sydslesvig, risikerede man, at de dannede deres egen forening »og overlod øerne til sig selv«.

Grænseforeningens formand, general Ulrich, gav på hovedstyrelses-mødet sin tilslutning til Jens Ledgaards indlæg. Også han beklagede de mange spredte og selvbestaltede indsamlinger til fordel for Sydslesvig – ikke mindst dem, der blev arrangeret af ledende Grænseforeningsfolk uden om Grænseforeningens sædvanlige kanaler. Efter en længere diskussion enedes man om at takke Jens Ledgaard for at have rejst drøftelsen. Hvad angik den af Jens Ledgaard krævede »omlægning«, vedtog hovedstyrelsen, at bevillingerne til Flensborg skulle nedskæres, og at Grænseforeningens midler »i langt højere grad end hidtil« skulle komme det øvrige Sydslesvig til gode. Ifølge referatet fra mødet indskærpede Jens Ledgaard herefter endnu en gang, at det var nødvendigt, at man i Grænseforeningen gjorde, hvad man kunne, for at hæmme separatistbevægelsen *uden* at føre kamp imod den. Jens Ledgaard understregede, »at man overalt i Jylland kunne danne sønderjyske foreninger under Grænseforeningen«, og han krævede, »at man sendte en rejsesekretær rundt i Jylland for at tage sig af denne opgave. Til sidst nærmest truede Jens Ledgaard hovedstyrelsen ved at ud-tale, at hvis Grænseforeningen ikke ville støtte andet end Flensborg, ville jyderne ganske enkelt ikke være med.

Jens Ledgaards energiske forsøg på at tage vinden ud af separatisterne ved at tvinge Grænseforeningens arbejde mere i offensiven, bar tilsyneladende frugt. Udover beslutningen om en generel forskydning af Grænse-

foreningens arbejde til de sydlige egne, vedtog man på samme hovedstyrelsesmøde efter forslag fra rektor H.P. Hansen at overdrage ansvaret for Flensborghus Bogsamling til den nystiftede Dansk Biblioteksforening for Flensborg og Omegn. Samtidig blev det vedtaget, at biblioteksforeningens arbejdsområde skulle udstrækkes til at omfatte hele Sydslesvig. Med et pennestrog blev det kontroversielle sydlige bogarbejde, som Holstein Rathlou havde udført i hemmelighed i de første år efter 1920, legaliseret og formaliseret. Som en yderligere indrømmelse til jyderne blev organisationsudvalget bedt om til næste hovedstyrelsesmøde at udarbejde et forslag til en ny valgform til hovedstyrelsen, således at der blev sikret jyderne en mere ligelig andel af pladserne. Dette opdrag mundede siden hen ud i den før omtalte nye valg måde til Grænseforeningens hovedstyrelse, der indebar de såkaldt tingvalgte medlemmer.⁵

Grænseforeningen valgte altså at følge Jens Ledgaards forslag om at indrømme jyderne større indflydelse på arbejdet. Alternativet havde formentlig været et langt og udsigtløst slagsmål, muligvis endda Grænseforeningens sprængning. Det var de færreste i Grænseforeningens hovedstyrelse interesseret i. Tilbage stod kun spørgsmålet, om den luns, man havde kastet hen til jyderne, var stor nok til at lukke munden på dem.

Personkredsen bag den jyske bevægelse lader sig i dag ikke afstikke præcist. Den helt centrale skikkelse var bogtrykker Jesper Hansen fra Varde. Til kredsen hørte også redaktør Erik Hansen, *Kolding Avis*, samt Viggo Julius von Holstein Rathlou. Sidstnævnte lå som nævnt netop på dette tidspunkt i åben krig med Grænseforeningen omkring forholdene i Sønderjysk Forening for Aarhus og omegn. Det var formentlig denne strid, der fik kredsen omkring 3. Zones Kontor i Århus med arkitekt M.B. Fritz i spidsen til at tage parti for den nye bevægelse. Med 3. Zones Kontor, der under afstemningskampen 1919-1920 havde været central i arbejdet med den store rømningsadresse for afstemningszone III, var kontakterne til de øvrige sønderjyske foreninger i Jylland sikret. Det var formentlig også denne strid, der fik læge Aage Lauesgaard i Toftlund til at gå ind i arbejdet. Aage Lauesgaard og Holstein Rathlou havde en fælles fortid som fremtrædende medlemmer af de frivillige nationale skyttekorps, der havde haft deres storhedstid i begyndelsen af århundredet. Venskabet fra soldatertiden havde holdt sig lige siden.⁶

Det mest prominente medlem af kredsen var forfatteren Thorkild Gravlund. Han var formentlig også en af de få inden for kredsen, der med en vis teoretisk pondus kunne argumentere for bevægelsens ideologiske ståsted og eksistensberettigelse. Thorkild Gravlunds deltagelse i bevægelsens arbejde var, ligesom hans engagement i Ligaen D.D.D., begrundet i forestillin-

gen om, at det sydslesvigske arbejde kun kunne bære frugt, hvis det blev udført på det, som han kaldte »de rene linjer«. Ethvert arbejde for Sydslesvig måtte tage afsæt i et åbent og utilsløret krav om at få hele Sydslesvig til Danmark. Af en kort brevveksling mellem Thorkild Gravlund og redaktør Ernst Christiansen fra begyndelsen af februar 1925 får vi et indblik i Gravlunds bevæggrunde for at gå ind i De jyske Separatister. Ernst Christiansen, som i mangt og meget sympatiserede med Thorkild Gravlunds arbejde, og som jævnligt lod forfatteren komme til orde i *Flensborg Avis*, bebrejdede ham, at han var gået ind i den jyske bevægelse, fordi han derved modarbejdede Grænseforeningens bestræbelser på at samle hele det danske arbejde i Sydslesvig. Thorkild Gravlund fastholdt derimod, at den samling, som redaktøren så kategorisk holdt på, i virkeligheden betød en svækkelse for den danske sag i Sydslesvig, fordi man måtte opgive retskravet på Ejdergrænsen: »Kun på de rene linjer, arveret til jord og race kan vi modtage tilslutning, og kun ud fra vor rene ret kan der rejses en vækkelse. På almisser til Mellemslesvig fås ingen folkerejsning.«⁷

Hvad angik betragtningerne om sydslesvigske forhold, var Ernst Christiansen for så vidt enig med Thorkild Gravlund: »Jeg tror også på arveretten til jord og race, men tror, at hvis ikke denne arveret er blændværk, så vil den før eller senere bryde igennem i folkeliv og folkevilje – arven må jo netop være slumrende vilje.« Det, der skilte de to ordførere, var spørgsmålet om, hvordan den slumrende vilje skulle vækkes. Gravlund ville gå lige til sagen og mente i bedste Liga-ånd, at budskabet måtte blæses i basun i Danmark – uanset hvor mange fjender man med en sådan fremgangsmåde fik på halsen. Ernst Christiansen derimod ville have samling i Danmark. Kun sådan ville det være muligt at opnå vækst for danskheden i Sydslesvig. Ifølge Christiansen havde det officielle Danmark selv fraskrevet sig kravet på Sydslesvig i 1920, og derfor var det nu kun sydslesvigerne selv, der kunne føre landsdelen tilbage til Danmark. Det eneste, man i Danmark kunne gøre for sydslesvigerne, var – som det var Grænseforeningens erklærede formål – at samle så mange danskere som muligt bag støtten til den sydslesvigske danskhed, som så på sin side måtte se at blive så talstærk som muligt. Kun sådan kunne man nå endemålet, som i øvrigt var det samme som det Thorkild Gravlund arbejdede for. Ernst Christiansen svarede: »Uden at komme ind på gentagelser vil jeg kun sige, [...] at folkeliets selvhævdelse er den eneste lovlige og efter 1920 mulige måde for os at hævde genforeningshåb på. Man kan dog ikke simpelthen bringe Danmarks afvisning i 1920 ud af verden. Stillingen er ikke mere den samme som efter 1864.«⁸

Thorkild Gravlund var tydeligvis irriteret over at møde modstand fra en

formodet allieret og spidsede derfor argumentationen yderligere til: Ernst Christiansen måtte, mente Thorkild Gravlund, mere end nogen anden være klar over, hvilke politiske konsekvenser dette »samarbejde« med anderledes tænkende parter kunne få. Her hentydede Thorkild Gravlund til H.P. Hanssen-fløjens samarbejde med radikale og socialdemokratiske kredse i Danmark og med tyske kredse. Dette samarbejde havde ført til, at flensborgerne og sydslesvigerne ved det afgørende møde i Aabenraa i november 1918, just som målet havde været inden for rækkevidde, var blevet lukket ude fra genforeningen med Danmark. Ifølge Thorkild Gravlund havde dette »samarbejde« været under indflydelse af dunkle forræderiske kræfter, »Det ukendte X«, der var en trussel mod enhver national handling: »[De ved] vel også, hvor stærkt de ukendte kræfter, kosmopolitiske, jødiske virker hos vore modstandere. Vi har jo ikke blot at gøre her med jævnt skikkelige og vildledte landsmænd, men med det ukendte X, der virker i nationernes kampe og altid det nationale imod.«

Dermed havde Thorkild Gravlund til overflod pointeret sin synsvinkel på de danske opgaver i Sydslesvig, ja, på grænsespørgsmålet i det hele taget: Den »rene linje« gjorde krav på hele Sydslesvig ned til Ejderen, og hvis man samarbejdede med parter, der ikke åbent vedkendte sig denne »rene linje«, ville man blive smittet af dekadencens og jødedommens internationale virus, der slog sig på menneskets evne til national handling. Thorkild Gravlund mente, at Ernst Christiansen ikke kunne være i tvivl om denne fare: »De kan, efter alt hvad der er gået forud, ikke være helt uden frygt for at blive overlistet i 'samarbejde'. Alene dette, at Grænseforeningens midler ikke bør bruges offentligt udover 2. zone, er jo et snigløb uden grund.«

For Thorkild Gravlund var samarbejde principielt af det onde, når det gjaldt om at føre åndelige vækkelsesbevægelser til sejr. Det kunne man for eksempel se af Indre Mission, afholdssagen, højskolerne – alle var de med stor succes blevet ført frem på de »rene linjer«, indtil de var begyndt at samarbejde. Derefter var det gået galt for dem alle. Med hensyn til det danske Sydslesvigarbejde fortsatte Thorkild Gravlund: »Det er almindelig folkepsykologi: Den må åbent vedkendes her [nord for grænsen, forf.]. At der er andre hensyn i Flensborg [hensynet til de tyske myndigheders vrede, forf.], er klart. Folkerace, -ret og -arv afgøres ikke ved kultur og skolevæsen. Sydslesvigerne er danske med eller uden kultur og kan kun forstås som danske. Dette skal rent videnskabeligt indses, og det arbejder jeg med så godt jeg kan, og et samarbejde, hvor det ukendte X blander sig, skal ikke finde os sovende her.«⁹

Thorkild Gravlunds cocktail af grænsepolitik og jødehad var formentlig

ikke beregnet for en videre kreds. For Ernst Christiansen var den uvivlsomt lige stærk nok. Det ses i hvert fald ikke, at redaktøren fortsatte brevvekslingen. Men der kan næppe herske tvivl om, at Thorkild Gravlunds grundlæggende krav om en national mobilisering i Danmark til fordel for Ejdergrænsen var tanker, der vakte sympati i store dele af de etablerede nationale kredse i Danmark, herunder også kredse, der på den ene eller den anden måde hørte til eller havde forbindelse med Grænseforeningen.

Et andet vidnesbyrd om de tanker, der lå bag den jyske bevægelse, stammer fra lederen af 3. Zones Kontor i Århus, arkitekten M.B. Fritz. Kort efter nytår 1925 skrev han et ganske ejendommeligt brev til oberst Jørgensen og general Ulrich, hvori han i overordentligt følelsesladede og højstemte vendinger udmaledede sin version af de kræfter, der lå bag den jyske bevægelse. Brevet blev sendt til København i en kuvert, der var lagt i en større kuvert sammen med et kort indledningsbrev. Meningen var, at oberst Jørgensen og general Ulrich skulle læse indledningsbrevet, hvori Fritz afkrævede dem et løfte om at behandle det andet brev i den dybeste fortrolighed. I samme øjeblik de brød forseglingen af den anden kuvert – den med det egentlige brev i – havde de givet deres løfte om absolut tavshed. Det var nu så som så med dette hemmelighedskræmmeri, for brevet blev faktisk læst højt på førstkommende forretningsudvalgs møde i Grænseforeningen.¹⁰ Hvorvidt M.B. Fritz's syn på sagen kan siges at være repræsentativt for resten af bevægelsen, står hen i det uvisse. Men da det er den eneste eksisterende samlede fremstilling af bevægelsens tilblivelseshistorie, fortjener indholdet alligevel at blive refereret nogenlunde udførligt.

Ifølge M.B. Fritz var bevægelsen opstået ud af Sønderjysk Kreds af 1918. Efter at det var blevet klart, at rømningen af afstemningszone III ikke ville blive gennemført, opstod tanken om at oprette en jysk støtteforening til fordel for Sydslesvig, og her var det naturligvis først og fremmest afstemningszone III, man havde i tankerne, eftersom det var den, man hidtil havde kæmpet for. Ifølge arkitekt Fritz samledes ønskerne om en stor jysk støtteforening i 3. Zones Kontor i Århus, som Fritz selv bestyrede.

I sit brev til oberst Jørgensen og general Ulrich beskrev arkitekt Fritz drivkraften bag planerne om en jysk sammenslutning på følgende måde: »Jyden«, som han tildelte en egen folkekarakter, der på flere punkter adskilte sig fra de øvrige danskeres, havde nærmest i *nødværge* grebet ind for at komme sine nødstedte jyske brødre i det sydligste Sydslesvig til undsætning: »Hvem var det, der måtte afbøde Københavns og øernes slunkne og anti-nationale afstemning, der modsatte sig modtagelsen af Nordslesvig? Det var Jylland med sit overmægtige stemmetal, der stemte Sønderjylland hjem, det var den jyske bonde, der kendte blodets røst. Og den jyske

bonde kender ikke forskel på en dansker, som bor i Flensborg eller ved Dannevirke, ved Østersøen eller Vesterhavet. Alle skulle hjælpes, hver på sin måde, materielt eller kulturelt, alle være lige velkomne og føle sig lige hjemmehørende heroppe, rig og fattig, højre og venstre, radikal eller socialist, hvad kom det os ved. De var af vor race, var det ikke nok?»

Ifølge arkitekt Fritz havde man, umiddelbart efter at den nye grænse var trukket, planlagt at afholde et stort stiftende møde i Kolding med delegerede fra hele Jylland samt med deltagelse af enkelte »gode mænd« fra det øvrige land, herunder f.eks. greve Bent Holstein, hvis navn var uløseligt knyttet til arbejdet for zone III. Mødet måtte imidlertid udskydes nogle måneder, fordi det uheldigvis faldt sammen med et stort ungskeue i Kolding, der gjorde det umuligt at indkvartere de mange tilrejsende i byen. Ifølge arkitekt Fritz blev denne udsættelse skæbnesvanger for De jyske Separatister: I mellemtiden stiftedes Grænseforeningen i København, og efter opfordring fra København, herunder fra greve Bent Holstein, opgav jyderne at danne deres egen sammenslutning. I stedet gik man nu ind i det landsdækkende samarbejde. Dengang havde arkitekt Fritz selv været for en sådan samling: »Ak ja! Jeg skjuler ikke, at jeg selv var en af de ivrigste til at arbejde for, at vi skulle opgive vor jyske forening i det forjættende håb, at her var et solidt grundlag for den store nationale genfødsel, her var virkelig sagen, som ad åre skulle samle hele vort folk, den ene fælles handling i kærlighed. Jeg syntes dengang, at det var som et vink fra oven.«

Men de store forventninger var snart blevet gjort til skamme, mente arkitekt Fritz: Man var blevet lovet, at Grænseforeningens ledelse varetog omsorgen for danskheden syd for grænsen. Men hvad var der sket? Der var udrettet et stort og frugtbringende arbejde for danskheden i *Flensborg*, og den tysksprogede dansksindede presse i Sydslesvig havde naturligvis også sin store værdi. Men Grænseforeningen havde stirret sig blind på Flensborg og opland, og de spredte krummer, der trods alt faldt uden for zone II, fik den mindst lige så talstærke danskhed dér til at føle sig som mindreværdig og laverestående: »Og denne bevidste separation [mellem zone II og zone III, forf.] har skabt ondt blod, ja, det som aldrig burde være sket, *mishag og modvilje* mod hele Kongeriget, fordi Grænseforeningen har handlet i hele folkets navn. Grænseforeningen har handlet som en separat københavnsk Flensborg-forening, mens den havde hele landets autorisation og mandat til at arbejde for hele danskheden og med hele folkets nationale del som ivrig medarbejder. Lad mig tilføje straks, at i hovedsagen nærer vi ingen tvivl om, at Grænseforeningen har været besjælet af den tro, at denne var den bedste vej til at nå det mål, som vi i vore hjerter alle er fuldstændig enige om.« Ifølge arkitekt Fritz var det altså ikke

jyderne, der fortjente betegnelsen »separatister«. Det var den angiveligt københavnerdominerede og Flensborg-fikserede Grænseforening, der af hensyn til statslig mammon havde forsømt sit oprindelige Dannevirke-standpunkt. Hvis nogen fortjente betegnelsen »separatister«, var det ingen andre end Grænseforeningen selv.¹¹

Det næste skridt i retning af den planlagte jyske organisation var at sammenkalde til et stiftende stormøde. Det blev berammet til den 29. marts i Fredericia 1925 og skulle finde sted i forsamlingsbygningen lige over for Den tapre Landsoldat og Prinsens Port. Det var et imponerende program, der blev lagt for dagen. Ifølge den foreløbige dagsorden, som Jesper Hansen sendte ud til alle de formænd, der havde skrevet under på hans liste, ville mødet blive indledt af folketingsmedlem greve Bent Holstein. Dernæst ville sydslesvigerne fremlægge deres tanker om mål og midler, og efter en fællesspisning ville ingen ringere end forhenværende statsminister J.C. Christensen tale.¹²

For Grænseforeningen måtte det nu gælde om i mellemtiden at tage så meget vind ud af sejlene på separatisterne som muligt. I en skrivelse til samtlige foreninger bedyrede Ulrich, at den nye bevægelse byggede på den fejle forudsætning, at Grænseforeningen af politiske og økonomiske årsager ikke støttede det nationale arbejde syd for zone II. Ifølge Ulrich eksisterede zonebegrebet slet ikke for Grænseforeningen. Foreningen havde imødekommet ethvert krav, der var lydt – også fra de sydligste egne. Ganske vist havde foreningen haft meget at se til i Flensborg og omegn siden 1920, men man havde dog også fundet midler til dansk undervisning og til bibliotekssagen syd for 2. zone, ja, man havde endog støttet Gottorpföreningen og den frisiske forening med kontante bidrag. Når det ikke var blevet til mere i zone III, understregede Ulrich, skyldtes det også, at man ikke havde fået forelagt »en virkelig plan« fra sydslesvigernes side. Til sidst i skrивelsen opfordrede formanden til, at foreningerne i stedet for at sprænge organisationen valgte en ny ledelse, såfremt man var utilfreds med den gamle. Formanden kunne sluttelig meddele, at Grænseforeningens forretningsudvalg havde planlagt at mødes med lederne af hele den danske bevægelse i Sydslesvig, herunder også Peter Lassen. Dette møde skulle finde sted den 17. marts 1925.¹³

Det lå i kortene, at dette møde ville blive særdeles hedt for Peter Lassen. Han ville her komme til at sidde ene mand mod hele Grænseforeningens forretningsudvalg, Ernst Christiansen og resten af Flensborgledelsen, og alle disse menneskers plan ville naturligvis gå ud på at banke ham så meget på plads, at det annoncerede møde i Fredericia løb ud i sandet. Uden Peter Lassen ville De jyske Separatister være intet. Fremgangsmåden på

Tinglev, den 13. Marts 1925.

Efter indtrængende Opfordring fra vore sydligstboende, udelukkede, slesvigske Landsmænd om Støtte til deres Kamp for at bevare og udvikle Danskheden og i Henhold til Deres Underskrift paa Bogtrykker Jesper Hansens Liste indbydes De til at deltage i et Møde i Fredericia.

Det afholdes Søndag den 29. Marts 1925, Kl. 2 præcist (Eftm.), i Den folkelige Forsamlingsbygning i Danmarksgade, lige overfor Landsoldaten og Prinsens Port.

Der gøres opmærksom paa de billige Søndagstog.

Foreløbig Dagsorden:

Kl. 2 præcist aabnes Mødet. Indledningsforedrag af Greve BENT HOLSTEIN, M. F.

Derpaa fremsætter Sydslesvigerne deres Tanker om Maal og Midler. — Kl. 4-5: Fællesspisning. — Kl. 5 præcist fortsættes Mødet. Det slttes saa betids, at man kan naa Aftentogene (8⁰⁵ o. s. v.)

Ved et senere Møde taler forhenv. Statsminister J. C. CHRISTENSEN.

Paa den indbydende Kredses Vegne

Jesper Hansen.

På et stort anlagt møde i Fredericia forsøgte utilfredse Dannevirke mænd både inden for og uden for Grænseforeningen at få grundlagt en ny støtteforening til fordel for det sydlige arbejde. Mødet fandt sted den 29. marts 1925, og ifølge indbydelsen skulle der tale prominente folk som greve Bent Holstein og J.C. Christensen. Disse dukkede imidlertid ikke op. Om de pågældende havde fortrudt at tale, eller om arrangørerne havde gjort regning uden vært, blev aldrig opklaret. Landsarkivet for Sønderjylland.

mødet viste sig at være en ligelig blanding af gulerod og pisk, hvilket blandt andet kom til udtryk ved, at mødet var delt i to: I den første del skulle der tales om overordnede principielle spørgsmål – selvfølgelig med understregning af, at man måtte stå samlet i arbejdet, og af mulighederne for at optage alle typer Sydslesvigarbejde, såvel kulturelt, som politisk, nordligt som sydligt. I den anden del af mødet skulle Peter Lassen så sættes under pres.

Mødet er et af de få udførligt refererede møder om principperne for Grænseforeningens arbejde i mellemkrigstiden. Ordskiftet har overordentlig stor relevans i denne sammenhæng, fordi det giver et sjældent kig ind i det øverste niveau i Sydslesvigarbejdet, altså på det niveau, hvor den nationale ideologi blev udmøntet i strategi. Alene af denne grund er det nødvendigt at følge slagets gang nøje. Dertil kommer, at et referat af dette fortrolige møde senere på året slap ud og blev anvendt i et frontalangreb mod Grænseforeningen og dens arbejdsmetoder.

En af de første, der fik ordet, var redaktør Ernst Christiansen, *Flensborg Avis*. Han tilbageviste den ofte udtalte påstand, at der blev givet for mange midler til arbejdet i Flensborg og for lidt til arbejdet i landdistrikterne. Dette var ikke tilfældet, idet mange af de midler, der blev stillet til rådighed for Flensborg, alligevel blev anvendt uden for byen. Den tyskskrevne presse var et godt eksempel på denne praksis, og Christiansen opfordrede derfor til, at Grænseforeningen bidrog til, at *Neue Flensburger Zeitung* fik vilkår, der gjorde det muligt for bladet at få fremgang igen. Ernst Christiansen mente i øvrigt, at der blev ofret uforholdsmæssigt mange penge til skoler og biblioteker og for lidt på det nationale og det national-politiske arbejde, som ifølge redaktøren »dog var det vigtigste«. Derfor ville det være uheldigt, hvis det skulle lykkes separatisterne at danne en ny organisation. De burde i stedet lægge deres arbejde inden for Grænseforeningen.

Blandt deltagerne var også historieprofessoren Knud Fabricius. Ifølge referatet understregede han, at det var op til sydslesvigerne selv, om de ville gøre hans tanker til deres. Der kunne imidlertid ikke være tvivl om, at de i hvert fald faldt i Peter Lassens smag: Valget i 1925 havde vist, at »den danske vækkelse« først og fremmest var kommet blandt husmænd og landarbejdere – i byerne hos industriarbejderne. For at udbygge stillingen her var det nødvendigt med øgede bevillinger til arbejdet. Fabricius gav dernæst nogle historisk begrundede betragtninger om mulighederne for det politiske arbejde i det sydligste Sydslesvig. Man måtte tilpasse programmet til befolkningen dér, mente han: For at få landbefolkningen i tale burde man overveje, om man kunne udvide Den slesvigske Forenings politiske program til også at omfatte krav om sociale reformer. Det kunne for

eksempel vise sig at være virksomt på halvøen Svans syd for Slien og i det østlige Angel, hvor der var mange store godser, og hvor befolkningen var fattige fæstebønder, hvis vigtigste husdyr ifølge Fabricius var grisen. Han fandt det derfor nærliggende, at Den slesvigske Forening stillede krav om udstykning af de store godser og oprettelsen af husmandslodder samt adgang til stats- eller kreditforeningslån. Han fortsatte: »Den danske bevægelse bør vise denne underklasse på alle måder, at den ønsker deres udvikling i alle retninger både materielt og åndeligt, og den kan henvise til, at Danmark i så henseende står som et mønsterland, hvor disse krav allerede er virkeliggjorte.«

Efter nogle drøftelser af forskellige spørgsmål af mere konkret karakter blev første del af mødet afsluttet. Nu skulle man diskutere De jyske Separatister. Men frem for alt var man interesseret i at høre, om denne åbenhjertige fremlæggelse af Grænseforeningens og mindretalsledelsens visioner for Sydslesvigarbejdet havde gjort så meget indtryk på Peter Lassen, at han kunne bringes til at afblæse oprøret.

Formanden indledte med at ridse baggrunden for separatistbevægelsen op. Han var overbevist om, at bevægelsens fremkomst netop nu hang sammen med Holstein Rathlous strid med Grænseforeningen. Ulrich havde afvist et forsøg fra Aage Lauesgaards side på at mægle i striden, og det var formentlig denne afvisning, der havde fået Aage Lauesgaard til at arbejde for at splitte Grænseforeningen. Dernæst fremlagde Peter Lassen bevægelsens tilblivelseshistorie, idet han understregede, at det var Aage Lauesgaard, der havde presset på, for at Peter Lassen skulle tage med til det første møde i Århus. Her var det blevet besluttet at samle sig om arbejdet for Sydslesvig uden at skade Grænseforeningen. Peter Lassen var blevet bedt om at udarbejde en plan for, hvordan dette kunne arrangeres. Han var dernæst blevet enig med sig selv om, at der måtte dannes en særskilt forening eller fond med hovedsæde i Århus, som årligt stillede sine renteindtægter til rådighed for et lille sydslesvigsk udvalg, som skulle bære det fulde ansvar for forvaltningen af midlerne.

Valdemar Harsløf afbrød disse udredninger og slog fast, at der for Grænseforeningen ikke eksisterede nogen zonegrænser. Nogle medlemmer ville gå til Dannevirke, andre til Ejderen. Dette var, fortsatte Harsløf, »i og for sig ret ligegyldigt. Hovedsagen var, at vi overhovedet ikke anerkendte nogen zoneinddeling«. Den nye bevægelse kunne altså lige så godt virke inden for Grænseforeningen som udenfor, og derfor rådede Harsløf til, at den nye bevægelse blev brugt til at styrke Grænseforeningen – ikke mindst til fordel for de sydligste egne af Sydslesvig. Formålet med Grænseforeningen, understregede Harsløf, måtte være at udvide og styrke foreningen,

»så at vi ikke blot bliver en økonomisk magt, men også en politisk. Vi havde dog haft den glæde, at man hos politikerne regnede Grænseforeningen som repræsenterende en offentlig politisk mening.«

Det var tilsyneladende først, da den slagkraftige Peter Grau fyrede op under Peter Lassen, at der blev opnået virkelige resultater: Peter Grau anklagede direkte Peter Lassen for at have fodret jyderne med »perfide fortolkninger« af de faktiske forhold i Grænseforeningen. Peter Lassen havde på uforsigtig måde »leget med en ikke ufarlig ild«, og til trods for, at der var givet ham »meget vidtgående oplysninger« om Grænseforeningens virkelige arbejdsgrundlag, havde han ikke benyttet disse oplysninger til at tage livet af de falske forestillinger hos jyderne, tordnede Peter Grau.

Peter Lassen var kommet på hælene. Nu undskyldte han sig med, at det jo ikke var ham, der havde startet bevægelsen. Han var blot blevet opfordret udefra til at træde til. Desuden ville det være umuligt at standse bevægelsen. Dertil var den allerede for fremskreden i sin organisation. Det eneste, Grænseforeningen kunne gøre, var at arbejde »samme vej« som De jyske Separatister. Peter Grau fastholdt sit pres på Peter Lassen: Hvis hele balladen blot endte med, at man alligevel arbejdede »samme vej«, måtte det skyldes, at den nye bevægelse var begyndt under forkerte forudsætninger, ræsonnerede Peter Grau. Det måtte da være Peter Lassens opgave på mødet i Fredericia at berigtige denne alvorlige fejltagelse.¹⁴

Således sluttede mødet. Nu var det spørgsmålet, om Peter Lassen havde fået så mange »meget vidtgående oplysninger« om Grænseforeningens mål, at han afblæste oprøret. Afgørelsen ville falde på det forestående møde ved i Fredericia. Men inden vi skrider til en skildring af dette vigtige møde, er det nødvendigt, at vi vender blikket mod Sydslesvig. Her fik Peter Lassens samarbejde med De jyske Separatister nemlig ganske håndgribelige konsekvenser.

13. To mindretal i Slesvig by

Peter Lassens svar på nedgangen i den danske bevægelse i det sydlige Sydslesvig var en styrkelse af den politiske linje, han havde nedfældet i foreningen. Gottorpforeningen skulle først og fremmest være et hjemstavnspolitisk forum og ikke en forening, hvor der blev stillet høje krav til medlemmernes færdigheder i dansk sprog og danske forhold. I realiteten var Gottorpforeningen et politisk parti. Ganske vist var foreningen ifølge sin egen selvforståelse *alt andet* end et parti, fordi den var tænkt som samlende forum for *alle* socialgrupper, der skulle stå sammen om at tjene hjemstavns interessener. Reelt var der imidlertid tale om en politisk bevægelse. De første års samarbejde med Jutta Skrumsager Madsen omkring afholdelse af danskundervisning og diverse kulturelle aktiviteter fik tilsyneladende en ende. Sproget i Gottorpforeningen var tysk eller plattysk, og i det hele taget var Gottorpforeningen så åben og imødekommende som overhovedet muligt over for den tysksindede og tysktalende flertalsbefolkning. Det tydeligste vindesbyrd herom var det forhold, at man ifølge Gottorpforeningens vedtægter – i modsætning til Flensborgafdelingens – ikke behøvede at være dansksindet for at melde sig ind. Som medlem af Den slesvigske Forening for Gottorp Amt kunne man meget vel være tysksindet. Ifølge vedtægterne hed det: »Enhver person over 18 år, boende i foreningsområdet, som er kendt af et bestyrelsesmedlem eller en tillidsmand som uplettet og som politisk stabil, og som kan godtgøre, at hans forfædre førend 1864 som hjemstavnsberettiget har boet i det daværende hertugdømme Slesvig, ligegyldigt om han nu for øjeblikket er dansk- eller *tysksindet* [min fremhævning, forf.] eller om han er friser, kan optages som aktivt medlem af foreningen.«¹

Alt, hvad der krævedes af et vordende medlem, var, at han eller hun var født i området mellem Kongeåen og Ejderen – eller rettere: at hans eller hendes familie havde boet i området før 1864. I parentes bemærket kunne foreningen altså ikke påberåbe sig sindelagsprincippet, når foreningen med jævne mellemrum fra grænsetysk side blev beskyldt for at huse ikke-danske medlemmer. Det skulle være så nemt som muligt for nye medlemmer at finde ind i foreningen. Dette blev blandt andet fremmet gennem en mere eller mindre systematisk uddeling af fødevarer, tøj og andre mate-

rielle goder, som blev sendt til Slesvig by fra Danmark – først og fremmest fra Holbæk Amt. Som vi har set i et tidligere kapitel, fik i hvert fald Laust Christensen, der både stod for medlemsindtegningen og fødevareruddelingen, efterhånden samvittighedskvaler, fordi han følte, at medlemmerne blev lokket til huse med materielle goder og kontant støtte.

Peter Lassens hjemstavnspolitik fik et nyt rygstød, da han fik kontakt til De jyske Separatister. Nu blev der skudt flere penge ind i organisationsarbejdet. Det betød imidlertid langt fra, at forholdene i baglandet var afklaret. Jutta Skrumsager Madsen fortsatte sit private sydslesvigske dannelsesprojekt, og hun var hverken uden midler, evner eller venner – heller ikke inden for Grænseforeningen. Hun var fortsat ejer af Slesvighus, og hun var medlem både af hovedstyrelsen og Skole- og Bogudvalget for Sydslesvig. Og endelig havde hun i foreningen Slesvighus sin helt egne finansieringskilde, der satte hende i stand til at fortsætte sit arbejde i Slesvig by.

Med to så vidt forskellige begrundelser for at støtte arbejdet i Sydslesvig var det uundgåeligt, at bevægelsen i Slesvig by brækkede midt over. I sommeren 1924 tog Laust Christensen og en gruppe af Den slesvigske Forenings medlemmer konsekvensen og brød ud af foreningen. En konkurrerende mindretalsforening blev dannet under navnet »Dannevirke« – et navn, der ganske betegnende havde en entydig dansk-national appel til forskel fra »Den slesvigske Forening«. Blandt udbrydergruppens ledende skikkelser var foruden Laust Christensen en sejlmand ved navn Emil Thamm, som i øvrigt stammede fra Wittenberge omtrent midt mellem Hamborg og Berlin. Thamm havde hidtil været rejsesekretær for Den slesvigske Forening for Gottorp Amt, formentlig en af de tre agitatorer, som sammen med Jesper Hansen havde arbejdet for Peter Lassen ved valgene i 1924. Men da man skulle være født slesviger for at »rigtigt« medlem, måtte Thamm ifølge sagens natur søge andre venner. Når han ikke kunne blive slesviger, måtte han i stedet blive dansker. Thamm fortsatte sit hvervearbejde, nu blot for den konkurrerende forening, der udover indvandrede »rigstyskere« som Thamm fortrinsvis bestod af folk, der var i arbejde, eller som før 1920 var indvandret til Slesvig by fra Nordslesvig (og dermed talte dansk), eller begge dele. Det samlende i foreningen Dannevirke var en åben tilslutning til Danmark, dansk kultur og dansk sprog – og til Jutta Skrumsager Madsen.

Der var også et andet beslægtet spørgsmål, der skilte vandene i Slesvig by, nemlig spørgsmålet om, hvorvidt arbejdet som øverste mål skulle have grænserevisionen. Ifølge Peter Lassen selv pegede hjemstavnslinjen i Den slesvigske Forening for Gottorp Amt nemlig i den retning. Kort sagt: For-

eningen havde indrettet sit arbejde med grænserevision som mål, mens foreningen Dannevirke med sine høje krav til medlemmernes sprogkunderskaber, sindelagsskifte og kulturelt engagement, afgrænsede mindretallet i Slesvig by til en mikroskopisk enhed, som ikke med nogen som helst rimelighed kunne gøre krav på genforening. Foreningen Dannevirke var altså en sydslesvigsk aflægger af Aabenraaretningen, forklarede Peter Lassen Thorkild Gravlund: »Her har du også forklaringen på modsætningen her i Gottorp Amt – Gottorpforeningen og Dannevirkeforeningen. Dannevirkeforeningens medlemmer er simpelthen de i Gottorp Amt boende tilhængere af Aabenraaretningen. Men heldigvis drejer det sig tilsyneladende om højst en halv snes personer. Hvad er så forskellen mellem Aabenraaretningen, ligegyldig hvor den så end bor, og os andre? Aabenraaretningen i det danske folk repræsenterer manden, sådan som han er i hans alderdom, levende på massen af hans manddoms arbejde, kun opsat på at holde den sammen og nyde den, fuldstændig stillestående uden mindste spor af fremgang eller endog mindste udsigt dertil. Vi andre derimod, også ligegyldig hvor vi så end bor [...] repræsenterer manden i hans manddomsår, altså et tidspunkt, der vil og tør påtage sig en livsgerning, og som kan og vil opnå de tilsigtede resultater. Og her vil det sige, at det er resultater, som dansken skal stræbe efter og opnå, hvis han ikke vil miste sin eksistensberettigelse som nation.«²

Det hørte i øvrigt til sjældenhederne, at Peter Lassen stillede modsætningsforholdet så skarpt op. Muligvis var det den eneste gang. Tilbageholdenheden med at sætte fingeren på problemets kerne skyldtes utvivlsomt, at splittelsen kompromitterede ikke blot Den slesvigske Forening for Gottorp Amt, men også Peter Lassens omdømme som fører for bevægelsen. Hvis det blev almindelig kendt i Danmark, at de medlemmer, som ønskede at bekende sig til dansk sindelag og dyrke dansk åndsliv og sprog, ligefrem havde været nødt til at *bryde ud* af Den slesvigske Forening for Gottorp Amt for at få mulighed for det, kunne det blive overordentligt svært at begrunde, hvorfor foreningen overhovedet skulle have støtte fra Danmark. Hvis Den slesvigske Forening for Gottorp Amt ikke beskæftigede sig med kultur og sprog, måtte det jo betyde, at dens arbejde udelukkende var politisk – måske oven i købet grænserevisionistisk og »spæk-dansk«? Det var en konklusion, der kunne blive særdeles farlig for Den slesvigske Forening for Gottorp Amt – naturligvis forudsat at den kom til den danske offentligheds kendskab. Derfor gjaldt det om at gå så stille med dørene som muligt.

Dette hemmelighedskræmmeri var Dannevirkemændene i Grænseforeningen med på. For enhver pris måtte det undgås, at årsagen til splittelsen

i Slesvig by blev kendt i kritiske kredse – det gjaldt både inden for som uden for Grænseforeningen. På den anden side var der ikke tvivl om, hvor Dannevirkemændenes sympatier lå. Det fremgår f.eks. af et brev fra rektor H.P. Hansen til Ernst Christiansen fra februar 1924. I Dannevirkemændenes øjne var det ikke De jyske Separatister, der var det største problem. Det var derimod Jutta Skrumsager Madsen: »Vi sukker stadig over mangel på disciplin og samling. Snart støder man på nydannelse hist og en separatistsamling her. Navnlig ærgrer vi os over fru Skrumsagers særvirksomhed. Den er både planløs og kostbar.«³

I første omgang forsøgte Den slesvigske Forening for Gottorp Amt at give Laust Christensen skylden for splittelsen. Den 10. august 1924 klagede man til Grænseforeningen og krævede ham fjernet med den begrundelse, at han støttede udbryderne. De egentlige årsager til dannelsen af den nye forening kom Den slesvigske Forening for Gottorp Amt ikke ind på. Blot nøjedes man med at pege på, at Laust Christensen ikke var kvalificeret til sin stilling som lærer, hvilket man blandt andet kunne se af det forhold, at der ikke var blevet givet undervisning siden før påske.⁴ Klagen udløste øjeblikkelig alarm i København, og en uge senere var oberst Jørgensen i Slesvig by sammen med generalsekretær Jacob Kronika fra Flensborgledelsen for at få klarhed over sagen og for om muligt at banke udbryderne på plads. Til det formål blev der afholdt tre møder med folkene i Slesvig by, og til alle møder blev der udfærdiget referater. Af disse referater fremgår tydeligt, hvor ilde berørte både Kronika og oberst Jørgensen var over situationen. I hvert fald er det bemærkelsesværdigt, at de i deres referater omhyggeligt undgik at sætte fingeren på kernen i problemet.

I det første møde deltog fra udbryderforeningens side Laust Christensen og Emil Thamm. Ifølge referatet fra dette møde sagde Thamm stort set ikke andet, end at den nye forening »var nødvendig«. Den slesvigske Forening for Gottorp Amt havde udspillet sin rolle og var ikke i stand til at »samle de slesvigere, der nærer sympati for den danske bevægelse«, hed det lidt upræcist. Også Laust Christensen hævdede, at en ny forening var nødvendig »for at kunne få fat i flere mennesker«. Tættere kom man ikke på problemet under det første møde – i hvert fald ikke hvis man skal tro Jacob Kronikas referat.

Det andet møde var med bestyrelsen for Den slesvigske Forening for Gottorp Amt. Denne erklærede sig helt enig med Jacob Kronika og oberst Jørgensen om, at splittelsen kunne få en »uhyre skadelig« virkning, hvis den blev almindelig kendt. Man måtte se at nå til enighed. Men viljen til kompromis stak tilsyneladende ikke dybere, end at man stillede som betingelse for et forlig, at Emil Thamm blev fjernet. Desuden udtalte bestyrel-

sen, at den var utilfreds med Laust Christensens arbejde; han måtte optage sin skolegerning med mere energi, mente man i Den slesvigske Forening for Gottorp Amt.

Det tredje møde fandt sted ud på aftenen. Her var alle repræsentanter til stede, foruden endnu et ledende medlem af udbryderkredsen, en nord-slesviger ved navn Christian Christiansen. Om ham noterede Jacob Kronika i sit referat, at han var forhenværende bestyrelsesmedlem i Den slesvigske Forening for Gottorp Amt, og »i og for sig en udmærket mand, med et kernerdansk sindelag og med godt kendskab til det danske sprog«. Gentagne gange blev udbryderne spurgt om grunden til deres udbrud, uden at der blev givet »noget positivt svar«.

Lige så ufuldstændigt Kronikas referat er med hensyn til årsagerne til splittelsen, lige så udførligt er det til gengæld med hensyn til slutningen af mødet, hvor oberst Jørgensen gik særdeles hårdt i rette med udbryderne. Han undlod ikke at gøre opmærksom på de konsekvenser det kunne få, hvis situationen kom til offentlighedens kendskab i Danmark. »Obersten erklærede så til sidst, at de herrer Thamm og Christiansen og deres ligesindede måtte bære det uhyre ansvar for virkningen nord for grænsen, en virkning, der ville gå ud på, at Grænseforeningen næppe kunne nære lyst og vilje til at støtte et så uenigt stridslystent samfund som de dansksindede i Slesvig by. De ledende mænd i 'Dannevirke' måtte være sig bevidst, at ansvaret for en mulig udeblivelse af al hjælp nordfra til dansksindede i Slesvig by lå hos dem.« Jacob Kronika udtalte, at han for sit, det vil sige for Flensborgledelsens vedkommende, ville betragte Den slesvigske Forening for Gottorp Amt som *den eneste* gyldige forening for Slesvig by. Denne trussel blev i øvrigt ført iud i livet, da foreningen i november 1924 henvendte sig til mindretallets fællesråd for at blive anerkendt.⁵

Ifølge Jacob Kronikas referat sluttede mødet først henad midnat, uden at folkene bag foreningen Dannevirke havde kapituleret. Inden deltagerne skiltes, nævnte førnævnte Christiansen over for Jacob Kronika, at »den nye forening 'Dannevirke' også havde sine folk nord for grænsen, der ville støtte den«. Den slutbemærkning skulle senere vise sig at være korrekt. Blandt dem, der støttede det nye foretagende, var blandt andre Jutta Skrumsager Madsen og foreningen Slesvigshus.⁶ Eftersom det ikke lykkedes at skabe enighed parterne imellem, lykkedes det under hånden Kronika og oberst Jørgensen at nå frem til en modus vivendi, hvorefter foreningen Dannevirke skulle hverve i landdistrikterne, mens Den slesvigske Forening for Gottorp Amt udelukkende skulle henvende sig til bybefolkningen. Denne aftale måtte naturligvis hurtigt slå fejl, eftersom det ikke var territoriale rivaliseringer, der plagede arbejdet.⁷



Dannevirkemanden oberst Johannes Jørgensen (d. 1940) fungerede fra 1920 til 1932 på den indflydelsesrige post som Grænseforeningens sekretær. Ved flere lejligheder kom han under beskyldning fra Dannevirkekritiske kredse i organisationen, som anklagede ham for at være for egenrådlig og aktivistisk. Efter 1932 blev posten beklædt af den mindre skarpe profil, generalmajor P.L.M. Birke. Oberst Jørgensen var i øvrigt født på adressen Rathausmarkt 17 i Slesvig by som søn af den sidste danske politimester i byen, August Jørgensen. Her ses obersten på Grænseforeningens kontor omkring 1930. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Når referaterne ikke bragte klarhed over problemet, skyldes det utvivlsomt, at Kronika og Jørgensen ønskede at forhindre nye stridigheder i Grænseforeningen. Et referat, der åbent beskrev problemerne i Slesvig by som det, de var, kunne blive fatalt for Grænseforeningen. Derfor blev et sådan referat ikke skrevet. Men at Jacob Kronika og oberst Jørgensen meget vel forstod, at det var den nye politiske linje og de materielt fordelagtige medlemstilbud i Den slesvigske Forening for Gottorp Amt, der havde forårsaget splittelsen, fordi den først og fremmest tiltrak socialt nødstedte borgere, fremgår af den efterfølgende korrespondance mellem de to embedsmænd. Da Jacob Kronika i december 1924 igen skulle til Slesvig

by for at indhente flere oplysninger, fik han et par vink med på vejen fra oberst Jørgensen. Grænseforeningens sekretær beklagede sig over, at Den slesvigske Forening for Gottorp Amt var blevet oversvømmet af socialt nødstedte personer, der gennem et medlemskab håbede at få hjælp fra Danmark. Ifølge oberst Jørgensen ville denne udvikling først holde op, når de sociale forhold var udlignet: »...men hvis man ikke syd for grænsen [fra tysk side, forf.] selv formår at tage sig af fattige, syge og gamle, hvortil man bestandig påkalder hjælp og altid vil få bidrag, er det dermed givet, at man i sine bestræbelser for at vise humane hensyn fører dødsstødet mod al kulturel bevægelse. Vi vil i løbet af kort tid stå på det standpunkt, at man nok herhjemme vil hjælpe på den timelige nød, men hele det øvrige arbejde, som er det vigtigste, vil man ganske tabe interessen for.«⁸

Oberst Jørgensen var altså på det rene med, at »det vigtigste« arbejde var det kulturelle og sproglige, altså det, der foregik i foreningen Dannevirke. Problemet var altså ikke indholdet i udbryderforeningens arbejde. Problemet var, at dette arbejde ikke foregik i den *autoriserede* mindretalsforening. Spørgsmålet er, om denne erkendelse nåede længere end til Kronika, oberst Jørgensen og Grænseforeningens kontor. I hvert fald vidnede hovedstyrelsens reaktion ikke om nogen større indsigt i forholdene. På mødet i september 1924 – det første møde efter Jacob Kronikas og oberst Jørgensens rejse – aflagde general Ulrich beretning om sagen. Han meddelte, at der var indsendt en anmodning fra foreningen for Gottorp Amt om at få lærer Christensen afskediget, fordi det, som det hed, »gik dårligt med undervisningen, og fordi han havde støttet dannelsen af en ny forening kaldet 'Dannevirke'«. Det eneste formanden ifølge referatet oplyste om den nye forening, var, at den »ikke havde noget andet formål end foreningen for Gottorp Amt«.

Den karakteristik af modsætningerne var lige så ufuldstændig som Kronikas referat. Om Laust Christensen derimod havde formanden væsentlig mere at sige, for eksempel, at han havde uorden i sine regnskaber med Grænseforeningen, og at han havde udbredt ondsindet sladder om en af medarbejderne i Slesvig by. Formanden mente derfor »at en forandring af de personelle forhold i Slesvig by rimeligvis var nødvendig for at skaffe fredelige og rolige arbejdsforhold«. Og da forholdene alligevel krævede sparsommelighed, kunne en nedskæring af budgettet for Slesvig by blive »den naturlige løsning«, foreslog Ulrich. Efter nogen diskussion besluttede hovedstyrelsen at bede Skole- og Bogudvalget for Sydslesvig om at undersøge årsagerne til »de grove uoverensstemmelser« i Slesvig by. I virkeligheden kunne hovedstyrelsen blot have spurgt oberst Jørgensen om, hvad han og Kronika havde fundet ud af. Når det ikke skete, var det formentlig fordi Grænseforeningens ledelse ville træde vande.⁹

Det blev Heinrich Edvard Hass fra Holbæk, der som medlem af Skole- og Bogudvalget fik til opgave at foretage denne anden rejse til Slesvig by. Hass var stifter og leder af kostskolen Stenhus ved Holbæk og havde desuden været formand for KFUM-spejdernes hovedbestyrelse fra 1916-1921. I 1920 havde han argumenteret for Flensborgstandpunktet og var under påskekrisen indtrådt som kirkeminister i Otto Liebes ministerium. At Heinrich Edvard Hass ikke var Dannevirkeemand, blev bekræftet af hans rapport til Grænseforeningen. Her tegnede han et nedslående billede af forholdene i Slesvig by. Om biblioteks- og undervisningsarbejdet bemærkede han, at der var betydelig mindre i gang end året før. Lysten syntes aftaget, og dertil havde presset fra myndighederne gjort sin virkning. Kun antydningssvis lod Hass forstå, at striden blandt andet havde noget at gøre med den måde, den danske støtte blev fordelt på. Under mødet med de to bestyrelser i Slesvig by havde udbryderne klaget over, at »visse« i Den slesvigske Forening for Gottorp Amt havde bestukket eller favoriseret såkaldt »dårlige« foreningsmedlemmer. Derved havde man »holdt en hel del dårlige elementer til«, mente udbryderne. Dette forhold var blevet påtalt ved flere møder, uden at det havde ført til nogen forandring: »Kløften udvidedes, og til sidst trådte en del utilfredse ud, fordi de misbilligede denne politik med 'understøttelse'«, konkluderede Hass, der desuden fandt det urimeligt, at Den slesvigske Forening for Gottorp Amt forsøgte at skyde skylden på Emil Thamm som »hovedmanden«. Udbryderforeningen var ikke en flok kværuleanter, men derimod »en række betydeligere mennesker, gennemgående fornuftige personer«, vurderede Hass. Laust Christensens rolle i udruddet fandt Hass også stærkt overdrevet. Ganske vist havde han under samtalerne med Hass givet udtryk for, at han nærede sympati for den nye forening, men ligefrem at give ham skylden for splittelsen, mente Hass var urimeligt.

I sin rapport nøjedes Heinrich Edvard Hass altså med at konkludere, hvad der *ikke* var årsag til splittelsen. Kun på et overordnet og teoretisk plan og uden direkte adresse til nogen af siderne kunne han nærme sig problemet. I rapporten skete det i et indledende afsnit, der bar overskriften »Principielt syn på det danske arbejde i Slesvig«. Heri hed det, at det ikke var Grænseforeningens opgave »fra Danmark at fremkalde danskhed« i Sydslesvig. Man skulle udelukkende »hjælpe til at udvikle den danskhed, der findes«. Dermed havde Hass bekendt sig til kritikerne. Rektor Hass fortsatte sine principielle betragtninger således: »Det er de danske befolkningselementers sag at blive sig bevidst som danske og igennem deres organisationer at modtage og anvende den kulturelle bistand, som kan ydes fra Kongeriget. Følgelig skal vi ikke fra Danmark gå og søge efter lejlighed til

at putte danskhed ind i tyske og tysksindede elementer, men bringe de kulturelle værdier derhen, hvor der virkelig er begær efter dem og trang til dem«. ¹⁰

Selvom ovenstående kun var principielle betragtninger, var det en ganske præcis analyse af modsætningsforholdet i 1920'ernes midte. På den ene side stod Dannevirkemændene og De jyske Separatister, hvis målsætning det var at gå offensivt til værks og forsøge at lirke den tysksindede befolkning i selv de alleryderste kroge af Sydslesvig ind i danskheden ved hjælp af hjemstavnspolitikken. Som forholdene var i det sydlige Sydslesvig i midten af 1920'erne, var det den eneste måde at virke for ekspansion på. Over for denne aktivistiske tankegang stod de kritiske i Grænseforeningen, der først og fremmest sigtede på at hjælpe *i forvejen* dansksindede befolkningselementer – de være sig nok så fåtallige – til at blive mere rodfæstede i deres nationale sindelag. Disse to principielle retninger var i Slesvig by repræsenteret ved hver deres mindretalsforening.

På trods af, at Heinrich Edvard Hass i sin rapport omhyggeligt undgik at overføre sit »principielle syn« på virkeligheden i Slesvig by, var rapporten for farlig til at kunne forelægges hovedstyrelsen. I det hele taget ser det ud til, at Grænseforeningens forretningsudvalg, der var domineret af Dannevirkemænd, så længe så muligt undlod at informere hovedstyrelsen om kernen i konfliktforholdet. Rektor Hass havde regnet med, at hans rapport skulle drøftes på førstkommande hovedstyrelsesmøde, som skulle finde sted den 29. november 1924, men blev af rektor H.P. Hansen, der var formand for Skole- og Bogudvalget, underrettet om, at dette ikke ville ske. Det fik rektor Hass til at protestere. I et brev til rektor H.P. Hansen pegede han på det utålelige i, at han som fuldgyldigt medlem af hovedstyrelsen og af Skole- og Bogudvalget fik mundkurv på: »Enten sidder vi som en flok frie og selvstændige mennesker, som åbent ytrer vor mening og gør vort bedste – i fællesskab, eller også er der nogle, der bliver en slags pænere heloter, som man kan bruge og benytte som skakbrikker, man trækker med. Jeg har følelsen af, at man har benyttet mig – os [Skole- og Bogudvalget, forf.] – således i det foreliggende tilfælde.« Rektor Hass truede med at træde af arbejdet, hvis denne fremgangsmåde udviklede sig til almindelig praksis i Grænseforeningen. ¹¹

Årsagerne til konflikten forblev altså uudtalte i hovedstyrelsen. På hovedstyrelsesmødet den 29. november 1924 aflagde rektor H.P. Hansen sin beretning om forholdene i Slesvig, og ifølge referatet fra mødet betegnede han problemerne som værende en mindre klikedannelse »inden for ungdomsforeningen«. Mere kunne problemet næppe underspilles. Det var i hvert fald ikke et loyalt referat af Hass' rapport. Efter denne stærkt vildle-

dende beretning blev det vedtaget at afskedige Laust Christensen og lærerinden Bothilde Lund til juli 1925, som det hed i referatet fra mødet: »for at spare på udgifterne til skole og bibliotek i Slesvig«. Beslutningen blev yderligere begrundet med, at efterspørgslen efter professionel hjælp ikke stod mål med de store udgifter, der var forbundet med denne hjælp.¹²

Hovedstyrelsen blev altså holdt uvidende om de virkelige årsager til splittelsen i Slesvig by, og det var utvivlsomt forretningsudvalgets håb, at udbryderforeningen én gang for alle ville forsvinde, når først Laust Christensen var væk. Men her tog man fejl. Der var nemlig andre i og uden for Grænseforeningens hovedstyrelse, hvis private arbejde i Slesvig by stod og faldt med, at der var en mand som Laust Christensen til at tage sig af det. Det gjaldt f.eks. Grænseforeningen for Holbæk og Omegn, hvor rektor Hass og kommunegartner P.C. Larsen Grøn hørte til. Holbækforeningen havde i 1923 adopteret det danske arbejde i Slesvig by, og hele foreningens arbejde, der mest gik ud på at arrangere indsamlinger og ferieophold for børn, var afhængig af, at der var en pålidelig medarbejder i Slesvig by, som kunne koordinere indsatsen dér. Det var formentlig også derfor, at rektor Hass i sin rapport havde støttet Laust Christensen. Af en korrespondance fra august 1924 mellem Hass og Larsen Grøn fremgår det endvidere, hvor langt de to var villige til at gå for at beholde Laust Christensen. Hass mente ligefrem, at Holbækforeningen måtte overtage aflønningen af Laust Christensen, hvis Grænseforeningen afskedigede ham. Oven i købet forsikrede Hass Larsen Grøn om, at Laust Christensen kunne »regne på al den støtte, jeg kan skaffe ham«.¹³ Hvis Grænseforeningens hovedstyrelse ikke ville være med i Slesvig by, var der tilsyneladende enkeltpersoner nok inden for denne, som ville og kunne. På det punkt havde førnævnte Christian Christiansen fra foreningen Dannevirke altså ret, da han under mødet med oberst Jørgensen og Jacob Kronika i august havde forsikret, at den nye forening også havde sine folk nord for grænsen, der ville støtte den. Rektor Hass og P.C. Larsen Grøn var netop sådanne folk.

Jutta Skrumsager Madsen var en tredje. Hele grundlaget for arbejdet i Slesvighus var, at huset skulle være et kulturelt kraftcenter. Og formidling af kultur kunne nu engang kun finde sted, når der var folk til at tage sig af den. Blev Laust Christensen sendt væk, ville Jutta Skrumsager Madsens arbejde være umuliggjort. Foreningen Dannevirke ville formentlig gå i sig selv, og Slesvighus ville blive reduceret til restaurant og samlingssted for Den slesvigske Forenings politiske møder. I et forsøg på at forhindre dette, sendte Jutta Skrumsager Madsen en rundskrivelse til udvalgte hovedstyrelsesmedlemmer, hvori hun fremhævede Laust Christensens fortjenstfulde indsats. Dette forsøg mislykkedes; afskedigelsen stod ved magt.¹⁴

Laust Christensen valgte imidlertid at blive i Slesvig by, hvor han fik ansættelse under Slesvighus. I den følgende tid fungerede han som Jutta Skrumsager Madsens stedfortræder og som tillidsmand for foreningen Dannevirke. Herefter var situationen altså den, at Jutta Skrumsager Madsen som privatperson stod i spidsen for sit eget mindretalsforetagende med egen støtteforening i Danmark, eget hus, egen funktionær og egen mindretalsgruppe. Dette kunne kun gå godt, så længe Jutta Skrumsager Madsen og Laust Christensen var alene om det kulturelle arbejde i Slesvig by. Da Grænseforeningen i efteråret 1925 og foråret 1926 på ny tog arbejdet op på Dannevirkelinjen og sendte lønnede funktionærer til Slesvig by, meldte problemerne sig påny.

14. De jyske Separatister i aktion

Det lykkedes ikke for Grænseforeningens top at lukke munden på De jyske Separatister med uforpligtende velvilje og henholdende snak. Den 29. marts 1925 oprandt dagen, hvor den nye organisation skulle stiftes. Omkring 100 personer var dukket op til mødet i Fredericia, og arrangørerne henledte opmærksomheden på det symbolske i, at der her var forsamlet jyder fra hele den jyske halvø, det vil sige fra Skagen til Rendsborg. Det var ikke sket siden stadfæstelsen af Jydske Lov i 1241, bemærkede man andægtigt.¹ Mødet begyndte ellers ikke specielt godt. Det viste sig nemlig, at ingen af de to prominente trækplastre, der var annonceret i indbydelsen, greve Bent Holstein og forhenværende statsminister J.C. Christensen, dukkede op til mødet. Om de nogen sinde havde givet tilsagn, eller om de havde fået kolde fødder efter at være blevet sat under pres af Grænseforeningen, blev aldrig opklaret. Faktisk tyder noget på, at Grænseforeningen gjorde sig en del anstrengelser for at stille hindringer i vejen for bevægelsens stiftelse. I hvert fald trak flere lokalformænd umiddelbart efter mødet følehornene til sig og bad om at blive slettet af listen over den nye organisations støtter.² Fra Grænseforeningen deltog Peter Grau, Jens Ledgaard og sekretæren oberst Jørgensen. Selvom de kun var indbudt som observatører, betragtede de det som deres opgave at forpurre grundlæggelsen. Som vi skal se, løste de den opgave ganske godt.

Efter en kort velkomst af Jesper Hansen tog Peter Lassen ordet og forklarede, hvorfor det var nødvendigt med en ny forening. Lassen blev støttet af tømrer Iper fra Slesvig by, som omtalte den store tilbagegang i medlemstallet for Gottorp Amt, hvor man efterhånden var nået ned på 450 medlemmer. Også fra andre fremmødte sydslesvigere modtog Peter Lassen støtte, nemlig fra friseren W.L. Andresen, Kating, og en mand ved navn Christensen fra Husum. Andresen tog til orde imod den ofte benyttede sondring mellem »ægte« og »uægte« danskhed, som han fandt uretfærdig. Her tænkte Andresen formentlig på de to synsmåder, der fra dansk side blev anlagt overfor sydslesvigerne, nemlig den aktivistiske og den kritiske synsmåde, som i Slesvig by havde delt bevægelsen i to lejre. Andresen mente at al danskhed i Sydslesvig principielt måtte defineres som ægte. Han understregede desuden, at frisjerne holdt sammen med slesvigerne i deres ønske om forbindelse med Danmark.

Det var Peter Graus stikord. Han sluttede sig til Andresen og slog endvidere fast, at det ikke var meningen at *købe* stemmer. Og til Peter Lassen bemærkede han, at man savnede en redegørelse for, hvad der var udrettet, samt for, hvad planen for arbejdet var. Hvis Grænseforeningen fik forelagt en plan, skulle man nok hjælpe. Peter Grau fastholdt, at Grænseforeningen ikke havde modtaget ét eneste krav fra de sydlige egne, som ikke også var blevet opfyldt. Men sydslesvigerne måtte vide, at de selv havde ansvaret for, at kravene kom frem. Det var ikke Grænseforeningens mening af købe dem. Peter Grau lagde nu yderligere pres på Peter Lassen, idet han holdt ham fast på de indrømmelser, han var blevet presset til ved mødet i København den 17. marts 1925. Han pegede på, at Peter Lassen passende kunne benytte lejligheden til at berigtige de usande oplysninger om Grænseforeningens mål, som han havde været med til at sprede, først og fremmest naturligvis påstanden om, at Grænseforeningen ikke arbejdede uden for zone II.

Presset fra Grænseforeningens repræsentanter var enormt. Nu tog Jens Ledgaard ordet og understregede, at separatisterne og Grænseforeningen når alt kom til alt jo var enige om, hvad målet var. Med Grænseforeningen var der dannet en slagkraftig organisation, som det blot gjaldt om at gøre stærkere. Hvis der nu blev oprettet en forening i Jylland, ville følgen kun blive splittelse og svækkelse af arbejdet. Med hensyn til de strategiske overvejelser om, hvordan man skulle nå målet, forsvarede Jens Ledgaard Grænseforeningens manglende aktivisme i det sydlige. Meningen var ikke at opgive de sydlige dele af Sydslesvig. Arbejdet måtte bare *begynde* nordfra og brede sig sydover: »Vi skulle stykke for stykke arbejde os frem og bestandig søge at udvikle, hvad vi efterhånden vandt«, mente Ledgaard. På den måde kunne man også gradvist slide regeringens modvilje mod det sydlige arbejde ned. Peter Lassens plan kunne derimod medføre, »at regeringen stillede sig uvenligt overfor vort arbejde og måske inddrog sin bevilling«. Og så ville målet *slet ikke* kunne nås.

Nu var det Cornelius Petersens tur. Han talte helt i Thorkild Gravlunds ånd: Det nyttede ikke at hænge sig så meget i begrebet om at støtte *kulturelle* formål, når det, det hele i virkeligheden drejede sig om, var støtte til sydslesvigernes *natur*. I national henseende var der nemlig ingen forskel mellem befolkningerne i Nord- og Sydslesvig, idet alle indbyggere mellem Kongeåen og Ejderen var »lige gode danske« af natur.

Arrangørerne var tydeligvis utilfredse med, at man ikke kunne komme igang med oprettelsen af en ny organisation. Drøftelsen kom hele tiden til at dreje sig om, hvad Grænseforeningen gjorde eller undlod at gøre. Det var ikke kun Peter Graus skyld. Flere fremtrædende personer blandt de



Før 1920 stod friseren Cornelius Petersen (1882-1935) i nær forbindelse med førende Dannevir-kemænd. Hans agitation rettede sig først og fremmest imod den tyske centraladministration, »embedsmandstyranniet« og skattetrykket. For Dannevirke-mændene var denne agitation kun nyttig, så længe den underbyggede kravet om hele Sydslesvigs løsrivelse fra Tyskland. Efter 1920, hvor Cornelius Petersens gård ved Møgeltønder kom til at ligge i Danmark, fortsatte han i samme spor, nu blot med vreden vendt imod Christiansborg. Gradvis gled Cornelius Petersen ud af Dannevirke-mændenes kreds. Det første skridt tog Cornelius Petersen, da han i 1924 gik ind i De jyske Separatister. Karikatur i *Nationaltidende* fra 1926.

fremmødte benyttede lejligheden til at rette skytset mod de tilstedeværende repræsentanter for Grænseforeningen. Således tog også Viggo Julius von Holstein Rathlou ordet, idet han stillede det retoriske spørgsmål, hvorfor han som overbibliotekar ved Flensborghus Bogsamling ikke også måtte gøre en indsats for bogsamlingen i Slesvighus? Han var overbevist om, at det var fordi Grænseforeningen ikke ville eller måtte arbejde uden for afstemningszone II. At Grænseforeningen var på vej til at opgive det sydligste Sydslesvig sås også af det forhold, at Grænseforeningen var holdt op med at støtte den tysksprogede danske presse. Derfor måtte der dannes en

ny organisation, der kunne supplere Grænseforeningen på dette væsentlige punkt.

Det varede endnu lidt, før man nåede frem til det konkrete spørgsmål, om hvorvidt der havde lydt ønsker, som Grænseforeningen ikke havde opfyldt. Først tog Grænseforeningens sekretær, oberst Jørgensen, ordet, som han benyttede til en imødegåelse af Holstein Rathlous kritik. Det var rigtigt, at Grænseforeningen var holdt op med at støtte den tyskskrevne presse, fordi regeringen havde været imod det. Men når Grænseforeningen op til den sidste tid havde ydet over 200.000 kr. til pressearbejdet, fandt sekretæren det urimeligt at påstå, at man ikke havde støttet dette arbejde. Også biblioteksarbejdet og det politiske arbejde havde man givet betydelige bidrag til i 1924. Oberst Jørgensen understregede, at der hverken i 1925 eller tidligere havde lydt »ét eneste krav« fra Sydslesvig, som ikke også var blevet opfyldt af Grænseforeningen. Det, som Grænseforeningen forlangte, var en samlet plan for arbejdet. Det nyttede ikke at sige: »Send bare pengene til Padborg!«, mente oberst Jørgensen. Som parlamentarisk forening var Grænseforeningen nødt til at føre nøje regnskab med de indsamlede midler og holde hånd i hanke med, hvad pengene gik til. Peter Lassens krav om at få fri bestemmelsesret over pengene, var »enevælde«, hævdede oberst Jørgensen, hvorved han i øvrigt næppe fornærmede anti-parlamentarikere som Thorkild Gravlund, Cornelius Petersen og Peter Lassen nævneværdigt.

I den følgende debat tog blandt andre Thorkild Gravlund ordet, idet han ikke overraskende sluttede sig til Peter Lassen og Cornelius Petersens udtalelser om sydslesvigernes danske natur. Alle sydslesvigere – også de sydligste – var lige gode danske. Thorkild Gravlund foreslog desuden, at man til støtte for Peter Lassens planer gik i gang med en »strategisk besættelse« af egnene langs Ejderen ved at opkøbe en række ejendomme i dette område. På den måde ville den slesvig-holstenske bevægelse »blive inde-sluttet både fra syd og nord«, ræsonnerede Thorkild Gravlund.

Under diskussionen foreslog en repræsentant fra det sydslesvigske arbejde i Århus, C.A. Hvorslev, en resolution, der gik ud på, at man måtte have klarhed over, hvorvidt Grænseforeningen rent faktisk *havde* forsømt eller nægtet at imødekomme ansøgninger om støtte fra det sydlige Sydslesvig. Først da kunne man tage stilling til, om der skulle grundlægges en ny organisation. Denne resolution blev imidlertid ikke vedtaget.

Grænseforeningens repræsentanter havde løst deres opgave godt. Peter Grau og oberst Jørgensen havde som de første taget ordet, og de havde fastholdt det med lange, udførlige indlæg om Grænseforeningens arbejde. Det havde fået mødet til at køre uhjælpeligt fast. Mødet måtte derfor hæ-

ves, idet der med det samme blev kaldt sammen til et nyt møde, der skulle finde sted ti minutter senere. Her måtte kun de positivt indstillede deltagere være med, og målet med mødet var at træffe beslutning om det videre arbejde. Desværre fremgår det ikke af referatet, hvor stor en andel af forsamlingen, der blev til dette andet møde. Vi ved kun, at der fandt en »større udvandring« sted. Ifølge et referat, som Aage Lauesgaard og Cornelius Petersen lod udarbejde og senere offentliggjorde på tryk, skulle Peter Grau hen i mod mødets slutning være sprunget op på en stol, hvorfra han havde råbt til sydslesvigerne: »Hold jer til Grænseforeningen, kom med jeres krav, og I skal få dem bevilget alle!« Da en tilhører derpå havde råbt, at Grænseforeningen jo ingen penge havde, havde Peter Grau svaret: »Vi har masser af penge, kom kun med jeres krav!«³

På det nye møde blev der nedsat et udvalg på syv medlemmer, som skulle arbejde videre med Peter Lassens plan, nemlig: Cornelius Petersen, dr. Aage Lauesgaard, læge Svith, købmand Vind, redaktør Erik Hansen, en fabrikant ved navn Petersen fra Silkeborg samt Thorkild Gravlund. Som en indrømmelse til C.A. Hvorslev blev det vedtaget, at udvalget intet skulle foretage sig, indtil Peter Lassen og tømrer Ilper og de øvrige ledende personer i det sydlige arbejde *forgæves* havde henvendt sig til Grænseforeningen om støtte. Derudover blev der vedtaget et arbejdsprogram på 13 punkter, som altså først skulle aktiveres, når der var vished for, at Grænseforeningen ikke ville støtte. Om den nye bevægelses organisation hed det i dette program: Det særligt jyske arbejde skulle være et ekstraarbejde, der skulle skaffe større og hurtigere resultater, og som ikke skulle hæmme Grænseforeningens arbejde. Planen var, at tre til fire jyske amter skulle slå sig sammen om at arbejde i ét sydslesvigsk amt. Derudover skulle samtlige jyske amter oprette en komité, som skulle drøfte de overordnede spørgsmål og samarbejde med en tilsvarende komité for de sydslesvigske amter. Midlerne skulle kanaliseres til Sydslesvig gennem en slags doppelprisme med Peter Lassen i brændpunktet. Om det mere konkrete arbejde hed det i arbejdsprogrammet, at den vigtigste opgave måtte være at iværksætte en »historisk folkelig oplysning« af den sydslesvigske befolkning. Man tænkte her specielt på udgivelsen af et ugeblad og småpjecer, rejser for sydslesvigerne til Danmark, undervisning i Sydslesvig ved hjælp af vandrelærere, oprettelse af bogsamlinger med tyske oversættelser af danske forfattere samt foredrag med lysbilleder om danske forhold. Derudover agtede udvalget at oprette en kreditforening for Sydslesvig, at ansætte en til to rejsesekretærer i Sydslesvig, indrette forsamlingshuse og i det hele taget sørge for, at der kom flere turister fra Danmark til Sydslesvig.⁴

På papiret så dette arbejdsprogram imponerende ud, men endnu var

der et stykke vej fra ord til handling. Ikke mindst forbeholdet om, at det skulle hvile, indtil der forelå et afslag fra Grænseforeningen, skubbede realiseringen af det et godt stykke ud i fremtiden. Det var også Jens Ledgaards vurdering. Til oberst Jørgensen skrev han to dage efter mødet, at han håbede, at man nu havde »taget brodden« af De jyske Separatister. Selvfølgelig skulle det rent faktisk lykkes for 7-mands-udvalget at strikke en velunderbygget ønskeliste sammen til Grænseforeningen, ville man gennem kompromisforhandlinger kunne begrænse skaden yderligere.⁵ Jens Ledgaard var tilsyneladende fortrøstningsfuld. Han anså det for usandsynligt, at udvalget ville være i stand til at formulere en realistisk og vandtæt ansøgning med alt hvad dertil hørte af tidsplaner, succeskriterier, budgetter o.s.v. Dertil manglede udvalget organisatorisk sans og gennemslagskraft. At denne vurdering måske havde noget for sig, blev bekræftet af interne drøftelser i 7-mands-udvalget: Her var der mindst ét medlem, der tvivlede på Peter Lassens lederegenskaber. Det var Cornelius Petersen. I et brev til Aage Lauesgard beklagede han sig nemlig over, at så mange anstrengelser med at rejse en stor ny organisation havde fået så krank en skæbne. Cornelius Petersen tilskrev Peter Lassen en stor del af skylden. Lassen var »en snaker« uden talent for organisation. Han havde under mødet i Fredericia slået megen goodwill i stykker ved hele tiden at fantasere om den ambitiøse »jernfond«, skønt alle og enhver vidste, at det under de herskende forhold ville være aldeles illusorisk at rejse så store midler, at renteintægterne derfra kunne betale noget af betydning. I det hele taget mente Cornelius Petersen, at arbejdet i det sydlige Sydslesvig var dødsdømt, så længe Peter Lassen sad ved roret. Under et møde i 7-mands-udvalget, som blev afholdt i Tinglev allerede dagen efter mødet i Fredericia, havde Cornelius Petersen og Jesper Hansen haft stort besvær med at få Peter Lassen til at forstå, at han var nødt til at koncentrere sig om det konkrete arbejde i Sydslesvig i stedet for at rejse Danmark tyndt på agitationsrejser. Og i den konkrete situation havde Cornelius Petersen og Jesper Hansen måttet presse Peter Lassen særdeles hårdt for overhovedet at få ham til at konkretisere og formulere sine krav til Grænseforeningen.⁶

Denne hårde vurdering af Peter Lassens evner som leder var næppe nogen forbigående indskydelse – så meget desto mere som det faktisk var mislykkedes for Peter Lassen at holde sammen på flokken i Slesvig by. De jyske Separatister var havnet i den ejendommelige situation at være tvunget til at lægge arbejdet i hænderne på en mand, som man ikke havde ubetinget tillid til. På den måde kompromitterede De jyske Separatister faktisk naturretens eller »den nationale organisations« første bud om at det eneste legitime magtforhold opnåedes ved at en stamme, en bygd eller

et sogn *frivilligt* overdrog magten til en udvalgt person, som man havde tillid til. I Peter Lassens tilfælde var det så som så med frivilligheden og tilliden hos hans støtter. Hverken i Slesvig by eller i De jyske Separatister var tilliden til Peter Lassens ledelse ubetinget.

Andre inden for 7-mands-udvalget så mere optimistisk på resultatet af mødet i Fredericia – om ikke andet så i det mindste på resultatet af det møde, man havde holdt, efter at Grænseforeningens repræsentanter var udvandret. I april 1925 berettede Jesper Hansen om møderne til P.C. Larsen Grøn i Holbæk. Det første møde havde været et »snakkermøde«, indrømmede han. De mest ordrige talere havde været oberst Jørgensen og Peter Grau: »De snakkede hele tiden. Vi havde i alt fem timer til at forhandle i. Deraf blev de fire en halv brugt til at fremhæve Grænseforeningens store og mange gode gerninger siden dens fødsel og indtil dato. [...] d’herrer fra Grænseforeningen troede, at de kunne snakke sagen ihjel (efter gode partipolitiske metoder). Selvfølgelig tog de fejl. Snak gør det ikke, selv ikke ved vort møde, og i Sydslesvig må der arbejde og atter arbejde til. Det samme i øvrigt også her i landet. Snakketiden er forbi. Handlingens tid er inde.«

Hvad handlingen kunne tænkes at gå ud på, gav Jesper Hansen en forsmag på i samme brev. Han takkede P.C. Larsen Grøn, fordi denne havde skaffet ferieplads i Holbæk til et par børn fra Femern, som han havde fået kontakt til på sine agitationsrejser. Også borgmesteren i hovedbyen Borg var ivrig efter at komme til Danmark, skrev Jesper Hansen: »Han vil så gerne, men det måtte vente til senere, skønt det ville kunne gavne vor sag på øen«, mente Jesper Hansen, som tilsyneladende ikke havde opgivet sin vision om at gøre fremstød på de såkaldt gammelslesvigske øer.⁷

Som nævnt trådte en del af 7-mands-udvalget sammen allerede dagen efter mødet i Fredericia, nemlig den 30. marts 1925 hos Peter Lassens bror på Tinglevhus. Til stede var Daniel Petersen, Detlef Thomsen, Frederik Ilper, W.L. Andresen, Peter Lassen samt formentlig også Thorkild Gravlund. Her tog man straks fat på at udarbejde den ansøgning, som skulle være prøvestenen på Grænseforeningens vilje til at tage et sydligt arbejde op. Resultatet var en ansøgning, som dels begrundede nødvendigheden af at iværksætte et mere offensivt arbejde, dels opregnede de enkelte poster, der var nødvendige. I forhold til de 13 punkter, der var blevet vedtaget i Fredericia, var der tale om et mere kortsigtet og trods alt mere realistisk arbejde. Således var Thorkild Gravlunds og Peter Lassens kongstanke om strategiske jordopkøb langs Ejderen ikke nævnt i ansøgningen.⁸

I indledningen tog udvalget Peter Grau på ordet, idet man henviste til,



Der eksisterer kun meget få billeder, der viser folkene bag De jyske Separatister. På dette fotografi, der formentlig er taget i begyndelsen af 1925, kan halvdelen identificeres med sikkerhed: I bageste række ses yderst til venstre bevægelsens organisator, bogtrykker Jesper Hansen. Midt i rækken ses Cornelius Petersen. I forreste række fra højre ses læge Aage Lauesgaard, Toftlund, gårdejer Peter Lassen, Strukstrup, og godsejer Daniel Petersen, Vesterholt ved Husum. Siddende yderst til venstre ses tømrer Frederik Ilper, Slesvig by. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

at netop han på mødet i Fredericia »særlig stærkt og ostentativt« havde sagt, at »Grønseforeningen var villig og rede til at imødekomme *alle* krav om støtte til det nationale arbejde, der vil fremkomme fra Sydslesvig«. Ansøgningen tog dernæst fat på mere principielle overvejelser om danskheden i Sydslesvig: Grønseforeningen skulle ifølge sine vedtægter støtte danskheden i Sydslesvig. Dette blev angiveligt gjort på to måder, dels ved at sætte den »allerede vågne danskhed« i stand til at hævde sin stilling, dels ved at give »den under tyskheden slumrende danskhed lejlighed til at blive sig selv bevidst«. I Sydslesvig (hvorved udvalget mente hele området syd for zone II inklusive Femern og Helgoland) var man fortrinsvis henvist til at arbejde med en »slumrende danskhed«, fordi der næsten ikke var nogen vågne danske her. Og for at et sådant arbejde kunne komme i gang, var det nødvendigt med en stærk tysksproget presse og udsendelse af

flyveskrifter og pjecer, der med ord kunne gøre tysksindede sydslesvigerne bevidste om deres iboende danskhed: »Pressens hovedformål er at bringe den fortyskede dansker i Sydslesvig på ret køl igen. Den skal altså skabe proselytter inden for vort eget folkelegeme.« Det er bemærkelsesværdigt, at udvalget benyttede sig af vendingen »at skabe proselytter«. I den grænsetyske presse blev denne vending brugt flittigt, når man ville udtrykke forargelse over det danske arbejde i det sydligste Sydslesvig. Her var »Proselytenmacherei« betegnelse for topmålet af dansk frækhed og chauvinisme. For 7-mands-udvalget var det tilsyneladende en ganske nøgtern betegnelse for det arbejde, man ville i gang med.

Dem, som udvalget først ville have i tale, var den såkaldt »frisindede og kritiske del« af sydslesvigerne. Argumentationen i pressen og pjecerne skulle indrettes sådan, at man fremdrog, hvad berømte tyske tænkere havde skrevet om folkeejendommelighed og afstamning, til at påvise Sydslesvigs danske tilhørsforhold: »Deres tanker skal ledes til den yderste konsekvens i forbindelse med f.eks. det, som Goethe og Schiller har skrevet og tænkt tilligemed påvisning af, hvordan tilstandene nu er i Slesvig, hvilke tilstande strider skarpt imod tyske tænkeres ideer.« Det var i øvrigt en argumentationsform, som hyppigt blev brugt i den tysksprogede danske presse, og som Claus Eskildsen ti år senere tog op i sin bestseller *Dansk Grænselære*.⁹ Dette budskab kunne kun spredes ud til alle sydslesvigiske kroge, hvis udvalget fik stillet et stort antal eksemplarer til rådighed, som kunne fordeles gratis blandt befolkningen. Og for at lette spredningen af disse frieksemplarer, måtte der trykkes et særligt ugentligt tillæg med børnelæsning på tysk, f.eks. H.C. Andersens eventyr eller tegneserien *Knold og Tot*. Den praktiske side af dette arbejde skulle forestås af en rejsesekretær, der skulle udstyres med en motorcykel. I det første år, hvor der var en del nyanskaffelser, ville dette arbejde beløbe sig til 29.800 Reichsmark.

Derudover var det nødvendigt at oprette biblioteker og skoler, således at sydslesvigerne, der var blevet »vækket« ved dette arbejde, kunne oplyses og dygtiggøres og igen knytte de »brustne tråde, der skiller dem fra deres fortid som danske«. Til dette sidste formål havde udvalget syd for grænsen etableret en særlig skole- og biblioteksforening, som sigtede på oprettelse af to lærerstillinger i Slesvig by, en kombineret lærer- og bibliotekarstilling i Tønning samt en vandrelærer til landdistrikterne. I landdistrikterne ville man forsøge sig med en ny undervisningsmåde, nemlig med husbesøg fra vandrelæreren, hvorved man befriede børnene fra det tryk, »der af tysk øvrighed og andre lægges på dem, når de besøger de officielle skolelokaler«. Endelig ville udvalget oprette en højskole med én lærer. Til dette arbejde ville der årligt være brug for 18.300 Reichsmark til lønninger,

husleje og bøger. Lagt sammen med agitationsarbejdet gav det et samlet beløb på 48.100 Reichsmark det første år.

Hvorvidt man i 7-mands-udvalget oprigtigt forestillede sig, at hele dette beløb ville blive bevilget, er usikkert. Sandsynligt er det ikke. Det ville have betydet, at tyngdepunktet i Grænseforeningens samlede arbejde blev rykket særdeles langt mod syd. I betragtning af den storm af kritik, Grænseforeningen netop var kommet ud af, ville det have været ganske utænkeligt. Spørgsmålet var, om Grænseforeningen havde nerver til at afslå denne ansøgning – og derved risikere nye forsøg på sprængning – eller diplomatisk snilde til at få ansøgningen begrænset og uskadeliggjort.

Internt i Grænseforeningen havde hele røret om separatistbevægelsen og mødet i Fredericia udløst voldsomme dønninger. På næstfølgende møde i hovedstyrelsen den 20. april 1925 blev der i flere timer ført en kraftig meningsudveksling om sagen. Den kritiske fløj under ledelse af overretssagfører Manthey-Wagner var utilfreds med, at oberst Jørgensen og Peter Grau havde været så principielt imødekommende over for separatisternes arbejdsgrundlag. Det gik i særdeleshed ud over oberst Jørgensen, som blev anklaget for at have overskredet sine beføjelser som Grænseforeningens lønnede funktionær.¹⁰

Under mødet fremlagde Cornelius Petersen 7-mands-udvalgets ønskeliste. Men behandlingen af den blev henvist til drøftelse i Skole- og Bogudvalget for Sydslesvig med deltagelse af repræsentanter for mindretallet i Flensborg.¹¹ I et brev til redaktør Ernst Christiansen, hvori oberst Jørgensen indvarslede dette møde, lagde sekretæren ikke fingrene i mellem. De ønsker, man ville skulle behandle var »ganske urimelige og ikke i nogen henseende underbyggede«.¹²

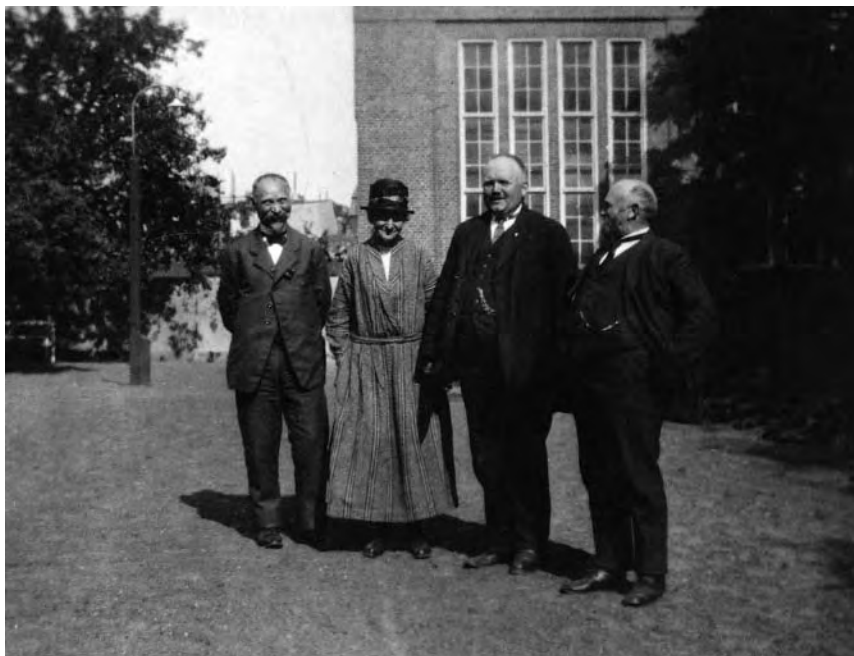
Mødet mellem Skole- og Bogudvalget for Sydslesvig, Flensborgledelsen og 7-mands-udvalget fandt sted den 22. maj 1925 i Haderslev. Et referat fra mødet synes ikke at være bevaret. Sikkert er det imidlertid, at ansøgningen ikke blev imødekommet. Men hvorvidt 7-mands-udvalget bevidst havde formuleret ønskelisten således, at man på forhånd var sikker på at få et afslag fra Grænseforeningen, kan ikke siges med sikkerhed. Der kan næppe herske tvivl om, at i hvert fald Jesper Hansen, Thorkild Gravlund og Cornelius Petersen var ganske godt tilfredse med, at man undgik at blive syltet ind i kompromisser. Grænseforeningen vedtog at imødekomme ønsket om løn til en rejsesekretær, men de tusindvis af frieksemplarer af den tysksprogede danske avis endsiges en motorcykel kunne der ikke være tale om. Repræsentanterne fra Sydslesvig beklagede sig over det misforhold, der lå i, at de kun kunne få 2000 kr. ud af Grænseforeningens årlige indtægt på 200.000 kr, men der var tilsyneladende ikke noget at gøre.

7-mands-udvalgets program kunne altså ikke realiseres for Grænseforeningens midler. Dermed var udvalget i princippet tilbage, hvor det var begyndt, nemlig stående over for den store udfordring selv at skaffe midlerne til det offensive Sydslesvigarbejde. Dette blev formentlig også drøftet på mødet. I hvert fald blev det vedtaget, at den nye forening eller organisation kunne få lov til at arbejde med en løsere forbindelse til Grænseforeningen i stil med den, som sammenslutningen i Holbæk amt, som havde adoperet Slesvig by, arbejdede under.

I grunden var der tale om en stor principiel sejr for 7-mands-udvalget. For det første var udvalget blevet bekræftet i, at Grænseforeningen ikke kunne eller ville gå offensivt frem i det sydlige Sydslesvig. Peter Graus »ostentative« løfte om at ville imødekomme alle ønsker, kunne Grænseforeningen altså ikke holde. For det andet havde 7-mands-udvalget gennem denne ordning de facto fået anerkendt den ret, som man hele tiden havde slået på, nemlig retten til uforstyrret at organisere sig i en parallel organisation til fordel for præcis de projekter, man havde lyst til. Ja, ikke nok med det: Man havde endda tilkæmpet sig denne ret *uden* at sætte bevillingen til rejsesekretæren over styr.

Kort sagt: Det så ud til, at 7-mands-udvalget havde fået i pose og sæk. Det var så godt et resultat, at man efter mødet måtte bede om at få det bekræftet på skrift af formanden, general Ulrich, og hos formanden for Grænseforeningens organisationsudvalg, Valdemar Harsløf, som også havde været til stede ved mødet, hvor han havde talt for en sådan løsning af problemet.¹³ Svaret fra general Ulrich var betegnende. I al sin uklarhed var det et ganske klart vidnesbyrd om, hvor sammensat billedet af støtten til de sydlige egne af Sydslesvig var. Ulrich så gerne at, foreningerne under Grænseforeningen – som det også var forudset i lovene – optog særopgaver, når blot de orienterede hovedafdelingen om, hvilke opgaver der var tale om. Spørgsmålet om hvor og efter hvilke principper pengene var samlet sammen, spillede ikke nogen større rolle. Det eneste forbehold, Ulrich havde til Jesper Hansen og Aage Lauesgaard, var, at han som formand for Grænseforeningen ikke ville finde sig i, »at udenforstående arbejdede på en splittelse af Grænseforeningen«. Og mærkede Ulrich noget sådant, ville han »af al magt søge at modarbejde det.«¹⁴ Valdemar Harsløfs svar var en kort tilslutning til formandens synspunkter.¹⁵

Inden for disse overordentligt vide rammer kunne 7-mands-udvalget altså endelig begynde sit arbejde. Og hvad dette arbejde gik ud på, blev sammenfattet i en pjece i sommeren 1925. Heri hed det blandt andet: »Sydslesvigerne ligger som en død masse mellem det tyske og det danske folk. Sådant kan de ikke få lov at blive ved at ligge. Spørgsmålet er ved



Et af højdepunkterne i De jyske Separatisters korte historie var et møde med førende Grænseforeningsfolk og mindretallets ledelse i Haderslev den 22. maj 1925. Her fik separatisterne lov til at samle ind til det sydlige Sydslesvig uden at indblanding fra Grænseforeningen. På billedet ses en tilfreds delegation på Gravene i Haderslev umiddelbart efter mødet. Fra venstre: Jesper Hansen, en ubekendt kvinde, Cornelius Petersen samt Peter Lassen. Året efter gik gruppen hver til sit: Cornelius Petersen grundlagde med hjælp fra Jesper Hansen protestpartiet Selvstyrebevægelsen i Nordslesvig, og Peter Lassen udbyggede sit politiske arbejde Sydslesvig. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

afstemningen rejst, og overalt i Sydslesvig spørges der. Lad os, sydslesvigerne gamle landsmænd og racefæller, da svare dem i overensstemmelse med sandheden. Det er det allerbedste grundlag at bygge på og det eneste, hvorpå man måske kan håbe på et fredeligt forhold til tyskerne.«¹⁶

Udvalget havde nu formandens ord for, at der ikke var noget i vejen for, at man begyndte et arbejde på dette grundlag. Men ikke nok med det: Man havde faktisk fået lov til at opbygge en selvstændig organisation til formålet, en organisation, der stod uden for Grænseforeningen, men som på det praktiske plan samarbejdede med Grænseforeningen eller med en eller flere af Grænseforeningens enkeltforeninger. Dermed kunne 7-mandsudvalgets arbejde i Danmark også udvides til at omfatte ikke blot Jylland, men hele landet. I princippet var der ingen grænser for udvalgets arbejde.

Man kunne samarbejde til alle sider, så længe man ikke forsøgte at trække enkeltforeninger ud af Grænseforeningen. Med så vide rammer for arbejdet inden for Grænseforeningen var der faktisk ikke nogen grund til at sprænge den. Det skulle vise sig at blive De jyske Separatisters største problem.

15. På kollisionskurs med Højskolen

Det store møde i Fredericia den 29. marts 1925 blev begyndelsen til enden for den jyske separatistbevægelse. De fremmødte repræsentanter for Grænseforeningens top havde med held slået på, at man i Grænseforeningen ikke kendte til principielle grænser for, hvilken type arbejde, der kunne tages op – heller ikke i det sydligste Sydslesvig: Budskabet havde været, at stort set alt kunne lade sig gøre, når blot der forelå *en plan* for arbejdet. Grænseforeningens næstformand, Peter Grau, havde i den henseende været særdeles klar i mælet, og hans besked til forsamlingen havde tilsyneladende gjort så overbevisende indtryk, at en stor del af den umiddelbart efter mødet havde brudt forbindelsen til separatisterne: Hvis Peter Grau og Grænseforeningen talte sandt, var der jo ingen grund til at gå egne veje.

Udefra måtte det unægteligt se ud som om, Grænseforeningen på de to møder i marts 1925 havde taget et par gevaldige skridt i retning af en aktivistisk kurs i det sydlige Sydslesvig – en kurs, som tog udgangspunkt i de sydslesvigske afstammingsforhold, og som gik ud på at samle stemmer ved politiske valg for senere at sætte det kulturelle arbejde ind dér, hvor stemmerne lå tættest. At det netop ikke var uden betydning, hvordan det så ud *udefra* viste sig i efteråret 1925. Her blev det klart, at referaterne fra de to fortrolige møder var sluppet ud over den snævre personkreds i Grænseforeningens top og havnet i hænderne på folk, der så med største mistro på udviklingen i Grænseforeningen, og på rumlerierne i det sydlige Sydslesvig: Referaterne var faldet i hænderne på ledende højskolefolk.

Højskolen havde aldrig været eksponent for én bestemt retning i forståelsen af det slesvigske spørgsmål. Hver enkelt højskoleforstander var i princippet herre i eget hus, og kunne som sådan selv definere sit grænsepolitiske standpunkt. Det spektrum, som Grundtvigs værk stillede til hans rådighed, var så bredt som tænkes kunne. I Grundtvigs dage havde der ikke været nogen reel modsætning mellem begrebet afstamning på den ene side, og sprog og sindelag på den anden – i hvert fald ikke når principperne blev overført på slesvigske forhold. I 1800-tallets begyndelse kunne man meget vel argumentere for en statsgrænse ved Dannevirke under anvendelse af såvel sproglige som afstammingsmæssige kriterier. Men siden da havde

udviklingen i Sydslesvig overhalet Grundtvig indenom: Sindelags- og sproggrænsen var ubønhørligt rykket mod nord, således at det hen imod 1800-tallets slutning ikke længere var muligt at argumentere for Dannevirkestandpunktet ud fra sindelags- og sprogforhold.

Noget principielt opgør med Grundtvigs sidestilling af de to principper havde ikke fundet sted i Højskolen efter 1864. Højskolens stillingtagen til det sønderjyske spørgsmål havde før Første Verdenskrig været nogenlunde ensartet og var gået ud på, at en sindelagsgrænse måtte være den retfærdige grænse. Så længe man ikke havde været tvunget til at definere, hvor stor eller lille en del af Sønderjylland, sindelagsprincippet kunne føre tilbage til Danmark, havde enigheden kunnet opretholdes. Det ændrede sig med Første Verdenskrigs afslutning. Afstemningskampen 1918-1920 bød på et bittert opgør mellem højskolens forskellige retninger, men på trods af stridens heftighed faldt der snart efter 1920 ro over Højskolen. Selvom der også efter grænsedragningen rundt omkring på de danske højskoler sad forstandere, der endnu levede i håbet om en ny afgørelse for Sydslesvig, var stemningen i Højskolen efter 1920 i alt væsentligt gået i retning af, at det sønderjyske spørgsmål var blevet besvaret én gang for alle – og det vel at mærke efter sindelagsprincippet.¹ Helt var Højskolen alligevel ikke holdt op med at beskæftige sig med grænsepolitik. Men når fremtrædende højskolefolk efter 1920 tog bladet fra munden, var det som regel i et angreb på Grænseforeningen og Flensborgdanskheden, hvem man mistænkte for at tilrettelægge arbejdet i Sydslesvig således, at det underminerede 1920-grænsen mest muligt. Et sådant angreb fra højskolekredse kom i 1925.

I begyndelsen af september afholdt Foreningen for Højskoler og Landbrugsskoler et kursus for højskolelærere på Grundtvigs Højskole i Lyngby. Et af emnerne ved dette møde var »De folkelige Opgaver i Grænseområdet og Folkehøjskolen«, og indleder ved drøftelsen var landstingsmand Hans Jepsen Christensen, Høgsbro, formand for Sønderjydsk Skoleforening.

Jepsen Christensens foredrag var holdt i en saglig og afdæmpet tone. Han udtrykte ønske om, at Højskolen forblev tro imod sine oprindelige idealer. Det betød ifølge taleren, at man tog den opgave på sig at give ungdommen »en personlig tilegnet dåb i vort folkelige fællesskab«. Det skulle ske på en sådan måde, »at den enkelte finder sit personlige menneskelivs rigdom i dette fællesskab, så han eller hun går ind i og ind under fællesskabet med et glad tjenersind, fordi han har vundet viljen til at virke for folkelivets bevarelse, dets stadige fornyelse og forplantning under skiftende former fra slægt til slægt, i troen på *Guds kærlighed og Danmarks lykke*«.

Forstanderen for Frederiksborg Højskole, Holger Begtrup, benyttede

Jefsen Christensens tale til et frontalangreb på det aktivistiske Sydslesvigarbejde – her personificeret ved folkene på *Flensborg Avis*: »De, der i Flensborg arbejder med pennen for danskhedens sag, tager alvorlig fejl, når de mener, at vi er mindre dansksindede end de, fordi vi kun vil kæmpe med åndens våben for modersmålet så langt det rækker og ikke vil være med i et arbejde for ved politiske midler og pengeunderstøttelser at skaffe os erobring af landet ned til Dannevirke.«

I følge mødereferatet i *Højskolebladet* opstod der ovenpå denne overraskende drejning i det ellers fredelige kursus et kort »ophold«, hvor ingen rigtig vidste, hvordan man kom videre. Jefsen Christensen imødegik kort nogle af Begtrup's anklager, idet han frabad sig at blive slået i hartkorn med *Flensborg Avis*. Dog mente Jefsen Christensen, at man måtte være overbærende over for de danske flensborgeres frustrationer over ikke at være kommet til Danmark i 1920. Senere på mødet blev diskussionen taget op igen, og først nu tegnede der sig et klarere billede af, hvad der havde været meningen med Begtrup's indlæg. Det var i spørgsmålet om Grænseforeningens arbejde i det sydlige Sydslesvig, at han havde givet bolden op.

Nu tog Anders Vedel, forstander ved Krabbesholm Højskole, over: Højskolen havde principielt ikke noget imod at støtte sydslesvigerne. Der var kun én forhindring, nemlig Grænseforeningen. Han fortsatte med at stille spørgsmålet: »Hvad er Grænseforeningen? Det ved vi ikke rigtig, men vi ved, at den har politiske formål. Dens kulturelle formål ville jeg gerne støtte lige så vel som Skoleforeningens, men kan det ikke på grund af dens politiske formål«, mente Vedel og spillede bolden videre til Frederik Schrøder, Askov. Han sagde: »En hel del kulturelt arbejde syd for grænsen er taget op af Grænseforeningen og er dermed kommet ind i en højst uheldig skure. De, som arbejder i landdistrikterne, er fortrolige med grundtvigsk åndsarbejde, men møder ingen forståelse hos Grænseforeningens nationalistisk begejstrede damer i København. I stedet for at give penge til Grænseforeningen burde man slutte op om *menneskene* dernede.«²

Anders Vedels brug af prædikatet »damer« var formentlig ment som en grov fornærmelse af Dannevirkemændene. I første omgang var det Vilhelm la Cour, der tog til genmæle i *Grænsevagten*. I oktober-nummeret refererede han ordskiftet i Lyngby og spyede dernæst overordentligt giftige salver imod angriberne. Holger Begtrup's valg af tid og sted til et opgør med Grænseforeningen fandt la Cour var slet og ret »goddag, mand! – økse-skaft!«, men hvis man endelig skulle gætte på en hensigt med Begtrup's upassende bemærkning måtte det være den, at han »med vold og magt vil tale om noget andet end det«, Jefsen Christensen havde talt om. Vilhelm la Cour fortsatte: »Hr. Begtrup foretrak altså at drøfte politik. Han mobilise-

rede omgående to partier, der stod i skarp strid indbyrdes: det ene, der 'kun vil kæmpe med åndens våben for modersmålet' og det andet, der 'ved politiske midler og pengeunderstøttelser vil skaffe os en erobring af landet ned til Dannevirke'. Huhej – nu trækker det op til det store frydelige slagsmål!«, udfordrede la Cour.

Efter at have afreageret kom også la Cour efterhånden til sagen: I de første år efter 1920 havde H.P. Hanssen-folkene gentagne gange offentligt beskyldt Grænseforeningen for at have politiske bagtanker med sit Sydslesvigarbejde. Disse beskyldninger var imidlertid prelet af »mod den kendsgerning, at foreningen *aldrig* gav sig af med at drive politik«, hvilket la Cour blandt andet fandt bevist derved, at flertallet af foreningens medlemmer »meget bestemt [ville] have protesteret imod et arbejde, som ikke havde holdt sig indenfor de kulturelle opgavers ramme«. Det var i parentes bemærket en paradoksal påstand, eftersom Grænseforeningens forretningsudvalg året forinden med fuldt overlæg havde forsøgt at kvæle den kulturelle udbryderforening i Slesvig by. Men ikke desto mindre: Ifølge la Cour var havde også Aabenraafolkene efterhånden fattet, at Grænseforeningen ikke bedrev politik, ja, selv den socialdemokratiske regering havde indset det og givet tilladelse til, at Grænseforeningen afholdt sin store indsamling på Dybbøl-Dagen. På den baggrund fandt la Cour det ubegribeligt, at den »Begtrup-Vedel-Schrøderske trio«, hvis agtelse inden for højskolekredse stod uden for diskussion, kunne anklage Grænseforeningen for at have grænseflytningstendenser og drive politisk arbejde. Grænseforeningens arbejde havde jo med statens bevilling til Sydslesvig fået det mest autoritative blå stempel. Forklaringen måtte være, at trioen slet og ret var uhæderlig: »Det er for alles skyld nødvendigt, at tingen omsider nævnes ved sit rette navn. Farer man med perfidi og usandhed, kan selv det bedste omdømme ikke dække én. *Og det er perfidi og usandhed at tillægge Grænseforeningen hensigter som de ovennævnte.*«³

I det påfølgende nummer af *Højskolebladet* gik Frederik Schrøder dybere ned i emnet. Han pegede på, at han havde kendskab til »en række mænd og kvinder«, der ydede et prisværdigt kulturelt arbejde syd for grænsen, og som gjorde det »ud fra et åndeligt fællessyn med grundtvigske højskole- og menighedskredse«. Ifølge Schrøder led disse menneskers arbejde i menighed, skole og ungdomskredse under det forhold, at det blev båret økonomisk af »organisationer, som ikke har den rette forståelse af deres stiltfærdige arbejds måde«, herunder Grænseforeningen. Frederik Schrøder anerkendte, at der også i Grænseforeningens regi blev ydet et værdifuldt kulturelt arbejde, »men jeg hævdede som forstander A. Vedel, at det udadtil som indadtil er en ulykke for det kulturelle arbejde i Sydslesvig, når det

bæres oppe af en forening, der ikke kan vaske sig ren for politiske bagtænkninger«. Når Schrøder havde taget afstand fra Grænseforeningen, var det fordi han ikke kunne se andet, »end at der her sker en sammenblanding af det kulturelle og det politiske, som i øvrigt er forklarlig, når alt skal samles i én organisation«. ⁴

Det så ud til, at Vilhelm la Cour skulle få ret i sin bemærkning om, at det sidste ord i sagen ikke var blevet sagt. Dertil stak de principielle uoverensstemmelser ganske enkelt for dybt. En anden væsentlig grund til, at diskussionen trak ud, var en tilsyneladende manglende afklaring på begge sider med hensyn til indholdet i de begreber, der var i spil. Hvad mente Holger Begtrup med, at Grænseforeningen med »politiske midler og pengeunderstøttelser« ville erobre området ned til Dannevirke? Og hvad sigtede Anders Vedel til, når han hævdede, at Grænseforeningen havde »politiske formål«? Var det politiske grænseflytningsformål overfor den danske offentlighed, eller var det lig med finansiel støtte til valgkampe ved politiske valg i Sydslesvig? Hvilken definition brugte Vilhelm la Cour, når han uden at blinke hævdede, at Grænseforeningen *aldrig* havde drevet politik? Alle disse spørgsmål krævede afklaring, før de to parter kunne komme til sagen. Som vi skal se, lykkedes det end ikke at komme så langt. ⁵

Formentlig regnede ingen af debattørerne med, at disse spørgsmål ville blive afklaret i en offentlig polemik, og derfor foreslog forstander ved Rødding Højskole, Erik Appel, at diskussionen hurtigst muligt blev fortsat i en mundtlig forhandling mellem repræsentanter for Højskolen og Grænseforeningen.

I slutningen af oktober 1925 tog sagen imidlertid en uventet drejning. Jepsen Christensen kunne nemlig meddele redaktør Ernst Christiansen, at han havde fået nys om den virkelige anledning til højskolefolkernes frestød. Ifølge Jepsen Christensen var Begtrup, Schrøder og Vedel kommet i besiddelse af de to maskinskrevne og fortrolige referater af mødet med Peter Lassen den 17. marts og af separatisternes mislykkede stiftende møde i Fredericia den 29. marts. Jepsen Christensen – som i øvrigt også kendte til disse referater – fandt, at det kunne blive »ret graverende«, hvis de kom til offentlighedens kendskab. Derfor var det nok klogest, om diskussionen med højskolefolkene »hurtigst muligt« blev standset, før én eller anden »i hidsighed offentliggjorde sit materiale«. ⁶ I et senere brev pegede Jepsen Christensen på de enkelte »graverende« citater. Disse kunne være slemme nok i sig selv, mente Jepsen Christensen, men i det hele taget mente han, at »tonen i referaterne [...] gør et frastødende indtryk på alle, der mener, at der er grund til at være bekymrede for, hvad fantasten kan volde af vanskeligheder for Danmark.« ⁷

Dette råd viderebragte Ernst Christiansen nu til Grænseforeningen, idet han dog forudså, at det ville blive »værst for de folk selv«, hvis de pågældende fortrolige referater blev offentliggjort. I øvrigt rådede redaktøren til, at Grænseforeningen for fremtiden forsøgte at forebygge sådanne ubehagelige lækager ved enten at gøre alle møder offentlige eller ved at holde op med at udfærdige referater af dem.⁸ Det forhold, at de pågældende referater er de sidste af slagsen i Grænseforeningens arkiv, tyder på, at man valgte det sidste af de opstillede alternativer. Efter episoden med Højskolen blev principielle drøftelser om Grænseforeningens mål og midler som regel refereret ret overfladisk, og altid kun i ét eksemplar, nemlig i foreningens håndskrevne protokoller.

I den konkrete situation var skaden allerede sket. Referaterne fra de to møder i marts 1925 *var* allerede kommet i forkerte hænder, og i en drøftelse, hvor Grænseforeningen skulle argumentere for, at dens arbejde udelukkende var kulturelt og ikke befattede sig med politik, kunne det blive særdeles farligt. Af referatet fra mødet med Peter Lassen den 17. marts kunne enhver jo se, at der blev talt endog særdeles meget politik i Grænseforeningen – såvel dansk som sydslesvigsk politik. Rektor H.P. Hansen havde udtalt, at separatisterne havde været en påmindelse om, at man havde forsømt et vigtigt arbejde, som Grænseforeningen nu skyndsomst måtte se at få taget op. Og Knud Fabricius havde – ganske vist for egen regning, men dog alligevel under tilslutning fra i hvert fald Ernst Christiansen – kommet med konkrete forslag til, hvordan man gennem optagelsen af en social dimension i Den slesvigske Forenings politiske program kunne høste stemmer blandt de fattige bønder i Østangel og på halvøen Svans på den *anden* side af Slien-Dannevirke-linjen. Grænseforeningens næstformand, Valdemar Harsløf, havde forsikret Peter Lassen om, at Grænseforeningen ikke kendte til nogen zonegrænser, og at separatisterne med deres planer for politisk arbejde i det sydligste Sydslesvig derfor lige så godt kunne blive inden for Grænseforeningen, og Harsløf havde derudover sagt, at formålet med Grænseforeningen var ikke blot at blive en »økonomisk magt, men også en politisk«.

Der kunne peges på meget mere »belastende« stof i referatet. Også referatet fra mødet i Fredericia den 29. marts rummede visse problematiske udtalelser. Her stod Jens Ledgaard refereret for at have sagt, at Grænseforeningens ledelse og separatisterne, når alt kom til alt, var enige om målet for arbejdet, men at det kun var vejen, der kunne diskuteres: Separatisterne ville begynde sydfra, Grænseforeningen nordfra og sydefter og »stykke for stykke arbejde os frem«. Eftersom separatisterne efter mødet i Fredericia havde afblæst dannelsen af en egen forening og var forblevet

under Grænseforeningen, kunne det altså for den nøgterne beskuer se ud som om, at Grænseforeningen fra nu af ville bearbejde Sydslesvig på *begge* fronter, det vil sige *både* ved at lade hovedstyrken rykke frem nordfra og ved at nedkaste faldskærmstroppe i brohoveder, som før eller siden skulle få forbindelse til hovedstyrken.⁹ I så fald *var* der alligevel, som Holger Begtrup havde hævdet, tale om en »erobring af området ned til Dannevirke«.

Alt dette taget i betragtning måtte det betegnes som værende yderst tvivlsomt, om Grænseforeningens repræsentanter under en mundtlig forhandling ville kunne få de tre højskolefolk til at tro på, at Grænseforeningen overhovedet ikke begav sig af med politisk arbejde. Hvis man gjorde forsøget, risikerede man at få revet de to referater i næsen. Skulle Grænseforeningens folk altså slippe helskindet fra mødet, måtte de forsøge at dreje diskussionen således, at man ikke kategorisk benægtede, at man indlod sig på politik, men derimod forsøgte at forklare, hvorfor det var nødvendigt og uundgåeligt.

Derudover måtte la Cours voldsomme udbrud i *Grænsevagten* på én eller anden måde undskyldes eller i det mindste forklares. Det skete i novembernummeret. Her forklarede la Cour sig med, at højskolefolkene havde hævdet, at personerne i Grænseforeningens top var uhæderlige, idet de »sagde ét – og gjorde noget andet«. Det var imod denne beskyldning, at la Cour med sit modangreb havde villet forsvare Grænseforeningens mænd. Men siden den første artikel i *Grænsevagten*, havde la Cour set »det materiale«, som højskolemændene tilsyneladende var kommet i besiddelse af, altså referaterne fra de to møder i marts. Dette materiale var af »højt forskellig art«, forklarede la Cour uden at definere dette ejendommelige prædikat yderligere. Ifølge la Cour rummede materialet ytringer af folk, »som ikke i noget øjeblik har øvet indflydelse på Grænseforeningens virksomhed og dispositioner, ja, som aldrig har siddet i dens styrelse«. Det var altså ikke rimeligt, at Grænseforeningen var blevet gjort ansvarlig for disse ytringer, fandt la Cour og fortsatte – i øvrigt ret uklart: »Illesindede referater fra fortrolige møder, som enkelte folk har indvarslet til og på hvilke Grænseforeningens repræsentanter kun til nød tåltes, er lagt til grund for bedømmelsen af foreningens holdning.«

Vilhelm la Cour var tydeligvis på tilbagetog under dække af et tykt røgslør. Påstanden om, at de to referater skulle være »ildesindede« gav ikke megen mening, al den stund de var fremstillet og udsendt af Grænseforeningen selv, formentlig af oberst Jørgensen. Og at Grænseforeningens folk kun »til nød« blev tålt ved møderne, gjaldt i hvert fald ikke ved mødet i København den 17. marts 1925 – altså det møde, hvor Grænseforenin-

gens folk og Flensborgledelsen havde været mest åbenhjertige. Dette møde havde Grænseforeningen selv indkaldt til. Men når alt kom til alt – således ræsonnerede la Cour i *Grænsevagten* – kunne man ikke bebrejde de tre højskolefolk, at de havde forstået referaterne således, som de havde gjort. Om perfidi og uhæderlighed var der altså alligevel ikke tale, måtte la Cour indrømme.¹⁰

Mødet mellem de to parter fandt sted den 11. december 1925 i København. Fra Grænseforeningens side var mødt Vilhelm la Cour, Ionas Collin, overretssagfører Knud Dahl, pastor Gjevnøe, rektor H.P. Hansen, Valdemar Harsløf, Jens Ledgaard, Mandal Bertelsen og Manthey-Wagner. Fra højskolefolkernes side mødte højskoleforstander Jacob Appel, Askov, Poul Hansen, Vallekilde, Frederik Nørgaard, Antvorskov, Anders Vedel, Krabesholm, højskolelærer Frederik Schrøder, Askov og Aabenraamanden, redaktør Lebeck. Med disse holdopstillinger var der lagt op til et særdeles spændende opgør.

Som mødet skred frem, skulle det vise sig, at der var to spørgsmål til debat. Det første drejede sig om, hvordan man skulle definere »politisk« og »kulturelt« arbejde i Sydslesvig. På dette punkt var uenigheden stor – ikke blot mellem højskolefolkene og folkene fra Grænseforeningen, men også blandt Grænseforeningens folk indbyrdes. Det andet punkt var om muligt endnu sværere at enes om. Det drejede sig om, hvorvidt Grænseforeningen – eller dens ledende lag – arbejdede for »en erobring af landet ned til Dannevirke«. Spørgsmålet var vel blevet aktuelt, fordi de pågældende referater jo vidnede om, at der inden for Grænseforeningen var villighed til at optage en type Sydslesvigarbejde, som entydigt grænserevisionistiske kredse havde krævet udført. Den eneste betingelse var – således var det igen og igen blevet fremhævet af Grænseforeningens folk –, at der blev fremlagt *en plan* for arbejdet. Det vidnede ret beset ikke om nogen principiel tilbageholdenhed – kun om, at man ønskede arbejdet udført *ordentligt*.

General Ulrich indledte med at sammenfatte forløbet indtil nu og indholdet i beskyldningerne mod Grænseforeningen. Han konkluderede: »Jeg må på *det skarpeste tilbagevise beskyldningen om, at vi vil erobre landet ned til Dannevirke*, eller at vi overhovedet nærer grænseflytningstendenser eller andre lignende politiske bagtanker. Så vidt mig bekendt findes der ingen dansk irredenta syd for grænsen. En sådan fandtes ganske naturligt før krigen, men ikke nu. Det danske mindretal arbejder i fuld overensstemmelse med rigsforfatningen kun på at opnå kulturel og økonomisk ligeberettigelse med andre tyske statsborgere, og det *kan* ikke i danske øjne være en forbrydelse, at vi støtter dem *deri*.«

Ulrich gjorde sig her skyldig i skønneri. I hvert fald var det ikke rime-



Overkirurg, dr.med. Ionas Collin (1877-1938) hørte til Dannevirkemændenes absolutte inderkreds – både før 1920 og efter. I Grænseforeningen var han vellidt og respekteret som en retlinet mand. Frem til 1932 havde Collin plads i hovedstyrelsen, hvor han var primus motor i foreningens »korrespondanceudvalg«. Udvalget havde til opgave at påvirke udenlandske aviser og politikere. I denne funktion fortsatte Collin det arbejde, der var begyndt i Paris i begyndelsen af 1919. Foto fra omkring 1930. Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

ligt at frifinde Peter Lassen for grænseflytningsambitioner. Grænserevisionen var alfa og omega for Peter Lassen og dermed for Den slesvigske Forening Gottorp Amt. General Ulrich sluttede med at udtale håb om, at hans standpunkt nu var blevet klart for alle. Hvordan Grænseforeningen i fremtiden ville blive ledet, ville han ikke udtale sig om. Han meddelte, at han i det nye år ville fratræde formandsposten på grund af alder. Det måtte herefter blive op til hovedstyrelsen at finde en anden formand, der

»bedre end jeg forstår at skelne mellem det *nationale* og det *nationalpolitiske* arbejde«. ¹¹

Eftersom rektor H.P. Hansen var en af spidskandidaterne til formandsposten, var det meget apropos, at netop han nu fik ordet. Han fandt, at en stor del af uenigheden skyldtes misforståelser, som havde rod i grænsestriden 1918-1920. Siden 1920 havde det vist sig, at det sejrende hold, det vil sige Aabenraafolkene med H.P. Hanssen i spidsen, var de mest uforsonlige. De overvundne, altså Grænseforeningens folk, »der havde ønsket en sydligere grænse, måtte vel stadig mene, at de havde set dybest og rigtigst«, mente han. Men nu var afgørelsen jo faldet, og den bøjede de overvundne sig for, understregede rektor H.P. Hansen. Grænsen måtte ikke blot ses som en kendsgerning, men også betragtes i et andet lys end den gamle grænse ved Kongeåen, sagde han, og fortsatte: »Hin grænse var både en voldsgrænse og en løftebrudsgrænse. Det var den nuværende ikke. Den var sat efter det danske folks vilje. Og havde denne vilje end dybt smertet dem, måtte de dog, just som danske, bøje sig for den. Hermed måtte man være tilfredsstillet. Ingen pønsede på grænseændring, af hvad art nævnes kunne. Dette havde Grænseforeningen erklæret fra begyndelsen. På stillingen her til skulle Grænseforeningen prøves. Og her var beskyldninger prellet af«, mente rektor H.P. Hansen.

Hans fastholdelse af, at Dannevirke-mændene havde »set dybest og rigtigst« er betegnende. Også argumentationen om, at 1920-grænsen var trukket »efter det danske folks vilje«, er karakteristisk. I følge rektor H.P. Hansens opfattelse – og til forskel fra de fleste højskolefolks – var 1920-grænsen ikke et udslag af den nationale situation i Slesvig efter verdenskrigen, men derimod blot en indikator på den nationale vilje i Danmark på samme tid. Ifølge argumentationen ville man have opnået en grænse ved Dannevirke eller ved Ejderen, når blot den nationale vilje i det danske folk havde været kraftigere og sundere. Når rektor H.P. Hansen endnu fem år efter grænsedragningen fastholdt, at Dannevirke-mændene havde »set dybest og rigtigst«, betød det, at han ikke betragtede afstemningsresultatet i 1920 som en kendsgerning, der krævede en justering af synspunktet. Danmark burde i 1920 have taget, hvad Danmark havde ret til. For rektor H.P. Hansen var en grænse ved Dannevirke eller ved Ejderen i 1925 fortsat idealet.

På mødet med højskolefolkene sammenlignede rektor H.P. Hansen Grænseforeningens arbejde med de gamle Sønderjyske Foreninger før 1920. Også dengang havde man skelnet mellem kulturelt og politisk arbejde, men dengang havde begrebet »politisk arbejde« betydet at rejse krav om genforening, opfyldelse af Pragfredens §5 o.s.v. Dette arbejde havde

man fra dansk side så vidt muligt afholdt sig fra at blande sig i. Genforeningsspørgsmålet havde været en sag udelukkende mellem sønderjyderne og den tyske regering og mellem sønderjyderne indbyrdes, det vil sige mellem kredsen omkring H.P. Hanssen og kredsen omkring Jens Jessen. Men i de Sønderjyske Foreninger havde der aldrig været problemer med at yde håndfast støtte til den sønderjyske presse eller til politiske personer. Dengang havde man kun været begrænset af »varsomhedshensynet«, det vil sige det udenrigspolitiske hensyn, mente rektor H.P. Hansen. Sådan var det også nu; kulturelt og politisk arbejde kunne aldrig skilles helt ad, og dertil kom, at det nu under Weimarrepublikkens mere liberale forhold var langt lettere at støtte politisk arbejde, fordi Tyskland ikke længere havde samme muligheder for at gribe brutalt ind. Rektor H.P. Hansen beklagede derfor, at Grænseforeningen var blevet tvunget til at give afkald på støtten til den tyskskrevne presse i Sydslesvig.

Formanden læste dernæst et brev fra redaktør Ernst Christiansen højt. Her fremlagde redaktøren synspunkter, der i det store hele svarede til rektor H.P. Hanssens. Særlig slog Christiansen på nødvendigheden af en tyskproget dansk presse i Sydslesvig. En sådan var nødvendig, hvis danskheden i Sydslesvig skulle kunne hævde sin stilling. Efter overvejelserne om pressen spidsede Ernst Christiansen sin argumentation til: Hvis Grænseforeningen blev tvunget endnu længere ud i retning af at afvise støtte til alt, som på den ene eller anden måde kunne bringes i forbindelse med politik, »så kan jeg ikke se andet, end at konsekvensen uundgåelig må blive oprettelsen af en anden sammenslutning ved siden af Grænseforeningen, som tager sig af de yderst vigtige opgaver, denne må lade ligge.«

Selvom denne halve trussel formentlig først og fremmest var tænkt som en manøvre, der skulle få Grænseforeningen til at fremstå i et mindre kontroversielt lys, er det forbløffende, at mindretallets førende skikkelse i så klare vendinger som her sluttede sig til de tanker, der netop på dette tidspunkt blev arbejdet med i De jyske Separatister. Til sidst i sit brev gav Ernst Christiansen udtryk for det håb, at den danske folkehøjskole med tiden ville komme til at støtte den sønderjyske sag såvel syd som nord for grænsen – hvis ikke i Grænseforeningens regi, så i det mindste parallelt med den. Det var hans overbevisning, at Højskolen i virkeligheden slet ikke *kunne* andet, hvis den ville være tro imod Grundtvigs tanker, og hvis den ville »sikre sin livskraft i fremtiden«.

Ingen af de tre repræsentanter for det danske Sydslesvigarbejde havde altså forsøgt at holde den skanse, som la Cour i begyndelsen havde opkastet i *Grænsevagten*, nemlig grundsætningen om, at Grænseforeningen ikke begav sig af med politisk arbejde. De to Grænseforeningsfolk havde oven

i købet slået på, at dette arbejde tværtimod slet ikke kunne undgås, fordi kulturelt og politisk arbejde aldrig ville kunne skilles ad, og Ernst Christiansen var endda gået så langt som til at understrege, at dette arbejde ikke under nogen omstændigheder måtte forsømmes – end ikke af hensyn til den tanke om *samlingen* af det danske arbejde i Sydslesvig, som han normalt holdt frem som det øverste bud i arbejdet for Sydslesvig: Hvis prisen for samlingen i Danmark var opgivelse af alt politisk arbejde i Sydslesvig, var delingen af kræfterne alligevel at foretrække.

Det var tydeligt, at de to parter – Grænseforeningsfolk og højskolefolk – talte forbi hinanden. Hvor de første syntes at sætte »politisk arbejde« lig med valgarbejde, så det ud til, at højskolefolkene ved dette begreb forstod arbejde for grænseflytning. Men efter at Grænseforeningens folk og Ernst Christiansen havde indrømmet, at Grænseforeningen *rent faktisk* mere eller mindre direkte støttede det politiske arbejde i Sydslesvig og fortsat burde gøre det, var der i grunden kun ét spørgsmål tilbage, nemlig spørgsmålet om, hvorvidt Grænseforeningen – eller rettere: Grænseforeningens folk – i sidste ende stræbte efter grænseflytning. Det spørgsmål var ikke til at besvare uden videre.

Højskoleforstander Anders Vedel vovede sig ud i dette lumske farvand. Han meddelte først, at han var i besiddelse af beviser for, at Grænseforeningen havde støttet Den slesvigske Forening med kontant støtte. Dette var politik, og så længe Grænseforeningen gav sig af med den slags, ville han ikke have noget med foreningen at gøre, så meget desto mindre, som Grænseforeningen, f.eks. i artikler i *Grænsevagten*, havde hævdet, at den kun støttede kulturelle formål. Det måtte betegnes som »en grov fejl«, fastholdt Anders Vedel, og når der kunne forekomme sligt, turde han ikke stole på, at Grænseforeningen mente det alvorligt, når dens folk forsikrede, at foreningen ikke nærrede grænseflytningsønsker.

Nu tog overkirurg Ionas Collin ordet: Når alt kom til alt, drejede uenigheden sig vel om, hvorvidt man overhovedet skulle arbejde for danskheden syd for grænsen eller ej. Det måtte være et enten-eller: Hvis man ville støtte sydslesvigerne, kunne det ikke nytte at stille principielle forhindringer i vejen for arbejdet. Han forstod ikke, hvorfor Grænseforeningen ikke måtte drive politik i den forstand, som Anders Vedel havde omtalt. Hvilken skade kunne der ske ved det? Hvis sydslesvigerne selv ønskede dette arbejde udført, kunne der vel ikke indvendes noget imod det? Hensynet til den danske stat, altså det, som rektor H.P. Hansen havde kaldt »varsomhedshensynet«, var forholdsvis ubetydeligt, mente Collin, idet ingen vel troede på, at Danmark ville blive trukket ind i en krig eller få påført handelshindringer fra tysk side som følge af Grænseforeningens arbejde?

På trods af at Jens Ledgaard under mødet i Fredericia havde udtrykt sig i overordentligt offensive vendinger, anlagde han over for højskolefolkerne en udpræget defensiv synsvinkel: Man måtte anerkende, at 1920-grænsen var trukket i henhold til princippet om Folkenes Selvbestemmelsesret. Men det betød jo ikke, at grænsen lå fast for tid og evighed – tværtimod. Der kunne ikke være tvivl om, at tyskerne, »hvis de om 50 år havde fået befolkningen i Nordslesvig tilstrækkelig gennemarbejdet«, ville gå til Folkeforbundet og kræve en ny afstemning. Så kunne det blive farligt, hvis danskheden i Sydslesvig stod svagt: »Hvis vi derfor ligger på den lade side og lader tyskerne arbejde uforstyrret, mister vi Nordslesvig«, hævdede Ledgaard, hvorved han igen demonstrerede, at han i høj grad tillagde Grænseforeningens arbejde grænsepolitiske motiver: Indsatsen i Sydslesvig skulle intensiveres, hvis ikke af hensyn til Sydslesvig selv, så dog i det mindste af hensyn til Nordslesvig. Denne forestilling om dansk arbejde i Sydslesvig som »kontravægt« til det tyske arbejde i Nordslesvig, fik – som vi senere skal se – overordentlig stor betydning for Grænseforeningens selvforståelse.

Mødet nærmede sig sin afslutning. Man enedes om at finde frem til en klar definition af, hvad der var »politisk« og hvad der var »kulturelt« arbejde. Efter forslag fra Anders Vedel blev der nedsat et arbejdsudvalg, der gennem en henvendelse til Folkeforbundet skulle undersøge, hvad man efter internationale regler anså for forsvarligt at støtte. Dette udvalg kom til at bestå af Anders Vedel og Ionas Collin, men trådte vist nok aldrig sammen. Tilsyneladende var det de sidste ord, der blev sagt mellem Grænseforeningen og højskolefok i denne sag. Spørgsmålet om, hvorvidt Grænseforeningen måtte støtte det politiske arbejde i Sydslesvig, kom ikke på dagsordenen igen.

16. Nyt fremstød og fortsat splittelse i Slesvig by

Stabiliseringen af det tyske samfund fra 1923/24 medførte omgående et kraftigt fald i tilslutningen til det danske arbejde i det sydlige Sydslesvig. Fremkomsten af De jyske Separatister var en protest imod denne udvikling og en opfordring til Grænseforeningens ledelse om hurtigst muligt at få den vendt. Efter mødet i Fredericia i marts 1925 var separatisternes »bestyrelse«, 7-mandsudvalget, gået i tænkeboks for at udfærdige deres ønskeliste til det sydlige arbejde. Denne liste havde Cornelius Petersen dernæst fremført på hovedstyrelsesmødet den 20. april 1925, og først efter en flere timer lang drøftelse var det blevet besluttet at lægge spørgsmålet over i Skole- og Bogudvalget for Sydslesvig, som man havde opfordret til at mødes med 7-mandsudvalget og repræsentanter for Flensborgledelsen for at drøfte ønskerne. Dette møde havde fundet sted den 22. maj 1925 i Haderslev og var endt med, at 7-mandsudvalget havde fået både i pose og sæk. Ganske vist havde man kun fået tildelt en rejsesekretær, hvilket var en brøkdæl af det ønskede, men på den anden side havde man fået Grænseforeningens accept af arbejdet, ja, man havde endda fået lov til at søge økonomisk støtte blandt Grænseforeningens enkeltforeninger.

Selvom prisen havde været høj, havde Grænseforeningens ledelse foreløbig bragt 7-mandsudvalget til tavshed. Dagen efter mødet, altså den 23. maj 1925, skulle slaget så slås på sendemandsmødet, der ligeledes fandt sted i Haderslev. Spørgsmålet var, om de sendemænd, der sympatiserede med De jyske Separatister, var tilfredse med den vej ud af dødvandet i det sydlige Sydslesvig, som mødet dagen før havde angivet. Sendemandsmødet blev åbnet med en kraftfuld beretning fra formanden. De jyske Separatister måtte ses som en fundamental kritik af Grænseforeningens linje. Dele af kritikken var berettiget, mente formanden, hvilket imidlertid ikke udelukkede, at andre dele af kritikken byggede på »personlige uoverensstemmelser, manglende forudsætninger« eller ligefrem »urigtige angivelser«. En del af kritikken måtte man ifølge general Ulrich vurdere positivt, fordi den var udtryk for »trangen til virksomhed«. Separatisternes kritik var først og fremmest gået på, at Grænseforeningen havde unddraget de sydligste sydslesvigere støtte: »Denne bebrejdelse er urigtig«, fastholdt Ulrich. Overalt, hvor der havde været »plan i arbejdet« var Grænseforeningen trådt

hjælpende til. Et åbenlyst opdyrkende arbejde i Sydslesvig kunne Grænseforeningen ikke indlade sig på. Separatisterne måtte huske på, at de mænd, der i det daglige skulle lede arbejdet i Sydslesvig »til fremme af dansk sprog og dansk kultur«, måtte komme fra Sydslesvig, for »opgaverne og mændene kan ikke komme fra os«. Selv mente Ulrich, der afgjort hørte til på den Dannevirkekritiske fløj, at det mest naturlige måtte være, at arbejdet udgik »fra det store kulturcentrum i Flensborg«, men han indrømmede, at ansvaret nødvendigvis måtte lægges i det sydlige Sydslesvig, hvis der var forhold, der umuliggjorde samarbejde mellem Flensborg og det sydlige Sydslesvig.

Efter denne kraftfulde, men dog alligevel ret generelle indledning, gik ordet videre til rektor H.P. Hansen, der som formand for Skole- og Bogudvalget gjorde rede for den *konkrete* udvikling i det sydlige Sydslesvig: Umiddelbart efter Genforeningen havde Kristiane von Lachmann begyndt sin undervisning. Hendes arbejde havde været præget af strålende fremgang, mente rektor H.P. Hansen, fordi hun »i særlig grad [ejede] evnen til at fængsle både unge og gamle«; da undervisningen havde stået på sit højeste, havde der ifølge rektor H.P. Hansen været omkring 300 elever i alle aldre. På grund af sit frivillige og ulønnede engagement i den danske sag var frk. von Lachmann blevet fyret fra sit job hos en af byens boghandlere og havde derfor været tvunget til at rejse fra byen. Det var ikke lykkedes for Grænseforeningen at finde en værdig afløser for den dygtige frk. von Lachmann. Man havde sendt den unge Laust Christensen afsted, men »trods forskellige gode egenskaber« hos ham, »glippede det for ham, og tilbagegang i deltagelsen i undervisningen begyndte og tog fart«, berettede rektor H.P. Hansen, idet han undgik at komme ind på, at der måske også var andre årsager til nedgangen. Den eneste formildende omstændighed for Laust Christensens svigtende succes med at holde sammen på tropperne i Slesvig by, var ifølge rektor H.P. Hansen myndighedernes boykot og forfølgelse af de danske. Rektor H.P. Hansen fortsatte: »Vi gik ind i en modgangsperiode. Når en sådan kommer, gælder det om at stå samlet for alle dem, der skal bære modgangen. Dette skete ikke.« Rektor H.P. Hansen ville ikke nævne navne eller placere et ansvar for splittelsen, men nøjedes med at pege på det uheldige i, at man fra Slesvig by havde fået to henvendelser til Grænseforeningen, nemlig én fra Gottorpföreningen, som bad om at få Laust Christensen fjernet, og en fra foreningen Dannevirke, som ville beholde ham i arbejdet. Dertil konkluderede rektor H.P. Hansen: »Under sådanne forhold er det umuligt heroppe fra at yde hjælp, og det er umuligt, at arbejdet kan gå dernede.«

Rektor H.P. Hansen gav dernæst en oversigt over hele det kulturelle

arbejde i de sydlige egne. I Husum [skal være Tønning, forf.] havde man to år forinden haft 80 elever – nu var der ingen; og i Slesvig by mødte der i gennemsnit seks børn og fire-fem voksne til undervisning. Også bogsagen var i stærk nedgang. I de første to måneder af 1925 havde udlånet ligget mellem 80 og 90 bøger om måneden, og de nyeste tal var formentlig endnu mindre.

På trods af alle disse vanskeligheder havde Skole- og Bogudvalget nu besluttet sig for påny at tage fat på arbejdet i Slesvig by, beredtede rektor H.P. Hansen. Men han understregede, at det var bydende nødvendigt, at de stridende parter i Slesvig by nåede til enighed. Dernæst var det nødvendigt, at bevægelsen dernede *selv* formulerede, hvad der var brug for i det videre arbejde. En ny funktionær til erstatning for Laust Christensen var undervejs. Efter et studieophold i Danmark var redaktøren for *Neue Schleswiger Zeitung*, Martin Lorenzen, klar til at genoptage gerningen i Slesvig by, men hvis han skulle have held med sit forehavende, forudsatte det, at bevægelsen dernede stod sammen, slog rektor H.P. Hansen fast. Gjorde den det, kunne den til gengæld regne med, at »alle overkommelige ønsker og opgaver«, der indløb til Skole- og Bogudvalget, ville blive modtaget »med forståelse og den bedste vilje til hjælp!«¹

Dermed havde Grænseforeningen effektivt redet stormen af i sit bagland. I hvert fald foreløbig. Nu var De jyske Separatister – der hidtil først og fremmest havde hentet deres energi ud af indignationen over Grænseforeningens forsømmelser i de sydlige Sydslesvig – henvist til at bevise deres værd gennem et tungt og langsigtet hverve- og indsamlingsarbejde. Det rakte kræfterne og indignationen ikke til. I efteråret 1925 blev de to organisationer, der skulle lede arbejdet – en i Danmark og en i Sydslesvig – oprettet. Men allerede i foråret 1926 måtte man erkende, at slaget om en selvstændig organisation var tabt. Frafaldet i rækkerne var stort. Holstein Rathlou og Thorkild Gravlund forlod hurtigt arbejdet, og i sommeren 1926 sadlede Jesper Hansen om og begyndte at arbejde for Cornelius Petersens *Bondens Selvstyre*. Det var Grænseforeningens nye fremstød i Slesvig, der tog vinden ud af sejlene på separatisterne. I efteråret 1925 vendte redaktøren af det tysksprogede danske blad i byen, Martin Lorenzen, tilbage til sin post. Opgaverne på den lille avis var ikke større, end at han kunne påtage sig mange andre opgaver i det danske arbejde, herunder biblioteksarbejde, ungdomsarbejde o.s.v. Hans tilbagevenden pustede trods alt nyt liv i bevægelsen. Allerede få uger efter sin ankomst kunne han fremvise pæne resultater over for sine arbejdsgivere i København. Derudover kunne Martin Lorenzen pege på, at der var behov for yderligere personale i Sydslesvig. Først og fremmest skulle der ansættes en vandrelærer med virkeområde i landdistrikterne i Slesvig (Gottorp) Amt,

mente Lorenzen. Dette ønske blev omgående imødekommet af Skole- og Bogudvalget for Sydslesvig. Allerede i november 1925 besluttede udvalget at sende vandre lærer Jørgen Jørgensen, der siden 1924 havde arbejdet på Flensborgkanten, til Slesvig by. Derudover blev Bothilde Lund, der tidligere på året var blevet afskediget sammen med Laust Christensen, genansat for at assistere med undervisningen i Slesvighus.² Dermed var Grænseforeningens bemanding i Slesvig by bragt op på tre fuldtidsstillinger, hvilket var over det niveau, man havde haft i inflationstiden. Og hvis man regnede Laust Christensen, som nu blot fik sin løn fra foreningen Slesvighus, med, var der i alt fire fuldtidsbeskæftigede funktionærer til at tage sig af bevægelsen i Slesvig by.

Her fortsatte splittelsen. Og Peter Lassens og Frederik Ilpers overraskende valg til Slesvig Kreds dag i november 1925 gjorde ikke forholdene bedre. På papiret så valgresultatet fornemt ud, men ved nærmere eftersyn var der tale om et sviende nederlag for den slesvigske liste netop i Slesvig by, hvor hovedparten af medlemmerne af Den slesvigske Forening for Gottorp Amt boede. Foreningen talte på dette tidspunkt omkring 450 medlemmer, og i Slesvig by var der kun blevet afgivet 134 stemmer på den slesvigske liste.³ Det tolkede Emil Thamm i et brev til Liga-medlemmet, våbenhandler Ferdinand Bahnsen som et udtryk for, at selv ikke medlemmerne af Gottorpdelingen, havde tillid til Peter Lassen og Frederik Ilpers politik. »Hvorfor manglede der i byen Slesvig omkring 300 stemmer ved valget? Kun fordi vælgerne ikke havde tillid til kandidaterne«, vurderede Thamm. Han konkluderede, at det ville være nytteløst, at man fra Danmark fortsat støttede Peter Lassen og Ilper, eftersom de ikke var »folkeførere«, men »folkeforførere«. De penge, der hidtil var blevet sendt til Slesvig by, havde ikke samlet bevægelsen, men derimod bevirket, at »den ægte danskhed blev udskilt af spæk-danskheden«, mente Thamm.⁴

Splittelsen i Slesvig by var ikke mindst problematisk i betragtning af, at der var ved at ske en opblødning af de tyske myndigheders afvisning af danske skolekrav uden for Flensborg. I februar 1926 blev der givet tilladelse til oprettelse af enkelte danske privatskoler i den forhenværende afstemningszone II. Foreløbig var Slesvig by altså udelukket fra at få en skole, men hvis folkene dér ville gøre sig forhåbninger om en ophævelse af ordningen eller i det mindste en dispensation, måtte de nødvendigvis stå samlet. Og fremfor alt måtte tillidsforholdet mellem medlemmer og ledere være i orden. Skulle der slås et slag for en skole overfor myndighederne, var tusind proteststemmer fordelt ud over hele kredsen en dårlig platform. Her var det antallet af aktive og sprogligt og kulturelt interesserede medlemmer, det kom an på.



Omkring årsskiftet 1925/1926 genoptog Grænseforeningen arbejdet i Slesvig by. Første mand på skansen var redaktøren Martin Lorenzen (1897-1963). Kort efter fik han assistance fra Jørgen Jørgensen (1894-1970) og Bothilde Lund (1903-1999). Her ses Martin Lorenzen (til venstre) og Jørgen Jørgensen i 1926 foran Langestraße 33, der i 1922 var købt som kontor for *Neue Schleswiger Zeitung*. På muren ses tysk »Speck«-graffiti. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Med den kurs, Peter Lassen havde udstukket for Den slesvigske Forening for Gottorp Amt, var det næppe muligt at få samling på tropperne. Netop i februar 1926 tog han konsekvensen af dilemmaet mellem afstamningsbaseret hjemstavnspolitik og kulturelt arbejde. Han tilbød kort og godt foreningen Dannevirke at blive skole- og biblioteksforening for Slesvig by, det vil sige at blive den forening, der skulle samle de forældre, der ønskede en dansk skole til deres børn, og presse på over for myndighederne. Svaret fra foreningen Dannevirke på dette tilbud var et klart vidnesbyrd om, at det ikke var personlige uoverensstemmelser, der havde ført til bruddet. I foreningen Dannevirke takkede man nej til tilbudet, hvilket blev meddelt i et svar fra formanden Chr. Christiansen til Peter Lassen. En sådan opdeling var ifølge Christiansen »aldeles forkert [...] thi vi er jo allerede kommet langt nok ud i splittelsen, så der er grund nok til ikke at overføre den på en ny forening straks ved dannelsen, og det ville dog blive tilfældet, når kun den ene forening bliver repræsenteret [i skolearbejdet, forf.] Vi foreslår imidlertid, at vi på dette punkt mødes til samarbejde og får dannet en forening, hvor alle er repræsenteret. Og da der allerede er udsendt en indbydelse til et møde desangående af [Laust?] Christensen og [Martin?] Lorenzen, er det vort forslag, at vi modtager indbydelsen og ser at få det bedst mulige ud af sammenkomsten. Med lidt god vilje vil det nok lykkes.«⁵

I Foreningen Dannevirke var man imod opdelingen i en politisk og en kulturel gren. Her ville man tilsyneladende hellere forsøge at klinke skårene end at formalisere splittelsen. Med denne indstilling forsvarede foreningen Dannevirke faktisk Grænseforeningens officielle stilling til det sydlige arbejde, som netop på dette tidspunkt var under stærk beskyldning fra højskolekredse. I udgangspunktet havde Grænseforeningens folk pure afvist, at foreningen engagerede sig i det politiske arbejde i Sydslesvig. Men efter at det var blevet klart, at højskolefolkene lå inde med dokumenter, der dementede dette, havde Grænseforeningens repræsentanter i stedet forsvaret den skanse, at det ikke var *muligt* at skille politisk og kulturelt arbejde ad. Hvis foreningen Dannevirke havde taget imod Peter Lassens tilbud, ville også denne skanse være faldet. I den situation kunne Grænseforeningen meget vel være blevet tvunget til at slå hånden af Peter Lassens politiske parti.

Der eksisterer ikke noget referat af det pågældende møde mellem Peter Lassen og Chr. Christiansen. Hvis det overhovedet blev afholdt, blev der i hvert fald ikke fundet nogen løsning. Det fremgår af et referat fra et senere afholdt møde i fællesforeningen for alle afdelinger af Den slesvigske Forening. Her blev der først givet udtryk for stærk utilfredshed med, at

myndighederne ikke havde ladet den nye skoleordning omfatte hele Sydslesvig – som det blev formuleret af formanden for Flensborgafdelingen, faktor L. Lausten: »Enten er der en danskhed i de sydlige egne, og så har den lige så megen ret som den i de nordlige egne, eller også er der ingen, og så kunne tyskerne jo godt lade forordningen gælde«. Dernæst beklagede Lausten, at man ikke kunne nå til enighed i Slesvig by. Hertil svarede Peter Lassen, at der havde været flere forgæves forsøg på at opnå samling. Man havde endda tilbudt foreningen Dannevirke at blive skoleforening, »men heller ikke dette forslag var accepteret«.⁶

Med sin hjemstavnspolitiske protestlinje underminerede Peter Lassen sin egen stilling i Slesvig by. Thorkild Gravlund havde spået, at Lassen skulle blive »stelen«, om hvilke de andre neg skulle samles. På dette punkt spillede Peter Lassen fallit. I stedet byggede han i stigende grad sin platform på støtte fra chauvinistiske og dogmatiske kredse i Danmark, der i højere grad interesserede sig for grænserevisionistiske kandestøberier end for sydslesvigernes kulturelle ve og vel.

17. Dannevirkemændenes kamp for monopol i det sydlige arbejde

For Grænseforeningen var De jyske Separatister en tilskyndelse til at påtage sig en mere aktivistisk rolle i den sydlige del af Sydslesvig. Bevægelsen udgjorde en påmindelse om, at der inden for Grænseforeningens vidtfordreede organisationsstruktur var et betragteligt kontingent af medlemmer og enkeltforeninger, der forventede at se fremgang i Slesvig by, Ejdersted, Frederiksstad og Eckernförde – uanset om der blev kaldt på en dansk indsats i disse egne eller ej. For disse kredse var det ikke en forudsætning for tildeling af støtte til de sydligste egne, at der positivt blev kaldt på støtten. Nedgangen i den danske bevægelse i de sydligste egne var ikke et signal til at *skære ned* på støtten – tværtimod. Når den danske bevægelse gik ned, måtte der tilsvarende *skrues op* for indsatsen i disse egne, så stillingen blev holdt eller udbygget..

Netop på denne tid begyndte også spekulationerne om et formandsskifte i Grænseforeningen. Det var først og fremmest Dannevirkemændene, der pressede på for at få general Ulrich til at gå af. Rektor H.P. Hansen gik forrest i planlægningen af magtskiftet, hvilket i første omgang udelukkede ham selv fra posten. Hovedsagen var, at der kom en Dannevirkeemand på tronen. I begyndelsen af januar cirkulerede der en liste over formands-emner blandt Dannevirkemændene, og rektor H.P. Hansens reaktion på de enkelte kandidater findes i korrespondancen med Ernst Christiansen: At få Manthey-Wagner, der lige som Ulrich var gammel Fællesråd-mand, som formand ville være som at »komme fra dynen halmen«, mente rektor H.P. Hansen. Dannevirkeemanden Valdemar Harsløf var »brugbar, men heller ikke han er den rette mand«. Så ville rektor hellere foretrække sig selv. Og Dannevirkeemanden Knud Dahl »har mange udmærkede egenskaber«, men var ikke brugbar, fordi hans navn ikke var kendt, mente rektor H.P. Hansen, og fortsatte: »Og et navn kræves, således som forholdene ligger.« Det sidste navn på listen var Peter Grau. Selvom han havde sine svagheder, havde han dog navnet, der skulle til. I det hele taget ville rektor H.P. Hansen anse det for en »meget lykkelig løsning«, hvis Peter Grau kunne overtales til at sige ja.¹

Foreløbig blev formandsskiftet ikke til noget. General Ulrich veg ikke pladsen, og Peter Grau var ikke umiddelbart begejstret for tanken om at

blive ny formand. Først i midten af 1926 konkretiseredes planerne, og denne gang var rektor H.P. Hansen blandt spidskandidaterne. Selv vurderede rektor situationen således over for Ernst Christiansen: »Som sagerne har udviklet sig, mener jeg det af afgørende betydning for Grænseforeningens fremtid, at formandspladsen kommer på vore hænder, og jeg ser i øjeblikket ingen bedre kandidatur end min.«²

Med »vore hænder« mente rektor H.P. Hansen Dannevirkemændenes hænder, det vil sige folk, for hvem hovedsagen var den nationale genrejsning i Danmark, og som heller ikke i arbejdet i Sydslesvig tabte målet af syne. Folk, der først og fremmest forstod arbejdet som en kulturel indsats, måtte modarbejdes. For rektor H.P. Hansen var det afgørende, at Dannevirkemændene bevarede overtaget i arbejdet. Et vidnesbyrd om rektor H.P. Hansens forståelse af de overordnede mål og midler findes i et brev til Ernst Christiansen fra sommeren 1930, hvor han – i øvrigt lige som Ernst Christiansen – var i oprør over, at Den slesvigske Forening i Flensborg havde besluttet ikke at stille kandidater til rigsdagsvalget. Hvem der bifaldt sligt – også i Grænseforeningen – forstod ikke sagens rette sammenhæng, mente rektor H.P. Hansen. Heldigvis holdt de andre afdelinger af Den slesvigske Forening fanen højt: »At de andre afdelinger fastholder beslutningen om valg, er efter mit skøn et stort gode. [...] Men disse 'kulturelle' folk her nordfra har jeg ikke noget tilovers for! Vestindien, Island, Færøerne, forsvaret – det er den samme suppedas altsammen! Og ingen ting gør dem klogere!«³

I sommeren 1926 blev rektor H.P. Hansen valgt til formand for Grænseforeningen. For brushoveder som Holstein Rathlou lå der ingen betryggelse i dette formandsskifte. I et kort brev til redaktør Erik Hansen ironiserede han: »Jeg må sige, at Grænseforeningens nye formand er henrivende! En tom tønde, en klingende bjælde, luddoven, indbildsk, selvglad, kæmpeidiot. Uha, uha! Tillykke med ham! Stakkels Grænseforening, stakkels Slesvig! Der er lang vej hjem.«⁴ Da Erik Hansen på dette tidspunkt endnu ikke havde hørt om formandsskiftet, udbad han sig nærmere forklaring og fik følgende linjer retur fra Holstein Rathlou: »Det var rektor H.P. Hansen, der var min lidet hædrende omtales genstand. Han er et af de værste skvadderhoveder, jeg har truffet på, en papfigur helt igennem.«⁵

Rektor H.P. Hansens indsættelse som formand betød, uagtet Holstein Rathlous og åbenlyse skepsis, større kontinuitet og målrettethed i arbejdet, hvilket i sidste ende også førte til en styrkelse af arbejdet i de sydligste dele af Sydslesvig.⁶ Det var formentlig også baggrunden for, at De jyske Separatister ikke blussede op igen efter valget. Størsteparten af kredsen – på nær altså folk som Holstein Rathlou og Thorkild Gravlund – kunne

uden tvivl se, at deres sag blev fremmet bedre inden for Grænseforeningens rammer end udenfor.

En af rektor H.P. Hansens første opgaver måtte være at skabe forudsætningerne for, at den nedadgående udvikling i det sydlige Sydslesvig kunne vendes. Først og fremmest måtte han finde en løsning på, hvordan splittelsen i arbejdet blev overvundet – ikke bare i Sydslesvig, men også internt i Grænseforeningen. For Dannevirke-mændene var det utåleligt, at der var en konkurrerende mindretalsforening i Sydslesvig med et kulturelt program, og som blev holdt i live af »kulturelle folk« nordfra. For hvis f.eks. højskolefolkene blev klar over, at Grænseforeningens kontakt til det sydlige Sydslesvig gik til et politisk parti, og man oven i købet aktivt bekæmpede foreningen Dannevirke, *fordi* dens arbejde var rent sprogligt og kulturelt, ville virkningerne heraf være ganske uoverskuelige. Også inden for Grænseforeningen ville der være risiko for, at kritikerne slog bremserne i. Det vidner blandt andet et brev fra Peter Lassen til P.C. Larsen Grøn fra nytår 1926 om. Her beklagede Peter Lassen sig over, at Jutta Skrumsager Madsen fra talerstolen på sendemandsmødet i Haderslev i maj 1925 officielt havde proklameret eksistensen af foreningen Dannevirke og oven i købet fremhævet dens medlemmer som særligt eksemplariske, »altså underforstået, Gottorpforeningens medlemmer, modsætningen«. ⁷

Sådanne værdifastsættelser af sydslesvigernes danskhed, var tabu i Dannevirkekredse. Set fra et Dannevirkesynspunkt var Jutta Skrumsager Madsens arbejde kontraproduktivt, og derfor måtte hun og hendes eksklusive kulturelle mindretalsforening i Slesvig by sættes ud af spillet. Kort sagt: Hvis arbejdet i de sydlige dele af Sydslesvig skulle bære frugt, måtte Dannevirke-mændene selv være herre over det uden nogen som helst form for indblanding fra Jutta Skrumsager Madsens og de øvrige kritikeres side.

Dannevirke-mændenes opgør med kritikerne begyndte i 1927, og da hovedstyrelsen kun undtagelsesvis fik lov til at bevæge sig ud i følsomme principdiskussioner, blev sagen ordnet i et snævert forum bestående af Grænseforeningens allerøverste ledelse, det vil sige formand og næstformænd, samt medlemmerne af Skole- og Bogudvalget for Sydslesvig. I dette udvalg stod modsætningsforholdet mellem Dannevirke-mænd og kritikerne knivskarpt. I slutningen af 1926 bestod udvalget af seks medlemmer. På kritisk side stod Jutta Skrumsager Madsen, sagfører Mandal Bertelsen og guvernør Helweg-Larsen, der havde overtaget formandsposten efter rektor H.P. Hansens udnævnelse til Grænseforeningens formand. De tre Dannevirke-mænd var højskoleforstander Christensen Maarssø, adjunkt Knud Kretschmer og gårdejer Jens Ledgaard. ⁸ Nominelt var de to fløje lige store, men reelt sad kritikerne på magten. Jutta Skrumsager Madsen var

udvalgets absolutte sværvægter med egen støtteforening, eget hus, egen funktionær og egen mindretalsforening i Slesvig by. Dertil kom, at fløjen havde formanden på sin side. Heller ikke sagfører Mandal Bertelsen var nogen letvægter. Han var som tidligere nævnt medlem af og økonomisk rådgiver for bestyrelsen for foreningen Slesvighus. Desuden var Mandal Bertelsen Grænseforeningens ekspert i spørgsmål om overførsel af penge fra Danmark til Tyskland.

Der var næsten en verden til forskel mellem disse to fløje. Jutta Skrumsager Madsen og hendes støtter var i sin tid gået ind i arbejdet i Slesvig by med en forventning om at kunne stampe et dansk kulturliv op af jorden i Slesvig by, nærmest som en aflægger af bevægelsen i Flensborg. Hun ville tilføre »sympatierne« fra afstemningstiden dansk kultur, danske vaner og dansk sprog. Styrken i den danske kultur skulle virke som en magnet på de åndeligt forarmede sydslesvigere, som gennem *oplysning* skulle styrkes og blive lige så bevidste danske som befolkningen ved Kongeåen. Med andre ord: Sydslesvigerne skulle omvendes til *dansk sindelag* – det vil sige til Jutta Skrumsager Madsens ambitiøse nordslesvigske definition af sindelaget – og de, som ikke ville omvendes, måtte holde sig væk. Under Jutta Skrumsager Madsens vinger kunne man ikke som i Gottorpföreningen være tysksindet dansker. Selvom hun ret hurtigt efter overtagelsen af Slesvighus i 1923 erkendte, at mange af de sydslesvigere, der benyttede huset, havde helt andre forestillinger om, hvad mindretalsarbejde og sindelagsskifte gik ud på, havde hendes erkendelse endnu i 1926 ikke ført til nogen omlægning af arbejdet.

Som Dannevirkemænd definerede Christensen Maarssø, Kretzschmer og Ledgaard sydslesvigerne ud fra *afstammingsprincippet*, det vil i praksis sige efter Peter Lassens og Thorkild Gravlunds principper. Arbejdet skulle være udfarende og hvervende, og fordi Danmark havde *retten* på sin side, var der ingen grund til – som f.eks. Laust Christensen – at få samvittighedskvaler over den måde, hvorpå hvervearbejdet foregik. Bare det virkede. I princippet var alle typer arbejde lige velkomne, hvadenten det var kulturelt, politisk eller velgørende og hvadenten det foregik i Angel, i Svans, i Eckernförde eller i Rendsborg.

Før eller siden måtte det komme til et opgør mellem disse vidt forskellige syn på Sydslesvigarbejdet. Anledningen kom i midten af 1927. Ganske vist var Dannevirkemændene i undertal i Skole- og Bogudvalget, men de havde den indlysende fordel at have de to funktionærer i Slesvig by på deres side. Både Jørgen Jørgensen og Martin Lorenzen var i udpræget grad Dannevirkemænd og fuldstændig loyale over for Peter Lassen. I det lange løb skulle det vise sig at være meget værd at have dem med på holdet.⁹



Guvernør Lars Christian Helweg-Larsen (1860-1934) havde en lang karriere i Dansk Vestindien bag sig. I 1916 vendte han tilbage til Danmark, hvor han snart meldte sig under fanerne i det sønderjyske arbejde. Frem til sin død var han formand for dobbeltforeningen Flensborg-Samfundet – Foreningen Dannebrog, og som sådan var han medlem af Grænseforeningens hovedstyrelse. Helweg-Larsen var kritisk over for Dannevirkemændenes bestræbelser på at udbrede Grænseforeningens aktionsradius til Ejderen. Foto fra 1920'erne. Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

I juli beklagede vandelærer Jørgen Jørgensen sig til Grænseforeningens sekretær, oberst Jørgensen, over den uro, Jutta Skrumsager Madsen kunne skabe, når hun var i Slesvig by for at tilse arbejdet i Slesvighus. Hun ville kort sagt bestemme det hele, og Jørgensen fandt det endvidere frustrerende, at man aldrig kunne vide, hvilken af sine mange kasketter hun havde på, når hun var i Slesvig by.¹⁰ Jørgen Jørgensens beklagelser kom ikke ubelejligt for Dannevirkemanden oberst Jørgensen, der var klar til at gribe

offensiven over for Jutta Skrumsager Madsen: »Vi skal have eksempler på hendes overgreb, og vi skal have en kraftig protest imod dem [overgrebene, forf.] fra Slesvig, så vi kan få fred. Men vi får ikke fred uden kamp.« I en sådan kamp måtte man være indstillet på at tage ufine midler i brug, understregede Grænseforeningens sekretær: Om fornødent måtte indberetningerne om Jutta Skrumsager Madsens overgreb gå uden om formanden for Skole- og Bogudvalget, guvernør Helweg-Larsen, som stod Jutta Skrumsager Madsen nær.¹¹

Gårdejer Jens Ledgaard døde i oktober 1927. Det svækkede i nogen grad Dannevirkefløjen i Skole- og Bogudvalget, selvom balancen nominelt blev bevaret ved at supplere med graver Niels P. Larsen fra Sorø. Reelt sad kritikerne fortsat på majoriteten i udvalget. Hvis Dannevirkemændene skulle gøre sig forhåbninger om at rette et effektivt slag mod Jutta Skrumsager Madsen, måtte det altså foregå i hovedstyrelsen. Det første slag blev slået på et hovedstyrelsesmøde den 1. december 1927. Hvad der blev sagt på dette møde, kan ikke opklares i enkeltheder. Ifølge det stærkt sammentrængte referat fra mødet var det graver Larsen, der tog sagen op med en simpel forespørgsel om, hvem der i grunden var ejer af Slesvighus. Dermed var ballet åbnet. Christensen Maarssø fulgte trop, idet han berettede om et nyligt besøg i Slesvighus, hvor han havde sporet en del utilfredshed med hele situationen. Der havde angiveligt været mange, som fandt Jutta Skrumsager Madsens egenrådige styring af arbejdet utålelig, og Christensen Maarssø var fast overbevist om, at splittelsen blandt danskheden i Slesvig by først og fremmest skyldtes Jutta Skrumsager Madsen. Hvis man altså ville forsøge at klinke skårene i bevægelsen i Slesvig by, måtte man gøre noget ved sammensætningen af Skole- og Bogudvalget for Sydslesvig, mente Christensen Maarssø. Han agtede at udtræde af udvalget, med mindre sammensætningen omgående blev ændret til det bedre. Ifølge referatet udspandt der sig nu en længere diskussion om forholdene i Slesvig by. Resultatet var betegnende: Hovedstyrelsen fik ikke lov til at skride til beslutning i den følsomme sag, som derfor blev henvist til behandling i et udvalg – af alle steder netop til Skole- og Bogudvalget.¹²

Havde stemningen i Grænseforeningens Skole- og Bogudvalg hidtil været dårlig, var den nu blevet decideret giftig. Det kom blandt andet til udtryk ved, at der herefter ikke længere blev taget referat af møderne.¹³ Jutta Skrumsager Madsen kunne naturligvis ikke sidde Christensen Maarssøs anklager overhørig. I et harmfuldt brev beskyldte hun ham for kun at have hørt den ene del af slesvigerne under sit besøg i byen. Selv mente hun, at hendes »venner« – hvormed hun naturligvis mente foreningen Dannevirke – var i overtal.¹⁴

Jutta Skrumsager Madsens næste træk var en charmeoffensiv. Til dette formål egnede den forestående julefest i Slesvighus sig fortræffeligt. Den 9. december 1927 bragte *Nationaltidende* et interview med hende, forsynet med et stort billede af huset. I malende vendinger fremhævede hun Slesvighus som bæreren af *hele* det danske arbejde i Slesvig by.¹⁵ Samtidig sendte hun invitationer til julefesten til medlemmerne af Skole- og Bogudvalget, naturligvis også til Christensen Maarssø, hvem hun opfordrede til at benytte lejligheden til at danne sig et bedre indtryk af stemningen i huset. Eller også kunne han bruge besøget til at »samle bevismateriale«, spottede hun.

Christensen Maarssø var tilsyneladende foruroliget over, hvad invitationen af Skole- og Bogudvalget kunne føre til. Hvis stemningen ved julefesten i Slesvighus gik hen og blev alt for hyggelig og forsonende, kunne man risikere, at Dannevirkemændenes fremstød løb ud i sandet, hvorved Christensen Maarssø selv ville blive til grin. Situationen var ført ad absurdum, hvilket fremgik af et brev fra Christensen Maarssø til oberst Jørgensen: »De vil forstå, hr. oberst, at skytset køres frem til en fuldstændig masakrering af alle ondsindede bagtalere i Slesvig og herhjemme. Hele skoleudvalget skal formentlig til juletræ i Slesvig, og jeg tvivler ikke om, at virkningen deraf vil være betydelig. Der vil blive gjort store anstrengelser.« Christensen Maarssø havde ikke meldt afbud til Jutta Skrumsager Madsen endnu, men mente, at han alt taget i betragtning var nødt til at renoncere.¹⁶

Hvis Christensen Maarssø skulle sejre i kampen mod julefred og forsoning, var det afgørende, at han fik skriftlig dokumentation for sine anklager. Frem for alt måtte det forhindres, at sagen kom til at ramme ham selv som en boomerang. I et brev til Martin Lorenzen forklarede han forløbet på hovedstyrelsesmødet den 1. december 1927. Han understregede, at han under dette møde udelukkende havde henholdt sig til, hvad blandt andre Martin Lorenzen havde fortalt ham. Nu, hvor der viste sig at være optræk til modangreb, måtte Martin Lorenzen stå ved, hvad han havde sagt til ham, og det vel at mærke på skrift: »De vil forstå, at jeg sigtes for at rende med uvederhæftig tale, og dette vil da også gælde Deres, Jørgensens og Ilpers udtalelser til mig. Det endelige opgør er tilbage, og jeg skal have beviserne med, ellers er vi alle stemplede.« Christensen Maarssø understregede, at det var vigtigt, at det nationale arbejde ikke blev slået i stykker. Alligevel måtte han bede Martin Lorenzen om at gøre klagen så kraftig som muligt: »Jeg ville derfor bede Dem at formidle slesvigernes klagepunkter, årsagerne til misforståelserne over for fru Skrumsager, altså alt hvad man har imod hende, hendes optræden som ejer af Slesvighus, hendes indgriben i Grænseforeningens lærerkræfters arbejde, hendes stilling

overfor Den slesvigske Forening, kort sagt hele forholdet.« Christensen Maarssø var stærkt opsat på, at henvendelsen skulle udformes efter alle kunstens regler. Jacob Kronika skulle være med til at udforme den, og der skulle være så mange underskrifter på som muligt. Nederst i brevet leverede Christensen Maarssø oven i købet et udkast til, hvordan ordlyden i henvendelsen fra slesvigerne kunne være.¹⁷

Christensen Maarssø fik rigeligt med skriftlig dokumentation. Redegørelsen fra Slesvig by var nemlig skarp. Den var underskrevet af hele Den slesvigske Forening for Gottorp Amts bestyrelse og begyndte i øvrigt med præcis samme ordlyd, som Christensen Maarssø havde bedt om. Efter de indledende bemærkninger kom underskriverne ind på Jutta Skrumsager Madsens ledelse af Slesvighus: Ganske vist var det hendes fortjeneste, at Slesvighus i sin tid var blevet købt, »men derudover har Fruens optræden, særlig her i Slesvig både over for korporationer og enkeltpersoner, været af den art, at hun har lavet næsten alle den slesvigske bevægelses tilhængere til sine modstandere«. Kun nogle få ønskede endnu at samarbejde med hende og lærer Christensen. De, der var tilbage, havde søgt ind i foreningen Dannevirke, hvis dannelse havde skadet og sinket Den slesvigske Forenings arbejde. Da Jutta Skrumsager Madsen og lærer Christensen holdt hånden over foreningen Dannevirke, så underskriverne ingen anden udvej, end at Jutta Skrumsager Madsen »snarest mulig« trak sig ud af arbejdet i Slesvighus og gav plads til en anden, »der er i stand til igen at knytte det brudte samarbejde og vedligeholde det«. For lærer Christensens vedkommende krævede underskriverne, at der »snarest mulig skaffes ham beskæftigelse og bolig i Flensborg eller nærmeste omegn«.¹⁸

Selvom Christensen Maarssø kunne være tilfreds med skarpheden i brevet kritisk af Jutta Skrumsager Madsen, var den sidste passus om Laust Christensens flytning til Flensborg uantagelig. Indirekte indeholdt den jo en anerkendelse af hans evner som lærer, og det mente højskoleforstanderen bestemt ikke kunne være meningen. Brevet måtte skrives om: »Slesvigerne ved vel, at Grænseforeningen forlængst har afskediget lærer Christensen på gråt papir og ikke mere vil have noget med ham at gøre? Når han opholder sig dernede nu og arbejder, så er det på Fruens regning og imod Grænseforeningen.[...] Og så kommer slesvigerne og kræver af Grænseforeningen, at vi skal tage ham ind i vort arbejde igen, men ganske vist oppe i Flensborg! [...] Det går ikke an at give Fruen så gode kort på hånden imod os. Det ødelægger jo hele den øvrige anklage [...] Der skulle jo have stået, at man krævede ham fjernet fra alt nationalt arbejde syd for grænsen eller bare, at man krævede ham fjernet, fordi han fremkalder splittelse og modarbejder Grænseforeningens arbejde. Når der stod således,

så falder anklagen udelukkende og med fældende kraft mod Fruen, netop fordi Grænseforeningen ikke vil have med ham at gøre. Ikke sandt? Det bliver derved meget mere klart, at hun modarbejder Grænseforeningen og dens arbejde. Jeg håber, De er klar over, at vi må have det lavet om snarest.«¹⁹

To dage efter afsendelsen af det første klageskrift afgik der et nyt med den ønskede skærpelse.²⁰

Umiddelbart skulle man tro, at Christensen Maarssø med disse to entydige erklæringer fra bestyrelsen for Den slesvigske Forening for Gottorp Amt og fra Grænseforeningens funktionærer havde fået samlet nok skyts sammen til én gang for alle at tvinge ikke bare Laust Christensen, men også Jutta Skrumsager Madsen væk fra arbejdet i Slesvig by. Det var formentlig Christensen Maarssøs plan at gemme krudtet for at fyre det af over for hovedstyrelsen.²¹ Det fik han nu ikke lov til. Det var utvivlsomt erfaringerne fra røret omkring De jyske Separatister, der fik Grænseforeningens formand til at søge at få sagen ordnet uden for hovedstyrelsen. Derfor blev det en lille kreds uden Jutta Skrumsager Madsen, der kom til at behandle sagen på et møde den 28. februar 1928. Meningen var at få sagen afgjort *inden* hovedstyrelsmødet, således at man kunne præsentere hovedstyrelsen for en fuldbyrdet kendsgerning. I mødet deltog gårdejer Peter Grau, Valdemar Harsløf, Christensen Maarssø, adjunkt Knud Kretschmer, graver Niels P. Larsen, sagfører Mandal Bertelsen samt formanden for Skole- og Bogudvalget, guvernør Helweg-Larsen. Fra Sydslesvig var mødt generalsekretær Jacob Kronika. Christensen Maarssø indledte med at understrege alvorligheden af den konflikt, der havde præget arbejdet i Slesvig by. Med henvisning til de førnævnte to klageskrifter – som han ganske vist selv havde været med til at formulere – kunne han meddele, at bestyrelsen for Den slesvigske Forening for Gottorp Amt og Grænseforeningens funktionærer i byen nu enstemmigt krævede Jutta Skrumsager Madsen fjernet fra arbejdet. Graver Niels P. Larsen sluttede sig helt til Christensen Maarssø. Han anså de tre nye funktionærer i Slesvig by for at være ganske fortræffelige, fordi de til forskel fra Jutta Skrumsager Madsen havde den helt rette forståelse for kun at optræde som *hjælpere* i det folkelige arbejde og ikke som opdragere. Men de blev modarbejdet af Jutta Skrumsager Madsen, som fra København selv ville ordne alt, herunder afholdelsen af møder i Slesvighus. For graver Larsen var der ingen tvivl: Enten måtte Grænseforeningen blive ejer af Slesvighus, eller også måtte man finde en anden ejendom i Slesvig by. Under alle omstændigheder måtte Laust Christensen og Jutta Skrumsager Madsen fjernes fra arbejdet. Også Peter Grau støttede disse tanker, men understregede, at det

teknisk set ikke var muligt for Grænseforeningen at ekskludere et medlem af hovedstyrelsen. Man kunne derimod undlade at genvælge hende til medlem af Skole- og Bogudvalget for Sydslesvig, hvilket måtte forekomme så meget rimeligere som hun jo ikke *både* kunne sidde i dette udvalg *og* aflønne en medarbejder, som dette udvalg havde afskediget. Her var der en reel mulighed for at få Jutta Skrumsager Madsens indflydelse stækket, mente Peter Grau. Generalsekretær Jacob Kronika, der formentlig var den eneste af mødedeltagerne, der havde et godt førstehåndskendskab til forholdene i Slesvig by, var enig i, at splittelsen var til stor skade for arbejdet. Han mente, at man måtte have en håndfæstning mod Jutta Skrumsager Madsen, der forbød hende at tage andre opgaver på sig end den økonomiske ledelse af Slesvighus. Derudover måtte man sørge for at komme af med Laust Christensen, mente generalsekretæren.

Efter denne massive og samstemmende kritik af Jutta Skrumsager Madsen tog guvernør Helweg-Larsen ordet. Han nedtonede konfliktforholdet og mindede om værdien af Jutta Skrumsager Madsens varme nationale følelse og energiske arbejde. Han mente, at meget af splittelsen skyldtes, at Jutta Skrumsager Madsens modstandere var tilbøjelige til at opholde sig for meget ved »småtteri«. Det var nødvendigt at få ro om forholdene i Slesvig by, men hvis der skulle foretages et »indgreb« måtte dette ske »med stor varsomhed« over for Jutta Skrumsager Madsen, mente guvernøren.

Guvernørens ord havde tilsyneladende vægt, og som formand var han ikke til at komme uden om. Efter en længere diskussion nåede man til enighed om, at de bestående forhold var »uheldige«, men at det ikke var muligt at ændre dem uden et brud med Jutta Skrumsager Madsen. Da følgerne af et sådant brud ikke var til at overse, og da man anså det for »meget tvivlsomt«, om dette brud ville blive til gavn for det fremtidige arbejde i Slesvig by, ville man forsøge at påvirke Jutta Skrumsager Madsen for på den måde at finde frem til en ordening, der skabte »klarhed og ro«. Endelig vedtog man om fornødent at afholde et møde i København med repræsentanterne fra Slesvig by. Men foreløbig var man enig om at »lade våbnene hvile«.²²

Det var et sviende nederlag for Dannevirke-mændene, der netop havde brug for et brud for at blive enerådende i arbejdet i Slesvig by. Disse havde samstemmende forlangt, at Jutta Skrumsager Madsen blev fjernet, og i den henseende havde de dannet fælles front med såvel Den slesvigske Forening for Gottorp Amt og Grænseforeningens lokale funktionærer. Oven i købet var man nået til enighed om, at der kun kunne blive arbejdsro og samling, når Jutta Skrumsager Madsen og Laust Christensen blev skaffet

bort fra Slesvig by – og alligevel havde man ikke taget konsekvensen. Særlig Christensen Maarssø var dybt frustreret over denne udgang. I et brev til oberst Jørgensen beklagede han sig blandt andet over, at referatet gav *endnu flere* indrømmelser til Jutta Skrumsager Madsen, end der havde lydt under mødet. Med dem kunne hun og hendes venner fortsætte deres undergravende virksomhed: »Og sagen er jo, at der findes mere eller mindre åbenlyse kræfter i København, der i herskesyge, forfængelighed og uforstand, som altsammen skal kaldes den højeste nationale kærlighed, med ret store midler til rådighed [...] modarbejder, krydser og hæmmer, ja, søger at svække og ødelægge Grænseforeningens arbejde i Slesvig, og deri søger tilfredsstillelse for deres personlige ærgerrighed. Og disse kræfter har repræsentanter og forsvarere inden for Grænseforeningens bestyrelse!! Dette er råddenskab og svamp i en national forening, og den må der ikke gås på akkord med. Vi, der er blevet klar over dette: graver Larsen, Kretzschmer og jeg, stryger ikke flaget for et råddent forlig.«²³

Dannevirkemændene følte sig desavoueret, og for trods alt at komme dem lidt i møde, blev pastor C.W. Noack, Flensborg, og grosserer Michael sen, Lunderskov, sat til at strikke et forlig sammen.²⁴ Efter megen overtalelse lykkedes det i maj 1928 forligsmændene at få Dannevirkemændene til at acceptere en tekst. Jutta Skrumsager Madsen derimod var ikke tilfreds. Laust Christensens afskedigelse accepterede hun, al den stund han nu selv ønskede at udvandre til Canada. Men derudover mente hun, at teksten indeholdt for mange »irettesættelser« til hende. Retten til at organisere møder og foredrag med mere i Slesvighus ville hun i hvert fald ikke give afkald på. Endelig ville hun ikke gå med til, at der skulle afholdes nyvalg til Skole- og Biblioteksudvalget for Sydslesvig. Som indehaver af Slesvighus måtte hun være født medlem af dette udvalg, fandt hun. På dette vigtige punkt blev hun støttet af blandt andre kritikerne Manthey-Wagner og Mandal Bertelsen. De fastholdt, at Jutta Skrumsager Madsen skulle blive siddende i udvalget – også selvom der blev holdt nyvalg.²⁵ Under et møde mellem Jutta Skrumsager Madsen, rektor H.P. Hansen og grosserer Michael sen måtte der derfor redigeres kraftigt i forligsteksten.²⁶

Til sidst var der reelt ikke tale om et forlig. De punkter, som oprindeligt var tænkt som indrømmelser til Dannevirkemændene, og som skulle begrænse Jutta Skrumsager Madsens virkefelt, var enten blevet slettet eller svækket, således at teksten blot cementerede status quo. Jutta Skrumsager Madsen havde fortsat mulighed for at optræde i Slesvig med alle tre kasketter, som ejer af Slesvighus, som medlem af hovedstyrelsen og som medlem af Skole- og Bogudvalget for Sydslesvig – en situation, som Dannevirkemændene fandt dybt frustrerende. Udgangen på historien fik selv den ene

af forligsmændene, grosserer Michaelsen til at protestere, selvom han ikke orkede at forsøge at lave noget om: »Jeg skal straks bemærke, at ændringsforslaget ikke passer så godt til mit synspunkt i denne sag, da jeg mener, at fru Skrumsager slipper alt for nemt fra det hele; men vi må jo nu være færdige hermed«, skrev han til rektor H.P. Hansen.²⁷ Og overfor pastor C.W. Noack drog han følgende facit af hele affæren: »Det blev et uhyre magert forlig. Fru Skrumsager Madsen tog den tur, at hun var den eneste, der er forurettet, og resultatet blev jo kun at klausulen [om at Slesvighus ikke kunne overdrages til Grænseforeningen, forf.] slettes og lærer Christensen rejser.«²⁸

Præcis sådan gik det. Efter et halvt års bitter strid løb diskussionen om mål og midler i det danske arbejde i det sydligste Sydslesvig i april 1928 ud i sandet. Frafaldet i rækkerne i Slesvig by efter 1923 havde rejst spørgsmålet, om udviklingen dér skulle vendes. Peter Lassen og De jyske Separatister havde givet deres bud på, hvordan det skulle foregå, nemlig gennem en omlægning af arbejdet efter en ren hjemstavnspolitisk og afstammingsbaseret linje. For at undgå en sprængning havde Grænseforeningen selv sat sig på de fleste punkter i separatisternes program, hvilket havde betydet en mærkbar forrykkelse af tyngdepunktet i Sydslesvigarbejdet mod syd. Samtidig havde Peter Lassen bevaret forbindelsen til resterne af separatisterne og ved disses hjælp finansieret sit politiske arbejde. Resultatet havde været en sprængning af bevægelsen i Slesvig by, hvorved ikke alene Peter Lassen, men også Gottorpforeningens ry som samlende organ og forum danskheden var uhjælpeligt kompromitteret. Ejheller underhåndsordningen om, at foreningen Dannevirke skulle samle folkene fra landdistrikterne, mens Den slesvigske Forening for Gottorp Amt skulle henvende sig til bybefolkningen, pyntede på dette forhold. Peter Lassen havde opgivet at være kulturelt samlingspunkt og koncentreret sig nu helt om politikken. I Danmark blev årsagerne til dette brud ikke kendt, dels fordi Dannevirkemændene – som jo holdt på Den slesvigske Forening for Gottorp Amt som den autoriserede mindretalsforening – effektivt dækkede over problemerne. Når det ikke lykkedes for Dannevirkemændene at fremtvinge et klart brud med Jutta Skrumsager Madsen og kritikerne, skyldtes det utvivlsomt frygten for den kritik, der ville være blevet Grænseforeningen til del, hvis det kom ud, at foreningen bevidst forsøgte at kvæle initiativer, der ensidigt sigtede på det kulturelle arbejde.

På kort sigt blev resultatet af opgøret i 1927/28 en cementering af Jutta Skrumsager Madsens ret til som medlem af Grænseforeningens hovedstyrelse og Skole- og Bogudvalget for Sydslesvig at drive sit eget højskoleinspirerede danskhedsarbejde side om side med det øvrige arbejde i Slesvig

by. På længere sigt viste det sig imidlertid, at hendes bevægelsesfrihed uden Laust Christensen som betroet medarbejder var begrænset. Selvom Christensen Maarssø følte sig forurettet over det eftertrykkelige bagslag, hans angreb på Jutta Skrumsager Madsen havde givet, var han ikke i tvivl om, at det dog havde været godt for noget. I april 1928 nedlagde han sit mandat i Grænseforeningens hovedstyrelse, og i et brev til Thorkild Gravlund forklarede han hvorfor: »Jeg gik i forrige måned ud af Grænseforeningens bestyrelse som en protest mod dens forhold til den Slesvigske Forening for Gottorp Amt, specielt fru Jutta Skrumsagers forhold til denne forening. Gottorpföreningen havde påkaldt min hjælp over for den egenmægtige Frues fremfærd mod den, og jeg måtte da i det sidste års bestyrelsesmøder i Grænseforeningen skarpt påtale dette forhold og kræve Grænseforeningens indskriden her, men 'københavnerne' sluttede kreds om Fruen og lod slesvigerne i stikken. Jeg opnåede dog, at der i nogen måde blev sat hende stolen for døren, og at det blev gjort klart, at man ikke kunne lade hende fortsætte uden kontrol. Hendes forhold over for P. Lassen, Strukstrup, har De formodentlig hørt lidt om, og jeg synes, dette er mere end nok til at vise, at der burde skrives ind imod hende, inden hun undergraver og ødelægger hele det danske arbejde dernede. Det er mig ubegribeligt, at københavnerne ikke kan se det; men de har ikke begreb om sydslesvigske forhold«, skrev Christensen Maarssø til Thorkild Gravlund, som utvivlsomt var ganske enig med højskoleforstanderen.²⁹

Den ændring i sammensætningen af Skole- og Bogudvalget, som Christensen Maarssø gennem fordøren havde forlangt på hovedstyrelsesmødet den 1. december 1927, kom alligevel ad bagdøren ved de efterfølgende ordinære valg. Her blev samtlige medlemmer af udvalget skiftet ud – på nær én. Uvist af hvilke årsager var det ikke Jutta Skrumsager Madsen, der blev siddende, selvom hun i »forliget« med Dannevirkemændene i 1928 havde fået trumfet igennem, at hun som ejer af Slesvighus skulle være født medlem af udvalget. Det blev derimod Christensen Maarssø, som trak det længste strå. I 1929 blev han valgt ind i hovedstyrelsen igen og herfra videre ind i Skole- og Bogudvalget. I maj 1931 blev udvalget nedlagt og opgaverne overdraget til en skolekonsulent med reference direkte til forretningsudvalget. Denne magtfulde post i Grænseforeningens sydlige arbejde blev tildelt netop Christensen Maarssø.³⁰ Indtil da bestod udvalget en overgang af Diemer, Haderslev, havnemøller Petersen, Fredericia, advokat Johannes Andersen, Haderslev, og trafikkontrollør Hersbøl, Padborg.³¹ Men i 1929 blev de to sidstnævnte skiftet ud til fordel for Christensen Maarssø og skibsreder C. Kraemer, Charlottenlund. Med den bemanning var der skabt et særdeles handlekraftigt udvalg bag arbejdet i den forhenværende

Ny Bevægelse i Sydslesvig.

En Organisation, der voldsomt angriber Fordelingen af de danske Midler syd for Grænsen.

„Det levende Dannevirke“.

Fra Mellem- og Sydslesvig modtog vi i Gaar to Skrivelser, begge udsendt af en Organisation, der kalder sig „Det arbejdende danske Mindretals Samvirke — det levende Dannevirke“.

Den første Skrivelse er dateret Slesvig den 22. Oktober og gengiver følgende Resolution, vedtaget paa Organisationens konstituerende Møde i Jybæk (mellem Slesvig og Flensborg) den 7. Oktober:

— Det arbejdende danske Mindretals Samvirke i Sydslesvig, som i Aarevis har været overladt til sig selv uden enhver Beskyttelse eller finansiell Støtte nordfra, vil ikke længer finde sig i, at det danske Folk i Danmark bedrages af begunstigede Profitdanskere paa det danske Mindretals Bekostning.

(Sproget i Skrivelsen er et ikke helt korrekt Tysk).

nene er, saavidt det kan læses, *Emil Thamm*, Brækling ved Slesvig, og *D. Ingwersen*, Harrislevgade, Flensborg.

„Bevægelsen“ en Overraskelse.

Man maa først se den i Dagslyset, udtaler *H. P. Hanssen*.

Denne Skrivelse er jo ikke fri for at rumme en hel Del Mystik, navnlig da den er underskrevet med Navne, der ikke tidligere har været kendt i Offentligheden. I en Samtale, vi har haft med forhenværende Minister *H. P. Hanssen*, som vi gav Meddelelse om det tilstillede Dokument, udtaler han, at han intet som helst kender til Sagen.

I løbet af 1928 eller 1929 gik foreningen Dannevirke i sig selv. Tilsyneladende fortsatte sejlmager *Emil Thamm* sin kritik af *Peter Lassen* og Den slesvigske Forening for *Gottorp Amt*. I slutningen af 1928 forsøgte *Thamm* et fremstød over for den danske presse. Historien om den nystiftede mindretalsfraktion »Det arbejdende danske mindretals samvirke« blev bragt på forsiden af *Politiken* den 19. december 1928. Det var sidste gang, bevægelsen gav lyd fra sig.

zone III. Tre af fire medlemmer var med sikkerhed inkarnerede Dannevirkemænd; kun havnemøller *Petersen* hørte til på den kritiske fløj. Samlet set var der dog skabt langt større klarhed og enighed om mål og midler i udvalget end nogen sinde før. Fra nu af blev der tænkt offensivt. Og fronten mod *Jutta Skrumsager Madsen* var hård.³²

Det blev lærer Laust Christensen, der kom til at sidde tilbage med Sorte-per. Ganske vist havde han selv bidraget adskilligt til splittelsen af den danske bevægelse i Slesvig by gennem sin indtræden i arbejdet i foreningen Dannevirke. Men selve årsagen til splittelsen skulle findes i det danske bagland. Laust Christensen havde spillet på den forkerte hest. Han havde begyndt sin karriere som Grænseforeningens funktionær i en alder af 25 år i de hektiske inflationsdage i 1922, hvor han knap havde kunnet følge med efterspørgslen efter danske tilbud. Normaliseringen af forholdene i det tyske samfund fra slutningen af 1923 og det deraf følgende mandefald i de danske rækker blev et personligt og uforskyldt nederlag for ham. Denne erkendelse synes også at fremgå af det forhold, at det lykkedes for pastor C.W. Noack at samle de 1500 kr. sammen, som det kostede at sende Laust Christensen til Canada – vel at mærke uden kone og børn, som måtte følge efter senere, når Laust Christensen havde sparet pengene sammen til deres billet. Blandt bidragyderne til Laust Christensens rejse befandt sig de personer og institutioner, som i sin tid havde nydt godt af hans indsats. Grænseforeningen, som havde afskediget Laust Christensen på gråt papir tre år tidligere, tegnede sig for 300 kr., sagfører Mandal Bertelsen tegnede sig for 50 kr. og Jutta Skrumsager Madsen gav 200 kr. Hvor resten af pengene kom fra, vides ikke. Laust Christensen rejste til Canada i forsommeren 1928.³³

Koldfronten nordfra blev begyndelsen til enden for foreningen Dannevirke, som formentlig opløstes helt i løbet af 1929.³⁴ Emil Thamm, som havde været en af foregangsmændene i udbryderforeningen, fortsatte fra oktober 1928 sin agitation sammen med en mand ved navn Detlef Ingwersen fra Flensborg. De to grundlagde en ny mikroskopisk mindretalsfraktion, den såkaldte »Werkstätige dänische Minderheit«, [det erhvervsaktive danske mindretal, forf.] der i sit agitationsmateriale gik kraftigt i rette med Den slesvigske Forening for Gottorp Amt og de kredse i Danmark, der støttede dens ledere. Foreningen forfægtede det standpunkt, at det danske folk systematisk blev ført bag lyset af disse »konzessionierte Profitdänen« [begunstigede profitdanskere, forf.] på bekostning af det »ægte« mindretal. Hvad der mere præcist gemte sig bag denne anklage, var ikke helt klart, men meningen har vel slet og ret været, at den nye forening anså Den slesvigske Forenings medlemmer for at være »Speckdänen«.³⁵

Muligvis sigtede foreningen med »konzessionierte Profitdänen« direkte mod Peter Lassen, som et par måneder forinden var blevet reddet fra konkurs med et anseligt beløb fra Danmark. Usandsynligt er det ikke, for tilførslen af store summer til gården i Strukstrup har næppe kunnet holdes hemmelig inden for den lille kreds på godt og vel 100 medlemmer.

18. Peter Lassen på støtten

Peter Lassens økonomiske forhold var alt andet end gode. For Dannevirke-mændene var det et alvorligt problem: En ikke uvæsentlig del af deres agitation var bygget op omkring det forhold, at gården i Strukstrup gennem århundreder var blevet drevet af den samme dansksindede familie. Peter Lassen var kort sagt det levende bevis på, at det var hele det øvrige Angels befolkning, der havde svigtet sine danske rødder. Blev han tvunget til at gå fra gården, ville dette bevis gå tabt.

Dannevirkemændene ville også miste et nationalt valfartssted. Et besøg på gården i Strukstrup var nærmest en obligatorisk indslag, når Dannevirke-mænd besøgte Sydslesvig. Således rummer Lassen-familiens gæstebog i den her omhandlede periode omkring 3200 indtegninger, og af disse navne var over halvdelen fra Danmark.¹ Dannevirkemændene var hyppige gæster. Når der skulle vindes nye unge folk for Dannevirkesagen, var gården i Strukstrup et uvurderligt aktiv. I et brev fra højskoleforstander Christensen Maarssø til Thorkild Gravlund får man et indtryk af den virkning, der kunne opnås hos unge mennesker, hvis de blev taget med til Strukstrup. Højskoleforstanderen berettede om en netop gennemført Sydslesvig-tur for 50 højskoleelever, og konklusionen var: »Det er den solideste måde at vække national interesse og forståelse på: Et besøg i disse minderige egne, hvor kampen er standende. Jeg vil fortsætte dermed hvert år på lignende måde og skabe tradition for et møde i Strukstrup. Det er en lille opmunt-ring for dette hjem og en oplevelse for os andre. Jeg ved, at jeg blandt alle deltagere i en sådan tur har sikre medarbejdere i arbejdet her i Århus og Randers Amt ved den årlige indsamling her til at bære driftsudgifterne til Kobbermølleskolen, som er adopteret af disse amter.«²

Ganske vist kunne Peter Lassen med sin blotte tilstedeværelse på gården i Strukstrup udløse penge til Sydslesvigarbejdet, men det var bestemt ikke gratis for Dannevirkemændene at sikre denne tilstedeværelse.

Frem til 1926 var Peter Lassen forpagter hos sin far Henrik Lassen, der ejede gården. I 1926 blev der foretaget ejerskifte. Ifølge Peter Lassens egen forklaring var omkostningerne ved ejerskiftet højere, end Peter Lassen og gården kunne magte. Der var tilsyneladende også andre problemer: I sommeren 1927 var situationen den, at gården, der halvandet år forinden

havde været gældfri, havde en prioriteret gæld på 82.000 Mark, hvilket svarede til godt og vel halvdelen af gårdens salgsværdi.³

Thorkild Gravlund blev den centrale skikkelse i forsøget på at redde Peter Lassen fra ruin. Både her i 1927 og ved senere lejligheder fungerede Gravlund som mellemed mellem Lassen og pengesterke danske forretningsfolk. En af disse var skibsreder C. Kraemer, der både sad i bestyrelsen for foreningen Slesvighus og senere fik en plads i Grænseforeningens Skole- og Bogudvalg. Derudover var Kraemer mæcen for Thorkild Gravlund.⁴ Nu forsøgte Gravlund at få Kraemer til også at tage Peter Lassen under sine vinger. I første omgang ville Kraemer ikke have med sagen at gøre. Han svarede, at Peter Lassen skulle bruge mere tid på sin gård i stedet for på den nationale sag. Denne begrundelse fandt Peter Lassen urimelig. Han forsvarede sig med, at nordlesvigernes enegang i november 1918 havde kastet ham »midt ind i den politiske kamp«. Ville det være »forsvarligt og formålstjenligt«, om Lassen lod dette arbejde ligge?, spurgte Lassen Kraemer.⁵ Tilsyneladende prellede denne halve trussel af på skibsrederen. I hvert fald forsøgte Gravlund og Lassen i stedet et fremstød overfor A.P. Møller, der ligesom Kraemer var mæcen for Gravlund. Udsigterne til større velvilje hos A.P. Møller var i øvrigt ikke for gode. Gennem bogtrykker Jesper Hansen havde Peter Lassen fået at vide, at A.P. Møller var ved at miste troen på ham. Ifølge Peter Lassen havde Jesper Hansen sagt, at skibsrederen fandt, »at jeg var ikke mere at bruge, fordi jeg var kommet til at sidde økonomisk for dårligt i det. Sådan som det var kommet til udtryk, måtte jeg antage, at Møller sigtede mig for [at jeg] ved egen skyld var kommet i denne situation.« Peter Lassen bad Thorkild Gravlund, som tilsyneladende havde et forestående møde med skibsrederen, om at forklare sagens rette sammenhæng og ikke mindst følgerne af en tvangsauktion: »Når du nu personlig bliver i stand til at give den [forklaringen, forf.], så batter den måske også så meget bedre. Sig allerførst til ham, at det ikke er ved egne fejl, men Tysklands inflationspolitik, der ødelagde vor, lige så godt som al anden privatkapital. [...] Det er for at prøve på, ud af inflationssammenbruddets ruiner at redde fædrengården for os, for familien, tilligemed også at holde den overfor tyskheden opnåede gunstige situation, som jeg tilsyneladende har opnået. Thi denne ville uden nåde gå tabt, i alle tilfælde ville den dog blive stærkt svækket, hvis det kunne lykkes dem økonomisk at trække grunden bort under fødderne på mig.«⁶

Thorkild Gravlund sendte Peter Lassens brev videre til A.P. Møller og gav Lassens sag sin varme anbefaling: »De, der styrer grænsearbejdet, forstår ikke, hvad denne gård og dette danske hjem er værd. Mister Lassen sin stilling som solid mand – så er det os, der taber et slag.«⁷

Men heller ikke hos A.P. Møller var der stor forståelse for Peter Lassens situation. Efter drøftelserne med Gravlund svarede skibsrederen, at han havde fundet fejl i Peter Lassens talmateriale. Det var ikke godt, skrev han til Thorkild Gravlund: »Han er mulig en værdifuld mand for os, men øjensynlig en stor kludrehas økonomisk set og uden overblik over sine egne ting. Om en sådan i det lange løb er så værdifuld, er vel noget tvivlsomt«, lød A.P. Møllers dom.⁸

Gravlund bad skibsrederen om at bære over med Peter Lassen og foreslog, at skibsrederen sendte »en mand, de stoler på« til Sydslesvig for ved selvsyn at undersøge de økonomiske forhold på gården og i Den slesvigske Forening for Gottorp Amt. Ifølge Gravlund var det den eneste måde at nå til bunds i sagen på: »Vi må selv undersøge det. Sønderjyder *kan* ikke give en ordentlig oversigt af noget«, mente forfatteren og fortsatte: »Peter Lassen være nu som han vil. Han er manden i gården – selvom gården gav underskud. Vi kan oprette skoler og blade dernede, men vi kan ikke oprette en gårds tradition. Den må vi *opholde* som fæstning her. Ellers vil hele sagen flyde ud i vås og vrøvl. [...] Peter Lassen er en ærlig og retlinet mand, som vi altid kan bruge, når vi blot ved, hvordan han sidder i det. Dette må vi *personligt skønne* over«, fastholdt Gravlund og sluttede med at gentage, at »sønderjyder kan aldrig gøre rede for nogetsomhelst.«⁹

Lige meget hjalp det. Skibsrederen ønskede ikke at hjælpe Peter Lassen. Også forslaget om at sende en af rederiets medarbejdere til Strukstrup blev pure afvist. Forsøget på at forklare unøjagtighederne i Peter Lassens opgivelser med, at man måtte bære over med sønderjydernes notorisk ringe evner i pengesager, faldt i øvrigt ret uheldigt ud for Gravlund, der muligvis havde glemt, at skibsrederens far stammede fra Sønderjylland. Skibsrederen svarede: »At fastslå, at sønderjyder ikke kan gøre rede for nogetsomhelst, må være at sætte dem for lavt. De mange dygtige skibsførere fra Rømø, hvoriblandt min fader var én, var i hvert fald folk af ganske anden støbning, og mænd, der ikke kan gøre rimeligt rede for deres egne ting, tror jeg ikke har nogen varig værdi i en alvorlig grænsekamp. Det synes jeg, De skulle indprente Lassen-Strukstrup. Det er den gamle historie, at viben først må værge for sin egen rede, før den værger riget.«¹⁰

En sidste gang forsøgte Gravlund at overtale skibsrederen. Det skete i et brev fra slutningen af oktober 1927, hvori han ridsede de helt store perspektiver i sagen op. Det var ikke kun et spørgsmål om at komme en nødstedt grænsekæmper til undsætning. Der stod meget mere på spil. Gik Lassen ned, ville Jutta Skrumsager Madsen gå op – og så var håbet ude for Sydslesvig: »Vi står over for, om det er den ældgamle tradition i Strukstrupgården, eller det er fru Skrumsagers højskolefacon, der skal råde i

Sydslesvig. Jeg ved, hvad jeg vælger. Jeg står helt og fuldt med Lassen. Og jeg ved, at hans fald vil blive et folkefald. Folket er i nød dernede, og det er svært at rede sin nød ud. Pengesager skal jeg ikke dømme om. Men hvis Peter Lassen på mandag eller torsdag henvender sig til Dem, vil jeg bede Dem høre på ham. Her er det ikke blot en mand, men et folk, der står i fare.« Men A.P. Møller var tilsyneladende ikke til at rokke.¹¹

Andre var mere villige til hjælpe Peter Lassen. På dansk side blev der nedsat en særlig kommission, der skulle behandle sagen og finde de nødvendige långivere. Den kom til at bestå af Kraemer, guvernør Helweg-Larsen samt – som altid når der skulle kanaliseres større summer fra Danmark til Sydslesvig – sagfører Mandal Bertelsen, der tilsyneladende tillige blev kommissionens formand. I slutningen af 1927 blev Peter Lassen kaldt til møde med kommissionen på Mandal Bertelsens kontor i København. Peter Lassen fik indtryk af, at der blandt kommissionens medlemmer var generel forståelse for hans situation. Kraemer og Bertelsen var »sædeles flinke« og syntes at være opsat på »at finde den bedst mulige og praktiske løsning«, beredte Peter Lassen til Thorkild Gravlund. Kun guvernøren var »temmelig studs for hovedet«, forklarede han. Dette hang utvivlsomt sammen med, at Helweg-Larsen hørte til Jutta Skrumsager Madsens vigtigste støtter.

Under mødet på Mandal Bertelsens kontor blev der altså – på trods af guvernørens skepsis – udvist principiel vilje til at hjælpe Peter Lassen. Men der viste sig snart at være visse problemer: For at vurdere forholdene omkring gården ordentligt udbad kommissionen sig i slutningen af december 1927 gårdens budget for 1928 samt regnskaberne for de sidste to år. Nu måtte Peter Lassen krybe til korset over for Mandal Bertelsen: Et budget for 1928 fandtes ikke. Heller ikke de efterlyste regnskaber kunne Peter Lassen levere, fordi han i en årrække ikke havde »brugt fast bogføring«. Til gengæld havde han gemt alle kvitteringer, og hvis han fik lidt tid, kunne det »måske blive mulig« for ham at udarbejde det ønskede budget.¹²

Kommissionen måtte altså undvære nøjagtige oplysninger om gårdens økonomi. Det hindrede imidlertid ikke processen i nævneværdig grad. I midten af marts fik den tilsagn fra forsikringsselskabet Danmark om 80.000 Mark som første prioritet. Kommissionen foreslog nu en ordning, hvorefter disse penge blev brugt til at betale de første fem prioriteter samt en betydelig vekselgæld ud med. I alt ville dertil kræves cirka 60.000 Mark. Peter Lassens søskende, som havde fordringer i gården for tilsammen 50.000 Mark, måtte nøjes med 20.000 som modydelse for, at slægtgården nu forblev i familiens eje. I midten af marts 1928 var Peter Lassens bror Georg i København for at forhandle direkte med kommissionen. Princi-

pielt var Lassens søskende villige til at slå af på fordringerne. De ville endda slå mere af end foreslået af kommissionen. Sit forslag til en modydelse havde Georg Lassen formentlig aftalt nøje med Peter Lassen: Til gengæld for at slå af på deres fordringer forlangte Lassens søskende nu, at det fra dansk side blev garanteret, at Peter Lassen til sin dødsdag kunne forblive i den position i det nationale arbejde, som han havde tilkæmpet sig. Eftersom det forudsatte, at Peter Lassen blev siddende på gården i Strustrup, foreslog Georg Lassen, at kommissionen oprettede et såkaldt fond perdu, en permanent underskudsgaranti, som Peter Lassen kunne trække på, hvis han i fremtiden »ved uheld eller lignende« kom i pengemangel.

Det var alligevel mere elastik, end kommissionen havde tænkt sig at indrømme Peter Lassen. Forhandlingerne var nær brudt sammen på dette punkt, og det var kun fordi Georg Lassen til sidst svingede om og kapitulerede fuldstændig, at de igen blev åbnet og en aftale kunne underskrives. Peter Lassen var tilsyneladende dybt skuffet over denne behandling: »De herrer derinde ser ikke ud til at have ret meget begreb om, at min stilling, sådan som den nu er, er et nationalt aktiv. I alle tilfælde har de vel næppe noget begreb om, hvor stort det er, og hvor nænsomt det skal behandles, for ikke at miste sin værdi ...«¹³

I første omgang var konkursen altså afværget. I oktober 1928 kunne Peter Lassen meddele Thorkild Gravlund, at de fleste af de transaktioner, der var forudset i redningsaktionen, nu var blevet ført ud i livet. Ganske vist beklagede han fortsat, at ordningen var blevet så stram, at der ikke var stillet nogen driftskapital til rådighed for ham: »Forretningskonjunkturerne er jeg stadigvæk endnu ikke i stand til at kunne udnytte, og større uheld i bedriften vil kunne få mig til at ryge af pinden.«¹⁴ Så galt gik det imidlertid ikke. I sommeren 1929 kunne Peter Lassen stolt meddele Gravlund, at regnskabet, som kommissionen i øvrigt havde givet ham strenge pålæg om for fremtiden at føre og sende til godkendelse i København, viste ganske pæne tal for 1928. Det måtte få københavnernes anklager om, at han var uduelig som landmand, til at forstumme, mente Peter Lassen: »Synes du ikke, at det er et meget respektabelt resultat for en efter visse københavnernes mening aldeles uduelig landmand?«¹⁵

Men i begyndelsen af 1930 var den gal igen: Peter Lassen havde brug for et nyt lån til gården, og lige som i 1927 så det heller ikke denne gang for godt ud med hensyn til mulighederne for at få hjælp. I hvert fald beklagede Peter Lassen sig over, at københavnernes altid så på en ansøgning om lån under »forretningsmæssige hensyn«. Han var af den mening, at disse hensyn »tværtimod [skal] holdes udenfor for ikke at komme til at skade den nationale sag og de nationale interesser«. Københavnerne havde

desuden en mani med hele tiden at ville sikre sig gennem juridisk bindende aftaler og dokumenter, hvilket Peter Lassen fandt utåleligt, eftersom sådanne dokumenter »ved en indiskretion« kunne komme tyskerne i hænde, og derved ville »hele den stilling, som jeg har tilkæmpet mig, med et slag være bleven ødelagt«. Tyskerne ville kunne slå på, at det kun var på grund af massiv støtte fra nationale danske pengemænd, at Lassen kunne udfylde rollen som dansk høvding i Angel. At det i virkeligheden var sådan, det var fat, var underordnet. Hvis hjælpen kun kunne arrangeres på denne måde, kunne det næsten være lige meget, mente Lassen: »Enten stoler de Herrer i København på os og yder os den støtte, som vi trænger til, stolende på, at vi gør gavn for den, selv om det vil være vanskeligt altid til den yderste ende forretningsmæssigt at sætte det af os ydede vederlag fast i tal, eller også stoler de ikke på os og lader helt være. [...] Jeg kan ikke blive fri for det indtryk, at i alle tilfælde nogle af de personer derinde i København, der kunne yde mig de fornødne midler til at holde gården her og dermed holde min post, vurderer min post og mit arbejde for ikke meget mere end et absolut nul, og derfor ingen særlige anstrengelser værd.«¹⁶

Hen på sommeren 1930 blev forholdene tilsyneladende forværret i en sådan grad, at Peter Lassen måtte overvinde sin vrede mod de folk i København, som han fandt ikke ville hjælpe ham tilstrækkeligt. En af dem var skibsreder C. Kraemer. I første omgang blev Thorkild Gravlund igen sat til at sondere mulighederne her. På dette tidspunkt ledte Grænseforeningen efter en ejendom til den påtænkte danske privatskole i Slesvig by. Fra formanden for Skole- og Bogudvalget for Sydslesvig, lektor Anders Diemer, havde Peter Lassen hørt, at Kraemer – der ligeledes var medlem af dette udvalg – sammen med Thorkild Gravlund og rektor H.P. Hansen for nylig havde været i Slesvig by for at se på en ejendom til privatskolen. Under besigtigelsen skulle Kraemer have udbrudt, at han om fornødent var rede til personlig at købe ejendommen og forære den kvit og frit til skolearbejdet i Slesvig by. Prisen på huset løb op i 26.000 Mark. Hvis Diemer havde hørt rigtigt, skrev Lassen til Gravlund, måtte det betyde, at Kraemer havde 26.000 Mark i overskud til arbejdet i Sydslesvig. Dem kunne skibsrederen passende i stedet deponere i Strukstrup, mente Peter Lassen i et brev af 28. juli til Gravlund.¹⁷ Gravlund fandt denne fremgangsmåde en tand for udspekuleret og forsøgte at tale Peter Lassen fra den – muligvis fordi Gravlund selv var usikker på, om ordene var faldet som foreslået af Lassen. Men Lassen var stædig. Den 21. september skrev han: »Jeg har nu særlig i den senere tid spekuleret en hel del over, om det alligevel ikke var rigtigst at rette spørgsmålet til Kraemer om den ytring, som Diemer gav mig som givent af Kraemer, da han havde set ejendom-

men [...] Hvis han siger 'ja' til det, så ville han jo kunne have gjort summen flydende på nævnte tidspunkt, og så må man som en logisk følge antage, at dette er endnu tilfældet den dag i dag. Og så synes jeg, at vi skulle stille ham spørgsmålet, om han nu er villig til at yde disse 26.000 Mark i en anden forbindelse til det nationale arbejde hernede, nemlig ved at yde denne sum som et lån til mig.«¹⁸

Lassen var tilsyneladende ikke til at få fra denne tanke om at opstille en fælde for Kraemer. Gravlund *måtte* finde ud af, hvad skibsrederen havde sagt, før dernæst at tage ham på ordet. Når Gravlund gik til Kraemer, måtte han endelig ikke nævne noget om Lassens nye pengevanskeligheder, før han havde forhørt sig om, hvad skibsrederen havde sagt den dag i Slesvig by. Gravlund måtte gerne vise ham Lassens breve, »men jeg stiller den betingelse, at det spørgsmål stilles ham i forvejen, om Diemer har gengiven hans udtalelse, hans ord rigtigt til mig [...] Thi denne sum ydet som lån til mig, sådan som sagerne nu står, vil virke lige så godt og lige så stærkt i den nationale sags tjeneste som til en skole...«, hed det den 25. september 1930.¹⁹

Dermed havde Peter Lassen i rigt mål demonstreret, hvilken værdi han selv tillagde sit eget arbejde. I denne Peter Lassens ubeskedne selvforståelse skal man uden tvivl søge en stor del af forklaringen på, at mange Dannevirke-mænd i og uden for Grænseforeningen efterhånden mistede tilliden til ham – uden at de slog hånden af ham. Ubeskedenheden forklarer måske også, hvorfor Peter Lassen ikke kunne holde sammen på bevægelsen i Slesvig by. Mytificeringen af Peter Lassen, som Thorkild Gravlund havde været arkitekten bag, havde givet Peter Lassen en overdreven tro på, at han var uundværlig for det nationale arbejde. Gravlunds billede fra 1919 om, at Peter Lassen skulle blive en samlingsfigur om hvilken danskheden på de sydlige strøg ville vokse sig stærk, havde altså virket imod sin hensigt, fordi Peter Lassen havde spændt den bue, man havde trykket ham i hænderne, for hårdt. At den endda kunne spændes endnu hårdere, fremgår af det næste brev til Gravlund fra 28. september 1930: »I øvrigt har jeg det indtryk, at mange danske ganske betydelig overvurderer betydningen af det kulturelle arbejde (skoler o.s.v.), samtidig med at de til den anden side tilsvarende undervurderer betydningen af alt forberedende arbejde som mit [=bearbejdningen af den »frisindede og kritiske« del af den sydslesviske befolkning, forf.]. Her på det nationale ødeland som Sydslesvig, anser jeg foreløbig mit arbejde for mere betydningsfuldt end det kulturelle, fordi sidstnævnte først kan begynde, når førstnævnte er grundig gennemført og har forberedt jordbunden, og dette er ikke det mindst vanskelige.«²⁰

Gravlunds svarbreve til Peter Lassen er ikke bevaret, og derfor er det

desværre ikke muligt at få et indtryk af forfatterens reaktion på Peter Lassens vurdering af sig selv samt af hans forslag til, hvordan Gravlund skulle få lokket de 26.000 Mark ud af Kraemer. Af Lassens breve til Gravlund får man imidlertid tydeligt fornemmelsen af Peter Lassens frustration over, at Gravlund fandt det håbløst at forsøge at stille fælder for en person, man ønskede hjælp fra. Således f.eks. i et brev fra den 1. oktober 1930: »Da det jo ser ud til, at du mener, at det er udsigtsløst at få jeres pengemænd til at forstå nødvendigheden af dette attråede lån, så spørg dem ad, om de, set fra det nationale standpunkt anser mit arbejde her, sådan som jeg hidindtil har ydet det, for tilfredsstillende og ønskeligt. Hvis der dertil svares ja, så sig til dem, at det så alene af denne grund er nødvendigt at yde mig den økonomiske støtte, der er nødvendig for at jeg kan holde ejendommen, *thi kun i forbindelse med ejendommen kan jeg vedblivende håbe på at kunne gøre fyldest som hidindtil og virke for fuld kraft i den nationale sag!* Nægt den økonomiske støtte, og tving mig som følge deraf at skille mig ved gården.« Peter Lassen anså det for en selvfølge, at Grænseforeningen i tilfælde af, at han måtte gå fra gården, ville sørge for hans underhold: »Spørg dem ad, om den støtte, som jeg uden ejendom vil komme til at trænge til, blev givet til ejendommen, ikke ville komme til at gøre helt anderledes gavn.«²¹

Det er betegnende, at Thorkild Gravlund ikke blev skræmt væk af Peter Lassens umådeligt selvbevidste argumentation. Dels havde Gravlund i sin iscenesættelse af Peter Lassen igen og igen selv fremhævet dette karaktertræk som særligt værdifuldt i den nationale forpostkamp, dels havde Gravlund, f.eks. ved mødet i Fredericia i 1925 været talsmand for, at det kulturelle arbejde i Sydslesvig var overflødigt, eftersom sydslesvigerne *af natur* var danske. Det var altså ikke så mærkeligt, at Peter Lassen havde gjort dette standpunkt til sit og nu brugte det til at fremhæve sit eget arbejde.

Men meget tyder på, at Thorkild Gravlund trods alt ikke fulgte Lassens forslag til dagsorden, da han i begyndelsen af oktober 1930 alligevel gik til skibsreder Kraemer for at gå i forbøn for Peter Lassen. At dømme efter Kraemers reaktion var det en klog beslutning ikke at forsøge opstille fælder. Men alene det forhold, at Gravlund, der ellers foragtede storkapitalen, nu igen talte Lassens sag hos københavnske pengemænd, var et klart vidnesbyrd om, hvor langt Gravlund var villig til at strække sig for at hjælpe høvdingen fra Angel.

Også Kraemer var ved at miste tålmodigheden med Peter Lassen. I sit svar til Gravlund kaldte han først Peter Lassen for »fræk«, »uredelig« og »glubsk«, og skibsrederen fandt endvidere, at Lassen på grund af sin »utaknemmighed« og »ugenerthed« gjorde det svært at vise imødekommenhed over for ham: »Han støder os, ligesom han støder andre. Mens jeg har de



For Dannevirke-mændene var forbindelsen med familien Lassen på gården i Strukstrup af største betydning. I familiens gæstebog er der fra 1922-1938 omkring 3200 indtegninger – over halvdelen fra Danmark. En af de helt store begivenheder i familien – og for Dannevirke-mændene – var Henrik og Marie Lassens krondiamantbryllup i maj 1930, hvor der deltog omkring 150 gæster. Her ses en snæver kreds af venner forsamlet samme dag. Forrest til højre ses Liga-medlemmet kaptajn V. Porsdal, bagest i samme side vandrelærer Jørgen Jørgensen. Som anden stående herre fra venstre, bag krondiamantbrudeparret, ses Peter Grau, som i gæstebogen saluterede som følger: »Taknemmelige for nærværelse ved den store fest for Danmarks høvding i Sydslesvig.« Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

største vanskeligheder og stor korrespondance med at forsvare ham *mod berettiget kritik*, fornærmer han os gang efter gang.« Kraemer var tydeligvis frustreret over det dilemma, Peter Lassens pengevanskeligheder nu igen satte ham i: På den ene side havde han som pragmatisk forretningsmand mest lyst til at smække pengekassen i; på den anden side kunne han ikke slippe hensynet til den nationale sag: »Hvis jeg havde været Peter Lassen, havde jeg været dybt taknemmelig for hjælpen, han har intet at fordre. Har De og jeg noget at fordre, fordi vi værner vor nationale grænse? Intet. Det er en drift i os«, skrev Kraemer og anklagede samtidig Lassen for ikke at have samme drift i livet, »for Peter Lassen er det lettere, fordi hans taknemmelighed er en finansoperation«.

I det hele taget fandt Kraemer, at der måtte være grænser for, hvor megen støtte man kunne forvente at få – selv for Peter Lassen fra Strukstrup: »Selv har jeg bygget op på mig selv, fra jeg var kontordreng og anset det for min pligt at klare mig selv som husmændene på heden. Jeg skrev i

sin tid til Peter Lassen, at hvad skulle de sige, som begynder med *bare næver*, når *han* skal hjælpes på den måde med formuer?« Det sidste var i øvrigt ikke nogen helt uvæsentlig pointe, eftersom splittelsen i danskheden i Slesig by muligvis delvis kunne tilskrives udbrydernes misundelse over, at bevægelsens frontfigur nød betydelige personlige fordele af at stå i den nationale sags tjeneste.

Der var i første omgang brug for 18.000 Mark. Men allerede inden arbejdet med at samle dem sammen var kommet i gang, var Lassens finansielle behov steget til de 26.000, som Kraemer muligvis havde i overskud. Da det næppe var tænkeligt, at man ville finde nogen, der ville dække hele dette beløb, forestillede Gravlund sig, at man i stedet dannede et selskab under ledelse af ham selv og skovrider Poul Reck, Ruds Vedby. Hvert medlem skulle tegne sig for 1000 eller 2000 Mark. Efter at være kommet af med sin vrede over Lassen, var skibsreder Kraemer alligevel villig til at bidrage med sin part samt deltage i arbejdet med at søge efter flere bidragydere, men kun på den betingelse, at Reck og Gravlund lagde sig i selen og brugte al deres »hittepåsomhed« til at finde långivere. Desuden fandt Kraemer, at Thorkild Gravlund måtte være den, der skrev ansøgningen, der »skulle formes således, at den *griber sindet*.«²²

Indsamlingen gik tilsyneladende godt – i hvert fald i begyndelsen. Ved at lægge pres på folketingsmand A. Svensson, der sad i bestyrelsen for Nordslesvigsk Kreditforening, blev der herfra stillet 6000 Mark til rådighed. Kraemer lagde selv 5000 Mark i hatten og fik A.P. Møller til at bidrage med et tilsvarende beløb under forudsætning af, at alle Lassens dispositioner på gården for fremtiden skulle godkendes af skovrider Reck i Ruds Vedby. Kun på den måde fandt skibsrederne, at der var vished for, at gården i fremtiden kunne komme til at løbe rundt. Men det var »Peter Lassens sag at skabe denne vished. Han overtog gården med 34.000 Mark mindre gæld end nu, når man indbefatter de 25.000 Mark, han har fået eftergivet af søskende. Det er godt gjort i 5 år«, ironiserede Kraemer overfor Gravlund, »Forhåbentlig disponerer han *lidt* bedre i fremtiden, ellers er alt håb ude.«

Kraemers vrede over Lassens ubeskedne opførsel var nærmest taget til i styrke: »Til Reck har han [Lassen, forf.] sagt, at alene jeg kunne jo let låne ham de 25.000. Tror han, at han er den betydeligste mand i verden, og at jeg ikke har 100 andre at sørge for, og at han er over al følelse af taknemmelighed. Jeg har hjulpet før. Jeg *forstår* al modvilje imod ham. [...] Kan De ikke bibringe ham forståelsen af hans stupiditet, og hans pjaltethed at skribe om hjælp på grund af egen dumhed i stedet for at øge hans indbildskhed, han går jo til grunde ellers – Det gælder Danmark. Min

aktion har reddet ham, men jeg gør det ikke om igen. Det er han ikke værd. Jeg skal nok skrive til ham selv derom. Mit mål er at ruste mennesker, øge deres kunnen, ikke at svække dem, som socialister gør.«²³

Kraemer troede måske, at han efter sin vellykkede aktion havde lukket munden på Peter Lassen. Men der tog han fejl. I oktober 1930 viste det sig, at nogle af de penge, som kommissionen havde fået løfte om, var blevet trukket tilbage. Det fik Peter Lassen til at sætte hårdt mod hårdt. I et brev til Thorkild Gravlund stillede han den 25. oktober 1930 kort og godt et ultimatum, som Gravlund skulle bringe videre til københavnernes: Hvis ikke de senest den 6. november 1930 havde afgivet en »afgørende og bindende« erklæring om, at hele lånet på 26.000 var bevilget, og hvis ikke mindst halvdelen heraf senest samme dato stod til disposition som likvider hos Lassens advokat, ville han bede denne om at sætte gården til salg. Men ikke nok med det: Lassen ville også nedlægge sit kredsmandat samt alle sine bestyrelsesposter i Sydslesvig. Og en allerede aftalt foredragsrække, som Peter Lassen stod for at skulle tiltræde den 12. november, ville desuden blive aflyst. Kort sagt: Lassen ville »holde op med alt nationalt arbejde, fordi jeg kommer til at mangle den fornødne vægt«.²⁴

Det var højt spil. Dermed satte Lassen hele sin og sin families eksistens ind på, at Dannevirke mændene ikke turde lade ham falde. Og ved at binde hele det øvrige nationale og politiske arbejde til gården og jorden, satte han yderligere pres på kommissionen. På den måde kunne københavnernes nemlig være helt sikker på, at årsagerne til salget blev kendt af offentligheden på begge sider af grænsen – til størst mulig skade for Dannevirke mændenes arbejde og for det danske arbejde i Sydslesvig i det hele taget.

Der findes tilsyneladende ingen skriftlige vidnesbyrd om kommissionens reaktioner på dette ultimatum. Der kan imidlertid næppe være tvivl om, at nogle af dens medlemmer har oplevet det som grov afpresning. At der ikke findes skriftlige vidnesbyrd om reaktionerne, skyldes formentlig det forhold, at kommissionen trådte sammen til et hastemøde, hvor der med det samme blev truffet en beslutning: Peter Lassen fik sit lån. Kun tre dage efter Lassens afsendelse af ultimatummet kunne Thorkild Gravlund meddele, at hans krav var blevet imødekommet, og i et brev til Gravlund kvitterede Peter Lassen to dage senere højtideligt, at truslen om at sælge gården og nedlægge alle poster i det nationale arbejde var trukket tilbage. Foredragsturneen ville naturligvis også blive gennemført.²⁵

Dermed var sagen om Peter Lassens pengevanskeligheder foreløbig bragt til ende. Han havde spillet særdeles højt spil og vundet. Ved at slå på de virkninger, et salg af gården ville få for det nationale arbejde i Sydslesvig og for Dannevirke mændenes agitation i Danmark, var det lykke-

des ham at få den hjælp, han havde brug for – og det vel at mærke fra personer, som var overbeviste om, at problemerne først og fremmest skyldtes hans manglende evner til at drive rentabelt landbrug. Det var altså lykkedes Peter Lassen og Thorkild Gravlund at få fremtrædende danske forretningsfolk til at gøre, hvad deres forretningsmæssige instinkt forbød dem – at kaste gode penge efter dårlige. Det voldte i hvert fald Kraemer så mange kvaler, at han var nødt til at meddele Peter Lassen, at han kun havde gennemført redningsaktionen af hensyn til *gården* og ikke af hensyn til Peter Lassen selv. For Kraemer havde det vigtigste været, at gården blev bevaret på familiens hænder, indtil sønnen Detlev var blevet gammel nok til at tage over.²⁶

I efteråret 1930 vekslede Kraemer og Lassen adskillige breve i denne sag, indtil Peter Lassen kort før nytår afbrød korrespondancen, ifølge Peter Lassens eget udsagn fordi de to ikke kunne nærme sig hinanden. Overfor Thorkild Gravlund forklarede han hvorfor: »Forholdene er nu engang her sådan, at spørgsmålet her kun lader sig løse til gavns gående ud fra mine synspunkter, men at dets løsning gående ud fra Kraemers synspunkter indeholder de største muligheder for en absolut stranding, fordi hans opfattelse absolut ikke passer for mit tilfælde. Hvis lykken ikke også i dette tilfælde er bedre end forstanden, som det tit har vist sig at være tilfældet for danskerne, så kan han komme til at slå nationale værdier i stykker, bare fordi han ikke var i stand til at sætte sig ind i den rigtige tankegang.«²⁷

Det var dristigt sagt af en mand, der inden for tre år var blevet reddet to gange fra konkursen med et samlet beløb på over 100.000 Reichsmark. Beløbet svarede til omkring fire gange det beløb, som Grænseforeningen i 1930 skulle give for en ejendom til brug for den påtænkte skole i Slesvig by. Til yderligere sammenligning tjener det forhold, at Grænseforeningen i 1928 behandlede en sag om køb af et forsamlingshus til mindretallet i Lyksborg. Man regnede med, at huset kunne erhverves for mellem 5000 og 6000 Reichsmark.²⁸

Som tidligere nævnt har disse kapitalindsprøjtninger til gården i Strustrup næppe kunnet holdes hemmelige inden for mindretallet. Hvis understøttelsen af Peter Lassen har været en offentlig hemmelighed i Sydslesvig, er det muligt, at de har bidraget til spliden i bevægelsen og måske endda svækket Peter Lassens troværdighed i en sådan grad, at det har virket hæmmende for hans foreningsmæssige og politiske arbejde.

For Peter Lassen var det imidlertid en selvfølge, at Dannevirke mændene holdt ham ovenvande. Hans bevidsthed om den funktion, han personligt udfyldte i Dannevirkeargumentationen kendte tilsyneladende ingen grænser. For opretholdelsen af denne funktion måtte alle andre hensyn vige. I

marts 1933 var Peter Lassen igen kommet i pengeforlegenhed. Med kort varsel havde han brug for en større sum, så han kunne betale raten på lånet hos Forsikringsselskabet Danmark med. I et brev til Ionas Collin luftede Lassen en idé til, hvordan disse penge kunne skaffes i en fart: »Jeg kommer måske til at trænge til et lån på 2500 kr. til 1. april uden at kunne byde sikkerhed derfor og uden at jeg i de førstkommende år kan garantere for at betale renter: Men, som sagt, det er ikke udelukket, at jeg skal søge at opnå det for at komme over et dødt punkt. Tror De, at det kan nytte, hvis alle sunde lykkes, at henvende sig desangående til Kongen?»²⁹

19. Südschleswigsche Flugschriften

Forskningen i den sydslesvigske historie har i en forbløffende grad set bort fra De jyske Separatister eller i bedste fald betegnet bevægelsen som en af historiens blindgyder.¹ Denne afhandling stiller sig på et andet standpunkt. I de foregående kapitler er det forsøgt vist, at bevægelsen var en ret omfattende protest imod Grænseforeningens manglende vilje til at gå aktivistisk frem i de sydlige dele af Sydslesvig. Når De jyske Separatister fik en så kort levetid, som tilfældet var, skyldtes det ikke, at Grænseforeningen fik held til at banke udbryderne på plads. Sådanne magtmidler rådede organisationen simpelthen ikke over – og da slet ikke, når oppositionen havde ideologien på sin side. Stillet over for anklagen om, at Grænseforeningen arbejdede *imod Dannevirke*, var der kun én mulighed for Grænseforeningen. Hvis ikke foreningen ville risikere en sprængning, måtte man komme kritikken i møde og inkorporere bevægelsen i sine rækker.

De jyske Separatister var altså alt andet end krusninger i den yderste periferi. Impulsen ramte dybt i Dannevirkefolkernes selvforståelse og udløste en markant ideologisk stramning af Grænseforeningen. Den gendefinerede arbejdsmarken som *hele* området mellem 1920-grænsen og Ejderen, og den udelukkede principielt forestillingen om, at arbejdet først og fremmest gik ud på at fastholde og udvikle det eksisterende mindretal – uanset om dette så befandt sig i Flensborg eller på mikroskopiske øer længere mod syd. For Grænseforeningens arbejde fik denne ideologiske stramning den konsekvens, at tildelingen af støtte til de sydlige egne ikke længere blev gjort afhængig af bevægelsens numeriske størrelse – tværtimod. Fra 1926 og frem blev indsatsen kun øget – uanset at bevægelsen fortsat svandt kraftigt ind: I 1925 havde man ikke én eneste funktionær uden for den tidligere afstemningszone II. I 1938 havde man omkring 10 medarbejdere på lønningslisten – og det på trods af, at den organiserede danske bevægelse syd for afstemningszone II på dette tidspunkt næppe talte meget mere end 200 personer.²

Som forudset af separatisterne blev der på den tyske side af grænsen oprettet et såkaldt Aktionsudvalg med Peter Lassen i spidsen. Dette udvalg skulle tage sig af den praktiske udførelse af indsatsen. Men langt de fleste af de opgaver, som De jyske Separatister havde sat sig for at løse i Sydslesvig, tog

Grænseforeningen sig nu af. Godt og vel et års tid efter at separatisterne i foråret 1925 havde præsenteret Grænseforeningen for deres ønskeliste, var der kun ét punkt tilbage på listen, som Grænseforeningen ikke på én eller anden måde havde imødekommet. Det var ønsket om at finansiere skriftlig propaganda, der skulle vække den såkaldt »kritiske og frisindede« del af befolkningen til erkendelse af befolkningens sande danske afstamning. Når Grænseforeningen ikke ville være med på dette punkt, skyldtes det formentlig hensynet til den kritik, et så offensivt skridt ville have udløst i Danmark. Men det skyldtes utvivlsomt også det simple forhold, at *Neue Schleswiger Zeitung*, som var udset til at blive husstandsomdelt i tusindvis, netop i 1925 ophørte med at udkomme som selvstændig avis som følge af dramatisk svigtende holdertal. I slutningen af 1925 var man nede på 140-150 abonnenter.³

For Aktionsudvalget måtte løsningen da blive udsendelsen af et selvstændigt skrift, forfattet og redigeret af udvalget selv. Disse *Südschleswigsche Flugschriften*, som var små hæfter på 16 sider i et format, der svarede til vore dages A5, udkom for første gang i 1927. De blev sendt med post til personer med dansk klingende navne i Slesvig, Eckernförde og Husum amter samt i landkredsene Ejdersted og Rendsborg, for sidstnævntes vedkommende dog kun i den del, der lå nord for Ejderen. Adresserne på modtagerne fandt Aktionsudvalget frem til gennem adressebøger og navnestof i aviser. Flyveskrifterne blev hver gang trykt i et oplag på 6000, enkelte udgaver på mere, og blev i de følgende 10 år udsendt ialt 20 gange. I alt blev det således til mere end 120.000 omdelte eksemplarer af *Südschleswigsche Flugschriften*. I 1937 blev flyveskrifterne forbudt kort før udsendelsen af det 21. nummer, som lå klar til forsendelse på *Flensburg Avis*' trykkeri.⁴

Südschleswigsche Flugschriften var i udgangspunktet Aktionsudvalgets eget projekt. Ganske vist lykkedes det at få Grænseforeningen til at bidrage med 800 kr. til finansieringen af det første nummer, men da Peter Lassen året efter igen søgte om et tilskud til flyveskrifterne, som denne gang skulle trykkes i hele 10.000 eksemplarer, blev pengekassen smækket i.⁵ Ikke alle i Grænseforeningens top var tilfredse med denne beslutning, for flere ville gerne have støttet foretagendet. Lassens ansøgning blev behandlet på et hovedstyrelsesmøde i maj 1927, hvor det blev vedtaget, at artiklerne i bladet først skulle godkendes af mindretalsledelsen i Flensburg, før der kunne blive tale om et tilskud. Ved næste forretningsudvalgsmøde i juni 1927 blev denne beslutning imidlertid omstødt, efter at Peter Lassen i et brev direkte til rektor H.P. Hansen indtrængende havde bedt om at slippe for dette ubekvemme formynderi. Løsningen blev da, at Peter Lassen skulle sende artiklerne til godkendelse i Grænseforeningen, som så ville sørge for at få dem godkendt i Flensburg.⁶

Naturligvis kom denne molboagtige ordning ikke til at fungere i praksis. Flyveskrifternes manuskripter blev ikke sendt til godkendelse nogetsteds, hvilket heller ikke viste sig at være nødvendigt, eftersom Peter Lassen nogenlunde ubesværet kunne finde pengene til udgivelsen andre steder. Allerede i efteråret 1927 beklagede rektor H.P. Hansen overfor Peter Lassen, at han havde brudt aftalen. Peter Lassen forsøgte at skyde sig ind under, at det var Aktionsudvalget og ikke Den slesvigske Forening for Gottorp Amt, der udsendte flyveskrifterne, men denne tekniske manøvre nyttede ikke, mente rektor H.P. Hansen, der imidlertid ikke kunne gøre noget ved sagen.⁷ Flyveskrifterne forblev altså Aktionsudvalgets soloprojekt – i hvert fald på det overordnede plan. I det daglige praktiske arbejde med bladene var Grænseforeningens to funktionærer, Martin Lorenzen og Jørgen Jørgensen, uundværlige medarbejdere – Martin Lorenzen som skribent og udgiver og Jørgen Jørgensen som regnskabsfører og som ansvarlig for pakning og forsendelse. Flyveskrifterne blev ikke udgivet med nogen større regelmæssighed. Dertil var arbejdsbyrden med skrivning, redaktion, pakning og forsendelse for stor i forhold til de få mennesker, der skulle udføre arbejdet. Uregelmæssigheden og tilfældigheden i udsendelsen var formentlig også grunden til, at Grænseforeningen sagde nej, da Peter Lassen i begyndelsen af 1929 for tredje gang henvendte sig til Grænseforeningen for at få penge. På det tidspunkt havde han kun fået ét enkelt flyveskrift på gaden, nemlig i 1927. I foråret 1929 klagede Peter Lassen sin nød overfor Thorkild Gravlund, som kort tid forinden havde været med til at samle et à-conto-beløb ind til Den slesvigske Forening for Gottorp Amt. En del af dette beløb havde Peter Lassen brugt på flyveskrifterne, forklarede han Gravlund: »Vi valgte dette, fordi Grænseforeningen ikke syntes at have midler tilovers for dette arbejde. De ledende kræfter i denne har vel forståelse for, at det er nødvendigt at gøre et arbejde for at bevare resterne af den danske kultur i Sydslesvig«, medgav Peter Lassen, men »de mangler fuldstændig forståelse for, at det er langt vigtigere at gøre forarbejder for at skabe betingelserne for at kunne vinde det tilbage, som vanrøgt fra dansk side gennem generationer har ødelagt her i Sydslesvig. Disse forarbejder kan ikke gøres ved taler eller beslutninger i København og heller ikke ved bladforetagender i Flensborg. Vi kan det kun ved flyveskrifter. Vejen er rigtignok langsom og kostbar, men den skal nok med tiden vise sig at være virkningsfuld. Forargelsen i den mest yderliggående tyske og slesvig-holstenske presse viser tydeligt, at de føler sig ramt i deres svageste punkt. Hvornår vi kan få midler tilvejebragt til trykningen og udsendelsen af Südschleswigsche Flugschriften 3 ved jeg endnu ikke...«⁸

Også i arbejdet med flyveskrifterne var Thorkild Gravlund en central

skikkelse. Fra 1928 sørgede han for en mere systematisk finansiering ved at rekruttere såkaldt passive medlemmer til Den slesvigske Forening for Gottorp Amt. Rekrutteringen foregik først og fremmest inden for medlemmerne af Ligaen D.D.D., som ad den vej efterhånden kom til at stå med hele ansvaret for finansieringen.

Flyveskrifternes indhold lå naturligvis helt i forlængelse af De jyske Separatisters argumentation. Her blev afstammingsprincippet ført ud i dets yderste konsekvens, både hvad angik indhold og den måde, budskabet blev udsendt på. I overensstemmelse med Gravlunds tanker om den sydslesvigske befolknings danske natur havde Südschleswigsche Flugschriften som sit stædigt gentagne mantra, at den sydslesvigske befolkning i bund og grund var dansk. Hvor andre, herunder mindretalsledelsen i Flensborg, havde for vane at pakke budskabet pænt ind i abstrakt retorik, gik Peter Lassen i sine artikler til sagen uden megen omsvøb.⁹ Artiklerne fulgte som regel en streng indre logik, der tog udgangspunkt i landsdelens dansk klingende bynavne og befolkningens danske efternavne. Følgen heraf måtte være, hed det igen og igen, at nationalitetsgrænsen gik ved Ejderen, mens den nordligere statsgrænse af 1920 kun var en tilfældigt fastsat sindelags- eller toldgrænse, der gik tværs igennem en befolkning af dansk afstamning: »Vi slesvigere [...] er altså alle af én og samme afstamning, og denne er dansk, som bevist ovenfor. I vores kerne er vi altså alle danske. Som en følge heraf må det være klart, at i de familier, som i få eller mange generationer har været tysksindede, har tysk kultur omsluttet den danske kerne som et fremmedlegeme – og det vel at mærke så fast og i en sådan grad, at de fleste ikke engang selv kan erkende deres inderste kerne, deres eget inderste jeg.«¹⁰

Dette budskab var der i og for sig ikke noget nyt i – heller ikke i en sydslesvigsk sammenhæng. Det nye bestod i, at budskabet blev *pånødet* sydslesvigerne og kastet ind gennem deres brevsprækker, hvadenten de var interesseret i det eller ej. Dertil kom, at Peter Lassen i sine artikler gik op til flere skridt længere i sin opstilling af logiske følgeslutninger om Sydslesvigs fortid og fremtid, end man ellers så på tryk. Selvom Peter Lassen var kendt for at frabede sig løftede pegefingre, var han ikke bleg for selv at tage sine tysksindede landsmænd kraftigt i skole. Ifølge Peter Lassen måtte konsekvensen af erkendelsen af Sydslesvigs danske historie være, at alle sydslesvigerne måtte stræbe efter at »korrigere« modsætningsforholdet mellem den historiske (danske) idealtilstand og den aktuelle (tyske) sydslesvigske virkelighed. Dette arbejde med at korrigere virkeligheden måtte foregå på alle niveauer, nemlig ved at påvirke flertalsbefolkningerne på begge sider af grænsen, samt ved at bearbejde de politiske partier. Og endelig måtte

den enkelte sydslesviger erkende tingenes rette tilstand og blive dansksindet. Målet med denne proces måtte i sidste ende være, som det hed, at »bringe klarhed« over det slesvigske spørgsmål.¹¹ At der dermed var ment, at målet var grænserevision, står uden for enhver tvivl.

Denne doktrinære og pågående argumentation kunne – særlig når den blev leveret som hustandsomdelt tryksag – virke så anmassende chauvinistisk, at det blev nødvendigt med et par udglattende bemærkninger. Det gjaldt ikke mindst fra begyndelsen af 1930'erne, hvor man kunne frygte modforholdsregler fra den slesvig-holstenske nazistiske lejr. I det ottende nummer af flyveskrifterne, som udkom i 1932, var tonen således svækket betydeligt. Her blev afstammingsprincippet, som i de foregående numre først og fremmest havde været brugt offensivt som et kategorisk imperativ til de tysksindede sydslesvigere, brugt defensivt, det vil sige *som forsvar* for de dansksindede sydslesvigeres *ret* til fri kulturel udfoldelse uden indskrænkninger fra myndighedernes side. Bortset fra det var indholdet det samme som før: »Det betyder for den enkelte sydslesviger følgende: 1. I kraft af afstamningen er han berettiget til at være dansksindet. 2. Det tyske sindelag, som her [i Sydslesvig] lidt efter lidt har vundet indpas, har til en vis grad vundet hævd, som må respekteres, og som også bliver respekteret. 3. Enhver på nuværende tidspunkt tysksindet slesviger er altså i kraft af sin afstamning berettiget til at vende tilbage til det danske sindelag (som hans forfædre for måske kun ganske få generationer siden er gået bort fra). Dette kan ske, så snart hans udvikling er så fremskreden, og så snart han vil, og uden at der fra nogen som helst side lægges hindringer i vejen for ham.¹² Allerede i det efterfølgende nummer, det niende i rækken, som blev udsendt kort efter den nazistiske magtovertagelse i januar 1933, blev ovenstående uddrag gentaget nærmest ordret, men med denne vigtige tilføjelse: »Det skal udtrykkeligt understeges, at enhver tyskindet er berettiget [til at skifte til dansk sindelag, forf.] men ikke forpligtet.«¹³

Pointeringen af, at sindelagsskiftet var *valgfrit*, var noget nyt i Peter Lassens argumentation efter 1933. At denne tilføjelse i praksis ikke var udtryk for nogen helhjertet respekt for tysk sindelag i grænselandet, fremgik af en artikel i det følgende nummer, som udkom i foråret 1933. Her gentog Peter Lassen forbeholdet om, at sydslesvigerne havde ret – men ikke pligt – til at skifte til dansk sindelag. Han tilføjede, at når de danske sydslesvigere på deres side indrømmede de tysksindede en vis hævdvunden ret til tysk sindelag, måtte de tysksindede sydslesvigere som modydelse i det mindste indrømme de dansksindede den samme ret. Så vidt så godt. Men Peter Lassen kunne alligevel ikke dy sig for at give danskheden en fortrinsstilling. Det kom til udtryk i følgende absurde forbehold: De tysksindede sydslesvig-

ere havde nemlig ifølge Peter Lassen pligt til at sørge for, at de ikke *pådukkede* deres børn og børnebørn noget standpunkt, der forhindrede disse i senere at vælge frit. Om Peter Lassen ligefrem forestillede sig, at forældrene skulle opdrage deres børn som blakkede, er et åbent spørgsmål: »Selvom han [den tysksindede sydslesviger, forf.] nu siger: 'Jeg ønsker for mit vedkommende ikke at gøre brug af min ret', så er han dog alligevel forpligtet til at forholde sig på en sådan måde i det slesvigske spørgsmål, at hans nuværende standpunkt ikke besværliggør eller forhindrer hans børns eller børnebørns frie valg, hvis de en gang ude i fremtiden vil gøre brug af deres ret.«¹⁴

Den røde tråd i samtlige numre af Südschleswigsche Flugschriften var Peter Lassens hjemstavnsargumentation, som ifølge ham selv var den eneste mulige vej til grænserevision. Denne pointe er forudsætningen for forståelsen af flyveskrifterne. Grænserevisionshåbet, -kravet, eller -drømmen var den akse, hvorom alle andre emner drejede sig. Peter Lassens artikler behandlede som oftest sydslesvigske nationalitetsforhold og tog afsæt i historiske forhold. Men bladene indeholdt også artikler af mere samfundsdebatende karakter. Disse var i reglen forfattet af W.L. Andresen og gods ejeren Daniel Petersen, og deres argumentation pegede også i retning af grænserevision – det vil sige i første omgang imod løsrivelse. Argumentationen gik kort og godt ud på, at sydslesvigerne skulle stå sammen om at afvise centralmagten, dels fordi denne stod fremmed og rådvild over for sydslesvigerens særlige problemer, dels fordi parlamentarismen og opdelingen af samfundet i partier og faglige interesseorganisationer principielt var af det onde. Argumentationens indre logik var som følger: Sydslesvigerne skulle finde sammen i kampen mod centralmagts undertrykkelse og formynderi og kræve selvstyre på alle niveauer. Først når disse åg var blevet fjernet fra sydslesvigerens skuldre, ville befolkningen igen smelte sammen til den enhed, den ifølge afstamning og folkeejendommelighed havde krav på at udgøre. I dette ideelle, partiløse og dermed konfliktløse Sydslesvig fandtes der ingen andre skel end sproget.

Den styreform, som forfatterne ønskede indført i Sydslesvig, var det, som Thorkild Gravlund kaldte for »national organisation«. Allerede i det første nummer af Südschleswigsche Flugschriften fra 1927 forlangte et af Aktionsudvalgets medlemmer, friseren W.L. Andresen, omfattende besparelser på alle niveauer i den offentlige administration gennem afskedigelse af embedsmænd, afskaffelse af centrale forvaltningsinstitutioner (herunder skattekontorer!) samt indførelse af lokalt selvstyre. W.L. Andresen krævede kort og godt, at befolkningen selv skulle have lov at vælge samtlige embedsmænd, i stedet for at disse som hidtil blev »auf den Hals geschickt« fra

centralt hold. Befolkningen skulle have kompetencen på alle niveauer – ikke blot ved ansættelsen af lærere ved skolerne, men også længere oppe i systemet, ved indsættelse af landråder og regeringspræsident. For at en sådan ordning kunne komme til at fungere, var det nødvendigt, at sydslesvigerne stod sammen på tværs af alle partimæssige og erhvervmæssige skel: »Derfor er det nødvendigt, at vi finder sammen som slesvigske landsmænd, lægger alle partistridigheder bag os og holder op med at lade os mishandle af det landsfremmede embedsmandsstyre. Bønder og husmænd, arbejdere, håndværkere og købmænd må stå sammen om vor elskede slesvigske hjemstavns vel.«¹⁵

Kravet om lokalt selvstyre på tværs af alle parti- og classeskel var en temmelig nøjagtig kopi af den argumentation, som friseren Cornelius Petersen allerede havde lanceret i 1919 i sit lille skrift *Die Schleswigsche Frage vom Standpunkt eines Bauern*. Her og i tidsskriftet *Bondens Selvstyre*, der udkom i Nordslesvig mellem 1926 og 1928, tegnede Cornelius Petersen et idealiseret billede af den særlige landskabslov, som havde været gældende i Ejdersted frem til 1864. Ifølge Cornelius Petersen havde denne forfatning netop sikret indbyggerne i Ejdersted retten til selv at udpege deres embedsmænd på sogneniveau, og disse embedsmænd havde så iblandt sig valgt embedsmændene på regionalt niveau, som det hed »ohne Beeinflussung von oben«, det vil sige uden indflydelse fra storkapitalen. I Danmark havde denne model udgjort arbejdsgrundlaget for 1920'ernes største antiparlamentariske bevægelse og forløberen for DNSAP, Selvstyrebevægelsen.¹⁶ Forbindelsen mellem Selvstyrebevægelsen og Aktionsudvalget var i øvrigt forbløffende intim. Begge personkredse havde deres udspring i Dannevirkebevægelsen, og de havde begge været med i De jyske Separatister. Samarbejdet fortsatte tilsyneladende: Bogtrykker Jesper Hansen begyndte fra 1926 at arbejde for Cornelius Petersen, og fornævnte W.L. Andresen fungerede en overgang som medarbejder ved *Bondens Selvstyre* – samtidig med at han skrev i *Südschleswigsche Flugschriften*.¹⁷

Et væsentligt aspekt af flyveskrifternes systemkritik var, at den på længere sigt skulle føre landsdelen bort fra den skrantende Weimarrepublik og dermed i sidste ende ind under Danmark. Naturligvis blev dette ikke formuleret åbent, men at det var den underforståede dagsorden, står uden for enhver tvivl. Dette bekræftes i øvrigt af det forhold, at det var Ligaen D.D.D., der finansierede flyveskrifterne. Havde Ligaens folk været i tvivl om, at meningen med flyveskrifterne var at stride Sydslesvig hjem, ville de næppe have ofret stort set hele foreningens overskud på dem.

Med deres antiparlamentariske systemkritik og vrede imod styret i Berlin lå forfatterne til *Südschleswigsche Flugschriften* i kølvandet på en generel

politisk tendens i Weimarrepublikkens sidste år. Der er imidlertid intet, der tyder på, at de blot hængte sig på for at høste stemmer. Kritikken af centraladministrationen i Berlin var alvorligt ment, men måtte naturligvis forstumme efter den nazistiske magtovertagelse i 1933 – først og fremmest fordi forfatterne nu stod til regnskab over for et regime, der ikke tålte kritik – , men ironisk nok også fordi magtovertagelsen lovede netop de strukturelle og sociale reformer i samfundet, som folkene bag flyveskrifterne hidtil havde haft på programmet.

Flyveskrifternes dage som oppositionelt protestorgan var talte efter den nazistiske magtovertagelse den 30. januar 1933. I hvert fald i begyndelsen så folkene bag flyveskrifterne med optimisme på det nye styre. I de første numre efter magtovertagelsen blev systemskiftet behandlet af henholdsvis Martin Lorenzen og Daniel Petersen. Under overskriften »Der Nationalsozialismus und wir« gjorde Martin Lorenzen, der på dette tidspunkt arbejdede som lærer ved efterskolen i Rens i Nordslesvig og fik sin løn fra Grænseforeningen, stillingen op: Først og fremmest måtte man glæde sig over, at tysk politik nu stod på samme grundlag som flyveskrifterne hele tiden havde gjort, nemlig at den enkeltes nationale tilhørsforhold var bestemt af *afstammningen*. Men der var også andre ting ved nazismen, som tiltalte folkene bag flyveskrifterne, nemlig mobiliseringen af masserne bag én stor bevægelse i kampen mod krisen. Med rette kunne forfatterne henviser til, at også dette var et punkt, der i årevis havde rangeret højt på deres dagsorden: »Også vores fra begyndelsen fremførte tanke om sammenslutning af alle folkefæller på tværs af alle partiorganisationer i et fælles forsvar imod den nød, der hersker under den økonomiske verdenskrise, er et af de vigtigste punkter i nationalsocialisternes økonomiske politik.« At der med »Volksgenossen« i virkeligheden var ment »danskere«, lod forfatteren naturligvis være usagt.¹⁸

I det første nummer efter magtovertagelsen begrænsede Daniel Petersen sig til at udtrykke håb om fremtiden: Den nationalsocialistiske revolution, »das Gegenstück zum alten Marxismus«, var kommet, fordi det gamle system var kørt fast. Daniel Petersen formodede, at det nye system i alle offentlige embeder ville indsætte mænd, som havde deres føreres tillid. Understregningen heraf var i øvrigt dybt paradoksalt, eftersom argumentationen hidtil havde gået på, at embedsmændene først og fremmest skulle have *befolkningens* tillid. Muligvis skyldtes denne kovending et taktisk betinget ønske om at stryge centralmagten i Berlin med hårene. Han fortsatte: »Det må ikke være partifolk, som har fordele eller fortjeneste ved det. Der skal derimod indsættes begavede og sagkyndige mænd, som kender til de sager, som de har med at gøre.«¹⁹

Men Daniel Petersen nøjedes ikke med at ønske de nye magthavere succes i fremtiden. Også over for magthavernes konkrete forholdsregler til afskaffelse af demokratiet kippede han med flaget. I marts 1933 blev det såkaldte *Ermächtigungsgesetz* indført, hvorefter regeringen kunne lovgive uden om forfatningens bestemmelser, ja, endog i direkte modstrid med dem. Om de muligheder, som dette gav den nye regering, skrev Daniel Petersen i flyveskrifternes 12. nummer: »med [Ermächtigungsgesetz] behøver regeringen ikke længere spørge rigsdagen eller folket gennem valg. Dette er et stort fremskridt, fordi vælgermasserne som sådan ikke har begreb om og erfaring i sådanne sager. Man håber jo også på, at de nye mænd er dygtigere end de gamle.«²⁰

Historieforskningen har haft overordentligt svært ved at tildele Südschleswigsche Flugschriften en plads i den sydslesvigske historie. Det hænger utvivlsomt sammen med, at man har set bort fra Dannevirke-mændene som politisk faktor efter 1920. Ikke desto mindre er det her, flyveskrifterne hører hjemme. Linjen i bladene afveg ikke nævneværdigt fra, hvad de fleste Dannevirke-mænd troede på. På den måde var Peter Lassen ingenlunde en nationalpolitisk outsider. Hans argumentation udsprang af forestillingen om, at tilhørsforholdet til et folk først og fremmest var biologisk begrundet. Dette var en 1800-tals-argumentation, der var gået i arv – ikke blot til nationalsocialismen, men også til borgerligt-konservative kredse på begge sider af grænsen. Peter Lassens argumentation adskilte sig heller ikke grundlæggende fra den argumentation, som Flensborgledelsen betjente sig af, selvom ordvalget i Flensborg som oftest var mere afdæmpet. Således stod også generalsekretær Jacob Kronika og redaktør Ernst Christiansen på det standpunkt, at afstamningen var det afgørende kendetegn for national identitet: For den enkelte sydslesviger gjaldt det om at forene afstamning og »nutidsvilje« – altså det samme »korrigerende« princip, som Peter Lassen var talsmand for. Den afgørende forskel mellem Lassens og Flensborgledelsen på dette punkt var afstanden mellem ideologi og politisk handling. Hos Peter Lassen var den grotesk kort.²¹

Südschleswigsche Flugschriften fik aldrig andet end symbolsk betydning for forholdene i Sydslesvig. Selvom de med deres antiparlamentarisme, antibureaukratisme og *Blut-und-Boden*-argumentation var en del af en strømning, der i slutningen af 1920'erne og 1930'erne havde medvind i Tyskland, udeblev sydslesvigernes påskønnelse af dem. I Peter Lassens arkiv er bevaret en del breve, hvori folk, der i 1936 modtog et eksemplar af flyveskrifterne, for fremtiden frabeder sig at få det tilsendt. Disse breve udgør naturligvis ikke noget repræsentativt materiale, men de giver alligevel et vidnesbyrd om, at mange modtagere har opfattet flyveskrifterne som

anmassende. Således skriver en mand ved navn Christensen fra Tønning til Peter Lassen: »Seien Sie bitte so gut und schicken mir *keine* 'Südschleswigschen Flugschriften'. Erstens kommt es jedesmal nach Osterhever, wo ich garnicht wohne, und zweitens will ich das Blatt nicht lesen. Heil Hitler.« Andre var skarpere i tonen, som for eksempel Peter Sörensen fra Flekkeby mellem Slesvig og Eckernförde: »Ich verbiete Ihnen, mir mit Ihren Flugschriften zu belästigen, Heil Hitler!«; eller Karl Thomsen fra Slesvig by: »Bezugnehmend auf Zustellung der Südschleswigschen Flugschriften bitte ich in Zukunft von derartigen Sachen Abstand zu nehmen. Heil Hitler« og J. Nissen fra Kappel: »Ich verbitte mir ein für alle Mal die Zusendung Ihrer dänischen Zunge.«²²

At Südschleswigsche Flugschriften ikke just var en tryksag, som modtagerne med længsel ventede på skulle dumpe ind ad brevsprækken, kan også sandsynliggøres ud fra stemmetallene til valgene. I hele det område, hvor flyveskrifterne blev uddelt, det vil sige i de fem kredse Slesvig, Husum, Ejdersted, Eckernförde, Helgoland samt den nordlige del af Rendsborg Amt, faldt der ved valgene i september 1930 kun 183 slesvigske stemmer, i april 1932 var det 208, og ved valget i juli samme år blev det kun til 88. Ved de to næste valg, i november 1932 og marts 1933, faldt der henholdsvis 148 og 154 slesvigske stemmer. Som politisk faktor i Weimarrepublikkens sidste år, var flyveskrifterne nærmest lig nul.²³

Kun inden for en rent ideologisk forståelsesramme var det muligt at hævde, at flyveskrifterne imødekom et behov i Sydslesvig. Kun hvis man var af den overbevisning, at den sydslesvigske befolkning *trængte* til omvendelse – og det vel at mærke på trods af, hvad befolkningen selv mente om den sag – , kunne der argumenteres for, at betydningen af flyveskrifterne var andet end symbolsk.

20. Gottorpforeningens medlemmer i Danmark

Frem til 1926/27 var Ligaen D.D.D. en ren protestforening. Den energi, der samlede foreningens medlemmer, var indignationen over den uret, som foreningen mente var blevet begået imod det danske folk ved grænse-dragningen i 1920. Foreningens formål var først og fremmest at vække opinionen nord for grænsen til erkendelse af denne uret, således at en ny afgørelse før eller siden kunne føre Sydslesvig hjem.

Opretholdelsen af denne skarpe profil medførte, at der i foreningens daglige arbejde i de første år efter 1920 var meget få berøringspunkter med det øvrige Sydslesvigarbejde. En af de første erfaringer, Ligaen høstede i den henseende, blev en slem skuffelse: I 1922 havde man stillet et større pengebeløb til rådighed for Liga-medlemmet Jutta Skrumsager Madsen til købet af den bygning, som senere blev omdøbt til Slesvighus. I Ligaen havde man dengang regnet med til gengæld at få en plads i den bestyrelse, der skulle drive huset, men på dette punkt havde man gjort regning uden vært. Jutta Skrumsager Madsen havde ganske enkelt nægtet Ligaen en plads i bestyrelsen for pseudo-foreningen Slesvighus, som hun stiftede i 1923 – og det vel at mærke på trods af, at hun på dette tidspunkt endnu selv var medlem af Ligaens bestyrelse. Efter denne skuffelse begrænsede Ligaens kontakt til Sydslesvig sig til, at Peter Lassen en gang imellem holdt foredrag ved Ligaens møder eller skrev en artikel i medlemsbladet *Thyras Vold*. Ejheller til det arbejde, som blev udført af Grænseforeningen og De jyske Separatister, var der nogen forbindelse – hvis man ser bort fra enkelte personsammenfald.

Med sit skarpe standpunkt forspildte Ligaen D.D.D. utvivlsomt sine muligheder for at udvide medlemsskaren. I midten af 1920'erne var Ligaen skrumpet ind til omkring 3000 medlemmer, koncentreret omkring en stenhård kerne af ubøjelige grænsekæmpere, der nærmest satte en ære i *ikke* at tilpasse indsatsen til de foreliggende kendsgerninger.

Det ændrede sig i sidste halvdel af 1920'erne. Efterhånden gik det tilsyneladende op for ledelsen, at udviklingen inden for foreningen kun kunne vendes, hvis der blev skubbet mere overkommelige delmål ind foran slutmålet – som naturligvis stadig var grænseflytning. I sig selv var det en forplumring af foreningens klokkeklare budskab, og mange medlemmer

har givetvis været stærkt misfornøjede med, at Ligaen begyndte at bruge kræfter på andet end at holde grænserevisionsfanen højt. Et af de første vidnesbyrd om Ligaens nyvundne vilje til at gå ind i det konkrete Sydslesvigarbejde er det forhold, at foreningen påtog sig at finansiere halvdelen af redaktør Martin Lorenzens løn, da denne vendte tilbage til Slesvig by i slutningen af 1925. Denne ordning kom til at vare i godt og vel to et halvt år.¹

I 1927 engagerede Ligaen sig yderligere i det konkrete arbejde i Sydslesvig. Initiativet kom fra Thorkild Gravlund, der selv var medlem. Efter at gassen var gået af De jyske Separatister, havde Gravlund fået den idé at tilføre Peter Lassen og Den slesvigske Forening for Gottorp Amt penge nordfra ved at hverve såkaldt passive medlemmer til foreningen i Danmark. Peter Lassen var naturligvis med på ideen, og i foråret 1927 blev Den slesvigske Forenings vedtægter derfor lavet om, så det blev muligt for personer med bopæl i Danmark at blive medlem af det danske mindretal i det sydlige Sydslesvig. I øvrigt er det usikkert, om disse passive medlemmer blev talt med, når Den slesvigske Forening for Gottorp Amt en sjælden gang blev tvunget til at lette sløret for sine stærkt svindende medlemstal. Når alt kommer til alt er det svært at set ordningen som andet end en falliterklæring for Den slesvigske Forening for Gottorp Amt. Ifølge foreningens vedtægter skulle de passive medlemmer bidrage med et ikke nærmere fastsat beløb hvert år samt godkende foreningens formål. Til gengæld var medlemmerne berettigede til at deltage i møderne – dog uden stemmeret.²

For at de passive medlemmer kunne følge med i forholdene inden for den forening, de var medlem af, var det nødvendigt med et medlemsblad. Men da man ikke kunne forvente, at de passive medlemmer abonnerede på Den slesvigske Forening for Gottorp Amts officielle talerør, *Der Schleswiger*, var Ligaen D.D.D. og *Thyras Vold* en oplagt mulighed. I august-nummeret for 1927 kunne Peter Lassen for første gang tilbyde den danske offentlighed medlemskab af Den slesvigske Forening for Gottorp Amt, for, som det hed, »vi går ud fra, at mange nærer et sådant ønske«. ³ Det var måske nok at sætte forventningerne en anelse for højt. Efter halvanden måned havde der kun meldt sig 18 passive medlemmer, heraf kun én som reaktion på opfordringen i Ligaens medlemsblad.⁴

I Grænseforeningen blev der derimod reageret prompte på det nye støtteforetagende, som man opfattede som en udløber af De jyske Separatister. Et forsøg på at standse det ved at banke Peter Lassen på plads mislykkedes tilsyneladende, muligvis fordi Thorkild Gravlund som ophavsmand til ideen gik i forbøn for ordningen og for Peter Lassen. I et længere brev til



Der findes ingen sikre opgørelser over Gottorpforeningens medlemstal. I slutningen af 1920'erne stabiliserede tallet sig formentlig omkring 100. Her ses cirka en tredjedel af foreningens medlemmer samt et par gæster på udflugt til Valdemarsmuren i 1926. Yderst til venstre ses vandre lærer Jørgen Jørgensen. Midt i bageste række ses Peter og Henrik Lassen (sidstnævnte med hvidt skæg). I samme række yderst til højre ses kommunegartner P.C. Larsen Grøn (uden hat). Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Grænseforeningen gjorde han rede for, hvad der havde undfanget ideen. Når Gravlund havde taget initiativet, skyldtes det et ønske om at styrke Den slesvigske Forening for Gottorp Amt, efter at denne havde mistet en del af sine medlemmer til den Jutta-Skrumsager-Madsen-venlige forening Dannevirke. De medlemmer og midler, der var gået tabt på denne konto, skulle de passive medlemmer kompensere for, mente Gravlund: »Denne splittelse er efter mit skøn dødbringende for arbejdet dernede, og jeg har derfor opfordret Gottorpforeningen til at optage passive medlemmer for at få tilført et hårdt tiltrængt rygstød. [...] Jeg ser, at Peter Lassen er kommet i et noget skævt forhold til Grænseforeningen. Jeg ville meget gerne gøre noget til, at dette kunne ændres. Thi at kæmpe på de yderste linjer mod tyskerne og samtidig strides med København er umuligt. Og der er ingen tvivl om, at Peter Lassen er manden, hvor han står, og at vi ikke kan undvære hans danske bondetradition på den yderste post.«⁵

Skaren af passive medlemmer voksede i løbet af 1927 til 41.⁶ Men det var ikke Liga-medlemmer, der meldte sig ind. Et år efter opråbet havde kun ganske få meldt sig. Det fik Thorkild Gravlund til at finde grovfilen frem: Hvis Ligaen mente det alvorligt med sit evindelige mantra om at »holde ud!« og »ikke tabe modet!«, måtte man støtte dem, der måtte udholde mest, nemlig sydslesvigerne. I et nyt opråb i *Thyras Vold* forsøgte han i juni 1928 igen at få Ligaens medlemmer til også at melde sig ind i Den slesvigske Forening for Gottorp Amt: »Er ikke dette som en håndsækning mod D.D.D. Vor Liga kan ikke tage store opgaver som Grænseforeningen. Det er måske lidet vi evner: Jeg skønner ikke ret, hvor langt vore midler rækker. Men hvad vi altid kan, det er at sætte vor udholdenhed til deres. Vi kunne, om vi ville, melde hele Ligaen ind som passivt medlem. Vi kunne også lade hvert enkelt medlem selv afgøre dette, men opfatte vort blad som en slags medlemsblad for Slesvigske Forening, Gottorp. Det ville da aldrig kunne bære sit navn, Thyras Vold, med større ret. Måske burde noget af bladet skrives på tysk? Jeg henstiller disse tanker til drøftning i bladet. For mig er der ingen tvivl om, hvor Thyras Vold ligger. Og jeg ville gerne have, at Ligaen og bladet med det stærke navn skulle blive noget mere end en kongerigsk samling og en understøttelsesforening. Jeg tror, at vi i længden kun kan holdes samlede i D.D.D. ved, at vort kompagni roligt tager stilling i fronten dernede og sætter vor udholdenhed ind i nøjeste samvirke med Slesvigske Forening for Gottorp.«⁷

Selv sådanne formaninger fra Dannevirke-mændenes chefideolog prellede tilsyneladende af på Ligaens medlemmer. Efter en uge forhørte Gravlund sig hos Peter Lassen, om han havde mærket nogen tilgang: »Ellers melder jeg mig ud af D.D.D.«, truede han.⁸ Det blev nu kun ved truslerne – også selvom Peter Lassen en måned senere skuffet meddelte, at der kun var kommet »muligvis to indmeldelser« siden opråbet.⁹

Når det gik trægt med at få fyret op under Liga-medlemmerne, hang det formentlig sammen med det forhold, at hovedparten af dem – på trods af alle formaninger og dommedagsprofetier fra pastor Dahl – rent faktisk *havde* mistet modet og kun af ren og skær vane opretholdt deres medlemskab som en slags nationalt aflad. En anden forklaring kunne være, at Ligaens medlemmer dybest set ikke interesserede sig for mindretallets forhold. Ligaens primære sigte havde fra begyndelsen været at vække den danske befolkning *nord for grænsen* til *dansk ånd*, det vil sige til forståelsen af den historiske ret og intet andet. På dette punkt havde man endda handlet i overensstemmelse med Thorkild Gravlunds hyppigt fremførte kongstanke, nemlig at den historiske ret bestod uafhængigt af, hvor mange eller hvor få medlemmer de danske foreninger i Sydslesvig kunne mønstre. Fak-

tisk havde Gravlund i enkelte af sine mange Peter Lassen-portrætter åbent indrømmet, at det ikke kunne falde ham ind at spørge Anglerbonden om mindretallets befindende »som til en syg«, for så længe Peter Lassen sad ved roret, var sagen i gode hænder.¹⁰ Med nogen ret kunne Ligaens medlemmer altså hævde, at ordningen med de passive medlemmer var en slet skjult indrømmelse af, at sundhedstilstanden i Den slesvigske Forening for Gottorp Amt måske ikke var den allerbedste.

Det var i hvert fald sådanne tanker, redaktøren af *Thyras Vold*, Holger Jørgensen, gav udtryk for i det første nummer efter Gravlunds opråb. Bortset fra en bunke praktiske problemer med at gøre *Thyras Vold* til medlemsblad for Den slesvigske Forening for Gottorp Amt – ikke mindst de sproglige problemer – måtte »man heller ikke glemme, at Ligaen D.D.D.'s hovedopgave ligger nord for grænsen«, fastholdt Holger Jørgensen. Han fortsatte: »Den blev stiftet for at fremme den forståelse af forholdene, der i årene 1918-20 i så sørgelig høj grad viste sig at mangle i store kredse af det danske folk.« Det var arbejdet nord for grænsen, der var det afgørende – ikke forholdene i Sydslesvig. Forudsætningen for at få Sydslesvig hjem var, at den danske offentlighed blev forberedt, så den næste gang havde »den rette forståelse«, mente redaktøren. Uden denne forståelse ville »alt arbejde for danskheden i Sydslesvig i virkeligheden [være] formålsløst«, fastholdt han. Al tale om at hjælpe de danske sydslesvigere til udfoldelse af dansk kultur inden for Tysklands grænser tjente altså i sig selv ikke noget formål. Det, som det hele kom an på, var grænserevisionen, og den kunne kun opnås, hvis *danskerne* ville det. Hvad sydslesvigerne ville, var i grunden underordnet. For Ligaen gjaldt det derfor udelukkende om at komme ud af bølgedalen med de svigtende medlemstal: »Men skal arbejdet lykkes, må en forbigående stilstand hurtigst muligt afløses af fremgang.«¹¹

Det var som taget ud af Gravlunds rustkammer: Afgørelsen om, hvorvidt Sydslesvig kom til Danmark, var ikke afhængig af antallet af dansk-sindede syd for 1920-grænsen, men derimod af antallet af Sydslesvig-begejstrede *nord* for den. Gravlunds argumentation ramte ham altså som en boomerang. Allerede i det påfølgende nummer af *Thyras Vold* takkede han lidt besk for Holger Jørgensens belæring og pegede på det skammelige i, at der stadig kun havde meldt sig sølle to Ligafolk som passive medlemmer: »Skulle det blive alt eller næsten alt, hvad vi her kan yde, så må jeg tilstå, at jeg ikke har megen tro til D.D.D.'s hovedopgave: at vække det danske folk.« Der var trods alt grænser for, hvor skarpt Ligaen D.D.D. og *Thyras Vold* af hensyn til sagen havde lov til at formulere deres standpunkt, mente Gravlund: »Det er i øvrigt en svær opgave at tage sig på for et lille firsidigt månedsskrift imod en samlet dagspresse. Lad os ikke drømme, men hand-

le. [...] Om D.D.D. vil indmelde sig og med en samlet sum årligt eller hver medlem for sig, om dette bliver med spredte femører eller med faste bidrag, skal jeg ikke blande mig i. Jeg skal se bort fra, om medlemskabet for D.D.D. også kan gælde Den slesvigske Forening for Gottorp Amt eller kun vil virke for folkevækkelse norden Skelbæk. Men det vil jeg fastholde, at hvis vi ikke gennem D.D.D. kan yde Gottorpföreningen en virkelig støtte, så falder de stærke ord om udholdenhed og fremad på ny noget matte og håbløse.«¹²

Omsider kom der alligevel lidt skred i tingene. I slutningen af 1928 kunne Peter Lassen meddele Thorkild Gravlund, at Den slesvigske Forening for Gottorp Amt havde fået fem nye medlemmer fra Ligaen, tre fra Sønderborg, ét fra Hellerup og ét fra Århus. I alt var man nået op på omkring 80 passive medlemmer. I den første tid var indtægterne fra de passive medlemmer for små til, at man kunne udrette noget særligt for dem.¹³ Men fra midten af 1928 begyndte det at skæppe så meget i kassen, at Peter Lassen og den øvrige bestyrelse i Den slesvigske Forening for Gottorp Amt kunne begynde at overveje at bruge pengene til en rejsesekretær, der skulle hverve nye, *aktive* medlemmer i det sydlige Sydslesvig. Men indtil den rigtige person var fundet, blev hovedparten af de indkomne ca. 1100 kr. brugt til at imødekomme en ansøgning fra Aktionsudvalget – hvor Peter Lassen også var formand – , som på dette tidspunkt manglede penge til det andet nummer af *Südschleswigsche Flugschriften*.¹⁴

I sommeren 1929 var pengestrømmen fra Ligaen til Den slesvigske Forening for Gottorp Amt blevet så stabil, at planen om at ansætte en rejsesekretær kunne føres ud i livet. Meddelelse herom blev givet i *Thyras Vold* i november, hvor pastor Dahl kunne fortælle, at rejsekretæren, en mand ved navn Karl Møller, skulle »samle de dansksindede og vække de sovende«. Formanden lovede, at den nye rejsesekretær jævnligt ville aflægge beretning i *Thyras Vold*.¹⁵ Det skete for første gang i januar 1930. Her fortalte Karl Møller om, hvad der var udført for Ligamedlemmernes kontingent. Siden 1. august 1929 havde han berejst Sydslesvig, først og fremmest landdistrikterne i Gottorp Amt. Konkret var tiden gået med at føre valgkamp op til kredsvalget den 17. november 1929. Der var blevet afholdt en del møder i Kurborg, St. Rheide, Hollingsted, Frederiksstad, Nybørm, Kropp og Lille Dannevirke. Ifølge egne oplysninger var Karl Møller kommet i kontakt med i alt 300 personer, hvoraf 80-100 havde stemt på den slesvigske liste ved valget. Alt i alt var der i Gottorp Amt faldet 364 slesvigske stemmer, hvilket Karl Møller anså for at være et bevis på, »at der er grobund for vore ideer på landet«. Efter valget begyndte arbejdet i Eckernførde Amt, forklarede rejsesekretæren. Her var han kommet i kontakt med

folk i Mysunde, Eckernførde og Gettorf, og her havde jordbunden vist sig at være lige så frugtbar som i Gottorp Amt. Når Karl Møller havde fået samlet 100 tilhængere i Eckernførde Amt, ville han danne en særlig afdeling af Den slesvigske Forening dér.¹⁶

Så langt nåede Karl Møller imidlertid aldrig. Han og Ligaens medlemmer måtte affinde sig med langt mere beskedne resultater. Ganske vist kunne han i maj 1930 bringe den opsigtsvækkende nyhed i medlemsbladet, at der havde været afholdt et dansk møde med 30 deltagere i Eckernførde, idet han dog tilføjede, at 18 af deltagerne havde været medlemmer af Den slesvigske Forening for Gottorp Amt, der var rejst med ham til Eckernførde for at deltage i mødet.

Meddelelsen om mødet i Eckernførde fik pastor Dahl til at fundere over perspektiverne: Det kunne synes ubetydeligt, at der var blevet holdt et enkelt lille møde i Eckernførde, men det var det ikke. Det var tværtimod den mest betydningsfulde nyhed fra Sydslesvig i lange tider – ikke så meget fordi man nu havde fået forbindelse med Eckernførde, men fordi det viste Den slesvigske Forening for Gottorp Amt som en udfarende kraft: »Det betyder intet mindre, end at danskheden i 'den tyske by' Slesvig er så livskraftig, at den nu ikke nøjes med at holde sig til defensiven, men tør gå angrebsvis til værks, tør drage ind i 'den tyske by' Egernfjord og lægge sandheden frem for dens indbyggere: At de i deres dybeste grund er danske, selv om der i tidens løb har lagt sig en tæt tysk skal uden om deres danskhed. Betydningen af dette skridt er så stor, at vi for tyve år siden slet ikke ville have drømt om dets mulighed«, vurderede pastor Dahl.¹⁷

Ordningen med passive medlemmer i Den slesvigske Forening for Gottorp Amt fortsatte frem til og med året 1934, hvor den tilsyneladende gled ind i Ligaen D.D.D.'s øvrige indsamlings- og støttevirksomhed. Også ordningen med at indtægterne fra de passive medlemmer gik til finansiering af flyveskrifterne, blev fra dette tidspunkt overtaget af Ligaen, der på den måde fik en konkret og permanent opgave at samles om. Næst efter at holde genforeningsfanen højt, blev udsendelsen af *Südschleswigsche Flugschriften* efterhånden Ligaens vigtigste formål.

Frem til ordningens ophør lå antallet af passive medlemmer nogenlunde stabilt omkring 100. Enkelte medlemslister er bevaret. Af en liste fra begyndelsen af 1931 fremgår det, at der var 86 passive medlemmer af Den slesvigske Forening for Gottorp Amt. Der er tale om en broget skare: Medlem nr. 1 på listen er naturligvis Thorkild Gravlund selv. Derudover optræder Gravlunds og Larsen Grøns nære samarbejdspartner fra Holbæk Amt, skovrider Poul Reck, den sønderjyske forkæmperske Dagmar Schmiegelow, den senere DNSAP-partifører Frits Clausen, maleren Harald Slott-

Adresserne for vore passive Medlemmer.

1. Thorkild Gravlund	Keerse	in Egelev	Danmark
2. Thorsider, P. Røck.	Kids Vedby		"
3. Lina, Don. Nicolas Laurisen	Adel Valt.	1913	Buenos Aires, Argentina.
4. Vagn Kjeller	Rødkilde	Kjøphole	Stige Danmark.
5. F. Torstent.	København		"
6. N. Andersen	Lille Thorsøje	Stor Kulinge	"
7. Fru G. Schmiegelow	Arrequite 18	Kjøbenhavn	"
8. Frits Clausen	Borsrup		Nordlesvig.
9. Harald Hoff Kjeller	St. Anna Gade 22		Danmark.
10. Pastor A. Bergaard	Vejstrup (Fyn)		"
11. Kay Franckel	Amager	Fælledvej 35	"
12. Søffner Tade	Brenaa		"
13. Gudmund Sand	Eller		Jylland.
14. H. Bollmose	Belovona	Broager	Nordlesvig
15. Fru Chr. Hansen	Vejv	British Columbia	Canada.
16. Dr. phil. Gudmund Schütte	Esthjar	Jesbjerg	Jylland.
17. Laurits Jensen	Kjøbenhavn (Fyn)		Danmark
18. Løge Jens Krægh	Vesterbrogade 206	Kjøbenhavn	"
19. Abde	Strømsgade 1		"
20. Adakter N. Aankjær	Thorvaldsensvej 19		"
21. Trafikassistent Kerkopl	Tadborg		Nordlesvig
22. Hofkøber Fogster	Gammelthaurupvej	Svendborg	Danmark
23. Fru A. Bohnfeldt	Gammelting	Haderslev	Nordlesvig
24. Fru E. With	Keibergsgade 18	Kjøbenhavn	Danmark
25. Peter Ravn	Nedestbagaard	Haderslev	Nordlesvig
26. Bagermester Reichardt	Kaddelev		"
27. P. Christensen	Rovantgaard	Kjøbenhavn	Danmark
28. Ole Bjørn Kraft	Rosenvangs Alle 8		"

I august 1927 begyndte Den slesvigske Forening at optage såkaldt »passive medlemmer«, det vil sige folk, der boede i Danmark. Med denne ordning skulle Peter Lassen holdes forsynet med penge, så han kunne forstærke udgivelsen af *Südschleswigsche Flugschriften*. Skaren af passive medlemmer lå fra slutningen af 1920'erne stabilt omkring 80. Her ses begyndelsen af en liste fra starten af 1931, der samtidig er et eksempel på Peter Lassens usædvanligt omhyggelige håndskrift. Idemanden til ordningen med de passive medlemmer er naturligvis medlem nr. 1. Længere nede ses kendte folk som Frits Clausen, J.C. Christensen og Ole Bjørn Kraft. Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Møller, Gudmund Schütte, fru generalinde Erik With, forhenværende statsminister J.C. Christensen, det konservative folketingsmedlem Ole Bjørn Kraft, landsarkivar Svend Aakjær og naturligvis pastor N.F.S. Dahl. Grænseforeningen var også repræsenteret, nemlig ved hovedstyrelsesmedlemmerne V. Porsdal, Roskilde, og skibsreder C. Kraemer, Charlottenlund.¹⁸

Det nye konkrete arbejde i Sydslesvig pusede nyt liv i den hensygnende forening. Det kunne f.eks. mærkes på tonen i *Thyras Vold*, som fra slutningen af 1920'erne forandredes mærkbart bort fra pastor Dahls monotone vækkelses- og dommedagsretorik. Trods alt så Ligaens ledelse efterhånden

mål og midler i et mere realistisk lys, og alene det forhold, at *Thyras Vold* i slutningen af 1920'erne kunne stille spørgsmålet »Kan Sydslesvig genvindes for Danmark?«, vidnede om, at man omsider var indstillet på at se kendsgerningerne i øjnene og arbejde ud fra dem.

Vendepunktet i denne udvikling var et offentligt møde i Ligaen i København den 18. november 1930. Ved dette møde talte Peter Lassen fra Strukstrup og folkemindesamleren Andreas Lorenzen, Damholm. For første gang i Ligaens historie indlod man sig på en offentlig og principiel drøftelse af, hvordan man i ventetiden frem til grænserevisionen kunne tilpasse foreningens linje og arbejde således, at man tjente sydslesvigernes tarv bedst muligt. Det var et helt nyt perspektiv for Ligaen D.D.D., der hidtil havde betragtet Sydslesvigsspørgsmålet ud fra en ren nationalistisk-egoistisk synsvinkel. I parentes bemærket havde mødet i København nær fået et helt andet forløb, idet det blandt andet var dette møde, som Peter Lassen havde truet med at melde afbud til, hvis ikke han fik de ønskede 26.000, der skulle forhindre hans konkurs.

De to taler ved mødet i København blev refereret i decembernummeret af *Thyras Vold* 1930: Vanen tro tog budskabet i Peter Lassens foredrag afsæt i en nedsabling af Aabenraa-folkenes politik under og efter afstemningskampen. Ifølge referatet kaldte Peter Lassen det for en grundlæggende fejltagelse hos Aabenraa-folkene, at de i deres vurdering af sindelaget i Sønderjylland havde fokuseret på sproget. Det afgørende i nationalitetsspørgsmål var oprindelsen, hævdede Peter Lassen. Man kunne altså ikke beskyldes ham for »at sejle under falsk flag«, fordi Den slesvigske Forenings og Aktionsudvalgets sprog var tysk. Peter Lassen fortsatte: »Jeg er slesviger, og det er en historisk kendsgerning, at Slesvig er af dansk oprindelse; det er derfor en ærlig fremfærd, når vi agiterer for, at Slesvig vender tilbage til Danmark, til sit udspring.«

I grunden var der intet nyt i Peter Lassens tale. Men i Liga-sammenhæng var det helt nye toner. Den konsekvens, Peter Lassen drog af 1920, var en helt anden end den, Ligaen hidtil havde draget. Ifølge Lassen havde Danmark i 1920 én gang for alle givet afkald på retten til at kræve Sydslesvig genforenet med Danmark. Grænserevisionen kunne kun opnås, hvis initiativet og kravet kom fra syd for grænsen: »Det er kun os slesvigere, der kan rejse kravet og udføre arbejdet for, at det engang kan blive rejst. Det eneste, danskerne nu kan gøre, er at yde os moralsk og økonomisk støtte til vort arbejde; men det er også det mindste, de kan gøre«, mente Peter Lassen.

Tanken om, at det ikke skulle være tilladt for Danmark – og dermed heller ikke for Ligaen – at kræve en ny afgørelse af grænsespørgsmålet, og

at man var nødt til at afvente, at kravet blev rejst fra Sydslesvig, krævede formentlig mere af Ligaens medlemmer end almindelig tilvænning. Men når sydslesvigerne ikke mente, at Ligaen ensidigt kunne prædike grænserevision uden samtidig at støtte arbejdet i det sydlige Sydslesvig, måtte det tages til efterretning. Denne erkendelse måtte nødvendigvis føre til en ny definition af Ligaens arbejdsgrundlag. Allerede i forlængelse af referatet af Peter Lassens foredrag tog N.F.S. Dahl de første skridt til omformuleringen. Det image som en snæver kreds af retroende martyrer, som pastor Dahl havde opbygget i sin formandsperiode, blev kastet over bord. Nu blev *sydslesvigerne*s martyrium fremhævet: Pastor Dahl gav Lassen ret i, at sydslesvigerne var blevet såre stedmoderligt behandlet af Danmark; holstenske grever og hertuger havde fået lov til at »skalte og valte med det ulykkelige land efter forgodtbefindende«. Senere var det plattyske og tyske sprog blevet påtvunget befolkningen imod dens vilje, hævdede pastor Dahl og fortsatte sin ultrakorte sammenfatning af historien: »Og nu efter verdenskrigen vægrede Danmark sig ved at få Sydslesvig tilbage, fordi sproget var tysk! Det kan ikke nægtes, det er med god grund, Peter Lassen hævder, at Danmark har forskertset sin ret til at kræve landet tilbage«, var pastor N.F.S. Dahls nyvundne konklusion.

Derfor var det nu *sydslesvigerne*, man måtte sætte sin lid til: »Men sydslesvigerne selv har bevaret deres ret til at kræve en genforening med moderlandet. For at dette krav skal kunne rejses, må den danske bevidsthed først vækkes til live dernede. Arbejdet herfor kan vi ikke udføre; det må gøres af deres egne mænd. Og sådanne mænd er der; de udfører et stort oplysningsarbejde dernede både ved tale og skrift, et oplysningsarbejde, som først og fremmest skal få sydslesvigerne til at se, at de er slesvigere og at sammenknytningen af Slesvig og Holsten er en unaturlig forbindelse«, mente pastor Dahl. Det arbejde og de mænd, formanden her sigtede til, var naturligvis *Südschleswigsche Flugschriften* og Aktionsudvalget. Dette foretagende måtte Ligaen tage under sine vinger. Flyveskrifterne måtte nødvendigvis være skrevet på tysk, fastslog Dahl, og prisen for at udsende 6000 eksemplarer seks gange årligt ville løbe op i 2500 kr. Hidtil havde det ikke været muligt for Aktionsudvalget at rejse disse midler, men trods alt havde man fået sendt skriftet ud fire gange, og en femte udsendelse var under forberedelse, oplyste formanden. På trods af disse forhindringer havde Aktionsudvalgets arbejde båret frugt. Det seneste rigsdagsvalg havde vist pæn fremgang i de danske stemmetal, og dertil kom, at der nu var blevet oprettet en dansk privatskole i Slesvig by. Her var altså det håndgribelige bevis på, at det nyttede at hævde den historiske ret, når blot hævdelserne gik hånd i hånd med konkret arbejde syd for grænsen.

Ifølge N.F.S. Dahl skulle Ligaen støtte sydslesvigerne på to måder; dels moralsk ved at tone rent flag i Danmark, så sydslesvigerne kunne se, »at vi ikke for anden gang vil lade Danmarks dør blive smækket i for næsen af dem, når de banker på den«, dels økonomisk ved at skaffe de 2500 kr. til de fire flyveskrifter om året. Disse penge kunne ikke tages ud af Ligaens i forvejen stramme budget, mente formanden, men måtte søges tilvejebragt ved særskilte frivillige bidrag på en særlig konto med mærket »til arbejdet i Sydslesvig«. Nærmest som en reklamegimmick foreslog pastor Dahl, at man fandt 100 mænd, der var villige til at betale hver 100 kr. På den måde ville arbejdet med flyveskrifterne være sikret i fire år. Regnskabet for denne konto lovede pastor Dahl, ville løbende blive offentliggjort i *Thyras Vold*.¹⁹

Det, som pastor Dahl her gjorde sig til talsmand for, var intet mindre end en kovending i Ligaens selvforståelse, og spørgsmålet var, om foreningens medlemmer var villige til at følge ham. Selvom Ligaen med sine under 3000 medlemmer var et forholdsvis lille skib, gik det tilsyneladende trægt med at få det vendt. Bidragene udeblev i hvert fald. I februarnummeret af *Thyras Vold* fra 1931 beklagede formanden sig over medlemmernes passivitet: »Resultatet har til dato været 4 – fire – portioner. Kan vi være det bekendt? Tyskerne ofrer i hundredtusindvis på at støtte deres meningsfæller i Nordslesvig, skønt disse – eller de fleste af dem – slet ikke er tyskere, men fortyskede danskere; og så kan vi ikke skaffe lumpne 10.000 kr. i løbet af fire år til vore egne landsmænd, som ved dansk brøde har mistet deres danske sprog, og som vore forposter mod syd nu arbejder på at vinde tilbage. Jeg spørger atter: kan vi være det bekendt?«²⁰

Efter endnu en måned, det vil sige i marts 1931, var der kommet yderligere fem bidrag, hvorved man var kommet op på i alt 900 kr. Der var lang vej til de 10.000 kr., fandt pastor Dahl: »Når gode danske mænd i Sydslesvig vil udføre et stort arbejde for at oplyse befolkningen dernede om, hvor den hører hjemme og beder os om økonomisk støtte til dette arbejde, kan vi så være bekendt at vende det døve øre til?«²¹

Efter denne sløve begyndelse gik det nu hurtigere med indsamlingen – i hvert fald kom der fra foråret 1931 flere og større bidrag ind, end Aktionsudvalget kunne nå at omsætte til flyveskrifter. I april tegnede yderligere to sig for 100 kr.²² I maj 1931 var man nået på 16 bidrag, i juli 20.²³ I august skød kurven stærkt i vejret. Nu var der indkommet 35 bidrag.²⁴ Herefter gik det tilsyneladende lidt mere trægt. I marts 1932 var der tegnet i alt 39 bidrag,²⁵ i januar 1933 43,²⁶ og i november 1933 passede man bidrag nr. 50.²⁷ De 10.000 kr., som pastor Dahl i december 1930 havde bebudet, blev ikke nået. I juni 1935 rundede man bidrag nr. 71, hvilket

var nok til at bringe den 13. udgave af *Südschleswigsche Flugschriften* på gaden.²⁸ Ligaen fortsatte med at finansiere flyveskrifterne frem til 1937, hvor de blev forbudt af de tyske myndigheder. Vi skal vende tilbage til dette forbud senere. Men jagten på de 100 bidrag à 100 kr. standsede tilsyneladende allerede i 1935.

21. Jørgen Jørgensen og baglandet i Danmark

I tidligere kapitler har vi mødt vandrelærer Jørgen Jørgensen, den unge KU'er, der i 1922 på vegne af Jutta Skrumsager Madsen købte Hotel zum Holsteinischen Hause, det senere Slesvighus. Da handlen var gået i orden i begyndelsen af 1923, fortsatte Jørgen Jørgensen sit arbejde som Jutta Skrumsager Madsens udsendte medarbejder i Slesvig by. Først hen på sommeren 1923 rejste han hjem til Danmark. Dermed var hans rolle i Sydslesvig så langt fra udspillet. Opholdet i Danmark tjente for Jørgen Jørgensen kun det formål, at han skulle forberede sig på en varig gerning i Sydslesvigarbejdet. I 1926 vendte han tilbage til Slesvig by, denne gang som vandrelærer under Grænseforeningen. Hans arbejdsområde blev at berejse de sydligste strøg af Sydslesvig, det vil sige den symbolmættede linje Slien-Dannevirke-Tønning, og området syd herfor.

Jørgen Jørgensen er en central person i denne sammenhæng, fordi hans arbejdsområde bragte ham i forbindelse med samtlige kredse i Danmark, der havde særlig interesse for de allersydligste dele af Sydslesvig. Disse kredse støttede Jørgen Jørgensen finansielt, enten gennem Grænseforeningen, der var hans arbejdsgiver, eller direkte. Men Jørgen Jørgensens rolle var andet og mere end blot modtager og formidler af finansiell og kulturel støtte. Som vi skal se i det følgende, opfattede han selv sit arbejde som både kulturelt og politisk. Det var det politisk sprængfarlige spørgsmål om Danmarks fremtidige sydgrænse under afstemningskampen 1918-1920, der havde vakt den unge KU'ers interesse for det sydslesvigske spørgsmål, og efter grænsedragningen i 1920 var det håbet om en ny afgørelse, der drev ham fremad i hans videre løbebane.

Jørgen Jørgensen kom fra St. Magleby på Amager. Her var han født i 1894, og som den ældste søn i familien var han oprindelig udset til at overtage familiens gård. I årene 1918-1919 blev han derfor uddannet til landbrugskonsulent på landbrugsskolen i Tune. Det sønderjyske spørgsmål, som netop i disse år optog sindene i Danmark, fængede også Jørgen Jørgensen, og hans interesse forblev usvækket efter grænsedragningen i 1920. Det var området syd for den nye grænse, der var genstand for hans begejstring. I oktober 1921 drog han for første gang til Sydslesvig, hvor han blandt andet opsøgte det historiske Dannevirke. Et effektivt vidnesbyrd

om denne første oplevelse i Sydslesvig finder vi i medlemsbladet *Konservativ Ungdom* for november 1921: »Med hvilken følelse af alvor betræder man ikke første gang denne Danmarks gamle grænsevold; ja, man blotter uvilkårligt hovedet og nynnner: 'Vandringsmand træd varsomt, her det er hellig jord, i hvert træ, hver tue de dyre minder bor.' [...] Denne vold viser som intet andet Danmarks historiske ret til disse egne. Her, hvor i fortid de danske havde deres bolværk mod fjenden i syd, og her, hvor der den dag i dag bor en befolkning, der kun ved det plattanske sprog, som disse folk ynder at kalde deres sprog, og en trukken grænse over Sønderjylland, er skilt fra Danmark.«

I sin artikel i det konservative ungdomsblad nøjedes Jørgen Jørgensen ikke med at berette om sit møde med den danske oldtid i Sydslesvig. I hans øjne var de danske spor mindst lige så righoldige i befolkningen som i det historiske landskab: »Kulturen, deres skikke og alt i det daglige liv er, især ude på landet, i disse af tyshheden uberørte egne, som i det øvrige Danmark. Med en vis vemod vender man om og tager retningen mod nord, hjem til sin egen virkekreds, men en oplevelse rigere: at have besøgt Thyras gamle vold.«¹

I begyndelsen af 1922 var Jørgen Jørgensen tilsyneladende endnu ikke kommet på den idé at søge gerning i Sydslesvig. Han havde først og fremmest de nationalpolitiske aspekter af Sydslesvigsagen for øje. I marts havde hans oplevelser fra rejsen fortættet sig så meget, at de kunne udmøntes i politisk handling. I *Konservativ Ungdom* pegede han på de to vigtigste af »Vore nationale Opgaver«, det vil sige forsvarssagen og det sønderjyske spørgsmål. Det var specielt det sidste spørgsmål, der optog Jørgen Jørgensen. I sin artikel stillede han det retoriske spørgsmål, om Danmark stadig havde en national opgave efter Genforeningen, og naturligvis måtte spørgsmålet besvares med et: »Ja, det har! Der findes nemlig på Danmarks kort et søndret lem, og det er Sønderjylland, der findes en af det danske folk i dets eget land trukken unaturlig grænse ved Skelbækken, og Slesvigs land er delt. Unaturlig er den grænse, hvilket det følgende skal vise. Syd for denne grænse bor landsmænd, som er danske, mange som taler dansk og tænker dansk, og mange, som føler dansk.« Jørgen Jørgensen mente, at erkendelsen af denne tingenes tilstand, altså at »det danske folk i dets eget land« *selv* havde trukket grænsen, måtte føre til, at man i KU satte alt ind på at vække det danske folk til dåd, således at målet alligevel en dag kunne nås: »Målet for Konservativ Ungdom, den ungdom, der altid har stået på rettens vej og altid har holdt den nationale fane højest, må derfor være at gøre som de [sydslesvigerne, forf.] beder: 'Dæk vor ryg, mens vi kæmper med front mod syd' [...] Det bør derfor være vor opgave at vise vor rette

nationalitet, så vil andre nationer også få agtelse for os og se, at det er danske kvinder og danske mænd, der beboer de øer, vi kalder Danmark, og som er vort fædreland, og de dernede vil nå deres mål; ja, målet? Hvert hjerteslag viser jo vej derhen, at Dannebrog må vaje på Thyras Vold igen.«²

Så snart det lod sig gøre, var Jørgen Jørgensen på vej til Dannevirke igen. På denne anden rejse knyttede han vigtige kontakter til folk, der stod på samme grænsepolitiske linje som han selv, og som nu indstillede sig på et mere langsigtet arbejde for sagen. I julen 1922 var han blandt andet på besøg hos Lassen-familien i Strukstrup. Det gjorde utvivlsomt indtryk på ham, når Peter Lassen under dette besøg uden at blinke hævdede, at 85% af befolkningen ned til Ejderen ville være fulgt med uden at kny, hvis Danmark blot havde gjort krav på hele landet.³ Det var på denne anden tur til Sydslesvig, at Jørgen Jørgensen for første gang besigtigede Hotel zum Holsteinschen Hause. Som tidligere nævnt tog han i januar 1923 på sin tredje tur til Slesvig by for at købe huset på vegne af Jutta Skrumsager Madsen. I februar 1923 tog han for fjerde gang afsted – denne gang for at forestå indretningen af huset. Det arbejde kom til at vare frem til september 1923, hvor han tog et par måneder til Hamborg for at forny sit visum og deltage i et tysk kursus. Det sidste kunne han få brug for i sin videre løbebane. Han havde nemlig besluttet sig for at vende tilbage til Slesvig by for at genoptage det nationale arbejde, han havde påbegyndt.

Mødet med Dannevirkevolden og de »af tysheden uberørte egne« i det sydlige Sydslesvig havde tilsyneladende gjort et uudsletteligt indtryk på den unge KU'er. Alt hvad han så og hørte i Sydslesvig, bekræftede hans national-konservative ejderdanske grundholdning og gav ham mod på at tage det aktivistiske arbejde op. Ti år senere var begejstringen og modet usvækket. I et interview i *Flensborg Avis* i 1932 forklarede han, hvilken virkning besøget ved Dannevirke havde haft på ham dengang, og hvordan han endnu så mange år senere kunne se den samme virkning gøre sig gældende hos de mange danske turister, han hvert år viste rundt på den historiske vold. Det var sentimentaliteten over de danske spor i det historiske landskab og hos nutidsbefolkningen, der i 1922 tryllebandt Jørgen Jørgensen og fik ham til at blive i Sydslesvig. Og det var den samme sentimentalitet, der skulle vækkes hos danskerne – også i 1932: »Noget af det samme møder man hos de tusinder af turister, der søger hertil og nu møder med og kommer til at stå over for Danmarks stolte minder, hvor landet værnedes, og hvor heltene faldt: 'Danmark i lyst og i nød!'« Dermed havde Jørgen Jørgensen gentaget, hvad det var, der fascinerede ham ved jobbet som vandrelærer, nemlig den tålmodige søgen efter selv de mindste levn

af danskhed i det tabte land: »Det, som drager [de mange turister, forf.] herved til disse egne og mennesker, er noget nær det samme, som man oplever i gerningen som vandrelærer...«⁴

Jørgen Jørgensen kunne som dansk Sydslesvig-aktivist få brug for andre egenskaber end sentimentalitet og tålmodighed. Det skyldtes uden tvivl Jutta Skrumsager Madsens tilskyndelse, at han i november 1923 tog på Askov Højskole.⁵ Mange år senere betegnede Jørgen Jørgensen opholdet på Askov som en lykkelig tid, hvor alle »våben« blev »smedet« med henblik på den planlagte folkelige indsats i Sydslesvig.⁶ Det var formentlig en efter-rationalisering. Jørgen Jørgensens samtidige optegnelser fra tiden omkring opholdet tyder nemlig på, at højskoletiden blev en periode med særdeles blandede følelser. Nok var Askov den højskole i Danmark, der beskæftigede sig mest med sønderjyske og sydslesvigske forhold, men ikke i den entydigt ejderdanske ånd, som Jørgen Jørgensen sikkert havde ønsket sig. Skolen blev ledet af Aabenraamanden Jacob Appel og dennes hustru Ingeborg Appel, og i lærerkollegiet befandt sig på dette tidspunkt grænsepolitisk moderate folk, herunder Holger Begtrup og Frederik Schrøder. Som vi har set i et foregående kapitel, forholdt de to sidstnævnte sig særdeles kritiske til bevægelsen i de sydlige egne af Sydslesvig – og ikke mindst til de personer og organisationer i Danmark, der arbejdede så langt mod syd.

Den kølighed hvormed højskolefolkene formentlig har omtalt Grænseforeningen og det arbejde, Jørgen Jørgensen følte sig kaldet til, virkede stødende på ham. På den måde blev højskoleopholdet på Askov mere end en lykkelig dannelses- og uddannelsesetid, hvor redskaberne til arbejdet blev bragt i orden. Det blev også en afklarings- og hærdelsesproces, hvor den unge K.U.'s aktivisme blev udfordret og provokeret af højskolefolkernes kritiske indstilling. At det ikke var noget helt let valg, Jørgen Jørgensen stod overfor på Askov, antydes i en lille selvbiografisk skitse, som han udfærdigede under sit ophold. Her lod han forstå, at hans plads var dér, »hvor et pionerarbejde skal gøres for kulturens vækst blandt vore landsmænd syd for grænsen. Også her fandt jeg min begrænsning; thi med et sådant arbejde følger en stor pligt, og for at få forskellige spørgsmål klaret, er det, jeg nu befinder mig på Askov Højskole.«⁷

Da Jørgen Jørgensen i slutningen af 1924 tiltrådte en stilling som vandrelærer på Flensborgegnen, var afklaringen af disse forskellige spørgsmål tilsyneladende fuldbåret. Valget var faldet ud til fordel for Thorkild Gravlands »rene linje«, det vil sige det ubetingede og historiske krav på Ejdergrænsen og forestillingen om, at sydslesvigernes »natur« var dansk på trods af sindelaget og sproget. Dermed havde Jørgensen også definitivt brudt med det danskhedsideal, der prægede Højskolen. Fascinationen af De jyske

Separatister og af Gravlunds værk drog Jørgen Jørgensen mod Sydslesvig – ikke blot til Dannevirke, men helt ned til Ejderen. Jørgen Jørgensens begejstring var så stærk, at han henvendte sig direkte til Thorkild Gravlund for at stille sig i hans tjeneste. I et følelsesladet brev fra marts 1925 præsenterede han ydmygt sig selv: »På min væg hænger billedet af et treklover, nemlig Thorkild Gravlund, Jesper Hansen og Peter Lassen. [se side 56, forf.] Gennem min forbindelse med de to sidste er jeg kommet i besiddelse af dette billede. På mit bord ligger Deres bøger *Herredet* og *Alfarveje* og *Bedesteder*. Tak, Thorkild Gravlund, for hvad De gennem Deres bøger og skrifter har givet mig og mange andre hernede. Kendsgerninger møder man deri.« Dernæst berettede Jørgensen om sin hidtidige løbebane i det nationale arbejde og sluttede med det netop overståede højskoleophold: »Siden har jeg været et par år på Askov Højskole, men jeg vil ærligt indrømme over for Dem, at Højskolen og især Askov er, hvad De mange gange drager frem i Deres bøger.«

Sine tanker om Sydslesvigarbejdet formulerede Jørgen Jørgensen nærmest som en trosbekendelse til den gravlundiske lære: »Jeg måtte også hened igen blandt disse mennesker, og jeg har derfor nu været vandrelærer i vinter. Jeg skammer mig nærmest ved at skulle kaldes lærer blandt disse mennesker, men søger at være først og sidst menneske, som dem hernede og blandt dem. Meget møder jeg, som ikke bør være, men vi skal være varsomme med at lave noget, som kan bryde ned i stedet for at bygge op. Helst havde jeg set, at Danmark havde taget, hvad Danmarks var, landet til Ejderen. Vi kunne så have sat dem ud, som intet har i dette land at bestille.« Jørgen Jørgensen sluttede med at udtrykke håb om, at Grænseforeningen efterhånden ville lære at betragte befolkningen i det sydligste Sydslesvig på samme måde som befolkningen omkring Flensborg. Han sluttede sit brev således: »Ja, blot disse par ord som en hilsen og tak fra en, som føler og tænker med Dem.«⁸

Til Jørgen Jørgensens overraskelse kom der faktisk svar fra Gravlund. Svarbrevet er desværre ikke bevaret, men af endnu et brev fra Jørgensen fremgår, at forfatteren havde udtrykt sig anerkendende om den unge vandrelærers tanker. I sit andet brev til Gravlund takkede Jørgen Jørgensen for hilsenen, idet han konstaterede, »at mange af vore tanker er fælles, så fremtidens Ejdergrænse kun kan styrkes derved«.⁹

I længden kunne arbejdet på Flensborgkanten ikke give Jørgen Jørgensens store Ejderbegejstring virkelig tilfredsstillelse. Da Grænseforeningen i slutningen af 1925 genoptog det offensive arbejde på de sydlige strøg, blev Jørgen Jørgensen forflyttet til Slesvig by, hvor han dels skulle være Martin Lorenzen behjælpelig med undervisningen, dels skulle påbegynde et arbej-

de blandt landbefolkningen. Det var et heldigt valg, Grænseforeningen her havde truffet. Til forskel fra sin forgænger, nordslesvigeren Laust Christensen, der havde fået samvittighedskvaler over den måde, hvorpå der blev hvervet medlemmer til Den slesvigske Forening for Gottorp Amt og derfor blev afskediget og sendt til Canada, var Jørgen Jørgensens tro på sagen urokkelig. Dertil kom, at han besad netop den evne til at optræde med beskedenhed og diskretion, der var nødvendig for at komme i kontakt med *tyksindede* sydslesvigere uden at skræmme dem væk.¹⁰

Fra først til sidst var Jørgen Jørgensen overbevist om, at Danmark var bedst tjent med en statsgrænse ved Ejderen. Og det var denne tro, der drev ham. Rollen som sydslesvigernes ydmyge og beskedne tjener forhindrede ham i at basunere budskabet ud i offentligheden, men undtagelsesvist, når han var sikker på at henvende sig til ligesindende, lod den tidligere KU-formand alligevel nationalfølelsen og kravet om Ejdergrænsen få frit løb. Et tidligt vidnesbyrd herom er bekendelsesbrevet til Gravlund. Et senere eksempel findes i et brev til medlem af Grænseforeningens hovedstyrelse, kommunegartner P.C. Larsen Grøn fra september 1930. I et foregående brev har Larsen Grøn tilsyneladende kritiseret Den slesvigske Forening for Gottorp Amt, fordi den var gået imod Flensborgledelsens beslutning om ikke at opstille kandidater til det netop overståede rigsdagsvalg. Til denne kritik riposterede Jørgen Jørgensen: »Ved denne elendige valgbeslutning bør Flensborg for fremtiden være udelukket fra førerstillingen i den sydslesvigske bevægelse. Når de ikke vil være med, når det kniber, hvad så, når høsten engang skal tages hjem til Danmark? Dette kan komme før vi venter det! Stemningen er nu efter valget dernede [hvor national-socialisterne var gået kraftigt frem i Sydslesvig, forf.], at selv de tyksindede spørger, om Danmark vil have Slesvig-Holsten, hvis sammenbruddet kommer. Jeg gør dem alle opmærksom på, at Danmark har en pligt overfor hele Slesvig, hvorimod Holsten er et gammelt tysk len, som ingen i Danmark vil eller bør røre ved. Sådan er stillingen! Der vil sikkert ske store ting i de kommende tider!«¹¹

Den forbløffende optimisme, som Jørgen Jørgensen her demonstrerer med hensyn til udsigterne til grænserevision i efteråret 1930, er i sig selv et væsentligt vidnesbyrd om de følelser, der drev ham i det daglige. Men optimismen fortjener retfærdigvis en forklaring: Jørgen Jørgensen var naturligvis på det rene med, at det næppe lod sig gøre at *indlemme* hele området ned til Ejderen *imod* den sydslesvigske befolknings vilje. På dette problem bragte imidlertid Thorkild Gravlunds og Peter Lassens tanker løsningen: Som fuldgyldige medlemmer af det danske folkelegeme var sydslesvigerne fra fødslen disponeret for et skifte til dansk sindelag – enten

før eller siden. Allerede under sit besøg hos familien Lassen i Strukstrup i julen 1922 havde den unge Jørgen Jørgensen bidt mærke i Peter Lassens påstand om, at 85% af den sydslesvigske befolkning ville have skiftet til dansk sindelag, hvis Danmark blot havde taget, hvad det havde krav på.¹² Denne forestilling gik igen i tankerne bag De jyske Separatister og i Peter Lassens *Südschleswigsche Flugschriften*, som Jørgen Jørgensen ivrigt deltog i arbejdet med: Den store majoritet af den sydslesvigske befolkning, der ikke var indvandret sydfra, var af *natur* dansk og var derfor fra naturens hånd disponeret for omvendelse til dansk sindelag. Den afgørende impuls, der skulle føre Sydslesvig hjem, var den politiske stemning i Danmark. Ifølge Gravlund var det et simpelt spørgsmål om »folkepsykologi«: Hvis sydslesvigerne mærkede, at der i Danmark var bred politisk vilje til at tage imod Sydslesvig, ville de mere eller mindre *af sig selv* komme til en erkendelse af, hvor de rettelig hørte hjemme. Dette skulle nærmest sammenlignes med et kærlighedsforhold mellem mennesker: Hvis den ene bejlede længe og indstændigt nok, ville den anden før eller siden give efter. Naturligvis ville omsvinget gå væsentligt lettere i tider, hvor der var knas på hjemmefronten.

Dette grundsynspunkt var også Jørgen Jørgensens: Det møjsommelige og akribiske detektivarbejde, der gik ud på at samle de uhyre få og spredte vidnesbyrd om dansk sindelag eller danske sympatier i Slesvig by, Tønning, Frederiksstad, Eckernførde og Rendsborg havde først og fremmest symbolsk værdi. Selv ikke Jørgen Jørgensen forestillede sig, at han ene mand gennem sine besøg i disse få hjem langs Ejderen på nogen måde kunne udvirke det sindelagsskred i befolkningen, som var forudsætningen for, at målet – det vil sige Ejdergrænsen – kunne nås. At tro det ville slet og ret have været galmandsværk.¹³ Kun hvis man tænkte organisk, og hvis man tænkte den danske opinion med ind i udviklingen, gav arbejdet langs Ejderen virkelig mening. Påvisningen af danske sympatier eller dansk sindelag – eller måske ligefrem krav om en dansk skole – så langt mod syd som i Eckernførde eller Tønning var et argument med langt større politisk slagkraft end det nøgne historiske krav på Ejdergrænsen hen over hovederne på den tysksindede befolkning. Skulle argumentationen have vægt, gjaldt det om at underbygge den med resultater i Sydslesvig. Fremvisningen af sydslesvigske resultater ville efterhånden få folk i Danmark til at få øjnene op for det nationale arbejde. Det ville føre til en styrkelse af indsatsen, hvilket igen ville give flere resultater og så fremdeles. I den henseende var etableringen af en dansk skole i Tønning i 1935 Jørgen Jørgensens mest betydningsfulde resultat. Skolen begyndte med 32 børn. Numerisk var betydningen af denne skole forsvindende lille, hvilket yderligere blev under-

streget af det forhold, at det var den eneste danske skole i en radius af 50 km. Ikke desto mindre var symbolværdien kolossal, hvilket fremgår af Jørgen Jørgensens tolkning i *Flensborg Avis* få måneder efter skolestarten. De 32 børn i den danske skole var symboler på en højere sandhed, som Jørgen Jørgensen sammenfattede i udgangsreplikken »Nordens kulturelle grænse er ved Ejderstrømmen« – hverken mere eller mindre.¹⁴

Symbolerne i Sydslesvig var et led i en dansk genopbygning i det tabte land og skulle påvirke stemningen i Danmark. Problemet var bare, at Danmark tvivlede på sydslesvigerne. Ifølge Dannevirkemændenes forståelse af begivenhederne under afstemningskampen, var det præcis det, der var gået galt i 1918-1920: Når befolkningen i afstemningszone III end ikke havde fået lov til at stemme, var det fordi danskerne havde tvivlet på, at befolkningen var eller kunne blive dansk. Dette havde i sig selv virket demoraliserende på sydslesvigerne. Hvis Danmark derimod havde taget, hvad landet med historiens ret kunne kræve, ville befolkningen af sig selv være nået til erkendelse af, at den var dansk.

Ind imellem stillede Jørgen Jørgensen op som taler ved nationale møder i Danmark. Det var ikke kun møder i Grænseforeningens regi. I maj 1932 blev han inviteret til at tale ved Ligaens årsmøde i Grundtvigs Hus i København. For en sikkerheds skyld forespurgte han hos rektor H.P. Hansen, om han måtte tage imod invitationen. Fra Grænseforeningens side blev der givet grønt lys under forudsætning af, at Jørgensen i sit foredrag stærkt præciserede, at »hele det arbejde, der udføres dernede, står på loyalt grundlag overfor den tyske stat og intet har at gøre med ønsker om grænseflytning og lignende.« Det kunne være nok så væsentligt at få dette understreget – ikke mindst i betragtning af, at Ligaen vedvarende påstod, at også Grænseforeningen arbejdede for grænseflytning.¹⁵

Ifølge pastor N.F.S. Dahls referat i medlemsbladet *Thyras Vold* kunne Grænseforeningen imidlertid være tilfreds med sin medarbejder. Grænse-spørgsmålet blev tilsyneladende ikke berørt. Jørgen Jørgensen talte udelukkende om det sydlige skolearbejde.¹⁶ Også hans talemanuskript vidner om, at han afholdt sig fra udæskende spekulationer om grænseflytning. Men det fremgår også, at han i en forsamling som Ligaen D.D.D.'s årsmøde med forholdsvis enkle virkemidler alligevel effektivt kunne forsikre tilhørerne om, at han befandt sig på bølgelængde med dem. Foredraget, som Jørgen Jørgensen i øvrigt havde kaldt »Den forsømte mark« tog afsæt i den nyoprettede danske privatskole i Slesvig by: »Ja, hvem ville for få år tilbage have troet det? En dansk skole med over 60 børn i samme by, hvor Ansgar for cirka 1000 år siden rejste Nordens første kirke«, spurgte Jørgensen retorisk og fortsatte med at drage paralleller mellem skolearbej-

det i Slesvig by på den ene side og de arkæologiske udgravninger i Hedeby på den anden. Lignelsen lå lige for hånden: »Medens mulden fjernes over det gamle Hedeby, gror vort folkeliv igen, rigt igen dernede, og vågner til en ny dyst for hjemstaven!« Dernæst gik Jørgen Jørgensen over til en mere saglig fremstilling af historien bag børnehaven- og skolearbejdet både i Flensborg og i det sydlige Sydslesvig. Hen imod slutningen af foredraget lagde han imidlertid igen følelser bag ordene. I en forsamling af Ligafolk behøvede Jørgensen ikke at folde budskabet helt ud. Her var den uklare begrundelse om, at det offensive arbejde i de sydligste dele af Sydslesvig stod på »livets ret« fuldt tilstrækkelig: »Således som jeg nu har fortalt det i store træk, virkes der i dansk skole for Sydslesvig, helt ned til vor gamle grænse, hvortil vi har ret, ja en livets ret til at gøre et arbejde, et arbejde, som vi siger enhver dansk herhjemme tak for støtten til.«¹⁷

Jørgen Jørgensen var en flittig foredragsholder i Danmark. Men han måtte afpasse indholdet og sprogbrugen efter, hvem tilhørerne var. I Ligan D.D.D. kunne det gå an at optræde side om side med Peter Lassen og sammenligne skolearbejdet i Sydslesvig med arkæologens arbejde med at fremdrage den historiske sandhed af den sydslesvigske muld. Her var det oven i købet muligt at tale om, at dette arbejde skulle føre frem til »en ny dyst for hjemstaven«, hvorved der næppe kunne forstås andet end et opgør om grænsespørgsmålet. I andre sammenhænge måtte han være mere forsigtig. Her kunne det nemt virke stødende på forsamlingen, hvis han satte sig selv i alt for nær forbindelse med Peter Lassen, flyveskrifterne og det offensive arbejde i det hele taget. Her måtte han slå på noget andet, hvis tilhørerne skulle fatte interesse. Et eksempel på, hvordan budskabet kunne tilpasses situationen, giver en hvervege på Holbæk-egnen i vinteren 1931, som P.C. Larsen Grøn arrangerede. Hver aften i syv dage holdt Jørgen Jørgensen og Larsen Grøn foredrag og viste lysbilleder rundt omkring i Holbæk Amt. Da Larsen Grøn planlagde den lille turné i sommeren 1930 forklarede han på forhånd, hvor vigtigt det var, at Jørgensen rørte mindst muligt ved de nationale strenge: »De har ikke den rette klang her i Danmarks mest radikale sociale amt«, advarede Larsen Grøn. Altså måtte der slås på andre strenge.¹⁸

At dømme efter referaterne i *Holbæk Amtstidende* blev møderne afviklet efter følgende skabelon: Først bød Larsen Grøn velkommen, hvorefter forsamlingen sang »Jeg elsker de grønne lunde«. Så viste Jørgen Jørgensen lysbilleder, først billeder fra de mange historiske steder, derefter fra skolearbejdet, børnehaven og Slesvighus, og han fortalte desuden om sine oplevelser som vandrelærer. Ind imellem viste han billeder af nogle af de ferie børn, der hvert år gæstede Holbæk. Og til sidst blev der vist billeder fra de arkæologiske udgrav-

ninger i Hedeby. Så tog Larsen Grøn over. Han fortalte om Grænseforeningens arbejde og om Holbæk Grænseforenings arbejde for Slesvig by siden 1921. Ifølge referatet fra et møde den 3. februar 1930 i Hørby understregede Larsen Grøn, at bevægelsen i Slesvig by havde været »i stærk og kraftig udvikling« siden Genforeningen, hvilket havde ført til, at bevægelsen nu »anerkendes fra alle sider«. ¹⁹ Under et møde tre dage senere i Mørkøv forsikrede Jørgen Jørgensen om, at Grænseforeningens arbejde stod på grundlag af den tyske forfatning, og at arbejdet »anerkendes fuldt ud af de tyske myndigheder«. ²⁰ Og ifølge referatet fra et møde i Soderup den 7. februar 1930 betone- de han »det gode forhold, som nu består mellem danske og tyske dernede«. Det var tilsyneladende en oplysning, der blev bidt mærke i »i Danmarks mest radikale sociale amt«. I følge referatet i *Holbæk Amtstidende* takkede aftenens vært, provst Balslev, »for det gode og smukke foredrag, der var det bedste, han endnu havde hørt dernede fra; navnlig havde det glædet ham, at forholdet mellem danske og tyske havde antaget så venlige former, hvad han ikke havde troet«. ²¹

Alt tydede altså på, at Jørgen Jørgensens og Larsen Grøns strategi for møderne i Holbæk Amt skulle bære frugt. Men allerede en uge efter foredragsturneen blev succesen forpurret. Det var medlem af Ligaen D.D.D.'s bestyrelse, provst, dr.theol. S. Glahn, der med en artikel i *Nationaltidende* den 13. februar 1931 vakte opsigt ved i stærke vendinger at fremhæve det frugtbare samarbejde mellem Ligaen og Grænseforeningen – et samarbejde, som skulle føre til grænserevision. ²² Med sin artikel skabte Glahn pinlig opmærksomhed om hele det danske arbejde i det sydlige Sydslesvig. Men i grunden havde pastor Glahn ikke skrevet noget, som Larsen Grøn og Jørgen Jørgensen ikke også gik ind for. Selvom provst Glahns omtale af indsatsen i det sydlige Sydslesvig i virkeligheden svarede ganske nøje til Jørgen Jørgensens opfattelse, var den som gift for Jørgensens muligheder for at vinde venner for sagen i Danmark, fordi det svækkede hans troværdighed. De nationale strenge, som Jørgen Jørgensen omhyggeligt havde undladt at røre i Holbæk Amt, havde Glahn alligevel sat i svingninger. I hvert fald var den positive respons fra foredragsturneen i Holbæk Amt forduftet efter Glahns aktion. Endnu inden tilsynekomsten af artiklen i *Nationaltidende* havde Larsen Grøn meddelt Jørgensen, at møderne havde været en succes, der ganske vist ikke havde bragt fremgang i medlemstallet i Holbækforeningen, men som dog alligevel syntes at have bremset foregående års frafald. ²³ Men efter udbruddet af skandalen omkring Glahns artikel var succesen alligevel udeblevet, vurderede Larsen Grøn. Eneste lyspunkt var, at man dog trods alt havde nået at afholde møderne, for »havde vi haft møderne nu, var vi nok blevet helt ene om dem«. ²⁴

22. Græsrodderne i Konservativ Ungdom

Jørgen Jørgensens forbindelse til KU fortjener en nærmere præsentation. Selvom han i 1923 lagde det partipolitiske arbejde bag sig, betød det ingeniende, at båndene mellem ham og ungdomsbevægelsen blev brudt – tværtimod: Inden for KU fulgte man nøje med i det arbejde, den forhenværende formand fra Amager havde taget på sig i Sydslesvig. Jørgen Jørgensen aflagde flere gange i løbet af 1920'erne rapport i bladet *Konservativ Ungdom* om store og små begivenheder i Sydslesvig. Men fra 1928 udmøntede interessen i KU sig i et mere formaliseret samarbejde mellem ungdomsorganisationen og vandrelereren. Efter et indledende arbejde udført af KU's kasserer, formanden for Viborg-afdelingen, E. Christiansen,¹ besluttede sendemandsmødet i sommeren 1928 at samle penge sammen til arbejdet for danskheden syd for grænsen, og i et cirkulære fra formanden, Kjeld Jensen, blev lokalafdelingerne landet over i oktober 1928 opfordret til at afholde en »national uge«, hvor der skulle arrangeres sammenkomster, foredrag, lotteri eller fester med nationalt indhold. Overskuddet skulle ubeskåret gå til Sydslesvigarbejdet, hed det i cirkulæret, som i øvrigt sluttede med, at Kjeld Jensen overlod til foreningerne »at bringe denne mærkesag for vor organisation til udførelse og sejr, stolende på, at mange af vore medlemmer brænder af lyst og vilje til at vise vore landsmænd hinsides Skelbækken, at vi husker og håber med dem. Læg kræfterne i og lad os snart høre de første gode resultater til ære for vor organisation og til gavn for vort land.«²

Hvor stort det beløb var, som kom ind under den nationale uge i 1928, lader sig ikke opklare. Alt tyder imidlertid på, at kampagnen faktisk blev en succes. I november 1928 kunne E. Christiansen meddele Jørgen Jørgensen, at man alene i Viborg-afdelingen havde samlet 470 kr. ind, hvilket omtrent svarede til Jørgen Jørgensens månedsløn. På landsplan syntes indsamlingen at være gået så godt, at man i organisationen overvejede, om den nationale uge i fremtiden kunne indbringe så mange penge, at den ligefrem kunne ses som en mere permanent aflønning af Jørgen Jørgensen.³ Formanden for Skole- og Bogudvalget, lektor Anders Diemer, var ikke begejstret for ideen om, at KU skulle stå som sponsor for en af Grænseforeningens medarbejdere – i hvert fald ikke uden Grænseforeningens

kontrol. Diemer fandt, at KU's penge i stedet var bedst anbragt i børnehaven i Slesvig by, som rent faktisk manglede finansiering. På den måde kom der samlet set flere penge til arbejdet i Slesvig by, end hvis KU helt eller delvist overtog aflønningen af Jørgen Jørgensen. Derudover fandt lektor Diemer, at det ville være klogest, hvis fremtidige indsamlinger i KU blev motiveret med, at man støttede et projekt, der manglede finansiering, som f.eks. børnehaven, i stedet for at ungdomsorganisationen blot appellerede til medlemmernes nationalistiske angrebslyst. Det var ikke mindst et spørgsmål om »etikettering« af støtten, fandt Diemer. Hvis kampagnen bar den rigtige etiket, var der bedre chancer for succes: »Endelig forklarer ordet 'børnehave' sig selv, mens der til det øvrige arbejde behøves en længere forklaring, som måske slet ikke er ønskelig«. Men hvis KU virkelig mente det alvorligt med, at man *kun* ville støtte Jørgen Jørgensens arbejde, måtte man naturligvis bøje sig for dette ønske, »for hvordan vi end vender og drejer det, kommer det jo *hele* vort arbejde i Slesvig til gode.«⁴

Tilsyneladende fik KU'erne deres vilje. Selvom Grænseforeningens forretningsudvalg gennem henvendelser til Christmas Møller og Peter Grau forsøgte at forhindre, at der blev arbejdet uden om Grænseforeningen, gik midlerne fra den nationale uge direkte til Jørgen Jørgensen.⁵ På trods af, at børnehaven i Slesvig by manglede finansiering, var det ikke nogen interessant opgave for ungdomsorganisationen – heller ikke, hvis man brugte Diemers finte med at »etikettere« det offensive arbejde som velfærdsarbejde blandt børn. KU's incitament for at være med i Sydslesvigarbejdet var, som det følgende vil begrunde, først og fremmest offensivt-politisk og skulle derfor ikke forsynes med humanitære etiketter. Ideen med KU's nationale uge var først og fremmest et nationalt genrejningsprojekt, der ikke blev båret frem af et ønske om at opfylde konkrete sydslesvigske behov, men derimod var bestemt af en ideologisk forestilling om, at landvindingsarbejdet i det allersydligste Sydslesvig var mere påkrævet. Det samlede beløb fra den nationale uge i 1928 gik ubeskåret til Jørgen Jørgensens arbejde, helt uden mellemregning med Grænseforeningen. Pengene blev stillet til hans frie disposition – blot forventede KU-ledelsen, at Jørgensen fremlagde en plan og aflagde regnskab. Det var nu kun en formsag, for reelt kunne Jørgen Jørgensen bruge pengene, som han ville, uden at gøre rede for, hvordan og på hvem. Det fremgik ikke mindst af den lidt forkølede »plan«, som han rent faktisk sendte til E. Christiansen. Den var såre enkel: »Hvis der ønskes nogen plan af mig, kan jeg kun meddele, at der nu er og bliver al grund til yderligere udbygning af arbejdet hernede, og det især hvis vi får børn nok til at oprette en mindretalsskole her i Slesvig by. Dermed er det ikke sagt, at jeg skal standse arbejdet her i byen. Her er meget, der



Den 12. juni 1928 åbnede den danske børnehave i Slesvig by under ledelse af Bothilde Lund, der var ansat af Grænseforeningen. Her er hun og børnene fotograferet fem dage senere i anledning af Willi Ilpers fødselsdag (drengen med blomsterbuketten). Initiativtageren til børnehaven var formentlig Bothilde Lund selv. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

endnu skal under kultur, hvis jeg må bruge et sådant udtryk, og ude over landet indtil vor gamle grænseflod er der meget land endnu at tage under plov.«⁶

Sådanne toner lyttede man gerne til i KU. I det hele taget var der i ungdomsorganisationen god klangbund for Dannevirkeargumentation – hvadenten denne blev formuleret åbent eller indirekte gennem en kritik af 1920-grænsen. Skal man tro medlemsbladet *Konservativ Ungdom*, blev grænse-spørgsmålet behandlet i en til tider stærkt offensiv og polemisk sprogbrug. Efter at Jørgen Jørgensen var trådt i Grænseforeningens tjeneste, måtte han naturligvis afholde sig fra en sådan, når han skrev til bladet.

Helt kunne han imidlertid ikke slippe den: I midten af november opfordrede E. Christiansen Jørgensen til at levere en artikel til *Konservativ Ungdom*, helst så effektiv som muligt, mente Christiansen: »Vi trænger til en dysthammer en gang imellem«. ⁷ Jørgensens »dysthammer« blev bragt i januar 1929 under den fordringsløse overskrift »Ved juletid i Slesvig by«. Her berettede han om den nye danske børnehave i byen, som angiveligt var blevet oprettet, fordi »byens egen børnehave ikke var tiden voksen og ikke kunne optage flere børn«. Resultatet heraf havde været, forklarede Jørgensen, at den danske børnehave nu også blev besøgt af tysksindede børn. Dette var faldet den slesvig-holstenske presse voldsomt for brystet, og den danske børnehave havde ifølge Jørgensen måttet »tåle den tort at beskyldes for at hverve tyske børn til at blive danske«. Det er betegnende, at Jørgen Jørgensen over for *Konservativ Ungdoms* læsere ikke afviste beskyldningen, men derimod greb den og vendte spyddet om ved at forsvare *retten* til at bruge børnehaven og det øvrige arbejde som led i arbejdet med at omvende befolkningen til danskhed: »I dette tilfælde såvel som i alt vort arbejde ved kursus, foreningsliv, menighed og presse kan der kun tales om at bringe fortyskede danskere tilbage til deres oprindelse...« Offentligt kunne Jørgen Jørgensen ikke begrunde, hvorfor dette arbejde med at omvende tysksindede sydslesvigere til danskhed var nødvendigt og rimeligt. I hvert fald måtte begrundelsen gøres så diffus, at den kun gav mening i de øren, der på forhånd var indstillet på den rette frekvens. Tanken om at omvende fortysskede danskere forsvarede han i *Konservativ Ungdom* således: »... og dertil kræver vi vor ret, ja, vi har livets ret dertil!«⁸

Jørgen Jørgensen var tilsyneladende ikke helt ude af trit med sit publikum. Når sønderjyske eller sydslesvigske forhold blev drøftet i *Konservativ Ungdom*, skete det meget ofte i en sprogbrug, der mindede om afstemningskampens dage. I grunden er det påfaldende, at den uforsonlige grænsekamps-argumentation havde bedre kår hos ungdommen, end hos den ældre generation, der selv havde været med i opgøret. Måske lå der i dette forhold allerede et forvarsel på den reaktion i Sydslesvig-politikken, der fulgte efter befrielsen i maj 1945? Sikkert er det, at man inden for KU ikke i næneværdig grad følte sig bundet af de etablerede politikeres stilling i grænsepolitiske spørgsmål. Her blot et par eksempler:

I en artikel i anledning af 10-året for rejsningen af genforeningskravet gik Jack G. Westergaard, senere formand for KU, i oktober 1928 hårdt i rette med Zahle-regeringens modvilje mod Flensborg og zone III i 1918-1920 og opfordrede til, at de unge generationer ti år efter grænsedragningen tog ved lære af de fejltagelser, der var begået dengang: »Lad erkendelsen af den i det sidste tiår førte udenrigske politikis uoverensstemmelse med

sund national selvhævdelse være én af mange anledninger for Konservativ Ungdom til at fylkes talrigt og tættere om den nationale konservatismes fane end nogensinde før.«⁹

Den fornævnte nationale uge i Viborg, som havde udløst 470 kr. til Jørgen Jørgensen, blev refereret udførligt på forsiden af medlemsbladet. Hovedtaleren var redaktør Finnemann-Bruun, og budskabet i hans tale var kort og godt, at det tyske pres på grænsen igen havde gjort grænse-spørgsmålet aktuelt – også set fra en dansk vinkel. Den grænse, der var blevet trukket i 1920, kunne ikke længere betegnes som den eneste rigtige, fordi tyskerne blev ved med at kræve den flyttet. Hvilken grænse der havde været *bedre* for Danmark end grænsen nord om Flensborg, undlod Finnemann-Bruun at komme ind på. Det blev ved antydningen, men han lagde ikke skjul på, at det var det konkrete arbejde i Sydslesvig, der skulle være løftestang for virkeliggørelsen af det politiske mål. Dette arbejde skulle udføres efter strategiske principper. Ifølge taleren gjaldt det nu om at styrke det nationale arbejde i grænselandet, og for Sydslesvigs vedkommende måtte indsatsen helst lægges så sydligt som muligt: »Der er her et arbejdsfelt, hvor der er meget at vinde for Tyskland og meget at tabe for Danmark, hvis vi ikke forstår, hvad vi bør gøre. Alle de opgaver, der melder sig året rundt, må løses af det danske folk gennem frivillige bidrag. Hvis vi ikke udbygger danskheden – og helst så langt ned i Sydslesvig som muligt – så flytter ganske stille kulturkampen mod nord, og tyskheden flytter et stykke længere frem. Det er simpelthen selvforsvar, det gælder for os.«¹⁰ Finnemann-Bruuns tanker om at ramme fjenden ved at føre kulturkamp så dybt inde bag fjendens linjer som muligt, var et ganske udbredt standpunkt – ikke mindst i Grænseforeningen. Det understreges også af det forhold, at redaktør Finnemann Bruun en tid lang var ansat som Grænseforeningens pressemedarbejder.¹¹

I september 1930 slog *Konservativ Ungdom* igen på tromme for Jørgen Jørgensens arbejde. Artiklen herom var forsynet med et kort over Sønderjylland, som bar en fed sort streg fra Kappeln over Slesvig, Dannevirke og til Tønning, nærmere betegnet syd om byen. Derudover indeholdt bladet en udførlig rejsebeskrivelse fra Sydslesvig, forfattet af A. Løgstrup fra Randers. Hans artikel endte ret bombastisk: »Når man har foretaget en sådan tur og set de minderige steder, som på sit tavse sprog fortæller os om Danmarks historie fra oldtiden og op til vore dage, er man blevet overbevist om, at landet 'Fra Ejdersted til Flensborg / fra Sild til Egernfjord / fra Vidå ned til Rendsborg / er ægte olddansk jord.'«¹²

Allerede i det påfølgende nummer var A. Løgstrup igen på banen, denne gang med en indgående beskrivelse af Jørgen Jørgensens arbejde, som

Støt Arbejdet i Sønderjylland!

Forretningsudvalget opfordrer Foreningerne til at afholde sønderjyske Fester for at støtte Jørgen Jørgensens Arbejde.

I et af Forretningsudvalgets udsendte Cirkulærer hedder det:



Jørgen Jørgensen.

Som det vil være bekendt, har Organisationen i de to sidste Aar opfordret Foreningerne til at afholde sønderjyske Fester, hvis Overskud gaar til det fortjenstfulde nationale

Arbejde, som udføres i Sydslesvig af den tidligere Formand for Amagerforeningen, Jørgen Jørgensen.

Atter i Aar retter Organisationen en indtrængende Opfordring om at afholde saadanne Fester, da de Beløb, som vi plejer at skaffe Jørgen Jørgensen paa denne Maade, er af overordentlig stor Betydning for hans Arbejde.

De Foreninger, som ikke kan afholde saadanne Fester, opfordres til at støtte det sønderjyske Arbejde ved at indmelde Foreningen i den lokale sønderjyske Forening og tegne sig for et bestemt aarligt Kontingent til den, saaledes som Tilfældet allerede er nogle Steder.

Forretningsudvalget retter med disse Linier en indtrængende Appel til alle Foreninger om ad denne Vej at gøre, hvad de kan for at støtte denne Sag, der altid har staaet i første Række paa Konservatismens Program.

Vort nye Emblem



det, der er afbilledet over disse Linier.

Vi tror, at alle vil erkende, at vort nye Emblem er smagfuldt. Det fremstilles kun i een Størrelse, medens man kan vælge imellem, hvorvidt man ønsker Emblemets med lang Naal eller med Sikkerhedsnaal; den sidste Slags

Flensborg - Slesvig - Dannevirke



Kort over Sønderjylland.

Vandrelærer Jørgen Jørgensen havde en fortid som formand for KU på Amager. Helt frem til midten af 1930'erne bevarede han forbindelsen til ungdomsorganisationen. Ved flere lejligheder blev der samlet ind til fordel for Jørgen Jørgensens nationale forpostarbejde. Her er det et opråb i medlemsbladet *Konservativ Ungdom* fra september 1930. For anskuighedens skyld har bladet forsynet opråbet med et kort, der viser den linje, som kampen gælder.

blev spundet ind i den store historiske kontekst fra artiklen i det foregående nummer. Den anden artikel tog sit afsæt i 1920: »Danmark fik Nordslesvig tilbage, mens Tyskland beholdt Sydslesvig, så uretten fra 1864 kun blev delvist udslettet«. Løgstrup fortsatte med at beskrive virkningerne af det tyske arbejde i Nordslesvig og kom derefter til spørgsmålet om Sydslesvig: »Når man herhjemme taler om arbejdet for danskheden syd for grænsen, tænker man mest på arbejdet i og omkring Flensborg by. Men langt længere syd på udføres der et stort arbejde blandt de alleryderste forposter. I Angel, Ejdersted, Svansen og helt ned til Rendsborg arbejdes der, hvor befolkningen ønsker det, for danskhedens fremme.«¹³

Det var en uforbeholden anerkendelse af Jørgen Jørgensens arbejde, Løgstrup leverede med disse to indlæg. Men det var også et klart og utvetydigt indlæg til fordel for Ejdergrænsen. I Løgstrups udlægning af forholde-

ne i grænselandet blev historien, »den ægte olddanske jord«, tanken om modoffensiven mod det tyske arbejde i Nordslesvig og Jørgen Jørgensens ydmyge hjælpearbejde der, »hvor befolkningen ønsker det«, spundet sammen til ét stort kompleks af argumenter, der i virkeligheden blot pegede hen imod den ene tanke, nemlig at Danmark havde et historisk begrundet krav på grænserevision.

Det var ikke kun fortiden, der tjente til at legitimere det sydlige arbejde i *Konservativ Ungdom*. Også fremtiden kunne undertiden bruges som argument, som for eksempel i en artikel fra maj 1932 om danskheden i Slesvig by, forfattet af en af *Konservativ Ungdoms* flittige skribenter, stud.mag. Jørgen Hatting. Forfatteren forsøgte i sin artikel at bedømme bevægelsens talmæssige størrelse, men måtte melde pas – antagelig fordi det resultat, han nåede frem til, ikke var tilfredsstillende: »Hvor stort det danske mindretal i Slesvig by er, er vanskeligt at sige. *Flensborg Avis* har cirka 170 holdere, men da mange holder den i fællesskab, læses den i adskilligt flere husstande. Heller ikke de 173 danske stemmer ved byrådsvalget i 1929 viser dets styrke [på trods af sammenfaldet med holdertallet, forf.], da mindretallet udelukkende består af arbejdere og småhåndværkere, af hvilke mange stemmer socialdemokratisk, nogle kommunistisk. Først fremtiden vil vise danskhedens talmæssige størrelse i Sønderjyllands gamle hovedstad.«¹⁴

Et sidste eksempel på, i hvor høj grad *Konservativ Ungdom* i sin behandling af slesvigske spørgsmål skilte sig ud fra, hvad der ellers var god tone i det politiske miljø, findes i bladets udgave fra 15. november 1935. Her pointerede den senere redaktør og europarådsdelegerede Karl Bøgholm i en længere forsideartikel, hvorfor »Ung konservatisme må gå udenom H.P. Hanssen«. Budskabet var, at H.P. Hanssen – hvor store hans fortjenester i det nordslesvigske arbejde før 1918 i øvrigt havde været – »aldrig [har] været, hvad Hanssen-partiet har villet gøre ham til: en sønderjysk statsmandsskikkelse. Han er ikke manden, der evner at læse fremtidens runer, men manden, der tog afgørende fejl«. Det punkt, hvorpå H.P. Hanssen angiveligt havde taget størst fejl, var naturligvis grænsedragningen i 1920: »Men han var heller ikke under Genforeningen manden, der så rigtigt og indrettede sin politik derefter. Hele *hans* politik var bygget på den store grundsætning, at når man fra dansk side opgav Flensborg og Mellemslesvig, ville den tyskhed, der kom til Danmark, gå op i den danske nationalitet. Dette var regeringen Zahles opfattelse – som det var H.V. Clausens opfattelse, og det var den radikale historiker Aage Friis' opfattelse. Disse mænd, der dybest set manglede evnen til at tænke historisk, troede på muligheden for at likvidere den nationale kamp mellem dansk og tysk i Slesvig. Det gælder om denne opfattelse, hvis fuldkomne fejlagtighed i dag

er indlysende for enhver, at den kunne støtte sig til, eller måske rettere, at den var bestemt af H.P. Hanssen.«¹⁵

Bøgholms frustrationer over, at hjemmetyskerne ikke var blevet »opsuget«, er forklarlig – ikke mindst i lyset af det tyske mindretals krav om grænserevision. Bemærkelsesværdig er den konklusion, forfatteren drager af truslen fra hjemmetyskerne, nemlig den, at Danmark i stedet for at lytte til Aabenraa-folkene i 1918-20 skulle have lyttet til de mænd, der havde »evnen til at tænke historisk«, det vil sige Dannevirkemændene. Dette uanset, at det tysksindede element inden for landets grænser ved en linjeføring ved Dannevirke ville være blevet mangedoblet. Den manglende hensyntagen til dette forhold var ikke blot en enkeltstående logisk brist i Bøgholms artikel. Det var tværtimod et kernepunkt i Dannevirkemændenes argumentation, at dette forhold spillede en underordnet rolle. Som vi har set tidligere, var også Jørgen Jørgensen tilbøjelig til at se bort fra det.

Det er ikke muligt at forfølge nøjagtigt, hvor længe traditionen med KU's nationale uger til fordel for Jørgen Jørgensens arbejde i det sydlige Sydslesvig fortsatte. I 1929 blev den med sikkerhed gennemført. Her kunne Jørgen Jørgensen på sin konto hæve 700 kr. til sit arbejde.¹⁶ Også i 1930 blev der samlet ind, men formentlig var udbyttet noget ringere dette år.¹⁷

Jørgen Jørgensens samarbejde med KU er et vidnesbyrd om, at det offensive arbejde i det sydlige Sydslesvig var betinget af politiske strømninger i Danmark. KU's Sydslesvig-engagement i årene omkring 1930 skal ses som et konkret udtryk for strømninger, der havde fat i langt videre kredse end blot den konservative ungdomsorganisation, som på dette tidspunkt i sig selv repræsenterede omkring 14.000 medlemmer. Der blev stadig tænkt offensivt i grænsepolitik efter 1926 – såvel inden for som uden for Grænseforeningen. Et af de steder, hvor det tilsyneladende var muligt at lufte Dannevirke- og Ejdertanker, var KU. I den konservative ungdomsorganisation, der på denne tid i forvejen var kendt for sin offensive sprogbrug, gik sidstnævnte hånd i hånd med det offensive arbejde i Sydslesvig.

23. Jørgen Jørgensens arbejde i Sydslesvig

Formelt var Jørgen Jørgensens stillingsbetegnelse »vandelærer«. Reelt var hans arbejdsopgaver langt mere alsidige. Som tidligere nævnt kan hans arbejde bedst af alt sammenlignes med det, som bogtrykker Jesper Hansen udførte i de sydlige egne af Sydslesvig fra 1920 til 1924. På denne arbejds-mark var Jørgen Jørgensen Jesper Hansens efterfølger. Den eneste reelle forskel mellem de to var, at Jørgen Jørgensen modtog en fast hyre fra Grænseforeningen og derfor var i stand til at gå mere systematisk til værks. Det meste af Jørgen Jørgensens tid mellemkrigstiden igennem gik med andre opgaver end netop med undervisning. Af Jørgensens egne protokoller fremgår, hvor forholdsvis begrænset søgningen til hans kurser var. I hvert fald var der ikke tilnærmelsesvis samme efterspørgsel som i Laust Christensens første tid. Omfanget af undervisningen i dansk og kurserne i husflid (som regel kurvefletning) fremgår af følgende oversigt: I Slesvig by deltog der i årene 1928-1930 som regel mellem 8 og 10 i det ugentlige kursus for voksne, hvor der formentlig blev undervist i dansk og husflid. Undervisningen i dansk for børn var lidt bedre besøgt. Her lå tallet ved den ugentlige undervisning som regel mellem 10 og 15.¹ Da den danske privatskole i Slesvig by begyndte i 1930, hørte Jørgensens skolearbejde i byen op. Nu tog han fat på arbejdet på landet. I Strukstrup holdt han i vinteren 1929/30 hveranden uge kursus i kurvefletning for mellem 3 og 7 personer. I Vedelspang ved Slien underviste han i vinteren 1933/34 2 personer i dansk og i Borg ved Brodersby 2 voksne og 3 børn. Omtrent samtidig begyndte Jørgen Jørgensen undervisning og kurser i Tønning og Frederiksstad. Dette arbejde skal vi vende tilbage til senere. I 1936 begyndte han med et kursus i dansk for mellem 7 og 10 børn i Thumbby i Angel.²

Selve lærergerningen var altså forholdsvis overkommelig. Det var de andre opgaver, der optog det meste af hans tid. En af de væsentligste årsager til at Jørgen Jørgensen overhovedet blev ansat i stillingen, var ikke hans pædagogiske evner, men derimod hans landbrugsuddannelse. Da Jørgensen i foråret 1926 aflagde sin første rapport over arbejdet til Skole- og Bogudvalget for Sydslesvig, hæftede formanden, rektor H.P. Hansen, sig heller ikke så meget ved de resultater, Jørgensen kunne fremlægge på undervisningsområdet, som ved hans landbrugsfaglige baggrund. Med

denne som redskab kunne Jørgen Jørgensen nemlig »få lejlighed til at be-
rejse hele Sydslesvig og foretage et banebrydende og grundlæggende arbej-
de af største betydning for fremtiden«, skrev rektor H.P. Hansen til de
øvrige medlemmer af udvalget. Der kunne altså ikke herske tvivl om, at
også Grænseforeningens kommende formand var fascineret af ideen om
at tage nye landområder under plov. Rektor H.P. Hansen var endvidere
af den formening, at Jørgensen til forskel fra sine kolleger i omegnen af
Flensborg skulle engageres permanent for at undgå, at han søgte ind i
noget af det andet danske arbejde i Flensborg og omegn. Der var mere
brug for ham ved Dannevirke: »Det forekommer mig, at vi ikke kan forsva-
re at slippe ham, da han nårsomhelst kan få arbejde i 2. zone«, mente
rektor H.P. Hansen.³

Jørgen Jørgensens opgave var at give råd og vejledning til de sydslesvig-
ske bønder for på denne måde at knytte kontakter, der så igen kunne føre
til, at de pågældende bønder fattede interesse for det danske. I årenes
løb fik Jørgen Jørgensen ganske vist fra tid til anden lejlighed til at yde
landbrugsfaglig bistand til enkelte sydslesvigske bønder, herunder Peter
Lassen, men helt den betydning, som rektor H.P. Hansen havde forestillet
sig, fik hans landbrugsuddannelse tilsyneladende ikke.⁴ Det var nemlig
først og fremmest i byerne, at Jørgen Jørgensen fandt afsætning for sine
tilbud.

Som nævnt betragtede Jørgen Jørgensen det selv som sin opgave at
udføre et opdyrkende arbejde, der kunne begrunde en kommende Ejder-
grænse. Men det var ikke blot Jørgen Jørgensens private motivering. I det
foregående har vi set, at stillingen som vandrelærer i de sydligste egne af
Sydslesvig i 1926 blev oprettet for at imødekomme aktivistiske og grænsere-
visionistiske kredses ambitioner. Idégrundlaget under den stilling, som Jør-
gensen beklædte, stemte altså overens med disse kredses. Det bekræftes
alene af det forhold, at Jørgen Jørgensen kort efter sin tiltrædelse i Slesvig
by blev medlem af Aktionsudvalget. Men også den geografiske placering
af Jørgen Jørgensen i forhold til det øvrige vandrelærerarbejde i Sydslesvig
er et klart vidnesbyrd om, at man i Grænseforeningens top opfattede hans
rolle som strategisk: Det bælte, Jørgen Jørgensen arbejdede i, det vil sige
området mellem linjen Slien-Dannevirke-Tønning og Ejderen, var helt
uden geografisk berøring med det øvrige danske arbejde i Sydslesvig. Nord
for Jørgen Jørgensens arbejdsmark var der igennem hele mellemkrigstiden
en bred stribe på godt og vel 20-30 km., som slet ikke modtog besøg af
repræsentanter for det danske arbejde. Grænseforeningens afsendelse af
Jørgen Jørgensen til Dannevirkelinjen sigtede altså mod fremtiden: Han
skulle afstikke hele det tidligere hertugdømme Slesvig som Grænseforenin-

gens arbejdsmark og dermed – for den del af Grænseforeningens folk, der troede på grænserevision – fastsætte Ejderen som den fremtidige statsgrænse mellem Danmark og Tyskland.⁵

Det var ikke alle i Grænseforeningen, der havde forståelse for, at foreningen skulle ofre penge på et arbejde, der så tydeligt som Jørgen Jørgensens sigtede på at sætte hegnsplæne langs Ejderens nordlige bred. Et betydeligt kontingent af hovedstyrelsen var temmelig sikkert modstandere af det, men havde formentlig svært ved at komme igennem med kritik, fordi en drøftelse af Jørgen Jørgensens opdyrkende arbejde uvægerligt måtte lede over i en principiel diskussion af Grænseforeningens formål og Dannevirkemændenes forhold til det. I sig selv var Jørgen Jørgensens arbejde af principiel karakter: Skulle Grænseforeningen overhovedet give sig af med »opdyrkende«, »banebrydende« eller »grundlæggende« arbejde et halvt hundrede kilometer fra Flensborg? Og hvordan stemte det overens med grundsætningen om, at foreningen kun støttede dér, hvor der virkelig blev kaldt på hjælp? Blev der virkelig kaldt på støtte til dansk kultur i Tønning, Eckernførde og Rendsborg? Og var råbene om støtte dér virkelig højere end f.eks. i Nibøl eller Husum, hvortil Grænseforeningen slet ikke sendte vandrelærere? Et kendetegn ved Grænseforeningens mødekultur var, at drøftelser af sådanne principielle spørgsmål blev undgået. Ind imellem kunne man alligevel blive nødt til at nærme sig en diskussion, for eksempel når foreningens økonomi blev så stram, at det var nødvendigt med besparelser i lønudgifterne. I en sådan situation kom der ganske naturligt også fokus på Jørgen Jørgensens stilling, og Dannevirkemændene, som prioriterede hans arbejde højt, blev nu tvunget til at begrunde deres synspunkt. Det var tilsyneladende ikke så let – i hvertfald var man næppe kommet langt i hovedstyrelsen med begrundelsen om, at Jørgen Jørgensen skulle yde landbrugsfaglig bistand.

I slutningen af 1931 var Grænseforeningens økonomi hårdt presset efter færdiggørelsen af privatskolen i Slesvig by. Nu kom Jørgen Jørgensens stilling i søgelyset – formentlig også fordi flere i hovedstyrelsen mente, at hans forberedende arbejde var bragt til ende, nu hvor skolen stod færdig. Jørgen Jørgensens nye overordnede, den nyindsatte skolekonsulent, Christensen Maarssø, var af en anden mening, hvilket han lod forstå i et brev til P.C. Larsen Grøn: Skolekonsulenten mente, at vandrelærer Jørgen Jørgensen ikke kunne undværes, og man måtte for enhver pris forhindre, at stillingen blev skåret bort. Men det ville ikke blive let at føre Jørgen Jørgensens sag, mente Christensen Maarssø – ikke mindst fordi det var svært at forklare, hvad formålet med hans arbejde i grunden var: »Han [Jørgen Jørgensen, forf.] har sine modstandere og folk, der ikke har forståelse for hans gerning,

både i København, Flensborg og Slesvig, og derfor er det ikke så let at føre hans sag igennem. Vanskeligheden ligger blandt andet i, at det ikke er let at gøre rede for hans arbejde, det er vanskeligt at kontrollere og aflægge regnskab for...« Christensen Maarssø mente i øvrigt ikke, at et forsvar for Jørgen Jørgensen blev gjort nemmere af den omstændighed, at denne oppebar en løn, der lå langt over kollegernes: »...og da hans løn er betydelig større end vandrelærernes i Flensborg omegn, ja, også end læreren ved skolen i Slesvig, så er der misundelse, og på kontoret kræver man ikke blot sparsommelighed, men også retfærdighed og ligestillethed, derfor nedskæring«. ⁶

Det var altså kun en del af Grænseforeningens top, der havde den samme »forståelse« for Jørgen Jørgensens arbejde som Jørgen Jørgensen selv, Christensen Maarssø og P.C. Larsen Grøn. Men eftersom det tilsyneladende faldt selv skolekonsulenten svært at gøre rede for Jørgen Jørgensens opgaver, hans høje gage og de penge, han brugte i det daglige arbejde, må man formode, at der var endnu færre i Grænseforeningen, der reelt var klar over, hvad Jørgen Jørgensen i foretog sig i det daglige.

Christensen Maarssøs forsvar mod nedskæringen findes i en redegørelse for skolearbejdet, netop fra slutningen af 1931. I al sin luftighed var den en bekræftelse på skolekonsulentens klageråb om, at det var svært at gøre rede for Jørgen Jørgensens arbejde: »I disse sydlige egne, hvor man længe har været mere på afstand af de nationale brydninger og skarpe modsætningsforhold, der ved voldsregimente opirrede sindene i Nordslesvig, mødes dansk og slesvigsk i venskabelig forståelse. [...] Man kan udtrykke forholdet således, at *slesvigsk forener dansk og tysk slesvigskhed*. Der er meget kønt og sundt berettiget heri, som burde mødes også med *dansk* forståelse, i stedet for hjemmegjorte teorier og overnationale og internationale forhåndsdomme. Det er ikke internationalisme, noget tillært, kunstigt fremkaldt, men det er det naturgivne, nedarvede slægtsfællesskab, der lever og udfolder sin egen natur i et samliv, der uden anstød erkendes på fire sprog, dansk, plattysk, højtysk og frisisk.« Christensen Maarssøs begejstring for den forenede nedarvede dansk-tyske slesvigskhed harmonerede ikke godt med det forhold, at Jørgen Jørgensens stammede fra Kongeriget. Og så alligevel: Skolekonsulenten fandt det nemlig »ejendommeligt«, at Jørgen Jørgensen, der jo kom fra hollænderbyen St. Magleby på Amager, havde knyttet kontakt netop til Frederiksstad, der også var grundlagt af hollændere i 1600-tallet. Jørgen Jørgensen var altså her kommet blandt »lands-mænd«, sværmede Christensen Maarssø. ⁷

Ganske vist aflagde Jørgen Jørgensen hvert år til sendemandsmøderne skriftlig beretning om vandrelærer- og biblioteksarbejdet, men som vi skal

se i det følgende, var kun en lille del af hans samlede indsats helliget disse to opgaver.⁸ Hvis man skal forsøge at indkredse, hvad Jørgen Jørgensens arbejde nærmere bestemt gik ud på, må man vende blikket tilbage til den ønskeliste, som 7-mands-udvalget i 1925 præsenterede for Grænseforeningen, efter at foreningens næstformand, Peter Grau, på De jyske Separatisters mislykkede stiftende møde i Fredericia havde lovet, at samtlige ønsker fra Sydslesvig ville blive opfyldt. Med afsendelsen af vandrelærer Jørgen Jørgensen til Slien-Dannevirke-Tønning-linjen var nogle af de vigtigste punkter på ønskelisten faktisk tilgodeset. Ifølge listen ville man gennem den tysksprogede presse og udsendelsen af flyveskrifter vække den »slumrende danskhed« hos »den frisindede og kritiske del« af den tysksindede sydslesvigske befolkning. Den praktiske side af dette arbejde skulle udføres af en til formålet ansat rejsesekretær. På længere sigt forudså ønskelisten, at der i Slesvig og Tønning skulle oprettes biblioteker og skoler, som de sydslesvigere, der var blevet »vækket«, kunne søge ind til. Landdistrikterne mellem disse to yderpunkter skulle betjenes af en vandrelærer. Bortset fra at ønskelisten også omtalte en højskole, svarer indholdet af den ganske godt til netop de opgaver, som Jørgen Jørgensen rent faktisk varetog i mellemkrigstiden. Den væsentligste afvigelse var, at 7-mands-udvalget ikke *både* fik en rejsesekretær og en vandrelærer, men derimod måtte tage til takke med, at Jørgen Jørgensen løste begge opgaver. Som vi har set, tog Jørgen Jørgensen aktivt del i arbejdet med *Südschleswigsche Flugschriften*. Fra og med 1929 stod han for administrationen, hvilket blandt andet indebar bogholderi og postforsendelse af bladene til mellem 6000 og 10.000 adressater, der stod opført i et til formålet opbygget kartotek. Og som vi senere skal se, spillede Jørgen Jørgensen hovedrollen i arbejdet med at danne foreninger og rejse skoler i Slesvig by og Tønning, samtidig med at han berejste landdistrikterne og opsøgte de hjem, hvor der kunne tænkes at være interesse for det danske. De tre væsentligste punkter på 7-mands-udvalgets ønskeliste blev altså tilgodeset af Jørgen Jørgensen.

Umiddelbart efter Jørgen Jørgensens tiltræden blev der føjet yderligere to opgaver til hans arbejde, og begge disse opgaver havde deres udspring i Grænseforeningen for Holbæk og Omegn. Siden 1922 havde P.C. Larsen Grøn forestået arbejdet med at sende børn fra de sydligste egne af Sydslesvig, herunder Ejdersted, på sommerferie i Danmark. I de første år havde bogtrykker Jesper Hansen fungeret som Larsen Grøns forlængede arm i Sydslesvig. Men Jesper Hansen havde forladt Sydslesvig i 1924 for at arbejde for De jyske Separatister i Danmark. Da Jørgen Jørgensen i 1926 kom til Slesvig by, overtog han Jesper Hansens opgave med at opsøge og udvælge de børn og unge, der skulle på ferie, efterskole og højskole i Danmark.

Den anden af de opgaver, der udsprang af forbindelsen til Holbæk, bestod i at fordele de betydelige mængder af fødevarer, tøj og kontante midler, der igennem hele perioden blev sendt til Sydslesvig. Jørgen Jørgensen systematiserede dygtigt denne tilsyneladende uoverskuelige blanding af opgaver, således at de allesammen pegede i én og samme retning: dannelsen af mindretalsforeninger og oprettelsen af skoler. Jørgen Jørgensens langsigtede opdyrkende arbejde var inddelt i fem trin:

Udsendelsen af flyveskrifterne var første trin på vejen: De skulle gøde jorden op til de mange politiske valg i 1920'erne og 1930'erne. Andet trin var at identificere personerne bag stemmerne på den slesvigske liste: Når valgene var forbi, og listen over stemmeafgivningen i de enkelte sydslesvigske kommuner forelå, kunne Jørgen Jørgensen med listen i hånden rejse ud for at undersøge, hvem der havde stemt på den slesvigske liste. Det var et møjsommeligt detektivarbejde, men dog alligevel ikke helt umuligt, eftersom der sjældent blev afgivet mere end fem slesvigske stemmer i samme kommune. Som oftest var der kun tale om én eller to stemmer i landkommunerne – i byerne var tallet som regel noget højere.⁹ For eksempel kunne Jørgen Jørgensen dagen efter landdagsvalget den 24. april 1932 i et brev til P.C. Larsen Grøn glæde sig over resultatet af afstemningerne i Frederiksstad by og Ejdersted kreds: Det gode resultat skyldtes flyveskrifterne, mente Jørgensen: »Mine to arbejdskredse Frederiksstad og Tønning viste begge fremgang. Frederiksstad fra 2 til 15 stemmer, mens der blev afgivet 26 stemmer i Ejdersted kreds. Men begge disse byer var også spækket med vore flyveblade i hvert hjem. Det kostede arbejde, som jeg nu vil forfølge.«¹⁰

Hvordan det gik med at identificere de 15 slesvigske vælgere i Frederiksstad, melder kilderne intet om. Men to måneder efter valget kunne Jørgen Jørgensen meddele Larsen Grøn, at han havde fundet frem til alle dem, der havde stemt på den slesvigske liste i hele Angel.¹¹ Det varede heller ikke længe, før han havde kortlagt og identificeret de slesvigske vælgere også i det øvrige sydlige Sydslesvig. I begyndelsen af 1930'erne, hvor valgene i lå særdeles tæt, var vilkårene for et sådant arbejde gode, og efter rigsdagsvalget i november 1932 kunne Jørgen Jørgensen således med tilfredshed konstatere, at kortlægningen var så godt som fuldendt: »Nu kender jeg snart alle vore folk, som stemmer i Slesvig, Eckernførde, Rendsborg, Ejdersted og Husum kredse. Jeg har lavet et kartotek med fortegnelse og fødselsdag over dem alle og deres børn, så jeg her fra kontoret straks ved besked med alle og alt og kan vide besked uden straks at skulle foretage en rejse!«

Andet trin gik altså ud på at opsøge og identificere personerne bag de

afgivne stemmer, så den videre indsats kunne tilrettelægges. Men de steder, hvor stemmerne lå tættest, kunne Jørgen Jørgensen med det samme gå videre: Ved det pågældende rigsdagsvalg i november 1932 var de højeste koncentrationer af slesvigske stemmer – bortset fra Slesvig by – faldet i Frederiksstad og Tolk, hvor der var afgivet henholdsvis 10 og 7 stemmer på den slesvigske liste.¹² For Jørgen Jørgensen gjaldt det nu om hurtigst muligt at få disse stemmer organiseret. To uger efter valget kunne han i al hemmelighed meddele, at dette allerede var sket: »Nu slutter vi ringen omkring Slesvig. I Tolk har vi således dannet en særlig afdeling af Slesvigske Forening og en i Frederiksstad med egne tillidsmænd og indkassering af medlemsbidrag o.s.v., men det må endelig ikke fortælles ud. Dem kan jeg jo nok betro det til! Jo, det gror hernede, men det kan kun bære frugter, når alle hernede og vore landsmænd hjemme vil arbejde under tugt.«¹³

Det var de allerfærreste steder, at koncentrationen af slesvigske stemmer var høj nok til, at der ligefrem kunne dannes hemmelige småfilialer af Den slesvigske Forening for Gottorp Amt. Tilsyneladende var også forholdene i Tolk og Frederiksstad for små til, at de pågældende foreninger fik nogen længere levetid.

Det, som skulle føre vælgerne videre i den nationale udvikling, var ikke fællesskabet med hinanden, men derimod de forskellige tilbud, som Jørgen Jørgensen havde på programmet. At lægge disse tilbud frem for vælgerne var det tredje trin. Det er ikke muligt at fastslå, præcis hvor og hvordan Jørgen Jørgensens forskellige tilbud fandt afsætning og i hvilket omfang. Antagelig var efterspørgslen ret svingende. I begyndelsen var arbejdet koncentreret omkring Slesvig by og Tønning, og først efter at den danske privatskole i Slesvig var åbnet i 1930, fik Jørgen Jørgensen bedre tid til at afholde regelmæssige møder og kurser på landet.¹⁴

Jørgen Jørgensen havde følgende tilbud til sydslesvigerne: husbesøg med danskundervisning, både for børn og voksne eller husbesøg med husflidsundervisning, f.eks. kurvefletning eller træskærearbejde.¹⁵ Der kunne også blive tale om, at børnene kom på sommerferieophold i Danmark, først og fremmest til Holbæk Amt. Større børn og unge kunne endvidere tilbydes at komme på efterskole eller højskole i Danmark.¹⁶ Derudover kunne Jørgen Jørgensen også tilbyde visse materielle goder til børn, arbejdsløse og gamle. Som regel afhang tildelingen af disse gaver af, om den pågældende person eller familie også viste interesse for et eller flere af de ikke-materielle tilbud. Disse uddelinger fandt oftest sted omkring jul, hvor der traditionen tro blev arrangeret store indsamlinger i Danmark, ikke mindst i Holbæk Amt, hvor indsamlingerne udtrykkeligt gjaldt de sydligste egne. I julen 1928 blev der f.eks. i Slesvig by uddelt margarine, ris og svinehoveder til cirka 50

arbejdsløse og gamle.¹⁷ Der kunne også blive tale om konfirmationsgaver,¹⁸ samt mindre pengegaver til særligt trængende familier.¹⁹ Disse ting blev sendt til Jørgen Jørgensen fra Holbæk. De kontante midler, der igennem hele perioden også kom derfra, administrerede Jørgen Jørgensen via en særlig »Holbæk-kasse«.²⁰ De fleste af de midler, som tilflød denne kasse, gjorde Jørgen Jørgensen rede for brugen af – men udelukkende til Holbækforeningen og dermed helt uden om kontoret i København.

Det tilbud, som der hvert år var størst efterspørgsel på, og som derfor optog en væsentlig del af Jørgen Jørgensens tid, var sommerferieopholdet for sydslesvigske børn i Danmark. Det var i øvrigt af hensyn til dette arbejde, at Jørgen Jørgensen i sit kartotek over slesvigske vælgere noterede antallet af børn i de enkelte hjem. Antallet af ferie børn fra de sydlige distrikter steg i løbet af årene. Pålidelige opgørelser findes først fra 1933 og frem: I Slesvig by kom der for alvor fart i børnerrejserne efter byggeriet af privatskolen. Herefter blev rejserne til Danmark nærmest et obligatorisk indslag i elevernes sproglige udvikling. Således blev der for eksempel i 1933 sendt 66 elever fra skolen og 30 fra børnehaven afsted. Derudover kom 19 børn fra Angel, 19 fra landdistrikterne mod vest, 8 fra Tønning og 7 fra Frederiksstad på ferie – i alt 149 børn.²¹

Den kulturelle og sproglige påvirkning, som ferie børnene modtog under ferieopholdet i danske hjem, var massiv. Når børnene vendte tilbage til Sydslesvig efter fire uger, havde de tilegnet sig sprogfærdigheder, som der kunne bygges videre på gennem danskurserne.²² Dertil kom de ernæringsmæssige fordele ved opholdet i Danmark. Som i årene umiddelbart efter Første Verdenskrig var der under 1930'ernes dybe krise en forklarlig interesse for at få børn på rekreationsophold i Danmark. Jørgen Jørgensen var ikke blind for, at et sådant tilbud virkede særligt tillokkende på socialt nødstedte familier, som i øvrigt ikke havde nogen større interesse i det danske arbejde. Det var et problem, der krævede en vis justits. Ligesom ved tildelingen af fødevarer og kontante midler måtte børnenes forældre forpligte sig nærmere til det danske arbejde, hvis deres børn skulle med til Danmark. For eksempel meddelte Jørgen Jørgensen i juni 1931 Larsen Grøn, at en dreng fra Slesvig, som i tre år havde været hos den samme familie i Danmark, dette år skulle streges af listen, fordi »hjemmet ikke vil have drengen i [dansk] skole og heller ikke mere på anden måde slutter sig til os«. Jørgensen bad derfor Larsen Grøn om at spørge værtsfamilien i Danmark, om de »i hans sted vil have en pæn dreng, der går i skolen«.²³

Jørgen Jørgensen og Larsen Grøn mærkede altså i deres daglige arbejde med ferie børnene ganske konkret, hvordan verdenskrisens virkninger i Tyskland øgede befolkningens efterspørgsel på de danske tilbud.²⁴ Arbejdet

blev indrettet herefter. Alene det forhold, at Jørgen Jørgensen konsekvent gjorde tildelingen af ferierejser, fødevarer, tøj og kontant støtte afhængig af, om de pågældende modtagere også på anden måde viste engagement for den danske sag, er et vidnesbyrd herom. Men det er betegnende, at de i deres argumentation udadtil bestred enhver sammenhæng mellem den sociale nød i befolkningen og tilstrømningen til mindretalsbevægelsen. Overfor den danske offentlighed påstod Jørgen Jørgensen ligefrem, at den sociale nød var en *bremsende* faktor for danskhedens vækst, som f.eks. under et møde i Sønderjysk Forening for Nyborg i begyndelsen af april 1932. I pressen stod Jørgen Jørgensen refereret for at have udtalt, at »der trods det, at krisens tryk hernede er langt værre end i Danmark, er der grøde i det danske arbejde som ingensinde«. ²⁵ Denne fortolkning af udviklingen i det kriseramte Sydslesvig blev brugt flittigt. Et andet eksempel er et opråb i aviserne i Holbæk op til Dybbøl-Dagen 1932. Her besvarede Jørgen Jørgensen spørgsmålet »Hvorfor gør vi vor pligt den 18. april?« med følgende begrundelse: »Fordi det gælder vore landsmænd og vort modersmål i vort grænseland. Der er nød dernede og mange lever i elendighed. Trods dette så samledes man dog denne vinter i de danske kredse i umindsket tal. Tilgangen til børnehaver, skoler og kursus tager stadig til og det danske menighedsliv er i stadig vækst.« ²⁶

Der kan ikke herske tvivl om, at de håbløse tyske samfundskonjunkturer i årene omkring 1930 gjorde det ekspansive arbejde nemmere, fordi det var muligt for Jørgen Jørgensen at stille krav til modtagerne af hans attraktive materielle tilbud. I yderste konsekvens kunne han vælge de modtagere fra, som ikke også ville gå ind i det kulturelle arbejde. På den måde var Jørgen Jørgensen langt gunstigere stillet end sin forgænger Laust Christensen, der havde knækket halsen på den afmatning, der havde ramt bevægelsen efter inflationen og Ruhrkrisen. For Jørgen Jørgensen og Larsen Grøn betød den øgede efterspørgsel på deres tilbud også en anden fordel, nemlig den at de ind imellem kunne forfølge strategiske mål. Således var Larsen Grøn tilsyneladende stærkt opsat på at komme i gang med at arbejde i Eckernförde. Gentagne gange opfordrede han Jørgen Jørgensen til at forsøge at få en forbindelse her. I begyndelsen af marts 1929 kom han i besiddelse af et par navne og adresser på mulige kontakter i byen: en kvinde og et hjem med to drenge. Dem lod han gå videre til Jørgensen: »Ja, nu skal vi snart til at indtegne børnene igen. Jeg bad Dem jo om at prøve også med Eckernförde. Jeg blev jo kendt med en dansktalende kone der gennem hr. Tiedje, Schubystraße, der var i kost der. Det er en fru Christian Modt, Hinterstraße 21, Eckernförde. Hun talte om et par drenge fra et meget fattigt hjem. Prøv at tage derud engang. Hun kendte også

flere af dem, der i 1920 var med i Danmark derfra. Det kunne være rart at få en forbindelse der igen.«²⁷

De to drenge ville Larsen Grøn gerne have med på sommerferie i Danmark, og tilsyneladende måtte Jørgen Jørgensen to gange til Eckernførde, før han fik kontakt. Men resultatet af ekspeditionen til Eckernførde var i første omgang skuffende: »I morges – i øsende regnvejrs – var jeg i Eckernførde. Jeg har været der før angående samme spørgsmål, men nu måtte jeg altså have en afgørelse. Jeg talte med fru M., som jo er meget elskværdig, men selv om hun taler godt sønderjysk, så er hun en rigtig stor hjemmetysker. Hendes forældre, der har en stor gård ved Tønder, er det samme.« Fru M. var altså ikke en kontakt, der kunne bygges videre på. Det var de to drenge, som Larsen Grøn havde reserveret ferierejser til, tilsyneladende heller ikke: »Drengene, [...] som De også gav mig navn og alder på, lider i mere eller mindre grad af tuberkulose. Faderen til dem har hele vinteren ligget på sygehus i Kiel, lidende af samme sygdom. Der bliver altså ingen bukser af det skind. Heldigvis!«

De to feriepladser, som Larsen Grøn havde reserveret, måtte i stedet gå til børn fra Slesvig by. Men helt forgæves havde ekspeditionerne til Eckernførde alligevel ikke været, fortalte Jørgensen: »Jeg har nu ved mit arbejde fundet en anden mand der i byen, der er dansksindet, men uden børn. Denne mand søger nu at finde flere ligesindede, så vi måske allerede til næste sommer kan få et par børn med i ferie derfra fra vore egne folk.«²⁸

Larsen Grøn var enig i Jørgen Jørgensens blandede vurdering af udbyttet i Eckernførde: »Med Eckernfördedrengene havde jeg en mistanke om, at der kunne være noget i vejen, derfor var jeg glad for, at De tog ud og undersøgte det, og dobbelt glad fordi det førte til, at De fik fat i nogle af de rigtige. Det har stadig været mit ønske at få en forbindelse med dem. Nu gælder det så, at den kan blive os til nytte.«²⁹

Med ordet »nytte« mente Larsen Grøn ferieborn. Han var særdeles ivrig efter at få Eckernførdeborn til Holbæk, og Jørgen Jørgensen måtte flere gange berolige ham med, at den sag nok skulle gå i orden. I oktober 1929 meddelte Jørgen Jørgensen, at han var på sagen: »Vi skal vist også se at få nye med ude fra det brede land. Jeg har jo lovet Dem [nogen] fra Eckernførde.«³⁰ I marts 1930 måtte han igen holde Larsen Grøn hen: »Eckernførdebornene skaffer jeg i påskedagene. Jeg har dem, men skal først have talt med dem.«³¹ Også i april måtte Larsen Grøn beroliges: »Eckernførdeturen har jeg lovet at tage i påsken. Jeg skal gøre, hvad jeg kan.«³² Endelig, den 25. maj 1930, kunne Jørgen Jørgensen overbringe det glædelige budskab, at ønsket om ferieborn fra Eckernførde omsider var gået i opfyldelse: »I dag fik jeg først svar fra Eckernførde og glædeligt med to

piger fra to hjem, der er med i vor bevægelse.« Pigerne hed Christiane Schuldt og Käthe Dahlmann, og Jørgen Jørgensen kunne i øvrigt meddele, at Christiane Schuldt var født i Tønder i 1918.³³ Begge piger kom fra arbejdsløse hjem. Særlig familien Dahlmann, hvor der var fem børn, sad tilsyneladende særdeles hårdt i det.³⁴

Både for Larsen Grøn og for Jørgensen var det tilsyneladende prestige fyldt at have forbindelse så langt mod syd som i Eckernførde. Det kunne bruges politisk og skabe en forestilling om en spirende dansk bevægelse i Eckernførde. Når det kom til stykket var det imidlertid så som så med signalværdien. Senere i korrespondancen med Larsen Grøn trak Jørgen Jørgensen i land med hensyn til, at begge Eckernførdepiger kom fra familier, der var med i »vor bevægelse«. Det viste sig nemlig, at Käthe Dahlmann kom fra en tysk familie. Men det var en omstændighed, man måtte leve med, skrev Jørgen Jørgensen til Larsen Grøn: »Eckernførde er jeg ikke bange for, idet Schuldts er et dansk hjem. Nu har vi fat i Dahlmanns og må holde dem. Ellers havde jeg hellere set, at det havde været et hjem med sindelag for Danmark. Disse ting må de hellere holde for Dem selv.«³⁵ Begge piger kom på ferie i Danmark både i 1930 og 1931.³⁶ Også i 1933 kom de to afsted sammen med to andre børn fra Eckernførde. Afsendelsen af ferieborn fra Eckernførde fortsatte frem til 1938, hvor den tilsyneladende hørte op.³⁷

Der var andre egne af Sydslesvig, hvor Jørgen Jørgensens indsats faldt på mere frugtbar jord. Siden de tidlige 1920'ere havde P.C. Larsen Grøn – så godt som det nu havde kunnet lade sig gøre – vedligeholdt forbindelsen til Tønning. Efter Jørgen Jørgensens ankomst til Sydslesvig i 1926 kom han nu til at fungere som bindeleddet. Fra begyndelsen af 1930'erne blev Ejdersted og Tønning hans vigtigste arbejdsmark. Det var oprettelsen af en dansk privatskole i Slesvig by, der gav ham det fornødne overskud til at tage Ejdersted under plov.

24. På vej mod en privatskole i Slesvig by

På flere måder markerede årene 1930-1931 et vendepunkt i det danske Sydslesvigarbejde. Den 13. november 1930 åbnede den første danske privatskole uden for den forhenværende afstemningszone II. Skolen begyndte meget beskedent med 16 elever i et baglokale til Langestrasse 33, som Grænseforeningen i begyndelsen af 1920'erne havde købt som redaktionslokale for *Neue Schleswiger Zeitung*. Fra begyndelsen var det meningen, at skolen skulle flytte over i en egen skolebygning. Mindre end et år efter, den 16. oktober 1931, var en ny toetagers skolebygning klar til at blive taget i brug. I løbet af det forgangne år var elevtallet steget til 36. For Dannevirkemændene var det i sig selv en begivenhed af største symbolværdi, at det nu var lykkedes at få fast grund under fødderne på den forjættede linje.

Vendepunktet kom også til udtryk på anden vis. På en måde svækkede skolen Peter Lassens stilling: Selvom De jyske Separatister i 1920'ernes midte også havde haft skolebyggerier på deres program, havde Peter Lassen og dennes inspirator i Danmark, Thorkild Gravlund, ved flere lejligheder udtrykt dyb foragt for tanken om, at sydslesvigerne skulle have brug for dansk *dannelse* og *uddannelse*. Igen og igen havde de henregnet disse begreber til det, som Lassen med et fnys kaldte for den »H.P.Hanssen'ske åndsretning«, og som Gravlund en tand mere hånligt mente var »den nordslesvigske elevforening«. Sydslesvigerne skulle ikke måles på deres kultur, deres sproglige og kulturelle færdigheder, men derimod udelukkende på deres *natur*, det vil sige på deres afstamning.

Da skoleplanerne krystalliserede sig i slutningen af 1920'erne, var denne tankegang blevet en så fast forankret bestanddel af Peter Lassens politiske profil, at et kursskifte ikke lod sig gennemføre uden videre. Ganske vist havde også Peter Lassen i sine flyveskrifter været talsmand for, at sydslesvigerne ideelt set skulle omvende sig til dansk sindelag, men så længe der ikke var noget, der forpligtede medlemmerne af Den slesvigske Forening for Gottorp Amt på dette krav, var det forholdsvis omkostningsfrit at fremføre det. Byggeriet af en dansk skole ændrede på denne situation. Nu blev der indført en kvalitativ målestok for danskheden. Hvem var nu mest dansk: den hjemmehørende plattysktalende bondesøn fra Tolk uden no-

gensomhelst dansk kundskaber og uden nævneværdigt kendskab til danske forhold? Eller hans nabo, hvis forældre var indvandret fra Hamborg, men som til gengæld havde gået syv år i dansk privatskole? Frem til 1930/31 havde teoretikeren Peter Lassen været fri for at tage stilling til sådanne spørgsmål. De tider var nu forbi. Peter Lassen må nødvendigvis have været klar over, at oprettelsen af en dansk skole i virkeligheden var i indre modstrid med hans politiske linje. Allerede efter valgsejren til Slesvig kreds dag i 1925 havde han draget konsekvensen ved at foreslå en udskillelse af det kulturelle og sproglige arbejde, nemlig biblioteks- og skolearbejdet, til foreningen Dannevirke.

Der er intet i kilderne, der tyder på, at han forsøgte at lægge hindringer i vejen for skolen. Tværtimod gjorde han sig allerede i april 1929 i et af sine *Südschleswigsche Flugschriften* til talsmand for oprettelsen af danske mindretalsskoler i det sydlige Sydslesvig, og også ved senere lejligheder bidrog han konstruktivt til virkeliggørelsen.¹ Særlig konsekvent var det ikke, og som vi senere skal se fik denne inkonsekvens alvorlige følger for Peter Lassens rolle som samlingspunkt.

I Grænseforeningen sorterede spørgsmålet om en dansk skole i Slesvig by under Skole- og Bogudvalget for Sydslesvig. I tidligere kapitler har vi set, hvordan dette udvalg i midten af 1920'erne havde været plaget af en stribe særdeles bitre opgør mellem Dannevirkemænd og kritikerne. Disse opgør havde forplantet sig til bevægelsen i Slesvig by, som var brækket over i to mindretalsfraktioner, et hjemstavnspolitisk parti og en sproglig-kulturel forening. Først efter at der i 1928 omsider var blevet bragt orden i geledderne – både blandt bevægelsen i Slesvig by og i Skole- og Bogudvalget –, kunne der blive tale om en yderligere styrkelse af indsatsen i byen ved Slien. Naturligt nok måtte det første store mål være oprettelsen af en dansk privatskole i Slesvig by. Allerede på De jyske Separatisters ønskeliste fra 1925 havde der været tale om en sådan, men også i beslutningen om oprettelsen af den danske børnehave i baglokalet til redaktionen af *Neue Schleswiger Zeitung* i sommeren 1928 lå der et forvarsel om, at en skole snart ville følge efter.

Men endnu blokerede den tyske lovgivning for oprettelse af mindretalsskoler uden for den tidligere afstemningszone II. Først med den preussiske skoleforordning, der blev offentliggjort den 1. februar 1929, blev det muligt at oprette mindretalsskoler syd for Flensborg. Ordningen sigtede først og fremmest på det polske mindretal og indebar blandt andet, at forældrenes bevæggrunde til at anmelde deres børn i en mindretalsskole ikke måtte efterprøves af myndighederne. Offentligt finansierede mindretalsskoler kunne der først blive tale om, hvis der var 40 elever eller flere, og dette

elevtal krævedes også for at få tysk statsstøtte til en privatskole. Til gengæld kunne mindretallet selv frit oprette privatfinansierede skoler over hele Sydslesvig – uanset elevtal.² En indskrænkning, som skulle vise sig at være nok så væsentlig, var det forhold, at der skulle stå en skoleforening på mindst 100 medlemmer bag ønsket om en skole, før der kunne gives tilladelse til den.³

Så snart lovgivningen gav mulighed for det, begyndte på dansk side forberedelserne til skolen. I Grænseforeningens hovedstyrelse var flertallet principielt positivt indstillet over for skoleplanerne, så længe der var tale om en blød start. En lille kreds pressede på, for at Grænseforeningen resolut skulle indrette en fremtidssikret skole i egne rummelige rammer, men kredsen mødte modstand fra hovedstyrelsens flertal, der hældede til en forsigtig begyndelse i lejede lokaler. Sagen blev første gang drøftet i hovedstyrelsen i maj 1929. Her var stemningen altovervejende skeptisk. Dels blev der anket over økonomien, dels var man i tvivl om, hvorvidt søgningen til skolen overhovedet ville være stor nok. Det længste man i hovedstyrelsen kunne strække sig, var at bemyndige Skole- og Bogudvalget til at *leje* et skolelokale i Slesvig by. Kun i det tilfælde, at en egnet bygning ikke kunne findes, fik udvalget lov til at købe en ejendom. Nybyggeri lå foreløbig ikke inden for rammerne af det mulige.⁴

I Skole- og Bogudvalget var flertallet af medlemmerne Dannevirke-mænd, og derfor var stemningen i udvalget i udpræget grad imod kompromiser og bløde landinger. Udvalgets formand, lektor Anders Diemer, protesterede imod beslutningen om at leje sig til en skolebygning. Han henviste til, at man havde fundet en egnet bygning, som kunne rumme både børnehaven, skole og lærerbolig. Diemer mente desuden, at en lejet skole ville være mere sårbar over for myndighederne. Man kunne nemlig tænke sig, at lejemålet når som helst kunne blive sagt op »på grund af virkelig eller påstået bolignød«. Så ville man stå med skægget i postkassen.⁵ Kun havnemøller P. Petersen fra Fredericia, der i øvrigt havde gode relationer til Jutta Skrumphagen Madsen og derfor formentlig må henregnes til de kritiske, trak i en anden retning. Han var enig i hovedstyrelsens beslutning om at gå forsigtigt frem.⁶

Som så ofte før måtte der en sværvægter som Grænseforeningens næstformand, Peter Grau, til for at nå en afgørelse.⁷ Efter en rejse til Slesvig by aflagde han i slutningen af maj 1929 beretning om mulighederne. Grau havde erfaret, at der havde meldt sig 12 børn til dansk skolegang. Han havde under sit besøg taget Slesvighus i nærmere øjensyn. Man *kunne* godt indrette skole her, men i så fald måtte man regne med, at det ville være så som så med udendørs opholds- og legeplads, vurderede han. I det hele



Grænseforeningens hovedstyrelse forsamlet i Århus i 1929. I den siddende række ses fra venstre: nr. 2: redaktør Carl d'Obry Willemoës, nr. 3: rektor H.P. Hansen, nr. 5: gårdejer Peter Grau, nr 8: Ella Palle Berthelsen, nr. 10: grosserer P. Michaelsen, nr. 12: sagfører Mandal Bertelsen. Stående til højre for Dybbøl Mølle ses N.J. Gotthardsen. Lidt længere fremme ses stående Jutta Skrumsager Madsen. Stående ud i Dybbøl-billedets højre udkant ses overkirurg Ionas Collin. Stående midt mellem de to faner i højre side ses fra venstre dr.med. Valdemar Harsløf og overretssagfører Manthey-Wagner. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

taget mente Peter Grau, at Grænseforeningen måtte se at købe Jutta Skrumsager Madsen ud af Slesvig. Kun derigennem ville der komme ro om arbejdet i Slesvig by. Han pegede på den faderrolle, som Grænseforeningen havde over for bevægelsen i Slesvig by – en rolle som helt adskilte sig fra forholdet til den langt mere selvstændige danskhed i Flensborg: »Vore forpligtelser mod danskheden i Slesvig er så meget større og ansvarsfuldere som danskheden i Slesvig by og amt er ganske beskednen, fattig og mere fåtallig end i Flensborg og Flensborg amt. I Flensborg by og landkreds har der fra tiden før krigen været førere, som har kunnet gå i spidsen for deres folkefæller, fatte beslutninger og stille forslag, som vi [i Grænsefor-

eningen, forf.] kunne antage og følge. I Slesvig er det *os*, som i langt højere grad end i Flensborg bestemmer og råder i alt. Flensborg har sit eget biblioteks- og sit eget skoleråd. For Slesvig by er *vi* skole- og biblioteksråd gennem vort skole- og biblioteksudvalg for Sydslesvig.« I parentes bemærket gemte der sig bag disse tanker en næse til Peter Lassen for hans manglende evne til at samle og organisere bevægelsen i Slesvig by. Kunne det ikke lade sig gøre at overtage Slesvighus, måtte man *købe* en anden ejendom, fastholdt Peter Grau. Under alle omstændigheder var det hovedsagen, at Grænseforeningens arbejde kunne foregå »selvstændigt og uantasteligt af indflydelser uden for sit eget udvalg«. ⁸

Peter Grau lagde altså op til en yderligere marginalisering af Jutta Skrumsager Madsen, hvem han i praksis ville stille over for et ultimatum. Enten skulle Grænseforeningen overtage Slesvighus, eller også ville Grænseforeningen skabe sit *eget* kulturelle centrum et andet sted i byen. Peter Graus indstilling fandt tilslutning i forretningsudvalget.

Kritikerne strittede fortsat imod. Havnemøller Petersen fik føling med hovedstyrelsesmedlemmerne H.D. Kloppenborg-Skrumsager, som i øvrigt var bror til Jutta Skrumsager Madsen, og til grosserer Peter Michaelsen, Lunderskov, der var medlem af forretningsudvalget. Peter Michaelsen stod endnu i 1930'ernes begyndelse generelt tvivlende over for arbejdet i det sydlige Sydslesvig – til Dannevirkemændenes store irritation. Det konkrete forslag om at frigøre sig fra Slesvighus og »starte for sig selv«, var de tre imod. Ifølge Peter Michaelsen ville det føre til fornyet splittelse i Slesvig by, fordi man derigennem ville forsyne de to mindretalsgrupper i byen med hvert deres tilholdssted. Derfor måtte man først forsøge at overtale Jutta Skrumsager Madsen til at sælge. Kunne dette ikke lade sig gøre, måtte man foreløbig leje sig til lokaler. ⁹

Dannevirkemændene i Skole- og Bogudvalget ville under ingen omstændigheder gå med til en sådan slagplan – så meget desto mere som det var ganske usandsynligt, at Jutta Skrumsager Madsen ville sælge. Op til et afgørende forretningsudvalgsmøde den 1. juni 1929, hvortil også havnemøller Petersen var indbudt, stillede udvalget krav om, at »enhver løsning af skolespørgsmålet, der bygger på leje, er uantagelig«. Skole- og Bogudvalget slog endvidere fast, at det hastede med en skole, fordi børnehaven, der nu havde været i gang i et år, krævede en fortsættelse. ¹⁰ Udvalgets stædighed skyldtes utvivlsomt det forhold, at de to Dannevirkemænd, skibsreder C. Kraemer og Christensen Maarssø, i mellemtiden var blevet valgt ind. ¹¹ Hele deres tænkemåde var offensiv og kompromisløs og byggede i langt højere grad på følelser og vilje end på nøgtern overvejelse af mulighederne. Deres bedømmelse af sagen var formentlig også præget af en

vurdering af, hvilken løsning, der ramte Jutta Skrumsager Madsen hårdest.

Forretningsudvalget og de indbudte gæster nåede ikke til enighed den 1. juni 1929. Havnemøller Petersen og Peter Michaelsen var ikke villige til at gå på kollisionskurs med Jutta Skrumsager Madsen: Grænseforeningen *skulle* forhandle med hende, og kun hvis disse forhandlinger strandede, skulle man søge andre lokaliteter – men kun som lejemål. For ikke at nedstemme havnemøller Petersen, besluttede rektor H.P. Hansen dernæst at beramme et møde mellem forretningsudvalget og Skole- og Bogudvalget. Til dette møde skulle sidstnævnte udvalg have alle fornødne oplysninger på plads.¹²

I udgangspunktet så det ikke ud til, at dette møde, som fandt sted den 7. juli 1929, ville bringe løsningen: Jutta Skrumsager Madsen ville ikke sælge, havnemøller Petersen insisterede på at leje, og Skole- og Bogudvalget ville under ingen omstændigheder gå med til at leje. I denne fuldstændig fastlåste situation var enhver alternativ løsning velkommen. Den blev leveret af rektor H.P. Hansen og Knud Dahl, som nu foreslog, at skolen blev indrettet i den bygning, som Grænseforeningen rådede over i forvejen, og hvor redaktionen af den tysksprogede presse og børnehaven allerede havde til huse, nemlig Langestraße 33. Huset trængte alvorligt til istandsættelse, hvorfor der ville være god økonomi i at få dette arbejde gjort og dernæst samle alle funktioner i Slesvig by her. Forretningsudvalget besluttede at bede Grænseforeningens forhenværende formand, general Hjalmar Ulrich, om at tage til Slesvig by sammen med mindretallets og Grænseforeningens foretrukne arkitekt, Andreas Dall, for at vurdere Langestraße 33 med henblik på at indrette skolen dér.¹³

Planerne om at sætte Langestraße 33 i stand med henblik på at skabe et dansk kulturcentrum der, måtte hurtigt opgives. De to sagkyndiges dom over huset var nemlig særdeles hård. Ulrich fandt, at huset var »så brøstfældigt«, at det måtte frarådes at ofre penge på det. Rummene var små og ubrugelige til skoleformål. Udgangen fra bygningen lå så tæt på sporvognsskinnerne i gaden, at det udgjorde en uhyggelig sikkerhedsrisiko for børnene, hvis de kom for hurtigt ud af døren, når det ringede ud. I nederste etage var gulvene rådne, hvilket bevirkede, at de »forperster luften i hele bygningen«. Taget var utæt og for dårligt til at det kunne repareres, og i tagetagen var gulvet livsfarligt, blandt andet fordi »et hul lige ud for trappeopgangen er dækket af en tynd måtte«. Ulrich anbefalede kort og godt, at hele bygningen blev revet ned og en ny opført på grunden. Imod denne løsning talte imidlertid, at en åben grøft, der løb bag ejendommen, ville være en »mindre behagelig nabo til en skolelegeplads, særlig i varme somre«. Arkitekt Dalls vurdering var samstemmende: »Hele hovedbygning-

gen er så forfalden, forbygget og gammel, at den må betegnes som fuldkommen moden til nedbrydning.«¹⁴ Dermed var man tilbage, hvor man var kommet fra. Og afgørelsen af skolespørgsmålet trak yderligere ud. Kritikerne holdt igen, og dertil kom, at Grænseforeningens økonomi på trods af en begyndende fremgang i medlemstallet ikke tillod store armbevægelser.¹⁵

Under hele dette forløb havde Grænseforeningens repræsentanter kun haft sporadisk forbindelse med kredsen i Slesvig by. Det gav anledning til frustrationer – ikke mindst i den lokalt stiftede skoleforening, der i sidste ende skulle stå som skolens driftsherre. Denne forening, Skoleforeningen for Slesvig og Omegn, var blevet dannet umiddelbart efter skolelovens ikrafttræden som en selvbestaltet og foreløbig forening med Christian Christiansen som formand og Jørgen Jørgensen som sekretær. Formanden var i øvrigt identisk med den Christiansen, der i sin tid havde stået i spidsen for foreningen Dannevirke. Peter Lassens tilbud om en formel opdeling af det politiske og det kulturelle arbejde var altså alligevel virkeliggjort. I oktober 1929 vågnede denne skoleforening op til dåd – først og fremmest på grund af utilfredshed med, at alle vigtige spørgsmål vedrørende skolen ikke blev drøftet med foreningen.¹⁶ På et medlemsmøde i januar 1930 var stemningen så ophidset, at Jørgen Jørgensen måtte nedlægge sit mandat som foreningens sekretær for ikke at komme i loyalitetskonflikt med sin arbejdsgiver i København. I stedet valgtes Peter Lassen som sekretær og tømrer Frederik Ilper til næstformand.¹⁷

Nu pressede Skoleforeningen for Slesvig og Omegn på over for Grænseforeningen. I midten af februar 1930 gik foreningen så vidt som til i en officiel henvendelse til Grænseforeningen at kræve formanden for Grænseforeningens Skole- og Bogudvalg, lektor Anders Diemer, fjernet, fordi han under flere besøg i Slesvig by kun havde konfereret med Peter Lassen og Jørgen Jørgensen og helt havde undladt at tage kontakt til Skoleforeningen.¹⁸ Foreningen truede ligefrem med, at der ikke ville blive anmeldt nogen børn til skolen, medmindre der kom en ny formand. For Diemer var en sådan desavouering i sig selv ubehagelig, men værre var imidlertid den negative signalværdi, truslen kunne få internt i Grænseforeningen, hvor der i forvejen ikke var mangel på skeptikere.¹⁹

Skoleplanerne blev naturligvis ikke opgivet. Men der skulle en »mægling« ved Grænseforeningens sekretær, oberst Jørgensen, og generalsekretær Jacob Kronika til, før kravet fra Skoleforeningen blev trukket tilbage. Som tidligere beskrevet havde de to en gang før været i Slesvig by for at banke kredsen dér på plads, nemlig under striden mellem Den slesvigske Forening for Gottorp Amt og foreningen Dannevirke i 1924. Dengang var

det ikke lykkedes at skabe orden i geledderne. Det gjorde det til gengæld nu. Men Skoleforeningen havde opnået, hvad der havde været hensigten med aktionen, nemlig at blive taget med på råd i skolespørgsmålet. Under Kronikas og oberst Jørgensens besøg i Slesvig by besigtigede man sammen forskellige bygninger, som imidlertid alle blev fundet uanvendelige til skoleformål. Og man var desuden enig om, at forholdene i Langestraße 33 trods alt var for dårlige til at huse skolen. Indstillingen til Grænseforeningen blev derfor, at der måtte bygges nyt. Til gengæld måtte slesvigerne indstille sig på en »prøvetid«, hvor skolen skulle have til huse i midlertidige lokaler.²⁰

Spørgsmålet blev endelig afgjort på sendemandsmødet i Svendborg i maj 1930. Her blev det meddelt, at Grænseforeningen havde besluttet sig for at købe en grund på Bismarckstraße.²¹ Men dermed var forhindringerne så langt fra overvundet. Den 3. juli 1930 afleverede Peter Lassen og Christian Christiansen Skoleforeningens andragende til myndighederne i Slesvig by med henvisning til, at der nu var anmeldt 14 børn til skolen. Myndighederne var tilsyneladende imødekommende; når sagen alligevel stødte på grund, skyldtes det dårlig forberedelse på dansk side. Allerede siden begyndelsen af året havde Grænseforeningen haft en kandidat til lærerstillingen på hånden, den 27-årige cand.theol. Svend Johannsen, der stammede fra Flensborg. Formentlig med upåklagelig hjemmel i lovgivningen blev der fra myndighedernes side nu peget på, at læreren skulle have en pædagogisk uddannelse af mindst to års varighed. Dermed var Svend Johannsen foreløbig ude af billedet som leder af skolen. Derudover forlangte myndighederne – hvad der vel i grunden også var rimeligt nok – garanti for, at skolen ville blive flyttet til bedre lokaler end det »brøstfældige« og ildelugtende hus på Langestraße, hvor skolen midlertidigt kunne få lov til at begynde. En sådan garanti mente myndighederne rimeligvis først forelå, når byggeriet af den nye skole var gået i gang.²²

Grænseforeningen var altså ikke uden skyld i, at sagen trak ud. I stedet for Svend Johannsen blev der nu antaget en ung sydslesviger med dansk lærereksamen ved navn Ernst Müller. Den 12. november 1930 forelå endelig myndighedernes tilladelse til oprettelsen af en dansk privatskole. På dette tidspunkt var alle nødvendige forberedelser på dansk side omsider faldet på plads. Allerede dagen efter kunne skolelokalet i Langestraße indvies ved en lille højtidelighed, hvor Peter Lassen rettede en tak til myndighederne for en smidig sagsbehandling. Dagen efter kl. 8.00 begyndte undervisningen af 16 elever, 11 piger og 5 drenge i alderen 6-14 år. Ernst Müller underviste i alle folkeskolefag undtagen gymnastik og sløjd, og Botilde Lund underviste pigerne i håndgerning.²³ Det er forbløffende, hvor stiltfærdigt planerne om skolen i Slesvig by blev modtaget i den grænsetyske

presse. Første gang den tyske offentlighed stiftede bekendtskab med skoleplanerne, var i *Schleswiger Nachrichten* den 24. maj 1930, hvor avisen på blot seks linjer refererede fra Grænseforeningens sendemandsmøde i Svendborg og meddelte, at foreningen havde købt en grund.²⁴ Fra avisens side blev der ikke knyttet nogen som helst kommentar til meddelelsen. Billedet var det samme, da avisen refererede fra årsmødet i Flensborg den 4. juni 1930. Her citerede *Schleswiger Nachrichten* repræsentanten fra Den slesvigske Forening for Gottorp Amt, Johs. Reese, for at have bekendtgjort oprettelsen af Skoleforeningen for Slesvig og Omegn.²⁵

Principielt havde altså hverken de lokale tyske myndigheder eller den grænsetyske presse noget at udsætte på den nye skole i Slesvig by. På trods af en nærmest traditionsbunden skepsis over for det danske arbejde i byen siden 1920'ernes begyndelse var det vel efterhånden blevet anerkendt, at der eksisterede et lille dansk mindretal i byen, som med rette kunne gøre krav på at føre et kulturelt og sprogligt liv. Anerkendelsen hang formentlig sammen med den almindelige grænsepolitiske afspænding i disse år, men den skyldtes utvivlsomt også, at den kreds, der holdt fast ved det danske, efterhånden var blevet så lille, at den umuligt kunne siges at udgøre nogen national fare for det omgivende samfund. Dette billede af almindelig accept ændrede sig imidlertid allerede i begyndelsen af 1931, da byggeriet på Bismarckstraße kom i gang, og – hvad der var nok så væsentligt – hvor det kom frem, at elevantallet var fordoblet.²⁶

En første stillingtagen findes i *Schleswiger Nachrichten* den 17. april 1931, hvor en nabo til skolegrunden harmfuldt berettede om håndværkernes fremadskridende arbejde: »Normalt er sådan noget ikke noget usædvanligt, og dog rammer hvert drønende hammerslag mod muren, hvert øksehug mod træerne som et piskesmæld. Min hånd knytter sig, og mit ansigt rødmer af vrede. Hvad foregår der egentlig her? Fremover skal dette urtyske land bære en skole, hvor der skal dyrkes dansk kultur, hvor *tyske* børn oplæres i dansk sprog og ånd, således at de kan blive hjælpere i virkeliggørelsen af danskernes mål. Forbandet være Versaillesfredens diktat, som vi kan takke for, at der kan konstrueres et mindretalsspørgsmål i en så tysk by som Slesvig [...] Med købet af 'Holsteinisches Haus', nu Slesvighus, fik den danske propaganda fast grund under fødderne; den greb om sig og benyttede sig blandt andet af den tyskskrevne danske avis og af grundlæggelsen af den danske børnehave. Og nu står vi over for et nyt afsnit. Byggeriet af den danske skole i Slesvig by skal være et nyt Dannevirke for danskerne, hvorfra de kan bedrive deres danske propaganda med større intensitet. Slesvigere, vær på vagt! Det er på høje tid, at der sættes bom for dette uvæsen [Treiben, forf.]. Byen Slesvig er tysk, og tysk skal den blive ved med at være.«²⁷



Grænseforeningen valgte i 1930 at bruge det stærkt forfaldne hus på Langegade 33 til skole, indtil en ny bygning kunne opføres. Efter at have besigtiget ejendommen vurderede Grænseforeningens forhenværende formand, Hjalmar Ulrich, at huset var så »brøstfældigt«, at det burde rives ned. Gulvene var rådne, hvilket kunne lugtes over hele huset, og i gården løb en åben grøft, som var en »mindre behagelig nabo til en skolelegeplads, særlig i varme somre«. Ikke desto mindre blev børnehaven boende i bygningen, da skolen i 1931 flyttede over i den nye bygning. Her ses børnehavens lidet indbydende rammer i 1931. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Artiklen var forsynet med en parentes, hvori bladet fralagde sig ansvaret for indholdet. Dette forbehold var reelt overflødigt, for allerede fire dage senere tog bladet selv stærkt kritisk stilling til skolespørgsmålet. Avisen hævdede, at eleverne for en stor dels vedkommende var tyske børn, som ellers skulle være gået en klasse om, eller som var så ubegavede, at de ellers ville

være kommet i den tyske hjælpeskole, kort sagt, »in der dänischen Schule ist alles willkommen«, mente *Schleswiger Nachrichten*.«²⁸

På bevægelsen i Slesvig by virkede denne anklage som benzin på et næsten udslukt bål. Ganske vist eksisterede foreningen Dannevirke ikke længere, men de modsætninger, der i sin tid havde fået bevægelsen i Slesvig by til at brække midt over, ulmede fortsat under overfladen. Nu brød de påny ud i lys lue: I slutningen af april holdt Skoleforeningen for Slesvig og Omegn generalforsamling, og her blev Den slesvigske Forening for Gottorp Amts repræsentanter, Peter Lassen og Johannes Reese, kort og godt stemt ud af bestyrelsen. For at gøre bruddet mellem Skoleforeningen og Den slesvigske Forening for Gottorp Amt definitivt blev der samtidig vedtaget en vedtægtsændring, hvorefter man som medlem af Skoleforeningen ikke også måtte være medlem af Den slesvigske Forening for Gottorp Amt. Dermed var fronterne trukket så skarpt op som aldrig før: Medlemmerne af den officielle mindretalsorganisation for Slesvig by var nu udelukket – om end ikke fra at få børnene i dansk skole – så dog alligevel fra at få indflydelse på skolearbejdet. Det kulturelle og det politiske mindretalsarbejde var igen delt i to konkurrerende foreninger.²⁹

Det er i dag ikke muligt at fastslå, i hvor høj grad der var sammenfald mellem medlemsskaren i den hedengangne forening Dannevirke og Skoleforeningen for Slesvig og Omegn – bortset fra formanden Chr. Christiansen. Men noget kunne tyde på, at det var de samme forhold, der fik vandene til at skilles. Af en liste fra april 1931 fremgår, at der var 35 tilmeldte elever i skolen. Af disse havde kun 12 dansk-klingende efternavne, som f.eks. Diedrichsen, Lassen, Clausen, Jansen og Jeppesen. To af disse 12 (Jeppesen) havde i øvrigt dansk statsborgerskab. Én elev havde svensk efternavn (Janson), mens 22 havde efternavne, der tydede på en anden afstamning end dansk eller nordisk. I den sidstnævnte gruppe hed børnene f.eks. Baumann, Kupisch, Zeider, Abraham, Beck, Nagel, Dentler. Fem børn i denne gruppe kom fra samme familie med efternavnet Rasnowski. Disse 22 var altså folk, der måtte have svært ved at identificere sig med Den slesvigske Forening for Gottorp Amts afstammingsretorik.³⁰

Under ingen omstændigheder er det meningen her at føre bevis for, at den ene gruppe var mere berettiget til dansk skolegang end den anden. Når navnene drages frem her, er det udelukkende for at pege på, at et flertal af forældrene til de børn, der besøgte den danske skole i Slesvig by, ikke levede op til Den slesvigske Forening for Gottorp Amt og Peter Lassens benhårde afstammingslinje – der i øvrigt netop brugte navnestof som argument for sydslesvigernes samhørighed med Danmark. I den kreds, der rent faktisk tog imod skolens kulturelle tilbud, var der højst 10 (d.v.s. under

en tredjedel), der kunne leve op til Den slesvigske Forening for Gottorp Amts ideal om den hjemstavnsbevidste »afstammingsdanser« med den slesvigske stambog i orden. Med sin rigide afstammingslinje formåede foreningen ganske enkelt ikke at varetage de folks interesser, der efter 1930 søgte ind i danskheden via skolen. Den nye splittelse blandt kredsen i Slesvig by skal formentlig ses i dette lys. Når der fra grænsetysk side offentligt blev skældt ud over, at størstedelen af forældrene til børnene i den danske skole i Slesvig by ikke var børn af danske forældre, var det en anklage, som Gottorpforeningen med sin afstammingslinje faktisk ikke kunne beskytte de pågældende familier imod, for også ifølge Gottorpforeningens principper måtte hovedparten af eleverne i den danske skole i Slesvig by nødvendigvis defineres som ikke-danske. Derfor måtte de folk, der følte tilknytningen til danskheden på anden måde end gennem blodet, nødvendigvis søge ly for de tyske angreb et andet sted end hos Peter Lassen. I øvrigt var hverken Jørgen Jørgensen eller Larsen Grøn blinde for den risiko, der gemte sig i navnestoffet. Larsen Grøn var f.eks. ikke begejstret for de fem børn med polsk efternavn. I hvert fald måtte Jørgen Jørgensen berolige ham. Der kunne ikke blive tale om en sløring af navnene på de lister, der blev sendt til Danmark: »De skal ikke være ked af de mange Rasnowskier; vi er glade ved dem. Når den tyske skoleråd kan anerkende dem til den danske skole og rektorerne kan omskole dem, så kan vi også kun og har pligt til at tage imod dem. Hvis navnene skulle forandres, så var der også mange af de gode danske mennesker hjemme, der skulle have navneforandring.«³¹

Om det var denne splid i de danske rækker, der åbnede en breche for nye tyske angreb, kan ikke siges med sikkerhed. Bombardementet blev i hvert fald fortsat med fornyet styrke. I en stort opsat erklæring i *Schleswiger Nachrichten* den 21. maj 1931 tog 13 personer af byens åndelige elite, det vil sige samtlige præster, folkeskoleledere samt rektoren ved *Domschule* i Slesvig by, afstand fra »den danske skolepropaganda«. Underskriverne var forargede over, at skolen nu havde mere end 30 børn, og påstod, at det for størstedelens vedkommende drejede sig om børn med tysk modersmål og tyske forældre. Erklæringen fortsatte: »Det tyske fædrelands nød udnyttes af en forening inden for vort nabofolk – som vi altid har skattet højt og med hvilket vi har stået i en glædelig kulturudveksling, en stamme- og trosbeslægtet nabo – til at foregøgle en dansk befolkning i den tyske by Slesvig og bruge den til propaganda for dens mål. Dette er uret for Gud og mennesker og må engang hævne sig på dem, der misbruger fattige folks nød, og som sår tvendragtens sæd i vort splittede folk. Vi er også fast overbeviste om, at det danske folks flertal, hvis det var klar over denne kendsgerning, ikke ville billige denne fremgangsmåde.«³²

Angrebet blev straks imødegået i *Flensborg Avis*, hvor opråbet blev spiddet med det ironiske prædikat »et kulturdokument«. Avisen bestred, at der var blevet bedrevet propaganda i byen. Skolen havde kun optaget de børn, hvis forældre af fri vilje havde anmeldt dem, forsikrede avisen, som altså ensidigt lændede sig op ad skoleordningens tilsikring af den enkeltes ret til frit at bekende sig til mindretallet. *Flensborg Avis* mindede i øvrigt de 13 lærere og præster om, at de danske stemmetal i Slesvig by havde været næsten uforandrede siden 1920, hvorfor der ikke kunne være noget mærkeligt i, at »100 vælgere kan sende 30 børn i skole«. *Flensborg Avis* slog derudover på følelserne: »En eneste lille dansk skole har omsider kunnet indrettes efter 1920, og det eneste lam vil de herrer, som råder over alle byens kirker og skoler, nu helst have taget fra det danske mindretal.« Til sidst forsvarede avisen sig ved at pege på forholdene i Nordslesvig: »De [13 herrer, forf.] kan vel ikke i ramme alvor ville påstå, at en dansk skole i Slesvig by skulle være mindre berettiget end en tysk skole i Sommersted, og alligevel er der ingen danske præster eller lærere i Nordslesvig, som har gjort forsøg på at brændemærke den tyske skole i of-fentligheden. Dette har været forbeholdt den tyske side.«³³

I den danske presse blev »kulturdokumentet« fra Slesvig by modtaget med en storm af forargelse, der lagde sig i tråd med argumentationen i *Flensborg Avis*. I juni 1931 blev ordskiftet mellem de 13 tyske præster og skoleledere på den ene side og den danske opinion på den anden forstærket. I et nyt opråb i *Schleswiger Nachrichten* den 16. juni 1931 affærdigede de 13 den danske pressestorm, som de mente nu »fuldstændig [har] forladt saglighedens grund«. De 13 havde noteret sig, at de danske blade blot havde kaldt opråbet for en krænkelse af mindretalsretten, det vil sige af den enkeltes ret til frit at bekende sig til mindretallet. De 13 fortsatte: »Intet har ligget os fjernere end et angreb på mindretalsretten, som vi jo også gør krav på for tyskerne i Nordslesvig.« De 13 præster og skoleledere var dog ikke helt så fordomsfrie, som de gerne ville give indtryk af. Det nye opråb fortsatte: »Men der består dog en vældig forskel mellem den gamle hjemstavnsgroede tyskhed i Nordslesvig, som kun ville hævde sig, og 'danskheden' i Slesvig by, som skal kaldes til live med kunstige midler i en befolkning, der indtil for kort tid siden ikke opviste bare de ringeste spor af dansk sindelag. Ydre fordele, ikke indre overbevisning – det har medlemmer af den danske forening selv indrømmet over for os – har foranlediget ellers tysksindede folk til at lade sig optage i Den slesvigske Forening, og ydre fordele har også foranlediget de allerfleste mennesker til at anmelde deres børn til den danske skole.«³⁴

Det har ikke været muligt at fastslå, hvor længe spliden mellem Gottorpforeningen og Skoleforeningen for Slesvig og Omegn fortsatte. Muligvis

blev den aldrig overvundet, førend det tyske krigsnederlag i 1945 vendte op og ned på mindretallets generelle situation. Noget tyder imidlertid på, at Gottorpforeningen efterhånden fuldstændig mistede sin betydning. Fra midten af 1930'erne blev livstegnene fra foreningen svagere og svagere. En tid lang beholdt Peter Lassen den symbolske platform, som *Südschleswigsche Flugschriften* trods alt udgjorde. Her kunne han fortsat holde afstammings- og hjemstavnsargumentationen i kog. Men kun på et teoretisk plan. Det første nummer efter angrebene på skolen i Slesvig by vidnede om, i hvor høj grad denne argumentation var løsrevet fra den sydslesvigske virkelighed. I en længere gennemgang af opråbet forsøgte Peter Lassen sætning for sætning at pille de tyske argumenter fra hinanden – tilsyneladende helt uden skelen til, at hovedparten af de danske skolebørn havde efternavne der tydede på en anden afstamning end dansk: På trods af dette forhold irettesatte Peter Lassen de 13 lærde for deres påstand om, at det var tyske børn med tysk sprog, der besøgte den danske skole. »Efter det ovenfor anførte må det være klart, at der i stedet for *børn med tysk modersmål af tyske forældre* bør stå *børn med fortysket modersmål af fortyskede forældre*. Hvis sætningen havde været affattet således, ville den ikke have behøvet nogen imødegåelse«, ræsonnerede Peter Lassen helt i overensstemmelse med sin og Dannevirkemændenes argumentation – men ikke desto mindre i modstrid med de faktiske forhold på Grænseforeningens skole i Slesvig by.³⁵

Grænseforeningens beslutning om at bygge nyt var særdeles dristig. Udgifterne løb op i 70.000 kr., som Grænseforeningen delvis måtte låne sig til. Da bygningen stod færdig, manglede der endnu 25.000 kr.³⁶ Senere på året lykkedes det at få et tilskud fra den danske stat på 30.000 kr. Bevillingen måtte naturligvis af hensyn til tyske reaktioner være uofficiel, og det var første og sidste gang i mellemkrigstiden, at den danske stat gik med til at støtte det danske arbejde syd for den forhenværende zone II.³⁷ Byggeriet begyndte den 8. april 1931. Ifølge planen skulle bygningen rumme en børnehave til 24 børn og en skole med lige så mange. Der skulle være sløjdsal, en læsesal og lejligheder til læreren og børnehavelærerinden. Mens byggeriet stod på, steg interessen for skolen. I stedet for 24 børn hvert sted var der ved indvielsen den 17. oktober 1931 omkring 40 børn i hver afdeling.³⁸ I de følgende år fortsatte den markante tilgang. Verdenskrisen og de håbløse sociale og politiske konjunkturer i Weimarrepublikkens sidste år var medvirkende til stigningen i efterspørgslen på det danske skoletilbud. I skoleåret 1932-33 var der 60 elever, hvilket gjorde det nødvendigt med en større tilbygning.³⁹

For det danske Sydslesvigarbejde blev oprettelsen af den første danske privatskole uden for den forhenværende afstemningszone II et vendepunkt.



Byggeriet af privatskolen i Bismarckstraße i Slesvig fik interessen for skolen til at vokse. Oprindeligt var bygningen beregnet til 24 elever og 24 børnehavebørn. Allerede inden bygningen stod færdig den 17. oktober 1931, var der tilmeldt 40 børn i hver afdeling. Den store tilstrømning vakte forargelse i Slesvig by, hvor byens 13 skoleledere og præster gik til angreb mod dette danske fremstød. Det var afslutningen på den periode med afspænding mellem mindretallet og de tyske myndigheder, som havde præget årene forud. Fra nu af tog spændingen kun til. Her er vi til rejsegilde den 17. juni 1931. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Med skolen i Slesvig by havde Dannevirkemændene ikke blot fået opfyldt et længe næret ønske om at forstrække bevægelsen med en kulturel håndsrækning. Skolebygningen i byen ved Slien kunne også bruges i agitationsøjemed i Danmark. I Dannevirkemændenes nationale genrejsningsprojekt kunne skolen bruges som vidnesbyrd om, at der gennem frembringelsen af dansk vilje og samling om et fælles mål kunne skabes fremgang for danskheden – selv i egne, hvor danskheden forlængst var blevet fortrængt. For Dannevirkemændene rummede byggeriet af en dansk privatskole i Slesvig by både referencer til fortiden og til fremtiden, hvilket for eksempel kom til udtryk i Vilhelm la Cours meddelelse om indvielsesfesten i *Grænsevagten*. Den var et forvarsel om de kampe, der ventede: »Vi har vist vore farver nede ved Slien, og vi agter ikke at lade os fordrive herfra for anden gang!«⁴⁰

25. Ligaen D.D.D. som Grænseforeningens problem

Ligaens forcerede agitation i begyndelsen af 1930'erne påkaldte sig opmærksomhed i Grænseforeningen og i de øvrige grænselandsengagerede kredse i Danmark. I begyndelsen af 1931 gjorde et af Ligaens fremtrædende medlemmer, provst Glahn, reklame for arbejdet i *Nationaltidende*, hvor han blandt andet omtalte de »forbløffende danske fremskridt« syd for grænsen og opfordrede avisens læsere til at støtte Aktionsudvalgets arbejde med *Südschleswigsche Flugschriften*. I et tidligere kapitel har vi hørt, hvordan en reklameoffensiv fra Ligaens side virkede aldeles ødelæggende på P.C. Larsen Grøns og Jørgen Jørgensens hvervearbejde i Holbæk Amt. Det var netop denne artikel i *Nationaltidende*, der gjorde udslaget.

Også i det danske udenrigsministerium fulgte man udviklingen i Ligaen. I en indberetning tog konsul Neergaard-Møller i Flensborg skarpt afstand fra Glahns reklameartikel. Ifølge konsulen var der aldeles ikke tale om noget dansk fremstød eller nogen »ny dansk fremmarch mod syd« som hævdet af Glahn. Provst Glahns oplysninger havde intet hold i virkeligheden, mente konsulen, som fandt Glahns agitation både utilbørlig og farlig, fordi den slog plat på den spæde begyndelse, der nu var gjort i det sydlige Sydslesvig. Konsulen mente, at spørgsmålet om frem- eller tilbagegang for danskheden i Sydslesvig altid måtte omtales meget varsomt – ikke mindst fordi overdrivelser som provst Glahns meget vel kunne give bagslag. Hvor nemt noget sådant kunne ske, fandt Neergaard-Møller illustreret derved, at den preussiske landdagsmand og forhenværende regeringspræsident i Slesvig, Dr. Johannsen, under nylige budgetforhandlinger i det preussiske indenrigsministerium havde anmodet om økonomisk støtte til at dæmme op for den danske propaganda, som ifølge Johannsen ikke længere begrænsede sig til Flensborg, men nu også bredte sig som aldrig før i Slesvig by.¹

Konsul Neergaard-Møller kunne ikke vide, at provst Glahns reklamefremstød i den danske presse kun var en lille forsmag på, hvad der var i vente. I foråret 1931 gennemførte Ligaen en større foredragsturné i Jylland. I alt besøgte foreningen 10 byer, begyndende i Aalborg den 13. april og sluttende i Kolding den 23. april. Undervejs nåede foredragsrækken den 19. april pastor N.F.S. Dahls hjemby Horsens. Ved samtlige arrangementer talte pastor Dahl og folkemindesamler Andreas Lorenzen. Sidst-

nævnte berettede om sine oplevelser som rejsesekretær i Gottorp Amt. Ved møderne i Viborg og Horsens talte desuden Viggo Julius von Holstein Rathlou.²

Det var naturligvis Ligaens nye engagement i det konkrete arbejde i det sydlige Sydslesvig, der stod i centrum for møderne. Tilsyneladende holdt talerne sig ikke tilbage med at tage deres del af æren for danskhedens fremgang i disse egne. Og man veg heller ikke tilbage for at fremhæve Ligaens frugtbare samarbejde med Grænseforeningen. I det hele taget var møderne præget af en god portion optimisme og angrebslyst, hvilket formentlig ikke mindst var tilfældet ved de møder, hvor den temperamentsfulde von Holstein Rathlou gæstede optrådte. Således bemærkede f.eks. *Horsens Folkeblad*, at der i løbet af mødet i pastor Dahls hjemby var faldet »meget aggressive udtalelser«. Avisen hæftede sig navnlig ved, at talerne havde ledsaget disse udtalelser med udførlige beskrivelser af, hvad de kaldte for »et omfattende nationalt vårbrud i Sydslesvig«. Også mødet i Aalborg, hvor von Holstein Rathlou ikke var med, sørgede for overskrifter i pressen.³

Allerede den 25. april 1931 tog *Nationaltidende* under overskriften »Besværlige venner« afstand fra de udtalelser, der var faldet på Ligaens møder. Overskriften dækkede ret præcist bladets stilling til sagen: Det, som avisen tog afstand fra, var ikke Ligaens mål, men derimod foreningens arbejdsform og sprogbrug. I Sydslesvigarbejdet var Ligaens folk måske nok besværlige; men derfor var de nu alligevel *venner*.⁴ Fem dage senere forsvarede pastor Dahl sig imod angrebene i en ny artikel i *Nationaltidende*: De eneste, som kunne tænkes at have taget anstød af udtalelserne på møderne, mente pastor Dahl, måtte være Aabenraa-folkene, det vil sige »dem, som i 1920 holdt på, at vi skulle have så lidt som muligt af vort gamle grænseland«. Han stod derfor uforstående overfor, at en gammel ven og allieret som *Nationaltidende*, der også havde argumenteret for, at Danmark skulle have taget *mere* i 1920, var faldet Ligaen i ryggen: »Skal vi virkelig kaldes *besværlige venner*, fordi vi viser rent flag og giver udtryk for dette håb? Hvad skal man så sige om dem, som nok vil støtte dansk kultur i Sydslesvig og fremhjelpe dansk sprog, men samtidig siger: 'Vi vil ikke have nogen genforening med jer dernede, og kommer der atter en mulighed for, at I kan blive genforenet med moderlandet, vil vi sige nej og lukke døren i for næsen af jer!' Har man ikke ret til at kalde dem, der taler således, *falske venner*?«, spurgte pastor Dahl. Han fastholdt, at han under møderne stærkt havde betonet, at Ligaen kun stræbte efter at vinde Sydslesvig »ad fredelig og folkeretlig vej« og naturligvis ikke ved hjælp af krig – en indrømmelse som i betragtning af Danmarks militære styrke måtte betegnes som for-

holdsmæssigt omkostningsfri. Pastor Dahl fortsatte: »Men vi håber, at målet skal nås, selv om vi ikke ved, på hvilken måde, det skal ske.« På baggrund af Andreas Lorenzens oplysninger om det udvidede danske skolearbejde i Sydslesvig havde pastor Dahl ikke sagt andet, end at der var tale om »en grotid for danskheden i Sydslesvig«. I den forbindelse havde han trukket en parallel til situationen i Nordslesvig i første halvdel af 1800-tallet, hvor der også havde været tale om fremgang for danskheden. Både dengang i Nordslesvig og nu i Sydslesvig var der tale om »en grotid, som det er på marken ved forårstid, med de fremmyldrende spæde spirer; hvad det skal blive til, må fremtiden vise«, havde pastor Dahl sagt.

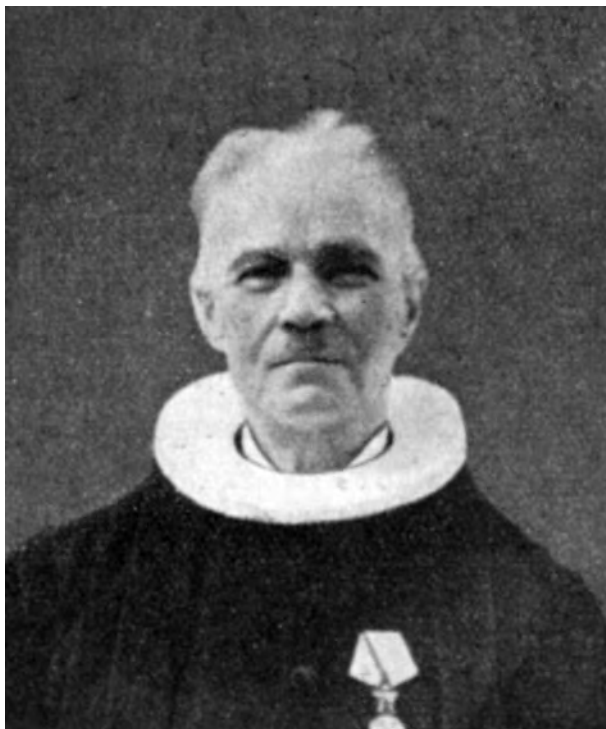
Det var netop spørgsmålet om *fremtiden*, der var det springende punkt. Efter at Ligaen var trådt i forbindelse med Peter Lassen og Den slesvigske Forening for Gottorp Amt, var der ikke længere nogen principiel forskel mellem Ligaens og Grænseforeningens praktiske arbejde i Sydslesvig. Forskellen lå alene i agitationen i Danmark: Ligaen *insisterede* på retten til åbent at spekulere i fremtiden – også i vurderingen af udviklingen i Sydslesvig. I Ligaen ville man have lov til at udtrykke glæde over fremgang for danskheden i Sydslesvig, og man ville heller ikke undlade at skilte med, at fremgang nødvendigvis var et skridt hen imod målet. Den slags var Grænseforeningen og mindretalsledelsen i Flensborg holdt op med af politiske grunde efter 1923. Men når Ligaen vedvarende slog på, at udviklingen i Sydslesvig pegede i retning af grænserevision, tvang det Grænseforeningen og mindretalsledelsen i Flensborg til at præcisere, at fremgangen *slut ikke* pegede frem mod noget mål, eller i hvert fald ikke frem mod det mål, som Ligaen D.D.D. forfulgte. Det kunne give alvorlige troværdighedsproblemer. Siden 1923/24 havde Grænseforeningen, når den var kommet under anklage for grænserevisionistiske tilbøjeligheder, dækket sig ind under, at foreningen ikke forfulgte andre mål end det at træde til med støtte dér, hvor der blev ytret ønske om det. Men i den konkrete situation, hvor Ligaen D.D.D. pyntede sig med frugterne af Grænseforeningens arbejde og hyldede samarbejdet med Grænseforeningens mænd, kunne Grænseforeningen ikke nøjes med at give standardsvar.

I første omgang parerede *Nationaltidende* N.F.S. Dahls gensvar ved at knytte et par redaktionelle bemærkninger til det. Om fortiden var avisen enig med Ligaen: I 1919-1920 havde også *Nationaltidende* kæmpet for zone III's ret til en afstemning. Men dette synspunkt måtte ikke dække for den kendsgerning, at en afstemning i zone III ikke ville have givet noget dansk flertal. Dette måtte man bøje sig for, mente *Nationaltidende*, og derfor var det ikke rimeligt, når pastor Dahl henregnede avisen blandt dem, der i afstemningskampen ville have mindst muligt af Sydslesvig hjem. Med hen-

syn til *fremtiden* fulgte *Nationaltidende* helt den linje, som Flensborgdanskheden og Grænseforeningen stod på, hvilket var ensbetydende med, at man *slet ikke* indlod sig på dette spørgsmål. Avisen tog desuden afstand fra Ligaens arbejdsform: »Efter vor mening kan en national forening, der stiller sig en *hovedopgave*, hvorom dens ledere selv udtaler, at den ikke ved, på hvilken måde, den skal løses, ikke siges at gavne virkelige og varige interesser.«⁵ For *Nationaltidende* var Ligaen »besværlige venner«, det vil sige folk, der havde hjertet på rette sted, men som ikke evnede at gavne sagen. En så tvetydig læggen afstand til Ligaen kunne *Nationaltidende* måske slippe afsted med. For Grænseforeningen blev det – som vi nu skal se – noget vanskeligere.

En af deltagerne ved mødet i Ålborg, forfatteren P. Lauritsen, blev tilsyneladende så ilde berørt over de dér faldne udtalelser, at han følte sig foranlediget til at berette om det i Aabenraa-avisen *Hejmdal*. På den måde var han sikker på, at sagen ikke ville blive fejtet ind under gulvtæppet. Lauritsen advarede imod det farlige i at tilstræbe Sydslesvigs forening med Danmark som et statspolitisk mål. Når Ligaen åbent forfulgte dette mål, var foreningen med til at give »visse tyske kredse både tilskyndelse og tillige moralsk berettigelse til at virke for Nordslesvigs genafståelse til Tyskland ud fra den historiske begrundelse, at Sønderjylland ikke må deles«. Lauritsen berettede om et lignende møde, som han havde overværet i Aalborg året forinden. Dengang havde Dahl endnu fulgt Ligaens gamle dommedagsprofetiske kurs. Han havde nøjedes med at fremsætte »en række mærkelige påstande om den vege og matte danskhed, som ikke turde tage hele Sønderjylland til Ejderen«, huskede Lauritsen. Denne gang, altså i 1931, var pastor Dahl gået langt videre. Blandt andet havde han opkastet det spørgsmål, om D.D.D. overhovedet var i modsætning til Grænseforeningen, og han havde oven i købet besvaret spørgsmålet *benægtende*. Ifølge P. Lauritsen havde Dahl forklaret, at Grænseforeningen var bundet af statens årlige kulturbevilling til Sydslesvig og tilladelsen til Dybbøl-Dagen. I øvrigt havde Dahl karakteriseret Grænseforeningen som en slags pædagogisk forberedelsesforening, hvor masserne kunne modtage den første skoling, inden de var klar til at rykke op i Ligaen, hvor man opererede med »det større mål, som sættes af D.D.D.« Sluttelig havde pastor Dahl givet den opsigtsvækkende oplysning, at de fleste af Grænseforeningens ledende mænd var medlemmer af D.D.D.«, refererede P. Lauritsen.

I sin artikel i *Hejmdal* krævede P. Lauritsen afklaring: »Det vil efter pastor Dahls fremstilling i virkeligheden sige, at alle de mange ejderfarvede elementer, som var med til at oprette Grænseforeningen, ganske vist virker loyalt nok indenfor foreningen, men søger udenfor denne gennem D.D.D.



Pastor N.F.S. Dahl (1867-1935) afløste oberstløjtnant Jenssen-Tusch på formandsposten i Ligaen D.D.D. ved dennes død i 1922. Dahl fastholdt ubøjeeligt stilen med at udtrykke håb om Sydslesvigs genforening med Danmark. I de sene 1920'ere, hvor udsigterne til at få kravet opfyldt måtte synes minimale, fik Dahls argumentation en desperat tone. Ved flere lejligheder lod Dahl ligefrem dødsklapperne ringe over det danske folk, fordi det ikke sluttede op om Ligaen. Den slags agitation virkede formentlig imod sin hensigt. Kort før Dahls naturlige afgang fra posten nåede Ligaen bunden med 1400 medlemmer. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

at fremme deres yderligere formål om en sydligere grænse. Dette er både farligt og utilbørligt.« Derfor måtte der ske ét af to, forlangte Lauritsen: Enten måtte Grænseforeningen tage afstand fra Ligaen, eller også måtte de pågældende medlemmer melde sig ud af Ligaen. »I modsat fald kan den danske stat ikke i længden opretholde kulturbevillingen eller give tilladelse til Dybbøl-Dagen. Jeg afventer Grænseforeningens redegørelse for dette forhold, som nu ikke længere kan skjules.«⁶

Referaterne i de danske aviser og i særdeleshed P. Lauritsens ovennævnte artikel vakte naturligvis også opmærksomhed i den grænsetyske presse. *Flensburger Nachrichten* aftrykte hele Lauritsens beretning i en udførlig artikel

den 24. april 1931 og hævdede, at Ligaens møder havde vakt »peinliches Aufersehen« i den danske grænsepresse.⁷

De beskyldninger mod Grænseforeningen, der var kernen i P. Lauritsens artikel, forsøgte rektor H.P. Hansen i første omgang at afværge i *Aalborg Stiftstidende* den 30. april 1931. Artiklen var udformet som et interview med formanden, men var i virkeligheden fra ende til anden forfattet af ham selv.⁸ Rektor H.P. Hansens svar blev netop et standardsvar. Omhyggeligt undgik han at komme ind på kernen i sagen, nemlig spørgsmålet om, hvorvidt foreningens arbejde, således som det var blevet hævdet af Ligaen, var styret af ønsket om grænserevision. Det eneste, rektor H.P. Hansen tog afstand fra, var *det uheldige* og *det skadelige* i Ligaens argumentation.

Som indledning til interviewet tog *Aalborg Stiftstidende* – det vil sige rektor H.P. Hansen selv – afstand fra P. Lauritsens beskyldninger, som avisen fandt overflødige i betragtning af »hele Grænseforeningens stilling«. Eftersom det netop var denne stilling, der var draget i tvivl, var det et forholdsvis svagt argument. Inde i selve interviewet understregede Grænseforeningens formand, at foreningen »i et og alt« arbejdede på samme grundlag som de danske sydslesvigere og *Flensborg Avis*, og han henviste derfor til avisens stillingtagen til udtalelserne på Ligaens møder. Heri hed det, refererede rektor H.P. Hansen, at det danske mindretal med alle dets organisationer og foreninger gang på gang havde fastslået sin statslige loyalitet. Ifølge *Flensborg Avis* arbejdede det danske mindretal på at »værne og styrke« dansk sprog og folkeliv, ikke på at flytte grænsen: »De [danske sydslesvigere, forf.] vil være et værn for grænsen«, havde *Flensborg Avis* skrevet, og dette standpunkt var også Grænseforeningens, forklarede rektor H.P. Hansen. På spørgsmålet om, hvorvidt det var rigtigt, at de fleste af Grænseforeningens ledende mænd også var medlem af Ligaen D.D.D., svarede rektor H.P. Hansen: »Ganske hen i vejret. Selv er jeg ikke medlem af D.D.D. og har aldrig været det. Om de allerfleste af vore 37 hovedstyrelsesmedlemmer, deriblandt begge næstformænd, dr.med. Harsløf og gårdejer Peter Grau, ved jeg positivt det samme.«

Helt turde formanden ikke udelukke, at der i hovedstyrelsen sad personer, der også var medlem af D.D.D., men eftersom man i Grænseforeningen ikke kunne undersøge medlemmerne på hjerter og nyrer, var det en risiko, man måtte leve med.⁹ I et senere brev til Ernst Christiansen måtte rektor H.P. Hansen imidlertid indrømme, at han rent faktisk *havde* kendskab til, at »nogle ganske enkelte af vore gode mænd« også var medlem af Ligaen. Det ville næppe være muligt at få dem til at melde sig ud, mente formanden: »Det må, synes jeg, blive deres private sag.«¹⁰

På trods af den megen negative omtale blev Ligaens foredragsturné i

foråret 1931 en succes. Konkret kunne det mærkes på pastor Dahls indsamling af 100-kroners-bidrag, der som tidligere nævnt netop accelerede mærkbart henover sommeren. Utvivlsomt var der tale om sympatitilkendegivelser, der var fremkaldt af angrebene. Også Holstein Rathlou vurderede resultatet positivt – om ikke andet så i det mindste af den grund, at »vore modstandere [tyskerne, forf.] samt de lunkne og valne, de fejge og forsigtige har [...] fået frygteligt ondt i maven«. Den slags passede den stridbare Holstein Rathlou glimrende. I maj-nummeret af *Thyras Vold* gik han til skarpt modangreb mod anklagerne: »Var det da så stærk en kost, vi bød de svage maver?« spurgte han udfordrende. Den mest moderate af talerne havde været Andreas Lorenzen, mente han. Og alligevel var det netop Lorensens beretning om de blomstrende forhold i Sydslesvig, der havde vakt forargelse: »Han gav nemlig gennem sine personlige oplevelser udtryk for den kendsgerning, at noget så modbydeligt som en livskraftig og vågnende danskhed i det forrådte Sydslesvig virkelig var sandhed«, ironiserede Holstein Rathlou. En sådan vågnende danskhed var nemlig i strid med »1920-sejrherrerens doktriner« om, at danskheden syd for Skelbækken begrænsede sig til en lille koloni i Flensborg og »at Sydslesvig var helt tysk«. Det var dette, der havde fået »den ualmindeligt vellykkede patriot P. Lauritsen« til at kræve, at Grænseforeningens medlemmer omgående meldte sig ud af Ligaen, hvis ikke statstilskuddet til mindretallet i Flensborg skulle inddrages.

Den kritik, der var haglet ned over Ligaen, fandt Holstein Rathlou, lå »under diskussions-lavmålet«. Det eneste, der var værd at beskæftige sig med, var den kritik, der havde lydt fra *Flensborg Avis*. Den var imidlertid taktisk betinget, mente Holstein Rathlou, og skulle derfor ikke tages alt for højtideligt. Avisen var moralsk og økonomisk afhængig af de kredse, der stod regeringen, Grænseforeningen og H.P. Hanssen nær, og var derfor nødt til at være yderst varsom med at udtale sig om forhold, der berørte dansk-tysk politik. Men ikke desto mindre, hævdede Holstein Rathlou, var der mange i Sydslesvig, der havde været glade for, at »der endnu var nogen der sagde, at de betragtede Skelbæk-grænsen som et misgreb og en usalig grænse, og som ville blive ved med at hjælpe de forrådte landsmænd i deres kamp for at bevare, fæstne og udbrede danskheden i Sydslesvig«.

Holstein Rathlou fortsatte med at henvise til Marcus Rubins påstand fra 1911 om, at det kun var tåber og folk uden indflydelse, der havde håbet på Sønderjyllands genforening. Siden da havde Første Verdenskrig gjort denne påstand eftertrykkeligt til skamme, selvom det efter krigen kun var lykkedes at få halvdelen af Sønderjylland hjem. Ikke desto mindre var det »tåberne«, der havde fået ret, hævdede Holstein Rathlou, og kunne

man da fortænke de selvsamme »tåber« i at stå fast – ikke mindst på et tidspunkt, hvor en ny verdenskrig truede?: »Er det da så forfærdeligt, om vi nu inden det 20. århundredes anden verdenskrig bærer os en smule sømmeligere og værdigere ad? Vi mener: Det er tåberne og de uvidende, der tvivler på danskheden og dens genopvågningen i Sydslesvig.«¹¹

Røret om Ligaens foredragsturné blev fortsat fulgt nøje af det danske udenrigsministerium. Her måtte påstandene om sammenfaldet mellem Ligaens og Grænseforeningens arbejdsgrundlag, mål og personkreds naturligvis give anledning til løftede øjenbryn, og det var karakteristisk for situationen, at man i Udenrigsministeriet lagde bevisbyrden over på Grænseforeningen. Det var *Grænseforeningen*, der skulle rense sig for påstanden om grænserevisionisme – og det vel at mærke på trods af, at det ikke var Grænseforeningen, der havde trådt ved siden af. I Udenrigsministeriet var man tilsyneladende ikke tilfredsstillet ved rektor H.P. Hansens selvscenearter interview i *Aalborg Stiftstidende*. Under hånden blev formanden derfor opfordret til at benytte det forestående sendemandsmøde i Kolding den 15.-16. maj 1931 til at lægge yderligere afstand til Ligaen og dens målsætning.¹²

At rektor H.P. Hansen som Grænseforeningens formand skulle tage afstand fra Ligaen var én sag. Det havde han allerede gjort i sit interview i *Aalborg Stiftstidende*, uden at det tilsyneladende havde tilfredsstillet Udenrigsministeriet. En yderligere afstandtagen måtte nødvendigvis betyde, at Grænseforeningens formand tog stilling til selve kernen i sagen, nemlig spørgsmålet om, hvorvidt man i foreningen anså 1920-grænsen for at *ligge fast*. Et entydigt svar ville formanden ikke kunne slippe afsted med, hverken til den ene eller til den anden side, fordi det enten ville føre til et brud – enten på de indre linjer eller i forholdet til Christiansborg.

Det var ikke første gang, Grænseforeningen gav udtryk for *anerkendelse* af 1920-grænsen. Men anerkendelsen havde altid været formuleret elastisk, det vil sige som en anerkendelse af grænsedragningen som »en kendsgerning«, som man »med alle lovlige midler« arbejdede ud fra eller som et »udtryk for det danske folks vilje«. En uelastisk og uforbeholden positiv anerkendelse af grænsen som en retfærdig, en fornuftig, en varig eller blot en rimelig afgørelse, havde Grænseforeningens ledelse hidtil aldrig fået over læberne. Sendemandsmødet i Kolding var det tætteste, Dannevirke-mændene i Grænseforeningen i mellemkrigsårene kom på at sige det usigelige. Og det var Ligaens skyld, at man var kommet i den kattepine.

Der findes adskillige avisreferater af rektor H.P. Hansens beretning ved sendemandsmødet i Kolding, og de fleste af dem er nærmest enslydende på de punkter, der berører spørgsmålet om forholdet til Ligaen og til 1920-

grænsen. Ifølge *Hejmdal*, *Jydske Tidende* og *Berlingske Tidende* udtalte formanden om grundlaget for Grænseforeningens arbejde,

»at arbejdet selvfølgelig, ligesom de danske sydslesvigeres arbejde, hviler på en uforbeholden anerkendelse af de statslige forhold, som grænsen af 1920 skabte. Denne grænse er sat efter det danske folks vilje. Det forpligter nu os alle.«¹³

Ikke mindst ordene »uforbeholden anerkendelse« var bemærkelsesværdige, fordi de indeholdt en forpligtelse, som Grænseforeningen senere ville kunne blive hængt op på. En sådan forpligtende erklæring kunne på ingen måde siges at være dækkende for samtlige hovedstyrelsesmedlemmers stilling til 1920-grænsen. Dannevirkemændenes synspunkt var i hvert fald ikke tilgodeset. At rektor H.P. Hansen havde strakt sig meget længere, end han nogensinde af egen kraft ville have gjort, tyder også det officielle referat i *Grænsevagtens* maj-nummer på. Her var nogle af de mest kategoriske udtryk sløjftet. Ordet »selvfølgelig« var erstattet af »nødvendigvis«, hvilket pegede mere i retning *tvunget af omstændighederne*, og de centrale ord »uforbeholden anerkendelse« var taget helt ud. Om disse ikke ubetydelige ændringer af talen skyldtes redaktøren af *Grænsevagten*, Vilhelm la Cour, eller var et udtryk for, at rektor H.P. Hansen havde fortrudt sine ord, er ikke muligt at opklare. Ifølge *Grænsevagten* havde rektor H.P. Hansen udtalt om grundlaget for arbejdet,

»at dette *nødvendigvis* måtte hvile på de statslige forhold, der blev skabt i 1920. Grænsen er sat efter det danske folks vilje, og denne omstændighed forpligter os nu alle, uanset den stilling, vi i 1920 indtog til spørgsmålet.«¹⁴

Set fra Ligaens synspunkt var sådanne manøvrer taktisk ordkløveri. I juni-nummeret af *Thyras Vold* forsvarede pastor Dahl sig mod Grænseforeningens forsøg på at stemple Ligaen som uansvarlig for derigennem at forsøge at fremstå som ansvarlig. Blandt andet henviste Ligaens formand til den diskussion, der havde fulgt rektor H.P. Hansens beretning i Kolding, og som ikke var blevet refereret nogen steder. Ifølge pastor Dahl havde sendemand pastor Smith, Øsby, manet til mere varsomhed i kritikken af Ligaen D.D.D. ud fra den begrundelse, at Ligaen og Grænseforeningen »trods forskel i udtryk« var besjælet af »samme historiens vingeslag, der giver vort arbejde dybde og kærlighed«. Pastor Dahl sluttede sin artikel med at fastholde, at Ligaen fortsat ville være loyal over for Grænseforeningen, for

»trods alt vil jeg vægre mig ved at tro, at Grænseforeningen ikke fremdeles vil kunne synge sammen med os: Sønderjylland vundet, det er kampens mål!«¹⁵

Således endte sagen om Ligaens jyske foredragsturné og forholdet til Grænseforeningen. For Ligaen repræsenterede sagen afslutningen på det hamskifte fra en ren politisk protestforening til et støtteforetagende til fordel for arbejdet i det sydlige Sydslesvig. I omfang kunne dette støttearbejde slet ikke måle sig med Grænseforeningens. Men ikke desto mindre udgjorde Ligaen også i de følgende år en betydelig risiko for Grænseforeningen, fordi Ligaen på sin side opretholdt påstanden om, at formålet med Grænseforeningens arbejde var det samme som Ligaens, nemlig »Sønderjylland vundet«. Som vi senere skal se, fik denne påstand i 1937 ganske alvorlige konsekvenser – ikke kun for det danske mindretal i Sydslesvig, men for det dansk-tyske forhold i det hele taget.

26. Vanskeligt samarbejde med den forhadte H.P. Hanssen

Omkring halvvejs igennem mellemkrigstiden kunne Dannevirkemændene inden for Grænseforeningen se tilbage på tiden siden grænsedragningen med tilfredshed. De fleste af de forhindringer, der havde stået i vejen for arbejdet i begyndelsen og midten af 1920'erne, havde de lagt bag sig. I det hele taget var det grænsepolitiske klima nu præget af afspænding. Det gjaldt i forholdet til de slesvig-holstenske myndigheder og grænselandsorganisationer, men det gjaldt også på de indre danske linjer. Forholdet mellem Grænseforeningen og de tidligere modstandere fra grænsestridens dage var efterhånden blevet så afspændt, at man kunne samarbejde om konkrete opgaver. Denne »Enhedsfront« var kommet i stand fra oktober 1927 ud fra en opfattelse af, at man på dansk side måtte dæmme op for den forcerede tyske aktivitet i Nordslesvig. Fra midten af 1920'erne blev fra Tyskland tilført betydelige midler til opførelse af ny tyske privatskoler over hele Nordslesvig.¹ Og med oprettelsen af kreditforeningen Vogelgesang i 1926 var der skaffet mindretallet en solid rygdækning i kampen om jorden. Den danske reaktion på disse initiativer var en national stemningsbølge, der blandt andet fandt konkret udtryk i en massiv støtte til foreningen Landeværnets indsamlingsvirksomhed, en fælles national hvervekampagne for Grænseforeningen, Skoleforeningen og Sprogforeningen samt i et stående udvalg, der bestod af to repræsentanter for hver forening, det såkaldte 6-mandsudvalg. I dette udvalg sad rektor H.P. Hansen nu til bords med de to andre formænd, landstingsmand H. Jepsen Christensen og H.P. Hanssen.²

Set udefra var Grænseforeningen kommet i fint selskab. Og af de tre foreninger var det uden tvivl Grænseforeningen, der profiterede mest af Enhedsfronten (af og til kaldet »Fællesfronten«), fordi den virkede på offentligheden som en blåstempling af foreningens arbejde.³ Det kunne måles på foreningens medlemstal. Fra lavpunktet på omkring 30.500 medlemmer i 1925 var Grænseforeningen i 1928 nået op på omkring 36.000, og allerede året efter havde man taget springet til omkring 41.000 medlemmer. Bortset fra en enkelt lille nedgang i 1933 fortsatte Grænseforeningens medlemstal med at stige perioden igennem. I 1940 passerede man 90.000.⁴

Fordelene ved at være med i Enhedsfronten var åbenlyse. Men for Dannevirkemændene i Grænseforeningen var fordelene dyrt købt. For de mest

kompromisløse var samarbejdet med H.P. Hanssen en gåen på akkord med sandheden og retten: H.P. Hanssens indsats i den sønderjyske sag kunne kun ses som et groft sniglob mod Flensborg og det øvrige Sydslesvig, og denne erkendelse måtte under ingen omstændigheder stikkes under stolen eller blive glemt. Nogle af de mest temperamentsfulde H.P. Hanssenhadere havde forladt Grænseforeningens arbejde allerede i midten af 1920'erne. Viggo Julius von Holstein Rathlou havde smækket med døren i 1923/24 i utilfredshed over Grænseforeningens manglende vilje til offensivt arbejde. For et brushoved som Holstein Rathlou var denne vilje proportional med modviljen mod H.P. Hanssen. Galden blev derfor holdt flydende. Så sent som i 1934 kunne Holstein Rathlou gribes af et frådende raseri, når talen faldt på H.P. Hanssen. Her skal blot gives en enkelt smagsprøve: »At H.P. Hanssen er det uhyggeligste fænomen i Danmarks historie på denne side af Rane kammersvend og Corfitz Ulfeldt; er jeg ikke i tvivl om. Han er en dreven parlamentarisk rævepel; et foragteligt subjekt, en tvetunget politiker, en løgnehal og skidt knægt; en falsk profet, en tryllekunstner og folkehypnotisør, en slet karakter, magtsyg og uvederhæftig – og det hæsligste af alt – landsforræder, fuldt vidende hvad han gør. En modbydende og afskyvækkende forbryder. Føj for satan, sådan en gammel udtrådt snabelsko! Gid fanden snart ville hente ham, det forgiftige skadedyr!«⁵

Holstein Rathlou var en ener. Men synspunkterne var han ikke ene om – ejheller blandt Dannevirkemændene i Grænseforeningens hovedstyrelse. De fleste af dem betragtede H.P. Hanssen som en forræder mod Mellem- og Sydslesvig og gik derfor i en stor bue uden om ham – idet de dog affandt sig med, at Grænseforeningens formand indgik i et konkret samarbejde i 6-mands-udvalget.

Noget helhjertet engagement i Enhedsfronten var der ikke tale om. Rektor H.P. Hansen, som jo var den, der sad til bords med de to andre formænd, var kun betinget begejstret. Det fremgår blandt andet af et brev til Ernst Christiansen fra januar 1928. Her berettede formanden om et nyligt afholdt møde i 6-mands-udvalget: »Det er ganske urimeligt og tåbeligt at have tre organisationer Kongeriget over. Ingen vil forstå, hvad det skal til; det vil forvirre og holde folk tilbage. Men det var prisen, som måtte betales, for at få 'Fællesfronten' proklameret. Ære være Hans Jepsen Christensen, tror jeg ikke, dette kunne nås billigere. Skade Grænseforeningen, tror jeg ikke, det vil. Vi skal nok klare os i konkurrencen. Og ad åre når vi vel videre frem.«⁶

Dannevirkemændenes grundlæggende mistillid til Aabenraafolkene i almindelighed og H.P. Hanssen i særdeleshed kom også til udtryk i deres

konkrete handlinger. Det viste sig netop i årene omkring 1930. I disse år kulminerede dyrkelsen af H.P. Hanssen både i Danmark og i udlandet. Én ting var, at H.P. Hanssen blev fejret. For Dannevirke-mændene var det meget værre, at forherligelsen af H.P. Hanssen ofte slog over i en forherligelse af 1920-grænsen. Men ville Grænseforeningen optræde troværdigt i Enhedsfronten, måtte den ikke glimre ved sit fravær ved sådanne arrangementer. Det kunne let komme til at ligne en politisk demonstration, hvis man ikke var med, og konsekvenserne af en sådan demonstration var næppe til at overse. På den anden side var der grænser for, hvor meget Dannevirke-mændene ville stå model til. En uforbeholden deltagelse i hyldestkoret for H.P. Hanssen ville i den danske opinion vække det indtryk, at også Dannevirke-mændene var kommet til den opfattelse, at afgørelsen i 1920 havde været – og stadig var – den bedste løsning. Set fra et Dannevirke-standpunkt var hyldningen af H.P. Hanssen og af 1920-grænsen det samme som at tale *imod Dannevirke*. Derfor gik de endog særdeles langt for at spolere festen. I alt udspillede denne forestilling sig over seks delikate episoder:

Første episode begyndte i slutningen af 1929. Den 26. november 1929 bragte *Flensborg Avis* en meddelelse om, at H.P. Hanssen skulle besøge Oslo for at holde foredrag i Foreningen Norden. Foredraget skulle overværes af en stribe prominente folk, herunder den norske statsminister, Johan L. Mowinckel. Ved samme lejlighed kunne *Flensborg Avis* videregive det sensationelle rygte, at H.P. Hanssen var blevet indstillet til Nobels Fredspris. Allerede fem dage senere, den 1. december 1929, dementerede *Flensborg Avis* ganske vist rygtet, idet avisen bragte nyheden om, at det norske Storting havde besluttet at udskyde uddelingen af fredsprisen til året efter.

Inden dementiet blev offentliggjort, havde en af Grænseforeningens prominente Dannevirke-mænd, Ionas Collin, grebet initiativet. Collin hørte til den absolutte inderkreds i Grænseforeningen. På trods af sit yderliggående standpunkt var han særdeles vellidt blandt Dannevirke-mænd.⁷ Desuden havde han gamle og stærke venskabelige bånd til rektor H.P. Hansen og redaktør Ernst Christiansen. Siden Grænseforeningens stiftelse havde Collin været medlem af hovedstyrelsen og arbejdet i to af organisationens selvstændige udvalg, herunder det såkaldte »korrespondanceudvalg«. Dette udvalg havde til opgave at holde udlandet orienteret om grænselandets forhold. Eftersom Ionas Collin var primus motor i udvalget, er det rimeligt at antage, at arbejdet i realiteten gik ud på at udbrede det samme synspunkt som han havde kolporteret i Paris i 1919, nemlig at den neutrale og pacifistiske danske regerings stilling til Sydslesvigsagen ikke blev støttet af hele det danske folk.

I den henseende var sagen om H.P. Hanssens indstilling til Nobels Fredspris ingen undtagelse. Allerede den 26. november 1929 sendte Collin et protestbrev direkte til den norske statsminister. I brevet lod han forstå, at H.P. Hanssen af »meget store kredse, og netop af dem, som har fulgt med i det nationale arbejde, betragtes som en forræder, der midt under kampen faldt sine danske sydslesvigske landsmænd i ryggen, blandt andet ved at afskære store dele af dem stemmeretten«. Collin pegede på, at han ved flere lejligheder i pressen havde bevist, at H.P. Hanssen havde snigløbet Flensborg og Sydslesvig i 1918 og 1919, og han kunne derfor ikke forstå, at nogen ligefrem kunne hævde, at H.P. Hanssen havde *gavnet* fredssagen. Til støtte for sit synspunkt leverede Collin endvidere en liste over folk, som Mowinckel kunne forhøre sig hos, hvis han ikke var overbevist. Listen indeholdt følgende navne: rektor H.P. Hansen, folketingsmand Holger Andersen, gårdejer Peter Grau, redaktør Ernst Christiansen og advokat Johannes Ravn, Flensborg.⁸ Tilsyneladende havde den norske statsminister ingen interesse i at forfølge sagen yderligere. Svaret fra Oslo var en kort og præcis tilbagevisning: »Deres brev av 26. ds. har jeg mottatt. På mig har dette gjort et så pinlig indtrykk, at jeg vil henstille til Dem å være enig med mig i, at vi begge betrakter det som uskrevet.«⁹

Så let lod Ionas Collin sig ikke ryste af, heller ikke selvom det i mellemtiden var blevet kendt, at Stortinget havde udsat uddelingen af Fredsprisen et år. Collin bed sig fast: I et nyt brev af 20. december motiverede han sit synspunkt yderligere. Han kunne under ingen omstændigheder betragte sit første brev som »uskrevet«, fordi det ville være en indrømmelse af, at han ikke kunne stå ved indholdet: »Dette kan jeg ikke, thi hvad jeg skrev, er en side af det, som har fyldt mit liv og taget mit arbejde fra min tidligste ungdom. Det repræsenterer for mig det bitreste, jeg har oplevet, det, at mit land svigtede sine fraskilte sønner og gjorde det af ussel frygt – og med et efter min mening hårrejsende politisk kortsyn.«

Ionas Collin havde sørget for, at der fra Slesvigsk Forlag blev sendt en række bøger til Mowinckel som dokumentation. På den måde kunne statsministeren overbevise sig om, at Collins tanker ikke var »en enlig særlings standpunkt«, omend Collin måtte indrømme, at han havde formuleret sig »skarpere, end de fleste i vor tid ynder at udtale sig – offentligt«. Til sidst bad Collin om, at Mowinckel i det mindste søgte råd hos et andet af foreningen Nordens fremtrædende medlemmer, den konservative folketingsmand Holger Andersen.¹⁰

Således endte første episode af prøvelsen. Om den norske statsminister faktisk fulgte Collins råd, melder kilderne ikke noget om. Lidt over to år senere skulle der komme en fortsættelse til historien om H.P. Hanssens

indstilling til Nobels Fredspris. Men indtil da skulle Dannevirkemændene levere endnu et par nervepirrende prøver.

Den anden episode fulgte i marts 1930. Her kom det frem, at Studenterforeningen i København i anledning af 10-års-festen for afstemningen i zone II havde besluttet at gøre H.P. Hanssen til æresmedlem. Det blev selv rektor H.P. Hansen for meget. I et brev til Ernst Christiansen klagede han over den pinlige historie. At blive æresmedlem af Studenterforeningen var »en ret enestående æresbevisning«, som tidligere kun havde været tildelt store kanoner som Vilh. Thomsen, Z.P.E. Hartmann og J.N. Madvig. I den afdeling hørte H.P. Hanssen så afgjort ikke hjemme, mente Grænseforeningens formand. Situationen rummede et alvorligt dilemma: Skulle rektor spænde Grænseforeningen for »triumfvognen« for H.P. Hanssen, eller skulle man forsøge at forhindre udnævnelsen? Grænseforeningens formand mente ikke, at de årgange i Studenterforeningen, der ikke havde grænsestriden i klar erindring, ville kunne forstå en sådan holdning: »Spørgsmålet kan udvikle sig til at blive ret ødelæggende for den nu nåede sønderjyske Enhedsfront; det kan jo let føre til under sådanne forhold kedelige tilkendegivelser mod H.P. Hanssen.«

Som Grænseforeningens formand ville rektor H.P. Hansen ikke tage stilling til sagen, skrev han til Ernst Christiansen. Derfor var rektor H.P. Hansen og Christmas Møller blevet enige om, at Det konservative Folkeparti skulle forlange, at Peter Grau eller Ernst Christiansen blev udnævnt *parallelt* med H.P. Hanssen. På den måde ville der komme balance i regnskabet. Rektor H.P. Hansen var vel klar over, at Ernst Christiansen personligt ville være imod en sådan studehandel, »men er det nødvendigt og rigtigt, må du finde dig i det«, mente han.

Ernst Christiansen var imidlertid ikke interesseret i at blive blandet ind i denne sag. I det hele taget var redaktøren imod personlige hædersbevisninger, og Studenterforeningen havde han slet intet forhold til, hvorfor indstillingen til æresmedlemskabet ville virke kunstig. Han fortsatte: »Men at lade mig benytte som abekat for en af en gruppe som taktisk modtræk fremtvungen æresbevisning er en særlig straf. [...] For mig må H.P.H. få alle de æresbevisninger, som kan dynges på ham, jo flere han får, des mindre chance opnår måske hans linje for at forstå historiens dom.«¹¹

Tilsyneladende lykkedes det ikke for Christmas Møller at vride armen om på Studenterforeningen. I hvert fald måtte man den 14. marts 1930 nøjes med at lade Peter Grau hylde til æresmedlem af den københavnske sønderjyske forening To Løver – sammen med Dannevirkemanden redaktør Emil Marott. På den måde lykkedes det trods alt alligevel at skabe en vis modvægt til H.P. Hanssens æresmedlemskab.¹²

Tredje episode fulgte kort efter. I begyndelsen af 1930 offentliggjorde H.P. Hanssens gamle ven og kampfælle, magister H.V. Clausen, en artikel om det østlige Nordslesvig i Turistforeningens årbog. Artiklen beskrev en vandring fra nord mod syd og standsede naturligt nok ved Flensborg Fjord. Det kunne de fleste Dannevirke-mænd nok acceptere. Det var måden, hvorpå der fra grænsen ved Kruså blev skuet ud over det fjerne og fremmede Sydslesvig, der faldt dem for brystet. Den første, der tog bladet fra munden, var hovedstyrelsesmedlemmet, skibsreder C. Kraemer. I en artikel i *Jyllands-Posten* citerede han ordret den passus i Clausens artikel, som han fandt værst, og forsynede den med kommentarer i parentes: »Vi står ved vor vandrings ende. Hinsides Flensborgfjord begynder et andet rige, der går herfra til Alperne. Dets natur er til en begyndelse lig vort lands (mærkeligt nok), dets folk nogle mil ned er af samme oprindelse som vort eget (hvor fremmed det lyder!), deres stednavne danske (!), og deres sprog har været det. Deres historie har i oldtid og tidlige middelalder faldet sammen med vor (Det var længe siden, og hvorledes med Nordslesvig?), den har senere været sammenfiltret med vor (hvor kedeligt), men er efterhånden blevet skilt fra os mere og mere. Fremmedtvang og senere folkets egen vilje (?) har givet det et andet sprog (var det ikke det tyske kancelli herovre?), en anden kultur (?) og har henvist det mod syd (!!!), hvor det med få (?) undtagelser har alle sine interesser, ja sine hjerter (!!!).«

Kraemer fortsatte i sit indlæg i *Jyllands-Posten*: »Man må lede længe efter en så skruet og forfjamsket mundfuld. Ikke tale om, at H.V. Clausen har hjerte for det gamle land mod syd, der gemmer de rigeste historiske minder for os lige op til vor tid og nogle af de reneste og stærkeste danske; nej han skubber det langt bort som et mærkeligt fremmed land, vi aldrig har hørt om før!«¹³

Skibsreder Kraemer lod det ikke være gjort med et enkelt vredt læserbrev. Samtidig fik han sagen behandlet på førstkommende forretningsudvalgs-møde i Grænseforeningen, hvor det blev besluttet at tage H.V. Clausens artikel op til drøftelse på det forestående sendemandsmøde i maj. På den måde ville en eventuel officiel protest få størst mulig vægt. På sendemandsmødet i Sønderborg blev hovedstyrelsen bemyndiget til at formulere og offentliggøre en protest gennem *Ritzaus Bureau*. Heri beklagede rektor H.P. Hansen på foreningens vegne H.V. Clausens tekst og henstillede til Turistforeningen »at undgå vildledende og sårende udtalelser« om de danske sydslesvigere. I det hele taget måtte man holde sig for øje, mente Grænseforeningens formand, »at de danske sydslesvigeres nationale kamp føres for hele det danske folk, og at dette derfor samlet bør stå bag dem, støtte dem og vise dem samhu.«¹⁴

Blandt dem, der havde presset på for at offentliggøre en protest, var naturligvis også Ionas Collin. Selvom Grænseforeningen med sin meddelelse via *Ritzaus Bureau* havde taget stilling, var Collin fortsat på krigsstien. I et interview med *Berlingske Tidende* betegnede han det pågældende afsnit i H.V. Clausens artikel som »ganske umotiveret«, og i det hele taget fandt Collin det utåleligt, at H.V. Clausen benyttede »snart enhver lejlighed til at levere et forsvar for den nuværende grænse«. At H.V. Clausen forsvarede 1920-grænsen, kunne måske nok forklares, men derfor »behøver [han] dog ikke i den anledning at sparke til de danske syd for grænsen på den måde, det her sker«. ¹⁵

Det var tydeligt, at Ionas Collin befandt sig på kollisionskurs med Enhedsfronten. Og at det var et helt bevidst valg, fremgår af et samtidigt brev til Ernst Christiansen: »Festen ved kampen har jeg mistet, og det er mig en større tilfredsstillelse at lange en ordentlig én ud til de danske, som svigtede, end til vore tyske fjender, som jeg ikke kan lade være med at beundre, samtidig med, at jeg ønsker dem al fortræd og modgang. 'Enhedsfronten' går jeg aldrig ind i...« ¹⁶

Collins forsøg på at lægge bomber under Enhedsfronten var tilsyneladende ikke helt frugtesløse. Allerede dagen efter offentliggørelsen af protesten tog *Politiken* den 7. juni 1930 til genmæle i særdeles udfordrende vendinger: Lederen begyndte således: »Vi tænkte nok, Grænseforeningen ikke kunne dy sig. Så længe det er rektor H.P. Hansen og overkirurg, dr.med. Collin, der er de ledende i denne forening, må man være forberedt på, at den i givet tilfælde vil bære sig lige så taktløst ad som nu sidst ved sin protest over for Turistforeningens tidsskrift«. *Politiken* fortsatte med at konstatere med tilfredshed, at den borgerlige presse blot havde refereret protesten uden at støtte den. Avisen fortsatte med et kraftigt angreb mod rektor H.P. Hansen: »Der er ikke noget ondt i, at rektor H.P. Hansen vedbliver at være den samme yderliggående nationalist, han altid har været. Men han kan ikke gøre Grænseforeningen til organ for sine sær-anskuelser og redskab for sin ekstravagante politik og samtidig forlange foreningen respektet som et fællesorgan for alle danske.« *Politiken* fortsatte med at anklage rektor H.P. Hansen for at have bragt Enhedsfronten i fare. Tidspunktet for en demonstration var i hvert fald dårligt valgt, fandt avisen, eftersom man stod foran at skulle fejre 10-året for Genforeningen, hvor det var meningen, at Enhedsfronten skulle besegles offentligt: »Er det Grænseforeningens hensigt ved nu at kaste sin bombe lige op ad den 15. juni at ville sprænge samlingsarbejdet? Hr. H.P. Hansen kan jo bare sige til! Men han må gøre sig klart, at to vidt forskellige roller på samme tid kan han ikke spille. Dertil strækker hans talent ikke.« ¹⁷

Det blev ved truslerne, og så vidt det kan ses, blev sagen om H.V. Clausens artikel i Turistforeningens årbog ikke forfulgt af nogen af parterne.

Fjerde prøve på Dannevirkemændenes tålmodighed udspillede sig i august 1931. Igen var det Ionas Collin, der var hurtigst på aftrækkeren. I *Berlingske Tidende* for 8. juli 1931 læste han det rygte, at H.P. Hanssen skulle have Carlsbergfondets æresbolig tilbudt, brygger J.C. Jacobsens store fornemme palæ fra 1854 i Valby. Boligen var blevet ledig efter den tidligere beboer, filosofiprofessoren Harald Høffdings død. Fra Grænseforeningens formand fik Ionas Collin den besked, at foreningen som sådan ikke agtede at gribe ind i sagen.¹⁸ I et brev til Videnskabernes Selskab, som administrerede boligen, måtte Ionas Collin derfor nøjes med »som menigt medlem af nationen« at anmode om, at bestyrelsen tog sagen op til grundig genovervejelse. Collin mente at have forstået, at æresboligen kun var til folk, »til hvem nationen som helhed kan se op med højagtelse og ærbødighed«. En sådan person var H.P. Hanssen under ingen omstændigheder, hvilket ikke mindst fremgik af den måde, hvorpå han i afstemningstiden »ikke blot svigtede sine mellem- og sydslesvigske landsmænd, men faldt dem i ryggen midt under kampen«. For at man ikke skulle kunne sige det samme om Ionas Collin, sendte han en kopi af brevet til Carlsbergfondet og til H.P. Hanssen selv.¹⁹ Det var formentlig ikke kun et udslag af ridderlighed, når Collin sørgede for, at H.P. Hanssen fik en kopi. Collin var uden tvivl helt på det rene med den virkning, det havde på samarbejdet i Enhedsfronten. Hvorvidt Collins brev spillede nogen rolle ved bedømmelsen af, om H.P. Hanssen skulle flytte ind i huset, kan ikke opklares. Sikkert er det imidlertid, at det var Niels Bohr, der i 1931 flyttede ind i de fornemme lokaler.

I den femte episode blev temaet om H.P. Hanssens indstilling til Nobels Fredspris taget op på ny. Den 25. februar 1932 kunne hovedstadspressen meddele, at H.P. Hanssen nu igen var blevet indstillet – denne gang af en række professorer ved det statsvidenskabelige fakultet ved Københavns Universitet, og ifølge *Berlingske Tidende* med den motivering, at »retfærdige grænser er den bedste sikring for freden«.²⁰ Den motivering virkede naturligvis som en rød klud foran næsen på de fleste Dannevirkemænd. Modsat situationen i 1929, hvor rygterne om H.P. Hanssens indstilling til Fredsprisen havde lydt umiddelbart før det tidspunkt af året, hvor prisen sædvanligvis blev uddelt, var der denne gang det meste af et år til uddelingen. For Ionas Collin og andre var der altså god tid til at forberede en modaktion. Også denne gang tog Collin initiativet – i første omgang ved at telefonere og skrive til fremtrædende personer inden for Grænseforeningens hovedstyrelse. Ifølge Collins personlige notater faldt ideen om en samlet

25/2 32 / At foreslaves til Nobelprisen! Det. li. Prof.,
Knud Dahl, Vanggaard - alle ud! Deres li.
Nolger Andersen, Johannes Andersen, Peter Lassen.

Dannevirkemændenes foragt for H.P. Hanssen kom blandt andet til udtryk ved, flere af dem indbyrdes kaldte ham »Møllen«. Navnet var en dobbelttydighed, der dels skulle hentyde til H.P. Hanssens fødegård Nørremølle på Sundved, dels indeholdt en anklage om politisk opportuniste. I Collins egne papirer og notater benævnes Aabenraaretningsens leder hyppigt med et lille møllesymbol. Her er det et notat, der afspejler Collins reaktion på nyheden om, at H.P. Hanssen er indstillet til Nobels Fredspris. Rigsarkivet.

protest fra Grænseforeningen til jorden, fordi rektor H.P. Hansen ikke fandt den »hensigtsmæssig«. Muligvis var det sporene fra affæren med Turistforeningen, der skræmte. Det betød imidlertid ikke, at formanden ikke fandt en protest berettiget. Selvom rektor H.P. Hansen holdt Grænseforeningen som sådan udenfor, henvendte han sig den 28. februar 1932 til Collin og gav konkrete forslag til, hvordan argumentationen kunne skrues sammen: Man skulle undgå at rette skytset mod H.P. Hanssen personligt, men først og fremmest slå på, at 1920-grænsen – som jo vedvarende blev krævet flyttet af tyskerne – ikke kunne siges at have skabt fred i grænselandet, og derfor ikke kunne berettige til nogen fredspris.²¹

Selvom formanden – formelt i hvert fald – valgte at holde sig ude af sagen, gik andre Dannevirkemænd inden for Grænseforeningens hovedstyrelse videre med en indsigelse til Nobel-komiteen. Et første møde blev afholdt den 1. marts 1932 på Knud Dahls kontor, og her blev der udarbejdet en liste over 154 mulige underskrivere inden for handel og industri, kunst og litteratur, kirken, nationale foreninger, hær og flåde, jurister, rigsdagsmedlemmer, universitets- og pressefolk. På mødet blev det også aftalt, hvem der skulle henvende sig til hvem. Som historisk kilde er denne liste værdifuld, dels fordi den giver en oversigt over, hvem arbejdsgruppen regnede med havde hjertet – eller i hvert fald naget til H.P. Hanssen – på rette sted, dels fordi den giver et enestående overblik over bevægelsens netværk. Af listen fremgår nemlig også, hvem der »var tæt på« hvem og derfor kunne vove at blotte sig i denne delikate sag: Generalinde Julie Ramsing, formand for Komiteen for slesvigske Børns Ferierejser og medlem af forretningsudvalget for Flensborgsamfundet og Foreningen Dannebrog skulle blandt andre henvende sig til skibsreder A.P. Møller, grosserer V. Aage Møller, konsul Eff, Kolding, stiftsprovst Henry Ussing, København, og viceadmiral Andreas de Richelieu. Collin skulle få fat i

kunstnerparret Agnes og Harald Slott-Møller, redaktør Emil Marott, højesteretssagfører Oskar Fich, folketingsmændene Christmas Møller, Bent Holstein, og amtsforvalter C.O. Pedersen, professorerne Lis Jacobsen, Johannes Brøndum-Nielsen, Edvard Ehlers og Verner Dahlerup. Jutta Skrumdsager Madsen skulle tage kontakt til direktøren for F.L. Smidth-koncernen, ingeniør Poul Larsen, og skibsreder H.P. Carl. Skibsreder Kraemer skulle henvende sig til blandt andre redaktør A. Svensson, redaktør Erik Hansen, Thorkild Gravlund (og gennem denne Svend Aakjær). Journalist Karl Bøgholm skulle blandt andre søge kontakt til Alfred Bind-slev, Henrik Pontoppidan, Ole Bjørn Kraft og redaktør Nic. Blædel. Og endelig skulle overretssagfører Knud Dahl rette henvendelse til redaktør Franz v. Jessen, Vilhelm la Cour, Gudmund Schütte og guvernør Helweg-Larsen. Derudover ser det ud til, at udvalget også henvendte sig til Niels Bohr.

Af listen fremgår, at udvalget indkasserede en del skuffelser. Mange meldte hus forbi; andre, herunder sværvægtene som A.P. Møller, Henrik Pontoppidan og Richelieu, svarede tilsyneladende slet ikke.²² Enkelte motiverede svar er bevaret. Emil Marott meldte fra, fordi han stærkt betvivlede, at H.P. Hanssen overhovedet ville få prisen. Det ville uvægerligt komme frem, at der havde været indsigelser fra dansk side, »og det raseri, der i den anledning vil blive, kan man let forestille sig«. Det ville gå ud over det samarbejde, der nu – hvor tyskerne åbent arbejdede for grænserrevision – var mere påkrævet end nogen sinde før, svarede Marott.²³

Folketingsmand for Venstre, C.O. Pedersen fra Haderslev, svarede, at han havde overvejet sagen nøje og drøftet den med nordslesvigske venner, som alle havde frarådet ham at skrive under. C.O. Pedersen fandt derfor, at det var »formålstjenligt, at mit navn *ikke* findes blandt underskriverne«.²⁴

Provst Henry Ussing sluttede sig til protesten, fordi han var enig »i realiteten«, men betingede sig, at der blev lavet om på ordlyden, så den blev mere neutral. Eksempelvis skulle ordet »forrådde« erstattes af »svigtede«, og en passus om, at tildelingen af Nobelprisen til H.P. Hanssen ville belaste det i forvejen anspændte dansk-norske forhold, skulle udgå, fordi det ifølge Ussing virkede som en trussel mod Norge. Han fandt, at man i stedet skulle sige, at tildelingen ville skabe »uro og ny strid i vort folk«.²⁵

Advokat Johannes Andersen, der var medlem af hovedstyrelsen og bror til folketingsmand Holger Andersen, svarede, at han også var »ilde berørt« af tanken om, at H.P. Hanssen skulle have Nobelprisen, men han troede ikke på, at henvendelsen ville have nogen vægt. Johannes Andersen fortsatte: »I de første år efter Genforeningen førte vi fra vor side [Grænseforeningens, forf.] en national politik, der i kraft af sin indre sandhed og styrke

før eller siden måtte give os overvægten. Det kom hurtigere, end vi havde turdet vente.« Netop fordi Grænseforeningen havde overvundet alle vanskeligheder og kommet styrket ud af dem, fandt Johannes Andersen det beklageligt, at foreningen var gået ind i kompromisarbejdet i 6-mandsudvalget. Det var gået urimeligt hårdt ud over foreningens skarpe profiler, fandt Johannes Andersen, og »så snart en af os vedkendte sig sin gamle opfattelse, desavoueredes han eftertrykkeligt, muligvis endogså offentligt«. ²⁶ Den desillusionerede Dannevirke-mand Johannes Andersen ønskede ikke at være medunderskriver på indsigelsen til det norske Storting.

Indsigelsen blev afsendt fra Knud Dahls kontor i København til Stortingets Nobel-komité den 10. maj 1932. Det centrale stykke i teksten, der trods alt var en del mere forsonlig end Ionas Collins brev fra 1929, lød således: »H.P. Hanssen er utvivlsomt den, som mere end nogen anden enkeltmand har ansvaret for den grænsedragning, som i 1920 delte Slesvig. Vi vil ikke her prise hans gerning eller dadle hans færd; vi vil kun pege på, at H.P. Hanssen står som et splittelsens tegn i det danske folk, en splittelse så dyb og så alvorlig som ingen anden i de sidste menneskealdre. Nogle ser ham som en stor høvding, som i Danmarks livssag førte vort land til en løsning, der var den lykkeligste og retfærdigste, som var mulig. Andre ser i ham en mand, som svigtede sine landsmænd og modarbejdede dem midt under den hårdeste kamp, da deres udsigt til befrielse fra fremmedherredømmet var lysere end nogensinde.«

Henvendelsen til Nobel-komiteen fortsatte med rektor H.P. Hansens argument om, at man ikke kunne hævde, at 1920-grænsen havde bragt fred – i hvert fald ikke i grænselandet, hvor der fra tyske »enkeltmænd og institutioner, fra den frie presse og fra de statsunderstøttede propagandaorganer lyder kravet om grænseflytning næsten dagligt«. Argumentationen i disse linjer var betegnende. For med påstanden om, at H.P. Hanssen ikke fortjente at blive hyldet, fordi 1920-grænsen ikke havde bragt fred, måtte det nødvendigvis være underforstået, at *en anden* linjeføring ville have sikret freden bedre. Og at det ikke var en linje længere mod nord, var givet. På den måde var indsigelsen til Nobel-komiteen trods sin taktiske argumentation et Dannevirke-manifest. Ordførerne så aldeles bort fra eller fornægtede den tanke, at en sydligere grænsedragning i 1920 ville have givet grænsetyskerne *endnu mere* at bygge deres genforeningskrav på. Kun Dannevirke-mænd kunne udføre regnestykket, der ophævede dette faremoment: Hvis danskerne i 1920 havde taget, hvad man havde haft *ret* til, ville tyskerne have bøjet sig for denne handling og én gang for alle have ladet grænse-revisionskravet ligge. Set fra et Dannevirkesynspunkt var løbet ikke kørt m.h.t. en ny afgørelse af grænseespørgsmålet efter retsprincippet. Det frem-

gik også af indsigelsens næstsidste afsnit, hvori det hed, at »en international anerkendelse med Nobelprisens vægt ville for store dele af det danske folk føles som et indgreb i Danmarks grænsespørgsmål«. ²⁷ For underskriverne af indsigelsen – og for rektor H.P. Hansen, der var ophavsmand til argumentationen – stod grænsespørgsmålet stadig åbent, og derfor måtte det forhindres, at der udefra kom internationale tilkendegivelser, der gik ud på at stabilisere den trufne afgørelse. Grænsen af 1920 skulle forblive det, Dannevirke mændene altid havde sagt, at den var: en unaturlig og uholdbar ordning, som kun kunne være midlertidig.

Det er ikke muligt at opklare, hvilken betydning, henvendelsen til Norges Storting fik på sagsbehandlingen. Den har næppe været stor. I slutningen af november 1932 blev det offentliggjort, at Nobel-komiteen – præcis som i 1929 – havde udsat tildelingen af fredsprisen til året efter. Underskriverne kunne altså ånde lettet op, men det var formentlig de færreste, der ligefrem tog æren for sagens gang. Kun Peter Lassen, som i samråd med Collin havde indgivet sin egen protest på vegne af Gottorpföreningen, ²⁸ var sikker på, hvordan det hele hang sammen. I hvert fald lod han Collin forstå, at »vi jo nu kan smigre os med, at vore protester mod H.P. Hanssens indstilling til fredspræmien har været en medvirkende årsag til denne afgørelse«. ²⁹

Den sjette, sidste og mest nervepirrende episode i rækken af opgør omkring H.P. Hanssen fandt sted omtrent samtidig med arbejdet med indsigelsen til Nobel-komiteen. Redaktøren af *Grænsevagten*, Wilhelm la Cour, havde siden Grænseforeningens dannelse været holdt uden for hovedstyrelsen fordi han i grænsestriden havde været fortalere for Flensborg-standpunktet – altså *imod Dannevirke*. Endnu ti år efter grænsedragningen stod denne karantæne ved magt på trods af, at la Cour som redaktør af foreningens blad i grunden var selvkrevet til en plads i hovedstyrelsen. Det var folk som Collin, der strittede imod.

I 1932 vovede la Cour i forståelse med mere moderate hovedstyrelsesmedlemmer et opgør, der dels skulle give ham den plads i hovedstyrelsen, som hans indsats berettigede ham til, dels skulle tvinge hovedstyrelsen til at slutte op bag Enhedsfronten én gang for alle og – hvis det skulle blive nødvendigt – tvinge folk som Collin ud af foreningen. Striben af mere eller mindre kompromitterende affærer for Grænseforeningen gjorde det efterhånden nødvendigt, at der blev grebet ind over for Dannevirke mændenes mange brud på partidisciplinen. Anledningen til denne ultimative prøve på Dannevirke mændenes tålmodighed var H.P. Hanssens 70-års fødselsdag, som blev fejret med en stor folkefest i Folkehjem i Aabenraa den 21. februar 1932. Som vi har set i et tidligere kapitel, tog Ligaen

D.D.D. denne fest under kærlig behandling i medlemsbladet *Thyras Vold* – blandt andet med en umotiveret mistænkeliggørelse af H.P. Hanssens hustru. I *Grænsevagten* var tonen naturligvis en ganske anden. Forsiden af det påfølgende nummer af *Grænsevagten* var prydet af et helsides portræt af den nordslesvigske fører, siddende ved sit skrivebord. Inde i bladet gav Vilhelm la Cour en nærmest overstrømmende hyldest til fødselaren og dennes »ubetingede tjenersind« over for sagen: »Han [H.P. Hanssen] har været *uselvisk* – i alle livets forhold. Det er noget af det største, der kan siges om et menneske«. I sin artikel gik la Cour desuden hårdt i rette med Dannevirkemændene, hvem han kritiserede for kun at have sendt skriftlige pligt-lykønskninger til fødselaren. la Cour mente, at de personligt burde være mødt op ved folkefesten på Folkehjem: »...og vi ville have ønsket, at det ved festen havde fundet udtryk hos andre end dem, der stod som hans politiske tilhængere. Større end denne hyldest af fæller, der altid havde fulgt ham, ville det have virket, om han fra tidligere modstanderes side – og uden købslag i den saglige vurdering af hans gerning – ville have været hilst som den, der *gav*, og som aldrig spurgte om *gengæld*.«

Ordene var omhyggeligt valgt, så folk som Collin med sikkerhed ville se rødt, når de læste dem. Men de var ikke kun ment som provokation, der skulle fremtvinge et opgør med Grænseforeningens mest kantede profil. Med sin artikel udstak la Cour den kurs, som i fremtiden skulle gøre det muligt for Grænseforeningen at blive i Enhedsfronten *samtidig med* at man styrkede og målrettede det konkrete arbejde i det sydlige Sydslesvig: På den ene side hyldede la Cour H.P. Hanssens person og gerning, men til gengæld skete dette, uden at der derved blev givet indrømmelser i grænse-spørgsmålet, altså »uden købslag i den saglige vurdering af hans gerning«. Spørgsmålet skulle stadig holdes åbent. Grænseforeningens nye kurs skulle være helt fri for historisk polemik med de gamle modstandere. At deres standpunkt ikke var det rigtige, var ikke noget, man vedvarende skulle rive dem i næsen: »Meningerne står stadig skarpt mod hinanden, og den form som den *tyske* agitation i grænse-spørgsmålet har taget, gør på ingen måde en *dansk* kritik af den trufne grænseløsning mindre berettiget. Historiens dom er endnu ikke fældet.«³⁰

Spørgsmålet var, hvor mange Dannevirkemænd, der havde temperament til at indordne sig under denne nye parole. Ionas Collin kunne i hvert fald ikke. I breve til la Cour, som han forlangte optaget i *Grænsevagten*, betegnede han tonen som utilladelig. H.P. Hanssen havde måske nok ydet en udmærket »ungdomsgerning« i Nordslesvig under fremmedherredømmet, men hans arbejde 1918-1919 for at udelukke Flensborg og Sydslesvig ophævede disse fortjenester. »På det skal han dømmes«, mente Collin, som

desuden fandt, at spørgsmålet måtte tages op på det kommende sendemandsmøde som en generel drøftelse af »Grænsevagtens værdi for vort arbejde«. I sine breve lukkede Ionas Collin op for alle sluser: la Cour havde skuffet ham, fordi han havde forventet, at la Cour som historiker havde kritisk blik for »mænd og deres færde«. For Collin var det ubegribeligt, at la Cour kunne »tale om H.P.H.'s tjenersind og uselvskhed – han, for hvem personlig forfængelighed og magtsyge har været en hoveddrivfjeder, han, som har misbrugt sin stilling til at gennemtrumfe sine planer...«

Collins krav om at bringe spørgsmålet om *Grænsevagtens* kurs op på sendemandsmødet kunne ikke bevilges. I stedet blev drøftelsen sat på dagsordenen på hovedstyrelsesmødet den 25. april 1932, hvor Collin ønskede at drøfte, om *Grænsevagten* skulle holde op med at udkomme. Det fik han lov til. Efter at Collin havde stillet sit forslag, tog rektor H.P. Hansen ordet. Han mente, at *Grænsevagten* var »vægtig« og »i høj grad« understøttede foreningens arbejde, ligesom han fandt, at bladet »måtte yde anerkendelse til enhver, som havde haft betydning for danskhedens sag, selv om man var uenig med vedkommende i hans stilling under grænsekampen«. Det var nye signaler fra rektor H.P. Hansen – ikke mindst i betragtning af, at han i marts 1930 havde fundet det nødvendigt at udligne H.P. Hanssens udnævnelse til æresmedlem af Studenterforeningen, og så sent som i februar 1932 havde givet Collin konkrete forslag til, hvordan henvendelsen til Nobel-komiteen skulle udformes, så den fik størst mulig virkning.

Dernæst fik la Cour ordet. Han greb med det samme offensiven, idet han drejede fokus væk fra den konkrete anledning: Hvis Grænseforeningen ville undgå sprængning, måtte man afholde sig fra enhver udtalelse, der »jævnstillede H.P. Hanssen med admiral Cronstedt, som havde forrådt Sveaborg«. la Cour foreholdt Grænseforeningens medlemmer et uundgåeligt valg. Det kunne ikke nytte, at et »mangeårigt venskab« til Ionas Collin fik forrang over for hensynet til Enhedsfronten: »Vil man opretholde hadet, hvorledes skal man da kunne kræve tillid i 6-mands-udvalget? Hvorledes skal det da være muligt for Dagudvalget at henvende sig til alle politiske – også grænsepolitiske – kredse med bøn om den 18. april at støtte indsamlingen til fordel for Grænseforeningen? [...] Hele Grænseforeningens organisation vil blive rystet, hvis man bare så meget som undskylder den collinske linjes demonstrationer. Ude i landet vil man sige: Grænseforeningen trænger åbenbart til atter at komme i den karantæne, som den befandt sig i ved tyvernes begyndelse.«

De to indlæg medførte en kraftig diskussion, men det stod uden for enhver tvivl, at Collins standpunkt ville tabe. Som fronterne var trukket op, var man nødt til at skride til afstemning, og alle medlemmer var klar

over, at hovedstyrelsen ville blive sprængt, hvis Collins forslag blev vedtaget. Derfor blev udfaldet så klart, som det blev. Collins forslag blev nedstemt med samtlige stemmer mod én: Collins egen. Efter denne afstemning pakkede Ionas Collin sine papirer og forlod mødet. Senere på året udtrådte han af hovedstyrelsen og meldte sig ind i Ligaen D.D.D.³¹

Dermed var sprængningen undgået og Enhedsfronten bevaret. Men det betød ikke, at Dannevirkefløjen i hovedstyrelsen var forsvundet. Den mest stridbare og uforsonlige blandt dem var udtrådt; de tilpassede og fremadskuende var der endnu. Det var folk, som på et sagligt plan var helt på linje med Ionas Collin, men som ikke fandt det formålstjenligt at fortsætte grænsekampen, eller som kunne se fremtidsperspektiverne i Grænseforeningens styrkede arbejde i det sydlige Sydslesvig. Rektor H.P. Hansen fortsatte som formand frem til sin død i 1942. Selvom han formåede at stænge sit nag til Aabenraafolkene inde, var der netop kun tale om en tilpasning af sprogbrugen. Som vi senere skal se, kunne heller ikke han dy sig for klemme et »tak for sidst« ud mellem sidebenene, når lejligheden bød sig. Også Grænseforeningens næstformand, dr.med. Valdemar Harsløf, der i grænsestriden havde været ophavsmand til tanken om en selvstændig kanalstat og Sydslesvigs indlemmelse i Danmark uden afstemning, blev siddende på posten. Det samme gjorde overretssagfører Knud Dahl, selvom sidstnævnte havde været en af hovedmændene bag arbejdet med indsigelsen til Nobel-komiteen. Og da Peter Grau i 1934 fratrådte sin post som næstformand, blev posten beklædt af en af H.P. Hanssens skarpeste kritikere lige siden dennes udnævnelse til tysk rigsdagsmand i 1906, gårdejer N.J. Gotthardsen.³²

Også i andet geled bevaredes Grænseforeningens store kontingent af Dannevirkemænd. Advokat Andersen og skibsreder C. Kraemer blev nogle år endnu. Det samme gjorde kommunegartner P.C. Larsen Grøn. Hans tro på Ejdergrænsen var mindst lige så rodfæstet som Ionas Collins. Men til forskel fra Collin havde Larsen Grøn opbygget en solid platform af praktisk Sydslesvigarbejde. Larsen Grøn var med til at stemme Collin ud af hovedstyrelsen i 1932. Men at det ikke var med hans gode vilje, fremgår af hans erindringer: »Stemningen i hovedbestyrelsen var meget ophidset, og da de to kamphaner fremkom med hver sin resolution, stod det klart for alle, at hvis man vedtog Collins, ville det betyde Grænseforeningens sprængning. [...] Da resolutionerne kom til afstemning, stemte alle [...] for la Cours, fordi alle følte, at der ikke var andet at gøre, hvis Grænseforeningen skulle holde. Ionas Collin forlod som den slagne efter mødet og kom der aldrig mere. Hvor bittert det følte at skulle stemme imod sin overbevisning, var jeg ikke den eneste, der følte.«³³

For Dannevirke-mændene blev årene omkring 1930 en lang prøvelse på deres politiske tæft. Enhedsfronten med de tidligere modstandere fra grænsekampen gjorde det nødvendigt med en striks partidisciplin, der blandt andet indebar, at Dannevirke-mændene måtte affinde sig med, at Grænseforeningen deltog i den nationale samling omkring H.P. Hanssen. De seks episoder var vidnesbyrd om de krumspring, der måtte gennemføres, for at dette kunne lade sig gøre. For de Dannevirke-mænd, der hang fast i fortiden, var det for meget forlangt. De, der også arbejdede for fremtiden, affandt sig med Enhedsfronten. For dem var det en afgørende passus i la Cours håndfæstning, at man skulle holde inde med skydningen mod H.P. Hanssen »uden købslag i den saglige vurdering af hans gerning«. Det var det samme forbehold, som rektor H.P. Hansen havde formuleret under mødet med højskolefolkene i slutningen af 1925, hvor han havde fastholdt, at de folk, »der havde ønsket en sydligere grænse, måtte vel stadig mene, at de havde set dybest og rigtigst«. I dette forbehold gemte sig Dannevirke-mændenes pant på fremtiden, og i bevidstheden herom fortsatte de arbejdet.

27. Tønning

Jørgen Jørgensens arbejde begrænsede sig som nævnt ikke kun til Slesvig by og omegn. Fra slutningen af 1926 begyndte han at aflægge regelmæssige besøg i Ejdersted. Indsatsen koncentrerede sig omkring hovedbyen Tønning, hvor der i afstemningstiden havde været nogen tilslutning til danskheden – eller til en fremtid som frisisk mindretal inden for Danmarks grænser. Bevægelsen manifesterede sig i inflationsårene først og fremmest som holdere af avisen *Der Schleswiger* – 400 ialt. I 1923 blev der sendt en dansk bogsamling til fra Slesvig by Tønning. Denne blev tilset af Kristiane von Lachmann. Bevægelsen holdt sig oven vande indtil rigsdagsvalget i maj 1924. Allerede i oktober 1925 erklærede de tyske myndigheder bevægelsen for værende afgået ved døden.¹

Kort før jul 1926 berettede Jørgen Jørgensen om forholdene i Tønning til Larsen Grøn. Der var ikke meget at bygge arbejdet på: Den danske bogsamling, som var blevet oprettet i begyndelsen af 1920'erne, befandt sig hos en mand ved navn Th. Möller. Hertil blev også de danske aviser sendt hver uge. Disse blev kun læst »af nogle familier derude«, skrev Jørgen Jørgensen til Larsen Grøn. Et andet holdepunkt i byen var en familie ved navn Schaumburg, hvor der var »en lille god dansktalende kone« og en datter, som havde været på Rens Efterskole. Larsen Grøn kendte denne familie; han havde holdt kontakten til den ved lige siden 1921 – først og fremmest i forbindelse med velgørenhedsarrangementer ved juletid. Denne tradition tilbød Jørgen Jørgensen at overtage ansvaret for: »Da jeg til stadighed berejser byerne Tønning, Frederiksstad og Husum, skal jeg gerne om det ønskes medbringe julehilsenerne som sidste år, hvis De ønsker det og ikke selv får tid.«²

I Tønning var det ikke stemmerne ved valgene, der banede vejen for Jørgen Jørgensens arbejde. I hele Ejdersted kreds faldt der ved valgene i 1928 overhovedet ingen stemmer på den slesvigske liste. Ejheller ved kredsdaysvalget i 1929 faldt der så meget som én eneste stemme. Først ved rigsdagsvalget i 1930, altså fire år efter at Jørgen Jørgensen havde påbegyndt sit arbejde i Tønning, manifesterede stemmerne på den slesvigske liste sig i Ejdersted kreds. Her blev der afgivet to stemmer.³ Det var heller ikke Jørgen Jørgensens forskellige kursus- og undervisningstilbud, der sam-

lede bevægelsen. Kursusarbejdet kom der først gang i mod slutningen af 1929. Det begyndte yderst beskedent med et husflidskursus, som fandt sted to gange om måneden.⁴ Først i slutningen af 1931, altså mere end fem år efter at Jørgen Jørgensen havde taget fat på sit regelmæssige arbejde i Tønning, kunne den første danskundervisning omsider komme i gang. I begyndelsen deltog mellem 10 og 14 børn i alderen 9-15 år. Arbejdet i Tønning var altså tilsyneladende i højere grad båret af Jørgen Jørgensens nationale ildhu, end af et ønske i befolkningen om at tilegne sig dansk sprog og kultur. Derom vidner Jørgen Jørgensens eget efterladte kildemateriale.⁵

Det bærende element i det fattige Tønning var velgørenheden. Både Jørgen Jørgensen og Larsen Grøn var helt på det rene med dette forhold og indrettede arbejdet derefter. I sine upublicerede erindringer fra tiden efter 1945 levner Larsen Grøn ikke megen tvivl om, at hans årelange indsats omkring jul havde et opdyrkende formål: »Vi fortsatte gennem årene at yde julehjælp til de børn og forældre i både Slesvig, Tønning og Frederiksstad. Hvert år mod jul rejste jeg derned, medbringende pebernødder, bolsjer og julehæfter, og desuden havde jeg ladet trykke nogle af vore bedste julesalmer, som vi lærte dem at synge. Vandrelærer Christensen, og senere, da han rejste, vandrelærer Jørgen Jørgensen, fulgte altid med på disse ture, ligesom han påtog sig at rejse derud et par gange om ugen og undervise børnene. Disse små julefester i Frederiksstad og Tønning førte siden til, at man ønskede danske skoler.«⁶

Det var en forudsætning for Jørgen Jørgensens arbejde, at han fik kontrollen med velgørenhedsarbejdet. Kun sådan kunne han – som andre steder i Sydslesvig – målrette velgørenheden mod dem, der gik ind i et forpligtende arbejde. Ikke mindst ferierejserne udgjorde under de katastrofale sociale konjunkturer, der ramte den forhenværende værftsby særligt hårdt, et så attraktivt tilbud, at Jørgen Jørgensen måtte bruge det med omtanke, for »mærker folk først, at de uden videre kan få deres børn med i ferien, så er vi ude på et skråplan, og folk bliver ligeglade med skolen, kursus og det øvrige dansk-slesvigske arbejde, hvor deres børn først hører hen«, forklarede han Larsen Grøn.⁷

Når Jørgen Jørgensen og Larsen Grøn havde svært ved at komme ud over velgørenhedsstadiet i Tønning, skyldtes det ifølge Jørgen Jørgensen netop, at han ikke var alene om velgørenhedsarbejdet. I julen 1928 sendte f.eks. også Danske Kvinders slesvigske Forening brugt tøj til Tønning. Det generede Jørgen Jørgensen voldsomt, for af erfaring fra Slesvig by vidste han, at konkurrerende velgørenhedsinitiativer kunne blive ødelæggende for den kulturelle side af arbejdet, fordi det gav modtagerne mulighed for at

slippe for det uden at gå glip af goderne. Kvindeforeningens tøjuddeling i 1928 var tilsyneladende ikke nogen enlig svale. En større og mere varig trussel mod Jørgen Jørgensens samlende arbejde var det forhold, at også Jutta Skrumsager Madsen hvert år omkring jul gæstede Tønning og afholdt sine egne julefester med uddelinger af gaver. Hvornår hendes engagement i Tønning begyndte, kan ikke fastslås; i hvert fald holdt hun fest i 1927 og de følgende år.⁸

Så længe velmenende folk nord fra ubesværet kunne uddele naturalier og kontante midler i Tønning, var det umuligt for Jørgen Jørgensen at få samling på tropperne. Samarbejdet med Larsen Grøn var det første vigtige skridt frem mod monopoliseringen af velgørenheden. Næste skridt var oprettelsen af en Slesvigsk Forening for Ejdersted. Denne forening blev oprettet på Jørgen Jørgensens initiativ, netop fordi det var nødvendigt at få afgrænset den gruppe, der var berettiget til at modtage støtte. Til Larsen Grøn forklarede Jørgen Jørgensen i begyndelsen af 1929, at han havde fået ideen til foreningen, da han havde set, hvad Danske Kvinders slesvigske Forening havde sendt til tønningerne i julen 1928: »Da jeg så denne liste, sagde jeg til mig selv, at til næste jul skal de også have lidt tøj [fra os, forf.], men det skal gå ærligt til. Derfor er vi nu enedes om at kalde vor lille kreds dernede 'Slesvigsk Forening for Ejdersted'. Så har vi et grundlag dernede at arbejde ud fra, og ingen kan komme og lave noget i Tønning udenom foreningen, hvis der skal sendes noget derned.« Den eksklusivitet, der dermed ville komme over bevægelsen, bekymrede tilsyneladende Larsen Grøn, formentlig fordi han frygtede, at den ville bremse tilgangen. Derfor måtte Jørgensen berolige Larsen Grøn med, at det ikke var meningen på forhånd at *udelukke* nogen fra hjælpen. Tværtimod. Men hvis man ville have del i goderne, måtte man også melde sig ind i foreningen: »Selvfølgelig kan flere blive optaget som medlemmer. Men vi må bort fra alt det hemmelighedskræmmeri. De forstår mig nok.« Med hemmelighedskræmmeri hentydede Jørgen Jørgensen formentlig til vanskelighederne med at udvælge dem, der skulle have del i goderne. Med en forening som afgrænsning, ville disse problemer være væk. Han fortsatte: »Lad dog ikke offentligheden få noget at vide om den nye forening. Jeg går en bestemt vej nu, da vi må have rene linjer.«⁹

Inden for rammerne af den hemmelige forening kunne Jørgen Jørgensen i løbet af 1929 så småt samle folk til arrangementer, der ikke havde noget med jul og gaver at gøre. Det første større arrangement uden dette indhold fandt sted i april 1929, hvor Jørgen Jørgensen viste en samling af lysbilleder fra Holbækegnen, som han havde fået tilsendt fra Larsen Grøn. Flere deltagere kendte motiverne fra deres ferieophold. Jørgen Jørgensen berettede

udførligt om dette tilsyneladende vellykkede arrangement: »Om aftenen kl. 8^{1/2} samledes vi så i det sædvanlige lokale, hvor vi var mellem 25 og 30 personer. Børnene havde de puttet i seng. Der er alligevel en del ungdom, især unge piger dernede. Foruden Holbæk-billederne viste jeg, så vi kom omtrent hele Danmark rundt. Deres billeder vakte levende interesse. Ungdommen kendte de fleste, og de ældre var også med, kan De tro. Bagefter fik vi så kaffe og kager, og klokken var 11, før vi var færdige dermed. Vi tog så fat med sangbøgerne, og vi lærte nogle nye. Schaumburg fik fat i sin fløjte, og vi fik også nogle folkedanse og tilmed til glæde for de ældre en del rigtige runddans. Vi kom den aften først i seng kl. 2.«¹⁰

Den hemmelige »Slesvigsk Forening for Ejdersted« var ikke noget sikkert værn mod indblanding udefra. Jutta Skrumsager Madsens julearrangementer fortsatte med uformindsket styrke. I midten af december 1929 kom Jørgen Jørgensen undervejs med, at hun påtænkte at afholde julefest igen. Jutta Skrumsager Madsen fik simpelthen besked på at holde sig væk: »Det er bragt mig i erfaring, at De er ude om at lave særarbejde ved en julefest også i Tønning. Dette frabedes på det bestemteste, da jeg ikke vil have unødigt splittelse i den lille flok, der nu igen finder sammen dernede. Resultaterne fra Slesvig taler ellers tydeligt sprog nok for Dem.« For Jørgen Jørgensen var det væsentligt at understrege, at det var *hans* arbejde, der havde autorisationen og derfor havde forrang: »Forlængst og efter samråd med lederne dernede, er der – ligesom sidste år – fastlagt en julefest i Tønning.«¹¹

En sådan salve lod Jutta Skrumsager Madsen sig ikke slå ud af. Hun gennemførte sin fest; på forhånd havde hun sat sig i forbindelse med førnævnte Th. Möller og udbedt sig adresser på 15 familier, der havde brug for hjælp, og uddelingen fandt dernæst sted den 29. december. Den slags ukontrolleret velgørenhedsarbejde fandt Jørgen Jørgensen utilbørligt: »Har der før været tale om spækkøb, så ved jeg ikke, hvad man skal kalde dette!«¹² Senere begrundede han sin umiddelbare forargelse i et brev til Larsen Grøn: »Hun har sidste år uddelt pakker til folk, som vi ikke kender og som vi ikke har mærket det mindste til hele året, *slet ikke ved valget*. Nu vil hun igen til at fylde dem og dermed skade og måske slå det lidt itu, som vi har hernede.«¹³

Lige som tilfældet havde været i Slesvig by i midten af 1920'erne, betød konkurrencen mellem de to støtteforetagender, at bevægelsen i Tønning brækkede over i to grupper, der indbyrdes modarbejdede hinanden. Skulle Jørgen Jørgensen få kontrollen over arbejdet, måtte han samle disse to grupper. Omkring jul 1931 nåede kapløbet mellem Jørgen Jørgensens og

Jutta Skrumsager Madsen om arbejdet i Tønning nye højder. *Kristeligt Dagblad* indeholdt juleaftensdag et interview med Jutta Skrumsager Madsen. Et stykke inde i interviewet fortalte Jutta Skrumsager Madsen om sine planer for Tønning. På journalistens spørgsmål om, hvorvidt hun agtede at rejse derned i julen, svarede hun: »Ja, jeg rejser derned mellem jul og nytår for at tale ved julefesten i Slesvighus. Derfra tager jeg en tur ind til byen Tønning ved Husum [skal være Tønning ved Ejderen, forf.], hvor der er en del danske familier, som har holdt sammen i en halv snes år, og som gerne vil have oprettet dansk undervisning. Nu vil jeg undersøge forholdene, og jeg antager, at det foreløbig bliver således, at en dansk lærer besøger Tønning 2 gange om ugen.«¹⁴

Reaktionen fra Jørgen Jørgensens bagland kom prompte. »I flyvehast« refererede Christensen Maarssø indholdet af interviewet med Jutta Skrumsager Madsen. Han fortsatte: »Hvad er den af? Kan du komme hende i forkøbet? Jeg kommer i januar. Vær fornuftig og forsigtig.«¹⁵

På dette tidspunkt havde Jørgen Jørgensen faktisk påbegyndt sin dansk-undervisning, og derfor kunne det umiddelbart ligne en simpel kommunikationsbrist, at Jutta Skrumsager Madsen som medlem af Grænseforeningens hovedstyrelse offentligt bebudede, at der skulle oprettes dansk undervisning i Tønning. Der var imidlertid tale om mere end det. Jutta Skrumsager Madsen forsøgte tydeligvis at generobre det tabte terræn i Tønning. Umiddelbart efter nytår 1932 var Jørgen Jørgensen i Tønning for at finde ud af, hvad der foregik. Til Christensen Maarssø berettede han, at Jutta Skrumsager Madsen angiveligt »var bange for det hun laver derude«, hvormed han utvivlsomt mente, at hun frygtede at blive anklaget for »spækkøb«. Derfor ville hun nu oprette danskundervisning. Han fortsatte: »De fleste af dem, hun har forbindelse med, samles kun den ene gang om året [til jul, forf.] Nu skal der gøres noget for at redde hende og situationen. Manden, jeg talte med, sagde, at en hel del af dem, som hun samler ved hendes julefester, kun er 'avner', der vil forsvinde, når de skal med i virkeligt arbejde.« Jørgen Jørgensen regnede med som en selvfølge, at det var *ham*, der skulle tage sig af den undervisning, Jutta Skrumsager Madsen ville sætte i gang: »Fruen har ikke henvendt sig til mig endnu. Hvis hun kommer, så er det et spørgsmål, der straks bliver henvist til dig som skolekonsulent og fordi det er et arbejde, der sorterer under Grænseforeningen. Vi ta'r den bare med ro og skal så nok klare de ærter.«¹⁶

Jørgen Jørgensen tog fejl, når han forestillede sig, at det var meningen, at *han* skulle føre Jutta Skrumsager Madsens undervisningsplaner ud i livet. Den 28. januar 1932 blev der holdt forretningsudvalgsmøde i Grænseforeningen, og her viderebragte Valdemar Harsløf en henvendelse fra Jutta

Skrumsager Madsen om, at der var 29 personer i Tønning, som ønskede undervisning i dansk, men at de pågældende helst ville have vandrelerer Gustav Lindstrøm fra Flensborg som lærer. Angiveligt ville de ikke have Jørgen Jørgensen, fordi denne ikke beherskede plattysk.¹⁷ Der stak utvivlsomt væsentlig mere bag denne begrundelse. Gustav Lindstrøm var nemlig på afgørende punkter mere en mand efter Jutta Skrumsager Madsens hoved end Jørgen Jørgensen. Han var højskolemand og grundtvigianer. På den måde var kapløbet om Tønning nærmest en gentagelse af de modsætninger der havde skilt vandene i Slesvig by i anden halvdel af 1920'erne.¹⁸

Hvordan den videre sagsbehandling af Jutta Skrumsager Madsens henvendelse forløb, kan ikke opklares, men sikkert er det, at hendes planer om at få Gustav Lindstrøm til Tønning ikke blev til noget. Dertil var den opbakning, Jørgen Jørgensen nød godt af hos Dannevirkemændene, ganske enkelt for stærk. Christensen Maarssø havde ubetinget tillid til ham. Men også på kontoret i København kunne Jørgen Jørgensen være sikker på forståelse. Ellers havde han næppe turdet stille sig så skråsikker i et brev til Grænseforeningens nye sekretær siden 1931, general Birke: »Jeg skal nok klare ærterne i Tønning. Det må dog have tid til at gro en naturlig vækst dernede. Sidste tirsdag aften var der 33 deltagere i kursus. Jeg skal således nok få samling på dem dernede, hvis man da ude fra vil holde sig fra de enkelte partier. Det gror ved Dannevirke og Ejder!«¹⁹ Det var tilsyneladende signaler, man satte pris på på kontoret. I et brev til Christensen Maarssø roste Birke Jørgensens indsats: »Ja, lærer Jørgensen ser jo meget fortrøstningsfuldt på forholdene i Tønning, og han synes også at forstå, hvorledes han skal gå frem.«²⁰

Frygten for, at Jutta Skrumsager Madsen skulle tage initiativet i Tønning, fik Jørgen Jørgensen til at handle hurtigt. Undervisningen af børn havde han som nævnt begyndt i november 1931. I begyndelsen af 1932 udbyggede han så undervisningen med et voksenhold.²¹ Dette udvidede arbejde blev delvis betalt af Holbæk-kassen.²² Danskkurset gik tilsyneladende godt, for i marts 1932 kunne Jørgen Jørgensen meddele, at der nu var hele 48 voksne deltagere i danskurset.²³ Også undervisningen af børn var i stærk fremgang. Ved kurset, der begyndte i slutningen af 1932 og sluttede 1. april 1933, var der mellem 22 og 40 deltagere.²⁴

Dermed var Jutta Skrumsager Madsen så godt som udmanøvreret i Tønning. Det eneste, der endnu manglede, før hun helt kunne holdes ude af byen, var at gøre den uofficielle forening officiel og juridisk bindende. Beslutningen herom tog Jørgen Jørgensen i sommeren 1932. Det skulle ske i efteråret, hvor kursusarbejdet og undervisningen igen skulle begynde. På den måde ville han få fast greb om udviklingen: »Når jeg til efteråret

begynder kursusarbejdet i Tønning, så dannes der samtidig en [officiel] slesvigske forening; går vi så ikke udenfor dens ramme, så skal jeg nok klare ærterne.«²⁵

Den slesvigske Forening for Ejdersted var et vigtigt skridt i den »bestemte vej«, som Jørgen Jørgensen havde udstukket for arbejdet i Tønning – også selvom foreningen foreløbig var hemmelig. Men inden vi forsøger at forfølge denne vej nærmere, er det nødvendigt at se på udviklingen i Frederiksstad omkring 15 kilometer længere oppe ad Ejderen.

28. Frederiksstad

Jørgen Jørgensen begyndte i Frederiksstad omtrent samtidig med arbejdet i Tønning, det vil sige i 1926.¹ Også i denne by arbejdede han nært sammen med Larsen Grøn, og her udsprang bevægelsen ligeledes af ferierejserne og velgørenheden ved juletid. De første børn fra Frederiksstad kom afsted til Danmark i 1928.² Samme år planlagde Jørgen Jørgensen og Larsen Grøn en julefest, som på grund af travlhed med det øvrige julearbejde måtte udskydes til begyndelsen af januar 1929.³

Med hensyn til en julefest i Frederiksstad havde de to imidlertid gjort regning uden vært, for da Jørgensen omkring nytår var i byen for at aftale en dato med en af sine vigtigste kontakter, fru Stropp, måtte han rejse hjem igen med uforrettet sag. Til Larsen Grøn forklarede han, at fru Stropp ikke ville være med til at arrangere en fest, fordi de børn, der kunne komme på tale til at deltage i en sådan, var blevet for gamle. De var alle gået ud af skolen og var begyndt at arbejde, og hvis de nu deltog i en dansk julefest, kunne de få »ubehageligheder bagefter på arbejdspladsen«, skulle fru Stropp have forklaret Jørgensen.

I Frederiksstad var der altså ikke umiddelbart interesse for en julefest. Løsningen på dette alvorlige problem kunne ifølge Jørgen Jørgensen være at vente et år med festen. Den mellemliggende tid kunne man så bruge på at få nogle yngre børn – det vil sige børn, der endnu ikke var i arbejde, og som derfor ikke kunne chikaneres på arbejdspladsen – på ferie til Danmark og så holde julefest for dem, foreslog han Larsen Grøn: »Vi enedes så om, at vi skal se at få nogle flere børn med i ferie til sommer og så til vinter se at samle *dem* mellem jul og nytår; måske der så er nogle af de store, der kommer med. Tror De ikke også, at denne ordning er god? Vi må jo heller ikke gå mod befolkningen!«⁴

At gå *imod* befolkningen var givetvis ikke en farbar vej. Det udelukkede dog ikke, at man bearbejdede jordbunden lidt, inden man satte et nyt frø i den. For Jørgen Jørgensen og Larsen Grøn var julefesterne i sig selv et mål, som ferierejserne om fornødent skulle hjælpe på gled. Særlig Larsen Grøn var ivrig efter at få julefesterne i Frederiksstad i gang. I hvert fald er det forbløffende, hvor dybt han fra sin fjerne position i Holbæk engagerede sig i arbejdet med at forbedre vækstbetingelserne forud for såningen. I



For Larsen Grøn og Jørgen Jørgensen var Frederiksstad et strategisk vigtigt sted at få fodfæste. I 1928 blev de første børn fra byen sendt på ferie til Holbækegnen, herunder drengen Otto Stropp. Drengen havde tilsyneladende nogle egenskaber, som Larsen Grøn og Jørgen Jørgensen fandt vigtige for det videre arbejde i byen. Problemet var bare, at drengen følte sig som tysker. Her ses han under sit ferieophold i 1928. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

februar 1929, altså hele ti måneder før jul, foreslog han Jørgen Jørgensen, at man brugte fru Strops søn Otto som banebryder: Kunne man få *ham* med på ideen om en julefest, ville de andre halvstore drenge nok overvinde deres betænkeligheder, mente Larsen Grøn. Når tiden for en julefest i Tønning var fastsat, skulle Jørgen Jørgensen derfor sørge for, at Otto Stropp blev inviteret til Tønning, for at han kunne se, hvad man gik glip af i Frederiksstad: »Han har før cyklet til Tønning og besøgt kammeraterne, og det kunne måske medvirke til det, vi tænker på til jul i Frederiksstad.«⁵ Om Larsen Grøns listige plan virkede, vides ikke. Men det er sikkert, at det i 1929 for første gang lykkedes at få arrangeret en julefest for 10 børn i Frederiksstad.⁶

I 1929 kom fem børn på ferie i Danmark, herunder Ottos yngre brødre, og op mod jul 1929 samlede Jørgen Jørgensen disse og fem andre børn

mellem 9 og 15 år til kursus seks gange i løbet af vinteren.⁷ Om dette arbejde berettede Jørgen Jørgensen udførligt til Larsen Grøn: »Jeg er nu i Frederiksstad to gange om måneden. Vi er hos Eggers, der har bedst plads. Jeg har de fem drenge fra i sommer og så fem piger, der gerne skal med til sommer. [...] Vi glæder os til at se Dem hernede igen til jul. Men vi skal have alt godt tilrettelagt. Vi laver så en eftermiddag i Frederiksstad. Vi kan begynde kl. 14.30 eller 15, når toget er der. Så har vi børnene og de forældre, der kan være med. Børnene får kaffe og kager og så en pose godter. Det er de med på dernede, og min kone og jeg skal nok sørge for, at det klapper. Så kan vi tage en bil til Tønning.«⁸

Julefesten i 1929 forløb planmæssigt. Derimod er det uklart, hvordan tilslutningen til ferierejserne i 1930 var. Formentlig var den nogenlunde uforandret i forhold til året før, det vil sige fem børn. I hvert fald var der sidst på året 1930 grobund for regelmæssig danskundervisning for børn. Den begyndte i slutningen af november 1930. I alt samlede Jørgen Jørgensen mellem 8 og 12 børn til danskundervisning seks gange omkring jul. En del af øvelsen gik ud på at lære de sange, der skulle synges til julefesten.⁹ Disse 12 børn kom også på ferie i Danmark i sommeren 1931.¹⁰

Efterhånden var udviklingen i Frederiksstad fremskreden nok til, at offentligheden kunne delagtiggøres i den. Faktisk var julefesten i 1931 det første arrangement i Frederiksstad, som blev refereret i pressen. I *Der Schleswiger* og *Flensborg Avis* optrådte Frederiksstad nu side om side med Tønning: »I Frederiksstad samledes søndag eftermiddag den lille kreds af børn, der har været i Danmark, samt deres forældre om juletræet og det festligt med Dannebrog smykkede kaffebord. Af gæster sås denne gang foruden Larsen Grøn fra Holbæk også skovrider Reck fra Ruds Vedby foruden en ung pige, Annelise Wrich fra Tønning, som var på hjemrejse fra Danmark. De gamle julesalmer og desuden nogle børnesange, som lærer Jørgensen havde indøvet med børnene, blev sungne. Børnene opførte et par små nydelige julestykker. Alt for hurtigt forløb de par timer, men det var festligt.«¹¹

Også i *Holbæk Amtstidende* blev der for første gang refereret udførligt om julefesten i Frederiksstad. I en længere artikel i begyndelsen af 1932 berettede Larsen Grøn fra festen, idet han dog med det samme understregede over for potentielle kritikere i baglandet, at »heller ikke herude mærker man mere som tidligere nogen uvilje fra tysk side mod Danmark«. En enkelt undtagelse bekræftede reglen, fortalte Larsen Grøn med en god portion antitysk sarkasme, der tydeligvis var beregnet på at uskadelliggøre den sidste eventuelle skeptiker: »En ny lærer havde dog i skolen talt nedsettende om Danmark, hvad han var blevet alvorligt irettesat for af forældrene. Megen morskab blandt alle havde det vakt, at han ville vide,

hvilke sange, børnene havde lært i Danmark, og så beordret en 7-års purk ud på gulvet til at synge, sikkert ventende, at det var nogle for tyskerne ubehagelige sange. Lille Hans havde under stormende munterhed sunget Mester Jakob.«¹²

Førnævnte Otto Stropp fra Frederiksstad lader til at have haft Larsen Grøns og Jørgen Jørgensens særlige bevågenhed. De foreliggende kilder giver et sjældent indblik i de problemer, som Jørgen Jørgensen og Larsen Grøn kunne støde ind i i deres daglige arbejde med de sydslesvigere, de kom forbindelse med.

Otto Stropp kom fra et fattigt hjem med fem børn. Det lader til, at han først i en forholdsvis sen alder kom i forbindelse med Jørgensen og Larsen Grøn. Formentlig var han 11 eller 12 år, da han i sommeren 1928 for første gang var på ferie på Holbækegnen. Under ferieopholdet havde Larsen Grøn fået øjnene op for Otto Stropp. Drengen besad nogle kvaliteter, som Larsen Grøn syntes var værdifulde for det videre arbejde i Frederiksstad. Det galdt om at vinde og fastholde drengen for danskheden. Derfor var det vigtigt, at drengen fik den helt rigtige påvirkning. Efter opholdet i 1928 blev forbindelsen til drengen holdt ved lige. I 1929 skulle han konfirmeres, hvorfor han som de øvrige konfirmander modtog 3 mark i gave fra Holbæk-kassen. Året forinden havde han afsluttet skolen, og da han åbenbart interesserede sig for snedkerfaget, skaffede Jørgensen ham i foråret 1929 friplads på Askov sløjdscole.¹³

Askov Sløjdscole ville være et godt sted for Otto, syntes Larsen Grøn: »Det var mig en stor glæde, at De får Otto Stropp til Askov. Der er god natur og evne i den knægt og en frisk frimodighed.« Men der var tilsyneladende et problem ved Otto Stropp: »Han har altid erklæret sig for at ville være tysk. Vindes han for det danske, så er det en god vinding, og sker det ikke, vil vi i ham få en reel og forstående ven alligevel.«¹⁴

For Larsen Grøn gjaldt det altså om at få vendt den unge Otto Stropp's bevidste bekendelse til tyskheden, og til det formål ville et ophold på Askov være fortrinligt, mente både Larsen Grøn og Jørgen Jørgensen. Men planen om at få Otto på skole i Danmark var tilsyneladende lidt forhastet, for kort efter bestemte Otto sig for en læreplads i Holsten. Han kom altså ikke til Askov, hvilket afstedkom et hjertesuk fra Jørgen Jørgensen til Larsen Grøn: »Sådanne ting hører altså til livet hernede, og vi må tage det med.«¹⁵

Af én eller anden grund gik planerne om at komme til Holsten imidlertid i vasken, og i juli 1930 kom Otto derfor igen på ferie i Holbæk. Gensynet glædede Larsen Grøn: »Han er blevet en stor og pæn dreng, og mere rolig og værdig, end sidst jeg så ham, og det er en fornøjelse, så godt han

mestrer sproget.« Nok var Otto god til dansk, men hans sindelag voldte stadigvæk problemer, og derfor syntes Larsen Grøn, at Otto skulle blive i Holbæk hele efteråret for dernæst at komme på en dansk landbrugsskole til vinter: »Han har jo et ret tysk sindelag, men nærer megen godhed for Danmark, og han er ærlig og lægger ikke skjul på sine følelser i nogen retning. Jeg kan derfor godt tænke mig ham udvikle sig til at blive noget og kunne godt ønske ham på skolen...«¹⁶

Jørgen Jørgensen var tilsyneladende irriteret over de mange anstrengelser, Larsen Grøn ofrede på drengen: »Der bliver kun tale om højskoleophold for Otto Stropp, hvis han har virkelig interesse for det, og hvis dem, der kender ham og har prøvet ham, kan forsvare det!« mente han.¹⁷ Den skole, der nu var på tale for Ottos vedkommende, var Høng Landbrugsskole. Her skulle han forankres yderligere i det danske. Også Jørgen Jørgensen syntes godt om denne tanke, selvom han var noget usikker på, om Otto overhovedet egnede sig til at blive landmand »udover det at være karl«. Der var jo også det problem, at det krævede kapital at få en gård. Men uanset dette ville opholdet i Høng være et skridt i den rigtige retning for Otto, fandt Jørgen Jørgensen: »Skolen kan dog ikke skade, tværtimod gavne ham.«¹⁸

Otto gennemførte vinteropholdet på landbrugsskolen i Høng. I foråret 1931 lykkedes det endda Larsen Grøn at finde en elevplads til ham og få hans opholdstilladelse forlænget, så han kunne blive i Vestsjælland.¹⁹ I begyndelsen af 1932 skulle Ottos situation overvejes på ny. Larsen Grøn og Jørgen Jørgensen mente, at han burde blive i Danmark. Alene af den grund, at Ottos far i mellemtiden var blevet arbejdsløs og derfor havde svært ved at forsørge hjemmet, var det bedre, om Otto blev i Danmark så længe som muligt: »Det var godt, hvis Otto kunne blive til maj i hvert fald. Det står jo ikke flot til i hjemmet. Tal rigtige alvorord derom til Otto. Må jeg få hans adresse, så vil jeg skrive ham et par pæne ord«, lovede Larsen Grøn.²⁰

Otto Stropp var tilsyneladende hverken modtagelig for pæne eller alvorlige ord. I slutningen af maj 1932 stak han ganske uventet af fra sin elevplads og rejste hjem til Tyskland for at bo hos storebroderen i Segeberg. Dermed var Otto Stropp's udvikling mod dansk sindelag bragt til ende. Hverken Jørgensen eller Larsen Grøn var villige til at give Stropp flere chancer, selvom moderen gik i forbøn for ham. I et brev til Larsen Grøn bad hun indtrængende om, at Otto blev hjulpet. »Arbejde er ikke at finde her i Tyskland, nu har vi to sønner herhjemme, vi ved snart ikke, hvordan vi skal klare det. Min mand får 12 Mark i understøttelse. Vi ville så gerne, at Otto skulle til Danmark igen. Skulle det ikke lykkes nok en gang, hr.



Da Otto Stropp (yderst til venstre) i 1930 var på ferie igen i Danmark, var han blevet en ung mand. Sindelaget voldte Jørgen Jørgensen og Larsen Grøn problemer. Drengen følte sig stadig som tysker. Derfor var det vigtigt, at han blev udsat for den helt rigtige påvirkning. Her ses han sammen med Larsen Grøn på sightseeing i Danmark i 1930 eller 1931. Året efter stak Otto Stropp af fra en elevplads i Høng til sin bror i Segeberg. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Grøn, det er så dårligt for os at komme igennem. Min mand er nu omtrent et år arbejdsløs.«²¹

Historien om Otto Stropp's forbindelse til det danske Sydslesvigarbejde hører på mange måder til undtagelserne. Netop derfor kan historien kaste

et skrålys på Jørgen Jørgensens og Larsen Grøns arbejde. Den er et vidnesbyrd om, hvor dybt de var parate til at gribe ind i det enkelte menneskes åndelige udvikling. De fik først sent kontakt til Otto, nemlig på et tidspunkt i hans opvækst, hvor han var ved at udvikle national bevidsthed. Otto Stropp følte sig tilsyneladende som tysker. Og fordi Otto strittede imod den udvikling, Jørgen Jørgensen og Larsen Grøn ville have ham ind i, var de opmærksomme på at give drengen den helt rigtige påvirkning, så målet alligevel kunne nås. På den måde er historien om Otto Stropp også et vidnesbyrd om afstanden mellem teori og praksis i Sydslesvigarbejdet. I teorien skulle Jørgen Jørgensen som Grænseforeningens funktionær kun træde til, når sydslesvigerne kaldte på hjælp. I praksis blev denne grund sætning fortolket særdeles frit. Tilfældet Otto Stropp viste, at Larsen Grøn og Jørgen Jørgensen gennem en materiel og kulturel påvirkning af drengen forsøgte at omgøre hans bevidste valg af sindelag.

Selvom Otto Stropp altså ikke blev den »vinding«, som Larsen Grøn havde forestillet sig, fortsatte arbejdet i Frederiksstad. Året 1932 bragte tilsyneladende kulminationen på udviklingen i byen. Ved forårsafslutningen af danskkurset i marts 1932 var der 14 børn,²² og ved landdagsvalget i april 1932 blev der afgivet 15 stemmer på den slesvigske liste.²³ Som tidligere nævnt forsøgte Jørgen Jørgensen ved denne lejlighed at slå ring om bevægelsen i Frederiksstad ved også her at samle stemmerne i en hemmelig afdeling af Den slesvigske Forening. Lige som i Tønning blev der nu stillet visse krav til de folk, der tog imod velgørenheden: »I Frederiksstad kommer der ikke nye børn med fra hjem, der ikke er medlemmer af Slesvigske Forening for Gottorp Amt.«²⁴ Denne afgrænsning gik tilsyneladende kun lidt ud over tilstrømningen. Ved indtegningen til børneundervisningen i november 1932 mødte der således ni børn op.²⁵ Til gengæld gik julefesten i 1932 over al forventning for Jørgen Jørgensen. I sin dagbog noterede han den 19. december: »Var til julefest i Frederiksstad, hvor Larsen Grøn var med. Børnene opførte tre små pæne julestykker. Det var en julefest, som altid vil stå som en drøm for os.«²⁶

Derefter gik det tilsyneladende ned ad bakke i Frederiksstad. I 1933 kom der 7 ferie børn afsted til Danmark, og til undervisningen, der begyndte i november 1933, dukkede der 6 op. Det var sidste gang, Jørgen Jørgensen kunne afholde dansk kursus i Frederiksstad.²⁷ Julefesterne fortsatte, uden at det er muligt at bestemme omfanget nærmere. De blev utvivlsomt mindre. Ifølge Jørgen Jørgensens dagbøger blev der i 1933 holdt »en lille julefest«, men kun for »børn fra de syv familier, der er medlemmer af Slesvigske Forening«.²⁸ I de følgende år svandt aktivitetsniveauet i Frederiksstad tilsyneladende ind til et absolut minimum.



Kulminationen på Larsen Grøns og Jørgen Jørgensens indsats i Frederiksstad var året 1932, hvor der blev undervist 14 børn. Ifølge Jørgen Jørgensens dagbogsoptegnelser var julefesten dette år særligt vellykket: »Var til julefest i Frederiksstad, hvor Larsen Grøn var med. Børnene opførte tre små pæne julestykker. Det var en julefest, som altid vil stå som en drøm for os.«
Foto: Rigsarkivet.

29. Den slesvigske Forening for Ejdersted

Det var ikke ligetil for Jørgen Jørgensen at få folkene i Tønning til at arbejde sammen.¹ Dels var der stadig problemet med Jutta Skrumsager Madsens private arbejde, dels var der store vanskeligheder med bevægelsens sindelagsmæssige og politiske sammensætning. Af et brev til skolekonsulent Christensen Maarssø fra februar 1932 fremgår, hvilke forhindringer der måtte overvindes, inden samlingen kom i stand. Det fremgår også, at nøglen hertil var at sætte Jutta Skrumsager Madsen og hendes kontaktperson i Tønning, Th. Möller, ud af spillet: »Den side af sagen skal jeg nok klare, når bare jeg har frie hænder, så jeg kan bevæge mig, når det gælder. Det nytter så ikke, at han kan henvende sig til Fruen om hjælp, men at han kommer til at forstå, at det gælder samling under tugt og takt. Jeg ved sandelig godt, at det ikke bliver nogen let opgave – kommunister, bibelforskere [Jehovas Vidner, forf.], socialister, mere eller mindre slesvigske-danske-sindede – og så lige ind under et præsidentvalg.«²

Skulle samlingen og foreningsgrundlæggelsen lykkes, måtte der lægges pres på tønningerne. Det var et risikabelt foretagende, som – hvis det mislykkedes – kunne få alvorlige konsekvenser for Jørgen Jørgensen, men også for det sydlige arbejde i det hele taget, fordi en sprængning af kredsen kunne skabe uheldige lækager i forhold til myndighederne og det omgivende tyske samfund og dermed eftertrykkeligt kompromittere Grænseforeningen og mindretallet i Flensborg. I en sådan situation måtte Jørgen Jørgensen kunne regne med ubetinget rygdækning fra København, bedyrede han overfor Christensen Maarssø – i øvrigt i et bemærkelsesværdigt toneleje, der tydede på, at han ikke fandt arbejdet helt risikofrit: »Jeg skal også nok efter tirsdag meddele dig, hvad der er sket dernede. Jeg håber da, at du har tillid til vandrelæreren? Ellers var man vel også vippet ud for lang tid tilbage. [...] Hvis der i den radikale fremgangsmåde i Tønning sker et tilbageslag, så vil jeg ikke være ene om at bære ansvaret. Jeg skal dog gøre mit til at klare skærene.«³

Endelig i november var foreningsdannelsen ved at være i hus, hvilket han meddelte til Larsen Grøn: »I disse dage dannes en Slesvigske Forening for Ejdersted (det må være en hemmelighed) for at arbejdet kan komme ind under ordnede forhold. [...] Det bliver også denne forening, som af-

holder en julefest i år. Nu skal det have en ende med fru Juttas særarbejde og julefest dernede. Ellers bryder arbejdet sammen i splittelse igen og jeg slides op i det! Derfor håber jeg, at De alligevel vil stille, hvad De har til rådighed for julen dernede?!«⁴

Det trak tilsyneladende ud med foreningsdannelsen. Et af de spørgsmål, der skulle skaffes klarhed over, var ordlyden i vedtægterne. Der var to forbillere at vælge imellem: Flensborgafdelingens og Gottorpforeningens vedtægter. Dette spørgsmål drøftede Jørgen Jørgensen med Peter Lassen. I et brev fra 21. november 1932 gjorde Lassen gældende, at vedtægterne i Ejderstedforeningen måtte formuleres med Gottorpforeningens vedtægter som forbillede. Alternativet var Flensborgafdelingens vedtægter, der udtrykkeligt krævede af medlemmerne, at de var dansksindede. Den gik ikke i Tønning, mente Peter Lassen. Han insisterede på, at som medlem skulle kunne optages *enhver sydslesviger*, der kunne dokumentere, at hans forfædre før 1864 havde været bosiddende i det tidligere hertugdømme Slesvig. Tysk sindelag skulle ikke være nogen hindring for optagelse i den nye forening, og det måtte udtrykkeligt fremgå af vedtægterne, at foreningen også optog tysksindede: »Med hensyn til den foreslåede ordlyd til lovene til Tønning er jeg ved at se §3 endnu engang kommen til den antagelse, at det er rigtigst at foreslå ytringen 'ab jetzt dänisch oder deutsch gesinnt' forandret til 'ab jetzt dänisch oder noch deutsch gesinnt'. Så viser det tilføjede ord 'noch' på målet.«

Det var tilsyneladende ikke blot sofisteri. For Peter Lassen var det selve grundlaget for arbejdet. Dannelsen af en dansk forening i Tønning måtte ikke ses som en *udvikling* eller et fremskridt fra en ringere til en bedre tilstand. Tilstedeværelsen af Den slesvigske Forening for Ejdersted var en naturlig ting, fordi den bragte sindelaget i overensstemmelse med afstamning, forklarede han Jørgen Jørgensen: »De fleste deroppe, mest yderlig repræsenterede i den dansk-radikale højskoleretning og Aabenraaretningen bygger på udviklingen som det afgørende. Selv flensborgerne kan jo ikke engang gøre sig hel fri derfor. Vi derimod bygger på afstamningen som det afgørende. Altså, fordi det er to livsanskuelser, der her brydes, er det naturligt, at der forårsages brydninger. Aabenraaretningen og den dansk-radikale højskoleretning spillede i 1918 til 20 fallit ved løsningen af det sønderjyske spørgsmål på sine retningslinjer. Vil vi sydslesvigere ikke ud-sætte os for det samme, så skal vi også holde vore retningslinjer rene, er så rigtignok nødt til at tage de stød, der kommer nordfra på denne konto. Af denne grund skulle Tønning også gerne kunne følge Gottorps og ikke Flensborgs retningslinjer, fordi som sagt Flensborg endnu ikke har kunnet holde sig helt fri for den mand«, forklarede Peter Lassen med en uundgåelig stikpille til H.P. Hanssen.⁵

Først den 2. december 1932 enedes parterne i Tønning omsider, således at lovene for den nye forening kunne anerkendes og en bestyrelse vælges. På Jørgen Jørgensens forslag blev Th. Möller valgt til formand, kasserer-hvervet overtog handelsmand J.C. Nielsen.⁶ Dermed var det endelig lykkedes Jørgen Jørgensen at få samlet bevægelsen. Men dermed havde han også fået kontrollen over den. I forhold til julefesten i 1932 var det i aller-sidste øjeblik. På hovedstyrelsesmødet den 6. december 1932, altså blot fire dage efter foreningsgrundlæggelsen, kunne rektor H.P. Hansen i sine indledende bemærkninger omtale »den glædelige fremgang i danskheden dernede i det sydlige Sydslesvig, således stiftelsen af en dansk-slesvigsk forening i Tønning...«. Denne opsigtsvækkende nyhed blev senere på mødet bekræftet af Christensen Maarssø, der i øvrigt kunne meddele, at den nye forening talte 42 medlemmer.⁷ Dermed var der også vinket med en vognstang til Jutta Skrumsager Madsen. Den traditionsrige julefest skulle afholdes i foreningens regi, hvorved hun blev forhindret i at arrangere egne uddelinger. Ganske vist deltog hun sammen med pastor Noack og Elsebeth Westenholz i foreningens første julefest, som fandt sted den 30. december 1932, men kun som gæster. Julefesten 1932 blev refereret udførligt i *Der Schleswiger* den 3. januar 1933. Formentlig var det den første offentlige omtale af Den slesvigske Forening for Ejdersted overhovedet.⁸ Den første livsytring nord for grænsen fremkom i *Holbæk Amtstidende* den 6. januar 1933 i form af en taksigelse for julegaverne. Notitsen var underskrevet af foreningens bestyrelse og Jørgen Jørgensen.⁹

Den første ordinære generalforsamling i Tønning blev afholdt den 13. januar 1933. Ved dette arrangement blev der uddelt ekstraordinært store pakker, og et højdepunkt i aftenen indtraf, da man legede *Grabbelsack*, en leg hvor deltagerne efter tur skulle føle sig frem til deres gaver i en stor sæk. Efter afslutningen af det formelle program fik hver deltager yderligere en pakke med brugt tøj, som på Jørgen Jørgensens ordre først måtte pakkes ud efter hjemkomsten: »Da vi så kl. 11 skulle holde op, fik hver sin pakke med hjem [...] Ingen måtte åbne pakkerne, før de kom hjem, og ingen må bagefter fortælle, hvad de har fået. Således undgår vi alt sludder og vrøvl og enhver har fået det bedste! Dette er min metode, som har vist sig at holde gennem alle årene, hvorimod Juttas uddelingsmetode i Slesvig har givet de værste rivninger, fordi den ene ser, hvad den anden får og desuden selv kan vælge og vrage.«¹⁰

Jørgen Jørgensen var ikke uden blik for de farer, der lå i, at en meget betydelig del af foreningsarbejdet stadig foregik i forbindelse med uddeling af gaver. Derfor måtte uddelingerne styres. Hvor man i begyndelsen havde delt pakker ud til julefesten, måtte man fremover henlægge uddelingerne



Forstander for Ask Højskole, J.C. Christensen Maarssø (1872-1949), var fra omkring 1930 en ledende skikkelse i Grænseforeningens sydlige arbejde. I maj 1931 blev han udpeget til Grænseforeningens skolekonsulent for det sydlige Sydslesvig. Det var en særdeles magtfuld post. Efter 1933 var Christensen Maarssø en af de varmeste fortalere for, at Grænseforeningen skulle gengælde hjemmetyske aggressioner i Nordslesvig med danske skolerejsninger i området mellem Dannevirke og Ejderen. Gengivet efter *Kundskab og ånd. Ask Højskole 1869-1994*.

til andre arrangementer, f.eks. til generalforsamlingerne. Julefesterne kunne så gøres mere højtidelige, mente han. Selvom den danske Sydslesvig-præst H.F. Petersen havde deltaget i julefesten, var der tilsyneladende endnu så som så med højtidestemningen: »Lidt efter lidt skulle vi også gerne nå til at få kirken helt med ind i vort arbejde. En kristelig tale en gang om året må der også blive råd til, og så er denne på sin plads ved en julefest. Interessen for pastor Petersens tale var dog så stor, at jeg blev bedt om at få ham med igen ved lejlighed! Lystigheden og dansen fik tønningerne så rigeligt af ved pakkefesten den 13. januar [generalforsamlingen, forf.]. Ved en sådan lejlighed hører det hen, og julefesten må mere og mere have højtidspræget.« Det var ikke mindst et spørgsmål om at få folk til at komme til generalforsamlingerne: »De kan ellers tro, at der blev både talt og sunget den aften! Vi må også huske på, at de 4/5 er nye mennesker!«¹¹

Med oprettelsen af den juridisk bindende Slesvigsk Forening for Ejdersted havde Jørgen Jørgensen omsider bragt udviklingen i Tønning frem til trin fire. Men dermed var problemerne så langt fra overstået. Tværtimod kunne Jørgen Jørgensen nu regne med, at de tyske myndigheder ville følge bevægelsen tæt. Således havde landråden i Tønning allerede i begyndelsen af 1932 advaret regeringen i Slesvig by om forholdene i Tønning, idet han gjorde opmærksom på den større *Bescherung* [gaveuddeling, forf.], der havde fundet sted i julen.¹² Efter julen 1932 blev tonen i landrådets indberetninger skærpet mærkbart. Ikke mindst havde man lagt mærke til den kombinerede pakkefest og generalforsamling den 13. januar 1933, hvor der havde været mange deltagere, som man hidtil ikke havde troet var *Dänenfreunde*, men som »hovedsageligt deltager på grund af de økonomiske fordele«. Landråden ville imidlertid ikke udelukke, at »disse personer med tiden vil blive påvirket i en sådan grad, at de vil bekende sig som *Dänenfreunde*. I slutningen af sin indberetning summerede landråden situationen op: »Efter vore erfaringer styrkes den danske propaganda i Tønning med helt bestemte formål for øje. Dette indrømmer den danske Grænseforening helt åbent i sin sidste årsberetning. Det vil ubetinget være nødvendigt at styrke vort forsvarsarbejde i Tønning – også fra statens side. Der er ingen tvivl om, at den økonomiske krise er til fordel for den danske propaganda i Tønning, fordi den falder på en godt forberedt jordbund blandt de yderst fattige arbejdsløse. Den materielle nød har mørnet de arbejdsløses modstandskraft i en sådan grad, at omsorgen fra dansk side sikkert ikke vil være frugtesløs.«¹³

Det skal ikke betvivles, at der var medlemmer af Den slesvigske Forening for Ejdersted, der følte sig som danske eller i hvert fald følte, at de på én eller anden måde stod i modsætningsforhold til det tyske samfund. Men omvendt er der intet i kilderne, der tyder på, at foreningen i de første år af sin levetid blev holdt sammen af noget udtalt ønske hos medlemmerne om at tilegne sig dansk sprog, kultur eller blot støtte en danskvenlig politik. Ønsket var måske nok til stede hos nogle enkelte medlemmer, men det var ikke det, der holdt sammen på bevægelsen. Følgende kendsgerninger taler imod det: Foreningsgrundlæggelsen var ikke tønningernes eget initiativ. Initiativet kom derimod fra Jørgen Jørgensen. Og begrundelsen for oprettelsen var ikke behovet for et kulturelt forum, men derimod nødvendigheden af at afgrænse den gruppe, der skulle modtage materiel hjælp nordfra. Dertil kom, at sproget i foreningen var tysk eller plattysk, og at der først efter fem års kontakt med Jørgen Jørgensen kom gang i sprogundervisningen. Ejheller stemmeafgivningen ved valgene tydede på nogen orientering mod nord: Ved de tre politiske valg i 1932 blev der i hele Ejdersted

afgivet henholdsvis 26, 11 og 17 stemmer på den slesvigske liste. Disse tal skal ses på baggrund af, at foreningen angiveligt talte omkring 100 medlemmer, og ikke mindst må man se tallene i lyset af, at der i Holsten var flere kredse med *højere* antal slesvigske stemmer. I Stormarn kreds mellem Lübeck og Hamborg faldt der således henholdsvis 110, 51 og 53 slesvigske stemmer ved de pågældende valg, altså omtrent fem gange så mange som i Ejdersted.¹⁴ En sidste og nok så væsentlig afvigelse fra, hvad man normalt ville forvente var et uundværligt element i en national mindretalsforening, var det forhold, at man i Den slesvigske Forening for Ejdersted – lige så lidt som i Gottorpföreningen – behøvede at have dansk *sindelag* for at være medlem. Ifølge vedtægterne kunne man udmærket være »noch deutsch gesinnt« i foreningen.

Kun ifølge en helt igennem dogmatisk tolkning af afstammingsprincippet var der tale om en dansk forening i Ejdersted: I foreningens selvforståelse som den manifesterede sig i vedtægterne, bestod forbindelsen til Danmark alene i medlemmernes danske afstamning, hvorfor man hverken behøvede danske sprogfærdigheder eller dansk sindelag for at være med. Som en følge heraf var der heller ikke noget som helst kompromitterende i det forhold, at hovedparten af medlemmerne betragtede foreningen som en social indretning. Ud fra en ideologisk betragtning var det uberettiget at stille spørgsmålstejn ved, *hvorfor* tønningerne søgte ind i bevægelsen. For som hjemmehørende sydslesviger hørte man naturligt hjemme i Den slesvigske Forening og ikke i den tyske flertalsbefolkning.

Den nazistiske magtovertagelse i 1933 satte fart i udviklingen i Tønning. Det hang ikke mindst sammen med, at Den slesvigske Forening for Ejdersted for en del af byens socialdemokratiske og kommunistiske borgere repræsenterede en vej ud af den om sig gribende og uafvendelige nazificering af det tyske samfund. Et medlemskab af foreningen virkede tillokkende på en befolkning, der socialt set ikke havde meget at tabe. Dertil kom, at der fra Grænseforeningens side ret hurtigt efter 1933 blev rumsteret med planer om at bygge en skole i byen. Det øgede utvivlsomt tiltrækningskraften, fordi man gennem et medlemskab af bevægelsen kunne sikre sine børn en billet ud af det ensrettede tyske skolesystem. For mange var et skifte i nationalt tilhørsforhold simpelthen en mulighed for at undgå pres fra den totalitære stat.¹⁵ Så længe det ifølge Tønningforeningens vedtægter var muligt at være medlem som »noch deutsch gesinnt«, var et sådant skifte måske slet ikke så problemfyldt endda.

Netop i dette forhold gemte der sig et betydeligt potentielt konfliktstof. Fra grænsetysk side blev Tønningforeningen igen og igen anklaget for at give ly til folk, der ikke havde det fjerneste med danskhed at gøre. Ret beset

var det en beskyldning, Tønningforeningen havde overordentligt svært ved at afvise, dels på grund af sine lempelige vedtægter, dels på grund af, at foreningen helt manglede en myndig og slagkraftig lederskikkelse, der kunne parere angrebene og slå igen.

I den danske offentlighed skænkede man næppe Den slesvigske Forening for Ejdersted nogen større opmærksomhed – i hvert fald ikke i kredse, der stod uden forbindelse til det danske arbejde i Sydslesvig. Men i situationer, hvor foreningen blev chikaneret af lokale eller regionale myndigheder eller blev overfaldet af den grænsetyske presse, kunne Den slesvigske Forening for Ejdersted finde vej helt frem til forsiden af førende danske aviser – som regel via *Flensborg Avis*. Naturligvis udløste sådanne situationer kraftig forargelse og dermed også kraftige sympatitilkendegivelser med den lille forening i Ejdersted. Men situationerne var næppe befordrende for en nøgtern vurdering af Tønningforeningens arbejdsgrundlag og medlemmernes tilknytning til danskheden. Nogle af de træk ved bevægelsen, som under normale omstændigheder ville have medført reserverethed – hvis ikke ligefrem afvisning – i Danmark, blev der i kampens hede set igennem fingre med. Når lokale og regionale nazistiske stormægtigheder faldt over den lille flok, var det naturligt nok de færreste, der spurgte til, hvor stor en del af foreningens medlemmer, der var tysksindede, om der blev talt dansk eller tysk o.s.v. Det nød foreningen godt af. På trods af sine mange inkonsekvenser og »ikke-danske« træk kom foreningen efter 1933 til at indtage en plads fuldt på linje med de øvrige afdelinger af Den slesvigske Forening, selvom der ud fra en overordnet betragtning var en afgrundsdyb forskel i intensiteten i det sproglige, kulturelle og politiske arbejde dér og det arbejde, der foregik f.eks. i Den slesvigske Forening for Landdistrikterne, altså i området umiddelbart syd for grænsen.

Den nazistiske magtovertagelse i januar 1933 fik ikke umiddelbare konkrete konsekvenser for arbejdet i Tønning. Men fra sommeren 1933 blev Den slesvigske Forening for Ejdersted fulgt tættere af den ensrettede slesvig-holstenske presse. Forrest i felttoget gik *Schleswiger Nachrichten*, der længe havde fyret giftige salver mod privatskolen i Slesvig by. Nu blev skydningen udvidet til også at omfatte det danske arbejde i Tønning.

Skærpelsen af den grænsetyske tone mod den nye forening fik den danske konsul i Flensborg, Lauritz Larsen, til at råbe vagt i gevær over for mindretalsledelsen i Flensborg. Konsulen forestillede sig muligvis, at Flensborgledelsen havde en finger med i grundlæggelsesarbejdet. I hvert fald fandt han det nødvendigt at advare mod de konsekvenser, som det nye fremstød – hvem der så i øvrigt stod bag det – kunne få for det sydslesvigske mindretal i det hele taget. I Flensborg meldte man imidlertid hus forbi.

I en indberetning til Udenrigsministeriet fra midten af juli 1933 meddelte Lauritz Larsen, at Flensborgledelsen tilsyneladende overhovedet ikke havde haft kendskab til, at der skulle være oprettet en forening i Tønning. Alligevel havde konsulen under et møde med ledelsen ikke lagt skjul på, at han fandt oprettelsen af den nye forening »meget betænkelig« i betragtning af den foreliggende grænsepolitiske og indretyske situation, hvor det var tænkeligt, at »personer, der intet har med mindretallet at gøre og aldrig vil blive af nogen værdi for dette, men som (f.eks. fordi de er kommunister) vil søge at sikre sig under det nazistiske styre, vil krybe i ly under mindretallet og melde sig ind i en sådan forening«. Under mødet havde man tilkaldt en repræsentant for det sydlige arbejde. Navnet fremgår ikke af indberetningen, men muligvis var det ligefrem Jørgen Jørgensen selv. Denne havde forklaret, at der længe havde været »nogle dansksindede« i Ejdersted, som havde samlet sig til kurser i dansk og til møder omkring jul, men ikke tidligere været organiseret i en forening. Dette var først sket forløbne vinter. Ifølge konsulen havde repræsentanten erklæret, »at der i foreningen ikke var optaget andre end personer, som var født inden for grænseområdet«. Repræsentanten sydfra slog altså først og fremmest på, at medlemmerne havde *afstamningen* i orden. Denne argumentation bed tilsyneladende ikke på konsulen, som fandt lødigheden af den nye forening yderst tvivlsom, uagtet alle henvisninger til medlemmernes stambog. Det, som konsulen lagde vægt på, var medlemmernes sindelag og politiske orientering: Og på den front så det ikke for godt ud i Ejdersted, mente konsul Larsen: »Ved valget til rigsdagen den 5. marts d.a. blev der i hele Ejdersted kun afgivet 25 danske stemmer; at foreningen nu tæller cirka 80 medlemmer synes mig derfor allerede mærkeligt, idet dette lader formode, at selv ikke engang alle foreningens medlemmer stemmer dansk.«¹⁶

Den skepsis, konsulen her lod komme til udtryk, var han utvivlsomt ikke ene om. Man må formode, at store dele af baglandet i Danmark – såfremt man her overhovedet kendte til eksistensen af bevægelsen i Tønning – havde en stærkt reserveret indstilling til den. I hvert fald er det påfaldende, at den danske presse var yderst tilbageholdende med at sprede det glade budskab om foreningsgrundlæggelsen i Tønning. Også mindretalsledelsen i Flensborg forholdt sig i begyndelsen ret kølig overfor for Tønningforeningen, hvilket blandt andet kom til udtryk ved, at man faktisk *glemte* at invitere Tønningforeningen til årsmødet i sommeren 1933.¹⁷ Selv ikke de alvorlige verbale overfald og mistænkeliggørelser i den grænsetyske presse fandt de danske aviser anledning til at imødegå. Først da også den tyske mindretalsavis i Nordslesvig, *Nordsleswigsche Zeitung*, under overskriften »Danskere, frisere og sjælefangst« i juli 1933 meldte sig under angrebsfanerne, nåede

nyheden om Tønningforeningens oprettelse ud i en bredere kreds i Danmark.

Flensborg Avis var den første til at tage handsken op – vel at mærke på en sådan måde, at ingen læser kunne være i tvivl om, at foreningen i Tønning skulle ses i sammenhæng med det tyske arbejde i Nordslesvig: »Under alle omstændigheder er det folkene dernede, som har oprettet deres forening uden at underrette de andre, ældre danske foreninger i Sydslesvig derom, før det var sket. Man ryster på hovedet over, hvorfra det tyske mindretalsblad tager retten og modet til at stemple dette som sjælefangst. Netop det tyske mindretal sidder i et glashus og skulle ikke kaste med sten. Det har dog med stor glæde meddelt over et dusin gange i løbet af i år, at der var oprettet en ny tysk skole et eller andet sted i Nordslesvig lige op til Kongeåen, hvor befolkningen helt igennem er af dansk afstamning. Hvorledes er arbejdet for disse skoler begyndt og for de foreninger og andre nye led i det tyske arbejde, som er kommet til det sidste år? Mon der ikke noget sted er begyndt med tysk privatundervisning, fortsat med julefester og derefter oprettet en tysk forening? Er dette ikke sjælefangst, skønt befolkningens nationalitet er dansk, hvor kan så det tilsvarende syd for grænsen være sjælefangst i en egn, hvor dansk, frisisk og tysk afstamning mødes, en egn, som indtil 1864 bestandig har hørt til Danmarks Rige?«¹⁸

Det er påfaldende, hvor hurtigt den nye forening i Tønning blev indrullet i det danske forsvar mod det tyske arbejde i Nordslesvig. Fra nu af blev det offensive arbejde, som foreningsgrundlæggelsen i Tønning var udtryk for, forsvaret over for grænsetyskerne efter »glashus-modellen«, det vil sige nogenlunde efter devisen: *Det, vi gør i Sydslesvig er rimeligt, fordi det, I gør i Nordslesvig, er urimeligt!* Den tankegang, der moralsk skulle forsvare denne i bund og grund umoralske argumentation, var afstammingsforholdet: Det tyske arbejde i Nordslesvig blev vurderet som urimeligt, fordi det var i modstrid med den danske folkegrund dér; det danske arbejde i Sydslesvig derimod var rimeligt, fordi det kun gik ud på at skabe naturlig overensstemmelse mellem afstamning og sindelag.

Der var dog en lille undtagelse, som selv ikke *Flensborg Avis* var blind for: Når alt kom til alt, duede afstammingsprincippet nemlig ikke til at begrunde et dansk arbejde i Ejdersted, som i bedste fald måtte betegnes som *frisisk* folkegrund. Det var uden tvivl dette forhold, der fik *Flensborg Avis* til i sin glashus-artikel kun at bruge det næstbedste historiske argument, nemlig argumentet om, at Tønning var et sted »...hvor dansk, frisisk og tysk afstamning mødes, en egn, som indtil 1864 bestandig har hørt til Danmarks Rige?« Tønningforeningens historiske berettigelse var altså ifølge *Flensborg Avis* den, at byen lå inden for den gamle *rigsgrænse*.

Det er svært at se bort fra den logiske brist, der ligger i dette forbehold, eftersom Tønningforeningens vedtægter ensidigt påberåbte sig afstammningen. *Flensborg Avis* var tydeligvis klar over denne svaghed i argumentationen og forsøgte derfor at dække sig ind. I en dansk sammenhæng spillede sådanne tekniske detaljer formentlig en ganske underordnet rolle – så meget desto mere som grænselandets førende blad jo sagde god for det formelle grundlag. I hvert fald må man konstatere, at tilbageholdenheden i Danmark med hensyn til at tage Tønningforeningen i forsvar mod grænsetyske presseangreb, snart blev overvundet. Tønningforeningen blev optaget som fuldgældigt medlem af den dansk-sydsløvigske alliance mod det nazistiske Tyskland.

Når alt kommer til alt kan det ikke undre, at oprettelsen af en mindretalsforening i Ejdersted påkaldte sig de lokale tyske myndigheder opmærksomhed og irritation. Dertil kom, at oprettelsen nærmest faldt sammen med den nazistiske magtovertagelse i Tyskland. På længere sigt betød det ikke blot en skærpelse af opmærksomheden, men også en optrapning af myndighedernes fremfærd. De lokale myndigheder mistænkte foreningen for at huse kommunister og socialdemokrater, hvilket næppe var nogen urimelig vurdering. Urimelig var derimod den konsekvens, de drog af den. Det første tilfælde af direkte chikane mod Den slesvigske Forenings ledelse begyndte kort efter magtovertagelsen. Ved en razzia i første halvdel af 1933 kom politiet i besiddelse af foreningens medlemsliste, og ud fra denne liste blev det opgjort, at 35 ud af 84 medlemmer var kommunister eller kommunistympatisører, mens resten næsten udelukkende måtte anses for at være SPD-folk. Denne »afsløring« foruroligede Tønningens borgmester i en sådan grad, at han over for *Gauleiter* og overpræsident Hinrich Lohse krævede indskriden.¹⁹

Selvom anklagerne om kommunisme og marxisme ikke var uden hold i virkeligheden, kan der ikke være tvivl om, at de først og fremmest udgjorde et påskud for at få bremset Tønningforeningens konsolidering. Foreløbig fik foreningens medlemmer imidlertid lov til at være i fred. Det næste fremstød kom først i anden halvdel af 1934, da planerne om en dansk skole i byen blev kendt.

30. Privatskolen i Tønning

Inden for Grænseforeningens top var man meget vel klar over, at endemålet for Jørgen Jørgensens arbejde i Tønning var oprettelsen af en privatskole. Allerede på 7-mands-udvalgets ønskeliste fra 1925 havde der været forudset byggeri af en skole i byen, og da Jørgen Jørgensen året efter var blevet afsendt til Slesvig by netop for at imødekomme nogle af 7-mandsudvalgets ønsker, kunne det næppe komme bag på nogen, at Jørgen Jørgensen arbejdede målrettet i Tønning. At Grænseforeningens hovedstyrelse i begyndelsen af 1930'erne ikke var uforberedt på at høre skoleønsker fra byen ved Ejderen fremgår i øvrigt af, at man i denne forsamling allerede i maj 1932 – altså endnu et halvt år inden foreningsgrundlæggelsen i Tønning – på Valdemar Harsløfs foranledning drøftede udsigterne til en skole i Tønning. Som Grænseforeningens sagkyndige i spørgsmål vedrørende Ejdersted blev P.C. Larsen Grøn bedt om en vurdering, og selvom formentlig intet hovedstyrelsesmedlem nærrede større ønsker om en dansk skole i Tønning end netop Larsen Grøn, udtalte denne, at skolen i Tønning trods alt ikke lå lige om hjørnet.¹

Også på tysk side var man forberedt på, at der inden for en overskuelig fremtid ville lyde krav om en dansk skole fra Tønning. Det blev formuleret ret direkte i den grænsetyske presse, som for eksempel i *Schleswiger Nachrichten* i begyndelsen af juli 1933: »Det, som vi gentagne gange har forudsagt, er nu virkelig sket. I det fra tidernes morgen rent tyske landskab Ejdersted er der dukket en afdeling af den 'Slesvigske Forening' op. Foreningen tæller allerede 100 medlemmer. Det begyndte med dansk privatundervisning i Tønning, den økonomisk svageste by i vores provins; det fortsatte med en dansk julefest, ved hvilken der naturligvis ikke manglede hverken kaffe, kager eller gaver. Og nu er den danske forening der. Vi tror ikke, at vi tager fejl, når vi siger, at der utvivlsomt inden for en kortere eller længere tid vil opstå et 'behov' for en dansk privatskole, og at den i så fald vil blive bygget.«² Bortset fra, at ferierejserne og julefesterne begyndte fem år forud for den danske privatundervisning, var denne analyse af udviklingen i Tønning ikke skudt ved siden af.

I mellemtiden krystalliserede planerne om en privatskole i Tønning sig i Danmark. Hovedpersonerne i denne proces var Grænseforeningens sko-

lekonsulent, højskoleforstander Christensen Maarssø, og Jørgen Jørgensen. I foråret 1934 korresponderede Christensen Maarssø en del med Jørgen Jørgensen om spørgsmålet, og af disse breve får man et ganske godt indtryk af, hvordan beslutningen om skolen blev taget. Det var tydeligvis Jørgen Jørgensen og Christensen Maarssø, der drev på – både over for Grænseforeningen og foreningen i Tønning. Og da det var disse to personer, der fungerede som formidlere af tønningernes ønsker over for Grænseforeningen, var det også dem, der sad med de bedste kort på hånden over for eventuelle kritikere eller skeptikere. Fremfor alt leverer brevene mellem Christensen Maarssø og Jørgen Jørgensen klare vidnesbyrd om, at initiativet til den danske skole i Tønning ikke udgik fra tønningerne selv, men derimod fra Danmark.

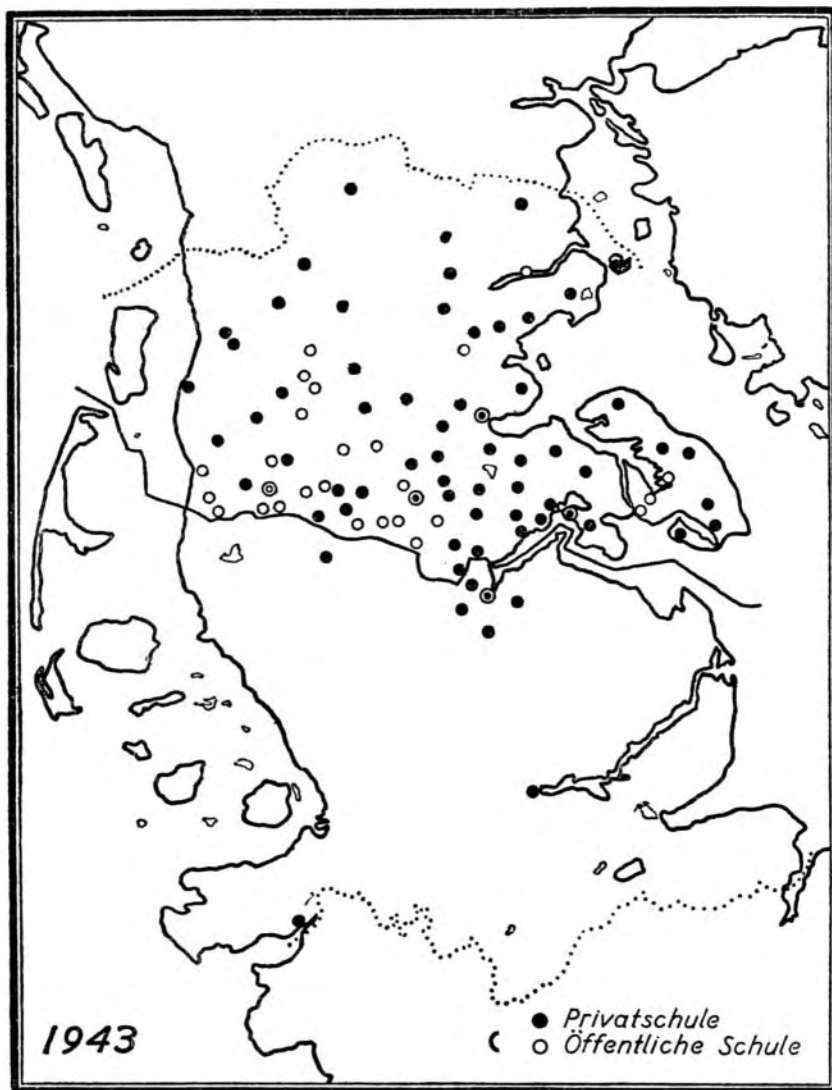
Når der inden for Grænseforeningen blev korresponderet om arbejdet i Sydslesvig, var tonen præget af disciplin. Det gjaldt både mellem de ledende medlemmer i forretningsudvalg og styrelse samt mellem funktionærerne. Strategiske eller taktiske overvejelser eller måske ligefrem spekulationer i fremtiden forekom yderst sjældent og som regel kun, når afsenderen følte sig fuldkommen sikker på modtagerens diskretion. Sagen om Tønningsskolen rummer markante brud på denne linje, fordi det generelle grænsepolitiske klima efter januar 1933 i nogen grad gav luft for indestængte følelser. Særlig Christensen Maarssø afslørede i Tønningssagen sider af sit sydslesvigske engagement, som gik langt ud over, hvad han personligt og Grænseforeningen i det hele taget ville være sluppet godt fra, hvis disse sider var kommet til offentlighedens kendskab.

Initiativet til en dansk skole i Tønning kom fra Danmark. Den 14. april 1934 skrev Christensen Maarssø til Jørgen Jørgensen for at få oplysninger om forholdene i Tønning – først og fremmest, om bevægelsen dér havde været udsat for forfølgelse siden den nazistiske magtovertagelse, og om disse havde ført til udmeldelser af foreningen og af Jørgen Jørgensens undervisning: »Du ved, der er blevet røre om de mange udmeldelser af børn i danske skoler syd for grænsen, og jeg sender derfor bud om oplysninger for hvert sted, da jeg skal give oplysninger derom ved et hovedstyrelsesmøde den 26. Altså beder jeg dig meddele mig, hvad der er sket på dette område for *dit* vedkommende og med oplysninger for hvert tilfælde, så vidt du har kunnet få det at vide. Hvor mange medlemmer tæller foreningen i Tønning? Får den noget tilskud fra Grænseforeningen? Kunne et lille månedligt tilskud, understøttelse, ikke virke opmuntrende? Det ser ud til, at der er ydet så gode gaver til Grænseforeningen, at en indstilling derom måske kunne gennemføres, især hvis det skete på et hovedstyrelsesmøde.«

Christensen Maarssø var altså ret sikker på, at der i hovedstyrelsen både var penge og politisk vilje til at yde foreningen i Tønning en økonomisk håndsrækning. Men at der bag ønsket om at styrke arbejdet i Tønning gemte sig en god portion national angrebslyst, fremgik af brevets slutning. Her udbad Christensen Maarssø sig Jørgen Jørgensens »private« mening om, hvorvidt det ville »styrke og udvide det danske forsvar i Sydslesvig – Dannevirkelinjen fra Kappel til Tønning – om der blev ansat en vandrelærer mere?« Christensen Maarssø syntes, at det var oplagt, at denne vandrelærer »i Slesvig by havde nogle kursus med unge og ældre, altså en udvidelse, noget mere end det hidtidige, ligeledes gymnastik og sangøvelser, måske husflid.« Den nye lærer kunne også opsøge »nye småkredse ude på landet, hvor du [Jørgen Jørgensen, forf.] ikke har kunnet overkomme det, og betjene dem i hjemmene«. Man burde tage ved lære af tyskerne, mente skolekonsulenten: »Tyskerne er ganske anderledes energiske og hjælpsomme i Nordslesvig, og vi burde lære af dem for ikke at blive slået helt ud. Der kunne og burde sikkert gøres et større dansk arbejde syd for grænsen end hidtil, og det måtte da af hensyn til spredtheden ske ved vandrelærere, da der desværre ingensteds kan blive tale om skoler? 53 tyske! [skoler i Nordslesvig, forf.] Vi skulle skamme os. Kan du ikke sætte kronen på dit værk og melde: Grundlag for og ønske om en skole i Tønning? Den anden danske skole i Sydslesvig! [d.v.s. i den forhenværende afstemningszone III, forf.] Det ville ikke blive glemt dig som din ære. Sig mig ganske privat, hvad du mener om et supplement, en udvidelse i ovennævnte retning, og hvilke opgaver du kunne tænke dig for en vandrelærer mere. Vi må bruge den belejlige tid. Natten kan komme, da vi ikke kan arbejde.«³

Jørgen Jørgensen kvitterede med en længere redegørelse for situationen i hele det sydlige Sydslesvig. Over hele linjen havde han noteret en lille tilbagegang efter magtovertagelsen. I Tønning havde man mistet 24 medlemmer. Otte var rejst bort, otte havde foreningen selv slettet »af politiske årsager«, og de sidste otte havde selv meldt sig ud. Foreningen talte nu 56 medlemmer, og for at skærme sig mod kritik udefra, havde man spærret for tilgang indtil efteråret 1934, berettede Jørgen Jørgensen: »Der er ikke få af virkelig slesvigsk afstamning, der ønsker sig optaget, men for at undgå vrøvl fra myndighedernes side, at den og den har stået i venstreradikale organisationer før revolutionen, er den ligefrem sat i karantæne!« Jørgen Jørgensens vurdering af ansøgerne ud fra *afstamningen* var altså helt i overensstemmelse med Peter Lassen. Det afgørende var blodet – ikke sindelaget.

Christensen Maarssøs idé om at ansætte endnu en vandrelærer, var Jørgen Jørgensen imod. Arbejdet var ikke mere krævende, end at han selv kunne overkomme det, når blot han havde penge nok: »Har jeg bare de økonomiske midler, så jeg kan bevæge mig, så er der snart ingen grænser!«



I mellemkrigstiden blev den nationale kamp for en stor dels vedkommende udkæmpet med skolebyggerier. I 1934 var der 30 kommunale og 53 private tyske skoler i Nordlesvig. Talmæssigt kunne de danske skoler i Sydslesvig slet ikke følge med. Alligevel blev skolerne i Slesvig by og Tønning brugt som bevis på, at hele hertugdømmet Slesvig var af ren dansk afstamning, og derfor ideelt set hørte til Danmark. På dette kort ses magtbalancen i skolesagen i 1943. Gengivet efter Troels Fink: *Geschichte des schleswigschen Grenzlandes*.

Jørgen Jørgensen nøjedes ikke med at berette om de aktuelle forhold syd for grænsen, men gav også sin vurdering af situationen i Nordslesvig. Her demonstrerede han, at han havde bevaret sin helt igennem offensive nationale grundindstilling på trods af – eller måske nærmere *på grund af* – det ændrede styrkeforhold ved grænsen efter 1933: »Meget hernede kommer an på, hvordan Danmark klarer forholdene i Nordslesvig. Jeg vil dog nødig være tysker i Nordslesvig den dag sammenbruddet kommer! Klar de økonomiske forhold og vrøvlet deroppe [i Danmark, forf.], og vi har straks øget tilslutning henede! Danmark har jo selv givet *frihed* til den udvikling, der foregår deroppe! Havde man fået hele Sønderjylland, hvad vi kunne uden afstemning, så havde vi undgået vrøvlet. Da gaves der intet mindretal, men derimod dansk- og tyskprogede skoler og ingen tysker havde noget at mæle inden for Danmarks grænser! Som det er nu, får vi altid vrøvl i Nordslesvig og svært, meget svært, arbejde henede!«

Med den indstilling kan det ikke overraske, at Jørgen Jørgensen og Christensen Maarssø kunne blive enige om, at der var grundlag for en dansk privatskole i Tønning. Om pragmatisme var der i hvert fald ikke tale. Tværtimod var der *brug for* en dansk skole i Tønning – set fra et grænsepolitisk synspunkt, der fortsat opererede med Tysklands snarlige undergang. Ifølge brevet til Christensen Maarssø havde Jørgen Jørgensen allerede 10-15 børn klar til skolen. Ganske vist var det tvivlsomt, om man kunne mobilisere de 100 personer, der ifølge loven skulle være i en skoleforening, men dette problem kunne man ifølge Jørgen Jørgensen måske løse ved at lægge den nye skole ind under en af de eksisterende skoleforeninger – enten den i Flensborg eller den i Slesvig by.⁴

Jørgen Jørgensens svar var tilsyneladende lige, hvad Christensen Maarssø havde brug for. Ønsket om en skole – sådan som Jørgen Jørgensen havde formuleret det – blev på Christensen Maarssøs initiativ behandlet på Grænseforeningens hovedstyrelsesmøde i april 1934, hvor det blev besluttet at overlade til forretningsudvalget at »tage skoleespørgsmålet i Tønning op til overvejelse«. ⁵ Dermed var beslutningen ganske vist ikke truffet, men det afgørende var, at hovedstyrelsen nu var forberedt på, at den inden for en overskuelig fremtid skulle tage stilling til en ansøgning. For Christensen Maarssø gjaldt det om at bruge mellemtiden på at få hovedstyrelsen overbevist.

Christensen Maarssø var tilsyneladende fast besluttet på at trumfe skolen igennem over for hovedstyrelsen på det foreliggende grundlag. Og han var villig til at gå særdeles langt for at nå målet. Først og fremmest var det afgørende, at tønningerne var repræsenteret på det forestående årsmøde i Flensborg. Dette var aldrig sket før – i 1933 var de jo blevet »glemt« – , og hvis man kunne få formanden for Tønningforeningen til at aflægge

beretning side om side med de øvrige afdelinger af Den slesvigske Forening, ville det virke meget stærkt på Grænseforeningens hovedstyrelse, som netop ville være til stede ved årsmødet, betonedede Christensen Maarssø over for Jørgen Jørgensen. Faktisk var han kommet til at love, at det ville ske, så nu måtte tønningerne ikke svigte: »Jeg brugte nemlig dette som argument på hovedstyrelsesmødet og meddelte, at det ville være første gang i år. [...] I det danske årsmøde i Flensborg 3. juni deltager hele Grænseforeningen, efter at vi har holdt vort sendemandsmøde i Sønderborg 1.-2. juni. Derfor venter vi at høre tønningerne dér.«⁶ Jørgen Jørgensen sørgede for, at forventningerne ikke skuffedes. På årsmødet to måneder senere berettede formanden for Den slesvigske Forening for Ejdersted, handelsmand Jens Chr. Nielsen, der i øvrigt stammede fra Tønder-egnen, kort om det forgangne år i Tønning.⁷

En anden måde at få overbevist hovedstyrelsen på var at få tønningerne til at formulere ønsket om en skole på skrift. Hvis en sådan henvendelse var formuleret ordentligt, ville den muligvis alene kunne gøre udslaget, fordi Grænseforeningen af hele sin selvforståelse var nødt til at træde til, når der blev kaldt på hjælp. Selv de kritiske i Grænseforeningens hovedstyrelse ville have overordentligt svært ved at sige »nej«, hvis tønningerne selv formulerede ønsket. Og gjorde de det alligevel, ville det nærmest være politisk selvmord, fordi Dannevirke mændene så ville kunne grave zone-III-martyriet frem af rustkammeret.

For Christensen Maarssø gjaldt det derfor om at tilvejebringe sådan et andragende. Og da det tilsyneladende ikke kom af sig selv, måtte det hjælpes på vej. Jørgen Jørgensen måtte derfor hurtigst muligt sammenkalde bestyrelsen til et møde, som skolekonsulenten selv ville deltage i: »Vi skal drøfte, hvorledes det er muligt at nå frem til en forbedring«, skrev han til Jørgen Jørgensen, hvorved han i øvrigt kom til at afsløre, at foreningen i Tønning formentlig slet ikke havde taget stilling til spørgsmålet om en rigtig skole endnu. Hvis foreningen allerede på dette tidspunkt positivt havde givet udtryk for ønsket om en dansk privatskole, ville der næppe have været grund for Christensen Maarssø til blot at tale om »en forbedring« af forholdene – så meget desto mere som det, man forhandlede om i Grænseforeningen, netop var en skole og ikke blot »en forbedring«. Meget tyder på, at Christensen Maarssø og Jørgen Jørgensen, ja, Grænseforeningen i det hele taget, var væsentligt længere fremme med skoleplanerne i Tønning end tønningerne selv.

Også på anden måde lettede Christensen Maarssø sløret for, at sagen for ham havde perspektiver, der gik langt ud over ønsket om blot at give tønningerne en håndsækning. Tønning var for Christensen Maarssø

springbræt til noget mere. Hvis det lykkedes at få Tønningskolen igennem hos de tyske myndigheder, ville den kunne bane vejen for en stribe nye danske skoler i det sydlige Sydslesvig, fordi man så én gang for alle ville have fjernet kravet om, at der skulle stå en skoleforening på 100 medlemmer bag oprettelsen af en privatskole. Det gjaldt om at tage nazisterne på ordet, når de nu var så fokuserede på tanken om at beskytte og fremme al virkeligt *Volkstum*: »Vi må have sprængt den polske ordning ud af Sydslesvig. [1928-ordningen om, at der skulle stå 100 personer bag en privatskole, forf.] Så længe den står ved magt, er der praktisk talt slået bom for al udvikling af dansk skolevæsen i hele Sydslesvig [syd for Flensborg, forf.] med undtagelse af Slesvig by. Her er en prøvesten til Berlin, om man der mener noget reelt med de smukke ord.«⁸

Mødet mellem skolekonsulenten og Jørgen Jørgensen på den ene side og bestyrelsen for foreningen i Tønning på den anden fandt sted den 16. maj 1934.⁹ Desværre er der ikke bevaret noget referat fra dette møde, men tilsyneladende var tønningerne ikke uinteresserede i skoleplanerne. I hvert fald opfordrede Christensen Maarssø få dage efter Jørgen Jørgensen til »hemmeligt« at lede efter en anstændig ejendom.¹⁰

I Grænseforeningen var det ikke alle, der havde tålmodighed til at afvente den skriftlige begæring fra Tønning. Den principielle beslutning om skolebyggeriet blev i realiteten allerede taget den 17. maj 1934, hvor forretningsudvalget besluttede at anbefale købet eller byggeriet af en skole i Tønning på det forestående sendemandsmøde. Dette skulle finde sted den 1. juni i Sønderborg.¹¹ Da man nåede dette tidspunkt, forelå begæringen fra Tønning ikke endnu. Alligevel talte rektor H.P. Hansen for første gang åbent om skoleønskerne i Tønning – ganske vist forsigtigt indpakket i andre ønsker, men alligevel: »Rundt i Slesvig, i de egne, vi i sin tid kaldte 'tredje zone', kaldes der på os. I Tønning vil de have en dansk skole – hvorfra skal pengene komme?«¹²

Efter denne indledende principielle velsignelse fra formanden kunne Christensen Maarssø køre det tunge skyts frem i sin beretning senere på mødet. Ifølge det offentliggjorte referat berettede han om det sydlige skolearbejde, »der nu rent geografisk og også bogstaveligt atter er dansk kulturs sydligste forpost«. På disse sydlige strøg havde man noteret fremgang, berettede skolekonsulenten, hvorved han i øvrigt bevidst så bort fra Jørgen Jørgensens oplysninger om, at der faktisk havde været *tilbagegang*. Det var utvivlsomt et taktisk kneb, der skulle få sydslesvigerne til at fremstå som rodfæstede i deres danske overbevisning. Christensen Maarssø fortsatte: »og der skulle ske os skam, [...] hvis vi ikke støtter disse vore forposter, når danskheden således står op af graven dernede, og de vidner dansk, som

deres forfædre gjorde«. Ifølge referatet pegede Christensen Maarssø konkret på nødvendigheden af en udvidelse af skolen i Slesvig by. Men at også Tønning var omfattet af den påståede dansk-nationale genfødsel i Sydslesvig, var underforstået, eftersom skolekonsulenten straks herefter omtalte forholdene i Tønning. Ifølge referatet skete dette uden at nævne ordet »skole«, hvilket utvivlsomt skyldtes en redaktionel ændring, der skulle komme et grænsetysk fremstød i forkøbet. At det var en skole, der stod til debat, fremgik af, at det jo netop var spørgsmålet om en skole, rektor H.P. Hansen havde givet sin velsignelse i sin indledende tale. Ifølge referatet sagde Christensen Maarssø: »I Tønning er danskheden vokset siden Genforeningen. Der er en dansk-slesvigsk forening på ca. 60 medlemmer. I de sidste tre år er der givet dansk undervisning to gange ugentlig af vor vandrelærer, sidste vinter til 20 børn og cirka 20 voksne. Taleren bad indtrængende sendemandsmødet om at vise forståelse for forholdene dernede og fremskaffe midlerne til opgavernes løsning.« Christensen Maarssøs forslag blev støttet varmt fra flere sider, herunder af Larsen Grøn og Grænseforeningens to næstformænd, Valdemar Harsløf og N.J. Gotthardsen. Sidstnævnte var tilsyneladende helt opslugt af tanken om, at man stod overfor begyndelsen til det store sindelagsmæssige jordskred i Sydslesvig, som man altid havde vidst, måtte komme. Gotthardsen mindede i sit indlæg om »den dybe livsvisdom« i Cornelius Petersens ord om, at »når det går et menneske ilde, tænker det på sin fortid. Sådan går det også et folk«, citerede Gotthardsen og fortsatte for egen regning: »Vi led i 1920 en dyb skuffelse, hvad sydslesvigerne angår, men nu kommer den ny tid, som mange af os aldrig har tvivlet om ville komme.« I denne situation nyttede det ikke noget at trække tiden ud og stille nærgående spørgsmål til karakteren af bevægelsen dernede. Det, som det hele nu kom an på, var den resolute handling fra Danmark. Hvis den kom, kom sydslesvigerne af sig selv, mente Gotthardsen i bedste Gravlund-stil: »Det er ikke fra dansk-sydslesvigsk side, men fra det danske folks side, at der er noget i vejen med den rigtige forståelse. Dette forhold må og skal ændres, hele det danske folk må snart blive klar over, at det har en uafviselig pligt over for de danske sydslesvigere.«

Gotthardsens stærkt optimistiske tale blev fulgt af kraftigt bifald. Derefter skred man til afstemning om vedtagelsen af en resolution, ifølge hvilken samtlige enkeltforeninger blev opfordret til at yde så store ekstraordinære bidrag som muligt for at imødekomme »de krav, der er rejst af vore landsmænd syd for grænsen om nye opgavers løsning, og som vil kræve omkring 100.000 kr. ud over det stillede budget.« Resolutionen blev vedtaget enstemmigt.¹³

Dermed havde Grænseforeningen overhalet Tønningforeningen i den



Sendemandsmøde i Studentereforeningens store sal i København den 26.-27. maj 1933. Det var det første møde efter »påskeblæsten«, hvor ledende slesvig-holstenske og hjemmetyske nazister havde løbet storm på grænsen. Ifølge Vilhelm la Cours referat i *Grænsevagten* var mødet præget af vilje til at imødegå det tyske pres: »Også vor front er ved at »aktiveres«. Tryk avler modtryk. Det er en gammel, velkendt regel.« På talerstolen ses rektor H.P. Hansen, der i de følgende år gik forrest i det, som skulle blive Dannevirkemændenes politiske comeback. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

udvikling, der skulle føre frem til skolebyggeriet. Indsamlingen af penge var nu skudt i gang – vel at mærke *inden* tønningerne selv havde fået konkretiseret deres ønsker på skrift. På dansk side var skolesagen i Tønning reduceret til et økonomisk spørgsmål. Principielle indvendinger i stil med dem, konsul Lauritz Larsen havde givet udtryk for i sin vurdering af forholdene, ville herefter have svært ved at komme frem, for det første fordi de uvægerligt ville blive udlagt som forræderi mod forposterne, der måtte udholde nok i forvejen, og for det andet fordi de informationer, hovedstyrelsesmedlemmerne havde til deres rådighed, hvis de ville have mere præcise oplysninger om forholdene, sandsynligvis kom fra Jørgen Jørgensen,

Christensen Maarssø og P.C. Larsen Grøn. Og at der herfra ikke kunne ventes alvorlige indvendinger, var oplagt.

Rektor H.P. Hansens finansielle bekymringer skulle nok ikke tages alt for alvorligt. Dette viste sig allerede dagen efter, hvor den nye hovedstyrelse blev konstitueret. Under dette møde blev spørgsmålet med det samme lagt over i et udvalg bestående af Christensen Maarssø, Larsen Grøn, domæneforpagter Jørgen Lorentzen, Sønderborg, og Grænseforeningens næstformand, grosserer Michaelsen, Lunderskov. Christensen Maarssø sammenfattede udvalgets kommissorium, idet han igen pyntede lidt på sin korrespondance med Jørgen Jørgensen – denne gang på rækkefølgen: »Hovedsagen er, at der er grundlag for en skole, og det tør jeg tage ansvaret for. [Jeg] fik forslaget fra lærer Jørgensen, var så dernede og havde et møde med bestyrelsen for Den slesvigske Forening for Ejdersted og spurgte dem, om de ønskede et udvidet kulturelt arbejde derude. Svaret var, at de ønskede en skole, og at de gerne ville have den nu.«¹⁴

Den målbevidste og ekspeditte fremgang, der havde præget Grænseforeningens behandling af Tønningssagen – i hvert fald i forsommeren 1934 – løjede tilsyneladende lidt af i løbet af sommeren 1934. Årsagerne kan ikke bestemmes præcist, men muligvis hang det sammen med, at det skriftlige andragende fra Tønning fortsat lod vente på sig. En anden forklaring synes at være, at de kritiske inden for Grænseforeningen trak sagen i langdrag. En af dem, der i hvert fald ønskede processen bremsset, var næstformanden i Grænseforeningen, grosserer P. Michaelsen fra Lunderskov, der allerede under forberedelserne til privatskolen i Slesvig by havde været talsmand for, at skolen skulle begynde i lejede lokaler, så man kunne se udviklingen an, før man kastede sig ud i byggeri. Dette var tilsyneladende en grundindstilling hos Michaelsen. På hovedstyrelsesmødet den 2. juni 1934 rådede han til større forsigtighed i sagen, idet han foreslog, at man lejede et lokale i stedet for at bygge med det samme.¹⁵

Michaelsen var en af de tvivlere, som Dannevirke mændene foragtede. Og hans skepsis blev tilsyneladende ikke mindre i løbet af sommeren. Michaelsens tvivl var en omstændighed, som man ikke uden videre kunne se bort fra, fandt Christensen Maarssø, fordi det forhindrede det nedsatte Tønningudvalg i at arbejde i fuld samdrægtighed. I et brev til Jørgen Jørgensen fra midten af august 1934 gav han udtryk for, at sagen nærmest afhang af, om Michaelsens skepsis kunne overvindes: »Han er vor modstander, fuld af tvivl over for tønningerne og vil ikke have købt grund, før der været holdt skole i et år og holdbarheden har vist sig!« Derfor gjaldt det nu om, understregede Christensen Maarssø over for Jørgensen, at foreningen i Tønning ikke svigtede vennerne i Danmark i kampen for en



Grosserer Peter Michaelsen (1884-1953) hørte til de Dannevirkekritiske i Grænseforeningen – i hvert fald før 1934. Ved flere lejligheder gav han udtryk for tvivl med hensyn til styrken i den danske bevægelse i det sydlige Sydslesvig. Da Grænseforeningen i 1930 og 1934 skulle tage stilling til skolespørgsmålene i henholdsvis Slesvig by og Tønning, var Michaelsen mest stemt for en blød start i lejede lokaler i stedet for at bygge nyt. I Dannevirkemændenes øjne var en sådan vaklende indstilling kættersk. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

rigtig skole. Der stod meget på spil. Hele det offensive arbejde i det sydligste Sydslesvig stod og faldt nu med dem, for hvis de trak i land nu, ville det få fatale konsekvenser for det fremtidige arbejde: »Jeg vil håbe, at den danske forening opfatter det som en æressag at stå fast, også for at vi, som viser dem tillid, ikke skal blive til skamme over for vore modstandere. Det kunne få skæbnsvangre følger for hele vort arbejde i Dannevirkelinjen for fremtiden. Jeg og *mine* forstående hjælpere i Grænseforeningen ville straks blive erklæret for godtroende fantaster, både i Flensborg, Nordslesvig og København. Dette må ikke ske, det ville blive et uopretteligt nederlag for danskheden i det sydligste Slesvig. Dette må du fremhæve stærkt over for

Nielsen [formanden for Tønningforeningen, forf.] og foreningen. Vi er stærke nok til at føre skolen igennem over for alle tvivlere og modstandere, når blot vi ikke lider skuffelser i Tønning, og så skal det blive *anden* gang (den første i Slesvig), at tvivlerne bliver til skamme.«¹⁶

Fra midten af august 1934 mistede Christensen Maarssø mere og mere tålmodigheden, formentlig fordi han fortsat troede, at skolen kunne begynde allerede samme efterår. For at det kunne lade sig gøre, måtte der hurtigst muligt ansættes en lærer og lejes et lokale i Tønning. I slutningen af august planlagde Christensen Maarssø en rejse til Tønning, hvor lokale-spørgsmålet skulle falde på plads. I den anledning bad han i et brev af 20. august 1934 generalsekretæren i Flensborg, Frederik Petersen, om hjælp. Af ordvalget i dette brev fremgår i øvrigt, at det reelt var første gang, mindretalsledelsen i Flensborg blev taget med på råd i spørgsmålet om skolen i Tønning. Christensen Maarssø ville gerne have et møde med Frederik Petersen i Flensborg: »Det er i anledning af oprettelsen af en dansk skole i Tønning i efteråret, og jeg har nu ordre fra Grænseforeningen til *snarest* at leje lokale, skaffe en lærer og senere købe grund til byggeplads.«¹⁷

Det var tilsyneladende ikke så nemt at finde et egnet lokale i byen. Sagen trak ud, og faren for, at man forpassede skolestarten i 1934, var overhængende, hvis det ikke lykkedes at leje et egnet lokale. I begyndelsen af september skulle Christensen Maarssø igen til Tønning, og under dette besøg måtte det hele endelig falde på plads, skrev han til generalsekretær Frederik Petersen, idet han beklagede sig over, at han ikke kunne komme videre: »Det er forbistret. Jeg kan imidlertid ikke blive stående herved, da jeg ikke har nogen *indstilling* at kunne sende til kontoret.« Samme besked fik Jørgen Jørgensen: »Jeg må have et *resultat* hurtigt, for at jeg kan sende en indstilling til kontoret – ellers får *vi* skylden for, at der ikke sker noget.«¹⁸ Den bekymring blev ryddet af vejen, da politiet i Tønning gennemførte en razzia mod kredsen i Tønning.

31. Tysk razzia mod Tønning og Grænseforeningens modtræk

I Tønning blev skolestarten i 1934 forpasset. Men ironisk nok blev vejen ud af sommerens dødvande banet af de lokale tyske myndigheder. Her havde rygterne om de danske skoleplaner affødt en vis nervøsitet.¹ Den 26. august 1934 bad Tønnings borgmester, Meusser, politipræsidenten i Flensborg om indgriben for at standse den danske agitation, som var blevet »lebhafter« fra uge til uge, og som nu var kulmineret med rumlerierne om skolen.² Indgrebet kom en uge efter. Den 31. august 1934 gennemførte politiet i Tønning en razzia mod 15 medlemmer af Den slesvigske Forening for Ejdersted. Udbyttet af aktionen var såre spinkelt, men tre af foreningens medlemmer blev arresteret, herunder formanden Jens Chr. Nielsen, der blev anklaget for at have forbindelse til Jehovas Vidner.³

Selvom udbyttet af razziaen var sparsomt, blev det slået stort op i den grænsetyske presse. Dagen efter, den 1. september 1934, berettede *Flensburger Nachrichten* om den omfattende »statsfjendtlige« virksomhed i Tønning. Om den arresterede formand for Tønningforeningen hed det, at han aldrig tidligere havde givet udtryk for dansk sindelag, at han tidligere havde været ivrig marxist og tilhænger af Jehovas vidner. I artiklen blev det kraftigt understreget, at det materiale, man havde fundet, intet havde med dansk propaganda at gøre, og at man derfor nok kunne undre sig over, hvorfor der netop hos ledelsen af foreningen var blevet fundet statsfjendtligt politisk materiale. Det kunne tyde på, at det ikke var det kulturelle arbejde, der prægede arbejdet i foreningen, men det politiske og religiøse. *Flensburger Nachrichten* mente i øvrigt at vide, at der i Danmark var stillet 100.000 Reichsmark til rådighed for den planlagte skole.⁴

Den første imødegåelse kom i *Flensborg Avis* den 2. september 1934. Avisen tilbageviste artiklen under henvisning til, »at der næsten ikke er en rigtig sætning i den tyske beretning«. Jens Chr. Niensens sindelag mente avisen ikke kunne drages i tvivl, eftersom han stammede fra Tøndereggen og hans forældre kom fra henholdsvis Varde og Horsens. I de øvrige anklagepunkter mod Jens Chr. Nielsen kunne den danske avis også give svar på tiltale. Også det tyske blads påstand om, at der i Danmark var planer om en kraftig udvidelse af indsatsen i Tønning, afviste *Flensborg Avis*, selvom det danske blad på dette punkt havde en overordentligt svag sag: »Påstan-

den om, at der skulle være stillet 100.000 Mark til rådighed til en ny dansk skole i Tønning, er det rene vrøvl, påstanden om, at to danske vandelærere nu skal begynde på at forberede børn til dansk skolegang, ligeledes. Der foreligger ikke andet, end at en dansk vandrelærer fra 1924 til nu har holdt dansk kursus i Tønning og vil fortsætte til vinter.«⁵

Flensborg Avis talte her imod bedre vidende. Naturligvis kendte man på redaktionen til Grænseforeningens planer om en skole i Tønning, om ikke ad andre kanaler så i det mindste ad den, at avisens chefredaktør selv havde deltaget i sendemandsmødet i Sønderborg tre måneder tidligere, altså i samme møde, hvor man havde vedtaget at samle 100.000 kr. sammen til »de nye opgavers løsning«. Der var tale om mere end blot en harmløs nødløgn. Oplysningerne i *Flensborg Avis* forplantede sig nemlig videre til den øvrige danske presse. Således harcelerede f.eks. *Børsen* i sin beretning om sagen over, at »påstanden om, at der skulle være stillet 100.000 mark til rådighed til en dansk skole i Tønning, er helt hen i vejret. [...] Der foreligger ikke andet, end at en dansk vandrelærer fra 1924 til nu har holdt dansk kursus i Tønning og vil fortsætte hermed til vinter.«⁷ I *Dagens Nyheder* var essensen den samme. Her hed det kort og godt i en underoverskrift: »Rent vrøvl om 100.000 Reichsmark til dansk skole.«⁸

Var der i løbet af sommeren 1934 visse steder opstået tvivl i de Sydsvensk-engagerede kredse i Danmark om betimeligheden i at bygge en skole i Tønning, forsvandt denne tvivl tilsyneladende som dug for solen efter razziaen. Pres måtte nødvendigvis udløse modpres, fandt i hvert fald Christensen Maarssø, hvilket han i øvrigt havde talt om med rektoren for Duborg-Skolen, Andreas Hanssen: »Dr. Hanssen sagde i aftes til mig: 'Hvis De tør vove det, så mener jeg, at der nu så hurtigt som muligt skal gives svar til tyskerne ved at bygge skolen. Det må De sige til Grænseforeningen fra mig.' Jeg mener det samme. Affæren tvinger næsten dertil, for, som Dr. Hanssen sagde, at tyskerne ikke skal tro, at vi lader os skræmme.«

At Christensen Maarssø tog Andreas Hansen til indtægt var dristigt. Rektoren var nemlig kendt for at have en udpræget reserveret holdning til Grænseforeningens sydlige arbejde – ikke mindst arbejdet i Tønning. Det afgørende i denne sammenhæng er Christensen Maarssøs synspunkt. For ham drejede sagen om skolen i Tønning sig så langt fra alene om at hjælpe tønningerne til en skole. Efter razziaen blev Christensen Maarssø helt og aldeles opslugt af tanken om ikke blot at rejse grænsepolitiske forsvarsværker langs Dannevirke, men også om at gøre udfald fra dem. Hans engagement for skolen i Tønning skal ses i dette perspektiv: Sagen gjaldt Danmarks ære. Tønningforeningen og den kommende skole var de synlige vidnesbyrd om dansk vilje til at forsvare denne ære. Blev den anfægtet af

lokale nazistiske embedsmænd, måtte der føres flere ressourcer frem, således at stillingen kunne holdes. Set i det perspektiv var det af underordnet betydning, om de folk, der stod i forreste linje, betalte en nok så høj pris for deres indsats.

Det var razziaen, der igen bragte skolesagen i skred. Umiddelbart efter opfordrede Christensen Maarssø Grænseforeningens forretningsudvalg til hurtigst muligt at tage stilling til sagen og fremskaffe tegninger, således at man med det samme kunne skride til udførelse, »når min endelige indstilling kommer«. At den *ville* komme, stod slet ikke til diskussion. Det eneste, der endnu manglede, var det skriftlige andragende fra folkene i Tønning. Christensen Maarssø beordrede derfor Jørgen Jørgensen til at sammenkalde foreningen til endnu et møde: »Jeg vil nemlig have – og dette beder jeg dig foranledige og overvære – at så snart Nielsen kommer hjem [fra fængsel, forf.] skal foreningen sammenkaldes, og så skal det konstateres, om foreningen står ubrudt sammen efter affæren, forældrekredsen ligeledes, og at dette bevidnes mig skriftligt af bestyrelsen, og at der samtidig sendes mig en fornyet tilmelding af skolepligtige børn. Når dette sker, kan der ikke gives bedre vidnesbyrd om danskheden efter denne ildprøve. Og så vil affæren just komme til at fremme skolen i stedet for at forhale den.«⁹

Den sidste sætning var uden tvivl rigtig. Selv den notorisk kritiske grosserer Michaelsen, Lunderskov, havde skiftet mening efter razziaen og var nu lige som Christensen Maarssø stærkt opsat på at give tyskerne en lærestreg, meddelte Christensen Maarssø: »Nu går udviklingen hurtigt frem. Jeg har holdt Michaelsen nøje underrettet om alt, hvad der sker, og jeg har samtidig i hvert brev bebrejdet ham og hans parti den modstand, de har voldt mig og Tønning. I aftes ringede han mig op igen, og jeg blev såre glædeligt overrasket. Han var rasende over tyskernes fremfærd og ville nu have skolen bygget hurtigst muligt som dansk svar på angrebet, således som jeg sidst havde krævet det: 'Nu står vi *alle* bag Tønning, og nu skal tyskerne have omgående svar på tiltale', sagde han. Han havde ringet til Grænseforeningens sekretær og forlangt forretningsudvalget sammenkaldt, og han var meget utilfreds med, at Birke vedblev at forhale sagen. Også jeg havde skrevet det samme til Birke og forlangt, at alt blev gjort klar til at bygge, så snart min indstilling går ind, og den skal ind, så hurtigt som jeg får svar fra Tønning på det, jeg skrev til dig om. Nu gælder det om at benytte den gunstige situation, vi har fået til hjælp, så kommer vi ud af vrøvlet i en fart. Derfor er det nu *afgørende*, at jeg kan få en smuk og kraftig erklæring fra Tønning. På den beror det hele nu, og det tænker jeg, Nielsen forstår. Jeg har desværre ikke hans adresse og kan derfor ikke skrive til ham selv, men du må være et hurtigt mellemlid. Når jeg nu har Michaelsen på min

side, skal vi nok slå al modstand ned og få begyndt at bygge i en fart. Hvis vi derimod ikke får begyndt at bygge i efteråret, så går der et helt år tabt – og så er stemningen afkølet, affæren glemt, og så har vi vrøvlet igen. *Dette må ikke ske.*»¹⁰

Det skete heller ikke. Det andet møde mellem Christensen Maarssø, Jørgen Jørgensen og Tønningforeningen fandt sted en uge efter J. Chr. Nielsens løsladelse, nemlig den 9. september 1934. Ejheller fra dette møde er der efterladt noget referat, men alt tyder på, at sagen allerede var afgjort forinden. Den skriftlige henvendelse fra Tønningforeningen, som skulle overbevise kritikerne, var ikke længere nødvendig. Muligvis blev den aldrig afsendt. På et forretningsudvalgsmøde den 18. september 1934 kunne grosserer Michaelsen aflægge beretning om Tønningudvalgets arbejde: På udvalgets foranledning havde generalsekretæren i Flensborg henvendt sig til borgmesteren i Tønning for at få lov til at købe en af byens grunde. Derudover havde Christensen Maarssø stillet et alternativt forslag om at købe to huse, der lå ved siden af hinanden, hvorved man udover skole også ville få plads til forsamlingsaal, lærerlejligheder og børnehave. Tønningudvalget ønskede at holde begge muligheder åbne, og forretningsudvalget bemyndigede udvalget til vælge den løsning, man fandt bedst.¹¹

Når Christensen Maarssø helst så, at skolen blev indrettet i en eksisterende og til formålet købt ejendom, hang det sammen med, at han endnu klamrede sig til håbet om at begynde skolen allerede samme efterår.¹² Alligevel blev det byggeløsningen, der løb af med sejren. I begyndelsen af oktober 1934 afgav byen et tilbud om en grund i byens vestlige udkant, og generalsekretariatet anbefalede, at Grænseforeningen slog til.

Konkretiseringen af skoleplanerne i Tønning blev fulgt nøje af det danske generalkonsulat i Flensborg. I slutningen af september indberettede Lauritz Larsen udførligt om razziaen og om reaktionerne på begge sider af grænsen, idet han tog afstand fra den måde, den grænsetyske presse havde udnyttet den spinkle sag på. Konsulen stod imidlertid fast ved sine betæneligheder med hensyn til »karakteren af det danske mindretal, som man hævder findes i byen Tønning«. Først og fremmest fandt konsulen det påfaldende, at der ikke fandtes noget dansk mindretal i andre større byer længere mod nord, f.eks. i Husum, Nibøl og Læk.

Derudover havde konsulen indhentet oplysninger om historien bag »dette Tønningsske mindretal«. Efter disse undersøgelser kunne Lauritz Larsen bekræfte, at der rent faktisk i Tønning fandtes »et antal« beboere, der bekendte sig til danskheden. Dette hang sammen med, at der igennem tiderne var flyttet en del arbejdere til byen nordfra for at arbejde ved byens værft. At der fandtes et vist kontingent af dansksindede i byen, var altså

uomtvisteligt. Siden 1926 havde Jørgen Jørgensen stået for kontakten til tønningerne, havde Lauritz Larsen erfaret. I december 1932 var der blevet oprettet en dansk forening. Efter hvad konsulen havde hørt, var medlemmerne »så godt som udelukkende« arbejdere. Den tyske påstand om, at medlemmerne bestod af lige dele kommunister og socialdemokrater, måtte altså betegnes som »i det væsentligste rigtigt«. Men, fremhævede konsulen, deri adskilte de sig ikke fra de arbejdere, der nu var optaget i de nazistiske organisationer. Langt den største del af medlemmerne i Tønningforeningen var arbejdsløse værftsarbejdere, der levede i dyb fattigdom: »De er alle fattige. De modtager understøttelse fra det tyske *Wohlfahrtsamt* og bliver her som arbejdspligt for den understøttelse, de modtager, beskæftigede med at pille rejer, hver gang fiskerbådene kommer med last.« Om formand Jens Chr. Nielsen havde konsulen bragt i erfaring, at han var »en rolig, alvorlig og udpræget dansksindet mand, der ved forskellige lejligheder skal være optrådt med ikke ringe styrke overfor de tyske myndigheder«.

Konsulen betvivlede ikke rigtigheden af de indhentede oplysninger. Men efter hans mening kunne det ikke være nok, at »der findes et antal personer, der kalder sig dansksindede«. Mindst lige så vigtigt var spørgsmålet, »om der også findes en rimelig begrundelse for dette sindelag«. Naturligvis var Lauritz Larsen klar over, at det næppe var muligt objektivt at konstatere, »hvor vidt denne danskhed går«. Men når det som i Tønning udelukkende drejede sig om fattige og arbejdsløse og politisk oppositionelle, kunne man vel ikke fortænke nogen i at mene, at de pågældende medlemmer havde »egoistiske«, altså materielle, motiver for at være med. Dette var én ting. En anden ting var, at Grænseforeningen nu agtede at bygge en privatskole i byen: »Og da rejser spørgsmålet sig: Er danskheden da så stærk, at den kan afgive en værdifuld og betryggende basis for en sådan institution?« Konsulen frygtede, at bevægelsen ville bukke under, og skolen derfor måtte lukke. Et sådant nederlag kunne blive farligt, mente han.

Også Lauritz Larsen fandt det ønskeligt, at der i Sydslesvig blev skabt en vis modvægt til den livlige tyske aktivitet i Nordslesvig. Men var en sådan begrundelse nok i sig selv? Konsulen pegede på den kendsgerning, at ønsket om en skole i Tønning først var fremkommet *efter* den nazistiske magtovertagelse. Hvorfor så sent? Det kunne vække den mistanke, at det først og fremmest var et ønske om at få børnene i en ikke-nazistisk skole, der havde været en drivende kraft, mere end ønsket om at få en virkelig indførelse i dansk sprog og kultur: »For i hvert fald nogle af forældrene i Tønning synes det bærende for deres ønske – under hensyn til deres mangeårige politiske indstilling – at være, at deres børn holdes borte fra nazistisk påvirkning; mindre vigtigt, omend måske ikke ganske en biting,

om skolen er dansk.« Alt i alt fandt Lauritz Larsen, at grundlaget for en skole i Tønning var for svagt. Hvis der skulle bygges en skole, fandt konsulen det bedst, hvis Grænseforeningen i første omgang lejede sig til lokaler i Tønning, »indtil man har erfaringer for, hvor stærk basis der er for en varig dansk skole og for resultaterne deraf. Skulle det vise sig, at man før eller senere blev nødt til et tilbagetog, ville dette da blive mindre føleligt.«¹³

Konsul Lauritz Larsens indberetning ramte lige ned i sagens kerne. Hans karakteristik af Tønningforeningen som en forsamling af arbejdsløse og politisk oppositionelle folk, der levede hinsides fattigdomsgrænsen, var givetvis rigtig. På det punkt adskilte hans vurdering sig ikke fra de lokale myndigheders, ja, selv ikke fra Jørgen Jørgensens, der i 1932 overfor Larsen Grøn havde beklaget sig over, hvor svært det var at få samling på tropperne i Tønning, som bestod af »kommunister, bibelforskere, socialister, mere eller mindre slesvigske-dansk-sindede«. Medlems sammensætningen i Tønningforeningen var der altså ikke uenighed om. Spørgsmålet var kun, hvordan man vurderede fakta. Lauritz Larsen kunne ikke befri sig for den mistanke, at medlemmerne brugte foreningen som et smuthul uden om den snærende nazistiske ensretning og nu ønskede at udvide dette smuthul med en skole. I hans øjne lignede bevægelsen i Tønning et kunstprodukt, fremkaldt af de sociale og politiske konjunkturer – og Grænseforeningens målrettede indsats.

Jørgen Jørgensen, Larsen Grøn og Christensen Maarssøs vurdering var den diametralt modsatte. For dem var det eneste afgørende, at medlemmerne havde søgt ind i bevægelsen. Det enkelte medlems bevæggrund stod ikke til diskussion, så længe afstamningen var i orden. Dertil kom formentlig en vis personlig politisk tilfredsstillelse ved at genere de tyske myndigheder mest muligt. Hvis tønningerne meldte sig ind i Den slesvigske Forening for Ejdersted på grund af modvilje mod systemet, var det blot en opmuntrende omstændighed. Det illustreres f.eks. af Jørgen Jørgensens dagbogsoptegnelser den 4. september 1934, samme dag som formanden for Tønningforeningen, Jens Chr. Nielsen, vendte tilbage fra sit fængselsophold. Han fik tilsyneladende en helt modtagelse på stationen i Tønning – ikke blot af foreningens medlemmer, men også af andre: »Rejste med middagstoget til Tønning, hvor Nielsen nu er hjemme! En hel del af befolkningen var mødt op på banegården for at tage imod ham. En del af byens befolkning har afbestilt den tyske avis af omtalte grunde! Der er tilmeldt flere børn til den danske skole, og flere vil være medlemmer i foreningen!«¹⁴

Det var altså ikke helt uden grund, når man i Udenrigsministeriet med en vis bekymring så på Grænseforeningens engagement i Tønning og pla-

nerne om at styrke dette med en skole. Uanset hvor sympatiske tønningernes antinazistiske demonstrationer på banegården i Tønning måtte synes at være, vækkede sådanne hændelser bekymring i det danske udenrigsministerium. I efteråret 1934 fik rektor H.P. Hansen derfor forelagt Lauritz Larsens indberetning til udtalelse. I en længere svarskrivelse gjorde Grænseforeningens formand den 12. november 1934 rede for foreningens officielle vurdering af forholdene i Tønning: Til en begyndelse meddelte formanden, at konsulens oplysninger om sammensætningen af medlemsskaren stemte overens med Grænseforeningens. Også Grænseforeningen havde haft sine betænkeligheder i spørgsmålet om, hvorvidt bevægelsen i Tønning var stærk nok til at bære en skole. I dette spørgsmål henviste rektor H.P. Hansen til det arbejde, der var gået forud: »Tanken om at nå til at få en dansk skole i Tønning har været fremme, lige siden Grænseforeningens vandrelærer i 1926 begyndte på ugentlige kursus i Tønning både for børn og voksne, men den er først blevet rigtig levende efter genoprettelsen af den dansk-slesvigske forening for Ejdersted i december 1932.« Siden dette tidspunkt havde Grænseforeningen været klar over, at der snart ville lyde krav om en dansk skole fra Tønning. Da Grænseforeningens princip var kun at støtte med skoler, biblioteker og børnehaver og lignende på de steder, hvor »en dansksindet befolkning kalder på den«, havde man hidtil ikke villet oprette en skole i Tønning, fordi man ikke havde været sikker på, »at det danske mindretal i Tønning var så stålsat, at det kunne modstå det pres fra tysk side, som kunne ventes at ville blive følgen«. Imidlertid havde man fra Grænseforeningens side skiftet opfattelse, efter at samtlige børn i de sidste 2-3 år havde tilbragt deres sommerferie hos familier i Danmark. Rektor H.P. Hansen meddelte, at dette blandt andet havde haft den virkning, at børnene følte stærkere modvilje imod »de nedsættende udtalelser om Danmark og danskheden, som de hører i skolen fra det tyske lærerpersonales side«. Men hvor meget utilfredsheden med den nazistiske påvirkning af børnene i den tyske skole spillede ind, når forældrene meldte deres børn til den danske skole, kunne rektor H.P. Hansen naturligvis ikke sige med bestemthed. Også i Grænseforeningen havde man helst set, at man var begyndt med undervisningen i lejede lokaler »for derved at få sikkerhed for, at den nuværende basis for en dansk skole er af varig art«, men dette havde ikke kunnet lade sig gøre, fordi det ikke havde været muligt at få egnede lokaler, forklarede rektor H.P. Hansen.¹⁵

Rektor H.P. Hansens svar på de principielle spørgsmål, som generalkonsul Lauritz Larsen havde rejst i sin indberetning, var betegnende. Argumentationen var svag, fordi den støttede sig på to modsigende holdepunkter: Det ene var princippet om, at Grænseforeningen kun hjalp til med



Jørgen Jørgensen var for beskeden til at tage æren for skolebyggeriet i Tønning. Men i Sydslesvigarbejdet var de færreste i tvivl om, at skolen var resultat af hans arbejde siden 1926. Under indvielsen af skolen i efteråret 1935 kaldte rektor H.P. Hansen ligefrem Jørgensen for »Jørgen Valdemar Atterdag Jørgensen«, ifølge en af de tilstedeværende lærere fra Duborg-Skolen med »en så overbevisende styrke og naturlig patos, at alle troede, det var hans virkelige navn«. Her ses Jørgen Jørgensen sammen med håndværkerne under rejsegildet i sommeren 1935. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

skoler, børnehaver o.s.v., når der blev kaldt på hjælp. Det andet var argumentet om, at det havde været tanken at oprette en skole i Tønning lige siden Jørgen Jørgensens ansættelse 1926. Principielt var disse to begrundelser uforenelige, medmindre man da ville hævde, at tønningerne fra begyndelsen havde kaldt på en dansk skole. Dette havde der som foran beskrevet ikke været tale om. Tværtimod var det først efter fem års koncentreret arbejde med ferierejser, julefester og gaveuddelinger i Tønning omsider lykkedes Jørgen Jørgensen at få et danskursus op at stå.

Naturligvis kunne rektor H.P. Hansen i en dialog med det danske udenrigsministerium ikke risikere at fremføre argumenter om, at det var nødvendigt med en modvægt til det tyske arbejde, at Grænseforningen havde »livets ret« til at arbejde i Tønning, at grænsetyskerne skulle have en lærestreg, eller at skolebyggeriet i Tønning var første led i en overordnet plan om at udvide det sydlige skolearbejde og få »sprængt den polske ordning

ud af Sydslesvig«. Men at det var argumenter som disse, der drev aktivisterne i Grænseforeningens andet og tredje geled, turde være fremgået af det foregående. I begyndelsen af marts 1935 blev der fra regeringspræsidenten givet grønt lys for oprettelsen af privatskolen i Tønning. Derefter gik det slag i slag i Tønning: I slutningen af juni 1935 fulgte grundstensnedlæggelsen, og allerede den 20. oktober 1935 blev den nye bygning indviet under navnet Uffe-Skolen.¹⁶

Tønningskolens tilblivelseshistorie adskiller sig markant i forhold til søsterskolen i Slesvig by, der blev bygget blot fire år forinden. Dengang var det Grænseforeningen, der havde trukket sagen i langdrag under forældrekredeksens højlydte protester. Frustrationerne over at være prisgivet Grænseforeningens ubeslutsomhed havde til sidst ført til, at den lokale skoleforening med Christian Christiansen i spidsen havde krævet formanden for Grænseforeningens skoleudvalg, lektor Anders Diemer, fjernet. Uanset om dette skridt havde været taktisk uklogt, vidnede det dog om en vilje til at tage sagen i egen hånd. På det tidspunkt, hvor Grænseforeningen besluttede sig for at bygge en skole i Tønning, forelå der ikke noget tilsvarende fra Tønningforeningen. End ikke det skriftlige andragende, der ifølge Christensen Maarssø ville være tønningernes sikre billet til en dansk privatskole, havde det været muligt at fremskaffe.

32. Skoleindvielse i Tønning: Ejderlinjen proklameres

For Dannevirke mændene – såvel inden for som uden for Grænseforeningen – rummede den nazistiske magtovertagelse nye politiske muligheder: De grænsetyske angreb på 1920-grænsen mobiliserede ikke blot den danske opinion til forsvar i Nordslesvig, men også til nye fremstød i Sydslesvig. Således havde det næppe været muligt for Grænseforeningen med kort varsel at finansiere et kostbart projekt som skolen i Tønning og den store udbygning i Slesvig, hvis ikke man effektivt havde kunnet slå på, at arbejdet tjente det formål at dæmme op for truslen fra syd. Skolebyggerierne var altså i sig selv et konkret udtryk for en national mobilisering i Danmark efter 1933.

I de foregående kapitler har det været forsøgt vist, at det sydlige arbejde i Sydslesvig i vid udstrækning blev brugt af Dannevirke mændene til at understøtte deres arbejde med at påvirke den danske opinion. Vi har set, hvordan dette formål blev forfulgt på det operative plan: Jørgen Jørgensen var fuldt bevidst om de politiske perspektiver ved det arbejde, han udførte. Det var disse perspektiver, der var hans drivkraft, hvilket blandt andet kom til udtryk i de situationer, hvor Jørgen Jørgensens forskellige tilbud blev *afvist* af sydslesvigerne. Havde han ikke set sit arbejde som løftestang for noget mere, ville han næppe have gjort sig så store anstrengelser, som tilfældet var, med at få ferieborn fra Eckernförde til Danmark, med at få gennemført den vigtige julefest i Frederiksstad, med at få drengen Otto Stropp til at kvitte sit tyske sindelag, eller med at få gennemtrumfet foreningsdannelsen i Tønning. For Jørgen Jørgensen og hans kontakter i Danmark var der ganske enkelt *brug for* disse sydlige vidnesbyrd, og kom de ikke af sig selv, måtte man bruge sin opfindsomhed for at hjælpe dem på vej.

Men hvordan blev det sydlige arbejde brugt af Dannevirke mændene længere oppe i hierarkiet? Hvordan blev skolebyggeriet i Tønning brugt i Grænseforeningens markedsføring af sit budskab til den danske offentlighed, og hvilken virkning fik det? Det er disse spørgsmål, der skal være ledende i den følgende beskrivelse af den udvikling, der må betegnes som Dannevirke mændenes comeback.

Den moderate sprogbrug, som med få undtagelser havde karakteriseret hele Grænseforeningens udadvendte arbejde siden midten af 1920'erne,

blev efter 1933 kastet over bord. I stedet trådte en stærkt polemisk retorik, der ved hjælp af historiske argumenter skulle tage luften ud af det grænsetyske krav om grænserevision. I dette spil blev Sydslesvig en vigtig brik. Det danske sydslesvigere skulle agere kontravægt til de tyske krav om grænserevision: Jo stærkere det danske mindretal stod syd for grænsen, desto større betryggelse for 1920-grænsen. I Dannevirke-mændenes selvforståelse skulle styrke ikke kun måles i mindretallets numeriske størrelse, men også i den sprogbrug, det skulle hævdes med. Generelt blev tonelejet mere ag-gressivt, armbevægelserne blev større og kravene mere vidtgående.

Et væsentligt aspekt i denne retoriske skærpelse var, at linjen Slien-Dannevirke-Tønning efterhånden gled ud af sprogbrugen som den geografiske afgrænsning af det område, som kampen drejede sig om. Efter 1933 – og særlig efter indvielsen af skolen i Tønning gjaldt kampen principielt ikke længere den forhenværende afstemningszone II og III, men derimod *hede* området ned til Ejderen. Aktivisternes hamskifte fra Dannevirke-mænd til Ejderfolk foregik gradvist og umærkeligt. Ideologisk var der tale om et skred i chauvinistisk retning, idet Dannevirke-mændene hidtil havde bygget deres argumentation på det forhold, at området ned til Dannevirke historisk set var et rent dansk bosættelsesområde, mens området syd for den historiske vold blev anset for historisk set at være et nationalt blandingsområde. Dette område var nu – på trods af dets klare historiske forbindelse med Holsten – inddraget i aktivisternes argumentation.

En af dem, der følte sig ganske godt hjemme i det nye grænsepolitiske klima, var N.J. Gotthardsen, Tønder, der var kendt for at være særdeles åbenhjertig i sin omtale af det sydslesvigske arbejde. Gotthardsen var uden hævninger med hensyn til at knytte omtalen af dette arbejde sammen med målet om grænseflytning. Derfor er det betegnende, at netop Gotthardsen rykkede op på næstformandsposten umiddelbart efter den nazistiske magtovertagelse i 1933. Her blot en enkelt smagsprøve på Gotthardsens standpunkt. Under et stort anlagt årsmøde for samtlige nordslesvigske afdelinger af Grænseforeningen i efteråret 1935, hvor Kaj Munk i øvrigt var hovedtaler, talte Gotthardsen om, hvor dybt Slesvigs deling i 1920 havde smertet ham og endnu gjorde det. Statsminister Neergaards ord på Dybbøl i 1920 »I skal ikke blive glemte« havde ganske vist været smukke, men ikke tilstrækkelige. De var »alt for negative«, mente Gotthardsen, som fandt, at perspektiverne for Sydslesvig måtte være meget større end som så: »At danskheden i Sydslesvig gror, som det sker, er noget af et eventyr. Måtte befolkningen dernede og vi heroppe bedre forstå sandheden i Adolf Hitlers ord om jord og blods forpligtelser.«¹

Fra og med byggeriet af skolen i Tønning overtog Grænseforeningens



De tyske krav om grænserevision fra 1933 skabte samling i dansk grænsepolitik. Også oppositionen, der siden 1919 havde været splittet, stod nu samlet om at forsvare den historiske ret til hele Sydslesvig. På billedet ses i forreste række nogle af de mest markante ordføre forsamlet til sendemandsmøde i Randers i 1935. Fra venstre: »Kanalstatens« idémænd og næstformand i Grænseforeningen, Valdemar Harsløf; anglerbonden Peter Lassen, der i midten af 1920'erne havde forsøgt at sprænge Grænseforeningen; Grænseforeningens formand, rektor H.P. Hansen; og Vilhelm la Cour, der i 1919 havde argumenteret for Flensborg. Yderst til højre ses hovedstyrelsesmedlem V. Porsdal, tidligere medlem af Ligaen D.D.D.'s ledelse. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

formand, rektor H.P. Hansen, styrepinden i Dannevirke-mændenes politiske comeback. Siden sin tiltrædelse i 1926 havde han været talsmand for den moderate og forsonlige linje, der havde været nødvendig for kunne indtage en plads i Enhedsfronten. Rektor H.P. Hansens mangeårige fortrolige kampfælle Ionas Collin havde i 1932 fået nok af at holde tand for tunge og nedlagt sit mandat i hovedstyrelsen. Havde hans tålmodighed rakt til blot tre år mere, ville han have fået lejlighed til at glæde sig over at arbejde under en formand, der havde genvundet sin offensive kampform, og som endda ikke gik af vejen for at uddele dybe stød til Aabenraa-folkene.

Allerede inden Tønningskolen stod helt færdig, kunne rektor H.P. Hansen drage politisk nytte af den: I sin tale på sendemandsmødet i Randers den 28. maj 1935 fortalte han om Grænseforeningens netop overståede grænselandskursus på Rønshoved Højskole. Her havde der deltaget 30

så kaldte »medarbejdere« i det sønderjyske foreningsarbejde. Det var altså folk, som deltog med det formål at sprede budskabet til en videre kreds. Et af kursets store diskussionsemner havde været forholdene i Slesvig og Tønning, som ifølge rektor H.P. Hansen havde gjort et vældigt indtryk på deltagerne: »Hvad der navnlig kom til at give dette stævne præg – gennem foredrag og besøg – var det dybe indtryk, deltagerne fik af, at i Slesvig er overalt, også dér hvor tysk sprog og tysk sind har sejret, jorden og blodet dansk.«

Forklaringen på væksten i det sydlige Sydslesvig skulle altså alene søges i blodet og jorden, hævdede Grænseforeningens formand og illustrerede dette med en til lejligheden konstrueret allegori, der skulle gøre budskabet forståeligt for enhver: »Jeg skyder dette ind her, thi dette giver os forklaringen på, at det går, som det er gået i Slesvig og Tønning og mange andre steder. Lad os tænke os to mænd, to slesvigere; lige retskafne, lige ærlige, lige dybe af sind, fyldte af glæden ved at leve i og med deres folk. Den ene er tysk, den anden dansk. Tænker De sagen igennem helt til bunds, *så må den, der glæder sig ved at være tysk*, sluttelig sige til sige selv: Hvilken lykke, at det fremmede trængte ind og sejrede! Hvilken lykke, at man ikke lyttede til mine fædres klager, da fremmede herrer lagde deres åg på dem! Thi kun på dette grundlag hviler tyskheden i Slesvig. Men den, der glæder sig ved at være dansk, kan sige: Jeg er tro mod mit lands historie gennem tusinde år! Deraf kommer det, at hvor de dernede får øre for den røst, der taler med 'den gamle rette klang' dér lytter de dertil.«²

De vellykkede skolebyggerier i Slesvig by og Tønning gav rektor H.P. Hansen en god portion selvtilid. Det viste sig f.eks. på sendemandsmødet i Hillerød i maj 1937. Her slog rektoren til lyd for en *sproglig* genindlemmelse af Sydslesvig. Formanden fandt det utåleligt, at man i Danmark talte om, at *Sønderjylland* var kommet hjem i 1920. Det gjorde Sønderjylland ikke. Danmark fik kun, hvad det begærede, nemlig Nordslesvig. Grænseforeningens formand fortsatte med at stille det retoriske spørgsmål, hvor de sydslesvigere, der var til stede i forsamlingen, kom fra: »Er dette ikke just deres styrke og deres stolthed, at de er sønderjyder. Nå, så bor de vel i Sønderjylland, og deres land fik vi ikke hjem. Skal vi slå grunden væk under deres fødder? For vore landsmænds skyld skal vi tale ret!« Rektor H.P. Hansen understregede, at det af taktiske årsager var nødvendigt at slå dette fast over for tyskerne: »Hævder vi ikke overfor vort nabofolk, at den afgørelse, vi begærede, betyder en udstrakt hånd? Lad os da ikke tilsløre dette ved at tale, som om vi tog det hele land hjem. Lad os slå fast, at det omstridte land blev delt imellem os. For at vise vor udstrakte hånd, skal vi tale ret!«

Men det var ikke kun af taktiske hensyn, at danskerne skulle rydde op i deres begrebsverden. Også for deres *egen* skyld skulle danskerne indse, at det sønderjyske spørgsmål ikke var blevet løst i 1920: »Og næsten mest: Har vi lov til at foregøgle os selv, at vi vandt hele det land hjem, som vi sang om, og som vi kæmpede for? Det er jo ligefrem Per Gyntske fantasier at lade sådan. Nej, lad os ærligt se vor historie i øjnene! Ved dansk kortsynethed, ved dansk uforstand blev århundreder igennem landsmænd ladt i stikken trods bitre klager. Sådan gik det til, at de trofaste dernede omsider blev de få. Sådan gik det til, at vi tabte det halve land. Siger vi, at vi vandt Sønderjylland hjem, så skjuler vi for de kommende slægter, at forsømmelse og ligegyldighed fører sin straf med sig! Lad os derfor for vor egen skyld tale ret og drage lære deraf!«³

Denne afhandling begyndte med en kort præsentation af nogle af de gæster, der deltog i indvielsen af skolen i Tønning. Her stiftede vi bekendtskab med de fleste af afhandlingens væsentligste hovedpersoner. Når der nu er grund til at vende tilbage til begivenheden, er det for at undersøge den argumentation, som disse personer lod komme til udtryk i en situation, hvor de måtte føle sig bekræftede i, at de netop »havde set dybest og rigtigst«. Uffe-Skolen var beviset.⁴

Den følgende gennemgang af indvielsesfesten bygger først og fremmest på referatet i *Flensborg Avis*, som formentlig må tilskrives redaktør Ernst Christiansen selv. Inden det egentlige referat diverterede redaktøren med et par indledende betragtninger, der skulle gøre læseren klart, hvilken rækkevidde begivenheden skulle tillægges.⁵ Ifølge Ernst Christiansen var der omkring 150 personer til stede, og disse mennesker var først og fremmest kommet nordfra for at overvære ceremonien »sammen med de danske Tønning-borgere«. Her fandt Ernst Christiansen beviset på, at den tanke, »at kampen om Sønderjylland føres i Nordslesvig alene, er forældet«. Den dansk-tyske kulturkamp blev ført i *hele* Sønderjylland, det vil sige fra Ejderen til Kongeåen, mente Ernst Christiansen. Her foregreb Christiansen faktisk den situation, hans efterfølgere ti år senere kom til at stå over for, da mulighederne for en grænserevision kom på den politiske dagsorden. Her var spørgsmålet ikke Flensborgs, men hele Sydslesvigs mulige tilbagevenden. Redaktøren var tydeligvis bevidst om, at hans ord havde denne rækkevidde. Ellers havde han næppe formuleret sig således: »Den 20. oktober 1935 vil stå som en milepæl i den åndernes kamp om vor hjemstavn, der vil vedvare, så længe der findes et Danmark og et Tyskland. Den dag indviedes et nyt kultur-bolværk ved grænsen mellem Sønderjylland og Holsten.«

Dernæst gik *Flensborg Avis* over til et referat af talerne. Ifølge dette forløb indvielsen således:

Efter en kort velkomst af rektor H.P. Hansen fik formanden for Grænseforeningens byggeudvalg, skibsreder C. Kraemer, ordet. Han pegede uden større omsvøb på det forhold, at meningen med Jørgen Jørgensens arbejde netop havde været at få skabt grundlag for en dansk skole i Tønning: »At få oprettet en dansk privatskole her i Tønning er et ønske, der har ligget bag ved hele det udmærkede arbejde, der i en række år har været udført både blandt børn og voksne af vandelærer Jørgensen for at udbrede kendskab til dansk sprog og dansk ånd...« I slutningen af sin tale takkede Kraemer arkitekten og håndværkerne for veludført arbejde. Den største tak gjaldt dog først og fremmest Tønningforeningen, »som har bevaret troskaben mod deres gamle fædreland og ønsket at få deres børn oplært i dansk sprog og dansk ånd...«

Kraemers tak til tønningerne gik videre end som så: Selvom det i grunden var Grænseforeningen, der var *giver*, og Tønningforeningen *modtager*, gik takken for skolebyggeriet den modsatte vej. Kraemer fortsatte: »...og denne tak beder jeg bestyrelsen for Den slesvigske Forening for Ejdersted om at modtage, thi det er den, som gennem sin varme interesse for denne sag og sit gode sammenhold har gjort det muligt for Grænseforeningen at rejse denne borg for danskheden i denne egn«.

Tydeligere kunne Kraemer næppe have givet udtryk for sit syn på meningen med arbejdet i Sydslesvig. Arbejdet gjaldt ikke blot sydslesvigerne, men derimod en højere sag. Derfor var det Tønningforeningen, der fik tak for, at den havde givet Grænseforeningen mulighed for at bygge skolen og ikke omvendt. Præcis som tilfældet var i sagerne om Peter Lassens penge-sorger i 1928 og 1930, var Kraemer først og fremmest opsat på at sikre og udbygge de symbolske vidnesbyrd om dansk tilstedeværelse i hele Sydslesvig.

Efter skibsreder Kraemer holdt Grænseforeningens formand, rektor H.P. Hansen, den officielle indvielsestale. Også i denne var fokus først og fremmest rettet mod de politiske forhold nord for grænsen. Talen var udformet som et kraftfuldt opgør med de politiske modstandere i Danmark, det vil sige Aabenraa-folk, socialdemokrater og radikale, der havde blokeret for Dannevirke-mændenes rendyrkede nationale arbejde og derfor bar ansvaret for Sønderjyllands deling. I denne henseende var rektor H.P. Hansens tale helt på linje med det standpunkt, der to år forinden havde kostet Ionas Collin pladsen i Grænseforeningens hovedstyrelse. Den eneste forskel mellem de to ordførere og situationer var platformen og tonelejet: Ionas Collins platform havde været det halvt glemte lobbyarbejde på fredskonferencen efter Første Verdenskrig, og hans toneleje havde været særdeles skingert. Rektor H.P. Hansens platform derimod var 50.000 medlemmer

og en nyoprettet skole på den forjættede linje. Det gav pondus og overlegenhed nok til, at han kunne kalde modstanderne ved øgenavne – og slippe helskindet fra det:

Modstanderne kaldte rektor H.P. Hansen for »de kloge«. Det var dem, der havde vendt Sydslesvig ryggen, fordi dette område angiveligt var helt igennem tysk: »I lange tider har de jo forsikret os, de stærke i Syd og de kloge i Nord, at her i disse gamle danske egne var hvert levende spor af danskhed slettet ud, endelig og uigenkaldelig slettet ud«. Dette mente rektor H.P. Hansen måtte være modbevist én gang for alle, efter at tønningerne havde begæret en dansk skole. Her var et utvetydigt vidnesbyrd om en stærk og levende danskhed ved Ejderen: »Og så kommer der en flok mænd og kvinder her og begærer en dansk skole for deres børn«. Formelt set var det sandt nok, men Grænseforeningens formand kunne tilsyneladende ikke dy sig for at pynte lidt på de virkelige forhold: »Åravis begærer de den. Gennem modstand og trusler begærer de den.« Et sådant vedvarende og gentagne gange formuleret ønske om en skole havde Grænseforeningen ikke kunnet sige nej til.

Rektor H.P. Hansen understregede, at det ikke var første gang, »de kloge« havde taget fejl. Også efter 1864, hvor nordslesvigerne havde stået sammen i håbet om at komme til Danmark, havde der været »kloge« folk i Danmark, som ikke ville kendes ved dem.

Nu blev tonen i rektor H.P. Hansens indvielsestale endnu skarpere. Han bed sig fast i det med »de kloge i nord«, der mente at tjene landet bedst ved at mane til forsigtighed. I Danmark havde man alt for længe vendt det døve øre til klageråbene fra Slesvig, fordi »det var det forsigtigste, det var den klogeste politik!« Heldigvis havde der igennem alle disse mange år også været »enfoldige mennesker« til, det vil sige folk som rektor H.P. Hansen selv, folk, som glædede sig over at høre enhver dansk røst i Sydslesvig. Netop nu, hvor det så allermørkest ud for danskheden i Sydslesvig, kunne disse folk mærke, at man var ved at komme over vintersolhverv, og at det gik mod lysere tider. Også her sigtede Grænseforeningens formand formentlig først og fremmest til forholdene i Danmark, hvor tilslutningen til Grænseforeningen og den nationale mobilisering i det hele taget gav anledning til optimisme. Rektor H.P. Hansen forsikrede: »Vi rækker ikke begærlige hænder ud over den grænse, som vort folks vilje var med til at sætte i tro på, at således skiftedes sol og vind bedst lige, i håb om, at således jævnedes vejen bedst for fred og god forståelse.« At det ikke var med rektor H.P. Hansens gode vilje, at det var gået, som det var, var klart. Men når nu det tyske mindretal krævede grænsen flyttet på trods af, at der var indrømmet det stor mindretalsfrihed, var denne præmis faldet bort. Al tale

om lige vilkår for de to mindretal på hver deres side af grænsen måtte forstumme, mente rektor H.P. Hansen. På trods af dette misforhold var der alligevel håb forude: »De bygger tyske skoler i Nordslesvig. Vi bygger dansk skole her. Det er fri og åndelig kamp. De har bygget mange, vi har bygget få. Men hvem af os bygger på fastest grund? Ud i fremtiden kan vi ikke se. Men historien lærer os, at hvor de bygger deroppe, bygger de for et sprog, der hidtil var fremmed i hine egne. Hvor vi bygger hernede, bygger vi for landets gamle i tunge tider fortrængte sprog.« Efter endnu et par ord og en bøn foretog rektor H.P. Hansen den officielle indvielse og overlod derefter ordet til den nyindsatte lærer, den kun 24-årige Asger Kilde Jensen.

Derefter fik skolekonsulent Christensen Maarssø ordet. Han mindede om, hvor hårdt foreningens medlemmer havde kæmpet mod tyskerne for at få en skole. Men bevægelsen i Tønning havde også været oppe imod »uforstående danske«. Dermed fik Christensen Maarssø hævn over tvivlerne på de indre linjer, som f.eks. grosserer Michaelsen og Grænseforeningens sekretær, general Birke, som havde forhalet processen og først var gået med til at bygge i Tønning efter Gestapos razzia. Til sidst gjorde Christensen Maarssø opmærksom på, at skolen var kronen på Jørgen Jørgensens mangeårige pionergerning langs Dannevirke og Slien.

Dernæst fulgte et par kortere indlæg: Blandt andre tog Jutta Skrumsager Madsen ordet og henviste til forhistorien. Hun mindede om, at det var lærer Laust Christensen, der i 1924 havde taget »det første spadestik i muldjorden hernede«. Æren for det andet spadestik gav hun med vanlig ubeskedenhed sig selv, idet hun hævdede, at det var *hende*, der havde modtaget og viderebragt en liste med navne på personer, der bad om at få en dansk lærer til deres børn. Jutta Skrumsager Madsen sluttede i øvrigt med at påkalde Guds velsignelse af »alt vort arbejde, der sker her« og af »vort gamle fædreland, for hvilket vi alle arbejder, så godt vi formår«. Tør man tro referatet i *Flensborg Avis*, glemte Jutta Skrumsager Madsen altså at tage tønningerne med i sin velsignelse, uanset at de som fjerne danske forposter i et brutalt nazistisk diktatur formentlig ville få brug for al den beskyttelse, de kunne få.

Dernæst tog Tønningforeningens formand Jens Chr. Nielsen ordet. Han fremviste en sten fra byens gamle fæstningsanlæg, som man havde fundet under udgravningen til skolens fundament. Også den nye privatskole skulle være en fæstning for den gamle danske kultur. Formanden sluttede med at meddele, at skolen ville begynde dagen efter med 31 elever og børnehaven med 18. Han fortsatte: »Måske bliver der også en gang tale om en udvidelse og en gymnastiksal, for det kan jo ikke nytte, at vi sætter os til ro med det, vi nu har opnået.«

Dermed var indvielsesfestens officielle program afsluttet. Dagen fortsatte ved et kaffebord i det nærliggende hotel Viktoria, hvor blandt andre kommunegartner P.C. Larsen Grøn talte om den begyndelse, arbejdet havde taget med hans første besøg i Tønning i 1922. Seminarielærer Claus Eskildsen henvendte sig først og fremmest til børnene. Nu var det dem, det hele kom an på, understregede han: »...vi sætter vor forventning til jer. Og når de andre siger: Hvordan kan I dog være danske, så skal I bare løfte hovedet«.

Redaktør Ernst Christiansen talte herefter på plattysk om den gamle grænseflod Ejderen og det danske folkesind som levende strømme. Han lod det imidlertid ikke være gjort med uforpligtende naturbetragtninger. Skolebyggeriet havde nogle ganske konkrete perspektiver: Man kunne f.eks. sammenligne Tønning med Tønder, hvor danskheden før verdenskrigen havde stået lige så svagt som den gjorde nu i Tønning. På den måde kunne udviklingen i Tønder altså blive forbillede for Tønning. Han fortsatte: »Den lille flok kan have det svært, men enhver mand, ethvert folk, som har kæmpet sig gennem hårde tider og sejret, mindes senere med glæde og stolthed den første svære tid.«

Den sidste der tog ordet ved kaffebordet på Viktoria var rektor ved privatskolen i Slesvig, Svend Johannsen. I angrebslyst overgik han alle de andre talere. Faktisk kom Svend Johannsen i sin tale så tæt på at rejse kravet om grænserevision, at talen i referatet i *Flensborg Avis* måtte modereres betydeligt for at undgå problemer. Den blev imidlertid bragt ubeskåret i *Grænsevagtens* novembernummer under overskriften »Det er os, der hører hjemme her«, hvormed det indirekte var sagt, hvem der *ikke* hørte hjemme i Sydslesvig. Dermed var linjen i Svend Johannsens tale lagt. Han fortsatte med at udtrykke glæde over, at den gamle grænse ved Dannevirke ikke længere var et »sammensunket historisk minde blot. Der lever og virker et åndeligt Dannevirke«, mente Svend Johannsen. Det hele var begyndt i Slesvig: »For fem år siden rejstes vagttårnet i østfløjen; i dag indvies vagttårnet i fløjen i vest. Dermed er diget på ny sat i stand og agtet for sit værd – og så kan arbejdet *begynde!*« At Svend Johannsen dermed ikke mente arbejdet *i skolerne*, men *mellem skolerne* står uden for enhver tvivl. Nu skulle der tages fat på at rejse nye skoler i mellem de to yderpunkter.

Svend Johannsen gik herefter over til en vurdering af det taktiske princip, der lå bag disse sydlige skolebyggerier. Dermed tog han den problemstilling op, som i midten af 1920'erne havde været ved at sprænge Grænseforeningen i en Flensborg-venlig og en sydligtgående del. Løsningen på problemet havde dengang været at give efter for separatisternes krav om skoler og forsamlingshuse i det sydligste Sydslesvig – en taktik, som Græn-



Umiddelbart efter den 5. maj 1945 sluttede hovedparten af mindretallets ordførere op bag kravet om Sydslesvigs indlemmelse i Danmark. På det punkt havde skolelederen i Slesvig by, Svend Johannsen (nr. 2 fra venstre), været ti år forud for sin tid. Allerede fra midten af 1930'erne gjorde han med jævne mellemrum offentligt krav på hele Sydslesvig ud fra rent historiske argumenter. Her ses Svend Johannsen under en pause i sendemandsmødet på Folkehjem i Aabenraa i maj 1936. Fra venstre ses Grænseforeningens næstformand, Valdemar Harsløf; Svend Johannsen; Grænseforeningens sekretær, general Birke, og dr. Vilstrup, Gilleleje. Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

seforeningen i begyndelsen havde haft overordentlig svært ved at forsvare over for angreb fra moderat side. Det havde blandt andet den nervepirrende ballade med Højskolefolkene i 1925 vist. Nu, ti år senere, var styrkeforholdet på de indre linjer vendt om. Nu kunne Svend Johannsen – selvom han faktisk var ansat af Grænseforeningen – offentligt uddele drøje hug til dem, der dengang havde protesteret over De jyske Separatisters projekt: »Det er hændt, at en og anden har næret tvivl om hensigtsmæssigheden ved at rejse vagttårne i syd. Det er udtalt, at de midler, der er sat ind her, burde være sat ind længere mod nord, at man burde sikre og udbygge stillingen og gå langsomt frem, fod for fod: For det første: Mens græsset gror, dør horsemor. Det er tvivlsomt, om de sydligste forposter ville have kunnet holde stillingen ret mange slægtled endnu, dersom de ingen hjælp fik. Og for det andet: Nævnte fremgangsmåde ville have været rigtig, dersom kampen drejede sig om en erobring af fremmed jord (jævnfør italienerne i Abessinien for ikke at tage mere nærliggende eksempler). Men det er netop det, den *ikke* drejer sig om. Kampen står om frarevet jord, der skal opdyrkes på ny.«

Svend Johannsen fortsatte med at pege på, at det danske folk i århundreder havde været på tilbagetog mod nord, men at fremrykningen mod syd nu omsider var i gang igen. Der var ikke tale om erobring af fremmed jord. For »i livet mellem dansk og tysk kultur er vi den gamle hjemmehørende tilbageblevne bagtrop, der søger at holde den gamle stilling...« Denne fremrykning var af største betydning, både fordi den tjente et formål i den ideologiske kamp mod den tyske fremrykning i Nordslesvig, men også fordi den i sig selv tjente til at cementere det danske standpunkt for det tilfælde, at grænsen før eller siden skulle flyttes. Initiativet lå foreløbig hos tyskerne: Hvis de krævede 1920-grænsen flyttet, skulle Danmark ikke blot nægte dem dette. I samme åndedrag skulle man slå igen ved at rejse kravet om Ejdergrænsen. »Når der fra tysk side ytres ønske om en flytning af den nuværende statsgrænse, kan der fra dansk side kun gives ét svar: et kort og skarpt, bestemt 'Nej!'. Vil tyskerne endelig have grænsen flyttet, nuvel, så kan der *kun* være tale om at flytte den *derhen*, hvor den rettelig hører hjemme.«⁶

Altså til Ejderen. Svend Johannsen kunne næppe have spidset sin argumentation mere til uden i realiteten at rejse kravet om grænserevision i Sydslesvig. Forsvaret for 1920-grænsen *på betingelse af*, at tyskerne *ikke* krævede den flyttet, var en manøvre, der skulle skærme ham mod anklager for landsforræderi i Tyskland og mod ubehagelige irettesættelser fra moderat side i Danmark. På trods af denne spidsfindighed dækkede Svend Johannsens argumentation meget godt den tankegang, som var med til at give Ejderfolkene medvind efter den nazistiske magtovertagelse i Tyskland i 1933: Ved at slå på, at deres indsats først og fremmest gjaldt *forsvaret* mod grænsetyske angreb på 1920-grænsen, skaffede de sig i realiteten det spillerum, der skulle til for at styrke indsatsen i det sydlige Sydslesvig. At der i realiteten var tale om et krav om grænserevision på forventet efterbælling står uden for enhver tvivl.

33. De sidste kritikere

Dannevirkemændenes og Ejderfolkenes politiske comeback fra midten af 1930'erne foregik naturligvis ikke uden gnidninger. Den gentagne og stærke betoning af Danmarks historiske ret til *hele* Slesvig, blodets og jordens primat over sindelaget og sproget samt den ofte fremførte argumentation om, at man fra dansk side skulle ramme fjenden *så dybt* bag hans linjer som muligt, blev imødegået fra forskellig side i pressen. Her kunne Grænseforeningen og dens mænd undertiden se sig anklaget for at være en forsamling uforbederlige chauvinister, der kun sigtede på at fortsætte grænsekampen dér hvor de i 1920 af hensyn til deres politiske troværdighed var blevet tvunget på tilbagetog. Det bemærkelsesværdige er, at det først og fremmest var fra kredse i hovedstaden, at kritikken lød. I Nordslesvig, hvor kampen mellem Aabenraa- og Flensborgfolk i 1919-1920 havde været hårdest, stod Enhedsfronten på trods af alle meningsforskelle tilsyneladende uindskrænket ved magt. Her blev der holdt tand for tunge over hele linjen.

Det var ikke mindst den politiske brug af byggerierne i Slesvig by og Tønning, der kaldte kritikken frem. I 1935 slog f.eks. den danske presses veteran, grundtvigianeren Hans Jensen i *Sorø Amtstidende* varmt til lyd for at støtte det danske arbejde syd for grænsen, men han tog afstand fra problembørnene i Slesvig og Tønning: »Selv om man som vi ikke har videre tro til danskheden i byen Slesvig og slet ikke til den i Tønning, så er der de gamle forposter i og omkring Flensborg at hjælpe.«

En sådan skelnen mellem den pålidelige nordlige og upålidelige sydlige danskhed i Sydslesvig hørte i 1930'ernes midte efterhånden til sjældenhederne – så meget desto mere som Flensborgdanskheden selv bakkede op om bevægelsen i syd. *Flensborg Avis* var den første til at imødegå Hans Jensen, idet avisen pegede på, at Tønningforeningen havde bevist sin styrke og livskraft ved at trodse de nazistiske forfølgelser og chikanerier. Foreningen var altså – selvom Flensborg knap tre år forinden havde påstået end ikke at have hørt om den – omfattet af en sydslesvigsk musketered, og denne ed gav god mening, fordi fjenden stod på spring for at kaste sig over Nordslesvig. I den situation »skulle det mindste, der kunne kræves, være dansk loyalitet over for landsmændene i den forreste skyttegrav«.¹

Hans Jensens kritik i *Sorø Amtstidende* og *Flensborg Avis*' svar på tiltale illustrerer ganske godt stillingen i midten af 1930'erne. I forhold til situationen i midten af 1920'erne stod Dannevirkestandpunktet nu væsentligt stærkere, dels som en følge af Grænseforeningens kraftige medlemsfremgang, dels på grund af, at man kunne læne sig op ad de nydanske bevægelser i det sydligste Sydslesvig, og sluttelig fordi mindretalsledelsen i Flensborg fra 1934 stod last og brast med Tønningforeningen. Godt hjulpet af den almindelige folkelige indignation i Danmark over den grænsetyske agitation, var vurderingen af arbejdet langs Dannevirke og Ejderen blevet løftet over i et følelsesmæssigt univers, hvor det – som udtrykt af *Flensborg Avis* – ikke gik an offentligt at give grænsetyskerne en angrebsflade ved at stille kritiske spørgsmål. Havde man sine tvivl, måtte man holde dem for sig selv og udvise loyalitet – i det mindste indtil man havde set, om bevægelsen dernede holdt. I forhold til Enhedsfrontens tidlige år var situationen altså vendt om: Nu var det ikke længere Dannevirkemændene og *Flensborg Avis*, der skulle holde tand for tunge for ikke at blive stødt ud i kulden, men derimod de Dannevirkekritiske.

Det var de færreste i Danmark, som havde vilje og indsigt i de faktiske forhold til at vove pelsen og udfordre musketereden mellem Grænseforeningen, Flensborgdanskheden og de nydanske øer – så meget desto mere som alliancen hævdede at forsvare 1920-grænsen mod tyske anmasselser. Hans Jensen var en af de få, og hans artikel i *Sorø Amtstidende* skulle vise sig at være en enlig svale fra hans side. Konsul Lauritz Larsen var en anden. Hans muligheder for at gøre indsigelse begrænsede sig imidlertid til centraladministrationens indre linjer og til uformelle samtaler med mindretalsledelsen i Flensborg.

Men også internt i mindretalsledelsen var der ansatser til skepsis vedrørende det sydlige arbejde. Kort tid efter skoleindvielsen i Tønning fik rektor ved Duborg-Skolen i Flensborg, Andreas Hanssen, visse betænkeligheder ved udviklingen. Et første vidnesbyrd om hans skepsis findes i et fortroligt brev fra generalsekretær Frederik Petersen til Grænseforeningens sekretær, general Birke. Her beretter Frederik Petersen om et nyligt afholdt møde, hvor blandt andre Andreas Hanssen havde talt. Undervejs havde rektoren gjort sig bemærket med et »fuldkommen umotiveret« udsagn, mente Frederik Petersen, nemlig, at det var »usind og fuldkommen vildt« at bygge en skole i Tønning i stedet for at bruge pengene længere mod nord. »Så længe sådant var muligt, gik det i de danske rækker ikke til, som det skulle«, skulle rektoren have sagt: Frederik Petersen fandt, at Grænseforeningen skulle skrive sig denne kætterske indstilling hos rektoren bag øret: »I alle tilfælde er det jo godt at have denne Dr. Hanssen-udtalelse in mente.«²

Rektor Andreas Hanssens betænkeligheder var ikke en forbigående indskydelse. Kort før jul 1935 tog han for alvor bladet fra munden i en skrivelse direkte til Grænseforeningens formand – oven i købet med kopi til Aabenraa-folkens fører H.P. Hanssen. I brevet gjorde Duborg-Skolens rektor sin stilling til skolerne i Slesvig by og Tønning klart. Han fandt skolefremstødet uforsvarligt på alle måder, og hvis f.eks. en journalist udbad sig hans mening, ville han ikke holde sig tilbage, advarede rektoren, og fortsatte: »Og i så fald vil hverken følelsesmæssige grunde – eller henvisninger til en 'vågnende intelligens' ved Dannedevirke være tilstrækkelige til at hindre, at hele dette sydlige skolespørgsmål kommer ud at svømme på en meget ubehagelig måde.«³

Andreas Hanssens kritiske brev udløste straks en irettesættelse fra Grænseforeningens formand – ikke til Andreas Hanssen selv, men derimod til hans foresatte, formanden for Dansk Skoleforening i Flensborg, Cornelius Hansen. Her satte rektor H.P. Hansen hårdt imod hårdt. Andreas Hanssens brev opfattede formanden som »ret vidtgående trusler« mod Grænseforeningen. Disse trusler tjente kun det forhold at »vanskeliggøre det bestående gode samarbejde« mellem Skoleforeningen for Sydslesvig og Grænseforeningen, mente rektor H.P. Hansen, hvorved han i øvrigt selv gjorde sig skyldig i en ret så truende adfærd. For at det gode forhold kunne bevares »uforstyret«, bad rektor H.P. Hansen nemlig om, at Skoleforeningens formand tog afstand fra Andreas Hanssens brev, som Grænseforeningens formand mente måtte være »fremkommet uden Skoleforeningens viden«.⁴

Dette sidste havde Grænseforeningens formand ret i, hvilket fremgik af Cornelius Hansens svar til rektor H.P. Hansen. Men derudover var svaret fra Cornelius Hansen en klar støtte til Duborg-Skolens rektor: »Jeg hverken kan eller vil nægte, at også jeg ser med en vis skepsis på skolearbejdet i den nuværende skikkelse i den stærkt fremskudte forpostlinje. Men jeg ville have frarådet Dr. Hanssen at skrive brevet i den form, hvis han havde vist mig det i forvejen. [...] Men det er jo forståeligt, at Dr. Hanssen, der af mange i Danmark anses for den ansvarlige rådgiver i alle skolesager syd for grænsen, og sikkert ofte bliver spurgt om forholdene her og der, i rette tid har villet fralægge sig ansvaret for udviklingen i Slesvig og Tønning, som han finder urigtig.«⁵

Rektor H.P. Hansen kunne altså ikke få Skoleforeningens formand til at desavouere sin øverste medarbejder – alene af den grund, at formanden var enig i den rejste kritik. Tværtimod måtte han finde sig i, at modvinden fra Flensborg var taget til. I en sådan situation var der ikke andet at gøre end at rebe sejlene – så meget desto mere som Aabenraa-folk fortsat mod-

tog korrespondancen i kopi: Skepsissen måtte »bero på misforståelser, som det ikke vil være vanskeligt at komme over gennem en mundtlig drøftelse«, mente Grænseforeningens formand. Misforståelserne måtte særlig være sket på et ganske bestemt punkt, nemlig dette – som jo var forudsætningen i kritikken – at Grænseforeningen på én eller anden måde havde *fremelsket* skolerne i Slesvig by og Tønning? Mod denne mistanke måtte rektor H.P. Hansen på det bestemteste forsvare Grænseforeningen: »Grænseforeningen har jo slet ikke gjort andet end at opfylde de indtrængende og vedholdende krav fra landsmænd, som har vist, at de på udsat post har rygrad nok til at holde ved«, understregede Grænseforeningens formand.⁶

Det var den officielle udlægning. Udadtil var det vigtigt for Grænseforeningen at opretholde fiktionen om, at foreningens støttepolitik var helt igennem pragmatisk – altså at foreningen udelukkende *opfyldte ønsker*.

Offentligt gjorde navnlig to personligheder sig bemærket med kritik af Dannevirkemændenes comeback. Det var Københavns skoleborgmester, Ernst Kaper, og den socialdemokratiske folketingsmand J.P. Nielsen. I maj 1936 gik de til angreb på Grænseforeningen, som de anklagede for at følge en politisk dagsorden med arbejdet i Sydslesvig. Som vi tidligere har set, var det sket med jævne mellemrum i foreningens historie. Men denne gang skulle vise sig at blive den sidste gang, Grænseforeningen tvunget til at gå i forsvarsposition på den indre danske front.

Den blottelse, der blev anledning til fremstødet mod Grænseforeningen, leverede foreningen selv. Siden efteråret 1933 havde en ny national ungdomsorganisation i Nordslesvig, Det unge Grænseværn (DUG), vokset sig stærk under den karismatiske lærer Peter Marcussens dygtige og energiske ledelse. I september 1934 blev Det unge Grænseværn omdannet til en landsorganisation med repræsentationer i samtlige danske amter. Blot to år senere talte Det unge Grænseværn cirka 20.000 medlemmer.⁷ Set fra Grænseforeningens synspunkt var det bekymrende, at der foregik en national mobilisering af ungdommen uden om dens organisation – oven i købet blandt en aldersgruppe, som Grænseforeningen havde haft svært ved at få fat i. Bekymringen blev formentlig ikke mindre af, at Det unge Grænseværn tilsyneladende havde succes med et forsvar for 1920-grænsen, der *ikke* involverede strategiske forestillinger om at styrke forposterne eller opere dybt bag fjendens linjer.⁸ I Dannevirkemændenes øjne måtte det nødvendigvis virke dybt kontroversielt, når Peter Marcussen på Det unge Grænseværns årsmøde i juni 1935 udtalte, at man i organisationen *uden forbehold* ønskede at bevare 1920-grænsen: »Vi vil ikke have vor grænse hverken flyttet eller udvisket. Vi ønsker ikke en afgørelse, der 'kan vække smerte både i Slesvig-Holsten og hos os', vi ønsker bibeholdt den grænse,

som den sønderjyske befolkning selv valgte for 15 år siden. Det vil vi sætte vore kræfter og vore viljer ind for, det vil være en æressag for dansk ungdom at bevare det Danmark, der bliver dem betroet.«⁹

Helt så entydig, som Peter Marcussen her gav udtryk for, var Det unge Grænseværns stilling til grænsespørgsmålet nu ikke. Men ikke desto mindre havde Dannevirkemændene og Ejderfolkene i Grænseforeningens top svært ved at acceptere, at Aabenraastandpunktet tilsyneladende var i fremgang blandt ungdommen, og i takt med denne fremgang blev opstødene fra Grænseforeningens top hyppigere og kraftigere. Under et møde i København i begyndelsen af 1936 gik et af Grænseforeningens mest fremtrædende medlemmer, formanden for udvalget for Dybbøl-Dagen, overretssagfører Manthey-Wagner, til angreb på Det unge Grænseværn, blandt andet med den begrundelse, at Det unge Grænseværn havde gjort sig selv til en landsdækkende organisation og altså var begyndt at gå Grænseforeningens hvervning i bedene.

Sådanne angreb, der åbenlyst sigtede på at bremse en succesrig ungdomsorganisation i dens arbejde for at forsvare grænsen, gav Grænseforeningen et forklaringsproblem: Hvorfor måtte Det unge Grænseværn ikke have lov til at arbejde i fred – så meget mere som dette arbejde var præget af stor fremgang? Og hvordan kunne det være, at Det unge Grænseværn ikke ville være med i Grænseforeningen? Var der principielle grænsepolitiske skillelinjer, som ikke kunne overvindes? Set udefra var det ikke uden videre muligt at se, hvad der i grunden skilte. På sendemandsmødet i Aabenraa den 22.-23. maj 1936 forsøgte rektor H.P. Hansen at give en forklaring. Nogen *afklaring* af sagen kunne han af indlysende årsager ikke levere, eftersom det springende punkt var muligheden for eller håbet om grænserevision.¹⁰

Dagen efter talte borgmester Kaper i foreningen To Løver i København. I sin tale tog han tydeligvis afsæt i det referat af diskussionen i Aabenraa, som han må have læst om i københavnerpressen. Han gav udtryk for sin fulde tilslutning til ungdommens og nationens nye handlekraftige samlingspunkt: »Noget af det lykkeligste, vi har set siden 1933, er dannelsen af Det unge Grænseværn, som alle vi andre må agte og støtte«. Kaper nøjedes imidlertid ikke med at udtrykke støtte til Det unge Grænseværn. Grænseforeningen fik ved samme lejlighed et gevaldigt hak i tuden: »De gamle skændes i Aabenraa i disse dage. Må vi være fri for det. Det er ikke stridens, men samlingens tid nu.«

Utvivlsomt adskilte Kapers og Det unge Grænseværns fælles forståelse af *samlingen* sig markant fra Dannevirkemændenes: Hvor den ene part stræbte efter samling om *Nordslesvig*, ville den anden have samling om *hele*



Netop i 1936 foldede Ejderfolkene i Grænseforeningen deres historiske krav på Sydslesvig helt ud. Det er betegnende for det nye grænsepolitiske klima efter 1933, at sendemandsmødet den 22.-23. maj 1936 kunne afvikles i nordslesvigernes traditionsrige højborg Folkehjem i Aabenraa. Under festmiddagen talte endda H.P. Hanssen – i øvrigt for sidste gang inden hans død få dage senere. Den 23. maj gik hele forsamlingen i procession til havnen for at bringe en hilsen til kongefamilien, der i disse dage gæstede Aabenraa. Her ses rektor H.P. Hanssen og Vilhelm la Cour forrest i optoget. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Slesvig. I et svar til borgmester Kaper i *Berlingske Tidende* den 27. maj 1936 gjorde rektor H.P. Hanssen sig de allerstørste anstrengelser for at udviske denne principielle modsætning mellem de to grænseorganisationer: Grænseforeningens rammer var så vide, mente formanden, at alle »uden aldersskel og uden partiskel« kunne finde sig til rette inden for dem, også Det unge Grænseværn.¹¹ Det lød umiddelbart besnærende, men der var næppe megen substans i disse samlingstoner. Det var det gamle modsætningsforhold fra grænsestriden i ny indpakning, og det var det samme problem, der f.eks. allerede 1924 havde fået Grænseforeningen til at slå hånden af Sønderjydsk Forening for Aarhus og Omegn: I Grænseforeningen var der måske nok plads til folk, der først og fremmest brændte for Nordslesvig og Flensborg – men kun hvis de ikke *modsatte* sig arbejdet for Dannevirke. En forening, der argumenterede med, at grænsen lå fast og ikke skulle flyttes til *nogen* side, ville der ganske givet ikke have været plads til. I 1936 var spændet fra Gotthardsen til Marcussen ganske enkelt for stort.¹²

På et socialdemokratisk ungdomstævne i Gråsten den 1. juni 1936 tog J.P. Nielsen bolden fra Ernst Kaper op, kaldte ironisk Grænseforeningen

for 'heltene fra 1920' og stillede spørgsmålstegn ved den måde, Grænseforeningen fordelte sine midler på. Blandt andet fandt den socialdemokratiske folketingsmand, at det var falsk varebetegnelse at kalde landsindsamlingen for »Den sønderjyske Dag«, når midlerne i virkeligheden »bruges i Sydslesvig til opvarmning af Flensborg-chauvinismen«. J.P. Nielsen var ikke kendt for at have uld i munden; han fortsatte: »Vi er afdøde H.P. Hanssen dybt taknemmelige for, at han stod fast i grænsespørgsmålet. Det er ubegribeligt, at fantasterne fra 1920 endnu tør hævde, at det havde været en lykke for vort land, om vi havde holdt på den historiske grænse og fået Flensborg eller hele Slesvig tilbage«. Mere bemærkelsesværdigt var det imidlertid, at J.P. Nielsen i sit fremstød satte fingeren på forholdene i Tønning og hvad Grænseforeningen brugte Tønningsskolen til politisk: »Det nytter ikke, at man får en skole med en snes børn i Tønning og en anden skole et sted langt nede i Sydslesvig, mens vi danske roligt lader tyskheden brede sig indeni for Sønderjylland. Forposter er det danske mindretal i grænseområdet, Flensborg, Harreslev o.s.v. Snurrepiberier i Sydslesvig er uden væsentlig betydning for danskheden i den kulturelle kamp«, advarede J.P. Nielsen.

Også *Politiken* havde fået øje på Tønning. Den 6. juni 1936 sluttede avisen sig i en ledende artikel til J.P. Niensens synspunkt: »Så længe rektor H.P. Hansen og overretssagfører Manthey-Wagner fører det store ord, kommer den store danske befolkning ikke for alvor med i grænsearbejdet. De mænd sidder og spærrer. Kendsgerningerne viser det. Man får aldrig et fornuftigt tænkende menneske til at forstå, at det er nødvendigt at lægge en dansk skole i Tønning ved Ejderen – ved Ejderen, 'den historiske grænse'. Det bekræfter kun for ham, at disse mænd intet har lært.«¹³

Senere på året kom modsætningen til Det unge Grænseværn igen på dagsordenen i Grænseforeningen – dels på grund af nye udtalelser fra Det unge Grænseværns formand, dels på grund af Grænseforeningens udgivelse af Claus Eskildsens bog *Dansk Grænseleære*, der relancerede Ejderstandpunktet i pædagogisk form. Med udsendelsen af denne bog var det ejderdanske comeback endeligt fuldbyrdet – også på tryk. Som vi senere skal se, betød det, at Dannevirkemændene og Ejderfolkene kunne udvide deres principielle forbehold over for 1920-grænsen endnu mere.

I forholdet til Det unge Grænseværn kom det til udtryk på følgende måde: I sin agitation mod hjemmetyskerne i Nordslesvig fastholdt og styrkede formanden Peter Marcussen sin hidtidige linje, nemlig forsvaret for 1920-grænsen *uden forbehold* og uden at slå igen med ejderpolitik. Set fra et Ejdersynspunkt var Marcussens optræden aldeles uhørt: I efteråret 1936 proklamerede han ligefrem, at man i Det unge Grænseværn ganske *så bort*

fra den kendsgerning, at Danmarks historiske grænse gik ved Ejderen, samt at man anerkendte 1920-grænsen *på trods* af de danske fejltagelser, der måtte være begået i historiens løb – kort sagt: For Sydslesvig var løbet kørt én gang for alle. Peter Marcussen lod det imidlertid ikke være gjort hermed. I sin programtale sammenfattede formanden sit syn på grænsespørgsmålet i én eneste sætning, som Ejderfolkene måtte opfatte som den dybeste selvmodsigelse, hvis ikke ligefrem som en grov provokation: »Vor grænse er en sindelagsgrænse, og den ligger fast«. Ikke nok med at grænsen lå fast *i øjeblikket*. Den ville også i fremtiden ligge fast, proklamerede Peter Marcussen: »Vi er vel vidende om, at intet i denne verden er bestående og vedvarende, men vi er klar over, at det ville være skæbnesvangert for Danmark, hvis der *nogensinde* [fremhævet af forf.] kunne blive tale om en ny sindelagsforskydning. Det er derfor, Det unge Grænseværn har kaldt til arbejde over en bred front. Det er vor linje. Der står vi.«

Set fra Dannevirkemændenes og Ejderfolkernes synspunkt var en så kategorisk afvisning af *enhver mulighed* for grænserevision i sig selv en vederstyggelighed. Dertil kom, at Peter Marcussens cementering af 1920-grænsen nu tvang Grænseforeningen til at parere, og en sådan imødegåelse måtte nødvendigvis – når nu taleren havde formuleret sig så kategorisk – udformes som en lige så kategorisk *positiv* fastholdelse af håbet eller muligheden for en ny grænsestrækning. Det kunne blive en farlig kurs for Grænseforeningen. Det var utvivlsomt årsagen til, at det blev Wilhelm la Cour og ikke Grænseforeningens formand, der fik til opgave at punktere Peter Marcussens grænsepolitiske spærreballon. Det skete i *Grænsevagtens* novemberhæfte i 1936.

Det er forbløffende, hvor ubesværet og direkte la Cour kunne udtrykke sig i sit forsvar for Ejderstandpunktet. I sig selv er artiklen et vidnesbyrd om, hvor langt la Cour havde flyttet sig i sit grænsepolitiske standpunkt. I grænsestridens dage havde han gjort sig selv umulig ved at argumentere *imod Dannevirke*. Den forbrydelse kostede ham 13 år i kulden. Først i 1933 fik han omsider en plads i Grænseforeningens hovedstyrelse. Nu, i 1936, gik la Cour i forreste række i Ejderfolkernes comeback – og gik til angreb på en bevægelse, der forsvarede 1920-grænsen, fordi den var draget efter befolkningens ønske.

Men la Cours 1936-artikel var også et vidnesbyrd om det store stemningsskred, der var sket i det grænsepolitiske miljø *generelt* i Danmark siden 1930'ernes begyndelse. Var la Cours artikel fremkommet blot fem år tidligere, ville den utvivlsomt have sat hele Grænseforeningens troværdighed i Enhedsfronten, forholdet til Christiansborg og dermed Dybbøl-Dagen over styr. Nu, efter den nazistiske magtovertagelse og efter den hjemmety-

ske nazificering og de forstærkede grænserevisionskrav, var der ikke længe nogen principielle bremseklodser for udviklingen i Sydslesvig. Og i en sådan situation var der tilsyneladende heller ingen principielle grænser for, hvor stærkt man over for den danske offentlighed kunne gøre krav på Sydslesvig – når blot det foreløbig skete på et hypotetisk plan.

Efter at have refereret Marcussens tale gik la Cour først ind på hovedbudskabet, nemlig det »at lægge sindelaget til grund for grænsepolitikken«. Dette budskab sluttede la Cour sig med det samme til, fordi alt andet ville »være at underminere selve grundlaget for den ordening, der blev truffet«, altså undergravende for 1920-grænsen. Det var tilsyneladende vigtigt for la Cour at få dette slået fast med det samme: Grænseforeningens arbejde i Sydslesvig skulle ikke kunne siges at være udtryk for ønsket om en ny afgørelse af grænsespørgsmålet. Det betød imidlertid ikke, at Sydslesvig for tid og evighed skulle være en del af Tyskland. Han fortsatte: »Men det var et uheldigt udtryk at kalde denne sindelagsgrænse for *fast* [...] og det var ikke heller vel overvejet at påstå, at 'ingen i Danmark, som føler et nationalt ansvar, ønsker grænsen flyttet længere mod syd'. Det afgørende – både for ansvaret og for ønskerne – er dog, at grænsen, som det i øjeblikket er tilfældet, mest muligt repræsenterer skellet mellem danske og tyske sindelagsflertal. *Ændres* dette skel på uimodsigelig vis, kan vi danske ikke afvise konsekvensen deraf. Vi har bundet os til selvbestemmelsesrettens princip og må følge det. Har vi ikke kraft nok til at holde den tyske bølge tilbage, vil grænsen ubetinget blive flyttet mod nord. Vågner den sydslesvigske befolknings forståelse af, hvorhen blod og jord viser den, gad vi se den danske, som ikke af hele sit fulde hjerte ønskede absolut flertalsdanske egne hjem til moderlandet.« I den forbindelse henviste la Cour til en protest mod Peter Marcussens tale, som N.J. Gotthardsen havde indgivet til *Flensborg Avis*. Her havde Gotthardsen forsvaret retten til at arbejde hen imod det mål, som han havde fulgt hele sit liv, nemlig Slesvigs enhed under Dannebrog: Grænseforeningens næstformand havde udtrykt sin protest således: »...fra min tidligste ungdom har det været, og til mine dages ende vil det være mit inderligste håb og ønske, at det, som hører sammen historisk og folkeligt, må finde sammen til en enhed med det Danmark og Norden, hvor det rettelig hører hjemme. Vi er ikke grænseflyttere med magt – det har vi hverken ønske eller vilje til, men håbet om at voldførelsen, der overgik vort land ved rovet i 1864, engang må ophæves, kan ingen rodfast dansk lade sig berøve«. ¹⁴

Det, som skilte i forholdet mellem Det unge Grænseværn på den ene side og la Cours og Gotthardsens udlægning af Grænseforeningens linje på den anden, var en grundlæggende forskel i fortolkningen af sindelags-

princippet. I Peter Marcussens udlægning var sindelagsprincippet et værn imod grænseflytning; i Dannevirkemændenes og Ejderfolkenes fortolkning var det tværtimod det princip, der før eller siden skulle føre Sydslesvig hjem. Ifølge Peter Marcussens opfattelse af historien var befolkningen i grænseområdet i 1920 blevet spurgt om, hvor den ville høre hjemme. Det deraf udsprungne afstemningsresultat havde dannet grundlaget for grænse-
dragningen, og denne grænse lå fast – *én gang for alle*. Her overfor stod la Cours, Gotthardsens og de øvrige Ejderfolks elastiske tolkning: *Uanset* om 1920-grænsen var trukket efter sindelagsforholdene, var sydslesvigerne fortsat af dansk afstamning, hvilket principielt forpligtede danskerne til et missionerende arbejde i Sydslesvig – jo mere, desto bedre. Målet for arbejdet i Sydslesvig var at bringe sindelaget i overensstemmelse med afstamningen, og først når dette mål var nået, det vil sige når der var dansk flertal i Sydslesvig, kunne sindelagsprincippet tages i fuld og uindskrænket anvendelse. Det kunne synes at være halsløs gerning, men ikke desto mindre: Svigtede danskerne heri, kunne de lige så godt opgive håbet om at føre en tilværelse som fri og selvstændig nation. Der var tale om en fundamental forskel i synet på, hvad national identitet var. Grænseforeningen og la Cour havde tilegnet sig Peter Lassens synsmåde, mens Det unge Grænseværn forsøgte at gennemføre en national mobilisering uden dunkel afstammingsretorik. Derfor var det betegnende, at Jutta Skrumsager Madsen i 1938, da Slesvighus var truet af konkurs, tilbød Det unge Grænseværn at overtage bygningen for at indrette det til vandrerhjem. Til det sidste vægrede Jutta Skrumsager Madsen sig mod at afhænde huset til Grænseforeningen. Det unge Grænseværn derimod var en værdig arving.¹⁵ Grænseforeningens og Vilhelm la Cours standpunkt i grænsespørgsmålet var bestemt ikke uden logiske inkonsekvenser. Når la Cour på én gang fastholdt, at Nord- og Sydslesvig var en enhed, *samtidig med* at han sværgede til sindelagsprincippet, måtte den logiske konsekvens være, at han var tilhænger af en en-bloc-afstemning i *hele* Slesvig, altså mellem Kongeåen og Ejderen. Det var særdeles højt spil, der i værste fald kunne have kostet Nordslesvig. For hvis Berlin havde taget ham på ordet og forlangt en en-bloc-afstemning i hele området mellem Kongeåen og Ejderen, f.eks. i 1935 eller 1940, ville afstemningen utvivlsomt være faldet ud til fordel for Tyskland.

Et kendetegn ved Dannevirkemændenes comeback var ikke blot en styrkelse af indsatsen i de sydlige egne og en tilsvarende historisk funderet agitation i Danmark. Et mindst lige så væsentligt aspekt var det, at Dannevirkemændene – som vi just har set – i en hidtil uset grad kunne tage sig frihed til offentligt at udtrykke *håb om* og *længsel* efter grænserevision. Disse følelser kunne komme til udtryk på mangfoldige måder, enten mellem lin-

jerne i mantraet om den historiske ret eller – som i Gotthardsens tilfælde – uden omsvøb af nogensomhelst art – og kun med den lidt komiske indrømmelse, at Danmark ikke ville bruge vold. I alle tilfælde var der tale om en kraftig *relativering* af sindelagsprincippet: Sindelaget var ikke en absolut størrelse og kunne derfor ikke bruges til at trække endelige grænser efter. En grænse, der var trukket efter sindelagsprincippet, måtte nødvendigvis kunne flyttes, hvis der skete forskydninger i sindelagsforholdene – uanset hvordan disse så i øvrigt kom i stand. Således blev forholdene og mulighederne set *inde fra* Dannevirkekredsen.

Men *udefra set* tog forholdene sig nødvendigvis anderledes ud. Et af de spørgsmål, som trængte sig på – og som vel i grunden var det spørgsmål, folk som den socialdemokratiske folketingsmand J.P. Nielsen havde kredset om siden 1920'ernes begyndelse uden at kunne bevise det – var, om ikke Dannevirkemændene og Ejderfolkene under dække af sindelagsprincippet sigtede på at *fremkalde* den forskydning i sindelagsforholdene i Sydslesvig, som sindelagsprincippet før eller siden skulle føre hjem til Danmark? Kritikere som J.P. Nielsen kunne hævde, at Grænseforeningens arbejde i Slesvig, Tønning, Frederiksstad og Eckernförde ikke udelukkende var dikteret af ønsket om at give befolkningen dér en kulturel eller humanitær håndsrækning, men derimod af højrenationale ejderpolitiske ambitioner. I den forbindelse måtte ikke mindst det af Dannevirkemændene opfundne begreb om *modvægten til hjemmetyskerne i Nordslesvig* komme i søgelyset. Her var der nemlig tale om et klart brud på princippet om *kun at støtte dér, hvor der bliver kaldt på hjælp*. Modvægtsprincippet indebar en instrumentalisering af den enkelte sydslesviger, som principielt stred imod Grænseforeningens image som kulturel støtteforening.

Tør man tro referaterne fra Grænseforeningens hovedstyrelsesmøder, skete det yderst sjældent, at man i organisationens top indlod sig på spørgsmål af denne art. Vendingen om at skabe modvægt blev jævnligt brugt på hovedstyrelsesmøder efter 1933, men aldrig som led i en kritisk drøftelse af, hvilke konsekvenser denne instrumentalisering kunne få for den enkelte sydslesviger. Særlig efter 1933 kunne man rimeligvis have rejst det spørgsmål, om indrulleringen af socialt nødstedte folk i Tønning i det danske grænseforsvar faktisk *gavnede* medlemmerne i betragtning af den forfølgelse og sociale marginalisering, som de rent faktisk blev udsat for som følge af deres nyvundne danske engagement. Det gjaldt ikke mindst børnene. Hvad skulle der blive af dem, når de gik ud af skolen? Ud fra en nøgtern betragtning *kunne* man have rejst det spørgsmål, om det i virkeligheden tjente de pågældende børns tarv at blive indskrevet i de skoler, som Grænseforeningen byggede? Kun én gang blev spørgsmål som disse rejst i hovedstyrelsen.

Initiativet til drøftelsen kom fra Folketingets formand, socialdemokraten Hans Rasmussen, der var medlem af hovedstyrelsen. På et møde den 7. december 1936 tog han hul på en principiel drøftelse af værdien af Grænseforeningens sydlige arbejde.¹⁶ Hans Rasmussen begyndte sit indlæg med at udtale, at han var usikker på, om han overhovedet kunne »holde fodslag« med de andre, fordi han ikke var nogen ven af det sydlige arbejde. Han var altså ingen Ejdermand. Kampen om grænsen foregik nord for grænsen, hvor tyskerne ved hjælp af »stærke midler sætter deres erobringstogter ind«, mente han og lod forstå, at han ikke var »overbegeistret for skolen i Tønning«. Grænseforeningens standpunkt om kun at komme, når der blev kaldt, var et smukt standpunkt, men han var alligevel betænkelig ved fortsat »at plante danske skoler så langt imod syd, navnlig under det nuværende tyske styre«. Hans Rasmussen fortsatte: »Hvilken skæbne vil der ramme børnene fra de danske skoler, når de bliver voksne? Jeg er derfor mere interesseret i arbejdet i nærheden af grænsen. Ville det ikke være rigtigt at anvende nogle af Dybbøl-Dagens midler på de af tyskerne truede steder, så at danske børn og dansk ungdom her blev lige så vel stillede som de tyske? Vi må lade det praktiske gå forud for det følelsesmæssige og det historisk prægede; i øjeblikket foregår kampen særlig nord for grænsen, her må vi sætte alle kræfter ind for at bevare vor danske kultur. Kamp syd for grænsen i Flensborg og nær ved grænsen har sin store værdi, det vil jeg ikke udtale mig imod, det er følelsesmæssigt rigtigt, men for øvrigt er det det praktiske, det kommer an på«, sluttede Folketingets formand.

Af mindst lige så stor værdi som Hans Rasmussens opsigtsvækkende kritiske spørgsmål er de svar, der lød fra hovedstyrelsen – ikke mindst fra Ejderfløjen. I grunden bød Hans Rasmussens forespørgsel rige muligheder for Ejderfolkene til at henholde sig til det pragmatiske princip om, at Grænseforeningen kun var kommet til Tønning, fordi folkene dér *selv* havde bedt om det. Eftersom det var det argument, man benyttede overfor udefra kommende skepsis, ville det have været det stærkeste argument. Alligevel blev det tilsyneladende slet ikke fremført, hvilket kunne tyde på en vis forlegenhed på dette punkt. Inden for kredsen var man formentlig ganske klar over, at det havde været så som så med pragmatismen i arbejdet for Tønning. Et fællestræk ved alle svar på nær ét var, at de helt veg uden om det centrale spørgsmål, nemlig om arbejdet faktisk *gavnede* sydslesvigerne, og hvad der skulle blive af børnene, når de blev voksne. Det spørgsmål, som optog sindene i Grænseforeningens hovedstyrelse, var, om det sydlige arbejde gav *Danmark*. Og på det punkt var alle hovedstyrelsesmedlemmer tilsyneladende enige – i hvert fald alle dem, der tog ordet under drøftelsen af Hans Rasmussens forespørgsel.

Den eneste, der gik ind på spørgsmålet om sydslesvigerne, var grosserer Michaelsen, Lunderskov. Som vi tidligere har set, havde han i udgangspunktet været skeptisk både overfor skolebyggerierne i Slesvig by og i Tønning, men skepsissen var forduftet efter razziaen mod Tønningforeningen. Siden da havde Michaelsen stået i Ejderfolkernes rækker. I sit indlæg på hovedstyrelsesmødet holdt Michaelsen på, at »hele vort arbejde går ud på at sikre vor grænse«. Ganske vist havde han været bange for, hvordan det ville gå »dem, der tonede dansk sind«, men var blevet overbevist, da tønningerne havde trodset de tyske trusler og fastholdt ønsket om en dansk skole. Michaelsen mente, at der var et heldigt sammenfald mellem sydslesvigske ønsker og danske nationalpolitiske interesser. Han fortsatte: »Tyskerne ønsker, at der kun skal føres en kulturel kamp i Nordslesvig; hvis vi ingen danske skoler har syd for grænsen, vil de benytte det til at sige, at så ligger grænsen forkert, derfor må vi arbejde syd for grænsen.«

Det, som havde fået Michalsen til at ændre mening, var altså forestillingen om, at det sydlige arbejde gavnede Danmark, fordi det sikrede 1920-grænsen. Tønningerne var altså *nyttige* for Danmark.

Dette var også hovedstyrelsesmedlemmet Thaus mening. Han mente, at Hans Rasmussens tanker var »af største interesse«, fordi de viste, hvorfor folk stod tvivlende overfor betimeligheden af arbejdet syd for grænsen. Det var et forhold, man i Grænseforeningen måtte lære at tackle bedre. At det *var* betimeligt, fandt Thau hævet over enhver tvivl. Det sydlige arbejde aflastede presset på grænsen. Det kunne blandt andet måles på, at der nu var færre børn i de tyske skoler. I Aabenraa havde der således været 446 børn i tysk kommuneskole i 1920, nu var tallet faldet til 314. Det var »en kendelig forskydning«, fandt Thau, som derfor mente, at man måtte støtte arbejdet syd for grænsen endnu mere. Her gjorde Thau sig i øvrigt skyldig i en alvorlig fejlurdering. Nedgangen i elevtallet i de tyske kommuneskoler i Nordslesvig efter 1933 hang naturligvis ikke sammen med, at man fra dansk side havde styrket indsatsen syd for grænsen. Den skyldtes først og fremmest, at kommuneskolerne havde fået konkurrence fra de talrige nyoprettede privatskoler med en aggressiv nazistisk profil. Dette var ikke mindst tilfældet for Aabenraas vedkommende.¹⁷

Hovedstyrelsesmedlem Fonsmark håbede ikke, at Hans Rasmussen mente det alvorligt med, at han ikke kunne finde fodslag. I Grænseforeningen var der ingen ensretning. Men det var organisationens pligt at støtte sydslesvigerne. Fonsmark opfordrede i øvrigt Hans Rasmussen til at læse Claus Eksildsens *Dansk Grænselev* for at få klaret begreberne. Eksildsens bog »viser vor stærke kulturelle stilling«, mente Fonsmark.

Undervejs tog også rektor H.P. Hansen ordet. Han takkede Folketingets



I Grænseforeningens agitation efter 1933 blev de sydlige mindretalsbevægelser ofte fremhævet som en værdifuld modvægt til den hjemmetyske aktivitet i Nordslesvig. En enkelt gang, i december 1936, diskuterede hovedstyrelsen spørgsmålet om, hvilken skæbne der ventede tønningerne på den fjerne danske ø i det frådende tysk-nazistiske hav. Her ses kredsen i Tønning fra taget af deres nye danske skole ved rejsegildet i sommeren 1935. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

formand for hans udtalelser, men mindede om, at »vi må ikke indskrænke os til defensiven, så taber vi«. I Nordslesvig stod danskheden med sine 84% af stemmerne stærkt. Men hvis Grænseforeningen kun kæmpede i Nordslesvig, ville det være et uheldigt signal at sende til omverdenen, hvor man kunne komme til at vække det indtryk, at man havde *opgivet* Sydslesvig. Sådan ville det blive tolket af slesvig-holstenerne, og sådan ville det også blive tolket af venligtsindede nationer, f.eks. Sverige og Norge. Det kunne blive skæbnesvangert, når det en dag virkelig gjaldt.

N.J. Gotthardsen mente også, at det havde stor betydning »at føre kampen over i fjendens lejr«. Det kunne man blandt andet se af den forvirring, som skolerne i Slesvig by og Tønning havde bragt i de tyske rækker. Gotthardsen var enig i Hans Rasmussens opfattelse af, at hovedkampen skulle udkæmpes i Nordslesvig, og derfor var det kun glædeligt, at staten og andre organisationer havde taget sig af denne opgave. Men hvis ikke Grænseforeningen havde sat ind i Sydslesvig, ville *hele* kampen være blevet ført nord

for grænsen, mente Gotthardsen. Det sydligtgående arbejde aflastede Nordslesvig. Gotthardsen pegede på, at sindelagsprincippet nødvendigvis måtte være *underordnet* den historiske ret. Denne ret omfattede hele Slesvig. Når danskheden var blevet bevaret i Nordslesvig efter 1864 skyldtes det alene, at den danske bevægelse havde hentet sin styrke i den historiske ret. Sindelagsprincippet havde altså blot været det *redskab*, hvormed man i 1920 havde fået Nordslesvig hjem. Den historiske ret gik fortsat til Ejderen, hvilket forpligtede danskerne overfor de danske syd for grænsen, fandt Gotthardsen.

Dermed var drøftelsen af Hans Rasmussens forespørgsel udtømt. Stort set alle de hovedstyrelsesmedlemmer, der havde taget ordet for at forsvare arbejdet i det sydlige Sydslesvig, havde pareret kritikken med nationalpolitiske argumenter. Mønsteret fra talerne ved indvielsesfesten var gentaget, nemlig at ordførerne i Grænseforeningens top først og fremmest så skolen i Tønning som et bolværk, der tjente Danmarks interesser – snarere end som en institution, der skulle gavne kredsen dernede.

Skolen i Tønning var Ejderfolkenes største politiske aktiv. Den og det øvrige sydlige arbejde blev i tiden efter indvielsen spundet mere og mere ind i argumentationen om Ejderen som Danmarks og Nordens kulturelle, ja, sågar racemæssige grænse. Og det forhold, at Jørgen Jørgensen havde fundet afsætning for sine tilbud i Tolk, i Frederiksstad, i Eckernførde og i Tønning, blev brugt som bevis på, at sydslesvigerne over en bred front var begyndt at genfinde deres oprindelige danskhed. Omfanget af denne afsætning blev der set helt bort fra. Og der blev heller ikke gjort forskel på, om de tilbud, man rent faktisk fik afsat, var af kulturel eller materiel art. Selv den kendsgerning, at bevægelsen i Tønning i de første mange år blev holdt sammen ved hjælp af et systematisk velgørenhedsarbejde, fik ingen indflydelse på argumentationen. Hovedsagen var, at hele det sydslesvigske område, fra Nibøl til Tønning og fra Flensborg til Rendsborg, nu var afstukket som dansk folkegrund. I hvert fald i praksis. Året efter indvielsen i Tønning udgav Grænseforeningen bogen, der leverede teorien.

34. Claus Eskildsens bog *Dansk Grænselære*

I sommeren 1936 udgav Grænseforeningen Claus Eskildsens bog *Dansk Grænselære* med Vilhelm la Cour som primus motor og anonym redaktør. Baggrunden for bogen var den nye situation, som var indtrådt i grænselandet efter januar 1933, hvor førende slesvig-holstenske nazister åbent agiterede for en revision af 1920-grænsen. Det begyndte allerede få uger efter magtovertagelsen, hvor Eckernfórdes overborgmester og formand for den slesvig-holstenske grænseforening Schleswig-Holsteiner Bund, Wilhelm Sievers, forlangte, at Berlin sønderrev Versaillesfredens lænker i det dansk-tyske grænseland. I løbet af foråret 1933 blev Sievers' udæskninger fulgt op af en stribe lignende angreb på 1920-grænsen. Ganske naturligt fremkaldte en sådan situation ordførere i Danmark, der kunne imødegå de tyske grænserevisionskrav.¹

Som oftest forsøgte modagitationen at pille de slesvig-holstenske krav om grænserevision fra hinanden ved at slå på, at de var i modstrid med nationalsocialismens eget princip om blodet og jorden som de faktorer, der bestemte et folk, altså dogmet om *Blut und Boden*. Hvis man foreholdt slesvig-holstenerne deres egen ideologiske lære, ville deres krav på Kongeå-grænsen falde fra hinanden som et korthus. Stillet over for *Blut-und-Boden*-ideologien havde hjemmetyskerne i Nordslesvig efter 1933 valget mellem pest eller kolera: Enten måtte de opgive kravet om at blive genforenet med Tyskland, eller også måtte de forkaste nazismens ideologiske grundprincipper. En vigtig forudsætning for, at en så spidsfindig argumentation kunne virke efter hensigten, var, at nazisterne generelt mente det med *Blut und Boden* alvorligt, og at de idealistisk stræbte efter at indrette deres politik i overensstemmelse med ideologien.

Claus Eskildsens kendskab til grænselandets nationale forhold var første-hånds. Han blev født i 1881 i et bondehjem i Felstedskov ved Aabenraa. Hjemmet var dansksindet og dansktalende, men allerede i ungdommen kom han gennem læsning i kontakt med den tyske kultur. Det banede vejen for hans senere læreruddannelse på seminariet i Eckernfórde. Efter endt uddannelse vendte han tilbage til Sønderjylland som lærer i Sæd og senere som seminarielærer i Tønder. Ifølge Claus Eskildsens egen erindring var tiden som dansksindet tysk embedsmand »en elendig hyklers liv«. Af

hensyn til sin stilling og sin familie forsøgte Eskildsen alligevel at holde det danske sindelag nede. Genforeningen i 1920 blev derfor en personlig befrielse for Claus Eskildsen: »Denne gang brød jeg broerne af, sagde nej til en ærefuld opfordring til at overtage stillingen som overlærer og stedfortrædende forstander for Det kongerigske preussiske Centralinstitut i Berlin, gjorde mig overhovedet umulig som lærer i den tyske stats tjeneste uden at vide, at den danske stat kunne eller ville bruge mig.«²

Det var uden tvivl de personlige erfaringer fra tiden før 1920, der var Claus Eskildsens personlige motivation for at drage i ledning mod de slesvigholstenske nazisters krav om grænseflytning.

Dansk Grænselære blev intet mindre en bestseller. Endnu inden det første år efter udgivelsen var omme, var bogen trykt i tre oplag på tilsammen 12.500 eksemplarer, hvilket oplagsmæssigt bragte den op på højde med Karen Blixens *Syv fantastiske Fortællinger* (12.000 solgte eksemplarer i 1935) eller Kaj Munks *Han sidder ved Smeltediglen* (11.000 solgte eksemplarer i 1938).³ Dansk Grænselæres popularitet fortsatte. Den blev i perioden frem til befrielsen trykt i seks oplag. Et syvende oplag udkom i sommeren 1946, hvorved det samlede antal trykte eksemplarer nåede op på 28.500. Hertil kom en stribe forkortede udgaver og oversættelser.⁴

Da Dansk Grænselære udkom i juli 1936, var dens indhold ingenlunde nyt. På det tidspunkt var Claus Eskildsen allerede landskendt som en dygtig og flittig foredragsholder med særdeles klare standpunkter i spørgsmålet om sønderjyske nationalitetsforhold. Claus Eskildsen var kendt for frygtløst – og måske en smule naivt – at sige tingene ligeud. Dette kunne han gøre, fordi han var uafhængig af de etablerede grænselandsorganisationer. Hvad Claus Eskildsen sagde eller skrev, stod for hans egen regning – i hvert fald i princippet. Uafhængighedsforholdet hørte op, da Grænseforeningen udgav Eskildsens bog i 1936.

Det foreløbige højdepunkt i Claus Eskildsens foredragsvirksomhed fandt sted under Grænseforeningens storstilede »sønderjyske uge« i februar 1934. Der var tale om den hidtil største kampagne i Grænseforeningens historie med i alt 600 møder fordelt over hele landet. Som optakt havde Grænseforeningen fået Claus Eskildsen til at stille op som foredragsholder i radioen. Eskildsens foredrag blev udsendt den 3. februar 1934 og bar overskriften »Den gamle grænse i ny belysning«.⁵ Det var dette radioforedrag, der affødte tanken om at udgive en trykt version, og derfor er det nødvendigt i det følgende at se nærmere på indholdet.⁶

Det begyndte med en karakteristik af styrkeforholdet omkring den dansk-tyske grænse. Den nazistiske revolution havde udløst en flodbølge mod grænsen, »fyldt af selvbevidsthed, ja, selvbeundring, fyldt af nyt livs-

mod og angrebslyst«. I en sådan situation gjaldt det ifølge Eskildsen om at have digerne i orden, for, som det hed: »*Den der ikke vil dige, må vige!*« Her nyttede det ikke at slå sig til tåls med, at man havde retten på sin side, for denne ret »fejtes til side af en ny tids traditionsløse ånd«, og ville man værne sig imod denne ånd, nyttede det ikke blot at have »sindet fyldt med romantiske minder om Thyras Vold og om en ensom soldatergrav ved en sydslesvigsk landevej«, advarede Eskildsen. Det nyttede heller ikke blot at ryste på hovedet af de nye tanker fra syd. Man måtte tage tankerne til sig på én eller anden måde: »Nej, skal den truende bølge afværjes, så *skal* man søge at forstå denne ånd, anerkende det gode og erkende det svage og søge at drage fordele for sit folk af begge dele. Kan vi fra dansk side gøre vort folkeværn stærkere ved at udnytte de nye, revolutionerende tanker, der sydfra skyller op mod os? Jeg mener ja, og jeg tænker herved på de slagord, der fuldstændig har bjergtaget vort store nabofolk: ideerne om 'Blut und Boden', blod og jord«.

Allerede her er det på sin plads at pege på, at der i ovenstående ikke er tale om en taktisk og forbeholden adoption af *Blut-und-Boden*-princippet, men derimod om en oprigtig opfordring til danskerne om fordomsfrit at udvælge og bruge centrale dele af nazismens ideologiske rustkammer til egen fordel.

Claus Eskildsen pegede på det forhold, at *Blut-und-Boden*-princippet frakendte det enkelte menneske retten til at vælge sit nationale sindelag selv, for som Hitler havde sagt allerede i *Mein Kampf*, kunne en kineser ikke blive til en tysker blot ved at begynde at tale tysk eller ved at stemme på et tysk parti. Ifølge nazisterne var nationalitet noget, man var født ind i, fremhævede Eskildsen, idet han pegede på, at dette princip ville få betydning for de nationale mindretal inden for Det tredje Riges grænser, herunder det danske i Sydslesvig, fordi det nye styre nødvendigvis måtte indrømme disse mindretal større eller mindre grad af selvbestemmelse. Det liberale dogme om, at »til et mindretal hører, hvem der vil«, var ifølge nazismen en absurditet, og derfor var det principielt ikke længere tilladt for sydslesvigeren at sige »jeg kalder mig dansk« eller »jeg kalder mig tysk«, for ifølge nazismen *var* man enten det ene eller det andet, »om man så ønsker at være det eller ej«, forklarede Eskildsen. Med disse tanker var både Eskildsen og nazisterne i øvrigt helt på linje med Peter Lassen og vedtægterne i de to mindretalsforeninger i henholdsvis Slesvig by og Tønning.

Over for disse sydfra kommende tanker stod i Danmark »det liberale princip«, det vil sige sindelagsprincippet. Nogen appel til det danske folk om at *værne* om dette princip var der ikke tale om i Eskildsens radioforedrag. Han nøjedes med nøgternt at *konstatere*, at dette princip endnu havde

primatet i Danmark: »Sådan set får slagordene 'blod og jord' derfor foreløbig næppe nogen praktisk betydning for os«. Men også kun *foreløbig*. For *Blut und Boden* var ifølge Claus Eskildsen »den ny tids tanker«, og derfor burde danskerne undersøge, om »vort folkedige kan stå for dem«, eller om det muligvis skulle »styrkes, moderniseres, ved hjælp af dem«.

Det var naturligvis kun et retorisk spørgsmål. Et af de steder, hvor der ifølge Claus Eskildsen kunne hentes styrke, var i de slesvigske stednavne, som kunne sige noget om *jorden*. Alle stednavne var af dansk oprindelse, understregede Eskildsen, fordi de havde endelserne -lev, -balle, -rup, -trup, -strup, -by, -bøl, -gaard, -toft, -mark o.s.v. Syd for Ejderen havde byerne endelserne -dorf, büttel, -kamp, -hagen, -horst o.s.v. Grænsen mellem dansk og tysk *jord* gik altså ved Ejderen.

Det andet vigtige element var personnavnene i Sydslesvig, som Eskildsen mente bar vidnesbyrd om sydslesvigernes afstamning, det vil sige *blod*: Blot ved at åbne en telefonbog for provinsen Slesvig-Holsten kunne enhver overbevise sig om, at der også i denne henseende gik et skarpt skel ved Ejderen. Han sammenfattede: Syd for floden hed folk Beckmann, Bock, Bugge, Depke, Ehlers og Fritze, nord for Ejderen derimod Andresen, Asmussen, Behrens, Brodersen og Carstensen. Claus Eskildsen var ikke blind for, at området mellem Ejderen og Dannevirke var et blandingsområde. *Hvis* man altså skulle trække en skarp grænse mellem dansk og tysk blod, »så ville denne i dag vist komme til at følge den gamle folkegrænse, Sli-Dannevirke«. Nord for denne grænse var blodet og jorden ublandet dansk.

Disse to kriterier for bestemmelsen af det nationale tilhørsforhold var for Eskildsen de væsentligste. En tredje måde at sætte skel mellem dansk og tysk var den tyske racelære. Tyske raceforskere havde påvist en klar forskel i andelen af lang- og kortskalet blandt beboerne henholdsvis nord og syd for Slien. Således havde bønderne i Angel omtrent samme længdebredde-indeks som danske bønder, nemlig 81,2, mens bønderne syd for Slien havde omtrent samme indekstal som nordtyske bønder, det vil sige 82,9. Hvorvidt Claus Eskildsen selv troede på nytten af sådanne undersøgelser, var uklart – muligvis lå svaret i tonefaldet i den sætning, der afsluttede raceteorien: »kommentar turde være overflødig!«

I slutningen af sit radioforedrag gjorde Claus Eskildsen sig til talsmand for, at danskerne tog andre dele af nazismens ideologi til sig. Den tyske bølge, der truede med at skylle ind over grænsen, var ikke – således som mange i Danmark hævdede – »blot brutal tvang og et herrefolks erobrynglyst; der er megen *idealisme* i den«, understregede Eskildsen. I det nye Tyskland var man opsat på at søge ned til »et folks dybeste minder, ned til jordens kraftkilde og ned til det medfødte folkefællesskab«, vurderede han.

I Danmark kunne man kun håbe, at nazisterne fik øje på *sandheden* om blod og jord i Sønderjylland, at de altså fik øje på det forhold, at grænsekampen på begge sider af 1920-grænsen »føres på dansk grund og blandt en befolkning af dansk rod«.

Således sluttede Claus Eskildsens radiotransmitterede optakt til Grænseforeningens store »sønderjyske uge« i februar 1934. Det er værd endnu en gang at fastholde den observation, at foredraget *ikke* var en lejlighedsvis eller skrømtet antagelse af den tyske *Blut-und-Boden*-teori, men derimod en oprigtig opfordring til danskerne om fordomsfrit at indarbejde nogle af nazismens »revolutionerende tanker«, som var udtryk for ærlig »idealisme«, i deres egen forståelse af national identitet og i deres syn på grænselandet.

Hvis der var noget, der var skrømtet i Claus Eskildsens radioforedrag, var det hans bekendelse til »det liberale princip«, sindelagsprincippet eller princippet om den enkeltes ret til selv at *vælge* sit nationale tilhørsforhold. Dette princip høstede absolut ingen anerkendelse hos Eskildsen. Tværtimod blegnede omtalen af sindelagsprincippet helt og aldeles i forhold til den udførlige, positive og fordomsfri omtale af nazisternes idealistiske stræben efter at finde frem til et folks »dybeste minder«, »jordens kraftkilde« og »det medfødte folkefællesskab«. Problemstillingen i begyndelsen af Eskildsens foredrag var, om grænsen og de principper, denne hvilede på, kunne modstå presset sydfra. Men den eneste løsning, Claus Eskildsen positivt pegede på i løbet af sit foredrag, var, at danskerne *tilegnede* sig de nye tyske principper til afløsning for det forældede sindelagsprincip.

Fra først til sidst var Claus Eskildsens optakt til Grænseforeningens sønderjyske uge i 1934 et kraftigt stød i det ejderdanske horn. Et vidnesbyrd om, hvor skrømtet og forbeholden Claus Eskildsens »bekendelse« til sindelagsprincippet var, fremgår blandt andet af et brev til Thade Petersen, med hvem Eskildsen en måned efter radioforedraget drøftede et foredrag, som han havde lovet at holde på Urnehoved. Foredraget skulle egentlig handle om det historiske sted, men Eskildsen foreslog at ændre programmet: »Jeg rejser for tiden med et foredrag, der kunne kaldes. 'Den gamle grænse i ny belysning', og jeg har lysbilleder dertil. [...] Foredraget går ud fra, at statsgrænse og folkegrænse ikke er det samme, og viser dernæst, hvor vi i dag, særlig efter de nye tyske teorier om 'Blut und Boden', skal trække *folkegrænsen*.« Sandsynligheden for, at frimenighedspræsten og forhenværende redaktør af *Hejmdal* ville høre på et foredrag med det indhold, var overordentlig ringe – og derfor skyndte Claus Eskildsen at bringe formalia i orden: »De skal ikke være bange, jeg nævner, at vi holder fast ved princippet om sindelaget som det afgørende.«⁷

Claus Eskildsen høstede megen ros for sit radioforedrag. Harald Jensen, Eskildsens forlægger på Jul. Gjellerups Forlag, havde lyttet til foredraget »med afgjort fornøjelse«. Forlæggeren fandt foredraget »så stærkt og klart disponeret og så kompakt i sin bevisførelse, at det har måttet gøre indtryk overalt, hvor man er modtagelig for kendsgerninger«, og han fandt det endvidere klogt af Eskildsen, at han havde ladet al lyrik være bandlyst fra foredraget. Harald Jensen sluttede: »Jo, De har grund til at være tilfreds med Deres bidrag til den sønderjyske uge, så meget mere som De har givet den nationale diskussion et nyt sagligt og sobert grundlag«. ⁸

Også Grænseforeningens ledelse var overordentlig tilfreds med den måde, hvorpå Claus Eskildsen havde løst opgaven. Dette meddelte Grænseforeningens sekretær, general Birke, et par uger efter udsendelsen. Birke havde i øvrigt været nødt til at tage på rekreation på et sanatorium oven på den sønderjyske uges strabadser, men var alligevel ikke mere medtaget, end at han kunne holde den vigtigste korrespondance ved lige, herunder et takkebrev til Claus Eskildsen. Birke takkede for foredraget, »thi at det var netop sådan et foredrag, som skulle til ved den lejlighed, var der her i byen (jeg mener i København) kun én mening om, ihvertfald hos alle dem, som både rektor [H.P. Hansen, forf.] og jeg har talt med«. ⁹

Det er ikke muligt at opklare, præcis hvornår og hos hvem ideen om en trykt udgave af Claus Eskildsens radioforedrag opstod. Sikkert er det imidlertid, at Eskildsen i løbet af foråret 1934 udbyggede foredraget og indsendte det til bedømmelse i Grænseforeningen. Muligvis havde ledelsen ligefrem selv bedt ham om at lave den. I sommeren 1934 blev Eskildsens udkast rundsendt til udtalelse hos hovedstyrelsens historikere, Vilhelm la Cour og Knud Kretzschmer. I midten af august svarede Vilhelm la Cour, at han fandt tanken om en »Grænselære«, der kunne bruges som undervisning i grænsespørgsmålet, »af overordentlig stor betydning«. Fra tysk side blev der jævnligt udsendt tilsvarende materiale, og det var derfor »en ubetinget nødvendighed«, at der fra dansk side fremkom noget, der »sætter os i stand til at afværge disse angreb«. ¹⁰ Også den anden historiker i hovedstyrelsen, formanden for Grænseforeningens litterære udvalg, Knud Kretzschmer, gav projektet sin fulde tilslutning og opfordrede Grænseforeningen til at vise planen »meget stor opmærksomhed«. ¹¹

Vilhelm la Cour påtog sig opgaven som redaktør af Eskildsens bog. Af korrespondancen mellem forfatter og redaktør fremgår det i øvrigt, at Claus Eskildsen undervejs i processen havde visse forbigående betænkeligheder med udgivelsen. Det lader til, at en drøftelse med Eskildsens medredaktør ved *Sønderjysk Månedsskrift*, Aabenraamanden Hans Lausten-Thomsen, påvirkede Eskildsen i denne retning. Lausten-Thomsen var tilsynela-

dende ikke begejstret for ånden i bogen, forklarede Eskildsen la Cour, som imidlertid svarede med at ruske op i Eskildsen: »Lausten-Thomsens bedømmelse er mig fuldkommen ligegyldig. Det er i dette tilfælde *ham*, der mangler begreb, og ikke Dem. De har så fuldstændig ret i Deres grundopfattelse: At man skal tage de våben, nazismen giver, og bruge dem til eget forsvar! Det ville være ganske tåbeligt andet. Der er ikke én stavelse i det, De skriver, som jeg ikke fuldtud billiger.«¹² Også senere gav Eskildsen udtryk for en vis ængstelse for de konsekvenser, udgivelsen af en bog med et så sprængfarligt program kunne få. I en stribe breve til la Cour forsøgte han i efteråret 1934 at tage redaktøren i ed: Vilhelm la Cour skulle betragte sig selv »som medforfatter«, hed det i ét brev; i et andet, at »De bedes betragte Dem som medansvarlig for hver eneste sætning«, og i et tredje brev: »Læs det meget omhyggeligt igennem og agt navnlig på, at jeg ikke vover mig for langt ud!«¹³ Spørgsmålet er, hvad Claus Eskildsen helt præcis mente med at *vove sig for langt ud*. Noget entydigt svar vil der næppe kunne gives. Meningen var vel den, at Claus Eskildsen havde brug for antinazisten Vilhelm la Cour til at slibe de skarpeste kanter af, fordi han ikke var sikker på, hvor tæt han kunne lægge sin argumentation op ad den nazistiske *Blut-und-Boden*-ideologi uden at støde målgruppen fra sig.

Det var der nu ingen fare for. Som et resultat af parløbet mellem Eskildsen og la Cour udkom Dansk Grænselære den 4. juni 1936 på C.A. Reitzels Forlag og med Grænseforeningen som udgiver. Bogen var på knap 200 sider, trykt i beskedent udstyr, der gjorde det muligt at sælge den for 3 kr.¹⁴ Rygraden i bogen var fortsat Claus Eskildsens radioforedrag fra februar 1934. I sig selv var foredraget blevet udbygget med flere eksempler og data, hvortil kom en række velvalgte illustrationer, der pædagogisk anskueliggjorde tekstens pointer. Derudover var der blevet hægtet en række nye faktuelle emner på foredraget. Det ville føre for vidt her at gå ind på alle enkeltdele. Visse ændringer og tilføjelser i forhold til radioforedraget må imidlertid fremhæves: En af de mest iøjnefaldende forskelle var en række afsnit, der gjorde rede for Sønderjyllands historiske udvikling fra de ældste tider til nutiden, landsdelens økonomiske forhold under henholdsvis tysk og dansk styre, sprogets udvikling og det aktuelle nationale styrkeforhold i Sønderjylland. Undervejs i sin historiske redegørelse konkluderede Eskildsen i øvrigt, at de danske sprogforordninger af 1851, som havde sigtet på at redanisere dele af Mellemslesvig, havde været et skridt i den rigtige retning. Eskildsen fandt, at det var på høje tid, »at vi fra dansk side, set ud fra synspunktet jord og blod, modersmål og folkelig underbevidsthed, yder de mænd, der har ansvaret for sprogforordningerne af 1851, en længe tiltrængt oprejsning«, hed det i Dansk Grænselære side 112.



Flensborg-Samfundet & Foreningen Danebrog

afholder

AARSMØDE

Mandag den 16. Marts Kl. 20

i Studenterforeningens store Festsal, Vestre Boulevard 6, København V.

Foredragsholder:

Hr. Seminarielærer **Claus Eskildsen**, Tønder.

Foredrag: "Vor gamle Folkegrænse i ny Belysning".

Foredraget er ledsaget af Lysbilleder.

Musik af Kapelmester Hjalmar Koefoeds Tivoliorkester.

Sang og Lurblæsning.

Indbudte er bl. a. Repræsentanter for Rigsdagen og for det danske Arbejde i Sønderjylland.

Medlemmer af vore nationale Foreninger, Soldaterforeninger, Forsvarsbrødre, Officersforeninger, Officiantforeninger, K. F. U. K. og K. F. U. M. er velkomne.

Medlemskort giver Adgang med Ledsager til Mødet; dog anbefales det, at man for at sikre sig Plads henvender sig om Adgangskort og om Kort til Kaffebordet, Søndag mellem Kl. 11 og 14, paa Flensborg-Samfundets Kontor, Vesterport, 2. Sal, 219, V., Th. Byen 6249, eller indtil Mandag den 16. Kl. 15—17 i B. T. Centralen, Raadhuspladsen.

Bestyrelsen.

© CHRISTOFFERSEN, HERNES

Efter 1933 blev seminarielærer Claus Eskildsen (1881-1948) en af de mest efterspurgte foredragsholdere i Danmark. Efterspørgslen eksploderede efter et radioforedrag, han holdt i Grænseforenings-regi i foråret 1934. Foredraget bar den karakteristiske titel »Vor gamle folkegrænse i ny belysning«. Eskildsen fortsatte i de følgende år at turnere med foredraget, som her ses annonceret på en årsmødeplakat for Flensborg-Samfundet og Foreningen Danebrog fra 1936. Tre måneder senere udgav Grænseforeningen Eskildsens tanker på tryk i *Dansk Grænselevet*. Rigsarkivet.

En anden væsentlig forskel fra foredraget var, at den trykte udgave var *tvetydig*. Der var tilført en del taktiske eller polemiske elementer, der gjorde det svært for læseren at vurdere, hvornår forfatteren argumenterede ud fra egen overbevisning, og hvornår han argumenterede taktisk, d.v.s. ud fra *modstanderens* præmisser. Grænsen mellem ærligt mente udsagn og bluff var bevidst udvisket i Dansk Grænselære.

Et afsnit, som med sikkerhed var bluff, var afsnittet om racelære, der i forhold til radioforedraget var udbygget kraftigt. Dette afsnit tjente ikke til at bevise noget om slesvigske forhold, men var alene taget med, for at forfatteren kunne levere en sviende fornærmelse af Adolf Hitler.¹⁵ Om racelæren hed det i Dansk Grænselære: »Dermed er døren åbnet ud til fantasteriets verden: Det nordiske menneske er Guds højeste billede, af Vorherre bestemt til at herske over de andre, og alt stort og ædelt i menneskeheden historie skyldes det nordiske menneske«, ironiserede Eskildsen, idet han sluttede af med at citere den tyske raceforsker Hermann Gauch for et sted at have sagt, at det eneste virkelige skel mellem menneske og dyr gik mellem det *nordiske* menneske på den ene side og dyrene inklusive det *ikke-nordiske* menneske på den anden. Konklusionen måtte være, mente Eskildsen at det ikke-nordiske menneske hørte til i dyreriget – inklusive selveste Hitler: »Meningsløsheden ses bedst ved at vise hen til, at det overvejende flertal af det tyske folk med samt dets Fører efter disse ‘nye grundlag for raceforskning’ ikke ville komme på den rigtige side af det ovennævnte skel«. Dette taget i betragtning er det måske ikke så underligt, at Claus Eskildsen under arbejdet med bogen ind i mellem havde fået kuldegysninger ved tanken om de mulige konsekvenser af sin argumentationsform.¹⁶

Kunne Claus Eskildsen frygte konsekvenserne fra tyskernes side, kunne han til gengæld være sikker på, at satiriske giftpile som denne blev vel modtaget i den danske offentlighed, hvor den slags – i øvrigt til irritation for det danske udenrigsministerium – stod i høj kurs.¹⁷ Det var formentlig heller ikke nogen tilfældighed, når Eskildsen havde flyttet raceafsnittet frem til Dansk Grænselæres begyndelse. Det øgede slagkraften og sikrede, at den moderate eller kritiske læser med det samme fik udryddet en eventuel mistanke om, at forfatteren skulle være nazist. Hvis denne læser undervejs igennem Eskildsens bog faldt over udsagn, der virkede stødende, kunne han eller hun for sig selv henregne dem til den skrømtede eller satiriske afdeling og dermed alligevel ende med at vurdere bogen positivt.¹⁸

Det centrale spørgsmål i Dansk Grænselære var lige som i radioforedraget, hvor man skulle placere sig i forhold til de to begreber sindelagsprincip (»det liberale princip«), og afstammingsprincip (*Blut und Boden*). I foredraget



36. Schlageter (i Midten) og hans Kammerater. — Ikke-nordisk.
Efter »Deheims« 1933, Nr. 34.

herre ene bestemt til at herske over de andre, og alt stort og ædelt i Menneskehedens Historie skyldes det nordiske Menneske. Det kan være tilstrækkeligt at citere følgende Sætninger af en tysk Racelærer (Hermann Gauch): »Der findes intet legemligt og sjæleligt Kendetegn, som berettiger os til at skelne mellem Menneske og Dyr; nej, vi kan blot trække et Skel mellem det nordiske Menneske paa den ene Side — og Dyrene inklusive de ikke-nordiske Mennesker paa den anden Side! Meningsløsheden ses bedst ved at vise hen til, at det overvejende Flertal af det tyske Folk med samt dets Fører efter disse »Nye Grundlag for Raceforskning« ikke vilde komme paa den rigtige Side af det ovennævnte Skel.

Som det allerede fremgaa af det foranstaaende, bør man være varsom over for alle Raceteorier. Navnlige maa man vide, at der ikke findes rene Racer, at særlig Racerenhed og Højkultur ikke nødvendigvis hører sammen, at der findes dygtige Mennesker i alle europæiske Racer, og at langskallede Mennesker ikke kan siges at være mere begavede end kortskallede. Men det kan naturligvis lige saa lidt nægtes, at der findes Racekendetegn lige saa godt hos Mennesker som hos



37. Hitler (yderst til venstre) og hans Kammerater. — Ikke-nordisk.
Efter Hoffmann: »Hitler wie ihn keiner kennt«

Dyr, og at særlig fremtrædende Racemærker ogsaa kan iagttages af Lægmand.

Billedet 35 viser nogle tyske Typer af dinarisk Race, taget efter en tysk Racelærer (Günther: Rassenkunde des deutschen Volkes). Billedet



38. Tre Brødre fra Froslev.
Dansk Grænselærer



39. Og dette er Jes!
3

I sam- og eftertiden har mange forsøgt at bortforklare Claus Eskildsens *Blut-und-Boden*-argumentation som et tankeeksperiment, der udelukkende tjente til forsvar for 1920-grænsen. I dag kan imidlertid ikke være tvivl om, at Eskildsen selv troede på blodet og jordens kraft. Når det var muligt at tolke *Dansk Grænselære* imod dens klare ejderdanske budskab, skyldtes det, at bogen gjorde provokerende indtryk i den grænsetyske lejr. I den henseende gav bogens afsnit om den tyske racelærer smæk for skillingen: Her blev selveste Adolf Hitler henregnet til dyreriget, hvilket fremgår teksten til venstre og billedet øverst til højre.

havde Eskildsen skelnet knivskarpt imellem disse principper og betragtet dem som ganske uforenelige modpoler. Denne skelnen var også bevaret i *Dansk Grænselære*, men kun i bogens begyndelse, hvor det f.eks. hed, at »to yderliggående principper står stejlt over for hinanden, og der fører ingen bro fra det ene til det andet«. ¹⁹ Ligesom i radioforedraget blev denne uforenelighed holdt op foran tyskerne: Også *Dansk Grænselæres* højdepunkt var opstillingen af den svikmølle, der skulle fange nazisterne i deres egen ideologi. Tyskerne måtte én gang for alle træffe et valg mellem sindelagsprincip og afstammingsprincip. Det var et »enten – eller«, slog Eskildsen igen og igen fast: Man kunne ikke med den ene hånd bruge afstammingsprincippet til at udelukke gamle tysk-jødiske slægter fra folkefællesskabet og gøre krav på gamle tyske udvandrerslægter i Rusland og

Rumænien – og med den anden hånd benytte sindelagsprincippet til at forlange, at tysksindede på dansk, litauisk og polsk folkegrund med rent dansk, litauisk og polsk afstamning skulle anerkendes som *tyske* folkefæller, fastholdt Eskildsen: »Af tyskerne ved vor grænse må vi forlange en klar stilling til det klare enten – eller.« Hvis hjemmetyskerne ville gøre krav på at være tyskere, måtte de frasige sig nazismens dogmer. Hvis de derimod ville gøre krav på at være nazister, måtte de frasige sig deres tyskhed. Det var kort sagt den samme svikmølle, som Peter Lassen ved flere lejligheder havde foreholdt de tysksindede sydslesvigere i sine *Südschleswigsche Flugschriften*.²⁰

Begyndelsen af bogen var først og fremmest henvendt til tyskerne, og her stod »de yderliggående principper« altså stejlt over for hinanden. Grænsetyskerne måtte vælge enten det ene eller det andet. Det svage punkt i Eskildsens argumentation var, at denne principfasthed ikke var gennemført konsekvent. Lidt inde i bogen blev de principper, som tyskerne måtte indordne sig under, lidt overraskende ophævet. I det centrale kapitel »Hvorledes bestemmes et folk?« besvarede Eskildsen spørgsmålet med konklusionen: »Hverken sindelagsprincippet eller blodsprincippet svarer fyldestgørende på spørgsmålet.«²¹ Meningen med på denne måde at forkaste de teoretiske principper var naturligvis at rydde bordet, så han kunne få plads til at udbrede sin egen »empiriske« undersøgelse af nationalitetsforholdene.²² Men at disse undersøgelser i virkeligheden ensidigt hvilede på en undersøgelse af jord, blod og folkelig underbevidsthed – altså *det ene* af de principper, han just havde forkastet – var en inkonsekvens, som læseren kun kunne bære over med, hvis han havde nationalfølelsen på det rette sted.²³

Et af de sammenfattende afsnit i slutningen af Dansk Grænseleære var helliget den såkaldte »grænsepligt«, det vil sige den pligt, som påhvilede hver enkelt dansker nord for grænsen. Her understregede Eskildsen, at det ikke var meningen at flytte statsgrænsen mod syd – i hvert fald ikke »så længe ikke befolkningen selv i sit flertal er blevet klar over, hvor den med rette hører hjemme«. Det kunne altså ikke afvises, at sindelagsprincippet på et senere tidspunkt ville kunne føre Sydslesvig til Danmark. Det var her, *pligten* kom ind i billedet. Alle danskere havde pligt til at gøre deres for at påvirke udviklingen i Sydslesvig: »Vi har historiens og livets ret til at gøre et nationalt arbejde på vor gamle folkegrund nord og syd for statsgrænsen og til at virke blandt vore folkefæller af vort kød og blod. Vi tjener dem og vort folk, idet vi virker for, at de faste bånd tværs over grænsen knytter alle dem til os, der selv ønsker det, og idet vi søger at oplyse de folkefæller, der er gået tabt for Danmark, om, hvor de med ret og sandhed

hører hjemme. Jo flere sønderjyder, der vindes for Danmark, des fastere ligger vor grænse. Et stort og fast dansk mindretal syd for grænsen er den bedste bølgebryder mod den tyske flod.«²⁴

Her var der ingenlunde tale om et skarpt »enten – eller« i valget mellem afstammingsprincip eller sindelagsprincip; der var tværtimod tale om et »både – og«, en symbiose af to principper, som kun danskerne havde ret til at foretage og handle ud fra. Ifølge Eskildsen tjente afstammingsprincippet som moralsk *berettigelse* for dansk missionsarbejde på tysk statsområde – et arbejde, som alle danskere oven i købet havde *pligt* til at deltage i. Omvendt tjente afstammingsprincippet hos Eskildsen til en frakendelse af *tyskernes* ret til et lignende arbejde *nord* for grænsen. Den tyske side af den nationale konflikt måtte træffe valget mellem det ene eller det andet princip – ikke mindst fordi tyskerne lænede sig så stærkt op ad den nazistiske ideologi. Den danske side derimod havde – eftersom den ikke stod på nazistisk grundlag – ret til at kombinere afstammingsprincip og sindelagsprincip efter forogdtbefindende, således at afstammingsprincippet foreløbig skulle have primat indtil den dag, missionsarbejdet eller Tysklands sammenbrud havde fået den brede sydslesvigske befolkning til at bekende dansk kulør.

Det var ikke en lejlighedsvis tilspidsning af argumenterne. I sine erindringer fra 1946 sluttede Claus Eskildsen ringen ved at lægge sin egen personlige historie fra tiden som preussisk tjenestemand før 1920 til grund for hele det danske arbejde i området mellem Kongeåen og Ejderen: »Ud fra mine egne livserfaringer kan det være aktuelt at udtale følgende ved denne lejlighed: Det danske arbejdes mål skal altid være at gøre Sønderjylland til et rent dansk land; dette sker ikke ved at håne og skræmme og true tyskerne, men ved positivt og i frihedens og tolerancens ånd at udbrede dansk åndsliv.«²⁵

I virkeligheden sagde Claus Eskildsen ikke andet, end hvad andre Dannevirke mænd mere eller mindre upåtalte havde givet udtryk for siden Genforeningen. Naturligvis vil det altid være muligt at pege på nuanceforskelle, men grundfarven var den samme som den, som f.eks. Peter Lassen havde malet med lige siden afstemningstiden, hvilket en enkelt sammenligning med Lassens artikel i bogen *Sønderjylland 1864-1919* udgivet af Sønderjysk Samfund og To Løver i 1919 illustrerer:

»Men samtidig melder det spørgsmål sig: Er en tilbagenationalisering berettiget og mulig? Berettiget er den i alle tilfælde, thi man er altid berettiget til at kræve sin ejendom tilbage. Men mulig? Nu vel, angelboerne er blevet fortyskede og afnationaliserede. Men dette vil ikke sige, at de er blevet i grund og bund tyske. Nej, i det daglige liv mærker man tit, at det tyske kun er en skal, og at der inderst inde altid sidder en dansk kerne

gemt. Det gælder altså kun om at få den ydre skal fjernet, så det naturlige igen kommer frem. Det er dog vel muligt, sådan som omstændighederne nu former sig, med tiden at vinde denne stammebeslægtede folkestamme tilbage, hvis de fornødne hensyn til alle sider tages. Landet, Angel, er dansk, det vidner dets historie og bynavnene om. Befolkningen er dansk, det vidner deres egne navne om, men fortylket.«²⁶

Tilbageationaliseringen var målet – både for Peter Lassen og for Claus Eskildsen og la Cour. Og hvad der for nogle måske kunne forekomme at være halsløs gerning, var for Eskildsen – som for Ejderfolkene i det hele taget – et spørgsmål om den rette *vilje* i Danmark, det vil sige »viljen til også at gå frem til imodstæeligt angreb«. Betingelserne for, at et sådant angreb kunne føres til sejr, var særligt gode i sommeren 1936, påstod Eskildsen i Dansk Grænselære: »Forudsætningerne for at gå over til angreb for at tilbageerobre det tabte har aldrig været så *gunstige* som nu. Vi har ikke blot nu som før naturens og historiens og livets ret på vor side, vi har også mange ydre fordele«, understregede Eskildsen, idet han i øvrigt kom til at kamme over i klokkeklar chauvinisme: »Den nordiske folkelige kultur er den tyske langt overlegen...«. Hverken mere eller mindre. Dertil kom, at den danske samfundsmodel og relative velstand virkede dragende på sydslesvigerne, fordi »de sociale og økonomiske forhold er bedre nord end syd for grænsen...« At der skulle en grænserevision til for at sydslesvigerne kunne få glæde af disse forhold, kom Eskildsen ikke ind på. Det måtte imidlertid være underforstået. Endelig havde nazisternes egen ideologi indført et nyt sæt spilleregler i grænselandet, som gjorde det muligt for den danske side at påberåbe sig retten til uhindret dansk ekspansion i Sydslesvig: »Nazismen har med sine tanker om jord og blod og 'Volkstum' lagt skarpe våben hen til os, som vi blot behøver tage i hånden; hos mange folkefæller syd for grænsen rører sig strenge, der i lang tid syntes at være stumme. Når tyskerne angriber det danske Nordslesvig og strækker deres arme ud efter området helt op til Kongeåen, så skal de have et klart og bestemt svar: *Kampen gælder hele Sønderjylland!* Vi [d.v.s. Danmark, forf.] har tyske privatskoler i Rødding og Sommersted og Christiansfeld op imod Kongeåen. Vi har svaret igen med at oprette danske privatskoler i Slesvig ved Slien og i Tønning ved Ejderen.«²⁷

Den usædvanlige udenrigspolitiske situation efter 1933 havde bevirket, at et Ejdermanifest kunne udlægges som et forsvar for 1920-grænsen. Det var det, der var kernen i Dansk Grænselære. Ejderfolkene var imidlertid ikke i tvivl om, at Claus Eskildsens grænsepolitiske ambitioner gik længere end til forsvaret for 1920-grænsen. Grænseforeningens næstformand, Valdemar Harsløf, så i bogen en bekræftelse på, hvad han altid havde sagt,

hvilket han gav udtryk for i en takkeskrivelse til Eskildsen: »Skønt jeg jo kendte en del af den [bogen] fra manuskript og foredrag, har det været mig en oplevelse at læse den i sammenhæng; den siger just, hvad jeg altid har hævdet i princippet, og den styrker med de utallige enkeltheder dette princip«. ²⁸

Samme opfattelse havde læge Aage Lauesgaard, der i 1920'erne havde stået i spidsen for De jyske Separatister, og som drev sit eget store nationalistiske bibliotek og impressariokontor i Toftlund: »Det er en oplevelse for mig som 'nationalist' og 'bogorm' at læse Deres Grænselære«, forsikrede han Eskildsen, »vi har jo de sidste par menneskealdre kun haft Allens *Det danske Sprogs Historie* at støtte os til som historisk, moralsk, politisk, folkeligt grundlag for et fremtidens krav om grænserevision«. Dansk Grænselære var Allens afløser: »Jeg vil uden at smigre Dem, kære Eskildsen, sige, at efter min mening vil Deres Grænselære for vor tid og det kommende slægtled uden tvivl få endnu større slagkraft end Allens bog havde i sin tid, og jeg ønsker Dem tillykke med vel udført arbejde!«. ²⁹

Det var ikke nogen urealistisk vurdering af Claus Eskildsens hensigt med bogen. For ham var det langsigtede mål tilbagenationaliseringen og dermed grænserevisionen. Claus Eskildsen fortsatte i de følgende år sin foredrags- og forfattervirksomhed på det grundlag, som han havde skabt med Dansk Grænselære. Men at denne virksomhed var en ventetid, indtil forholdene tillod et mere konkret arbejde for at få Sydslesvig til Danmark, vidner et brev fra Holger Andersen til Claus Eskildsen fra juli 1944 om. I 1943 var Holger Andersen blevet formand for Grænseforeningen, og derfor interesserede det Claus Eskildsen, hvordan den nye formand så på spørgsmålet om grænserevision. Desværre er Eskildsens forespørgsel til Holger Andersen ikke bevaret, men af svarbrevet får man et indtryk af, hvad Eskildsen fiskede efter: »Med hensyn til hovedspørgsmålet om, hvorvidt 'Deres syn på en eventuel grænserevision nogenlunde falder sammen med Grænseforeningens, og hvorledes Grænseforeningen overhovedet ser på dette spørgsmål', vil jeg gerne fastslå, at Grænseforeningen som sådan under de nuværende forhold ikke har og ikke kan udtale nogen opfattelse, der afviger fra den siden 1920 officielt hævdede; dette turde være indlysende. [...] Som forholdene ligger i øjeblikket, ville det utvivlsomt være et utilgiveligt fejlgreb at sætte et spørgsmål som dette til drøftelse i hovedstyrelsen, hvor det sikkert ville fremkalde en sprængning af Grænseforeningen. Og jeg vil i hvert fald på det bestemteste modsætte mig enhver tanke i så henseende.« ³⁰

Grænseforeningens formand sluttede med den vurdering, at det langt fra var sikkert, at der efter krigens afslutning ville opstå forudsætninger for

at ændre på grænsen. Det måtte tiden vise. Claus Eskildsens stilling var derimod klar. Kort efter kapitulationen udsendte han en *Kortfattet Dansk Grænselære* på 45 sider, som indeholdt essensen af 1936-udgaven – nu blot med en entydig udgangsbøn: »Her gælder alene spørgsmålet: Tilhører dette omstridte land med rette os, det danske folk? Svarer man ja til dette spørgsmål, så vedkender man sig sit danske ansvar: at være med i arbejdet for at værne det, der med al ret tilhører os!«³¹

35. Ligaen D.D.D. og hvervebrochuren fra 1935

For den danske bevægelse i Sydslesvig indvarslede Hitlers magtovertagelse i 1933 en periode med fremgang. I de følgende år noterede de danske foreninger og skoler samlet set øget tilslutning, men hvis man ser nærmere på statistikken, vil man se, at fremgangen i elevantal ved de danske skoler hang sammen med forholdene *uden for* Flensborg. Hvor Flensborg i de første fire år efter 1933 oplevede en gennemsnitlig nedgang i elevantallet, kunne der i området uden for Flensborg noteres en lille, men alligevel uafbrudt fremgang fra 885 elever i 1933, til 915 i 1937. Denne vækst hang ikke mindst sammen med Grænseforeningens nye skolebyggerier i Slesvig by og Tønning.¹

Til dette billede af fremgang for det danske arbejde i Sydslesvig hørte også udviklingen nord for grænsen, hvor de foreninger og organisationer, der arbejdede for den sydslesvigske sag, kunne glæde sig over endnu finere vækstkurver. Ikke mindst Grænseforeningen var i medvind. I 1933 havde foreningen 39.030 medlemmer fordelt på 144 enkeltforeninger, i 1935 talte foreningen 51.241, og i 1937 var der hele 61.058 medlemmer fordelt på 179 foreninger. Og tendensen fortsatte.² En af de få grænseorganisationer, der *ikke* oplevede nogen fremgang efter den nazistiske magtovertagelse i Tyskland, var Ligaen D.D.D. Her gik medlemstallet tværtimod tilbage. I 1932 var foreningens medlemstal dalet til omkring 1600 medlemmer; og i 1934 nåede man bunden med 1400 medlemmer, hvorefter der fulgte en lille fremgang indtil et nyt højdepunkt på 2350 medlemmer i 1937. Herefter gik det igen ned ad bakke for Ligaen, indtil man kort før udbruddet af Anden Verdenskrig på vej ned igen passerede de 2000. Frafaldet i Ligas rækker efter 1933 forklarede formanden, kammerjunker Hector Boeck, der havde overtaget posten efter N.F.S. Dahls død i april 1935, med, at foreningen mærkede »manden med leens høst stærkt blandt vore ældste medlemmer«.³

Når Ligaen ikke profiterede af den generelle nationale mobilisering i Danmark, var forklaringen ikke, at foreningen og dens nye formand lå på den lade side – tværtimod. Med Hector Boecks overtagelse af formandsposten blev der tilført Ligaen nye kræfter, og alene det, at tonen i foreningens budskab udadtil blev mindre jamrende end i pastor Dahls tid, var en

klar forbedring af mulighederne for at blive hørt. Derudover blev en række nye initiativer sat i søen: Medlemsbladet *Thyras Vold*, der siden sin begyndelse i 1920 var udkommet som et lille firesidet blad i minimalt udstyr, uden billeder og trykt på tarveligt papir, blev nu udsendt i større format og omfang, trykt på væsentligt bedre papir og med billeder. Det gav mulighed for at bringe artikler af mere oplysende og historisk karakter.

Disse kvalitetsløft af Ligaens image blev af Hector Boeck fulgt op af en større kampagne, som tog sin begyndelse i sommeren 1935. Lige som i 1931 gik kampagnen kort og godt ud på at fremhæve fremgangen i det sydlige danske arbejde og – hvad der var nok så vigtigt – spille på det frugtbare samarbejde mellem Ligaen og Grænseforeningen – et samarbejde som ifølge Ligaens argumentation førte frem mod grænserevisionen.

På dette sidste punkt havde Ligaen altså ikke ændret standpunkt siden affæren i 1931, hvor foreningens gnubben sig op ad Grænseforeningen havde givet rektor H.P. Hansen et alvorligt forklaringsproblem over for det danske udenrigsministerium. Det var tilsyneladende afgørende for Ligaens ledende medlemmer at fremhæve samarbejdet og samdrægtigheden. Det kunne give foreningen det blå stempel, som den havde så hårdt brug for, hvis den skulle komme ud den langstrakte bølgedal. Ligaens nye charmeoffensiv begyndte på forsiden af *Thyras Vold* for juli 1935. Her bragte bladet en række prægnante citater, eller som det hed: »nationale ord, som gør godt«. De velgørende ord skulle dokumentere sammenfaldet i Ligaens, Grænseforeningens og Flensborgledelsens mål og midler: Øverst oppe fandt man et brudstykke af Ligaens vedtægter, blandt andet den passus, der udtrykte håb om, at sydslesvigerne »ad fredelig og folkeretlig vej kan nå engang at genforenes med moderlandet Danmark«. Herunder var der aftrykt et citat, som Grænseforeningens næstformand Peter Grau havde formuleret under en tale på Kongens fødselsdag den 26. september 1934 i Slesvig by. Ifølge *Thyras Vold* havde Peter Grau udtalt sig helt i overensstemmelse med Ligaens vedtægter, når han havde sagt, at »vi tilstræber – en fredelig erobring – af slesvigske folkefællers – hjerter og sind«.

Også med mindretalsledelsen i Flensborg var Ligaen ifølge egen overbevisning fuldt ud på bølgelængde. Som dokumentation havde *Thyras Vold* fundet følgende *Flensborg Avis*-citat frem: »Når tyskerne arbejder Nordslesvig over uden at pålægge sig nogensomhelst tilbageholdenhed, agter vi – på statsligt loyal grundlag – selvfølgelig at kæmpe – om vore sydslesvigske landsmænds sind – med al den folkelige ret og pligt, som tænkes kan.« Også her blev der ifølge *Thyras Vold* talt som ud af Ligaens mund. Sidst, men ikke mindst citerede bladet rektor H.P. Hansens tale ved sendemandsmødet i Randers i maj 1935, hvor han som tidligere nævnt havde udviklet

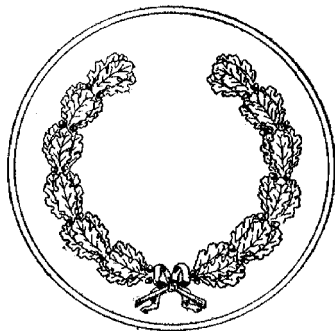
sit tankeeksperiment om to slesvigere, den ene dansksindet, den anden tysksindet. Ifølge Grænseforeningens formand havde den tysksindede måttet tænke som følger: »Hvilken lykke, at det fremmede trængte sig ind og sejrede! Hvilken lykke, at man ikke lyttede til mine fædres klager, da fremmede herrer lagde deres åg på dem! Thi kun på dette grundlag hviler tyskheden i Slesvig.« Til dette tankeeksperiment, som *Thyras Vold* i øvrigt kaldte »rektor H.P. Hansens plets kud«, bemærkede bladet: »Her er sagt ord, der når til bunds. Man kan i forsøgene på national nutidsforståelse finde udmærkede mænd, hvis vejledning klikker ved ikke at være kommen til bunds.« Men rektor H.P. Hansen var altså omsider kommet »til bunds« i spørgsmålet om Sydslesvigs nationale tilhørsforhold, det vil sige i overensstemmelse med Ligaen D.D.D. I følge Ligaen havde Grænseforeningen og Flensborgdanskheden igen fundet det gamle Dannevirkesværd frem – det sværd, som Ligaen på trods af modstandernes næserynken og skældud havde holdt pletfri og skarpt siden 1920. Nu skulle sværdet igen løftes til hug.

Ligaens fremhævelse af Dannevirke mændenes comeback fortsatte i juli-nummeret af *Thyras Vold*. Under overskriften »Nu gør vi vort fremstød!« erklærede Ligaen den tid forbi, hvor »efterkrigstidens træthed sporedes i den sønderjyske sag«. Den nazistiske magtovertagelse havde været det kampsignal, der langt om længe havde vækket det danske folk af dets tornerosesøvn, mente man i Ligaen: »Man forstår, at det er danskes selvfølgelige livspligt på statsligt loyalt grundlag at tage kampen op i Sydslesvig for vore udelukkede landsmænds danskhed, til værn også for Nordslesvig. Nu blæser en gunstig national vind for os og for de øvrige sønderjyske foreninger, der nu sætter ind også i Sydslesvig. *Nu gør vi vort fremstød! Den sønderjyske sag må blive en folkesag!*« hed det i *Thyras Vold*. Dette fremstød gik i korthed ud på en kraftig intensivering af medlemshvervningen, blandt andet ved hjælp af en til formålet udfærdiget brochure.

Ordlyden i denne brochure var fuldstændig uden hævninger, når det gjaldt om at sætte lighedstegn mellem Ligaens, Flensborgledelsens og Grænseforeningens mål og midler. På den måde var der altså tale om en gentagelse af affæren fra 1931. Denne gang fik Ligaens nye fremstød mere alvorlige konsekvenser. Da den nye affære i praksis kom til at dreje sig om Hector Boecks nye hvervebrochure, er det nødvendigt at se nærmere på indholdet. Pjecen begyndte således:

»Til danske mænd og kvinder! Af vort i 1864 røvede, ældgamle kronland Slesvig (Sønderjylland) genforenedes i 1920 kun lidt over halvdelen med Danmark. Resten sveg vi og efterlod fremdeles under fremmedherredømme. For den trofaste, urdanske befolkning mellem Flensborg Fjord og Ejderen blev afgørelsen en bitter skuffelse. Men, den skal ikke blive glemt!«

Slesvig Ligaen (D. D. D.)s Belønningsmedaille i Guld.



Efter at der under 21. Januar 1936 er tilvejebragt Statutter for Belønningsmedaillen, har Formanden under 26. Januar (Ligaens Stiftelsesdag) tildelt efternævnte Medaillen med Inskription for fortjenstfuld Virksomhed for Ligaen til Fremme af den sydslesvigske nationale Sag.

1. Gaardejer *Peter Lassen, Strukstrup, Slesvig.*
2. Redaktør *Holger Jørgensen, København.*
3. Vaabenhandler, Grosserer *Ferd. S. Bahnsen, København.*

Fra 1936 uddelte Slesvig-Ligaen (før 1935: »Ligaen D.D.D.«) sin belønningsmedalje i guld, som blev uddelt til fremtrædende folk i Sydslesvigarbejdet. Den første modtager var naturligt nok Peter Lassen, hvilket meddeles i denne notits i *Thyras Vold*. I 1942 modtog f.eks. også vandre lærer Jørgen Jørgensen en medalje for sin indsats.

Pjecen gik derefter over til en beskrivelse af baggrunden for det danske arbejde for Sydslesvig siden 1920. Ligaen var den eneste sønderjyske forening, som udelukkende havde arbejdet for Sydslesvig, til forskel fra f.eks. Grænseforeningen, som også havde arbejdet i Nordslesvig. Men nu var også Grænseforeningen »gået over til et aggressivt arbejde i Sydslesvig«, hed det i pjecen. Men ikke nok med det: I dette nye aggressive arbejde deltog også Sprogforeningen og Skoleforeningen gennem oprettelse af danske skoler på de sydlige strøg, hed det i Ligaens pjeces, som derefter opremse de mange skole- og forsamlingshusbyggerier siden 1920, sluttende med skolen i Tønning i 1935 og skoleudvidelsen i Slesvig by i 1936. Som en fortsættelse af det sydlige skolearbejde mente Ligaen i øvrigt at vide, at der var planer om nye skolebyggerier i Angel og Kappel.

Alt i alt kunne Ligaen se tilbage på tiden siden Genforeningen med

tilfredshed, hed det i pjecen: »Efter 15 år ser Ligaen resultater af sit aggressive kulturelle arbejde i Sydslesvig ved en voksende tilgang til de danske skoler og krav hos ældre om orientering mod nord, om dansk undervisning, danske skoler, dansk kirkegang og danske bogsamlinger.« At denne proces overhovedet var kommet i gang, skyldtes ikke mindst Ligaens indsats med finansieringen af Peter Lassens flyveskrifter, hed det i pjecen: »Dette skyldes særlig det oplysningsarbejde, som i de sidste snart 10 år er foretaget gennem Sydslesvigske Flyveskrifter, skrevet på tysk af folk derne og redigeret for tiden af P. Lassen, Strukstrup i Angel. Disse skrifter betaler Ligaen. De udsendes i 6-8000 eksemplarer i et bredt bælte nord for Ejderen til lige så mange slesvigske familier i den urdanske befolkning, der ved disse nationalt finder ind i sig selv og erkender deres afstamning som danske med hjemstavn i Danmark. Så følger børnenes tilgang til dansk skole og de voksnes danskundervisning. Dette arbejde er taktisk rigtigt lagt an fra syd, voksende sig tilbage til ren danskhed mod nord. Og i dag står en dansk forpostkæde fra Slesvig by til Husum-Tønning som bolværk for en voksende danskhed i forårsgrøde bagved. Lige som efter 1864 i Nordslesvig, vil sydslesvigerne, når de lærer deres styrke at kende, føle sig som danske uovervindelige, fordi de har førstefødselsretten gennem afstamning og hjemstavn i over tusind år.« Ligaens pjece sluttede med en opfordring til at melde sig ind i Ligaen, for »Kærligheden til sit fædreland er den største, der gives. Den, som går med i et nationalt arbejde, vil snart føle det som en kær pligt, beriges og glædes derved.«⁴

Umiddelbart synes Ligaens reklamefremstød ikke at have givet sig udslag i nogen stor medlemstilgang. Den lille stigning i medlemstallene, som trods alt kunne spores, må nok først og fremmest tilskrives ledelsens indsats med at oprette nye afdelinger i provinsen. Om nogen tilgang i dybden var der ikke tale, lige så lidt som under foreningens sidste fremstød i 1931. Ikke desto mindre vedblev tonen i *Thyras Vold* i den følgende tid at være præget af stor optimisme. Det skyldtes først og fremmest, at foreningens ledelse kunne glæde sig over de mange synlige og hørbare vidnesbyrd om Grænseforeningens ejderdanske comeback: I november 1935 jublede Hector Boeck over oprettelsen af den danske privatskole i Tønning, som han mente var intet mindre end »et udtryk for vore flyveskrifters kulturelle virke til danskhed og vandrelærer Jørgen Jørgensens flerårige arbejde blandt de dansksindende langs Ejderen«. I parentes bemærket var det måske rimeligt nok at fremhæve Jørgen Jørgensens indsats; men at flyveskrifterne skulle have initieret bevægelsen i Tønning var mildest talt lidt flot formuleret. Måske var Boeck selv klar over dette. I hvert fald måtte han indrømme, at oprettelsen af en skole så langt mod syd som i Tønning var

kommet som lidt af en overraskelse, »en overraskende glædelig kendsgerning for os, et bevis for, at er i nogle slægtled danskheden i Sydslesvig end blevet udslettet her og der, opslugt af en anden kultur, er den dog gemt i jord og blod og vil stå frem igen, når tiden kommer«. ⁵

Der var mange andre lyspunkter, som Ligaen kunne glæde sig over i midten af 1930'erne. Oven i den store glæde over den nye skole i Tønning noterede Ligaen sig med tilfredshed, hver gang rektor H.P. Hansen gjorde sig til talsmand for den sproglige genforening af Sydslesvig: Således lagde man i *Thyras Vold* mærke til rektor H.P. Hansens tale ved afsløringen af genforeningsstenen i Hellerup i sommeren 1935, hvor formanden bestemt havde understreget, at det var usandfærdigt, når man i Danmark i almindelighed talte om »Sønderjyllands genforening« og om, at »Sønderjylland kom hjem« i 1920: »Det er galt!«, havde rektor H.P. Hansen udbrudt, »Vi fik *Nordslesvig* tilbage! Dette er i sig selv så stort, at vi ikke skulle prøve på at pynte på det med for stort et ord«. »Intet er jo mere sandfærdigt«, samstemte forfatteren til artiklen, arkivar A. Holst Jørgensen, og fortsatte: »Hvor velgørende at se dette præciseret fra så *autoritativt* hold, som Grænseforeningens formand må siges at repræsentere.« ⁶ Som vi har set tidligere, genbrugte rektor H.P. Hansen denne pointe i sin tale ved sendemandsmødet i Hillerød i maj 1937. Også her var Ligaen på pletten: »Denne udtalelse, nu knæsat i alle sønderjyske foreninger, dækker just Slesvig Ligaens standpunkt siden 1920. Det må glæde os at se, at de øvrige sønderjyske foreninger nu er kommet på højde med os efter vort 17-årige arbejde.« ⁷

I Grænseforeningen var man naturligvis opmærksom på de farer, der fulgte af, at Ligaen, som man hævdede at stå i opposition til, glædede sig over frugterne af arbejdet. For Grænseforeningen gjaldt det derfor om at distancere sig mest muligt fra Ligaen. Men i takt med Grænseforeningens stadig mere offensive sprogbrug, enkelte medlemmers stærkt tvetydige forsvare for 1920-grænsen og foreningens målrettede arbejde i det sydlige Sydslesvig blev det sværere og sværere. Et ganske konkret udslag af den risiko, Grænseforeningen løb ind i, viste sig i april 1937, hvor *Nationaltidende* bragte omtaler af Ligaens og Grænseforeningens arbejde – vel at mærke under samme overskrift. Det afstedkom omgående en henvendelse fra Grænseforeningens formand: »Vel er jeg overbevist om, at Slesvig Ligaens virksomhed er ganske uangribelig og sikkert fortjenstfuld. Men af mangeårig erfaring ved jeg, at Ligaens klangfulde navn skræmmer mange og bidrager til at vække sikkert ganske ubegrundede formodninger om dens formål.« ⁸ Som vi senere skal se, fik Grænseforeningens formand endnu samme år et væsentlig mere anstrengt forhold til Ligaen.

36. Reaktioner på Dansk Grænselære

Det er forbløffende, i hvor høj grad samtiden undlod at se Dansk Grænselære som det, den var, nemlig en naturlig forlængelse af Ejderfolkenes politiske comeback. I mellemkrigstiden blev bogen i toneangivende kredse tolket modsat af, hvad der rent faktisk stod i den. Selvom Eskildsen opstillede som mål at tilbagenationalisere hele Sydslesvig ned til Ejderen, blev bogen i vide kredse udlagt som et *forsvar* for 1920-grænsen, og for den enkeltes ret til frit at bestemme sit nationale sindelag. Men vel at mærke kun frem til den 5. maj 1945: Nærmest fra den ene dag til den anden skiftede den generelle tolkning af bogens budskab. Herefter blev indholdet taget for pålydende, det vil sige som et kampskrift, der med historiske argumenter skulle underbygge Danmarks krav på Sydslesvig. Når det i 1936 lykkedes for Claus Eskildsen, Vilhelm la Cour og Grænseforeningen at lancere Dansk Grænselære uden at støde på skarp imødegåelse f.eks. fra Aabenraa-folkenes eller fra socialdemokratisk side, skyldtes det to forhold:

For det første gav Dansk Grænselære afløb for indestængte frustrationer over tyske grænserevisionskrav, der byggede på påstande om Nordslesvig som urtysk *Volksboden*. Eskildsens bog gav grænsetyskerne igen af samme skuffe og udløste derfor også tilfredsstillelse i grænsepolitisk moderate kredse i Danmark, som af hensyn til bogens slagkraft var nødt til at lægge gode miner til, hvad de utvivlsomt under normale omstændigheder ville have betegnet som slet spil. Den anden grund til, at det kunne lade sig gøre, var, at Claus Eskildsen – som vi har set med hjælp fra Vilhelm la Cour – omhyggeligt sørgede for ikke at gå over stregen i sin argumentation. Formelt blev kravet om grænserevision lige akkurat *ikke* rejst i Dansk Grænselære, selvom det på alle andre tænkelige måder blev godtgjort, at Sydslesvig hørte sammen med Danmark. Derudover havde Eskildsen og la Cour sørgt for, at der trods alt var tilstrækkeligt med venlige vink til sindelagsprincippet til, at det faktisk var muligt at tolke bogen i modstrid med sin alt-overvejende tendens. At disse vink var mere eller mindre skrømtede, spillede ingen rolle i kampens hede.

Modtagelsen af Dansk Grænselære i Danmark var et klart vidnesbyrd om, i hvor høj grad indignationen i den danske opinion over de grænsetyske krav om grænserevision havde hjulpet Ejderstandpunktet op til over-

fladen. Dansk Grænselære var et spejlbillede af samtiden: I 1936 var det igen blevet muligt offentligt at argumentere for en grænsepolitik, der helt så bort fra det forhold, at antallet af organiserede danske på dette tidspunkt talte maksimalt 3.500 medlemmer, det vil sige omkring 1% af den sydslesvigske befolkning.¹ Nu var det igen blevet muligt at se danskheden i Sydslesvig i en helt igennem historisk optik, det vil sige som noget, der engang havde haft flertal, og som derfor igen *burde* have flertal. Hvordan den aktuelle stilling var, havde mindre betydning. En forudsætning for, at denne synsmåde kunne propaganderes virkningsfuldt, var, at ordførerne i deres betoning af Dannevirke eller Ejderen som det højest rangerende skel mellem dansk og tysk *også* forsvarede sindelagsprincippet. Ordet »sindelagsprincip« var det magiske ord, der beskyttede Claus Eskildsen og Ejderfolkene mod anklager om chauvinisme og grænseflytningstendenser. At Claus Eskildsen, la Cour og de andre Ejderfolk forstod noget helt andet ved sindelaget end f.eks. Det unge Grænseværn, Jutta Skrumsager Madsen eller Aabenraafolkene, spillede ingen rolle i den sammenhæng.

Et vidnesbyrd om, hvor vidt det i løbet af mellemkrigstiden var muligt at fortolke og »strække« sindelagsprincippet, findes f.eks. i en kronik af Vilhelm la Cour i *Jyllands-Posten* den 21. oktober 1938. I en diskussion af standpunkterne under grænsestriden 1918-1920 hævdede la Cour uden blusel, at også Dannevirkemændene dengang havde stået på selvbestemmelsesretten: »Ikke engang de såkaldte 'Dannevirkemænd' tænke sig den mulighed at gå uden om en folkeafstemning«, påstod han. Det var – hvilket la Cour naturligvis var klar over² – en ganske uberettiget nyfortolkning af Dannevirkemændenes standpunkt i grænsestriden. Men i en tid, hvor disse mænd igen var kommet i rampelyset, kunne en sådan demokratisk blåstempling med tilbagevirkende kraft være ganske nyttig.³

Spørgsmålet er, hvorvidt den almindelige læser af Dansk Grænselære gjorde sig klart, at bogen ikke kun var et forsvar for 1920-grænsen, men også et Ejdermanifest. Dette spørgsmål lader sig ikke besvare med præcision. Formentlig har de færreste hæftet sig ved problemet. Derimod er det muligt at få et par vink ved at studere omtalen af Dansk Grænselære i den danske presse. Her blev det nemlig for alvor tydeligt, at der var to vidt forskellige måder at tolke bogen på: som et fuldblods Ejdermanifest eller som et forsvar for 1920-grænsen.

En af de første aviser, der var ude med en udførlig præsentation af bogen, var det konservative *Århus Stiftstidende*. Her blev Dansk Grænselære behandlet i en redaktionel artikel den 25. juni 1936, hvori avisen kårede bogen som »årets bedste roman«. Avisen valgte at betragte bogen som et taktisk forsvar af Nordslesvig: »Ingen tror, at vi kan vinde den tabte Ejder-

grænse tilbage. Men vi kan vide, at det tyske her er det fremmede, og når det truer med at erobre også Nordslesvig stykke for stykke, så har vi både ret og pligt til at værne, hvad der er vort og vil høre os til.«⁴

Venstrebladet *Kolding Folkeblad* tog Dansk Grænselære op i forbindelse med en reportage fra Skamlingsbankemødet i juni 1936. Her havde Eskildsen holdt en tale, der havde slået benene væk under reporteren: »Enhver, der har læst hans nylig udkomne bog, og enhver, der hørte ham på Skamling i går, vil sande det. Han er eksperten på sit område. Han er manden, der siger 'Danmark til Ejderen' på en helt ny måde. Ikke med erhvervsbagtanke, ikke spor af hysterisk nationalt, men som den, der klart, ved utallige eksempler påviser, at dansk og nordisk folkesind, folkevæsen og folkeånd går *netop* til Ejderen.« Ikke desto mindre konkluderede journalisten, at Eskildsens foredrag og bog var »et solidt opdæmmede forsvar for sindelagsgrænsen«.⁵

En tilsvarende tvetydig fortolkning af Dansk Grænselære leverede P. Nygaard i venstrebladet *Vendsyssel Tidende* den 9. juli 1936. Han hyldede sindelagsprincippet som det princip, der havde ført til Genforeningen i 1920, fordi det danske folk havde ønsket det således, »og deri er der heller ikke sket nogen ændring indtil denne dag«, forsikrede P. Nygaard. Princippet havde nogle indlysende fordele – ikke mindst for et lille land, mente han. Og så alligevel ikke: »Men i og for sig giver det ikke så fast en grænse, som dem, der lægges efter folkenaturen, jord, slægt, sæd og skik, alt det, man kunne kalde folkelig underbevidsthed, 'Volkstum' kalder tyskerne det«.⁶

I *Jydske Tidende* var det Morten Kamphøener, der anmeldte Dansk Grænselære. Eskildsens påvisning af, at hele Slesvig var dansk folkegrund, havde Kamphøener intet at udsætte på. Han var nemlig overbevist om, at det ikke var Eskildsens mening at bruge denne påvisning til at rejse kravet om grænserevision: »...men han forlader derfor ikke selvbestemmelser-princippet, som han kalder en liberalistisk grundsætning, men som han også tilskriver nogle skrøbeligheder«. I det hele taget var Kamphøener i påfaldende grad opsat på at omfatte Eskildsen med den størst mulige overbærenhed. Det eneste Eskildsen ifølge Kamphøener havde villet bevise med sin bog, var, »at et sindelagsskifte ikke forandrer folkenaturen«. Helt blind var Kamphøener imidlertid ikke for, at Dansk Grænselære også *kunne* tolkes på en anden måde. Men disse eventuelle meningsforskelligheder måtte ikke føre til splittelse i den danske front, understregede Kamphøener. Med andre ord: Af taktiske årsager var det ikke klogt at hæfte sig for meget ved bogens svagheder og selvmodsigelser: »Men modsætninger kan også forenes. [...] Fasthed kan forenes med levende virksom-

hed, og østboere og vestboere, danske slesvigere nord og syd for grænsen, må kunne samles om *det*, der gælder mere end strid om og hensyn til personer, og står over principper og retninger. Det danske folk må også kunne rumme den Grænselære, der ikke blot giver oplysning om forholdene ved vor sydgrænse, men også opfordrer til folkelig samling om opgaverne og til at bekæmpe den nationale mindreværdsfølelse, som ifølge Eskildsen er årsagen til de tab, der er lidt. Og opgaverne ligger på *begge* sider af grænsen. Vor arbejdsmark er ikke delt på tværs. Den går i dybden.«⁷

På trods af denne lidt uldne retorik var Kamphøveners appel klar nok: Kredse, der principielt var uenige med Dansk Grænselære, måtte ikke falde over den, men derimod lade den gøre sin virkning i kampen mod grænsetyskerne.

Berlingske Tidende bragte sin præsentation af bogen den 13. juli 1936. Eskildsen blev rost som »en af Sønderjyllands kyndige hjemstavnsfolk«, der kendte »hver tagbjælke fra Kongeåen til Ejderen på sine fingre«. Det havde været Eskildsens mening at »finde ud af, hvor *folkegrænsen* går«, forklarede avisen, og hans argumentation var udelukkende taktisk: »Han holder sig til det danske, sindelagets princip«, hed det. Derfor kunne det ifølge *Berlingske Tidende* ligne »snurrepiberier«, når man som Eskildsen og hans tyske kolleger gik så meget op i gårdtyper, markled, talemåder og træsko. Men det var mere end snurrepiberier, understregede avisen, for »ingen vil vist i vore dage betvivle den folkelige underbevidstheds betydning, når det gælder at bestemme et folk«, understregede avisen, som altså på bundlinjen tolkede Dansk Grænselære som et Ejdermanifest.⁸

Politiken var trods alt knap så begejstret for Eskildsens nye synsmåde. Avisen tog Dansk Grænselære under behandling i en ledende artikel den 21. juli 1936: Det var altid godt, når man kunne slå modstanderen med hans egne våben, begyndte *Politiken*, og udfaldet var i det foreliggende tilfælde »ikke nogen fordel« for de grænsetyske krav. På den måde tjente Dansk Grænselære altså et nyttigt formål. Men hvor stod Eskildsen selv? *Politiken* var ikke sikker på, at det kun var Eskildsen, der havde fanget nazisterne i ideologiens spind. Det kunne også forholde sig omvendt, antydede lederskribenten: »Man kan mod metoden indvende, at den nøder anvenderen af den til at gå ret langt ind i den nazistiske terminologi, således at han hist og her er i fare for at tabe sit eget hovedsynspunkt, *sindelagsprincippet*, af sigte, men man kan ikke frakende hans udvikling kraft og varme og sikker og skarp logik. I grænsekampen vil Claus Eskildsen blive et arsenal, fra hvilke hvasse pile kan hentes.«⁹

Politikens lidt anstrengte dementi af tanken om, at Claus Eskildsen var ambassadør for *Blut-und-Boden*-teoriene snarere end deres tapre betvinger,

var en enlig svale i den danske presseskov. End ikke *Politiken* selv forfulgte dette spor yderligere i avisens senere behandling af Dansk Grænselære. I midten af oktober 1936 vendte avisens korrespondent i Hamborg, Georg Gretor, tilbage til bogen i en kronik, der beskæftigede sig med Eskildsens brug af den tyske ideologi, »hvis indhold og terminologi han fuldtud behersker«, vurderede Gretor – idet han dog skyndte sig at tilføje: »Men vel at mærke, for Eskildsen er det hele kun et tankeeksperiment«. Ifølge Gretor bekendte Eskildsen sig nemlig til »den liberale stats- og samfundsopfattelse, ifølge hvilken det er folkenes sindelag, der skal være bestemmende ved enhver grænsedragning«.

Hvorvidt Georg Gretor selv troede på, at Eskildsen udelukkende havde foretaget et *tankeeksperiment* med Dansk Grænselære, må stå hen i det uvisse. Gretors nærmest naive vurdering af Dansk Grænselære er et ekstremt udslag af tidens generelle tendens til at se ukritisk på bogen. Georg Gretor selv kom ret direkte ind på denne problemstilling i sin kronik. Der var tilsyneladende en psykologisk barriere, der skærmede Eskildsen mod at blive stillet til regnskab for sine nok så markante standpunkter: »Eskildsen er kendt viden om som en fascinerende taler, men også på tomandshånd kommer man under hans væsens fortryllelse. Det kræver ligefrem overvindelse at rette nærgående spørgsmål til denne mand«, indrømmede Gretor. Om dybdeborende journalistik kunne der altså næppe være tale i Gretors dækning af Dansk Grænselære.

Alligevel havde Georg Gretor til sidst overvundet sig selv og spurgt Eskildsen ligeud: »Er det Deres mening med 'Dansk Grænselære' at forbedre et dansk krav på Mellemslesvig, således som det er blevet påstået fra tysk side?« Hertil havde Eskildsen naturligvis svaret – ifølge Gretors referat: »Det ville jo være ganske absurd, og intet ligger mig fjernere end at opstille et sådant krav. Jeg bekender mig til det demokratiske statsprincip og til Folkenes Selvbestemmelsesret. Jeg er overbevist om, at den grænse vi har fået, er den eneste mulige. Det er også den retfærdigste sindelagsgrænse i hele Europa. Men efter nationalsocialisternes magtovertagelse begyndte der at lyde de mest aggressive trusler i forbindelse med blod- og jordteorien. Og så tænkte jeg: Hvis I virkelig vil tale med os om blod og jord i Sønderjylland, skal I nok få jeres lyst styret; jeg er parat, jeres våben forskrækker mig ikke. Og så forfattede jeg Dansk Grænselære...«

Georg Gretor fortsatte sit interview med Eskildsen med endnu et nærgående spørgsmål, idet han ville vide, om det ikke var betænkeligt som »liberal mand« at benytte en argumentation, man ikke selv kunne tilslutte sig? Hertil svarede Eskildsen: »Nej, jeg synes hverken der går stykker af mig eller af den frisindede verdensanskuelse derved. Hvad nytter det, at man

taler, når man ikke taler, så man bliver forstået, og det kan man vente at blive, når man benytter den forestillingsverden, modstanderen er besjælet af. Og når nu de tyske nationalsocialister forkaster sindelagsprincippet sammen med hele den frisindede tankegang, er det vigtigt at vise dem, at de heller ikke kan stå sig, hvis de prøver at gå løs på os med deres *Blut-und-Boden*-teori, vise, at denne teori, sammenholdt med realiteterne her i grænselandet, ikke kan gavne dem det allerfjerneste, men at den tværtimod ville give danskheden et våben i hænde, som vi, der jo stiller sig på sindelagsprincippet, dog selvfølgelig ikke ønsker at anvende til grænserevisionskrav.«¹⁰ Sådanne forsikringer var rent bluff – alene set i lyset af det forhold, at Claus Eskildsen allerede inden befrielsen henvendte sig til Grænseforeningens formand for at høre, hvordan foreningen stod med hensyn til grænserevision.

Aabenraabladet *Hejmdal* gik langt uden om sådanne »nærgående spørgsmål« i sin første anmeldelse af Dansk Grænselære – måske fordi man på redaktionen var klar over faren for at blive bluffet alt for åbenlyst af Eskildsen. Det udelukkede imidlertid ikke, at *Hejmdal* også vurderede Dansk Grænselære som et taktisk våben: Eskildsens mission med bogen havde været at underkaste *Blut-und-Boden*-principperne »en prøve«, mente *Hejmdal*, og det var Eskildsens »store fortjeneste«, at han havde gjort et første forsøg på en sådan »samlet værdsættelse« af den tyske tankegang. Aabenraabladet vurderede altså bogen som udelukkende taktisk. Men ikke desto mindre er det bemærkelsesværdigt, at avisen overhovedet ikke kom ind på, hvad denne samlede værdsættelse mandede ud i hos Eskildsen: Havde *Blut-und-Boden*-princippet ifølge Eskildsen noget for sig eller ej? Det svarede *Hejmdal* ikke på. Det eneste resultat af Dansk Grænselære, som avisen hæftede sig ved, var, at slesvig-holstenerne var i oprør over den. Det var godt. Bogens sammenfattende afsnit, hvor Eskildsen havde pålagt danskerne den pligt at udnytte den danske kulturs, den danske samfundsmodels og den danske økonomis overlegenhed til at gøre fremstød i Syd-slesvig, undgik avisen behændigt at komme ind på.¹¹

Hos Ejderfolkene måtte modtagelsen af Dansk Grænselære naturligvis få en anden klang end i den moderate lejr, selvom man naturligvis heller ikke her offentligt kunne udmønte Eskildsens resultater i grænserevisionskrav. Helt så bramfrit som Aage Lauesgaard havde udtrykt sig i sit brev til Eskildsen, kunne de altså ikke formulere sig. Alligevel var det tydeligt, at der blev lagt vægt på helt andre sider af Dansk Grænselære. Her var der ikke tale om tankeeksperimenter; her blev Eskildsen tværtimod taget på ordet:

En af de første udførlige præsentationer af Dansk Grænselære i den

danske presse blev leveret af dr. theol. J.P. Bang i *Jyllands-Posten* den 6. juli 1936. Der var tale om en uforbeholden anerkendelse af Eskildsens arbejde: Forfatteren havde givet »ikke blot til den sønderjyske forskning, men også, og fornemmelig, sit folk en stor og værdifuld gave«. Bogen var »en stor bedrift« og indeholdt »det afgørende bevis for, at den folkestamme, der lever mellem Kongeå og Ejder, er – efter nazismens egne principper – et kærnedansk folk«. Men det var ikke kun nazismens principper, der ifølge J.P. Bang førte til denne konklusion. Det var i det hele taget *sandheden*: »Overalt munder undersøgelserne ud i dette, at Sønderjyllands befolkning helt ned til Dannevirke er dansk af blod. Der er i enhver henseende så stor forskel på Slesvig og Holsten, at navnet 'Slesvig-Holsten' overhovedet er en forfalskning.« I Bangs private hierarki for kendetegnene for national identitet rangerede sindelaget nederst, det vil sige under afstamning og under sprog. Her var han altså fuldtud på linje med Eskildsen. Han fortsatte: »Endnu mindre væsentligt er sindelaget. Vi ved jo, hvor længe det kan skifte. Det forekommer os dog mærkeligt, når folk med rent dansk blod i årerne i massevis kalder sig tyskere,« påstod J.P. Bang i sin artikel i *Jyllands-Posten*, som i øvrigt også blev bragt på forsiden af medlemsbladet for de københavnske sønderjyske foreninger under Grænseforeningen, *Sønderjylland*.¹² Hvis J.P. Bang overhovedet mente om sig selv, at han stod på sindelagsprincippet, var der tale om en version med ganske kolossale indskrænkninger i tolerancen over for de tysksindede slesvigere.

Efter udgivelsen af Dansk Grænselære steg efterspørgslen efter Claus Eskildsens foredrag. Overalt i Grænseforeningens mange afdelinger blev der kaldt på Eskildsen, der alene i de første 10 måneder af 1936 holdt omkring 150 foredrag.¹³ Ved disse foredrag måtte Eskildsen naturligvis udelade mange mellemregninger fra sin bog, og tør man tro referaterne i pressen, betød denne forenkling en klar skærpelse af kritikken af 1920-grænsen. I hvert fald var det sådan, budskabet blev refereret. Her blot nogle få eksempler:

Den 20. september 1936 talte Eskildsen på Antvorskov Højskole. Ifølge *Sorø Amtstidende* udtalte han om grænsen: »Den danske folkegrænse strækker sig ud over statsgrænsen. Denne statsgrænse blev i 1920 lagt efter det liberalistiske synspunkt, der bygger på selvbestemmelsesretten, sindelagsprincippet. Vi gav afkald på den *historiske* grænse, og det har vi været stolte af siden. Jeg tror også, at de fleste af os er stolte af det i dag, men jeg er ikke sikker på, at vi er lige så stolte af det om 50 eller 100 år. Sindelaget er nemlig omskifteligt, og hvis liberalismen afløses af et andet syn, så vil vi blive utilfredse med grænsen af 1920.«¹⁴

Eftersom det netop var en af Eskildsens pointer, at danskerne skulle tage

ved lære af *Blut-und-Boden*-teorierne, var der nærmest tale om en selvopfyldende profeti, når han spåede, at sindelagsprincippet var ved at blive overhalet. Denne forudsigelse synes at have været en fast bestanddel i Eskildsens foredrag. Den 13. januar 1937 talte han i Sønderjysk Forening for Aalborg: »Kan man nu på et Sønderjyllandskort trække grænsen mellem dit og mit folk og naboen mod syd? Mange vil nok helst være fri for at trække denne linje. Vi søgte at sætte den nye grænse i 1920 på liberalismens grund ved en fri afstemning [...] på sindelagsprincippet. Vi er stolte af det, men jeg er ikke sikker på, at vi vil være det om 50-100 år. Kommer der en ny tid, der forkaster selvbestemmelsesretten – og meget tyder herpå i dag – vil man også forkaste sindelagsprincippet.«¹⁵

Modtagelsen af Dansk Grænselære var et udtryk for, at der var sket et skred i det danske grænsepolitiske klima efter 1933. Truslen fra syd gjorde det muligt for Dannevirke-mændene og Ejderfolkene at finde afsætning for deres aktivistiske tankegang uden risiko for at blive banket på plads af kritikerne. Aktivisterne havde sammen med mindretalsledelsen i Flensborg vundet den sejr, at det sydslesvigske spørgsmål – hvad enten dette gik ud på at flytte grænsen eller udføre et kulturelt arbejde – nu blev set i en teoretisk-historisk optik. Det betød blandt andet, at spørgsmålet principielt drejede sig om *hele* Sydslesvig og ikke kun den del, hvor der kunne peges på en ubrudt dansk tradition. Beboerne på den yderste spids af Ejdersted blev nu opfattet som principielt ligeberettigede medlemmer af det danske folkelegeme – på linje med indbyggerne på Mors, uanset at de ikke nødvendigvis var dansksindede.

Senest fra 1933 var det danske arbejde syd for grænsen defineret som noget, der først ville bære frugt i fremtiden. Med Dansk Grænselære var der i 1936 leveret en håndbog, der viste vejen for det fremtidige arbejde på dette grundlag. I dag træder denne tendens tydeligt frem i kildematerialet. I samtiden derimod var det de færreste, der havde blik for den – eller fandt det hensigtsmæssigt at pege på den. Grænsepolitisk moderate kredse satte i vidt omfang kikkerten for det blinde øje, og Ejderfolkene selv undlod klogeligt – på nær dem, der holdt til i Ligaen – at udfordre skæbnen ved at slå sig for brystet. En af de få samtidige, der rent faktisk pegede på tendensen og offentligt stillede sig kritisk over for den, var daværende højskolelærer Poul Engberg, Askov. I en dobbeltkronik den 15. og 16. juni 1938 i *Hejmdal* i anledning af årsdagen for Genforeningen i 1920, stillede han polerne »folkevækkelse eller blod og jord« over for hinanden i en gennemgang af den dansk-slesvigske bevægelses historie. Poul Engberg pegede på, at dansk åndsliv siden 1864 mere og mere havde bevæget sig bort fra romantikkens naturbundne definition af det nationale tilhørsforhold,

og i stedet besindet sig på sindelaget, den grundtvigske folkevækkelse. Siden 1920 var danskerne blevet »forvirrede« i spørgsmålet om disse begreber, mente Poul Engberg, og fremkomsten af Claus Eskildsens Dansk Grænselære med dens forsøg på at tilegne sig tysk-nazistisk tænkemåde, var et klart udtryk for denne forvirring: »*Enten* skal bogen nemlig kun opfattes som en art modargument mod påstanden om tysk blod og jord til Kongeåen, og så bruger vi altså kun tyske våben i en art fægtekunst – uden livets og dødens alvor bag våbnene; thi vi vil leve og dø for helt andre værdier end de nazistiske. Og man står sig ikke ved sådan at slå uden for det, man for alvor vil sætte liv og eksistens på spil for.« Det var den ene mulige tolkning af Dansk Grænselære. Den anden var den, at Eskildsen virkelig selv *troede* på sine argumenter, mente Poul Engberg: »*Eller* Claus Eskildsen mener for alvor, at det danske frihedssyn, der sætter folkegrænsen, hvor mennesker frit siger ja til dansk liv og historie, bør mer eller mindre afløses af eller trænges i baggrunden for en nazistisk opfattelse af folkegrænsen som en grænse mellem forskellige folkenaturer.«

Poul Engberg var ikke i tvivl om, hvad der for Claus Eskildsen var sandhed: »Meget tyder unægtelig på en hældning til det sidste.«

Bogen var ifølge Engberg i klar modstrid med den folkevækkelse, der havde båret sønderjyderne gennem fremmedherredømmet og frem til afstemningen, »frem til den dag, deres frie ja kunne lyde til Danmark«. Denne folkevækkelse havde haft sit udspring i den danske folkehøjskole og særlig skolerne i Rødding og Askov, hvor man havde haft det diametralt modsatte syn, nemlig det, at »kun den er dansker, der af hjertets frie tilslutning bekender sig til Danmark, fordi vejen for ham til en hel og rig menneskelighed går gennem det danske«.

Det var hele denne tænkemåde, som Claus Eskildsen havde udfordret – dels ved at betegne hjemmetyskerne – og dermed også de tysksindede sydslesvigere – som stakkels uharmoniske mennesker, dels ved at hylde de danske sprogforordninger af 1851, der sigtede på at redanisere Mellemslesvig. Fra dansk side måtte man holde fast i menneskets frie ret til selv at bestemme sit nationale sindelag, det vil sige betragte mennesket som et væsen, »der med sin frie vilje og ånd kan sprænge sine naturbetingelser«. Den danske folkevækkelse anerkendte netop, »at mennesker godt – i vilje og ånd – kan være tyske, selv om deres natur er aldrig så dansk«. Eskildsen og hans mange tilhængere havde ingen ret til at kaste 100 års folkevækkelse over bord, »blot for vores personlige indstilling over for de tysksindede nordslesvigere« [...] Thi det er viljen og ånden – ikke blodet og jorden, der for os bestemmer folkets grænse.«

Poul Engberg sluttede sin kritik af Dansk Grænselære med at spørge,

hvordan Grænseforeningen, som jo havde udgivet Eskildsens bog, stillede sig i dette spørgsmål, for som Poul Engberg mente, »hele spørgsmålet om grænsekampens udvikling er af den allestørste betydning for vort folks fremtid. Sagen er jo den, at grænsekampen må føres ud fra det samme syn som det, hvorpå vi i det hele vil bygge vort folks liv. Glider vi i grænsekampen over mod blod-og-jord-teoriene, så fremmer vi også i vor indre udvikling den samme linje. Og omvendt – formår vi i grænsekampen at fastholde, at vort mål er et frit, dansk åndsbærent menneskeliv, der, fordi det peger frem mod det evige, sprænger alle sine naturbetingelser, sit blod og sin jord, ja så fortsætter vi ikke blot en historisk linje i den sønderjyske kamp, men vi er med til at bygge på et frit dansk folkeliv. Vi taler om, at vi vil værne og forsvare en nordisk kulturgrænse i vor grænsekamp. Her møder den nordiske frihed, de nordiske demokratier det tyske diktatur! Vi må gøre os klart, hvad der ligger bag denne modsætning. Det er ikke bare en modsætning i styreform, alt sådant kunne jo til syvende og sidst være ligegyldigt. Men det er en modsætning, der idag mere end nogensinde stiller os det nærgående spørgsmål: Er mennesket skabt for at bindes til jorden eller for frigøres fra den? Er mennesket skabt for jordiske værdier, eller har det et mål i det høje? Og holder vi på det frie menneske, så må vi også føre vor grænsekamp i den frie viljes, i selvbestemmelsesrettens og frihedens navn.«¹⁶

Poul Engberg kunne se en »glidning« i det danske arbejde i og for Sydslesvig – en glidning, som gik væk fra forsvaret af 1920-grænsen og hen imod et offensivt og *Blut-und-Boden*-orienteret syn på Sydslesvig som et vækstområde for danskhed. Poul Engberg var en af de få samtidige, der satte Dansk Grænselære ind i denne sammenhæng. En anden var den danske konsul i Flensborg, Lauritz Larsen. Larsen rapporterede flittigt hjem til København om de tyske reaktioner på bogen. I begyndelsen var indberetningerne præget af en rolig og neutral tone. Dette ændrede sig fra 1936, hvor forholdene omkring Uffe-Skolen i Tønning og sammenstødene mellem Ernst Christiansen og grænsetyskerne gav et fingerpeg om, at regimets tolerance overfor den danske agitation for og i Sydslesvig mærkbart var ved at blive mindre.¹⁷ I stigende grad begyndte Lauritz Larsen at se Ejderfolkenes offensive agitation som værende skadelig for danske interesser. Men problemet var, at mindretalsledelsen i Flensborg med Ernst Christiansen i spidsen var gået med i offensiven og dermed i dyrkelsen af Claus Eskildsen. Netop i begyndelsen af 1937 kom konsulen således undervejs med, at der var planer om at udsende en tysk udgave af Dansk Grænselære. Overfor Udenrigsministeriet advarede han imod en sådan »angribelig propagandaform«, der ville blive opfattet som »en direkte fornærmelig og som en uanstændig propaganda.«¹⁸

Det standsede tilsyneladende ikke planerne.¹⁹ Tværtimod fik Larsen i sommeren 1937 nys om, at Ernst Christiansen måske havde en finger med i spillet. Ved mindst én lejlighed kom det til følelsesladede opgør mellem de to. Christiansen ville ikke indse faren ved en udsendelse af Dansk Grænselære på tysk.²⁰ Lauritz Larsen var ikke i tvivl om, at disse udgivelsesplaner var endnu et udslag af Ejderfolkenes comeback. I en indberetning til Udenrigsministeriet fra august 1937 tog han i usædvanligt skarpe vendinger afstand fra hele ånden bag Dansk Grænselære. Selvom tonen i indberetningen er atypisk følelsesladet, er der tale om et værdifuldt historisk dokument, som giver en af de meget sjældne kritiske vurderinger af Dansk Grænselære – vel at mærke fra en person, der havde et årelangt førstehåndskendskab til forholdene i Sydslesvig og nærede varme sympatier for mindretallet.²¹

Det var den offensive tankegang, konsulen vendte sig imod – både som den kom til udtryk i det sydlige Sydslesvig og i Dannevirke-mændenes agitation. Indberetningen begyndte i den for konsulatskorrespondancen vanlige kølige stil, som imidlertid snart blev aflagt: »Idet jeg henviser til de ved Claus Eskildsens bog eventuelt fremkaldte forestillinger hos nogle om mulighed for et dansk 'fremstød' syd for grænsen og for 'vækkelsen af en slumrende danskhed i Sydslesvig' [...] vil jeg ikke undlade at udtale, at sådanne muligheder efter min formening slet *ikke* foreligger.« Larsen opfordrede til, at man fra dansk side begyndte at se nøgternt på forholdene i Sydslesvig: »Sydslesvig er ubetinget i ganske overvejende grad tysk, og det dansksindede mindretal – og endnu mere det dansktalende mindretal – er kun en lille minoritet, sat i forhold til befolkningens samlede antal.« Al tale om, at selv de tysksindede sydslesvigere på den ene eller den anden måde opviste kendetegn, der tydede på en slumrende ubevidst danskhed, slog konsulen en streg over: »Og den tyske befolkningsdel i Sydslesvig er ligeså tysk, både i væsen, opfattelse og karakter, som nogen befolkning i hele den øvrige del af Tyskland. At denne befolkning skulle indstille sig på dansk tilknytning eller skulde kunne vindes herfor, anser jeg for romantiske forhåbninger, der ganske savner bund i de foreliggende forhold.«

Naturligvis ville det altid være muligt med en »vedholdende agitation« i Sydslesvig at påvirke enkelte i befolkningen til at gå ind i det danske mindretalsarbejde, »men næppe ud fra national-kulturel tilbøjelighed«. Utvivlsomt tænkte konsulen her på bevægelsen i Tønning, som han før havde betvivlet lodigheden af i sine indberetninger. Det kunne være meget godt med disse nye danske øer, »men nogen egentlig vinding, set ud fra et dansk synspunkt, vil dermed næppe opnås«, mente konsulen. Og dertil kom, at disse folks tilknytning til danskheden i mange tilfælde kunne give

dem problemer i det ensrettede og intolerante Tyskland. Det danske arbejde syd for grænsen måtte derfor gå ud på at bevare, hvad der endnu fandtes af »virkelig ægte danskhed« i Flensborg og Slesvig by og enkelte steder på landet. Hvad der gik ud over dette bevarende arbejde, var meningsløst: »En kunstigt oplækket danskhed vil ikke i det lange løb og navnlig ikke, når danskheden skal stå sin prøve, være ret meget værd«.

Kritikken skulle ikke forstås sådan, at det danske mindretal som sådan var en belastning for Danmark – tværtimod, »for opretholdelsen af den nuværende grænselinje, og også af kulturelle og sproglige grunde, vil det være af yderste vigtighed, at alt gøres, hvad gøres kan, for så vidt muligt at *opretholde* mindretallet i Sydslesvig«, mente konsul Lauritz Larsen. Men altså kun i dets nuværende omfang. Som forholdene var, var der fare for, at det danske mindretal ville blive »udhulet«, fordi det ikke længere nød godt af nogen tilgang af dansksindede nordfra – bortset fra funktionærerne. Når Flensborg havde bevaret et dansk mindretal mellem 1864 og 1920, skyldtes det først og fremmest indvandring nordfra, mente konsulen, som i øvrigt ikke kunne dy sig for at pege på det forhold, at samtlige ledende skikkelser i det danske mindretalsarbejde i Sydslesvig var født nord for 1920-grænsen – med undtagelse af Peter Lassen, Strukstrup. Eksempelvis kom J.C. Møller fra Haderslev, L.P. Christensen fra Rinkenæs, Ernst Christiansen fra Vejbæk, grosserer J.C. Paulsen fra Aabenraa, og generalsekretær Frederik Petersen fra Broager. Med nogen rimelighed kunne konsulen pege på, at mindretalsledelsen bestod af »indvandrede« og altså ikke var nær så »oprindelig rodfæstede i Sydslesvig«, som de selv påstod. Dette var for Lauritz Larsen »et forhold, som [...] synes mig i nogen grad symptomatisk«, og den forestilling, at det under de herskende tilstande i Tyskland skulle være muligt at foretage et »fremstød« og en »opbyggelse af danskhed på gammel dansk, historisk grund«, var efter Lauritz Larsens mening helt ude af trit med »livets realiteter«, ja, sågar uden »hold i befolkningens indstilling og tankesæt som helhed henede«. Men netop fordi det i det nye Tyskland ville blive sværere at holde sammen på danskheden, måtte man fra Danmarks side »sætte alt ind på at dæmme op og hindre en yderligere tilbagetrængning og udryddelse af danskheden helt op til grænsen – eller måske længere ind«. Lauritz Larsen understregede, at der fra tysk side blev gjort store anstrengelser for at indskrænke mindretallet mest muligt – en indsats som foregik »langt mere i det *skjulte* og overfor enkelt personer end offentligt og som samlede aktioner«. Det gjaldt ifølge konsulen om at skabe basis for »dansk *modstand* overfor dette tyske fortrængelsesarbejde«, og derfor måtte man hellere se forholdene »nøgterne som de er [...] i stedet for at bygge på fremstøds-forhåbninger, der kun vil bringe

skuffelser – således som de allerede tidligere har gjort det i mange kredse: ved afstemningen i 1920«, sluttede Lauritz Larsen.²²

Det var barske ord. Men ikke desto mindre var konsul Lauritz Larsens indberetning et sagligt indlæg i den diskussion, som et kampskrift som Dansk Grænselære under *normale* omstændigheder burde have været genstand for i den danske offentlighed. Forholdet var det, at Dansk Grænselære *ikke* udkom i nogen normal situation. Det tyske pres på grænsen havde sat mekanismer ud af kraft, som ellers ville have virket bremsende – ikke kun på Claus Eskildsens men også på Ejderfolkenes agitation og konkrete arbejde i Sydslesvig. Fraværet af disse bremseklodser gav Ejderfolkene mulighed for at folde deres dagsorden for fremtidens aktivistiske Sydslesvig-politik helt ud. Konsul Lauritz Larsens indberetning var en protest imod det helt igennem ideologiske lys, som Ejderfolkene i løbet af 1930'erne fik held til at kaste over Sydslesvigsagen.

Afstanden mellem ideologi og virkelighed var faktisk endnu større, end Lauritz Larsen her gav udtryk for. Som nævnt i et tidligere kapitel kunne kun en beskedent del af eleverne på den danske skole i Slesvig by i 1931 leve op til afstammingskriteriet – i hvert fald hvis man som Peter Lassen og Claus Eskildsen benyttede efternavne som indikator for afstamningen. Denne manglende overensstemmelse mellem ideologi og virkelighed fortsatte 1930'erne igennem, hvilket fremgår af dokumenter i skoleleder Svend Johannsens arkiv. Hvert år indsendte Svend Johannsen en elevfortegnelse til skolemyndighederne. Ifølge listen fra 1935 var der 59 elever på skolen. Hvis man havde udsat disse elever for, hvad man passende kunne kalde »Eskildsen-prøven«, ville kun 23 leve op til ideologien – vel at mærke hvis man medregnede 3 elever med svensk efternavn og 3 elever med dansk statsborgerskab. Disse 23 børn hed f.eks. Thomsen, Schwennsen, Lucasen, Christiansen, Jacobsen, Jeppesen, Lorenzen, Thomsen, Hansen og Janson. De resterende 36 elever bar navne, der i henhold til Claus Eskildsen tydede på ikke-nordisk herkomst, f.eks.: Pohle, Beeck, Cords, Carstens, Schröder, Doormann, Nanz, Kuhr, Goos og Müller. I Svend Johannsens arkiv findes skolelederens arbejdskopi af denne liste. Her har han med et tydeligt »D« markeret de elever, der kom fra et »Dansk Hjem«. Det gjorde kun 15, og disse fordelte sig nogenlunde jævnt mellem børn med danske efternavne og børn med tyske. Ifølge Svend Johannsens egen vurdering kom hele 34 af hans elever fra tyske hjem. I det daglige skolearbejde duede afstammingsargumentationen altså ikke. Her måtte han erkende, at de fleste af dem, der opsogte hans skole, var børn af tyske familier.²³ Listen viser, i hvor ringe grad der var overensstemmelse mellem virkeligheden og Ejderfolkenes stærke betoning af afstammingsforholdene som et vidnesbyrd

om arbejdets berettigelse. I Slesvig by var dækningsgraden i 1931 og 1935 påfaldende ringe. Mønsteret med navnene i den danske skole i Slesvig by fortsatte. I 1936 var der 75 elever på skolen. Heraf bestod kun 26 Eskildsen-prøven. 4 elever havde svensk navn, og 4 var danske statsborgere.²⁴ I 1938 var der 92 elever i skolen. Halvdelen havde navne, som Claus Eskildsen ville have betegnet som »ikke-nordiske«, hvis han havde overført principperne fra Dansk Grænselære på den sydslesvigske virkelighed.²⁵

37. Slesvig-holstensk modoffensiv – med Ligaen som trumf

Skolebyggeriet i Slesvig, intensiveringen af vandrelererarbejdet på Slien-Dannevirke-Tønning-linjen, styrkelsen af indsatsen med *Südschleswigsche Flugschriften*, oprettelsen af Den slesvigske Forening for Ejdersted, byggeriet af en dansk privatskole i Tønning, udvidelsen af skolen i Slesvig by og Grænseforeningens udgivelse og brug af Claus Eskildsens *Dansk Grænseleere* samt rektor H.P. Hansens sproglige genindlemmelse af Sydslesvig i Danmark – alle disse forhold pegede i den grad i samme retning, at man næppe kunne fortænke Ligaens folk i at se et mønster: Grænseforeningen og ledelsen i Flensborg havde genvundet den offensive ejderdanske kampform i ord såvel som i handling. Hvad der fra Flensborgs og Grænseforeningens side blev præsenteret for offentligheden som en naturlig og selvgroet folkelig udvikling i Sydslesvig, der blot var blevet hjulpet lidt på vej fra dansk side, blev i Ligaen udlagt mere nøgternt. Naturligvis blev »jord og blod« også her set som de grundlæggende forudsætninger for danskhedens vækst i det sydlige Sydslesvig, men forskellen mellem Ligaens og Grænseforeningens argumentation var, at man i Ligaen ikke lagde skjul på, at udviklingen hang nøje sammen med det målrettede nationale arbejde på de sydlige strøg, som var begyndt i 1920'ernes slutning. De nye sydlige mindretalsøer var ifølge Ligaen ikke kommet helt af sig selv – de var også udslag af en øget national mobilisering i Danmark.

I den analyse var Ligaen faktisk enig med grænsetyskerne. Også på slesvig-holstensk side blev intensiveringen af det sydlige danske arbejde fra slutningen af 1920'erne udlagt som udtryk for en »ejderdansk offensiv«. At disse initiativer – kombineret med det kraftigt fremhævede historiske krav på Sydslesvig – måtte blegne i sammenligning med, hvad der fra tysk side blev udrettet og agiteret for i Nordslesvig, ændrede intet ved, at den grænsetyske analyse af udviklingen grundlæggende var korrekt. Tyskernes svar på »den ejderdanske offensiv« var en fastere organisering og koordinering af mindretalspolitikken i Sydslesvig. De nye vinde begyndte at blæse efter oprettelsen af Uffe-Skolen. For grænsetyskerne måtte målet nu være at forhindre, at det danske arbejde fik fodfæste flere steder, som f.eks. i Frederiksstad, som i hvert fald både Jørgen Jørgensen og Christensen Maarsø havde udset som mulig placering for den næste skole. Meningen

med den tyske »afværgeoffensiv« var at udsætte hele grænseområdet for en stærk nazistisk påvirkning med særlig hensyntagen til grænseoplysningsarbejdet. Dette skulle ske gennem et effektivt oplysningsarbejde, gennem et net af særlige landsbyfællesskaber med tæt tilknytning til partiet. Man skulle særligt holde øje med og hjælpe de økonomisk svageste stillede, og endelig skulle man sørge for at modernisere de tyske skoler, så de danske skolars fortrin ikke glimrede så stærkt.¹

Et af de områder, hvor den nye mobilisering mod det danske trådte tydeligst for en dag, var i historieskrivningen. I april 1936 udsendte den slesvig-holstenske professor Karl Alnor et nyt bind af sin vældige *Handbuch zur Schleswigschen Frage*. På dansk side var Karl Alnor ikke just kendt for at være upartisk, men det nye bind overgik med sine kraftige udfald mod den danske side alle tidligere bind i rækken. Ikke mindst Ernst Christiansen fik nogle alvorlige hug for sit standpunkt under afstemningskampen. Alnors lidet flatterende omtale af Christiansen skal ses som led i en større grænsetysk kampagne, der skulle ende med Ernst Christiansens fjernelse fra avisen og mindretalsledesen. Dels havde grænsetyskerne et gammelt opgør at gøre op med redaktøren, dels opfattede de ham som hjernen bag den styrkede danske indsats i det sydlige Sydslesvig. Her tog de faktisk fejl. Naturligvis var Ernst Christiansen ikke uvidende om omsvinget i det danske grænsearbejde, og selvfølgelig så også han med velvilje på de nye tiltag mod syd. Men derudover er der intet i kilderne, der tyder på, at Ernst Christiansen havde nogen direkte indflydelse på Grænseforeningens nye sydlige arbejde. Tværtimod forbløffes man over, i hvor høj grad Grænseforeningen kørte sit eget løb på de sydlige strøg.

I slutningen af april 1936 tog Ernst Christiansen i skarpe vendinger Alnors bog under behandling. I en ledende artikel i *Flensborg Avis* kaldte han bogen for »makværk«, »et lidenskabeligt og fanatisk udfald« og henviste i øvrigt til den tyske Førers udenrigspolitiske linje, som han ikke troede ville billige Alnors skrift.² Selvom Ernst Christiansen i sit selvforsvar kunne søge dækning under førerord, var det en overordentlig farlig kurs, han var ved at komme ind på, for i anden halvdel af 1930'erne blev hullheden i Hitlers fredsvilje stadig tydeligere.

I denne yderst følsomme situation trak slesvig-holstenerne Ligaens før omtalte stærkt optimistiske hvervebrochure frem i lyset. Som nævnt var brochuren kommet på gaden allerede i juli 1935, uden at det dengang havde givet anledning til protester fra slesvig-holstensk side. Der stod – som nævnt ovenfor – ikke noget i brochuren, som slesvig-holstenerne ikke vidste i forvejen. Nu, det meste af et år senere, blev den draget frem i et forsøg på at alarmere Berlin. Initiativet udgik fra det grænsetyske telegram-

bureau *Korrespondenzbüro Nordschleswig*. Under overskrifterne »In Kopenhagen bläst man zum Angriff« og »Schleswig soll Dänemark angegliedert werden« berettede *Flensburger Nachrichten*, *Hamburger Nachrichten* og *Schleswig-Holsteinische Landeszeitung* den 29. april 1936 i næsten enslydende artikler om Ligaens fremstød, som blev udlagt som »eine unverblümete dänische Grenzrevisionspropaganda«, som aviserne i øvrigt udbad sig mindretalsledelsens stilling til.³ Svaret fra Flensborgledelsen var ganske kort og overlegent. I en notits på blot femten linjer henviste *Flensborg Avis* dagen efter til samtlige årsmødetaler siden 1920. Hvis det grænsetyske telegrambureau ville gøre sig den ulejlighed at gå disse taler igennem, »så har det mindretallets standpunkt«, slog avisen fast. Dermed var det slesvig-holstenske angreb på mindretallet med krudt fra Ligaens rustkammer foreløbig afværget. Men også kun foreløbig.⁴

I det danske udenrigsministerium var man opmærksom på den fare, der kunne opstå, hvis den grænsetyske presse skulle få held til at knytte Ligaen sammen med det øvrige danske arbejde i Sydslesvig. I en indberetning til Udenrigsministeriet den 30. april refererede konsul Lauritz Larsen artiklen i de tyske blade og svaret i *Flensborg Avis*. Desuden knyttede han en personlig kommentar til Ligaens brochure, som han ikke havde hørt om før nu, knap et år efter udsendelsen. Konsulen fandt, at Ligaens fremstød virkede imod sin formentlige hensigt, idet det rent faktisk *skadede* det danske mindretal, når man som Ligaen stødte alt for kraftigt i det ejderdanske horn. Det kunne ægge tyskerne til modstand. Særlig Ligaens karakteristik af forholdene på linjen Slesvig-Tønning fandt konsulen var et »urigtigt billede af de virkelige forhold«. Vel fandtes der dansksindede i dette område, mente konsulen, men disse var for få og boede for spredt til, at man kunne tale om »en sluttet skare« af danske: »Efter mine erfaringer kan der ikke være nogensomhelst tvivl om, at befolkningen som helhed i det nævnte område i øjeblikket – ganske bortset fra hvorledes forholdene har været tidligere – er i en aldeles overvældende grad tysk –, hvilket jo da også allerede afstemningen i 2. zone i 1920 viste. Hvis man vil gøre de dansksindede i dette vanskelige område virkelig gavn, kan det, såvidt jeg kan skønne, kun ske ved, at man holder sig til de foreliggende realiteter, hvor sørgelige de, historisk set, end måtte være, og ikke ved at fremføre fantasibilleder af en art, som i nærværende tilfælde synes at være oprullet.«⁵

Den danske generalkonsul i Hamborg, Marinus Yde, gav sin kollega i Flensborg ret i, at Ligaens fremstød kun kunne skade danskheden i Sydslesvig. Men værre var det, fandt generalkonsulen, at tyskerne nu med en vis ret kunne hævde, at der fra dansk side var fremsat grænserevisionistiske krav, og »derfor naturligt har inspireret tyske grænserevisionistiske krav«.

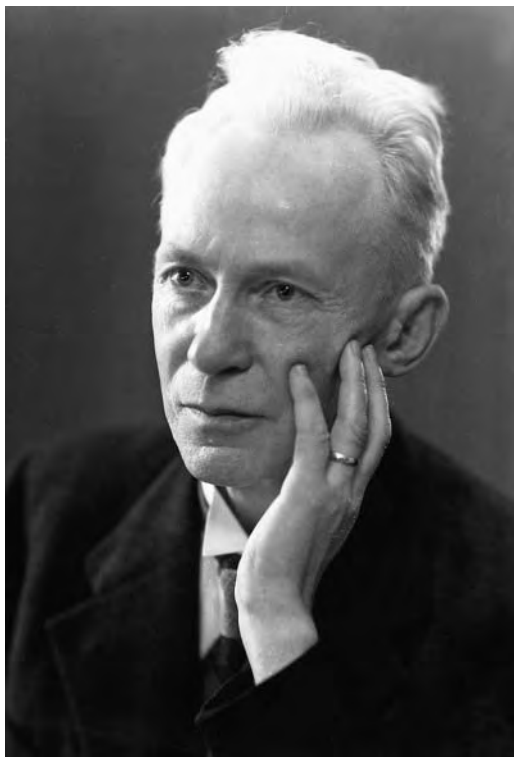
At Ligaen med sine par tusinde medlemmer ikke på nogen måde stod i et sammenligneligt forhold til de tyske grænselandsorganisationer, spillede ingen rolle, fordi »udlændinge, der ikke ved besked, vil konkludere, at parterne vel er lige gode om det«, ræsonnerede Marinus Yde.⁶

Halvandet år senere blev sagen rullet op igen – ikke fordi Ligaen på nogen måde kunne siges at have taget nye skridt, der berettigede det. Når det kunne lade sig gøre for grænsetyskerne at genbruge den selvsamme tryksag som effektivt våben mod Grænseforeningen og mindretalsledelsen i Flensborg, skyldtes det, at de i mellemtiden havde fået Berlin til at interessere sig for forholdene i grænselandet. I den situation var det naturligvis nyttigt at fremhæve eksempler på åbenlys dansk grænseflytningspropaganda.

I begyndelsen af november 1936 havde grænsetyskerne samlet nok materiale sammen til et retsligt fremstød mod Ernst Christiansen, som blev anklaget for en stribe overtrædelser af redaktørloven. Der blev bebudet nedsat en pressedomstol. Blev han dømt, ville det muligvis medføre, at han blev udelukket fra enhver journalistisk virksomhed i Tyskland.⁷ Det trak lidt ud med at få denne retssag i gang. I ventetiden havde grænsetyskerne en ny fælde klar til Ernst Christiansen, denne gang i form af et yderst giftigt kampskrift med titlen *Schleswig und Versailles*, som udkom midt i december 1936. Pjecen var ligeledes forfattet af Karl Alnor og udgivet af den tyske grænseorganisation Schleswig-Holsteiner Bund, hvis formand var ingen ringere end Flensborgs overborgmester Ernst Kracht. Denne gang undlod Ernst Christiansen viseligt at kaste sig ud i et offentligt forsvar.

Pressedomstolen mod Ernst Christiansen blev afværget af det danske diplomati, men dermed var sagen så langt fra afsluttet. Efter opgøret mellem Christiansen og Alnor var fronterne mellem mindretalsledelsen og grænsetyskerne trukket hårdt op. I juni 1937 vikledede Ernst Christiansen sig ind i en polemik med Ernst Kracht.⁸ Prisen for denne forseelse var høj: Den 21. august 1937 forbød propagandaministeriet den tysksprogede aflægger af *Flensborg Avis*, *Der Schleswiger*.⁹

Ikke siden Ruhrkrisen i 1923 havde det danske mindretal i Sydslesvig været ude for et så kontant overgreb fra tyske myndighedernes side. Det gav genlyd i Danmark. Dagen efter forbudet var sagen forsidestof på størsteparten af de danske dagblade, og to dage senere kunne *Flensborg Avis* med tilfredshed konstatere, at en enig dansk presse havde vendt sig imod propagandaministeriets skridt.¹⁰ Den danske presses massive støtte til Ernst Christiansen gjorde indtryk på rigstysk side, hvor der efterhånden bredte sig en fornemmelse af, at forbudet i virkeligheden havde styrket den danske front i stedet for at svække den.¹¹



Under grænsekampen stod redaktør Ernst Christiansen (1877-1941) på Dannevirke-standpunktet. Tanken om Danmarks ret til hele Sydslesvig var også efter 1920 grundlaget for hans ledelse af arbejdet, omend han i løbet af mellemkrigstiden blev tvunget ind på en moderat kurs. Grænsetyskerne troede fejlagtigt, at han var hjernen bag hele det danske Sydslesvigarbejde – og ikke mindst bag Grænseforeningens sydlige arbejde. Fra 1936 forsøgte de gentagne gange at få ham fjernet. Det lykkedes først efter den tyske besættelse af Danmark i 1940. Foto antagelig fra 1937. Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Med denne opbakning fra det danske bagland drog Ernst Christiansen i august 1937 til Berlin for at få forbudet ophævet. Der blev afholdt to møder med højtstående embedsmænd i propagandaministeriet, som dog ikke var til sinds at tilbagekalde af forbudet. På trods af det negative resultat tog *Kronika* og Christiansen et par yderst værdifulde stik hjem under møderne i propagandaministeriet. Det ene møde blev sammenfattet skriftligt i ni punkter, hvoraf tre var af overordentlig stor værdi for Christiansen – ja, faktisk kunne man med nogen ret sige, at denne værdi mere end opvejede forbudet mod *Der Schleswiger*. Ifølge punkt 5 skulle den danske folkegruppe have fuldstændig frihed til at leve sit eget nationale og kulturel-

le liv. I punkt 7 tog propagandaministeriet afstand fra den diskussion, som var begyndt med skriftet *Schleswig und Versailles*. Den afstandtagen kunne blive nyttig, næste gang Alnor var på krigsstien. Punkt 8 var intet mindre end en sensation, fordi det nærmest var en entydig anerkendelse af den dansk-tyske grænse: Jacob Kronika fik at vide, at der for Tyskland ikke eksisterede »et eneste irredenta-spørgsmål« i hele de slesvigske område – som det hed: »hverken til den ene eller den anden side«. ¹²

For Ernst Christiansen var der grund til at vurdere udgangen på forhandlingerne i Berlin positivt. Set fra dansk side luede den sejr, der var vundet over slesvig-holstenerne ved forhandlingerne i Berlin. Men på længere sigt kunne den imidlertid hurtigt miste sin betydning, hvis buen på dansk side nu blev spændt for hårdt. Man kunne tænke sig, at propagandaministeriet kunne blive presset til at trække erklæringerne fra august tilbage, og i en sådan situation ville man på dansk side stå ringere, end før forbudet, fordi et dementi af en anerkendelse af grænsen udenrigspolitisk set var væsentligt mindre komfortabelt end den ikke-berøring af spørgsmålet, der var gået forud. ¹³ Enkelte danske blade spændte buen til bristepunktet, som for eksempel *Nationaltidende*, som den 19. oktober leverede den ultimative anmasselse ved at opfordre Berlin til at fjerne Flensborgs overborgmester, Ernst Kracht, som avisen fandt var »moden til plukning«. ¹⁴

Det var provokationer som denne, der fik pendulet i Berlin til at svinge over i slesvig-holstenernes favør. Faren for et tilbageslag blev for alvor overhængende i slutningen af oktober 1937, da de tre spidser i det slesvig-holstenske grænsearbejde, Ernst Schröder, Dr. Kracht og *Gauleiter* Lohse fik foretræde for Goebbels. Umiddelbart lykkedes det ikke for de tre slesvig-holstenerne at få propagandaministeren til at trække næsten-ankendelsen af grænsen tilbage. Men i lyset af de danske angreb på de ledende personer i det grænsetyske arbejde ville han overveje, om det hidtil indtagne standpunkt måske skulle svækkes. Efter mødet udgik der fra propagandaministeriet et communiqué, som var at betragte som et varselsskud for den danske presse. Holdt den ikke inde med sin overeksponering af indrømmelserne i de ni punkter, ville propagandaministeren gøre alvor af sine overvejelser. ¹⁵

I denne yderst delikate situation spillede slesvig-holstenerne deres trumfkort: Ligaens hvervebrochure fra sommeren 1935. I en stort opsat forsideartikel bragte *Nordschleswigsche Zeitung* »nyheden« om den grove danske irredentisme – som bladet altså mente stod i kras modsætning til de venlige ytringer fra Berlin til Flensborg. Bladet veg ikke tilbage fra at tage pjecen på ordet og skære Ligaen, Grænseforeningen og mindretallet over én kam. Efter at have refereret udførligt fra pjecen, skred *Nordschleswigsche Zeitung* til en vurdering af udsagnetens repræsentativitet for det øvrige arbejde i Syd-

slesvig. Ikke overraskende sluttede avisen, at den var høj: »Man må indrømme, at her bliver der for en gangs skyld skænket ren vin i glasset. Skrivelsen stammer fra en organisation, som også i Nordlesvig har en ikke ringe tilhængerkreds. Ernst Christiansen vil, som en af de ansvarlige førere for danskheden syd for grænsen, vel ikke kunne påstå, at han først gennem det foreliggende aktstykke erfarer den aggressive tendens, der findes i det danske kulturarbejde i Mellem- og Sydslesvig. [...] Her bliver endelig åbenlyst det danske mål opstillet: en planmæssig gennemførelse af daniseringsprocessen inden for det tyske 'Volkstum' i den del af Slesvig, som forblev tysk, og en indledning af denne denationaliseringsproces fra det bolværk, der er skabt ved Sydslesvigs sydgrænse. Grænserevisionskravet træder her tydeligt for en dag.«¹⁶

Den karakteristisk af Ligaens hvervebrochure var der ikke noget at udsætte på. Den svarede ganske nøjagtigt til indholdet. Artiklen i *Nordlesvigsche Zeitung* var et oplæg til en smash fra den øvrige grænsetyske presse. I *Flensburger Nachrichten* for den 22. november blev ikke blot Ligaens pjece refereret, men også hele artiklen i det tyske mindretalsblad. *Flensburger Nachrichten* sekunderede: »Så mange offentlige indrømmelser, så mange blik ind bag kulisserne i det danske arbejde og dets mål, har vi sjældent fået før. En mere glimrende bekræftelse på alle de tyske iagttagelser og konklusioner havde man ikke kunnet vente at få. Og da man for mange måneder siden pegede på disse sammenhænge, som altså nu er bekræftet ordret, skrev *Flensborg Avis*, at det var fantastier! Og desværre fandtes der også blandt vore folkefæller et par stykker, som troede på de danske forsøg på at under spille sagen! Nuvel: Det danske arbejde bliver udført med det formål at indlemme landet mellem Flensborg og Ejderen 'ad fredelig vej'! De danske skoler er borge! Også Grænseforeningen er – hvad der altid har været bestridt – gået over til aggressivt arbejde! [...] Forpostkæden ved Ejderen bliver bekræftet. Angel, Kappel skal følge efter! Det er altså det, fupnummeret med førstefødselsretten skal bruges til! Er det ikke irredenta?« *Flensburger Nachrichten* sluttede med at stille spørgsmålet, hvad den danske regering mon havde at sige til »diesem Treiben«?¹⁷

Også *Schleswig-Holsteinische Landeszeitung* spillede med. Den 23. november 1937 tog avisen kort – men ikke desto mindre særdeles skarpt – afstand fra Ligaens propaganda, hvis mål var »tilbageførslen af Slesvig i det danske helstatsforbund«. Overfor denne propaganda nøjedes avisen med at pege på slesvigernes »ubrydelige troskab mod Tyskland« og på »det forsvindende lille danske mindretal«. Stillet overfor disse kendsgerninger havde Ligaens propaganda afsløret sig selv som det, den var, nemlig: »Hvervning til fordel for snævre egoistiske formål«, mente *Schleswig-Holsteinische Landeszeitung*.¹⁸

Det massive grænsetyske angreb på det danske mindretal og Grænseforeningen udløste øjeblikkelig alarm på det danske konsulat i Flensborg. Vi har i tidligere kapitler set, at konsul Lauritz Larsen var stærkt skeptisk med hensyn til Grænseforeningens sydlige arbejde, herunder ikke mindst med hensyn til skolen i Tønning. Således havde konsulen allerede i sommeren 1933, da han for første gang havde hørt om stiftelsen af Den slesvigske Forening for Ejdersted, i klare vendinger betvivlet lodigheden af foreningen – blandt andet under henvisning til, at medlemmerne ikke havde stemt på den slesvigske liste ved Weimarrepublikkens sidste valg. Og da planerne om byggeri af en skole var blevet konkretiseret i efteråret 1934, havde konsulen hævdet som sin mening, at forældrenes ønske om en dansk skole ikke bundede i nogen større trang til at tilegne sig dansk sprog og kultur, men derimod skyldtes de materielle fordele – og ikke mindst ønsket om at unddrage børnene de tyske skolers nazistiske indoktrinering. Hvis der virkelig havde været en oprigtig og dybtfølt trang til dansk skolegang, burde kravet om den have lydt væsentlig før, havde konsulen dengang vurderet. Konsulen havde gentagne gange udtalt frygt for, at det sydlige danske arbejde kunne blive en belastning for det dansk-tyske forhold. Vel ikke uden grund følte konsulen sig nu efter Ligaens hvervebrochures genopdukkelsen bekræftet i, at denne frygt havde været berettiget.

Endnu samme dag som det grænsetyske fremstød blev indledt, indberettede Lauritz Larsen til København om artiklen i *Flensburger Nachrichten*, og om de »efter min mening ganske fantastiske bestræbelser for et dansk grænsefremstød og dansk grænseforlæggelse mod syd« i Ligaens brochure. Konsulen var tydeligvis for opbragt til at overholde den vanlige afdæmpede diplomatiske stil. Denne form for propaganda var »i højeste grad til skade for opretholdelsen af danskheden syd for grænsen«, mente konsulen, og den var desuden »komplet uden noget hold i de faktisk foreliggende forhold«. Ligaens grove overdrivelse af udviklingen inden for mindretallet, tjente kun til at vildlede den danske offentlighed, mente han, og udsigterne til nye fremstød i Angel og Kappel var »rent uholdbare«. Men det værste var, at brochuren hos de tyske myndigheder og den tyske grænsebefolkning havde vakt en mistillid til det øvrige Sydslesvigarbejde – en tvivl, som konsulen nu ikke længere fandt ganske uberettiget. Konsulen lovede at vende tilbage til sagen om Ligaen og det grænsetyske fremstød, men henstillede til Udenrigsministeriet, at man fik de organisationer, som Ligaen hævdede at stå i ledtog med, til at levere en »hurtig og stærk afstandtagen«. Derudover foreslog konsulen, at man »på passende måde« gjorde den tyske regering forståeligt, at man i Danmark måtte »forkaste og fordømme« Ligaens virksomhed og formål.¹⁹

Dagen efter, den 23. november 1937 vendte Lauritz Larsen mere udførligt tilbage til sagen: Lige siden 1920 var der fra dansk side ikke blevet taget skridt, der i dén grad kompromitterede det danske arbejde syd for grænsen, mente konsulen, hvorved han i øvrigt så bort fra, at brochuren allerede var udsendt to år tidligere, uden at den dengang havde givet anledning til nogen større alarmering. Strengt taget var der altså ikke tale om, at Ligaen havde taget noget som helst skridt, der havde fremkaldt den aktuelle situation. De skridt, der var blevet taget, skyldtes grænsetyskerne, og den pinlige virkning skyldtes ikke pjecen i sig selv, men de ændrede omstændigheder. Men ikke desto mindre fortsatte konsulen med at konkludere: Ligaen havde nu sandsynligvis ødelagt den spinkle sejr, som Kronika og Christiansen havde vundet i Berlin. Erklæringen om, at der i hele Slesvig ikke eksisterede nogen irredenta overhovedet – hverken nord eller syd for grænsen – havde Ligaen nu selv dementeret, mente konsulen.

Det var i sig selv slemt nok. Men værre var det, at Ligaens påstande blev brugt til at nedkalde Berlins vrede over det danske arbejde i Sydslesvig, hvilket jo tydeligt fremgik af artiklen i *Flensburger Nachrichten*, som udtrykkeligt henvendte sig til de tyske myndigheder i Berlin. I rigshovedstaden ville mistanken nu »blive siddende«, mente konsulen, og oven i købet ville det være muligt at underbygge denne mistanke med »andre danske foreteelser«, som for eksempel Peter Lassens flyveskrifter, som blev finansieret af Ligaen, men også med de mange udtalelser om dansk »fremstød« syd for grænsen og »Sydslesvig som dansk fremtidsland«, som i den senere tid havde lydt fra »mange forskellige sider – også fra mænd inden for andre ledende grænseorganisationer«. Konsulen tænkte her på Ejderfolkene inden for Grænseforeningen. Grænseforeningens nys afholdte propaganda-uge ville i hvert fald blive set i et helt nyt lys, mente han, og pegede på »visse udtalelser af Claus Eskildsen«, som gik i samme retning som Ligaens argumentation. Dette var så meget desto farligere, som Eskildsens bog *Dansk Grænseleære* nu var blevet indført som læremiddel ved visse danske læreanstalter.²⁰ Af andre »foreteelser« pegede Lauritz Larsen på den danske skole i Tønning, »ved den yderste ende af den 3. zone«, den stærke udvidelse af skolen i Slesvig by – en udvidelse, som endda fra mindretalskredse var blevet beskyldt for at være overflødig.

Der var, sammenfattede Lauritz Larsen, »intet som helst grundlag for noget dansk 'fremstød'« i Sydslesvig. Forestillinger herom var i lige så høj grad grebet ud af luften som de forhåbninger, der i 1920 var blevet næret om, at der ved afstemning ville vise sig at være dansk flertal i Flensborg: »Der er *ingen* mulighed for *ægte* dansk ekspansion« i Sydslesvig, fastslog konsulen. Og Ligaens påstand om, at »tilstrømningen til de danske skoler

vokser«, var direkte i modstrid med kendsgerningerne. Der var faktisk tale om en *nedgang* i børnetallet, mente konsulen. For eksempel havde Kobbermøllerskolen og skolen i Langbjerg ikke længere elever nok til at få tysk statstilskud. Førstnævnte skole stod i øvrigt foran sin opløsning. Også den danske kommuneskole i Flensborg havde oplevet en gevaldig nedtur. Året forinden var der blevet nyanmeldt 75 børn; nu i 1937 var tallet dalet til 53. Og den danske skole i Tønning var ifølge konsulen ude af stand til at opretholde sit elevantal og gik en særdeles usikker fremtid i møde, vurderede konsulen.

Konsulens tal var rigtige nok, men derudover var det vel ikke helt rimeligt, når han anklagede Ligaen for at pynte på *sine* tal. Brochuren var jo udgivet i sommeren 1935, hvor det havde været ganske ubestrideligt, at de danske skoler siden 1933 havde oplevet en markant fremgang – ikke mindst i det sydlige Sydslesvig, hvor man på kort tid var kommet fra 60 elever i 1932 ²¹ til godt og vel 100 elever.²² Det var netop denne talmæssige fremgang, som Lauritz Larsen – ikke mindst for Tønnings vedkommende – havde betvivlet lodigheden af. På udgivelsestidspunktet havde brochuren bygget på faktiske forhold. Nu, to år senere, kunne man altså højst beskyldte Ligaen for at kolportere *forældede* oplysninger om de sydslesvigske forhold.²³ Den ikke helt uvæsentlige detalje, at Ligaens brochure var to år gammel, var Lauritz Larsen ikke den eneste, der så bort fra. Over en bred kam blev dette forhold underspillet i den danske presses behandling af sagen, antagelig fordi en indrømmelse af kendskabet til brochuren øjeblikkeligt ville have rejst det ubejlelige spørgsmål, hvorfor ansvarlige danske kredse ikke *af egen kraft* havde taget Ligaen i kraven, da brochuren første gang kom på gaden.

Hejmdal refererede den 22. november 1937 den passus, hvori Ligaen hævdede at arbejde på samme grundlag som Skoleforeningen, Sprogforeningen og Grænseforeningen. Den slags anmasselser frabad Aabenraa-avisen sig for fremtiden: »Vi er ikke tjent med, at Danmarks, den danske regerings og langt det overvejende flertal af det danske folks stilling til vore nationale problemer bliver tvivl underkastet, ejheller med, at der leveres vore nationale modstandere våben i deres kamp imod os. Vort nationale håb blev definitivt opfyldt i 1920. På denne kendsgerning hviler vor vilje og pligt til at støtte det danske mindretal...«²⁴ Dagen efter tog *Flensborg Avis* skarpt afstand – både fra Ligaens hvervebrochure og fra den grænsetyske mistænkeliggørelse. Avisen fandt, at det var »ufatteligt«, at Ligaen havde troet at kunne slippe afsted med dette fremstød uden at det gik ud over mindretallet: »Det er både uklogt og urimeligt og vand på de tyske anklageres mølle at kalde det uhyre begrænsede danske kulturelle arbejde på

den sydlige danske folkegrund aggressivt. Man opnår derved kun én eneste ting, at hjælpe de grænsetyske modstandere, i særdeleshed den del af dem, som gennem årene har ført et uafslædt mistænkeliggørelses-felttog imod de danske forposter. Netop den slags stof er mad for mons. Man gnider sig i hænderne: Her kan I se!²⁵

Flensborg Avis' skarpe afstandtagen forplantede sig til det meste af den danske presse. En del aviser supplerede med egne kommentarer: *Jydske Tidende* valgte at tage de grænsetyske anklager fra oven. Avisen mente, at det i grunden ikke var rimeligt, at man skulle forsvare sig mod anklager, som byggede på tredje parts urimelige påstande. I det hele taget var det »meningsløst, at vi skal stilles i gabestokken som grænseflyttere«, mente avisen. Meningsløs var også talen om det aggressive danske arbejde i Sydslesvig: »Hvis vi ville være aggressive, skulle vi gå ganske anderledes til værks, end sket er«, hævdede *Jydske Tidende*, som sluttede med at give *Flensborg Avis* medhold i den bedømmelse, at Ligaen havde skadet det danske mindretal: »Det er beklageligt at skulle sige det, men dette er sandheden«.²⁶ Også *Frederiksborg Amts Avis* udtrykte glæde over, at *Flensborg Avis* havde sat »D.D.D.-fantasterne« eftertrykkeligt på plads. Avisen frabad sig på det bestemteste, at »ukloge chauvinister« forsøgte »at spille op til grænsestrid, der aldrig kan gavne den svagere part, men kun skade«.²⁷

Det nordsjællandske blad leverede her en forbløffende klar analyse af, hvad der var kernen i sagen. Det var jo – som vi tidligere har set – netop Ligaens grundsætning, at en offensiv – eller som udtrykt af Ligaen: »aggressiv« – indstilling var gavnlig for danskheden i Sydslesvig. Det var ikke uden berøringspunkter med det synspunkt, som Ligaens medlemmer uden tvivl stod på i udenrigs- og forsvarsspørgsmål, nemlig at en resolut og mandhaftig optræden overfor den store nabo ville fremme landets interesser, fordi det indgød respekt og anseelse.

Derfor var det paradoksalt, at det blev skoleleder Svend Johannsen, der af Flensborgledelsen blev sat til at give Ligaen en irettesættelse. I tidligere kapitler er det blevet godtgjort, at netop Svend Johannsen i midten af 1930'erne betjente sig af en overordentlig udfordrende sprogbrug, når han ved forskellige lejligheder udmalede perspektiverne i det danske arbejde i det sydlige Sydslesvig. Om nogen havde Svend Johannsen været talsmand for det synspunkt, at den danske side skulle gå offensivt frem og give tyskerne igen af deres egen medicin. Nu, to år senere, fik han til opgave at forklare Ligaens formand, Hector Boeck, hvad han havde gjort galt. Det var næppe sandsynligt, at det ville blive nogen særlig overbevisende lektion, for ret beset havde skolelederen fra Slesvig by ikke noget at lade Ligaformanden at høre. I et brev til Hector Boeck foreholdt Svend Johannsen

formanden den skade, opråbet havde påført arbejdet syd for grænsen. For første gang var der nu i fuld offentlighed propaganderet for en grænseflytning, »hvorved den danske, sydslesvigske befolknings loyalitetserklæringer stemples som usandhed, som taktik, hvad vi da også nu får at vide fra tysk side«. Planerne om nye skoler i Angel og Kappel var »ganske hen i vejret«, mente han. At han rent faktisk ved indvielsen i Tønning i 1935 havde sagt, at skolebyggerierne i Slesvig by og Tønning kun var begyndelsen, lod han være usagt. Han fortsatte: »End ikke jeg, der dog skulle være nogenlunde orienteret, har nogensinde dristet mig til at tale om en skole i Kappel. Hvad jeg har *tænkt*, er en anden sag.«

Svend Johannsen kritiserede dernæst Ligaens brochure for at hævde, at arbejdet var »taktisk lagt an syd fra«. Dette bestred Svend Johannsen ganske vist ikke, men »*hvis* man benytter taktik, så er det dog vistnok ikke almindeligt, at man – til orientering for modstanderen – offentliggør den! Og når man har i sinde at gå 'aggressivt' frem – et ord, der forekommer flere gange – så plejer man vistnok at lade modstanderen om *selv* at opdage dette, og helst ikke førend man ved modforanstaltninger kan afbøde aggressivitetens virkninger«, mente Svend Johannsen. Dette lød jo i og for sig rimeligt nok. Men at denne irettesættelse kom fra Svend Johannsen, virkede formentlig ikke særlig troværdigt på Ligaens formand, eftersom Svend Johannsen ved skoleindvielsen i Tønning netop havde forsvaret det taktiske princip ud fra den tanke, at man på dansk side havde *ret* til at tilrettelægge arbejdet sådan.

Svend Johannsen fortsatte – utvivlsomt til Liga-formandens overraskelse – med at forsikre om, at »den danske befolkning i Sydslesvig *ikke* har til hensigt at gå aggressivt frem, og vi skal nok vide at forhindre rigsdanske organisationer i at pådutte os sådanne hensigter«. Også her var der tale om en alvorlig selvmodsigelse, eftersom Svend Johannsen netop var kendt for sin argumentation om, at sydslesvigerne skulle gå til *modangreb* mod den angiveligt fremrykkende tyskhed. I slutningen af brevet til Hector Boeck gav Svend Johannsen udtryk for den opfattelse, at Ligaens »naivt aggressive« opråb havde tilført mindretallet et hårdere slag, end forbudet mod *Der Schleswiger*. Og de våben, som Berlins næsten-ankendelse af 1920-grænsen havde givet den danske side i hænderne, var nu så godt som ubrugelige, mente han: »Man har – på trods af den utvivlsomt gode vilje – opnået at gøre de danske i Sydslesvig en usædvanlig bjørnetjeneste.«²⁸

Ikke overraskende overbeviste Svend Johannsens irettesættelse ikke Hector Boeck om, hvad det var for en forbrydelse, Ligaen havde gjort sig skyldig i. Formanden svarede ikke direkte på Svend Johannsens brev. I et interview i *Kristeligt Dagblad* udtalte han, at han ikke kunne se, at »der i det

omtalte opråb var den mindste grund til for tyskerne at anklage det danske mindretal syd for grænsen«. Formanden henviste til, at de ord og vendinger, som var faldet tyskerne for brystet, stammede fra Ligaens 17 år gamle vedtægter. Han fandt det derfor ikke rimeligt, når tyskerne nu fremdrog dem som en sensation. Det eneste fejlgreb, som formanden kunne indse at have gjort sig skyldig i, var brugen af ordet »aggressivt«. Dette kunne opfattes negativt, indrømmede han, selvom det eneste, man mente med det, var »energisk«. Ligaen havde derfor nu slettet »aggressivt« i et nyt oplag af brochuren, som man netop havde sendt til trykkeriet.²⁹ Først nogle måneder senere i en brevveksling med Svend Johannsen i anden anledning kom Hector Boeck kort ind på irettesættelsen. I følge formanden havde man i Ligaen opfattet Johannsens brev som »et udslag af den almindelige nervøsitet i de dage, særlig fra danske tjenestemænd dernede. Personlig har jeg opfattet den som velment«, svarede Ligaens formand.³⁰

Ligaens folk var ikke kendt for at mangle selvtillid. Men helt upåvirkede af det gevaldige presserøre på begge sider af grænsen, var de nu ikke. Dertil var det skyts, der blev rettet imod foreningen, for stort. Fire dage efter at bomben var eksploderet i *Nordschleswigsche Zeitung*, nåede sagen op i Det udenrigspolitiske Nævn. Det var uden tvivl sammenhængen med *Der Schleswiger*-affæren og det opsigtsvækkende tyske afkald på grænserevision, der løftede en så forholdsvis lille sag op på dette niveau.

38. Enhedsfronten mod Ligaen

Mødet i Det udenrigspolitiske Nævn fortjener en udførlig behandling. Undervejs faldt der nemlig bemærkelsesværdige udtalelser, som kaster lys over de forskellige medlemmers syn på Sydslesvigsagen. Et par af disse medlemmer fik afgørende indflydelse på den danske Sydslesvigpolitik efter 1945, da grænsespørgsmålet rykkede ind i realpolitikens arena. Sagen om Ligaens hvervebrochure foregreb altså på en måde drøftelsen af den problemstilling, som nogle af de samme mennesker mindre end otte år senere skulle tage stilling til.

Det pågældende møde fandt sted den 24. november 1937 under ledelse af udenrigsminister P. Munch.¹ Ministeren indledte, idet han betegnede den slags hvervebrochurer, som Ligaen havde benyttet sig af, som »meget skadelige« for arbejdet i Sydslesvig. Han pegede desuden på Claus Eskildsens udtalelser ved et nyligt afholdt Grænseforeningsmøde. Disse udtalelser havde vakt uro syd for grænsen, og denne uro havde Ligaen nu forstærket, mente udenrigsministeren, der desuden henviste til, at ideen om en klar dansk afstandtagen til opråbet var kommet fra konsulen i Flensborg. Ganske vist var der fra officiel tysk side ikke fremkommet nogensomhelst henstilling om en officiel dansk reaktion, men ikke desto mindre fandt ministeren, at det var nødvendigt, at de andre grænseorganisationer offentligt »fralagde sig opråbets tankegang«.

I nævnet var der tilsyneladende bred enighed om at tage afstand fra Ligaens aktion. Men at fralægge sig »opråbets tankegang«, det vil sige ideen om at gå offensivt til værks i det sydlige Sydslesvig, havde flere af udvalgets medlemmer tilsyneladende noget sværere ved. Den konservative Holger Andersen, der under afstemningskampen havde været Dannevirke-mand, men som havde udviklet sig til en moderat realpolitiker, var tilsyneladende vaklende: På den ene side erklærede han sig enig med dr. Munch. Men på den anden side advarede han imod at svække arbejdet syd for grænsen, fordi det øjeblikkeligt ville få virkning på forholdene i Nordslesvig, mente han. Det danske arbejde i Sydslesvig – også det sydlige – var »fuldstændig berettiget«, slog Holger Andersen fast, men på den anden side var »et såkaldt bolværksarbejde så langt syd på som f.eks. af Slesvig Ligaen foreslået« uacceptabelt, mente han uden at komme mere præcist

ind på, hvad der nu var acceptabelt. Det paradoksale i Holger Andersens stillingtagen var, at Ligaen netop ikke havde foreslået rejsningen af et sådant bolværk, men derimod peget på *eksistensen* af det. Denne lidt vaklende indstilling hos Holger Andersen fik – som vi senere skal se – afgørende betydning for Grænseforeningens afventende sydslesvigpolitik efter 1945. Holger Andersen overtog efter rektor H.P. Hansens død i 1943 posten som foreningens formand.²

Holger Andersen blev imødegået af socialdemokraten Hartvig Frisch, der vendte sig imod agitationen i grænseområdet i det hele taget, og den radikale Gunnar Fog Petersen foreslog et samarbejde omkring en generel afdæmpning af tonen i grænseområdet.

Under mødet i Det udenrigspolitiske Nævn udviste Hans Jepsen Christensen fra Venstre en indstilling over for det sydlige arbejde i Sydslesvig, der var afgjort mere positiv over for tanken om Sydslesvig som dansk folkegrund end de to regeringspolitikere. Jepsen Christensen erklærede sig ganske vist villig til at deltage i den ønskede offentlige afstandtagen. Men derudover mente han, at der altid ville være kamp omkring en grænse, der var blevet til efter en afstemning. Jepsen Christensen mente – paradoksalt nok i modsætning til Holger Andersen –, at der også godt kunne tales om et mindretalsbehov i byen Slesvig. I øvrigt henviste han til, at det i forholdet til udlandet var vigtigt, at man fra dansk side kunne pege på en vedvarende fremgang i Sydslesvig. Det var altså udelukkende den *måde*, Ligaen havde grebet sagen an på, der var skadelig, mente Jepsen Christensen.

Den konservative Ole Bjørn Kraft, der i 1920'ernes første halvdel havde kæmpet side om side med Thorkild Gravlund i det ungenkonservative tidsskrift *Den ny Tid*, og som endnu var passivt medlem af Gottorpföreningen, var åbenbart ikke i stand til at »fralægge sig opråbets tankegang«. Han mente tværtimod, at også Ligaens arbejde måtte ses som et led i kampen om den samme sag, som alle de andre organisationer arbejdede for, nemlig den kamp, der udsprang af »løftet om ikke at blive glemt«. Ole Bjørn Kraft var altså fortsat helt på bølgelængde med Ligaen, Thorkild Gravlund og Peter Lassen.

En sidste tilkendegivelse, som det er værd at hæfte sig ved her, kom fra Christmas Møller. Han udtalte sig væsentligt mere forbeholdent overfor det sydlige arbejde end sin konservative partifælle. Christmas Møller udtalte, at der var stor forskel i opfattelsen af, hvor langt sydpå man fra dansk side skulle gå i arbejdet. Efter hvad han havde hørt fra stedkendte personer, var der »ingen danskere i Tønning og ligeledes heller ingen i Slesvig«, mente han. Danmark burde derfor koncentrere sine kampmidler om Flensborgområdet, hvilket i realiteten var en kraftig desavouering af Græn-

seforeningens arbejde. Lige som Holger Andersens standpunkt kastede også Christmas Møllers udtalelse skygger frem i tiden efter 1945. For den konservative partileders vedkommende var der tale om en klar foregribelse af det afventende standpunkt i Sydslesvigsspørgsmålet, der efter 1945 bragte ham i modsætningsforhold til store dele af sit parti og i sommeren 1946 førte til, at han blev vraget som de konservatives Sydslesvig-ordfører – netop til fordel for den mere aktivistisk indstillede Ole Bjørn Kraft.³

Sådan endte forhandlingen om Ligaen og det sydlige grænsearbejde i Det udenrigspolitiske Nævn. Udenrigsministeren sluttede med at takke for, at de pågældende medlemmer ville være med til offentligt at tage afstand fra Ligaen. Derimod fandt ministeren ikke, at det kunne nytte at henvende sig til Ligaen selv, »da de pågældende personer måtte antages i den grad at være hildede i deres idéer, at det snarere ville føre til yderligere skadelig diskussion«. Dr. Munch henstillede til, at der blev taget kontakt til rektor H.P. Hansen og til de andre foreninger. Hvis man kunne få disse foreninger til »offentlig så tydelig som muligt at fralægge sig de af Slesvig Ligaen nærrede tanker, ville det kunne forebygge den iværksatte aktion«, sluttede udenrigsministeren.

Det var storkalibret skyts, der her blev kørt op mod Ligaen. Dagen efter, den 25. november 1937, offentliggjorde Jepsen Christensen gennem *Ritzaus Bureau* og *Pressens Radioavis* den aftalte afstandtagen til Ligaen på vegne af Grænseforeningen, Sprogforeningen og Sønderjydsk Skoleforening. Ordlyden i pressemeddelelsen var bemærkelsesværdig, fordi den strengt holdt sig til, at Ligaens fremstød havde været *uansvarligt*. Den af udenrigsministeren efterlyste afstandtagen hvervebrochurens ånd udeblev helt: »Jeg ser mig i stand til at erklære både på Sprogforeningens, Grænseforeningens og Sønderjydsk Skoleforenings vegne, at vi må anse det nævnte opråb for at være ansvarsløst og hensynsløst overfor de nævnte foreningers saglige, nationale arbejde, der ellers alene går ud på at imødekomme danske menneskers trang syd for grænsen til sprogligt og kulturelt og som menighed at være fælles med det danske folk om disses livsgoder uafhængigt af statsgrænsen. Vi må på den baggrund som Ligaen D.D.D. selv har skabt, fraråde danske mænd og kvinder i at indmelde sig i denne sammenslutning.«⁴

Der var skarphed nok i Jepsen Christensens advarsel. Men alligevel er det værd at lægge mærke til, at den ikke med ét ord gik ind på det, som var kernen i sagen, nemlig spørgsmålet om, hvorvidt der fra dansk side blev gået offensivt til værks i det sydlige Sydslesvig, og om en sådan fremgangsmåde var nødvendig og rimelig. Det eneste, *Ritzau*-meddelelsen gav udtryk for, var blot, at det var *dumt* af Ligaen, at fremhæve dette arbejde.

Når der her skal peges på denne detalje, er det ikke for at mistænkeliggø-

re Hans Jepsen Christensen. Detaljen er imidlertid væsentlig, fordi den er et vidnesbyrd om de tekniske krumspring, der var nødvendige, for at de forskellige parter i Enhedsfronten kunne bevare fodslag. Ligaen havde med sit opråb lagt kimen til en sprængning af Enhedsfronten, fordi det satte et spørgsmål på dagsordenen, som ellers ikke stod til debat. Mødet i Det udenrigspolitiske Nævn vidnede om, at de grænsepolitiske modsætninger lurede under overfladen også i etablerede politiske kredse. Det, udenrigsminister P. Munch havde bedt om, var en afvisning af »opråbets tankegang«. Den kunne Jepsen Christensen ikke levere – i hvert fald ikke hvis han skulle udtale sig på vegne af Grænseforeningen. Hvis Jepsen Christensen uden forbehold havde taget afstand fra det offensive *princip*, ville det utvivlsomt have medført alvorlige problemer for Grænseforeningens sydlige arbejde og ikke mindst for de ordførere, der brugte dette arbejde som politisk platform.

Ritzau-meddelelsen blev dagen efter bragt uforandret i de fleste danske aviser.⁵ Enkelte blade knyttede kommentarer til den: *Nationaltidende* gjorde samme krumspring som Jepsen Christensen, betegnede Ligaens arbejde som værende »uden nævneværdig betydning« og karakteriserede ledelsen som en forsamling, der savnede »omdømme og virkelighedssans«. Man indtog altså det samme standpunkt, som under den første Liga-affære i 1931, nemlig det, at Liga-folkene var *besværlige venner*. Avisen tilsluttede sig *Ritzau*-meddelelsens indhold – men netop kun ud fra den opfattelse, at Ligaen var fåtallig og manglede politisk tæft.

Sønderborg Socialdemokrat tog også afstand fra Ligaen, men til forskel fra det konservative københavnske blad tog den sønderjyske avis også entydigt afstand fra det offensive Sydslesvigarbejde. Avisen undlod ikke at løfte pegefingern overfor »visse kræfter, der mere eller mindre ensidigt stirrer på opgaverne syd for grænsen«. Disse folk måtte være »noget mere varsomme, end de hidtil har været«. Bladet betvivlede ikke deres ædle hensigter, men mente nok, at deres udsagn »nu og da [har] kunnet tages en smule til indtægt af den nationale modstander, der ikke ønsker noget bedre end udtalelser, der kan udlægges som chauvinistisk tendens«. Det socialdemokratiske blad leverede her en klar indrømmelse til grænsetyskerne, hvilket var nok så bemærkelsesværdigt – ikke mindst timingen taget i betragtning.

Trods alt var den samlede danske presses afvisning – inklusive den sydslesvigske – mere, end Ligaens ledelse turde sidde overhørig. Noget kunne tyde på, at angrebene banede vejen for, at en mere taktisk indstillet fløj fik indflydelse i foreningens styrelse. I et brev af 28. november til kontorchef A. Poulsen i Udenrigsministeriet beklagede Ligaens nyligt tiltrådte næstformand Gudmund Schütte »de tåbelige ord« om røvet kronland og genforening med



Den danske privatskole i Slesvig by voksede hurtigt ud af sine rammer. I skoleåret 1932-33 var der 60 elever i skolen, og derfor blev det nødvendigt med en tilbygning. Beslutningen om at bygge ud blev taget på sendemandsmødet i juni 1934. Skolens vækst fortsatte. I 1936 var der 75 elever på skolen, og i 1938 nåede elevtallet 92. Her er skolen fotograferet ved rejsegildet på tilbygningen, der blev indviet i oktober 1936. Ved denne lejlighed fik skolen navnet Ansgar-Skolen. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

moderlandet. Da Schütte var indtrådt i Ligaens ledelse, havde han krævet at få disse ord fjernet, forklarede han kontorchef Poulsen, men »af utidig sparsommelighed« havde man ikke kasseret »det gamle, dumme opråb«, forklarede han og konkluderede: »Deraf skandalen«. Som næstformand kunne han imidlertid forsikre om, at en gentagelse »ikke vil blive tålt, så længe jeg sidder i kommissionen [bestyrelsen, forf.]. Og vil vore idioter af medlemmer ikke makke ret, så herud med dem. Jeg skal nok fremtidig vide at holde vor sti ren«, mente Gudmund Schütte. Kontorchefen kunne altså være ganske tryk: »Mellem os sagt – i nationale spørgsmål er jeg et af de klareste hoveder i Danmark. Så, hvor jeg råder, kan man være rolig.«⁶ Det var vitterligt ikke mangel på selvtillid, der plagede Ligaens medlemmer.

Alligevel så affæren ud til at have gjort en vis virkning. Formentlig som et udslag af Gudmund Schüttes klare hoved offentliggjorde Ligaen den 30. november 1937 gennem *Ritzaus Bureau* sit svar på Jepsen Christensens advarsel. Også her forsvarede Ligaens styrelse sig med, at man inden

Nordschleswigsche Zeitungs »afsløring« havde været på det rene med »nogle uheldige udtryk i dette opråb, som nu er ændret«. Men ikke desto mindre opretholdt Ligaen påstanden om, at man *fremdeles* havde samme formål som de øvrige nationale foreninger: »Samtidig finder vi det formålstjenligt at anføre, at vi uanfægtet fortsætter vort nationale arbejde på samme nationalpolitiske linje som de andre sønderjyske sammenslutninger.«⁷

I Ligaen *kunne* man ganske enkelt ikke tro andet om Grænseforeningen, end at den ikke også var besjælet af tanken om en ny afgørelse af grænse-spørgsmålet. I *Thyras Vold* måtte styrelsen derfor forklare tilbagetoget med, at man tog taktiske hensyn. Styrelsen hævdede, at man meget vel havde kunnet »afholde storvask i bladene til fornøjelse for tyskerne«. Som vi tidligere har set, havde dette uden tvivl været en foreliggende mulighed. Til en sådan storvask kunne Ligaen have fremdraget adskillige prægnante citater af f.eks. Grænseforeningens formand, dens næstformand, N.J. Gott-hardsen, dens hofideolog Claus Eskildsen, eller dens funktionærer i Slesvig by, Svend Johannsen og Jørgen Jørgensen.⁸ Endvidere kunne Ligaen have henvist til de sidste afsnit af Dansk Grænselære, hvori forfatteren havde opfordret danskere til at gå angrebsvis til værks i Sydslesvig med henblik på at fremkalde det sindelagsskred, der skulle føre Sydslesvig hjem. Ligaen kunne endda have citeret Eskildsen som følger: »Når tyskerne angriber det danske Nordslesvig og strækker deres arme ud efter området helt op til Kongeåen, så skal de have et klart og bestemt svar: *Kampen gælder hele Sønderjylland!* Vi har tyske privatskoler i Rødding og Sommersted og Christiansfeldt op imod Kongeåen. Vi har svaret igen med at oprette danske privatskoler i Slesvig ved Slien og i Tønning ved Ejderen.«⁹

Dermed er vi tilbage til sagen om forbudet mod *Der Schleswiger* og Berlins opsigtsvækkende næsten-ankendelse af 1920-grænsen. Som nævnt havde de tre spidser i det slesvig-holstenske grænsearbejde, Ernst Schröder, Dr. Kracht og *Gauleiter* Hinrich Lohse i august 1937 haft foretræde for Goebbels, hvor de havde forlangt, at de ni punkter fra forhandlingerne med Ernst Christiansen og Jacob Kronika blev trukket tilbage. Dette var progandaministeren ikke gået med til – først og fremmest af hensyn til Tysklands interesse i at bevare et godt forhold til Danmark. Men da han havde været irriteret over den danske presses hovne udnyttelse af den udstrakte hånd, som de ni punkter var tænkt som, havde Goebbels lovet i det mindste at overveje, om der skulle trækkes lidt i land.

Det var i denne situation, at *Nordschleswigsche Zeitung* med stor virkning havde spillet sit trumfkort: Ligaens brochure. På grund af den massive og hurtige danske afstandtagen og Ligaens afståen fra storvask var der i grænselandet og i den danske presse hurtigt og effektivt lagt låg på sagen.

Også den slesvig-holstenske presse gav i det store hele udtryk for tilfredshed med, at luften var blevet renset.

Set fra et grænsetysk standpunkt havde »afsløringen« af Ligaens irredentisme gjort sin virkning: For også i Berlin havde nyheden vakt opsigt: Propagandaministeriets talerør *Völkischer Beobachter* bragte den 28. november 1937 en udførlig gennemgang af sagens forhold. Blandt andet hæftede bladet sig ved, at de danske aviser ganske vist havde taget afstand fra Ligaens hvervebrochure, men – som bladet meget rigtigt pointerede – kun med den begrundelse, at den var »unklug und zwecklos«. Det var som nævnt korrekt observeret. Bladet fortsatte: »For den tyske side er der i sig selv ikke noget nyt i de nævnte hændelser. De danske grænseforeningers arbejde, som til stadighed går ud på at opildne til 'grænsekamp', er tilstrækkeligt bekendt, lige som de forskellige afskygninger, som har hersket inden for dem siden tidernes morgen.« *Völkischer Beobachter* fortsatte med at give udtryk for noget, der godt kunne tolkes som en militær trussel mod Danmark: »Ofte har de strømninger, som er blevet fremkaldt af grænseorganisationernes opråb, vist sig at være skadende på den udvikling af naboforholdet, som nødvendigvis må plejes i fredens interesse«, hed det – ganske vist lidt bagvendt, men alligevel. Bladet fortsatte: »Det ville være at foretrække, hvis den negative indstilling på den danske side forsvandt, og hvis også lavere rangerende instanser gjorde parolen om 'front og bro' til deres. [»Front og Bro« var *Flensborg Avis'* bud på en modus vivendi i grænselandet, forf.] Et kappestræb mellem dansk og tysk folkeejendommelighed vil der altid være i grænselandet. Det gælder kun om at finde de naturlige og rigtige former for den.«¹⁰

»Nyheden« om den danske irredentisme fandt også vej til propagandaministeriet ad mere direkte kanaler. Her voksede presset på de embedsmænd, der i august 1937 havde udsendt de berømte ni punkter.¹¹ Det var i særdeleshed punkt otte med den ensidige tyske anerkendelse af grænsen, som der kom pres på. Allerede den 24. november, altså blot fire dage efter artiklen i *Nordschleswigsche Zeitung*, modtog Ernst Christiansen et brev, hvori propagandaministeriet tilbagekaldte punkt otte. I den meddelelse, som Christiansen fik pålagt at bringe i det førstkommende nummer af det nye månedsblad *Der Schleswiger*, hed det, at den pågældende embedsmand overhovedet ikke havde beskæftiget sig med forholdene i Nordslesvig. Når han havde sagt, at der ikke eksisterede nogen irredenta i Slesvig, havde han udelukkende ment »den del af Slesvig, som hører til Tyskland«.¹²

Det danske udenrigsministerium blev via Jacob Kronika holdt nøje orienteret om skredet i stemningen i propagandaministeriet, og man så med alvorlig bekymring på udsigten til et officielt dementi af punkt otte.

En sådan tilbagekaldelse ville på ny kunne føre til uro omkring grænsen, fordi den ville kunne udlægges som en støtte til grænsetyske grænservisionskrav. Af en ny drøftelse i Det udenrigspolitiske Nævn den 9. december fremgår det, at Jacob Kronika gennem ambassaden i Berlin talte for at lade *Politiken* bringe en slags advarsel til propagandaministeriet. I det danske udenrigsministerium blev der straks udarbejdet en lederartikel, som blev bragt den 8. december 1937. Heri hed det, at man i Danmark altid havde haft indtryk af, at Tyskland forstod at værdsætte dansk retfærdighed overfor det tyske mindretal i Nordslesvig. Samtlige større danske grænseforeninger havde taget afstand fra de fantastier, som Ligaen havde fremført, og derfor var det ikke rimeligt at tage ansvarlige kredse i Danmark til indtægt for disse: »Med stor tilfredshed noterede vi i Danmark den afgørelse, man i propagandaministeriet i Berlin for tre måneder siden traf i spørgsmålet om *Der Schleswiger* og de udtalelser, som ved denne lejlighed blev fremsat. Det gjorde et stærkere indtryk, end man måske ved i Berlin – rykkede mange danske ud af en vaneforestilling og gjorde dem modtagelige for en ny opfattelse af Tysklands holdning over for vort land. Der er i Danmark en vilje til og et ønske om en god forståelse med det tyske folk, og der er ofte fra tysk side givet udtryk for den samme vilje og det samme ønske over for det danske folk. Det er en naturlig udvikling for begge de to nationer og skulle ikke kunne påvirkes af episoder af underordnet betydning.«¹³

Artiklen i *Politiken* kom imidlertid for sent. Samme dag modtog Ernst Christiansen et brev fra propagandaministeriet om, at *Flensborg Avis* øjeblikkeligt skulle bringe korrekturen af det famøse punkt. I praksis betød det en fremskyndelse af dementiets offentliggørelse. I brevet blev det meddelt, at de ni punkter fortsat skulle stå uantastede på nær punkt otte. Al tale om irredenta havde været møntet på Sydslesvig, og hvorvidt der fandtes en sådan i Nordslesvig, måtte betegnes som et indredansk anliggende, som man ikke kunne blande sig i.¹⁴ Forsøget med at bruge *Politiken* som instrument for udenrigspolitik var altså kommet to til tre dage for sent, og den 9. december 1937 bragte *Flensborg Avis* korrekturen. Det grænsetyske trumfkort med at bruge Ligaens hverveopråb havde taget stikket hjem.¹⁵

I Ligaen så man på udgangen af affæren med en god portion bitterhed mod de kredse, som man utvivlsomt havde opfattet som allierede. Således udtalte styrelsen i december-nummeret af *Thyras Vold* sin forbitrelse – ikke mindst over *Flensborg Avis*, som »i stærkt ophidsede udtryk« havde taget afstand fra Ligaen. Bladet havde ikke taget »det tyske blads smudsige angreb suverænt«, mente styrelsen. Selvom *Flensborg Avis* meget vel havde været klar over Ligaens særstilling siden 1920 uden for Grænseforeningen,

var bladet faldet Ligaen i ryggen, hvilket havde ført til »det ene angreb på det andet« fra såvel dansk som tysk side, hvilket til sidst havde ført til Jepsen Christensens illoyale *Ritzau*-meddelelse. I stedet for at afholde storvask havde Ligaen besluttet at foretage en ændring af foreningens formålsparagraf – ikke mindst »af hensyn til sydslesvigernes vanskelige politiske forhold for tiden«. Det, som nu var gledet ud af Ligaens vedtægter, var »ønsket om vore folkefællers genforening engang ad fredelig og folkeretlig vej«, meddelte styrelsen.¹⁶ Bitterheden i Ligaen fortsatte på trods af, at foreningen i begrænset udstrækning – og kun af taktiske hensyn – havde grebet i egen barm. Ved udgangen af det turbulente år 1937 sammenfattede Hector Boeck i *Thyras Vold* stemningen i Ligaen således: »Vi blev gjort til prügelnabe. Det var dårligt landsmandskab«.¹⁷

39. Flyveskrifternes endeligt og Peter Lassens død

Siden 1930'ernes begyndelse havde Ligaen D.D.D. med begejstring fulgt med i Grænseforeningens styrkede arbejde i de sydlige egne af Sydslesvig; og med glæde havde man noteret sig, at ordførerne i Grænseforeningen efterhånden betjente sig af en stærkt offensiv agitationsform og sprogbrug. Det var ikke helt ubegribeligt, når folkene i Ligaen følte, at man var ved at finde fodslag med med det øvrige Sydslesvigarbejde – eller rettere: At det øvrige Sydslesvigarbejde havde fundet fodslag med Ligaen. Derfor blev 1937 med den massive afstandtagen fra Flensborg-danskheden, Grænseforeningen, Skoleforeningen og Sprogforeningen og den danske regering en iskold dukkert for Ligaens folk.

Også på andre fronter bød året 1937 på en indskrænkelse af Ligaens bevægelsesfrihed. Få dage før *Nordschleswigsche Zeitungs* »afsløring« af Ligaens to år gamle hvervebrochure, blev også *Südschleswigsche Flugschriften* forbudt. Dermed havde slesvig-holstenerne én gang for alle fået sat en stopper for udgivelsen af tysksproget dansk agitation på tysk territorium – med den ene lille undtagelse, at *Der Schleswiger* fortsat havde lov til at udkomme som månedligt tysksproget tillæg til *Flensborg Avis*. Forbudet mod flyveskrifterne betød, at Ligaen mistede sin eneste konkrete opgave i Sydslesvig. Da oven i købet Peter Lassen døde kort efter forbudets udstedelse, mistede Ligaen også en af sine få kontakter til arbejdet i Sydslesvig. Herefter var Ligaen reduceret til det, den oprindelig havde været, nemlig en ren indredansk agitationsforening. Der var tale om et klart tilbageskridt for Ligaen, eftersom foreningen efter vedtægtsændringerne endda manglede en klar målsætning.

Det var ikke første gang, at der fra grænsetysk side var blevet gjort forsøg på at få sat en stopper for de kontroversielle flyveskrifter. Hvor folkene på *Flensborg Avis* først smagte slesvig-holstenernes medicin fra slutningen af 1936, fik Peter Lassen og Aktionsudvalget allerede i efteråret 1934 en forsmag på, hvad der var i vente.¹ I midten af oktober blev den 12. udgave af flyveskrifterne beslaglagt af de tyske politimyndigheder uden nærmere begrundelse. I et brev til Jacob Kronika funderede Peter Lassen over, hvad der mon kunne være årsagen. Det kriminelle, som myndighederne mente at have fundet, måtte enten findes i en artikel af ham selv eller af en anden af flyveskrifternes flittige forfattere, godsejeren Daniel Petersen fra Vesterholt

ved Husum. Peter Lassen fortsatte sit ræsonnement: »Er det min, ligger muligheden meget nær, at det er kræfter fra slesvig-holstensk side, der er på spil, thi samtidig med at jeg giver en loyalitetserklæring til Det tredje Rige, kører jeg slesvig-holstenerne stærkt mod vognen. Hvis det er disse kræfter, så har de jo sandsynligvis [nogle] af deres bedste juridiske kræfter i arbejde for at føre mig, hvis muligt, en proces for helst landsforræderi på halsen.«²

I det eksemplar af flyveskrifternes 12. udgave, som Peter Lassen vedlagde sit brev til Jacob Kronika, markerede Kronika de steder, han fandt særligt udfordrende overfor slesvig-holstenerne. Som Berlin-korrespondent for *Flensborg Avis* og *Dagens Nyheder* vidste han præcis, hvor langt man kunne gå i en polemik mod Det tredje Rige og dets lokale repræsentanter. Den kraftigste markering i marginen i Kronikas eksemplar af flyveskriftet fandtes ganske rigtigt i Peter Lassens artikel »Deutsch ist der, der deutschen Stammes ist!«. Selvom artiklen var holdt i urbane vendinger, var der – set fra et slesvig-holstensk synspunkt – i høj grad anledning til løftede øjenbryn. Peter Lassen polemiserede mod nogle udtalelser af Flensborgs overborgmester, Wilhelm Sievers, som i et interview med *Aarhus Stiftstidende* havde sagt, at »Wer dänisch ist, soll dänisch bleiben!« Med afsæt i dette citat havde Peter Lassen nærmest lagt ordene i munden på overborgmesteren – endda med anførelstegn, så den uopmærksomme læser kunne tro, at det anførte også stammede fra Sievers' mund: »Den naturlige fortsættelse til denne sætning må på baggrund af de ovennævnte forhold lyde således: 'Det er derfor ikke alene ønskværdigt, men også hensigtsmæssigt, at enhver slesviger orienterer sig tilbage på sin afstamning og indtager den deraf følgende holdning. Erfaringen viser os nemlig, at det ikke er muligt at trække en klar linje på baggrund af udviklingen!' [Det vil sige på baggrund af fortyskningen af Sydslesvig, forf.]«³

Selvom Sievers faktisk slet ikke havde udtalt sig sådan som Peter Lassen med sin naturlige fortsættelse havde interpoleret, havde Lassen alligevel deduceret sig frem til endnu en konklusion: Når det nu var så væsentligt at stille sig på grundlaget af sin afstamning eller *Volkstum* – som Peter Lassen hævdede at Sievers måtte mene – , måtte den logiske konsekvens være, at de hjemmehørende sydslesvigere gik ind i den eneste bevægelse, der stod på dette grundlag. Og denne forening var Den slesvigske Forening for Gottorp Amt. Alle de andre beboere, det vil sige dem, der var indvandret sydfra efter 1864 – inklusive deres efterkommere – måtte derimod gå ind i den nationalsocialistiske bevægelse, »weil diese deutschen Stammes sind«. ⁴ Eller sagt med andre ord: Sydslesvigerne hørte ikke hjemme i den nazistiske bevægelse, fordi de var af dansk afstamning.

Hvorvidt det rent faktisk var Peter Lassens polemiske artikel, der havde

medført beslaglæggelsen, blev aldrig opklaret. Men det er langt fra usandsynligt. Nogen officiel begrundelse fik Peter Lassen aldrig. I slutningen af oktober rykkede han myndighederne for en begrundelse, men først den 21. november 1934 fik han den besked, at de konfiskerede flyveskrifter kunne afhentes på postkontoret i Slesvig by. Ved samme lejlighed ydede postkontoret i øvrigt den service at spørge, om det fortsat var meningen, at tryksagerne skulle sendes ud. Hertil havde Peter Lassen svaret ja, »thi indholdet er den dag i dag endnu aktuelt«. Således kom også flyveskrifternes 12. udgave på gaden – inklusive Peter Lassens opfordring til sydslesvigerne om at lytte til Flensborgs overborgmester og melde sig ud af det tyske nazistparti.⁵

I grunden er det forbløffende, at det kunne lade sig gøre at bedrive den slags agitation inden for Det tredje Riges grænser. Selv ikke Peter Lassens finte – som også Ernst Christiansen betjente sig af i *Flensburg Avis* og *Der Schleswiger* – at stryge Berlin med hårene, hver gang man »kørte slesvigholstenerne mod vognen« kunne dække over det forhold, at agitationen i flyveskrifterne i bund og grund gik ud på at løsrive sydslesvigerne fra Tyskland og føre dem til Danmark. I den henseende er det værd at hæfte sig ved, at arbejdet med flyveskrifterne faktisk blev intensiveret kraftigt efter 1934. Hvor der fra 1927 til 1934 var udkommet 12 numre, det vil sige mindre end halvandet nummer om året, blev der som følge af den mere regelmæssige pengestrøm fra Ligaen D.D.D. i årene 1935, 1936 og 1937 udsendt i alt otte numre, altså knap tre om året.⁶

Umiddelbart skulle man have troet, at forbudet mod *Der Schleswiger* i efteråret 1937 også ville være gået ud over *Südschleswigsche Flugschriften*. Det skete imidlertid ikke – i hvert fald ikke i første omgang, hvilket utvivlsomt hang sammen med, at forbudet ikke var af principiel karakter, men alene motiveret af et ønske om at stække Ernst Christiansens vinger. Som vi har set i det foregående kapitel, var det kun som følge af lange forhandlinger med de centrale myndigheder i Berlin, at det i august 1937 lykkedes mindretalsledelsen i Flensborg at få et mundtligt tilsagn om, at *Der Schleswiger* kunne få lov til at udkomme igen – nu blot som tysksproget månedskrift og stadig kun som tillæg til *Flensburg Avis*.⁷

Den officielle tilladelse til at udgive *Der Schleswiger* som tidsskrift indløb først i Flensborg den 28. oktober 1937. Indtil da måtte mindretalsledelsen i Flensborg regne med den mulighed, at tilladelsen *ikke* blev givet.⁸ I et forsøg på at finde en udvej tog mindretalsledelsen i Flensborg i september 1937 føling med Peter Lassen. Konkret tilbød man en sammenlægning af *Der Schleswiger* og *Südschleswigsche Flugschriften*, som skulle udkomme under flyveskrifternes navn.⁹ Denne henvendelse fra Flensborg-danskheden til Peter Lassen er nærmest symbolsk for udviklingen i Sydslesvigarbejdet i

mellemløbetiden. Henvendelsen repræsenterer nemlig afslutningen af den splittelse, der var begyndt, da Peter Lassen i 1925 sammen med Aktionsudvalget havde taget initiativet til sit eget opdyrkende hvervearbejde i de sydlige egne af Sydslesvig. På den ønskeliste, som Aktionsudvalget i marts 1925 havde sendt til Grænseforeningen, havde der som de vigtigste punkter stået gratis omdeling af tysksproget dansk propaganda, opførelsen af skoler i Slesvig by og Tønning samt ansættelsen af en eller flere vandre-lærere. Grænseforeningen havde redet stormen af ved selv at sætte sig på hovedparten af punkterne på listen. Ét punkt havde Grænseforeningen ikke villet røre ved, fordi det var for kontroversielt, nemlig det politiske hvervearbejde med husstandsomdelte flyveskrifter. I stedet havde Peter Lassen og Aktionsudvalget selv taget sig af opgaven og skaffet selvstændig finansiering til det. Nu, i 1937, var situationen en helt anden. Med Flensborg-danskhedens henvendelse om at lægge *Der Schleswiger* ind under *Südschleswigsche Flugschriften* var kløften mellem arbejdet i Flensborg og det sydlige Sydslesvig, mellem det officielle og det kontroversielle danske Sydslesvigarbejde, overvundet. Og det var ikke Peter Lassen, der havde flyttet sig; tværtimod stod han på præcis samme standpunkt, som han hele tiden havde gjort. Det var de andre, der var kommet til ham.

Det var altså ikke så underligt, når Peter Lassen følte, at han var i en position, hvor han kunne stille betingelser til ledelsen i Flensborg. I et brev til Thorkild Gravlund fra 8. september 1937 berettede han fuld af selvtillid om det opsigtsvækkende tilbud fra Flensborg: »I går ved et møde i generalsekretariatet henstillede grosserer J.C. Møller, nu, da *Der Schleswiger* skulle dannes om, at smelte den sammen med *Südschleswigsche Flugschriften* og for fremtiden udgive dem under ét. Jeg svarede, at når andragendet kom til os, skulle vi tage det op til drøftelse. Men da det er os, der for tiden står med fast bund under fødderne, så ville vi stille vore betingelser, og disse ville sandsynligvis gå ud på at vi ville kræve alt, undtagen trykningen, flyttet til Slesvig, og arbejdet ud derfra. Hvad synes du om dette?« , spurgte Peter Lassen.¹⁰

Helt så fast var grunden under Peter Lassens fødder imidlertid ikke. Tanken om en sammensmeltning af de to skrifter blev aldrig til virkelighed, for den 16. november 1937 skete det uundgåelige. Gestapo beslaglagde det netop færdigtrykte 21. nummer på *Flensborg Avis'* trykkeri.¹¹ Ligesom i 1934 blev der heller ikke denne gang givet nogen begrundelse, således at Peter Lassen igen måtte henvende sig til myndighederne for at få svar.¹² Berlin forblev imidlertid tavs – også selvom Peter Lassen gentagne gange rykkede Gestapo i Berlin.

I mellemtiden havde *Nordschleswigsche Zeitungs* offentliggørelse af Ligaens opråb skabt furore både i Danmark og i Tyskland. Ikke mindst for Peter Las-

sen måtte Ligaens overdrevne fremhævelse af flyveskrifternes storartede virkning syd for grænsen virke bekymrende. Med rette frygtede han, at denne fremhævelse kunne få indflydelse på behandlingen af hans sag i Berlin. I endnu et brev til Gestapo gjorde Peter Lassen derfor udførligt rede for forholdet mellem Ligaen på den ene side og flyveskrifterne og Aktionsudvalget, som formelt stadig stod bag udgivelserne, på den anden. Lassen pegede på, at særlig hvervebrochures påstand om, at den danske fremgang i Sydslesvig først og fremmest skyldtes flyveskrifterne, kunne føre til visse misforståelser.

At nedtone rækkevidden af sit arbejde med flyveskrifterne lå naturligvis ikke til Peter Lassen. Men når flyveskrifterne blev fremhævet, sådan som sket var i Ligaens brochure, måtte det give »udenforstående det indtryk, at ideen med *Südschleswigische Flugschriften* i deres hidtidige form skulle være Ligaens idé, at Ligaen efterfølgende skulle have dannet Aktionsudvalget og sat selvsamme i gang med at arbejde ud fra et færdigpakket program for *Südschleswigsche Flugschriften*«, mente Peter Lassen. Omvendt kunne det ude fra se ud som om forbindelsen mellem Aktionsudvalget og Ligaen var »så intim«, at Ligaen forelagde *sine* udgivelser – i det konkrete tilfælde sin hvervebrochure – for Aktionsudvalget. Ingen af delene havde været tilfældet, fastslog Peter Lassen: Aktionsudvalget var blevet dannet allerede i 1925, og udvalget havde udsendt fem flyveskrifter, inden det overhovedet var kommet i forbindelse med Ligaen. Ligaen kunne altså ikke have fået indflydelse på flyveskrifternes program og indhold, og omvendt havde Aktionsudvalget heller ikke kendt til Ligaens hvervebrochure før nu. Det første var utvivlsomt sandt, men at Peter Lassen ikke havde set brochuren før, var næppe sandsynligt, eftersom han siden udsendelsen i sommeren 1935 ved flere lejligheder havde deltaget som taler ved Ligaens møder. Peter Lassen kendte meget vel til Ligaens argumentation. Alligevel var det rimeligt nok, når Peter Lassen i sit brev til Gestapo i Berlin hævdede, at forbindelsen mellem Ligaen og Aktionsudvalget var løs. Lassen bad om, at dette blev taget med i overvejelserne om flyveskrifternes frigivelse, og at Ligaens hvervebrochure helt blev holdt ude af sagsbehandlingen. Det afgørende måtte være flyveskrifternes indhold, mente Peter Lassen.¹³

Peter Lassen var overbevist om, at Berlin ganske enkelt *måtte* se på flyveskrifternes tankegang med milde øjne. Og der var heller ikke her tale om en skrømtet tillidserklæring eller et tankeeksperiment. Ifølge Peter Lassens opfattelse var det udelukkende slesvig-holstenerne, der var årsag til de ubehageligheder, der havde regnet ned over mindretallet siden anden halvdel af 1936. På den ene side havde han ret: De fleste af de skridt, der blev foretaget til begrænsning af mindretallets bevægelsesfrihed, udgik rent faktisk fra grænsetyske kredse. På den anden side tog Peter Lassen grusomt

fejl, når han – som mange Ejderfolk i Ligaen og Grænseforeningen – forestillede sig, at man i Berlin så velvilligt på *enhver* national agitation på grundlag af princippet om *Blut und Boden* – også den, som gik ud på at bevise, at et bestemt landområde i grunden slet ikke hørte til Tyskland.

Erkendelsen af, at Berlin ikke levede op til sine egne idealer – hverken på europæisk eller sydslesvigsk plan – trængte i løbet af 1937 igennem hos Ernst Christiansen og den øvrige mindretalsledelse i Flensborg, men også til Grænseforeningens ordførere, som fra 1937 blev mærkbart mere moderate i deres agitation. Frem til dette tidspunkt regnede de fleste Ejderfolk med, at Hitler var en mand, som man kunne gøre forretninger med. Efter dette punkt blev de mest kontroversielle udslag af Ejderfolkernes comeback udjævnet. Alnor-affæren i 1936 og forbudet mod *Der Schleswiger* i 1937 var vigtige lektioner i, hvordan nazistisk mindretalspolitik blev udmøntet i praksis, og at nazisternes garantier om at ville beskytte og fremme al ægte *Volkstum*, ikke var det papir værd, de var skrevet på.

De eneste, der ikke i tide opdagede, hvilken vej vinden blæste i Hitlers Tyskland – eller som nægtede at acceptere dette som et vilkår – , var folkene i Ligaen og Peter Lassen. Ganske vist klarede Ligaen lige akkurat skærene ved i panik at rebe alle sejle, tage skylden på sig og ændre foreningens formålsparagraf. Peter Lassen derimod fastholdt frygtløst kursen i blind tillid til, at retten gjorde ham uovervindelig. I slutningen af december 1937 havde han endnu ikke hørt noget fra Berlin. Overfor Thorkild Gravlund gav han udtryk for, at han var fuld af fortrøstning med hensyn til kampens udfald. Det var kun et spørgsmål om ihærdighed og tid, før slaget var vundet: »Vi står jo nu lige i begyndelsen til en kamp, som slesvigholstenismen lige har indledet mod den slesvigske bevægelse, som den senere tids beslaglæggelser jo viser os. Nu får det jo vise sig, hvor længe vi skal kæmpe derimod, inden vi opnår vor ret«. ¹⁴

I begyndelsen af januar 1938 henvendte han sig til Jacob Kronika i Berlin for at høre, om der var nyt vedrørende beslaglæggelsen af flyveskrifterne: »Jeg har endnu ikke hørt fra Berlin angående de beslaglagte flyveskrifter. Har du?« spurgte han. Det havde Jacob Kronika heller ikke, og Peter Lassen ville derfor vide af ham, hvem man skulle henvende sig til, når Gestapo ikke svarede på ens breve: »Hvem er det hemmelige statspolitis nærmeste og direkte foresatte?« ¹⁵

Kronika svarede, at det var utænkeligt, at *Südschleswigsche Flugschriften* ville få lov til at udkomme igen; dertil var den grænsetyske modvilje mod dem for stærk. Peter Lassens idé om at henvende sig til Gestapos overordnede tog Kronika ikke videre alvorligt. Ideen måtte strande uhjælpeligt på det simple faktum, at »den højeste Gestapo-chef er Himmler«. ¹⁶

Det var et svar, Peter Lassen kunne bruge til noget. Kronikas analyse af baggrunden for forbudet – at grænsetyskene var imod dem – fandt han højst interessant, for »dette beviser jo, at de tillægger *Südschleswigsche Flugschriften* adskilligt større betydning, og som følge deraf megen større farlighed for dem, end *Der Schleswiger*, som de nådigst gav lov til at slippe igennem«. Denne tankegang var betegnende for Peter Lassen. Og den vidnede om, at han endnu ikke havde set faresignalerne. Selv på dette tidspunkt tænkte han først og fremmest på flyveskrifternes fremtidige polemiske virkning i kampen mod slesvig-holstenerne, og derfor tolkede han beslaglæggelsen af flyveskrifterne som en stor sejr, der virkede som en opmuntring til at gøre nye fremstød.

Også Kronikas henvisning til en instans over Gestapo, kunne Peter Lassen bruge til noget. Kronika havde næppe ventet, at Peter Lassen havde tænkt sig at rette henvendelse direkte til Himmler, men dér tog han fejl. Helt i overesstemmelse med Thorkild Gravlunds påstand om, at varige statsgrænser kun kunne drages ved, at de pågældende staters høvdinge mødtes og afgjorde sagen som rigtige mænd, ville Peter Lassen til Berlin for at mødes med Himmler. Den 19. februar 1938 skrev han direkte til den tyske rigsminister og opfordrede ham til at sørge for, at Gestapo »så hurtigt som muligt« frigav de beslaglagte eksemplarer af flyveskrifterne. Beslaglæggelsen måtte bero på en misforståelse, skrev han, idet der var tale om et brud på den linje, som »den øverste ledelse« i Tyskland hidtil havde fulgt i forholdet til det danske mindretal i Sydslesvig. Peter Lassen sluttede sit brev med at stille sig til rådighed for en mundtlig forhandling, hvis Himmler skulle finde en sådan nødvendig.¹⁷

Muligvis var Peter Lassen trods alt klar over, at udsigterne for et svar fra Himmler – endsige chancerne for at få en audiens – var forholdsvis små. Måske var det derfor, at han med det samme bad Kronika om yderligere vejledning: »Hvis dette nu ikke frugter, hvad er så adressen på den næste instans?«¹⁸ Hertil svarede Kronika: »Den næste instans? Ja, ser du, over Himmler er jo kun Føreren«, og den vej var nu alligevel ikke farbar, mente Kronika. Derfor foreslog han, at Peter Lassen i stedet henvendte sig til en bestemt afdeling af indenrigsministeriet, der havde med Gestapo at gøre: »Men dertil er at sige, at du jo ikke må *klage* over Himmler!«, advarede Kronika.¹⁹

Så dumdristig var Peter Lassen alligevel ikke. Men inden han nåede at sende en ny rykkerskrivelse afsted, modtog han i slutningen af februar 1938 ganske overraskende en meddelelse om, at andragendet til Himmler var blevet givet videre til behandling i indenrigsministeriet.²⁰ Her strandede sagen tilsyneladende. Inden den 72-årige Peter Lassen fik taget tilløb

til et nyt fremstød, blev han den 27. maj 1938 ramt af et hjerteanfald på banegården i Lyksborg. Dermed var der definitivt sat punktum for flyveskrifternes og Aktionsudvalgets historie.

Ifølge *Thyras Vold* døde Peter Lassen mellem to rejser, »den ene tilendebragt ved Grænseforeningens årsmøde i Horsens, den anden forestående til Berlin for at tale sin sag for det af tyskerne beslaglagte nummer af sine sydslesvigske flyveskrifter«. ²¹ Faktum var, at Peter Lassen *ikke* var på vej til Berlin. I hvert fald forelå der ikke nogen invitation. Men for Ligaens ledelse som for Peter Lassens venner blandt Dannevirkemændene må alene forestillingen om et sådant møde have haft næsten mytisk rækkevidde. Med lidt god vilje og romantisk naivitet kunne man se mødet mellem Lassen og Himmler som en indledning til de drøftelser mellem jævnbyrdige og besindige høvdinge, som var nødvendig for at løse det sydslesvigske spørgsmål, som for Ejderfolkene netop var et spørgsmål om *ret*. I den yderste konsekvens kunne spørgsmålet derfor kun afgøres ved en international domstol eller – som foreslået af Thorkild Gravlund i sit Dannevirke-manifest »Under Grændsens Lov« fra 1921 – efter de samme principper som de gamle landskabslove, hvor »gode mænd sværger, at her haver skellet standen af Arilds tid.« ²² Ved et sådant topmøde kunne man komme til bunds i sagen, det vil sige til en endelig afklaring af, hvem der havde *retten* på sin side i den langvarige nabostrid.

Det gik tilsyneladende aldrig op for Peter Lassen, at magthaverne i Berlin – og i særdeleshed magtmennesket og bødlen Heinrich Himmler – under ingen omstændigheder var villige til at drage den konsekvens af deres *Blut-und-Boden*-ideologi. Muligvis ville det være gået op for ham, hvis mødet rent faktisk var kommet i stand. Da ville Peter Lassen – hvis han da ikke omgående var blevet sat fast – have fået den besked, at hans traditionelle og snævre fokusering på området mellem Kongeåen og Ejderen ikke længere slog til. Han ville formentlig have fået at vide, at de tyske folks ambitioner gik *ud over* det gamle tyske kejserriges grænser, og at det nye Tyskland havde helt andre vidtgående planer for fremtiden end en revision af 1920-grænsen, nemlig nyordningen af Europa under den nordiske races – det vil sige Tysklands – overherredømme. Det paradoksale er, at Himmler utvivlsomt ville have benyttet sig af den samme anmassende argumentationsform, som Peter Lassen havde været talsmand for i sine flyveskrifter siden 1927 – blot i en væsentlig større målestok og med omvendt fortegn: Overfor Peter Lassens påstand om, at alle sydslesvigere i bund og grund var af dansk afstamning, ville Himmler formentlig have repliceret, at denne pointe var irrelevant, eftersom danskerne i bund og grund hørte til den germanske folkestamme – lige som nordmændene, hollænderne, østrigerne og englænderne.



Med Peter Lassens død den 27. maj 1938 sluttede et kapitel af Sydslesvigs historie. De konkrete vidnesbyrd om Lassens liv og virke var forholdsvis begrænsede. Hans betydning som ikon for Dannevirke mændene og Ejderfolkene i Danmark var væsentligt større. De rakte langt ind i eftertiden. Da den sydslesvigske befolkning begyndte at orientere sig mod Danmark efter maj 1945, blev Peter Lassens indsats og gården i Strukstrup fremhævet som vidnesbyrd om en ubrudt dansk tradition i det sydlige Sydslesvig. Her ses gæsternes ankomst til bisættelsen på gården den 31. maj 1938. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Hvad Peter Lassen ville have sagt til en sådan forelæsning i nazistisk ideologi, kan ikke sandsynliggøres, al den stund denne problemstilling end ikke antydningvis dukkede op i hans artikler eller i korrespondance med ligesindede. Fra først til sidst var Peter Lassens synsfelt begrænset til Sydslesvig. I 1920'erne og begyndelsen af 1930'erne var det hans styrke. Efter midten af 1930'erne blev dette synsfelt hans svaghed, fordi det gjorde ham blind for de farer, der udsprang af det forhold, at det nazistiske Tyskland var i færd med at dementere samtlige afgivne løfter om tolerance og vilje til at leve i fred og fordragelighed med sine naboer og nationale mindretal. I de første år efter 1933 havde Peter Lassen – som i øvrigt også mindretalsledelsen i Flensborg – kunnet skærme sig mod overgreb ved at henvise til Hitlers udtalelser om mindretalsfrihed og om vilje til at anerkende ægte *Volkstum*. I anden halvdel af 1930'erne blev sådanne henvisninger stadig mere anstrengte, og i de sidste år inden krigsudbruddet kunne de ligefrem risikere at blive tolket som en *irrettesættelse* af myndighederne.

Peter Lassen var uvidende om disse forhold – eller også ignorerede han dem. Med en vis rimelighed kan det hævdes, at hans pludselige død skåned ham for virkningerne af det sammenstød, hans kurs uvægerligt ville have ført med sig. Således blev f.eks. Ernst Christiansen i 1940 fjernet fra redaktørstolen på *Flensborg Avis*. Og rektor Svend Johannsen blev kort efter den tyske besættelse af Danmark arresteret og sendt i koncentrationslejr.²³

Peter Lassens død fik en fyldig dækning i pressen nord for grænsen. Allerede samme dag blev nyheden offentliggjort i dansk radio.²⁴ I *Kolding Avis* mindede Christmas Møller om det store betydningsfulde arbejde, Lassen havde udført i sin levetid som »foredragsholder og talsmand for landsmænd.«²⁵ I *Berlingske Tidende* fremhævede Lassens kampfælle og biograf Thorkild Gravlund et af Lassens væsentligste karaktertræk: »...og han havde en egen evne til at forhandle med myndigheder, såvel tyske som danske, men i sit syn på ret var han mindst af alt forhandlingens mand. Han bøjede sig aldrig en tomme, men han forhandlede med en ro, som ingen kunne stå for. Han skjælv aldrig, trættes aldrig, havde ingen nerver, men altid den samme salige ro, som mulig er den største af alle politiske evner, i hvert fald er den gerne knyttet til de største statsmænd. Peter Lassen var i dette en stor mand...«²⁶

En lignende karakteristik gav Ligaformanden Hector Boeck i sin nekrolog i *Thyras Vold*: »Peter Lassen blev sit folks høvding, afhængig kun af sin Gud, men uafhængig over for mennesker og blandt disse aldrig overvundet i sin tro og sit håb for sin sag, altid uforfærdet over for alt og alle, urokkelig og tålmodig i alle storme, særpræget og stærk.«²⁷

På *Flensborg Avis* havde man i det daglige mindretalsarbejde gjort flere erfaringer med Peter Lassen, end Ligaens folk havde. Det betød, at avisen trods alt kunne give et mere nuanceret billede af Peter Lassen og hans kamp: Avisen mindede om forhandlingerne om dannelsen af Den slesvigske Forening i 1920. Her havde Peter Lassen forlangt vedtægterne formuleret således, at alle indfødte slesvigere uden hensyn til sindelag kunne blive medlemmer. Dette forslag var stødt på modstand hos flensborgerne, der frygtede, at foreningen ville blive oversvømmet af tysksindede. Da Peter Lassen ikke havde fået sin vilje, var han gået sine egne veje. Denne stædighed var både Peter Lassens styrke og svaghed, vurderede avisen: »Fremmede kunne måske tro, at han var let at komme om ved, men opdagede hurtigt, at stædigere jysk bonde fandtes næppe. Denne stædighed kunne volde vanskeligheder indadtil og udadtil, men naturligvis var den hans og slægtens styrke, og uden den ville forpoststillingen blandt de rent tysksindede omgivelser ikke være holdt.«²⁸

40. Glimt fra tiden derefter

Med Peter Lassen, Strukstrups, ufrivilligt mislykkede plan om at drage til Berlin for at tale mandhaftige alvorsord med Heinrich Himmler slutter denne afhandlings kronologi. Ikke fordi Peter Lassens død på nogen måde sluttede Dannevirkemændenes arbejde – snarere tværtimod. Peter Lassen nåede nemlig at opleve, at det standpunkt han havde stået ret alene med i 1920'erne, og som havde gjort ham voldsomt upopulær i Flensborg, i Aabenraa og i København, i løbet af 1930'erne, i stigende grad fik tag i den danske opinion.

Ved Peter Lassens død i 1938 var denne udvikling forlængst fuldført: De færreste pegede på forskellen mellem mindretalsbevægelserne i Flensborg og i de sydlige Sydslesvig – uanset at disse forskelle var nok så indlysende. Set fra Danmark var Sydslesvig en enhed, og tanken om en deling var nu ganske udelukket. Grundlaget for tanken om Sydslesvigs udelelighed var afstamningen. Det var lykkedes at bringe dette synspunkt frem på første parket i den offentlige mening – på trods af, at der næppe var mere end 1% der bekendte sig til dansk sindelag i hele det område, man gjorde krav gældende i. Disse få personer var nok til, at Dannevirkemændene og Ejderfolkene kunne føre bevis for, at *hele* den hjemmehørende sydslesvigske befolkning trængte til at blive danske.

På alle måder havde Peter Lassen grund til at være tilfreds med udviklingen – også selvom han ikke fik lov til at opleve kapitulationen i maj 1945 og det efterfølgende store sindelagsskred i Sydslesvig. Til gengæld kunne familien glæde sig over, at der i april 1948 blev oprettet en dansk skole på kroen i Strukstrup, og at der tre år senere, på Peter Lassens fars 112-års fødselsdag, kunne indvies en dansk skolebygning i byen. Skolen blev betalt af Christensen Maarssøs amtssammenslutning for Århus og Randers og fik ved den lejlighed navnet Henrik Lassen Skolen.¹

Peter Lassens modstykke i Danmark, forfatteren Thorkild Gravlund, nåede heller ikke at opleve maj 1945. Han døde året efter Peter Lassen – i august 1939. Gravlund så altså aldrig sine vidtløftige tanker om, at mennesket aldrig kan sprænge sine naturgivne og nedarvede rammer, omsat til sydslesvigske praksis. For de folk, der stod Thorkild Gravlund nærmest, var det ikke udelukkende at beklage, at Gravlund døde før verdenskrigens

udbrud og før den tyske besættelse af Danmark. I sommeren 1945 korresponderede Thorkild Gravlunds mæcen A.P. Møller med enken Helga Gravlund. De to var tilsyneladende enige om, at det ville være gået Thorkild Gravlund ilde, hvis han havde overlevet april 1940: A.P. Møller mente, at »De har vist ret i, at hvis Deres mand ikke var død dengang, var han kommet i ulykke og måske værre under besættelsen, så det er vel godt, at det gik, som det gik. Det er meget beklagelig for Danmark, at både han og Kaj Munk er borte. Det ville være stor trang til dem.«²

Desværre er det ikke muligt præcis at slå fast, hvad det er for en mulig skæbne, de to refererer til. En nærliggende tolkning er, at der er tale om den skæbne, der overgik Kaj Munk. På den anden side kan det ikke udelukkes, at de to havde frygtet, at Gravlund lod sig overtale til at gå ind i DNSAP i kampen mod kommunismen og den verdensomspændende jødiske sammensværgelse, »det ukendte X«. Sikkert er det, at Frits Clausen 1930'erne igennem ihærdigt bejlede til forfatterens gunst. Først i november 1938 opgav DNSAP-føreren at spænde Gravlund for partivognen.³

En af de få, der rent faktisk tog springet fra kampen for Dannevirkegrænsen over i nazismen, var bibliotekar ved Statsbiblioteket i Århus, Viggo Julius von Holstein Rathlou. Efter at han i 1920'ernes midte var brudt ud først af Grænseforeningen og dernæst af De jyske Separatister, fortsatte han sit nationale arbejde som forfatter og som medlem af Ligaen D.D.D. I løbet af 1930'erne fik han føling med DNSAP, og i august 1938 meldte han sig ind i partiet – i følge eget udsagt med det udtrykkelige forbehold, at han ikke sympatiserede med partiets politik over for jøder. Ved folketingsvalgene i 1938 og 1943 stillede Holstein Rathlou op som kandidat, men blev ikke valgt.⁴ I juni 1947 blev han ved retten i Århus dømt til to års fængsel og tab af almindelige rettigheder for udbredelse af nazistisk propaganda, og i 1948 blev han afskediget fra sin stilling ved Statsbiblioteket. Holstein Rathlou forstod ikke selv, hvorfor han blev dømt: Det fremgår f.eks. af et brev til Gudmund Schütte fra januar 1947: »Om mit eget humør er galgenhumor? Aja – sågu! Det er jo ikke opmuntrende at risikere at skulle dømmes fra ære, liv og gods. Og det står den jo på. Tager den i enhver henseende ulovlige og umoralske tjenestemandsdømstol embede og pension fra mig, er jeg vitterlig dødsdømt, da jeg jo ikke kan leve af luft, og vi ingen formue har. Så er der faktisk kun den sidste middel, sovepillerne, tilbage. Og det er jo ikke opmuntrende at vente på, og nu har de rodet efter at finde noget 'fornæderisk' hos mig i 1³/₄ år! Hvis det ikke var så tragisk og himmelråbende uretfærdigt, ville det være latterligt, at netop jeg beskyldes for unational=udansk holdning! Jeg, som har skrevet *Svend Fælding, Slesvigske Digte I-II, Slesvig 1925, De frivillige Korps's historie*, fore-

læst i Kiel om Grundtvig, i Århus, og København og Lund om Hedeby og Dannevirke, har oprettet, organiseret og ledet Flensborghus Bogsamling, do. i Slesvig og Tønning og ude i landsognene; som for mit danske arbejde blev anklaget af tyskerne for 'Hochverrat', som i utallige taler og artikler har talt om Danmark, dansk kultur, litteratur og kampen for Slesvig; som var aktivt med i rekyllkorpsene for landets forsvar; som under besættelsen foreholdt tyske myndigheder de tyske overgreb i Slesvig; som i *Thyras Vold* og *Flensborg Avis* skrev mindedigte om danske slesvigere [...], som gik til Gestapochefen i Århus og klagede over skyderiet på Amalienborg og åbenlyst forklarede danskernes syn på kongen; – ja, det ville kræve en hel bog at opregne, hvad jeg netop som dansk mand har arbejdet for Danmark. Og jeg anklages for 'landsforræderi og unational opræden'! Men det er som Hal Koch siger: 'Vores retsliv er kaos' og gamle højesteretsadvokater C.B. Henriques: 'Vi lever i et juridisk galehus': Men det er naturligvis en ringe trøst for os, der rammes af galehusmedlemmernes had og dumhed.« Viggo Julius von Holstein Rathlou fortsatte sin forfattervirksomhed om skjaldedigtning til sin død i 1965.⁵

Ligaen D.D.D., der i 1935 skiftede navn til *Slesvig-Ligaen (D.D.D.)*, fortsatte sin virksomhed uafbrudt igennem hele besættelsestiden. Forskrækkelsen i 1937/38 fik også Ligaen til at udtrykke sig mere forsigtigt i grænseoplysning-målet. Det var uden tvivl årsagen til, at foreningen og medlemsbladet *Thyras Vold* ikke blev forbudt under besættelsen. Den nye, og for Ligaen atypiske holden-tand-for-tunge-strategi betød også, at Ligaen efterhånden uimodsagt kunne fremhæve det nære samarbejde med Grænseforeningen og dens medarbejdere i Sydslesvig. Således udnævnte Ligaen under krigen vandre lærer Jørgen Jørgensen til Ligaens »tillidsmand« i Sydslesvig, og i slutningen af marts 1942 fik Jørgen Jørgensen tildelt foreningens fortjenstmedalje i guld. Den danske konsul i Flensborg, Dons Møller, indberettede herom til København, idet han citerede fra slesvig-holstenske blade om sagen. Konsulente mente ikke, at Jørgensen var glad for denne tvivlsomme æresbevisning, fordi den kompromitterede hans forhold til de tyske myndigheder. Således havde Ligaen i en pressemeddelelse fremhævet, at »oprettelsen af den danske skole i Tønning hovedsagelig hviler på hr. Jørgensens arbejde«, berettede konsulen, og fortsatte: »Pressemeddelelser, hvori hr. Jørgensens navn bringes i forbindelse med Ligaen D.D.D. og den danske skole i Tønning, vil næppe bidrage til at styrke hr. Jørgensens stilling«. ⁶ Konsulens bekymringer blev tilsyneladende ikke delt, hverken af Ligaen, Jørgen Jørgensen eller senere modtagere af medaljen. Således gjorde Jørgensen sig tilsyneladende ingen anstrengelser for at undgå tildelingen, og i januar 1945 kunne også Duborg-Skolens rektor, Bernhard Hansen, glæde sig over at få tildelt en medalje.⁷

Umiddelbart efter den tyske kapitulation i maj 1945 tonede Slesvig-Ligaen igen rent flag. En uge efter kapitulationen, altså længe før det sindelagsmæssige jordskred i Sydslesvig kunne anes, gav Ligaens formand, Hector Boeck, sin begrundelse for, hvorfor Danmark skulle kræve Sydslesvig hjem. Det var en misforståelse at tro, at den sydslesvigske befolkning var tyskere: »Hvem er 'tyskere' i Sydslesvig? Ikke sydslesvigerne! Men *indvandrede* tyskere. Alle i Sydslesvig af blod og jord hjemmehørende er *slesvigere*, selv om de er af frisisk eller holstensk afstamning fra ældgammel tid. – Med dem begynder vor ældste historie.«

Her var i øvrigt tale om en særdeles fri fortolkning af afstammingsideologien, som netop gik ud på at påvise et blodsskel imellem Slesvig og Holsten. Muligvis skyldtes denne opsigtsvækkende nyfortolkning, at Boeck forudså visse vanskeligheder, nu hvor afstammingskriteriet skulle bruges som løftestang for grænserevision. Havde man råd til at afvise holstenere og andre tyskere i kapløbet om at opnå dansk flertal i Sydslesvig? En anden forklaring kunne være, at Hector Boeck *selv* var af en gammel flandersk slægt.⁸ Hvis dette var årsagen til den frie fortolkning af afstammingsprincippet, var der tale om et nærmest komisk krumspring. Hector Boeck fortsatte: »Og slesvigerne er *danske*, langt størsteparten af *jysk blod*. Alle *slesvigere* er vore brødre fra langt før Valdemar den Stores tid. De vil i dag *alle* hjem! Og de skal ikke blive glemte! *Nu er dagen der!* Hvad det anmassende og nu så totalt nedslåede Tyskland i 1864 med vold ranede fra os, må nu med retfærdighedens krav gives tilbage helt! Ikke beskåret, men helt ned til Danmarks ældgamle grænselinje: *Ejderen*.«⁹

Slesvig-Ligaen oplevede i de følgende år en medlemsfremgang fra omkring 3200 medlemmer ved befrielsen til 4600 i 1948.¹⁰ Foreningen eksisterer den dag i dag og udgiver stadig *Thyras Vold* fire gange årligt. I dag er Ligaen først og fremmest en kulturel støtteforening. Men indtil for få år siden var det foreningens udtrykkelige formål at få grænsen flyttet. I 1998 nedsatte Ligaens styrelse et udvalg, som skulle udarbejde forslag til nye vedtægter. I foreningens gældende vedtægter hed det om foreningens formål: »Slesvig-Ligaen, der i sit arbejde styres af genforeningshåbet, har som formål at støtte danskheden i Sydslesvig.« Ifølge udvalgets forslag til vedtægtsændringer skulle genforeningshåbet pakkes ind i en historisk kontekst i paragraffen om navn og hjemsted: »Foreningens navn er 'Slesvig-Ligaen'. Slesvig-Ligaen er stiftet med genforeningshåbet som grundlag. Stiftelsesdatoen er den 26. januar 1920.«¹¹ Først i det endelige forslag til vedtægter, som blev vedtaget i juli 1999, var genforeningshåbet fjernet af foreningens vedtægter, omend det endnu figurerede som overskrift *før* paragrafferne: »Slesvig-Ligaen er stiftet den 26. januar 1920 med genforeningshåbet som

grundlag.« På den måde kunne det enkelte medlem selv vurdere, om genforeningshåbet var en del af foreningens vedtægter eller ej.¹²

Jørgen Jørgensen fortsatte sin gerning i det sydlige Sydslesvig efter kapitulationen. Også han tonede med det samme rent flag: Nu skulle Sydslesvig hjem. I et brev til kommunegartner P.C. Larsen Grøn fra den 24. maj 1945 gjorde han klart, at det nu først og fremmest kom an på Danmark. »Vi trænger til at mærke, at vi har hele det danske folk bag os i vor sidste del af frihedskampen for *hele* Sydslesvig.« Jørgen Jørgensens nationale genrejsningstankegang fra KU-tiden var endnu helt intakt. Skylden for Tysklands besættelse af Danmark tilskrev han det forhold, at Danmark ikke havde haft forsvaret i orden, men »nu kommer det og må komme i orden! Men nu er tiden inde og dagen nær, da alle vi i Sydslesvig helt ned til vor gamle historiske grænse ved Ejderen vil hjem til Danmark. Sker det ikke nu, så sker det aldrig, og Danmark har til alle tider mistet sin historiske ret til hele Sønderjylland. Sig det overalt, hvor De færdes og således, at alle der ikke vil være med til dette, må være at betragte som forrædere mod vor gamle historiske ret«.¹³

Denne historiske ret gik til Ejderen. Det var det, Jørgen Jørgensen havde arbejdet på at bevise igennem alle mellemkrigsårene. Og derfor var han på pletten, når nationale agitatorer i baglandet i Danmark af vanvare – og måske af gammel vane – kom til at kræve Danmark til *Dannevirke*. Under en tale til en jubilæumsfest i Flensborg i november 1946 kom overbibliotekar Torben Glahn til at sige, at der i området mellem 1920-grænsen og Dannevirke foregik en nationalitetskamp i stil med den, der havde fundet sted i Nordslesvig i 1800-tallets begyndelse. Denne sammenligning havde siden 1920 været fast bestanddel i Ligaens – og i virkeligheden også i Jørgen Jørgensens – agitatoriske rustkammer. Men nu kunne den ikke bruges længere, slog Jørgen Jørgensen fast: »Dette passer ikke! Der føres overhovedet slet ingen nationalitetskamp, men hele Sydslesvigs befolkning, helt ned til vor gamle Ejdergrænse er ved at finde sig selv! Det er, hvad der sker, og intet mindre. Hvis De og andre med Dem vil sætte en nationalitetsgrænse ved Dannevirke, så vil befolkningen noget helt andet!«¹⁴

Jørgen Jørgensens arbejdsopgaver ændrede sig efter 1945, men han forblev aktiv i Sydslesvigarbejdet til sin død som 75-årig i 1970. Hans opdyrkende arbejde i det allersydligste Sydslesvig var begyndt i 1926 som et yderst kontroversielt foretagende. Det var blandt andet kommet til udtryk under affæren med højskolefolkene. Her var der netop blevet slået hårdt ned på tanken om at gå offensivt til værks i det sydlige Sydslesvig. Havde Aabenraa-folk og den danske regering kendt til Jørgen Jørgensens arbejde



Jørgen Jørgensen blev i 1926 sendt til Slesvig by for at undgå en sprængning af Grænseforeningen. Hans arbejde sigtede på at afstikke hele det historiske Sydslesvig som mindretallets arbejdsmark. Uden tvivl ville meget i Sydslesvigs historie og sydslesvigernes selvforståelse efter 1945 have set anderledes ud, hvis ikke det havde været for Jørgen Jørgensens indsats i mellemkrigstiden. Det arbejde, som i midten af 1920'erne havde været dybt kontroversielt, blev i 1948 belønnet med Dannebrogordenen. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

i enkeltheder, ville de uden tvivl have forsøgt at sætte en stopper for det – i hvertfald i de første år. I løbet af mellemkrigstiden ændredes den officielle vurdering af Jørgen Jørgensens indsats, og efter maj 1945 var skiftet fuldbyrdet. I 1948 blev Jørgen Jørgensen udnævnt til ridder af Dannebrog, og i 1970, få dage før hans død, blev han udmærket med Frederik IX's fortjenstmedalje i sølv.¹⁵

En anden af dem, der blev »rehabiliteret« efter maj 1945 – omend på en noget anden måde –, var handelsmanden Emil Thamm. I midten af 1920'erne havde han været blandt ordførerne, da foreningen Dannevirke

brød ud af Den slesvigske Forening for Gottorp Amt. Som nævnt forsøgte Thamm så sent som i oktober 1928 at danne en ny mindretalsfraktion, der – sådan blev det udlagt – i modsætning til Gottorpdelingen skulle bestå af erhvervsaktive folk med virkelig interesse for det danske arbejde. Bag Thamm og Dannevirkeforeningens udbrud gemte der sig en anklage om *Speck*-danskhed mod Gottorpdelingen. Denne anklage slap hverken foreningen Dannevirke eller Emil Thamm ustraffet fra. Thamm's »med-udbryder« Laust Christensen blev sendt til Canada, og Thamm selv blev af Grænseforeningen og af mindretallet i Slesvig by og Flensborg udråbt til at være en intrigerende kværuleant uden andet på hjerte end ballade og splid. Ikke overraskende mistede Thamm og familien efterhånden helt forbindelsen til det danske arbejde. Efter den nazistiske magtovertagelse i 1933 dukkede Thamm igen op i historien. Her begyndte et sandt mareridt for familien, der nu havde bosat sig i Husum. Da den danske skole i Tønning åbnede i 1935, var Thamm's børn blandt eleverne. I august 1936 blev han arresteret og sigtet for at tilhøre Jehovas Vidner. Det kostede ham et års fængsel. I januar 1938 blev han igen fængslet. Godsejer Daniel Petersen, Vesterholt, og en nyansat dansk vandrelærer i Ejdersted overtog formynderstillingen for Emil Thamm's otte børn, da også moderen blev arresteret – ligeledes anklaget for at være tilhænger af Jehovas Vidner. Emil Thamm blev frigivet uden dom i august 1938.¹⁶ Kort efter blev han arresteret for tredje gang og sendt til åndssvageanstalten i Neuenfelde ved Hamborg, hvorfra han blev overført til en koncentrationslejr. Først i de allersidste dage før kapitulationen i 1945 slap han fri, hvorefter han vendte hjem til Husum. Her grundlagde han umiddelbart efter kapitulationen Den slesvigske Forening for Husum by og Landkreds, der inden hans død i begyndelsen af 1946 nåede et medlemstal på 2000 medlemmer. I følge en nekrolog i *Thyras Vold* endte Emil Thamm's levnedsløb som følger: »I begyndelsen af februar i år var Emil Thamm kommet til København for at forhandle om lokaleforholdene for den danske skole i Husum. Han søgte assistance hos formanden for Slesvig-Ligaen. Middel af vækst, tynd, med ildfulde levende øjne, talte han begejstret om sin sag, sikker på Sydslesvigs tilbagevenden til Danmark. Tydeligt var han mærket af sine fængselsophold. Tilsyneladende glad vendte han tilbage, dog klagende over en mave-sygdom. For denne blev han i begyndelsen af maj indlagt på statshospitalet i Sønderborg. Han bad om at få numre af *Thyras Vold* sendt hertil. Her endte han sin heltmodigt gennemførte nationale løbebane for sydslesvigerne med sine frisere for Danmark.«¹⁷

Jutta Skrumtsager Madsen kom ikke ind i varmen igen efter 1945. Fra 1923 til 1940 havde hun nærmest egenhændigt og med store personlige

omkostninger kæmpet en hård kamp for at holde Slesvighus fri af Gottorpdelingen og dermed også fri af Grænseforeningen. Efter flere særdeles bitre opgør, der både udspillede sig i Grænseforeningen og i Slesvig by, blev hendes udfoldelsesmuligheder i slutningen af 1920'erne indskrænket kraftigt. Til det sidste klamrede hun sig til ejendommen Slesvighus – antagelig i håb om, at der i fremtiden igen ville blive brug for hendes højskoleinspirerede og nordslesvigske danskhedsideal. Efter den 9. april 1940 opgav hun og afhændede bygningen kvit og frit til Grænseforeningen. Foreningen Slesvighus blev ved den lejlighed lagt ind under Grænseforeningen på linje med de øvrige enkeltafdelinger. I maj 1942 sendte kassereren for foreningen, Andreas Ruus, kontingentrykkere ud. Fra en af restanterne, rektor for Høng Mellem- og Realskole, Anders Dolleris, modtog kassereren et stærkt kritisk svar, der indkredsede problemerne omkring Slesvighus temmelig nøjagtigt. Jutta Skrumsager Madsen havde stillet så høje krav til medlemmernes kulturelle dannelsesniveau og sproglige færdigheder, at der kun var meget få i Slesvig by og omegn, der var i stand til at leve op til dem. Slesvighus havde ikke passeret til den sydslesvigske virkelighed: »Jeg har forstået, at fru Skrumsagers arbejde med Slesvighus, hvor ideelt præget det i øvrigt var, og hvor megen personlig indsats der muligvis – eller rimeligvis – ydedes, alligevel i nogen grad svævede i luften og ikke [...] havde forbindelse med virkeligheden i det omfang, som det tilsigtede, vel nærmest fordi der ikke var den virkelighed at knytte det til, som forudsattes...«¹⁸

Det er skæbnens ironi, at Jutta Skrumsager Madsen ikke fik lov til at drive arbejdet videre efter maj 1945. Netop i tiden herefter steg søgningen til det dansk-kulturelle arbejde markant. At tilhøre mindretallet blev nu i stigende grad opfattet som en personlig dannelses- og uddannelsesproces, der krævede helhjertet indlevelse i dansk sprog og kultur.¹⁹ I det billede ville Jutta Skrumsager Madsens høje kulturelle og sproglige ambitionsniveau have passeret langt bedre, end i mellemkrigstiden. Hvis Jutta Skrumsager Madsen altså havde holdt ud blot fem år mere, ville hun uden tvivl have opnået et langt mere positivt eftermæle, end tilfældet blev. Hvor skidt det stod til hermed, viste sig i 1948, da Slesvighus fejrede 25-års jubilæum. Her blev hun ikke inviteret til festlighederne, hvilket hun klagede over i et brev til sin mangeårige ven, journalist J.N. Jensen ved *Flensborg Avis*: »Jeg havde håbet, at jeg var blevet indbudt til Slesvighus 25-års jubilæum og ville så have været derned og også have set til Dem. Men det blev ikke sådan. Grænseforeningen må helt have glemt, at det var mig, der ordnede sagen i de mange år.«²⁰

I mellemkrigstiden havde Jutta Skrumsager Madsen hørt til Grænseforeningens kritiske fløj, der havde set kritisk på Gottorpdelingens afstam-

ningsbaserede agitation og på de medlemmer, der blev hvervet med den. Dette kritiske syn på forholdene i det sydlige Sydslesvig havde bragt Jutta Skrumsager Madsen på kollisionskurs med Dannevirkemændene, der så Gottorpafdelingen som et politisk aktiv, der skulle holde liv i drømmen om Sydslesvigs hjemvenden til Danmark. Jutta Skrumsager Madsen gled ud af Grænseforeningens hovedstyrelse i midten af 1930'erne. Andre kritikere blev siddende i Grænseforeningens hovedstyrelse, enten fordi de afholdt sig fra at modarbejde Dannevirkemændene, eller fordi de overvandt deres kritiske syn på bevægelsen i det sydlige Sydslesvig.

En af dem var hovedstyrelsesmedlemmet grosserer Peter Michaelsen. Han havde i udgangspunktet været særdeles kritisk indstillet over for bevægelsen i det sydlige Sydslesvig. Både under forberedelserne til privatskolen i Slesvig by og privatskolen i Tønning, havde han som medlem først af Skole- og Bogudvalget for Sydslesvig og siden af Grænseforeningens forretningsudvalg været en irriterende hæmsko for Dannevirkemændene. I spørgsmålet om en skole i Tønning havde han stædigt fastholdt, at Grænseforeningen skulle give Tønningforeningen en prøvetid i lejede skolelokaler, inden man vovede at bygge nyt. For Dannevirkemænd var tanken om en prøvetid en vederstyggelighed, fordi den i bund og grund var udtryk for tvivl om ægtheden i sydslesvigernes orientering mod Danmark. Det, som fik grosserer Michaelsen til at skifte mening, var de tyske myndigheders razzia mod Tønningforeningen den 31. august 1934. Nu skulle skolen bygges for enhver pris som en slags »tak for sidst« til tyskerne. På den baggrund er Peter Michaelsens eftermæle efter maj 1945 bemærkelsesværdigt. I det store populære standardværk om Sydslesvigs historie efter 1945 *Sydslesvig i dag* fra 1956 får Peter Michaelsen ligefrem æren for at have presset skolen igennem: »Æren for Uffeskolens oprettelse tilkommer i særlig grad afdøde grosserer Peter Michaelsen og forhenværende kommunegartner Larsen Grøn, Holbæk, som med utrættelig iver i første halvdel af trediverne arbejdede for oprettelse af en dansk skole i Ejderstedområdet.«

Denne meget frie fortolkning af grosserer Peter Michaelsens syn på arbejdet i det sydlige Sydslesvig i 1930'erne skyldes utvivlsomt hensynet til hans eftermæle. Michaelsens forvandling fra kritiker til Ejdermand blev nemlig af varig karakter. I juni 1943 blev han valgt til næstformand i Grænseforeningen, og i denne egenskab deltog han i 1948 ved indvielsen af den nye danske skole i Garding midt på Ejdersted og i 1951 ved grundstensnedlæggelsen til den store nybygning i Tønning med plads til over 200 elever. Ved sådanne lejligheder blev det naturligvis ikke nævnt, at Michaelsen i 1930'erne faktisk havde været skeptisk over for skolerne i Slesvig og Tønning, og at beslutningen om dem faktisk blev ført igennem



Grosserer Peter Michaelsen ændrede i løbet af mellemligstiden syn på Grænseforeningens arbejde i det sydlige Sydslesvig. Frem til 1934 var han i udpræget grad kritisk indstillet, hvilket blandt andet kom til udtryk ved hans modstand mod skolebyggeriet i Tønning. Efter 1934 svingede han over på Ejderfolkernes side – og blev der. I 1943 avancerede han til næstformand i Grænseforeningen. I denne egenskab deltog han blandt andet i grundstensnedlæggelsen ved skolen i Garding i Ejdersted i 1952. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

på trods af modstanden fra folk som grosserer Peter Michaelsen.²¹ Så stærk blev Peter Michaelsens tro på det opdyrkende arbejde i det allersydligste Sydslesvig, at han i slutningen af 1949 foreslog Grænseforeningens formand Holger Andersen, at man skulle forsøge at overtale regering og rigsdag til at påtage sig betalingen af hele det kulturelle arbejde i de forhenværende afstemningzoner II og III. Grænseforeningen kunne så bruge alle

sine midler på det nationale landvindingsarbejde mellem Dannevirke og Ejder.²²

Historien om skolen i Tønning fik også en fortsættelse, der er værd at hæfte sig ved her. Efter indvielsen i efteråret 1935 fik skolen navnet Uffe-Skolen efter sagnet om Uffe hin Spage, den dørske kongesøn, der i en blodig duel om Danmarks fremtid vågnede op til dåd og nedkæmpede to saksere på en ø i Ejderen. Skolens navn svarede altså til idealforestillingen – dels om tønningernes resolute optræden over for de tyske myndigheder under razziaen, dels om tønningernes nationale genfødsel til den store dyst for Danmarks fremtid. Disse forventninger kunne tønningerne forklarligt nok slet ikke leve op til. Dels var forventningerne i sig selv for høje, dels var tønningerne socialt set for dårligt stillede til at modstå presset fra det ensrettede tyske samfund, hvor medlemskab af de nazistiske organisationer efterhånden blev en betingelse for tildelingen af arbejde eller social understøttelse.²³ Under dette pres bukkede også bevægelsen i Tønning næsten under. I 1935 var der anmeldt 32 børn ved skolen, i 1939 var tallet nede på 16. Ved kapitulationen var der kun 8 tilbage, og heraf var de tre børn af læreren.²⁴ I Grænseforeningen så man med bekymring på udviklingen. Man forsøgte at modvirke den, blandt andet ved at ansætte en ny vandrelærer ved navn Skat Lindhardt, der skulle berejse hele Ejdersted og på den måde sørge for en bredere rekruttering til skolen i Tønning. Skat Lindhardts løn blev betalt af Sønderjysk Forening for København. Samtidig blev der overført en børnehavelærerinde fra Slesvig by til Tønning. I begyndelsen af 1938 var man altså oppe på tre faste medarbejdere i Tønning.²⁵

Resultaterne af denne styrkelse af indsatsen udeblev imidlertid. Bevægelsen i Tønning raslede fortsat fra hinanden, og ifølge skolekonsulent Christensen Maarssø var en del af skylden lærernes. Det var i hvert fald den forklaring, han gav sin betroede medarbejder, P.C. Larsen Grøn. Men problemerne skyldtes også, at tønningerne havde skuffet. De havde ikke kunnet holde interne rivaliseringer og klikedannelser i ave, hvilket var kulmineret i et krav fra tønningerne til Grænseforeningen om, at læreren, Asger Kilde Jensen, blev fjernet fra skolen. Sådanne henvendelser fra »vrøvlhovederne« i Tønning var som gift for den goodwill i hovedstyrelsen, som var nødvendig for det fremtidige arbejde, mente Christensen Maarssø: »Du og jeg har været deres [tønningernes, forf.] stærkeste talsmænd, men nu ødelægger de selv min forsvarskraft over for forretningsudvalget. Det er dumt af dem«, klagede skolekonsulenten til Larsen Grøn. Løsningen var at lægge pres på tønningerne, foreslog han – og redskabet skulle være Larsen Grøns gaveuddelinger. Billedet fra Jørgen Jørgensens

arbejde med tønningerne i begyndelsen af 1930'erne fortsatte altså: »Jeg tænkte på, men nåede det ikke, at skrive til dig, før du rejste derned, at du kunne have talt et kraftigt ord til dem i anledning af dine gaver. Jeg måtte i sommer, da de fór stærkest frem, true dem med, at deres splittelse og spektakel ville komme til at skade dem m.h.t. gaver til Tønning. [...] Og lige så givet er det, at da skolen og børnehaven har haft betydelig tilbagegang, så vil det nu, efter at de har ødelagt deres gode omdømme med løs sladder og splittelse, ikke være muligt at skaffe forbedringer ved skolen i de første år, skønt dette tiltrænges, [...] Jeg tror, du kunne gøre en af dine gode gerninger ved alvorligt og truende at advare Nielsen og bestyrelsen ved at påpege disse ting.[...] Jeg skriver altså dette til dig, for at påkalde din hjælp til, at der *snarest* kan ske en forandring i Tønning, da alle de her nævnte forhold også skader *os to*, som har været forrest i kampen for Tønning, men naturligvis særlig for Tønnings egen skyld.«²⁶

Efterhånden blev nedgangen og intrigerne i Tønning for meget for Asger Kilde Jensen og børnehavelærerinden. I foråret rejste de til hjem til Danmark og overlod de 16 elever til den ny lærer, Anders Kølvrå. Hjemkommet til København berettede Kilde Jensen desillusioneret til Larsen Grøn om sin sidste tid i Tønning. Også læreren var af den mening, at det var tønningerne selv, der havde den største part i ansvaret for, at det gik som det gik i Tønning: »Det var ikke nogen behagelig tid, de sidste måneder. Hvorfor skal sådan noget absolut være nødvendigt i netop i det arbejde. Kan man da ikke indrette sig efter hinanden i stedet for at splitte arbejdet, for det kan ikke bære det. Tyskerne har ikke mest skyld i forholdene i Tønning, hvordan de så ellers har opført sig; det er sørgeligt at måtte sige det.«²⁷

Asger Kilde Jensens pessimisme med hensyn til arbejdet i Tønning var kun forbigående. I hvert fald førte erfaringerne ikke til nogen dybere selvransagelse hos den unge Tønning-lærer. I en lang kronikserie i *Flensborg Avis* offentliggjorde Kilde Jensen i første halvdel af 1980'erne sine erindringer fra tiden i Tønning. Her var enhver tanke om, at tønningerne var vrangvillige og manglede motivation, fortrængt. Årsagerne til problemerne i Tønning var den uduelige vandre lærer og presset fra de tyske myndigheder, forklarede Asger Kilde Jensen. Hans erindringer, der var udformet som en personligt brev til datteren Jane, endte således: »En ting vil jeg lige nævne endnu. Du ved, vi har haft et lille billede – et gammelt træsnit – af den skønne fæstning Tønning [...] Da jeg pakkede ud i København, efter at jeg var rejst fra Tønning, var glasset på billedet gået i stykker – en fin stjerne strålede ud til alle sider. Da lovede jeg mig selv, at der ikke skulle nyt glas på det billede, før Sydslesvig igen var dansk. Der er ikke kommet

glas på det endnu.« Erindringerne sluttede med sidste vers af Paludan-Müllers digt fra 1864 »Brat af slaget lammet« med den effektfulde udgang: »Slesvigs land genvundet – det er kampens mål«. ²⁸

Umiddelbart efter krigsafslutningen blev Uffe-Skolen på det nærmeste oversvømmet af nyindmeldelser. I 1946 var der indtegnet 350 elever, og to år senere blev højdepunktet nået med hele 484 elever. Indtil en ny skolebygning kunne opføres måtte eleverne som så mange andre steder i Sydslesvig undervises i barakker af træ. Umiddelbart efter det sydslesvigske røre styrtdykkede elevtallet nærmest så kraftigt som det var steget. Fra 1955 stabiliserede tallet sig i en årrække omkring 150. I dag har Uffe-Skolen omkring 30 elever, hvilket svarer til det elevtal, som Asger Kilde Jensen begyndte med i 1935. ²⁹

En anden af dem, der bevarede troen på sagen igennem hele mellemkrigstiden, var P.C. Larsen Grøn. Helt frem til kapitulationen fortsatte han sit arbejde for Sydslesvig under de vilkår, krigen og besættelsen bød. Umiddelbart efter kapitulationen stødte han kraftigt i det grænserevisionistiske horn. Sydslesvig skulle hjem, mens tid var, skrev han i begyndelsen af juli 1945 i en artikel i *Holbæk Amts Venstreblad*: »Der hviler en tung skyld på Mor Danmark for dette og naturligvis særlig på dem, der fik held til at gennemføre denne frygtelige aktion [1920-grænsen, forf.], og derfor er det i dobbelt mål nu vor pligt at råde bod herpå, nu da muligheden er der, alt andet ville være en forbrydelse.« ³⁰

I tiden efter 1945 blev Larsen Grøn en særdeles flittig debattør i Sydslesvigsagen. Som oftest byggede hans artikler på egne oplevelser i afstemningskampen 1919-1920 eller siden hen. Disse anekdoter blev gentaget igen og igen, og hver gang undergik de en forenkling, der ikke sjældent gik ud over troværdigheden. ³¹ Fem år efter kapitulationen var Larsen Grøns Sydslesvig-hjem-retorik kogt så meget ind, at den virkede nærmest komisk. I en artikel fra 1950 hed det: »Allerede ved mit første besøg i Sydslesvig på en 14-dages cykeltur i 1919, gjorde jeg den opdagelse, at sydslesvigerne slet ikke var tyske, selv om de talte tysk og mange af dem troede, at de var det, og navnlig i byerne Slesvig, Frederiksstad og Tønning fik jeg stærke beviser herpå, også i Egernførde og Rendsborg mærkede jeg noget af dette.«

Larsen Grøns tro var urokkelig. Men hans analyse af den udvikling, der var foregået i det danske arbejde for og i det sydlige Sydslesvig var for såvidt rigtig nok. Som en af de få turde Larsen Grøn efter 1945 pege på, at der siden 1920 var foregået et omfattende målrettet landvindingsarbejde i det sydlige Sydslesvig. At Larsen Grøn selv havde en væsentlig del af æren for denne udvikling, var trods alt underforstået. I artiklen fra 1950

gik han i rette med en af ordførerne for det danske mindretal i Flensborg: »Når Hr. Mommsen siger, at Ejderpolitikken sattes ind i 1945 er dette altså helt forkert. Den tog sin begyndelse, da de to nævnte Ejderbyer begyndte at samle sig kort efter første krig. Den er vokset hele tiden, selvom det, navnlig i Hitlertiden, skete i det skjulte. Det kender vi, som hele tiden, også under krigen, var i kontakt med dem.«³²

Den 9. maj 1945 udtalte statsminister Vilhelm Buhl fra Folketingets talerstol de berømte ord om, at »Danmarks grænse ligger fast«. Grænseforeningen stod som ventet delt i spørgsmålet om, hvordan man skulle reagere på denne erklæring. Gik foreningen imod regeringen, ville det indre sammenhold forsvinde og med det en stor del af dens 142.000 medlemmer. På det første hovedstyrelsesmøde i juni 1945 blev der kæmpet bravt om foreningens stilling udadtil. Flertallet af foreningen var stemt for en aktivistisk kurs og plæderede for, at Sydslesvig straks blev løsrevet fra Tyskland. En væsentlig årsag til at Grænseforeningen på trods af sit aktivistiske flertal i 1945 alligevel *ikke* krævede Sydslesvig frit, var indstillingen hos foreningens nye formand Holger Andersen. I 1918-1920 havde han stået med begge ben solidt plantet i Dannevirkelejren, men i løbet af mellemkrigstiden undergik Holger Andersen tilsyneladende en politisk forvandling, der fik betydning for den kurs, han efter 1945 styrede Grænseforeningen efter. Et vigtigt vidnesbyrd om Holger Andersens udvikling finder vi i et brev fra sommeren 1931 til Ionas Collin. Her fraskrev Holger Andersen sig én gang for alle muligheden for Sydslesvigs forening med Danmark. Årsagen til Holger Andersens resignation var ikke forholdene i Sydslesvig, men derimod forholdene i Danmark. Den nationale genrejsning, som var Dannevirkemændenes forudsætning for Sydslesvigs indlemmelse, var slået uhjælpeligt fejl: »Den '3. slesvigske krig' er tabt under håbløse vilkår«, mente Holger Andersen. Spørgsmålet om, hvorvidt der kunne blive tale om et nyt opgør, besvarede Holger Andersen også negativt; Danmark var ganske enkelt ikke opgaven voksen: »I over 25 år har jeg fulgt dansk politik – som er en fortsat nedgangslinje uden gnist af håb om bedring. [...] Med ti års mellemrum tegner sig for mig en fortsat nedgangslinje: 30. september 1909: Vedtagelsen af en højst tvivlsom forsvarsordning. 12. maj 1919: Det sørgelige Rigsdagsmøde, der bevirkede bortfaldet af afstemningen i 3. zone. 24. april 1929: Et mægtigt flertal af de danske folk stemmer ved folketingsvalget imod forsvar og for afrustning – thi dette er sandheden om valget i 1929. Hvilken begivenhed skal man vente sig i 1939? *J'ai abandonné tout espoir de resurrection et de renaissance. Il n'y a rien à faire.*³³ Vi kan dyrke kunst, videnskab, erhverv. Vi kan leve et roligt, borgerligt liv. Vi kan få en politisk og statslig husmandstilværelse. *C'est tout.* Men som selvstæn-



P.C. Larsen Grøn bevarede livet igennem en klippesfast tro på ideologien om, at den nationale identitet udsprang af blodet og jorden. Da den danske bevægelse i Sydslesvig eksploderede i 1945/46 karakteriserede Larsen Grøn det som en naturlig udvikling, som han havde forudsagt siden 1919. Det blev hans mantra i avisartikler, i taler og i foredrag. Her ses han ved indvielsen af det danske forsamlingshus i Holtenau i utkanten af Kiel i 1957. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

dig, suveræn stat med skarpe nationale mål? Skyggetilværelsen er begyndt.»³⁴

Med dette pessimistiske syn på mulighederne for en national genrejsning i Danmark, kan det ikke undre, at Holger Andersen i maj 1945 modsatte sig, at den forening, han var formand for, indlod sig på åben grænsepolitik.

Muligvis ville det være gået anderledes, hvis rektor H.P. Hansen havde overlevet befrielsen. Allerede mens han lå på dødslejet i midten af december 1942 korresponderede den konstituerede formand, Valdemar Harsløf, med grosserer P. Michaelsen om mulige efterfølgere. I et brev opstillede Harsløf forskellige formandsemner og forsynede dem med sit umiddelbare votum. Et par kandidater, som ifølge Harsløf måske nok var kvalificerede, faldt bort, fordi de ikke var kendte nok. Det gjaldt f.eks. rektor Chr. Nielsen og overretssagfører Knud Dahl. Af kvalificerede og kendte kandidater overvejede Harsløf følgende: Folketingets formand, socialdemokraten Hans Rasmussen var en »pæn anelig mand«, men var for gammel. Dertil kom – og det var måske det udslagsgivende – at Hans Rasmussens stilling kunne blive en hindring. Landstingsmand J.S.Vanggaard, der havde været med hele vejen fra 1918, var en mulig kandidat, men ifølge dr. Harsløf var han »ikke helt pålidelig i dansk-tysk« henseende, hvormed Harsløf formentlig ville antyde, at Vanggaard ikke var tilstrækkelig afvisende over nazistisk tankegods. En anden kandidat var Frederiksbergs borgmester Vilhelm Fischer. Ifølge Harsløf var Fischer »en i mange måder brugbar mand«, men Fischer havde »alt for travlt« med sit arbejde til at kunne påtage sig formandshvervet, vurderede Harsløf. Det var et paradoksalt fravalg, for efter befrielsen blev Vilhelm Fischer formand for Sydslesvigsk Udvalg af 5. maj 1945, der skulle indsamle underskrifter på kravet om Sydslesvigs frigørelse af Tyskland.

Valdemar Harsløf var skeptisk overfor Holger Andersen. Ganske vist var han på mange måder en »brugbar« kandidat: Han var sønderjyde, tilstrækkelig kendt, interesseret i sagen og »retvendt«. Men Harsløf syntes, at Holger Andersen var »overmåde vidtløftig«, hvilket blandt andet kom til udtryk ved, at »de mindste spørgsmål« kunne udvikle sig til store problemer. Derudover – og det var vel nok det udslagsgivende – havde Holger Andersen, som i perioden fra 1929-1934 havde haft hverv som præsident for den græsk-tyrskiske udvekslingskommission, ved flere lejligheder udtalt sig offentligt om folkeomflytninger. De erfaringer, som Holger Andersen havde gjort med dette arbejde, »huer mig heller ikke helt«, skrev Harsløf. Ganske vist havde Holger Andersen endnu ikke overført folkeomflytningstanken på det dansk-tyske grænseland, men ikke desto mindre »ligger det dog i hans sind og hans interesse, og tilhørerne vil let gennem hans veltalenhed have fået en lille indsprøjtning i den retning – og det ville i sandhed være skæbnesvangert, om Grænseforeningen indtog et sådant standpunkt efter fredsslutningen.«

I stedet pegede Valdemar Harsløf på hovedstyrelsesmedlemmet dommer Juhl, »som egentlig kun har én fejl, nemlig at han bor i Aalborg«. Dette

problem måtte på én eller anden måde overvindes, mente Harsløf. Hovedsagen var, at Holger Andersen *ikke* blev valgt: »Hvis jeg kom til hovedstyrelsesmødet, ville jeg af al magt modarbejde Holger Andersens valg.«³⁵

Som bekendt gik det ikke som Valdemar Harsløf ønskede sig. Selv døde Harsløf i 1943. Men der kan ikke være tvivl om, at Grænsforeningens stilling til Sydslesvigsagen efter 1945 ville have været en anden, hvis han og rektor H.P. Hansen havde overlevet kapitulationen, eller hvis Harsløf blot havde fået sin vilje med hensyn til formandskabet i 1942.

En udvikling modsat Holger Andersens foretog Vilhelm la Cour. Han bevarede sin tro på, at det danske folk kunne genrejses. I 1919/1920 var han gået forrest i Flensborgbevægelsen. Den kurs havde Dannevirke-mændene dengang og de følgende ti år betragtet som et groft forræderi. Ikke desto mindre var la Cours fornemmelse for Danmarks historiske ret til *hele* Sydslesvig forblevet intakt. Men til forskel fra hvad Dannevirke-mændene havde ment i 1918-1919, følte la Cour sig principielt bundet af sindelagsprincippet. I la Cours argumentation – som i Claus Eskildsens – var den historiske ret en ret, som det danske folk havde til at støtte og udvikle det danske islet i Sydslesvig mest muligt. Danmark havde en ideel pligt til at benytte de foreliggende muligheder til at udvirke den sindelagsmæssige nyorientering i Sydslesvig, der var nødvendig for at den danske opinion ville gå ind på tanken om Sydslesvigs indlemmelse i Danmark.

Under indtryk af krigsudbruddet i 1939 og den tyske besættelse af Danmark i 1940 blev Sydslesvig trængt mere og mere i baggrunden i la Cours agitation til fordel for en skarp kritik af den danske regerings eftergivende politik over for Tyskland. Et første vidnesbyrd herom indtraf i sommeren 1939, hvor la Cour i *Grænsevagten* protesterede over den nyligt underskrevne dansk-tyske ikke-angrebepagt. På hovedstyrelsesmødet i november blev la Cour irettesat med henvisning til, at han bragte Grænseforeningens position over for regeringen i fare.³⁶

Efter den 9. april 1940 gik Vilhelm la Cour kraftigt til angreb på den danske forhandlingspolitik over for besættelsesmagten, og i april 1941 tog han konsekvensen og trådte ud af hovedstyrelsen.³⁷ I 1944 flygtede la Cour til Sverige, og efter befrielsen stillede han sig i spidsen for Sydslesvigsk Udvalg af 5. maj 1945. Med sig på holdet havde la Cour blandt andre den rutinerede Dannevirke-mand fra Grænseforeningen, Knud Dahl, og den unge Dannevirke-mand Frants Thygesen, der ligeledes frem til 1945 havde været medlem af Grænseforeningens hovedstyrelse.

Bemærkelsesværdigt var det i øvrigt, at lærer P. Marcussen, formanden for Det Unge Grænseværn (fra 1940 omdøbt til Dansk-Nordisk Ungdomsforbund), var med i inderkredsen i Sydslesvigsk Udvalg.³⁸ Som vi har set



I løbet af 1930'erne udviklede Vilhelm la Cour sig til at være Grænseforeningens førende propagandist. Sigtekornet var først og fremmest rettet mod grænselandet, hvor la Cour dels bekæmpede de tyske grænserevisionister, dels ivrigt forsvarede Danmarks historiske ret til hele Sydslesvig. Efter 9. april 1940 skiftede la Cour skudretning. Nu blev agitationen vendt imod besættelsesmagten og den danske samarbejdspolitik. I 1944 flygtede han til Sverige, hvor han blandt andet fristede en tilværelse som historiograf for Den danske Brigade. Efter 1945 blev la Cour frontfigur i Sydslesvigsk Udvalg af 5. Maj, der krævede Sydslesvigs frigørelse fra Tyskland. Her ses han under et folkemøde i sommeren 1945. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

i tidligere kapitler, havde Peter Marcussen i løbet af 1930'erne stået i et åbent opgør med la Cour og Grænseforeningens øvrige Ejderfolk. Stridspunktet havde været spørgsmålet om, hvorvidt grænsen lå fast. Ejderfolkenes havde argumenteret med, at 1920-grænsen som sindelagsgrænse netop måtte være afhængig af sindelagsforholdene og derfor kunne blive omstødt af en ny situation i Sydslesvig. Til Ejderfolkenes store irritation lykkedes det Marcussen i 1930'erne at hverve i titusindvis af medlemmer på det grundlag, at grænsen *aldrig* skulle flyttes – hverken til Kongeåen eller til Ejderen. Principfastheden på dette punkt mistede Peter Marcussen tilsyne-

ladende i løbet af besættelsen – antagelig som følge af den forfølgelse, han blev udsat for. I august 1943 blev han arresteret første gang af besættelsesmagten og fængslet i to uger. Anden gang var i juni 1944. Her blev Peter Marcussen sendt til Frøslevlejren og derfra videre til koncentrationslejren Neuengamme, hvorfra han kom hjem i april 1945.³⁹

41. Diskussion

Denne afhandlings væsentligste opgave har været at bevise, at der igennem hele perioden mellem de to verdenskrige fandtes en grænsepolitisk opposition, der arbejdede målrettet på at støbe kuglerne til en ny afgørelse af det dansk-tyske grænsespørgsmål. I forhold til den eksisterende forskning i grænselandets historie er dette en ny erkendelse. I det samlede billede fremstår årene 1920-1940 som en periode, hvor tyskerne var alene om at arbejde offensivt i grænselandet, og hvor den danske side nærmest uafbrudt og uden større undtagelser befandt sig i defensiven. I de sidste 50 års historieskrivning om det danske mindretal i Sydslesvig og arbejdet i baglandet i Danmark, har essensen omtrent været som følger:

Grænsestriden fortsatte i Sydslesvig (og i Sydslesvigarbejdet) indtil omkring 1926. Det tiltagende tyske pres førte til en generel forsoning i Danmark mellem de parter, der havde stået over for hinanden i grænsekampen. Forsoningen foregik på Aabenraa-folkernes præmisser. Dannevirke-mændene indså omsider, at slaget var tabt. De blev moderate, stillede sig på sindelagsprincippet og gik ind et arbejde, der udelukkende sigtede på at sikre de dansksindede sydslesvigere kulturel frihed under Tyskland. Da grænsetyskerne efter 1933 krævede grænsen flyttet, optrådte også forhenværende Dannevirke-mænd som ubetingede forsvarere for 1920-grænsen. Og da aktivistiske kredse i maj 1945 gik i gang med at mobilisere den danske og sydslesvigske opinion for Sydslesvigs fremtid under Dannebrog, var der tale om en helt ny situation, helt nye ordførere og helt nye argumenter, der intet havde at gøre med det arbejde, der var gået forud.

Dette billede af harmoni og konsensus i det danske grænsearbejde i mellemkrigstiden har ført til en såre stedmoderlig behandling af en stribe vigtige aspekter. Det gælder ikke mindst med hensyn til 1930'erne. Historieskrivningen har haft en tendens til at se bort fra de kræfter i Danmark, for hvem fremrykningen til Dannevirke og Ejder – såvel i det konkrete mindretalsarbejde som i teoretisk henseende – var det øverste punkt på dagsordenen. Eftersom historikerne ikke har opereret med denne faktor i grænselandets historie, har de haft svært ved at forklare de konkrete vidnesbyrd, som disse kræfter efterlod i det sydlige Sydslesvig. I litteraturen fra de første efterkrigsår ses denne tendens tydeligst, men den kan genfindes i nyere fremstillinger.

En af de første videnskabeligt funderede fremstillinger af grænselandets historie i mellemkrigstiden er Troels Finks oversigtsfremstilling fra 1955, *Sønderjylland siden genforeningen i 1920*. Bogen blev senere indlejret i forfatterens bredere fremstilling på tysk fra 1958, *Geschichte des schleswigschen Grenzlandes*. Blandt de forhold, som springer stærkest i øjnene, er f.eks. den knappe omtale af den danske skole i Slesvig by i 1930/31. For det danske mindretal i Sydslesvig og for det danske Sydslesvigarbejde var det et skelsættende spring, fordi det sprængte zone II's rammer. Fra nu af blev Sydslesvig defineret som noget mere end blot Flensborg-området. I Finks fremstilling tildeles begivenheden fire linjer, og den selvfølgelig hvormed han beskriver begivenheden, er påfaldende: »Den nye skoleordning gjorde det muligt i 1930 at begynde en dansk skole i Slesvig by, – uden voldsomme protester [fra tysk side, forf.] lod det sig dog ikke gøre, men som helhed var der nu balance med hensyn til mindretalsordningen nord og syd for grænsen.«¹

Også Finks knappe omtale af skolen i Tønning er værd at hæfte sig ved: Her kommer forfatteren ikke uden om, at skolens fremkomst var *en overraskelse*. Hvorfor og hvordan siger han ikke noget om. Han nøjes med at gengive den grænsetyske reaktion: »Oprettelsen af en dansk skole i Tønning kom ret overraskende, og i grænsetyske kredse så man deri vidnesbyrd om, at forældre, der var modstandere af nazismen, søgte at unddrage deres børn den ensrettede naziskoles påvirkning.«²

Troels Finks vurdering af Claus Eskildsens *Dansk Grænselære* ligger i forlængelse af Aabenraaretningens tolkning i 1936, det vil sige *imod* bogens altovervejende tendens. Ifølge Fink var bogen et rent tankeeksperiment: »Eskildsen påviste, hvorledes den ældgamle nationalitetsgrænse mellem dansk og tysk også efter sprogskiftet fra dansk til plattysk havde gjort sig gældende i, hvad han kaldte 'den folkelige underbevidsthed', f.eks. i byggeskikke og spisevaner, i navngivning og dialektejendommeligheder. Eskildsen lagde ikke skjul på, at efter dansk opfattelse var det 'den folkelige overbevidsthed', d.v.s. hver enkelt kulturbewusstheit og nationale solidaritetsfølelse, der måtte være det afgørende for det nationale tilhørsforhold.«³

Troels Fink tolkede altså *Dansk Grænselære* imod dens tendens. Dermed udelukkede han også den mulighed, at læserne i samtiden tog dens budskab for pålydende og hørte klare ejderdanske klange. Nogen eksakt forklaring på Finks overbærende holdning over for Eskildsen vil næppe kunne gives. Formentlig hang den sammen med den omstændighed, at Fink i politisk og grænsepolitisk henseende nedstammede fra Aabenraaretningen. Også her havde man hyldet Eskildsens bog i 1936 – omend af taktiske årsager. Fink forholdt sig loyal mod denne tradition, og det var der så

meget desto mere grund til, som tiden omkring 1955 netop stod i forsoningens og afspændingens tegn. Hvis Fink skulle have underkastet Eskildsens bog en kritisk vurdering, ville han nødvendigvis have skullet tage et opgør med f.eks. *Hejmdal* og *Politiken*, som i sin tid havde sagt god for bogen.

Troels Fink var ikke alene om at fortsætte traditionen med at »bære over« med Claus Eskildsen. Også forfatteren Richard Andersen karakteriserede i sin bog *Danmark i 1930'erne Dansk Grænselære* som et rent forsvar for sindelagsprincippet: »Mod bogens slutning kommer Claus Eskildsen igen ind på sindelagsprincippet, som for ham vejer tungest. Det respekterer den enkeltes frie vilje og ser ingen vinding i at regne mennesker med til det nationale fællesskab, når de ikke selv ønsker det.«⁴

Historikeren og sydslesvigeren Lorenz Rerup havde et noget mere nuanceret syn på Eskildsens bog, selvom også han først og fremmest vurderede bogen som et tankeeksperiment. I sin bog *Fra grænsekamp til sameksistens* fra 1969 forklarer Rerup det danske befolkningsflertals skepsis over for sydslesvigernes orientering mod Danmark efter maj 1945. Den skyldtes blandt andet, mener Rerup, at danskerne »ofte måtte dømme om det, der foregik i Sydslesvig, på grundlag af de meddelelser, der var gennemvævet af aktivisternes nationalhistoriske argumenter og nationalromantiske forestillinger«. Her pegede Rerup i øvrigt på en mekanisme, som vi har set også gjorde sig gældende i mellemkrigstiden. Med hensyn til Eskildsen fortsætter Rerup: »[Disse nationalromantiske forestillinger] ser vi i fuldt flor, når der f.eks. fra et møde i Flensborg sendtes et telegram i anledning af Chr. X's 75-årsdag [den 26. september 1945, forf.], der begyndte således: 'I en tid, da det bryder og gærer i gammel dansk folkemuld og nyt liv spirer frem alle vegne...', eller når folk tog Claus Eskildsens i 1936 udgivne *Dansk Grænselære* bogstaveligt og for alvor argumenterede ud fra denne bog, der oprindeligt var skrevet i den drilagtige hensigt at vise, hvor Danmarks grænse burde gå, hvis man anvendte nazisternes Blut-und-Boden-teori på slesvigske forhold.«⁵

Også her var der altså tale om en overbærende vurdering af Eskildsens bog. Bogens konklusioner var ifølge Rerup først og fremmest *drillerier*, der hørte til i de specielle forhold i midten af 1930'erne. Dermed så Rerup helt bort fra, at Claus Eskildsen efter maj 1945 *selv* brugte bogen til mere end til at drille nazisterne med, idet han med bogen i hånden krævede Sydslesvig hjem.

Rerups overbærende holdning over for de aktivistiske kræfter i mellemkrigstiden findes også i hans fremstilling af hertugdømmernes historie fra 1982: *Slesvig og Holsten efter 1830*. Her forklarer Rerup, hvordan førende

nazister i Flensborg fra 1936 indledte et større »grænsebæltearbejde«, der skulle dæmme op for det, som de påstod var en ejderdansk offensiv: »Herefter skulle der på landet oprettes landsbyfællesskaber i nær tilknytning til partiet, i byerne findes et særligt tillidsmandsnet. Hele områdets skolevæsen skulle moderniseres. Nationalt truede familier skulle overvåges og støttes. Det var lokale tyske kredses gode ret at stable et nationalt forsvar på benene. At de åbenlyst skød spurve med kanoner, måtte blive de bevilgende myndigheders sag.«⁶

Rerups konklusion er altså, at grænsetyskerne overreagerede. En lignende synsvinkel anlægger historikeren Johann Runge i en oversigtsfremstilling fra 1993 – her tilsat en snært af sarkastisk hovedrysten over nazisternes smålighed: »Die Eiderdänische Offensive, die Bedrohung des Deutschen Reichs durch einige hundert Dänischgesinnte, führte 1936 zu einem verstärktem Einsatz der deutschen Grenzverbände und eine Koordinierung ihrer Arbeit gegen das Dänentum in ganz Südschleswig.«⁷ Lorenz Rerup og Johann Runge retter først og fremmest det kritiske blik mod modstanderens indsats – og undgår samtidig at foretage en vurdering af, hvad der kunne tænkes at have udløst den.

Året efter Lorenz Rerups bog om hertugdømmernes historie udkom Carsten R. Mogensens bog *Dansk i hagekorsets skygge*. Det var den første kildebaserede afhandling om det danske mindretals forhold under nazismen. Her kommer forfatteren naturligvis også ind på det sydlige arbejde og de nazistiske myndigheders syn på det. Mogensen betegner årene 1934-1937 som en fremgangstid for danskheden i Sydslesvig, og fremgangen afspejlede sig ifølge forfatteren i elevtallene i skolerne og børnehaverne, men også i de nye skoleinitiativer og -udbygninger i syd. Fremgangen undgik ikke myndighedernes opmærksomhed, forklarer Mogensen. De udlagde den som en »ejderdansk offensiv« – måske ikke helt uden grund, indrømmer han, idet han blandt andet fremdrager skoleleder Svend Johannsens gentagne gange fremførte maskerede krav om grænserevision: »De tyske blade opfattede Uffe-Skolen som en grænsepolitisk krigserklæring, hvilket var forståeligt, eftersom selv en mand som lederen af Ansgar-Skolen i Slesvig, Svend Johannsen, åbent ved flere lejligheder havde tilkendegivet, at danskheden hidtil i for høj grad havde begrænset sig til forsvar af status quo, i stedet for at gå angrebsvis til værks.[...] Ikke blot afviste han fuldstændigt alle tyske ønsker om grænserevision, men tilføjede, at hvis tyskerne endelig ville have grænsen flyttet, 'så kan der kun være tale om at flytte den derhen, hvor den rettelig hører hjemme'. Altså ved Ejderen.«⁸

Mogensens indrømmelse til den tyske påstand om en dansk offensiv i midten af 1930'erne er forbigående. I et konkluderende afsnit længere

fremme i sin afhandling trækker han lidt i land: »Når de tyske myndigheder og den tyske presse i midten af 1930'erne hævdede at stå over for en 'ejder-dansk offensiv', må dette [...] betegnes som temmelig overdrevet.« Helt tør Mogensen ikke afvise, at der i det danske Sydslesvigarbejde fandtes aktivistiske kræfter. Disse havde imidlertid ingen betydning, fastslår han: »Derimod var det nok rigtigt, at der i Sydslesvig og Danmark var skabt en gradvist voksende fornemmelse af, at forholdene nord og syd for grænsen måtte ses i sammenhæng. Nogle ønskede den danske indsats udstrakt så langt mod syd som muligt, mens andre foretrak at koncentrere kræfterne om det allerede eksisterende. Her var imidlertid kun forskelle i vurdering, ikke i principiel henseende. Det kan ikke afvises, at der både inden for Grænseforeningen og inden for det danske mindretal var folk, som fantaserede om grænsens forlæggelse til Ejderen, men dette var uden betydning, eftersom man stod fast på den nationale selvbestemmelsesret og sindelagsprincippet«. ⁹

Her er der tale om en selvmodsigelse. Ganske vist indrømmer Mogensen – omend lidt tøvende – eksistensen af aktivistiske kræfter inden for Sydslesvigarbejdet. Men han efterlader det indtryk, at disse kræfter stod fast på sindelagsprincippet, og at deres arbejde foregik på dette princippræmisser. Det var ikke tilfældet. Samarbejdet mellem Dannevirkemænd / Ejderfolk i Danmark og bevægelserne i det sydlige Sydslesvig var netop kendetegnet ved, at det i selvforståelsen netop *ikke* hvilede på sindelaget, men på befolkningsflertallets »folkelige underbevidsthed«, der angiveligt var dansk. Mogensen overser, at mindretallet i Sydslesvig i mellemkrigstiden kørte på to parallelle spor: ét i Flensborg og omegn, som i højere grad så sig selv som et sindelagsmindretal, og ét i det sydlige Sydslesvig, som havde en helt anden selvforståelse. I sin vurdering læner Mogensen sig op ad den argumentation, som Vilhelm la Cour og *Flensborg Avis* benyttede i forsvaret for Tønningforeningen mod grænsetyske angreb: »Det centrale punkt i såvel la Cours som avisens holdning var, at begge fastholdt, at enhver indbygger i det tidligere hertugdømme Slesvig selv måtte kunne vælge sit nationale tilhørsforhold. Der var altså tale om konsekvent fastholden ved sindelagsprincippet, som man fra tysk side ganske vist ikke havde taget officiel afstand fra, men som i praksis var på vej til at blive undermineret i Sydslesvig ved de stadige tyske angreb på mindretallet.«

Det paradoksale ved denne forklaring er, at Tønningforeningen netop *ikke* definerede sig selv som et sindelagsmindretal. Ret beset forsvarede *Flensborg Avis*, la Cour – og dermed også Carsten Mogensen – de sydlige foreninger ved at opkaste skanser, som medlemmerne selv havde forladt. Mogensen har utvivlsomt ret i, at grænsetyskerne efter 1933 var på vej til

at underminere sindelagsprincippet. Men i forhold til de to sydlige foreninger er denne pointering næsten absurd, eftersom foreningerne i henholdsvis 1922 og 1932 *selv* havde besluttet sig for at definere sig selv som afstammingsbevægelser og udtrykkeligt ikke påberåbte sig sindelaget som det samlende, ja, ligefrem *afviste* sindelagsprincippet som et brugbart grundlag for arbejdet i det sydlige Sydslesvig. Da nazisterne efter 1933 begyndte deres underminering af sindelagsprincippet, var den for længst fuldbyrdet i de slesvigske foreninger i Gottorp Amt og Ejdersted. Her ville man ganske enkelt ikke kendes ved det.

I sin endelige konklusion fortryder Mogensen helt sin indledende indrømmelse af, at der fra dansk side blev arbejdet offensivt i Sydslesvig. De tyske modforholdsregler stemples som ubegrundede: »Fra 1936 støttedes undermineringsvirksomheden [...] tilmed økonomisk af staten. Takket være fiktionen 'Den ejderdanske Offensiv' [min fremhævnings, forf.] var det lykkedes de slesvig-holstenske grænserevisionister at opnå principiel støtte til, hvad der skulle være et stilsfærdigt, men effektivt undergravningsarbejde over for de danske foreninger og skoler.«¹⁰

I 1990 udsendte museumsinspektør Inge Adriansen bogen *Fædrelandet, folkeminderne og modersmålet*. Bogens emne har et par berøringspunkter med det danske mindretalsarbejde i Sydslesvig efter 1920. Et afsnit er helliget *Dansk Grænselære*, som forfatteren tilsyneladende har haft vanskeligheder med at indpasse i samtidens grænsepolitiske billede. At bogen blev udgivet af Grænseforeningen, nævner hun ikke. Grænselæren fremstår hos Inge Adriansen som Eskildsens soloprojekt. Dermed løsriver hun bogen fra sit udspring og sine naturlige omgivelser. Dette kommer i øvrigt også til udtryk ved, at Adriansen reducerer Vilhelm la Cours forhold til bogen som anmelderens, altså den *udefra* betragtes: »Mange anmeldere, også faghistorikere som Vilhelm la Cour, var positive, selvom de ikke var enige i alle dens synspunkter.«¹¹

Det er uberettiget, når Inge Adriansen som her gør la Cour til kritiker af Eskildsens bog. *Dansk Grænselære* blev faktisk redigeret af Vilhelm la Cour, der på denne tid var Grænseforeningens mest fremtrædende propagandist, og Claus Eskildsen var på sin side stærkt optaget af, at bogen ikke måtte indeholde noget, som ikke også la Cour kunne stå inde for.

Inge Adriansen sammendrager bogens indhold som en understregning af »den folkelige underbevidstheds«, det vil sige afstammingsens, betydning for den nationale identitet: »Fremhævelsen af dette begreb var udtryk for et helt andet kriterium for nationalt tilhørsforhold end det sindelagsprincip, som var den danske regerings holdning, og som havde grundlag for grænse-udredningen i 1920.« Det finder Adriansen indeholdt i Claus Eskildsens

påstand om, at »man er frem for alt dansker, fordi ens folkelige underbevidsthed er dansk. Det er ubevidst for de fleste danskere i det gamle land, det er mere eller mindre klart bevidst for sønderjyderne, der har lejlighed til at sammenligne dansk-nordisk og tysk folkeejendommelighed.« Inge Adriansen konkluderer herefter: »Her slås reelt et kraftigt slag for udbredelsen i Danmark af begreber, svarende til 'Völkisch', 'Volkstum' og 'Volksgemeinschaft', der jo var en integreret og meget central del af den nazistiske terminologi. Når Claus Eskildsen kunne gøre det, skyldtes det ikke, at han var nazist. Det var han på ingen måde, og det bør endnu en gang understreges.«

Denne sidste understregning er givetvis berettiget. *Blut-und-Boden*-tankegangen var ikke nazisternes opfindelse, men den var en vigtig del af den nazistiske ideologi. Inge Adriansen fremhæver, at »en række af de idealistiske, danske bevægelser« i samtiden havde denne tankegang til fælles med nazismen. Blandt de *Blut-und-Boden*-begejstrede grupperinger, Inge Adriansen nævner, er Dansk Folkefællesskab, der i 1936 brød ud af DNSAP under ledelse af pastor Anders Malling. Eskildsen og Malling havde altså tanker om blodet og jorden til fælles. Derfor virker det forvirrende, når Inge Adriansen kort efter hævder, at fremtrædende danske nazister, herunder Malling, *tog fejl* af bogen, når de glædede sig over dens hyldest til blodet og jorden: »Grænse lære kunne fejlfortolkes som en dansk *Blut-und-Boden*-lære, og det blev den! Dette fremgår f.eks. af pastor Anders Mallings varme anmeldelse af den.«¹²

Inge Adriansens forsøg på at placere Claus Eskildsen et andet sted end der, hvor bogen kom fra, fører i sidste ende til en ret overraskende konklusion: »Men disse forestillinger om det fælles folkelige var i forvejen kurante værdier i nationalistiske kredse, ikke blot i Tyskland, men også i Danmark, hvor det især var kredsen omkring Slesvig-Ligaen, som fremførte tanken om et folkeligt fællesskab ud fra den folkelige underbevidsthed.«¹³ I betragtning af, at Eskildsens bog var en udbygning af et radioforedrag, som han havde holdt i Grænseforeningens regi, at bogen blev udgivet af Grænseforeningen og redigeret af Vilhelm la Cour, må det siges at være misvisende, når Inge Adriansen rubricerer Eskildsens tanker som først og fremmest hørende hjemme i Ligaen. Faktisk leverer forfatteren her ufrivilligt en bekræftelse på Ligaens påstand fra 1937 om, at foreningen blev gjort til *Prügelknabe* for et grænsepolitisk standpunkt, som var ganske udbredt inden for Grænseforeningen.

Et afsnit i Inge Adriansens bog omhandler Ligaen D.D.D. Hun understreger rimeligvis, at Ligaen fra midten af 1930'erne begyndte at anvende »modstanderens våben og tankegang«. Her var der altså tale om et slægt-

skab med Claus Eskildsen. Forfatteren fremhæver også en anden side af Ligaens arbejde, nemlig støtten til *Südschleswigsche Flugschriften*, som hun upræcist karakteriserer som værende henvendt til »de dansksindede, overvejende tysktalende sydslesvigere«. Ret beset henvendte flyveskrifterne sig først og fremmest til de *tysksindede* sydslesvigere, som jo skulle omvendes. Derom vidner alene flyveskrifternes oplag, der lå mellem 7.000 og 10.000 hver gang. Helt i overensstemmelse med fakta betegner Inge Adriansen Peter Lassen, Strukstrup, som »en hyppig bidrager« til disse skrifter. I artikel efter artikel gentager Lassen, at sydslesvigerne er danske på trods af deres tyske sindelag, forklarer Inge Adriansen. Men også det er lidt skævt, eftersom Lassen jo faktisk var idemand og initiativtager til flyveskrifterne, ja, i virkeligheden var officielt overhoved og ikon for hele det danske arbejde i den sydlige del af Sydslesvig – og dermed Grænseforeningens officielle kontakt. Hos Inge Adriansen fremstår Peter Lassen – ligesom Claus Eskildsen – som privatmand uden forbindelse til toneangivende kredse, ej heller til Grænseforeningen.¹⁴

I denne sammenhæng bør også nævnes historikeren Niels Vollertsens oversigtsfremstilling fra 1995: *Det danske mindretal. En række studier om det danske i en tysk stat*. Her giver forfatteren på baggrund af en række sent foretagne interviews med samtidsvidner et »tidsbillede« af mindretallet før 1945, herunder bevægelsen i Slesvig by og Tønning. Hans kilder indeholder måske nok en del værdifulde detaljer, men noget helhedsbillede giver fremstillingen ikke. I afsnittet om arbejdet i Slesvig by er det f.eks. påfaldende, at Grænseforeningen – som jo trods alt finansierede og tilrettelagde hovedparten af arbejdet i Slesvig by – ikke nævnes med et ord. Det får bevægelsen dér til at fremstå langt mere selvstændig og uafhængig, end den i virkeligheden var. Ganske rigtigt betegner Vollertsen Den slesvigske Forening for Gottorp Amt som en politisk bevægelse. Men i Slesvig by og Tønning var bevægelsen »integreret kulturelt i det danske«, skriver forfatteren. Dette er en bemærkelsesværdig observation, eftersom det et andet sted hedder, at »endnu i 1932 var Peter Lassen den eneste i Den slesvigske Forenings bestyrelse i Gottorp Amt, som kunne dansk«. Logisk set må konklusionen altså være, at den kulturelle integration foregik andre steder og i en anden personkreds end Gottorpforeningen. Men hvor var danskheden i Slesvig by, hvis ikke den var i Gottorpforeningen? Det spørgsmål gives der ikke svar på. Vollertsen omtaler ganske vist udbryderforeningen Dannevirke, som Laust Christensen »vist nok« stod bag. Men baggrunden for striden er uklar. Udbryderne knyttede sig til Jutta Skrumsager Madsen, konkluderer forfatteren. Dette flimrende billede bliver ikke skarpere af, at forfatteren et andet sted understreger, at Peter Lassen »stod i nær kontakt

med Jutta Skrumsager Madsen, som ejede Slesvighus, hvilket styrkede hans stilling...«¹⁵

I et afsluttende kapitel beskriver Vollertsen det, som han kalder »et nord-syd-skel i mindretallet«, som blandt andet kom til udtryk ved, at der ikke var forbindelse mellem bevægelsen på Flensborg-kanten og i f.eks. Slesvig by og Tønning. Men forfatteren leverer ingen forklaring på dette fænomen, uanset at dette tydeligt kommer til udtryk i de respektive foreningers vedtægter. Heraf fremgår, at foreningen i Flensborg officielt definerede sig selv som et sindelagsmindretal, mens foreningen i Slesvig by definerede sig som et afstammingsflertal.¹⁶

Den mest dækkende beskrivelse af Sydslesvig i mellemkrigstiden, herunder også det danske Sydslesvigarbejde, findes i J.P. Noacks disputats fra 1989: *Det danske mindretal i Sydslesvig 1920-1945*. Her berøres en stribe af de begivenheder, personer og udviklingslinjer, som er emnet for denne bog. Blandt andet gør forfatteren én gang for alle op med traditionen med at se *Dansk Grønselev* som et tankeeksperiment: Claus Eskildsen mente det »alvorligt med jorden, blodet og den folkelige underbevidsthed«, slår Noack grundigt fast.¹⁷ Og når Aabenraa-folk, og Sydslesvigkritiske kredse sagde god for bogen, skyldtes det en bevidst eller ubevidst fejltolkning: »Omfortolkningen var forkert, men den havde tiden for sig, og siden fik den lov til at stå.« Noack går endda så langt som til at påpege, at »afstammingsprincippet renæssance fik ledende folk i Grønseforeningen til at vejre morgenluft. Lidenskaber, som den politiske tilpasning havde fortrængt, fik nu friere løb.«¹⁸

J.P. Noack går altså adskillige skridt længere i afdækningen af Sydslesvig-aktivismen i 1930'ernes midte, end både Troels Fink, Richard Andersen og Lorenz Rerup. Også i forhold til Inge Adriansens vurdering af *Dansk Grønselev* leverer Noack en mere logisk rubricering, når han ser bogen som led i en generel offensiv stemningsbølge, der prægede Grønseforeningen. Men Noacks betoning af tilstedeværelsen af aktivistiske kræfter i og uden for Grønseforeningen er langt fra konsekvent. Det kommer til udtryk flere steder i afhandlingen. Hele sagen om De jyske Separatister og deres indflydelse på Grønseforeningens arbejde er et forholdsvis hurtigt overstået kapitel hos Noack. Separatistbevægelsen havde ingen nævneværdig indflydelse på Grønseforeningens arbejde, slår Noack fast: »Ved uforpligtende velvilje lykkedes det Grønseforeningen at holde igen, indtil gassen var gået af, hvad der skulle været blevet til Den jyske Bevægelse [...] Selvom bestræbelserne var vedholdende, stod Grønseforeningen dog stærkt nok til, at de forblev krusninger i den yderste periferi.«¹⁹

Skal man tro Noack, havde aktivismen trange kår i Grønseforeningen.

Det fremgår også af hans beskrivelse af Dannevirkemændenes møde med de fremtrædende højskolefolk i 1925. I vurderingen af styrkeforholdet mellem de to parter læner Noack sig op ad et brev fra Anders Lebeck til H.P. Hanssen. Ifølge dette havde Dannevirkemændene endegyldigt kapituleret: »... de gør indtryk af at være brudt sammen og at længes efter fred (måske på et par nær), og var der blot givet dem en finger fra vor side, hvad jeg nok skulle vogte mig for, havde vi haft dem«. ²⁰

Året efter havde Grænseforeningen tre medarbejdere ansat i Slesvig by. Og fem år senere indviede Grænseforeningen en privatskole i byen – oven i købet delvis finansieret for danske statsmidler. I mellemtiden var Dannevirkemanden, rektor H.P. Hansen, blevet formand for Grænseforeningen. Noget overordnet skred var der ikke tale om, fastholder Noack. Når han skal forklare rektor H.P. Hansens indstilling til skolesagen, er tonen den, at Grænseforeningens formand kun modvilligt sagde ja til skolen, nærmest som valgte han det mindste af to onder: »Når formanden, rektor H.P. Hansen, alligevel gik ind for tanken, skyldtes det formentlig ikke blot, at han som tidligere Dannevirkemand inderst inde måtte være tiltalt af den, men erfaringen havde også til overmål belært ham om, at slog Grænseforeningen ikke selv til, ville kræfter i periferien gøre det. Følgen ville blive, at splittelsen fortsatte. Netop i kraft af skolesagen kunne Grænseforeningen nu sikre sig et mere fast greb om udviklingen i Slesvig by.« ²¹

Naturligvis var det vigtigt for Grænseforeningen at få et »fast greb« om udviklingen i Slesvig by. Men det var næppe hele forklaringen. Byggeriet af en skole i Slesvig by var i høj grad et prestigeprojekt for Dannevirkemændene. Den forbandt den historiske argumentation med samtiden. Og den leverede beviset på, at Dannevirkemændene i 1918-1920 havde »set dybest og rigtigst«. J.P. Noack gentager længere fremme i afhandlingen sin karakteristik af Grænseforeningens forhold til de sydlige skoleprojekter: »Trods stærkt svindende tilslutning, udpræget tysk modvilje og udbredt skepsis i hvert fald i Danmark, kunne Grænseforeningen efter hele sin nationale selvforståelse ikke sige nej til at støtte«. ²²

Afsendelsen af funktionærer til linjen Slien-Dannevirke-Tønning, oprettelsen af skoler i Slesvig og Tønning, forberedelsen af nye sydlige skoleinitiativer, Peter Lassens genindtræden i samarbejdet med Grænseforeningen, aflønningen af funktionærer med stærke grænserevisionistiske holdninger og endelig udsendelsen af en lærebog, der fastsatte Ejderen som det vigtigste skel mellem dansk og tysk – alt dette kunne ifølge J.P. Noack ligne én stor sydgående og offensiv bevægelse i det danske Sydslesvigarbejde. Men det var det afgjort ikke, fastholder han: »Det kunne se ud til at være et bevidst dansk forsøg på at afstikke hele det historiske hertugdømme Slesvig

som mindretallets arbejdsmark. [...] Der er intet som helst i det foreliggende materiale, der tyder på, at det var tilfældet. Havde der været det, måtte sådanne planer også karakteriseres som luftkasteller slet og ret. Det ville svare til strategisk galmandsværk som nedkastning af faldskærmstropper i brohoveder, der ikke kunne mønstres styrke til at nå frem til. Så dristigt tænkte på dette tidspunkt ingen, hverken i mindretallets ledende kreds i Flensborg eller i Grænseforeningens ledelse.«²³

Konklusionen i nærværende fremstilling er nærmest den modsatte.

42. Konklusion

I juni 1934 deltog Peter Lassen, Strukstrup, i Grænseforeningens sendemandsmøde i Sønderborg. Det var i øvrigt på dette møde, at byggeriet af skolen i Tønning blev vedtaget. Bagefter berettede han over for Thorkild Gravlund om den særlige ånd, der havde præget forhandlingerne. Med tilfredshed konstaterede han, at »folks tankegang ledes altid [d.v.s. gradvis, forf.] mere og mere i den rigtige retning, og udtalelserne lyder stadigvæk mere og mere frie og uforbeholdne«. Dette tolkede Peter Lassen således, at der siden 1920 var sket en forskydning af hele Sydslesvigarbejdet i hans retning. Under mødet havde repræsentanten fra Lemvig, redaktør Lilholt, venligt klappet Peter Lassen på skulderen og sagt: »Nå, Lassen, nu efter disse to dages møder kan De dog vel være glad og tilligemed stolt over, at de retningslinjer, som De lige siden 1918 har hævdet og forfægtet som rigtige, nu, som det viser sig gennem de fra alle sider faldne udtalelser i disse to dage, over hele linjen har sejret.« Det forhold, at et medlem af Grænseforeningens hovedstyrelse kunne finde så anerkendende ord om hans linje, betragtede Peter Lassen som udtryk for, at der var sket et skred. Nøgternt konkluderede han: »For kun ti år siden ville det have været umuligt at høre disse fremsat.«¹

Peter Lassen flyttede sig ikke en tomme i årene mellem 1918 og 1938. Derfor er Dannevirkemændenes og Ejderfolkernes forhold til Peter Lassen i virkeligheden en oplagt målestok for bevægelsens udvikling i disse år: Lige siden 1918 havde han åbent hævdet, at alle hjemmehørende sydslesvigere var danske af afstamning og derfor nødvendigvis måtte »tilbagenationaliseres« – enten efter en statslig indlemmelse i Danmark efter et tysk sammenbrud eller gennem et mere langsigtet vækkelsesarbejde, mens området endnu var under Tyskland. I de første år efter 1920 var forholdet til Dannevirkemændene – både dem inden for som uden for Grænseforeningen – præget af enighed og samarbejde. Det skyldtes ikke mindst den kraftige vækst i danskheden i Slesvig by. I en sådan situation, hvor sydslesvigerne selv i hundredevis søgte ind i de danske rækker, var der ingen grund til at skændes om politikken og principperne for arbejdet. Da bevægelsen efter 1923 smuldrede, hørte enigheden op. Dannevirkemændene havde hidtil benyttet den store tilslutning til danskheden i det sydlige Syd-

slesvig som platform for deres agitation: Her var beviset på, at afgørelsen i 1920 havde været forhastet og forkert. Nu svandt platformen ind, og hvis Dannevirkemændene i Danmark ville give indtryk af at være i kontakt med realiteternes verden, måtte agitationen nødvendigvis tilpasses. Ligaen D.D.D. valgte ikke at tilpasse sig. Selv i anden halvdel af 1920'erne, hvor bevægelsen i Slesvig by var blevet så fåtallig, at det blev nødvendigt at spæde medlemstallet op med passive medlemmer fra Danmark, truttede Ligaen frejdigt i det ejderdanske horn. Dermed bevarede Ligaen forbindelsen til Peter Lassen og Den slesvigske Forening for Gottorp Amt. Men der var ikke muligheder for at opnå medlemsfremgang i Danmark. I det samlede billede af det danske Sydslesvigarbejde forblev både Ligaen og Peter Lassen kontroversielle frem til slutningen af 1920.

I Grænseforeningen førte nedgangen i rækkerne i zone III i første omgang til, at Dannevirkelinjen blev trængt i baggrunden i foreningens profil. I overensstemmelse med princippet om, at foreningen kun støttede i det omfang, der blev kaldt på støtte, skruede Grænseforeningen ned for støtten til det sydlige Sydslesvig. Foreningens midler skulle først og fremmest gå til bevarelse af dansk sprog og kultur – ikke til opdyrkende politiske formål. For Peter Lassen var denne situation naturligvis uacceptabel. I stedet optog han nu forbindelse med kredse – såvel inden for som uden for Grænseforeningen – der notorisk så med aktivistiske briller på mulighederne i det sydlige Sydslesvig. På kort tid lykkedes det for kredsen omkring Peter Lassen, Jesper Hansen, Aage Lauesgaard, Thorkild Gravlund m.fl. at få stamperet en protestbevægelse op af jorden, De jyske Separatister. Formålet var i første omgang at samle penge ind til Peter Lassens politiske fremstød.

Når De jyske Separatister aldrig fik virkeligt fodfæste som selvstændig organisation i det danske Sydslesvigarbejde, skyldtes det, at protestbevægelsen affødte en kursændring i Grænseforeningen. Dannevirkemændene inden for foreningen slog effektivt på, at foreningen måtte ændre sin støttepolitik, hvis man ville undgå foreningens sprængning. Det var mere end henholdende snak og uforpligtende løfter: I slutningen af 1925 blev den første medarbejder sendt afsted, snart fulgte to efter. Dermed var det formelle samarbejde mellem Peter Lassen og Grænseforeningens top ganske vist ikke fuldstændig genskabt, men i praksis blev forbindelsen opretholdt og udbygget. Formelt måtte Grænseforeningen afholde sig fra at engagere sig i Peter Lassens politiske arbejde, men reelt var det et definitionsspørgsmål. I praksis var afsendelsen af folk fra Danmark til Slesvig by en stor hjælp for Peter Lassen, der på den måde fik kompetente og professionelle medarbejdere i Aktionsudvalget. Grænseforeningen kom altså Peter Lassen i møde. Det viste sig også i organisationens forhold til udbryderforeningen

i Slesvig by, foreningen Dannevirke. Den brød ud af Den slesvigske Forening for Gottorp Amt som en reaktion på Peter Lassens sydslesvigske hjemstavnspolitiske kurs, som vanskeligt lod sig forene med det sproglige og kulturelle arbejde. I dette dilemma valgte Grænseforeningen at stille sig på Peter Lassens side. Foreningen Dannevirke blev stødt ud i kulden, og dens ledende folk blev fjernet fra arbejdet.

Også på andre fronter forholdt Dannevirkemændene i Grænseforeningen sig solidariske med Peter Lassen. I slutningen af 1920'erne var tilliden genskabt i en sådan grad, at ledende folk i Grænseforeningen i samarbejde med Dannevirkemænd uden for organisationen følte sig forpligtet til at komme Peter Lassen til undsætning, da gården i Strukstrup truede med at gå fallit. I flere omgange i slutningen af 1920'erne og begyndelsen af 1930'erne blev der tilført gården midler i en størrelsesorden, der ifølge giverne selv var ganske urimelige set ud fra en forretningsmæssig synsvinkel. Også i en mindretalssammenhæng var støtten til Peter Lassen problematisk. For de midler, der tilflød gården i disse år, kunne der have været købt 20 små forsamlingshuse. Når pengemændene i Danmark deltog i redningsaktionerne, skyldtes det udelukkende Peter Lassens værdi som ikon for den bevægelse *i Danmark*, der før eller siden skulle tage Sydslesvig hjem. De var nemlig klar over, at Peter Lassens succes som samlingsfigur i Sydslesvig var yderst begrænset. For dem var det i grunden af underordnet betydning, om Lassen stod i spidsen for 100 eller for 1000 medlemmer. De tog heller ikke hensyn til den risiko, at den kraftige subventionering af Peter Lassens privatøkonomi sandsynligvis ville blive en offentlig hemmelighed i Sydslesvig og dermed undergrave hans forhold til de økonomisk og socialt hårdt prøvede medlemmer af bevægelsen. Så afhængige var Dannevirkemændene af ikonet Lassen, at de til sidst gav efter for hans trusler om at lade hele arbejdet i det sydlige Sydslesvig falde.

Redningsaktionerne gjorde, at Peter Lassen forblev den sydlige bevægelses formelle overhoved. Han blev reddet, fordi han var Dannevirkemændenes og Ejderfolkenes pant på fremtiden. Reelt var den kreds, han var formand for, mikroskopisk. Dette ændrede sig ikke stort, efter at Grænseforeningen havde opført privatskolen i Slesvig by – tværtimod. Der var tilsyneladende langt fra sammenfald mellem medlemmerne af Den slesvigske Forening for Gottorp Amt og den forældrekræds, der formelt stod som driftsherre for skolen. Idet han stædigt fastholdt afstammingslinjen, diskvalificerede han sig selv som forgrundsfigur for det sindelags- og kulturprojekt, som skolen var – og dermed for mindretallet i det hele taget. Så stærke var modsætningerne, at forældrekrædsen i foråret 1931 stemte Peter Lassen ud af Skoleforeningen for Slesvig og oven i købet foretog en vedtægtsæn-

dring, hvorefter medlemmerne af Den slesvigske Forening ikke kunne blive medlem af skoleforeningen. Med denne beslutning var der igen to konkurrerende og indbyrdes uforenelige mindretalsforeninger i Slesvig by: Én, der var forankret i det virkelige liv – og som derfor også rettede sig mod folk, der ikke nødvendigvis havde den sydslesvigske stambog i orden – og én, der klamrede sig til illusionen om, at nationaliteten udsprang af blodet og jorden.

I den sydslesvigske virkelighed lod det sig altså ikke gøre at forene afstammingsprincip og sindelagsprincip i én og samme forening. Her danne de modpoler. Hvad der ikke duede i praksis, kunne imidlertid meget vel bruges i agitationsøjemed over for den danske opinion. Fra 1930'ernes begyndelse blev Lassens mangel på samlende kraft fortiet og fortrængt. Der blev set bort fra, at forældrene til børnene i Grænseforeningens skole i Slesvig by tilsyneladende definerede sig selv i *modsetning* til Peter Lassen. Alligevel fremstod Peter Lassen også i Grænseforeningens agitation ubeskåret som samlingsfigur og ideologisk fakkeltbærer i det danske arbejde for og i Sydslesvig. Det var altså ikke så underligt, når Peter Lassen i 1934 selvbevidst og sejrssikkert konstaterede, at Dannevirkemændene og Ejderfolkene i Grænseforeningen omsider var kommet til fornuft.

Igennem hele mellemkrigstiden udgjorde Dannevirkemændene og Ejderfolkene en magtfuld elite af ideologiske strammere i Grænseforeningen. De bevarede deres indflydelse, fordi de undgik at overskride de formelle grænser, som regeringskredse og Aabenraafolk i begyndelsen nidkært satte som betingelser for samarbejde. Nogle få oplevede begrænsningerne og samarbejdet som så ydmygende, at de forlod arbejdet i vrede. Ionas Collin var den mest prominente blandt disse desillusionerede. Han gled ud i 1932, fordi Grænseforeningen af åbenlyse grunde ikke både kunne sidde til forhandling med repræsentanter for regering og Rigsdag, samtidig med at Collin udførte sit regeringsundergravende lobbyarbejde over for udenlandske regeringer og diplomater. Ionas Collins afsked med Grænseforeningen markerede fuldbrydelsen af foreningens retoriske tilpasning. Fra nu af afholdt Grænseforeningens ordførere sig fra offentlige og skjulte angreb på de politiske modstandere. Dette betød ingenlunde, at Grænseforeningen tilpassede det faktiske grænselandsarbejde til modstandernes synspunkter – snarere tværtimod.

Allerede i sit kommissoriebrev fra 1920 til rektor H.P. Hansen havde Ernst Christiansen talt om Grænseforeningens dobbelte opgave, der indebar dels et fremstød mod syd, dels en tilsvarende mobilisering af opinionen i Danmark til fordel for tanken om *hele* Sydslesvigs historiske (og dermed nødvendige) samhørighed med Danmark. De Dannevirkemænd og Ejder-

folk, der fandt, at disse centrale målsætninger blev varetaget virkningsfuldt af Grænseforeningen, blev inden for organisationen og udnyttede de muligheder, denne gav. Og det var faktisk ikke så få endda:

De ydre forhold, der i løbet af 1920'erne gav øget bevægelsesfrihed for aktivisterne, var den generelle mobilisering i Danmark, som rettede sig mod den styrkede grænsetyske aktivitet i Nordslesvig. Det konkrete udtryk for denne mobilisering var oprettelsen af 6-mands-udvalget, også kaldet Enhedsfronten. Her sad Grænseforeningen til bords med de to andre store grænseandsorganisationer, Sprogforeningen og Skoleforeningen. Med Grænseforeningens deltagelse i Enhedsfronten rykkede organisationen – og dermed også dens kontingent af Dannevirke mænd – ud af rollen som opposition og ind i mere toneangivende sfærer. Det gav Dannevirke mændene bevægelsesfrihed i det praktiske Sydslesvig arbejde. Et andet forhold, der gav bevægelsesfrihed, var afspændingen syd for grænsen. I midten af 1920'erne var den unge tyske republik konsolideret og klimaet i det dansk-tyske grænseland præget af afspænding. Endelig var der frafaldet i rækkerne i Den slesvigske Forening for Gottorp Amt. Det var så stort, at der for myndighederne ikke var nogen anledning til at gribe til begrænsende modforholdsregler over for bevægelsen i det sydlige Sydslesvig.

Også på de indre linjer i Grænseforeningen havde Dannevirke mændene gode udfoldelsesmuligheder. Foreningens vidt forgrenede og uensartede struktur tillod, at der kunne ydes støtte til projekter, der var for kontroversielle til, at hovedorganisationen kunne påtage sig dem. De blev uddelegeret til enkeltafdelinger, hvor man af den ene eller anden grund ikke var så kritisk indstillet. På den måde undgik man effektivt at blive ramt af modforholdsregler fra Aabenraa eller fra Christiansborg, men man undgik også vrøvl med kritikerne *inden for* organisationen. I de første år efter 1920 var dette for eksempel tilfældet med støtten til Slesvig by. På grund af den politiske sprængfare, der endnu var forbundet med arbejdet i den forhenværende zone III, blev støtten hertil lagt over i lokalafdelingen for Holbæk og omegn. Herfra blev der sendt ganske betydelige pengemidler og materielle goder afsted til fordel for det nationale arbejde i Slesvig by. Forbindelsen mellem Holbæk og det offensive arbejde i Sydslesvig fortsatte det meste af mellemkrigstiden igennem – omend i betydeligt mindre målestok. En væsentlig del af de midler, Jørgen Jørgensen benyttede i sit daglige arbejde, stammede fra den såkaldte Holbæk-kasse, der blev forsynet med penge af P.C. Larsen Grøn.

I et enkelt vigtigt tilfælde glippede denne kassetænkning. Da Grænseforeningen i slutningen af 1922 stod over for at skulle købe et forsamlingshus i Slesvig by, rystede man så meget på hånden, at ansvaret endte hos Jutta

Skrumsager Madsen, der som privatperson skulle erhverve huset og overdrage det til kredsen i Slesvig by. I stedet valgte Jutta Skrumsager Madsen til Dannevirkemændenes store fortrydelse at drive Slesvighus som sit eget private mindretalsforetagende – efter principper, der var uhyrlige i Dannevirkemændenes øjne.

Et andet forhold, der gav Dannevirkemændene og Ejderfolkene bevægelsesfrihed, var den særlige mødekultur ved Grænseforeningens sendemands- og hovedstyrelsesmøder. Her var principielle diskussioner om mål og midler i arbejdet stort set udelukkede af hensyn til foreningens sammenhængskraft. Forretningsudvalget og »kontoret«, der igennem det meste af perioden var domineret af Dannevirkemænd, havde forholdsvis stor magt og kunne i situationer, hvor der var optræk til diskussion i hovedstyrelsen, f.eks. om nødvendigheden af det sydlige arbejde, enten fremtvinge fuldbyrdede kendsgerninger inden hovedstyrelsesmødet eller henlægge drøftelsen til snævrere fora, f.eks. til Skole- og Bogudvalget for Sydslesvig, hvor dønningerne og udfaldet af diskussionen nemmere kunne kontrolleres.

Dannevirkemændenes arbejde med at opdrage den danske opinion til den rette historiske forståelse af Sydslesvigsagen begyndte indadtil i organisationen, hvor der igennem hele perioden var mange kritikere. I udgangssituationen efter sammenlægningen med Fællesrådet i 1921 vurderede Dannevirkemanden rektor H.P. Hansen, at Grænseforeningens hovedstyrelse for en fjerdedels vedkommende var sikre Dannevirkemænd, og at en anden fjerdedel var Aabenraa-folk. Den sidste halvdel var – set fra et Dannevirkesynspunkt – »velmenende folk«, det vil sige folk, som i nogen grad stod tvivlende, men som alligevel var modtagelige for Dannevirkeargumenter, når blot de blev serveret på den rigtige måde.

Den moderate midtergruppe i hovedstyrelsen skulle overbevises. I dette arbejde spillede det konkrete arbejde i Sydslesvig en afgørende rolle. De hovedstyrelsesmedlemmer, der gik ind i arbejdet med den grundholding, at Grænseforeningens støtte udelukkende skulle gå til Flensborg og omegn, havde i praksis ingen muligheder for at fastholde dette standpunkt på længere sigt, når de blev konfronteret med de sydlige »ønsker«, der blev formidlet via Dannevirkefolkene. I kraft af hele sin selvforståelse var Grænseforeningen *tvinget* til at træde til med støtte, når der blev kaldt på hjælp. På den måde var det Flensborgstandpunkt, der havde haft tag i meget store dele af den danske opinion i 1919/20, og som var udgangspunktet for mange Grænseforeningsmedlemmers engagement i arbejdet, på forhånd dømt til undergang, fordi aktivisterne til enhver tid ville kunne pege på tilstedeværelsen af et sydligere behov, som ikke måtte udelukkes fra støtte. Medlemmer, der af den ene eller anden grund betvivlede rime-

ligheden heraf, ville meget nemt kunne udråbes til forrædere imod udelukkede landsmænds ret til hjælp fra Danmark. Dannevirkemændene havde ideologien og historien på deres side, og når de kunne kombinere ideologi og historie med vidnesbyrd om sydslesvigernes orientering mod Danmark i nutiden, havde de gode chancer for at føre deres sag igennem.

Alle disse forhold i Grænseforeningen førte uvægerligt til en glidning mod syd. Dannevirkemændene gik forrest, og principielt standsede glidningen først ved Ejderen. Der er imidlertid intet der tyder på, at det ikke ville have været muligt at pege på et støttebehov også *syd for* floden. Ideologien og historien tjente kun som formel afgrænsning af arbejdsmarken. At de kunne bøjes og nyfortolkes ses blandt andet af Dannevirkemændenes store engagement i Ejdersted, der end ikke med den bedste vilje kunne betegnes som værende dansk folkegrund. Hvis Jørgen Jørgensen havde villet det, kunne han uden tvivl være gået længere. Hans forgænger i embedet, bogtrykker Jesper Hansen, havde i 1920'ernes begyndelse held med et tilsvarende arbejde på øerne Femern og Helgoland og kunne endda melde om god afsætning for danske aviser i Ditmarsken. Og hvis stemmetallene ved de politiske valg kan bruges som indikator på danskhed – hvilket Dannevirkemændene i høj grad gjorde – ville der endda have været gode muligheder selv i nærheden af Elben, hvor koncentrationen af danske stemmer kunne være højere end i de områder i Sydslesvig, hvor Jørgen Jørgensen kom.

I tiden før 1933 fremstod Grænseforeningen udadtil – og indadtil over for foreningens egne kritikere – som en pragmatisk støtteforening, der helt afholdt sig fra at gå aktivistisk til værks, og som i hvert fald ikke fulgte nogen overordnet sydgående plan. Således så forholdene ud på det øverste strategiske niveau. På de taktiske og operative niveauer var billedet et andet. Her var arbejdet i udpræget grad båret af aktivisme og en stadig søgen efter de sydligste tegn på danskhed. Jørgen Jørgensen og hans foresatte i Skole- og Bogudvalget for Sydslesvig, senere skolekonsulenten Christensen Maarsø, men også P.C. Larsen Grøn var i deres daglige arbejde indbyrdes på det rene med, at arbejdet i det sydlige Sydslesvig ikke kunne udføres inden for rammerne af det pragmatiske støtteprincip. I det sydlige Sydslesvig var det ganske enkelt ikke nok *at vente på*, at der blev kaldt, netop fordi man i så fald risikerede, at der *ikke* blev kaldt. Derfor blev der her udført et omfattende forarbejde, der skulle sikre, at der før eller siden blev kaldt på Grænseforeningen fra disse egne. Ikke mindst arbejdet i Tønning og Frederiksstad viste, at der gjaldt helt andre spilleregler i det praktiske arbejde end dem, Grænseforeningen udadtil fremhævede som gældende. I Tønning lykkedes det først efter fem års målrettet påvirkning af kredsen dér at

nå så langt, at Jørgen Jørgensen kunne melde hjem til kontoret om, at der var ønske om dansk sprogundervisning i Tønning. Det samme gjorde sig gældende med foreningsdannelsen i byen. Ifølge Jørgen Jørgensens egne kilder kom den kun i stand, fordi han trumfede den igennem med ret kontante midler. Mønsteret gentog sig senere med hensyn til skolen. Grænseforeningen og dens medarbejdere var langt foran i planlægningen af skolen i forhold til bevægelsen i byen. Tydeligst kom dette til udtryk ved Christensen Maarsøs højlydte frustrationer over udeblivelsen af det brev fra kredsen i Tønning til Grænseforeningen, som skulle trække gulvtæppet væk under de sidste kritikere i hovedstyrelsen. I Frederiksstad gjorde Jørgen Jørgensen og Larsen Grøn endda den erfaring, at der ikke umiddelbart var nogen interesse for den julefest, der skulle bane vejen for en forening i byen. Hvis de havde anvendt Grænseforeningens officielle støttepolitik, skulle de have respekteret denne kurv og trukket sig tilbage. Det gjorde de ikke. Ved hjælp af en god portion opfindsomhed og gennem direkte påvirkning af nøglepersoner lykkedes det alligevel af få julefesten afholdt og – hvad der var nok så væsentligt – at få bragt en omtale af begivenheden i *Flensborg Avis*. På den måde blev også Frederiksstad tegnet ind på landkortet over det Sydslesvig, hvorom slaget skulle slås, »når høsten engang skal tages hjem til Danmark«, som Jørgen Jørgensen formulerede det.

Der kan næppe herske tvivl om, at kritikerne inden for Grænseforeningen ville have slået bremserne i med større virkning, hvis de havde kendt til alle sider af arbejdet i det sydlige Sydslesvig – og i særdeleshed til alle sider af Jørgen Jørgensens virksomhed i Frederiksstad og i Tønning. Når de ikke gjorde det, skyldtes det to forhold. For det første ville det have krævet et brud på foreningens uskrevne, men strikte håndhævede regel om, at man ikke måtte argumentere *imod Dannevirke*. En tilbagekaldelse af Jørgen Jørgensen eller en effektiv beskæring af hans jobbeskrivelse ville uden tvivl have fået meget synlige konsekvenser for det sydlige arbejde – og dermed også for drømmen om før eller siden at kunne kræve hele Sydslesvig til Danmark. For det andet var det ganske enkelt ikke muligt for kritikerne at få klarhed over arbejdet i detaljer. Det var svært nok i begyndelsen, det vil sige i anden halvdel af 1920'erne. Her var der flere eksempler på, at »kontoret« i samråd med funktionærerne i Slesvig by styrede vigtige spørgsmål vedrørende arbejdet i Slesvig by uden om det udvalg, der havde ansvaret for arbejdet. Alliancen mellem kontoret og funktionærerne gik ud på at give Dannevirkemændene monopolstatus i arbejdet i det sydlige Sydslesvig. I en række opgør, som fandt sted i og omkring Skole- og Bogudvalget for Sydslesvig i 1927 og 1928, stod aktivisterne over for en magtfuld gruppe af kritikere, først og fremmest tidligere

medlemmer af Fællesrådet. Denne gruppe lagde i højere grad end Dannevirkemændene og Ejderfolkene vægt på det kulturelle og sproglige oplysningsarbejde og så derfor ret kritisk på forholdene i Slesvig by, hvor Peter Lassens hjemstavnspolitik havde fået overtaget i mindretalsarbejdet. Jutta Skrumstager Madsen med sine nordslesvigske og højskoleprægede danskhedsideal var hovedpersonen i denne gruppe. Hun blev nedkæmpet, og i 1929 var der kun én kritiker tilbage i udvalget. I 1931 blev udvalget helt nedlagt og erstattet af en aktivistisk skolekonsulent, der var stærkt opsat på at komme i gang med et storstilet skolerejningsarbejde i det sydlige Sydslesvig. Christensen Maarssø refererede direkte til forretningsudvalget. Dermed havde Dannevirkemændene skærmet sig effektivt imod kritiske spørgsmål fra hovedstyrelsen. I Grænseforeningen blev det efterhånden accepteret som et vilkår, at indsatsen i det sydlige Sydslesvig blev organiseret, udført og delvis finansieret i en lukket kreds af Dannevirkemænd og Ejderfolk, der loyalt dækkede hinanden. Det sydlige arbejde blev et ressortområde, der var løsrevet fra Grænseforeningens øvrige demokratiske struktur.

Når denne særprægede organisationsform kunne få lov til at udvikle sig, hang det sammen med de generelle forhold i grænselandet. Den forøgede hjemmetyske indsats i Nordslesvig i 1920'ernes anden halvdel satte nogle mekanismer ud af kraft, som under normale omstændigheder ville have forhindret denne udvikling. Dannevirkemændenes og Ejderfolkenes monopol i det sydlige Sydslesvig blev cementeret efter den nazistiske magtovertagelse i Tyskland i 1933. De højlydte grænsetyske krav til Berlin om en flytning af 1920-grænsen til Kongeåen satte yderligere gang i den nationale mobilisering i Danmark. Frygten for, at grænsetyskerne skulle få held til at komme igennem med kravet i Berlin var et traume, der vendte op og ned på mange ting i Danmark – ikke mindst i Sydslesvigarbejdet. Medlemmer af Grænseforeningen, der hidtil havde stillet sig kritisk over for foreningens engagement i det sydlige Sydslesvig, fordi de tvivlede på, at bevægelsen dér var »ægte«, blev enten nedkæmpet, sat ud af spillet, eller vundet for tanken om at »slå igen« med Ejderargumenter over for grænsetyskerne. Det mest bemærkelsesværdige eksempel på et sådant omsving foretog forretningsudvalgsmedlemmet grosserer Michaelsen, Lunderskov, der frem til 1934 principielt stod tvivlende over for den sydlige danskheds forankring i danskheden. Efter razziaen mod bevægelsen i Tønning kastede Michaelsen alle forbehold over bord og indfandt sig i aktivisternes rækker – og blev der.

Radikaliseringen af forholdene i grænselandet førte også en radikalisering af Grænseforeningens sydlige arbejde med sig. Arbejdet og beslutnin-

gerne kom efterhånden til at ligge i hænderne på meget få personer, som var faste i troen. Anderledes tænkende og kritiske røster blev ignoreret eller sat ud af spillet under stadig henvisning til, at kritik på de indre linjer svækkede fronten mod modstanderen. Resultatet var en nærmest totalitær beslutningsproces i Grænseforeningens sydlige arbejde. Den offensive og ekspansive kurs blev af den øverste ledelse udråbt til at være den eneste forsvarlige; oppositionen i hovedstyrelsen blev med de forhånden værende midler bragt til tavshed; og det konkrete arbejde blev lagt i hænderne på betroede medarbejdere, som ikke stillede kritiske spørgsmål til de ordrer, der blev udstedt.

Arbejdet i det sydlige Sydslesvig blev udført helt på Dannevirkemændenes og Ejderfolkenes præmisser. Nøgleordet var afstamningen: Dansk var den sydslesviger, som kunne dokumentere, at hans eller hendes forfædre havde boet i området mellem Kongeåen og Ejderen før 1864. Dette var det afgørende. Forhåndskendskab til dansk kultur og dansk sprog var underordnet dette øverste kriterium. Ifølge Dannevirkemændenes og Ejderfolkenes definition kunne man altså meget vel være dansk uden at tale eller forstå dansk, og uden at kende stort til danske forhold. Selv sindelaget måtte ifølge vedtægterne for de to sydlige afdelinger af Den slesvigske Forening gerne være tysk. I hvor høj grad sindelaget i de to foreninger rent faktisk også *var* tysk, er det naturligvis ikke muligt at få klarhed over i dag. Men alene det, at det blev fundet nødvendigt at opretholde dette punkt i vedtægterne, må nødvendigvis betyde, at der var medlemmer, der ikke var dansksindede – men som skulle blive det.

Det er ikke uvæsentligt at pointere denne detalje. Når afstammingsprincippet blev overført på den sydslesvigske virkelighed – og indført i mindretallets vedtægter – var resultatet nødvendigvis ekspansivt. På den måde var Dannevirkemændene og Ejderfolkene i høj grad med til at forme den bevægelse, der tog imod støtten nordfra. Havde folk som Jutta Skrumsager Madsen haft noget at skulle have sagt, ville ord som »tysksindet«, »slesvigske åndsliv« og »slesvigske kultur« ikke være forekommet i vedtægterne. I stedet for en bevægelse, der definerede sig selv i sproglig og kulturel modsætning til de tyske omgivelser, fremelskede Dannevirkemændene og Ejderfolkene en bevægelse, der i overensstemmelse med ideologien definerede sig selv som et afstammings*flertal*.

Den nazistiske magtovertagelse gav altså Dannevirkemændene – som herefter nærmere må betegnes som Ejderfolk – øget bevægelsesfrihed. Aktiverne kunne nu slå på, at en styrkelse af det sydlige arbejde i virkeligheden var med til at *sikre* 1920-grænsen mod grænsetyskernes grænserevisionskrav. Det var princippet om mindretallet i Sydslesvig som kontravægt

for det ekspansive og aggressive tyske mindretal i Nordslesvig, som her blev lanceret. Ifølge dette princip betød tilstedeværelsen af et dansk mindretal syd for grænsen en sikring af denne, fordi tilstedeværelsen i sig selv dementerede grænsetyske krav om, at grænsen var uretfærdig. I dag er det ikke muligt at efterprøve, i hvor høj grad dette princip rent faktisk spillede den rolle, som det blev tillagt i samtiden – altså hvorvidt det påvirkede centralmagts syn på det dansk-tyske grænsespørgsmål. Det kan ikke udelukkes, at det havde en vis betydning – i hvert fald ikke i de første år efter 1933. Men hvis man tager Tysklands erobringspolitik i anden halvdel af 1930'erne i betragtning, må man formode, at tilstedeværelsen af et dansk mindretal i Sydslesvig næppe virkede hæmmende på den tyske ekspansionstrang.

Endnu mindre betydning må man tillægge Ejderfolkenes særlige offensive variant af modvægtsprincippet, ifølge hvilken 1920-grænsen blev sikret *yderligere* ved, at indsatsen fra Danmark blev lagt *så sydligt* som muligt. Dette princip var i allerhøjeste grad hypotetisk. Det vigtigste formål med fremstødet til Ejderen var ikke at sikre 1920-grænsen. Fremstødet var et mål i sig selv, en ideel pligt, som enhver dansk mand og kvinde måtte tage på sig, og som allerede Ernst Christiansen i 1920 havde fremhævet som Grænseforeningens vigtigste opgave. Tanken om et fremstød til Dannevirke og Ejder havde ligget som understrøm i arbejdet og i agitationen lige siden 1920, og derfor var argumentet om, at det sydlige arbejde først og fremmest skulle *sikre* 1920-grænsen mod nazistiske anmasselser, en taktisk manøvre, der gjorde det muligt at markedsføre en stærkt offensiv tænkemåde som et selvforsvar. Hvor hul argumentationen om det særlige sydlige modvægtsprincip var, understreges af det forhold, at dets ordførere samtidig slog på, at det tyske grænserevisionskrav netop var beviset på, at den måde grænsen var blevet fastlagt på i 1920, var *en historisk fejltagelse* fra dansk side. Her forsøgte Ejderfolkene at blæse med mel i munden. Kun i en undtagelsestilstand kunne det lade sig gøre på én gang at optræde som beskytter af 1920-grænsen mod grænsetysk ekspansion og som fortaler for, at samme ekspansion styrkede de danske krav på en ny afgørelse af grænsespørgsmålet.

Endnu et forhold bør fremhæves ved Ejderfolkenes princip om, at 1920-grænsen i særlig grad blev sikret ved et meget sydligt arbejde. Der var tale om et logisk brud på det pragmatiske støtteprincip om, at foreningen kun trådte til dér, hvor der blev kaldt på hjælp. Det sydlige modvægtsprincip måtte jo hvile på den forudsætning, at foreningen kunne *måbrette* sin støttepolitik på en sådan måde, at der blev fremkaldt en modvægt netop dér, hvor der var mest brug for det, nemlig allersydligst. Dermed havde Ejder-

folkene selv punkteret illusionen om, at Grænseforeningen udelukkende kom, når der blev kaldt på den.

Den nazistiske magtovertagelse i Tyskland i 1933 ophævede også en anden begrænsning, der havde præget 1920'erne, nemlig at ordførerne i Grænseforeningen måtte afholde sig fra at give udtryk for grænsepolitiske ambitioner. Efter 1933 fik Grænseforeningsfolk på stort set alle niveauer luft for hidtil indestængte offensive tanker vedrørende Sydslesvigs nationale fremtid. En af de ordførere i Grænseforeningens top, der gik længst i denne retning, var foreningens mangeårige næstformand, N.J. Gotthardsen, der nærmest gjorde det til sit varemærke at udtrykke håb og længsel efter Sydslesvigs genforening med Danmark. Men også formanden, rektor H.P. Hansen, kunne, når lejlighed bød sig, pointere, at 1920-grænsen og sydslesvigernes tyske sindelag var historiske fejltagelser, som det var Grænseforeningens opgave med de forhåndenværende midler at rette op på. Også længere nede i organisationen blev der spekuleret i grænserevision. Her gik skolelederen i Slesvig by, Svend Johannsen, længst. Efter 1933 blæste han nærmest konsekvent til angreb og fremrykning mod Ejderen, og et af hans særlige retoriske kneb var at give afkald på Ejdergrænsen under den forudsætning, at grænsetyskerne gjorde det samme. Eftersom tyskerne efter 1933 mere eller mindre permanent holdt grænseflytningskravet i hævd, var dette forbehold reelt ikke meget værd.

Naturligvis afholdt Grænseforeningens ordførere sig fra at formulere deres ambitioner med Sydslesvig som et *krav*. Alt andet ville have været galmandsværk – ikke mindst efter 1933. Selv i Ligaen D.D.D. var man ikke så letsindig. Også her blev der højst offentligt udtrykt håb eller længsel – eller stillet krav til Danmarks befolkning om at deltage i kampen for det store endemål.

Det var kernen i affæren omkring Ligaens hvervebrochure i 1937. Brochuren udkom allerede i 1935, på et tidspunkt, hvor det ejderdanske comeback endnu stod i flor. Selvom de grænsetyske blade allerede i 1935 benyttede brochuren som afsæt til angreb på det danske Sydslesvigarbejde, blev der fra dansk side ikke gjort nogen anstrengelser for offentligt at distancere sig fra Ligaen. En sådan afstandtagen ville have ramt mange af Grænseforeningens ordførere som en boomerang. Først i 1937, da Ejderfolkernes retorik truede med at udvikle sig til en alvorlig udenrigspolitisk krise mellem Danmark og Tyskland, stak også Ejderfolkene i Grænseforeningen piben ind. Og først da tog de to øvrige grænselandsorganisationer, Skoleforeningen og Sprogforeningen, offentligt afstand fra Ligaens argumentation. De to sidstnævnte kunne gøre det med god samvittighed. Men ret beset havde mange Ejderfolk i Grænseforeningen ikke noget at lade Ligaen D.D.D.

høre. Ved at rebe alle sejl i sidste øjeblik lykkedes det Ejderfolkene i Grænseforeningen at undgå den storvask, som kunne have været gennemført.

Affæren i 1937 blev altså et vendepunkt for Ejderfolkene. Både på den store europæiske arena og i sagen om forbudet mod *Der Schleswiger* var der efterhånden fremkommet tilstrækkeligt med tegn på, at det nye nazistiske Tyskland ikke levede op til egne idealer om at leve i fred og fordragelighed med al ægte *Volkstum* såvel inden for som uden for rigets grænser. Det var en brat opvågning. Den styrke, hvormed ikke blot Ligaen, men også ledende Grænseforeningsfolk, ja, endda Grænseforeningens lønnede funktionærer i Sydslesvig, fra 1933 til 1937 offentligt havde udråbt Sydslesvig til dansk fremtidsland, genfindes ikke i kilderne efter slutningen af 1937. I hvert fald ikke før efter maj 1945.

Årene 1933-37 var en tidslomme, hvor Ejderfolkene som følge af mobiliseringen omkring grænsen fik lov til at folde deres argumentation helt ud. I den henseende kom Claus Eskildsens bog *Dansk Grænselære* i sidste øjeblik. Var han først blevet færdig med den i slutningen af 1937, havde han næppe fået den udgivet af Grænseforeningen. Og under alle omstændigheder ville modtagelsen af bogen i Danmark have været en ganske anden. *Dansk Grænselære* var kulminationen på det ejderdanske comeback. Den afstak med ord grundlaget under det danske Sydslesvigarbejde fra midten af 1930'erne og frem – og dermed også for den agitation, der efter maj 1945 krævede Sydslesvig hjem. Bogens imponerende udbredelse skyldtes først og fremmest det forhold, at den ramte den grænsetyske agitation med stor kraft. Dette forhold bevirkede, at kredse i den danske opinion, der notorisk stod på sindelagsprincippet, og som normalt ville have betakket sig for at lade sig inspirere af tanken om blodet og jorden, sagde god for bogen. For dem var der tale om en taktisk manøvre, når de mere eller mindre konsekvent så bort fra bogens Ejderpolitik. På den måde var modtagelsen af *Dansk Grænselære* i den danske offentlighed en gentagelse i større målestok af den mekanisme, der inden for Grænseforeningen skærmede Ejderfolkene mod kritik: I en situation, hvor truslen mod grænsen kaldte til ubetinget samling, afholdt kritikerne sig fra at gå til angreb mod initiativer, der så ud til at udrette skade i fjendens lejr.

For Dannevirke mænd og Ejderfolk var argumentationen om, at sydslesvigernes nationale tilhørsforhold udsprang af jorden og blodet, selve grundlaget for arbejdet. Ud fra denne tankegang havde de i røret 1918-1919 krævet en grænsedragning langs linjen Slien-Dannevirke-Tønning. Da det dengang havde vist sig, at en sådan linjeføring var politisk umulig, var de nødtvungen gået ind i kampen for i det mindste at få Flensborg hjem. For Dannevirke mændene var denne Flensborgfase yderst kortvarig.

Umiddelbart efter grænsedragningen organiserede de sig på ny. Ligaen D.D.D. forsøgte fortsat at mobilisere den danske befolkning ved offentligt at slå på, at målet var en grænse i det sydligste Sydslesvig. For denne kreds blev tiden mellem 1920 og 1940 en lang og sammenbidt kamp fuld af skuffelser og nederlag.

Det store flertal af Dannevirkemænd samlede sig i Grænseforeningen. Her var mulighederne for at gøre noget for sagen meget større. Efter 1933 kunne aktivisterne inden for Grænseforeningens vidt forgrenede struktur folde deres agitation helt ud. Det betød, at den grænsepolitiske opposition i Danmark igen stod samlet. Det havde ikke været tilfældet siden Vilhelm la Cour og Flensborgfolkene skilte sig ud i 1919. Ejderfolkene i Grænseforeningen, i Ligaen D.D.D. og i Strukstrup kunne nu igen offentligt og med en enslydende argumentation slå på, at Danmark havde et historisk begrundet krav at gøre gældende i Sydslesvig, at det danske folk selv var skyld i, at sydslesvigerne havde orienteret sig mod Tyskland, og at danskerne derfor havde en pligt til at forsøge at omgøre den historiske udvikling – uanset hvad det store flertal af tysksindede sydslesvigerne selv mente om den sag. Oppositionen stod klar til det fremstød, der fulgte, da Tyskland brød sammen igen.

Zusammenfassung

1920 wurde die Grenze zwischen Deutschland und Dänemark neu gezogen. Sie verläuft seitdem auf einer Linie nördlich von Flensburg bis südlich von Tondern. Die Grundlage dieser Grenzziehung war das nationale Selbstbestimmungsrecht, d.h. die Bevölkerung konnte frei entscheiden, welchem Staat sie künftig zugehören wollte. Nach dem Ende des Ersten Weltkriegs hatte die dänische Regierung sich für eine Lösung der Grenzfrage nach diesem Prinzip eingesetzt, und mit dieser Haltung entsprach sie der Mehrheit in der politischen Organisation der dänischen Nordschleswiger. Das Ergebnis der Abstimmung (75% dänische, 25% deutsche Stimmen) führte zu einer Grenzziehung, die der nationalen Haltung der Bevölkerung recht nahe kam, es ist also eine sogenannte Gesinnungsgrenze. Doch in Dänemark waren bei weitem nicht alle Bevölkerungsteile mit dieser Lösung des Grenzproblems einverstanden. Schon vor dem Ende des Krieges setzte sich ein Kreis national engagierter Männer für eine bedeutend südlichere Grenze ein, nämlich für die Linie Schlei-Danewerk-Tönning, einige warben auch für die Eidergrenze. Die Anhänger der Schlei-Danewerk-Tönning-Linie hielten die von ihnen gewünschte Grenzziehung für realistisch, denn sie rechneten damit, daß die Siegermächte den Kaiser-Wilhelm-Kanal (heute Nord-Ostsee-Kanal) unter eine internationale Kontrolle stellen würden. In diesem Fall, meinten sie, könne die nördliche Grenze der Kanalzone die Südgrenze Dänemarks bilden.

Die ideologische Voraussetzung für die Argumente dieser »Daneverkleute« waren die Vorstellungen der Nationalliberalen des 19. Jahrhunderts. Diese gingen davon aus, daß die Bevölkerung bis zum Danewerk in Wahrheit Dänen seien, die durch eine jahrhundertelange deutsche kulturelle und sprachliche Beeinflussung – nach 1864 unter Zwang – eingedeutsch worden waren, und diese Eindeutschung stand im Gegensatz zu ihrer Abstammung. Nach dem nationalen Selbstverständnis der Daneverkleute war es die Pflicht des Dänemarks, diese historische Entwicklung umzukehren und den einstigen Zustand wiederherzustellen. Deutschlands Niederlage bot dazu eine einmalige Gelegenheit, die genutzt werden mußte: Könnte man die Siegermächte überreden, im Rahmen einer Neuordnung der Machtbalance in Europa, Dänemark das ganze Südschleswig

anzubieten, dann könnte Dänemark unbesorgt die deutschgesinnte Bevölkerung dieses Gebiets einverleiben, denn mit der Sicherheit eines Naturgesetzes würde sie, wenn sie erst vom deutschen Joch befreit sei, sich wieder ihres ursprünglichen Dänentums besinnen.

Für die Danewerkeute war die Grenzziehung von 1920 eine bittere Enttäuschung. Aber sie gaben ihre Bemühungen keineswegs auf – im Gegenteil. Der Kampf um Südschleswig diente einem ideellen Ziel und konnte nicht von einem Tag auf den anderen aufgegeben werden. Die Intensität des Einsatzes für Südschleswig würde den Dänen nämlich die Stärke des dänischen Volkswillens und die Kraft ihrer nationalen Selbstbehauptung zeigen. Dies war die Voraussetzung für das Überleben als selbständige Nation. Deshalb sah die Mehrzahl der Danewerkeute die Auseinandersetzung um die Grenzziehung von 1920 als eine verlorene Schlacht in einem Krieg, den man noch gewinnen konnte, ja mußte. Sogar nach dem 30. Januar 1933, nach der Machtübernahme durch die Nationalsozialisten in Berlin, mit der eine Einverleibung Südschlewigs in Dänemark völlig unwahrscheinlich wurde, gaben die Danewerkeute ihren Glauben an Südschleswig als zukünftiges dänisches Land nicht auf.

Die Danewerkeute waren nach 1920 auf verschiedenen Ebenen tätig. Einige wirkten vor allem als Agitatoren. Als Redner auf Versammlungen oder als Verfasser politischer Bücher und Schriften versuchten sie, den nationalen Geist des dänischen Volkes zu wecken – und berücksichtigten dabei verblüffend wenig die reale Entwicklung der dänischen Minderheit in Südschleswig. Für diese Agitatoren hatte Dänemark ein Recht auf die Eidergrenze und zwar völlig unabhängig von der Stärke der dänischen Minderheit: Südschleswig war dänisch, egal ob der Anteil der dänischen Bevölkerung südlich der Grenze bei 60% oder bei 1% lag. Für dieses zweifellos chauvinistische Ziel propagierte u.a. die »Liga D.D.D.« (Liga Danmark-Dannebrog-Daneverke) (ab 1935 »Die Slesvig-Liga«). Die Mitgliederzahl dieses Vereins war relativ klein, in der Zwischenkriegszeit überschritt sie kaum 4000. Doch die Stärke des Vereins war, daß er das Sammelbecken einer Reihe führender Forscher und Verfasser auf dem Gebiet der Geschichte und der Volkskunde war. Diese konnten mit ihren wissenschaftlichen – und auch pseudowissenschaftlichen – Argumenten ihre Forderungen auf ganz Südschleswig begründen. Das berühmteste Mitglied der Liga D.D.D. war sicherlich der Schriftsteller und Volkskundler Thor-kild Gravlund. Er war eine Art Chefideologe der Liga. Seine Romane und seine volkskundlichen Untersuchungen der dänischen Wesensart beeinflußten weit mehr Menschen als nur den engen Kreis der Mitglieder der Liga D.D.D.

Thorkild Gravlund vertrat in der Grenzfrage die sogenannte »reine Linie«. Er argumentierte, daß die Südschleswiger aufgrund ihrer Herkunft Dänen seien und deshalb eine kulturelle dänische Arbeit in Südschleswig eigentlich überflüssig sei. Die Südschleswiger waren – mit oder ohne kulturelle Unterstützung durch Dänemark – Dänen. Nach Thorkild Gravlunds Ansicht würde es in Südschleswig früher oder später – wenn, wohlgemerkt, das Rad der Geschichte die richtigen Bedingungen geschaffen hatte – ein »Volkserwachen« geben, würde ein Prozeß eintreten, bei dem die einheimischen Südschleswiger zu Tausenden die Gesinnung wechseln und sich ihrer dänischen Abstammung besinnen würden. Sollte die Grenze in einer solchen Situation nach Süden verschoben werden, dann würde es erforderlich sein, daß das gesamte dänische Volk geschlossen hinter der klar und eindeutig formulierten Forderung stehen würde, daß die Südschleswiger heim ins Königreich sollten. Denn was würde es nützen, wenn die Südschleswiger zurück nach Dänemark wollten, und die Dänen dann nicht fest daran glaubten, daß der wahre und ererbte dänische Kern der Südschleswiger keimen und die deutsche Schale sprengen würde? Ein Hauptaspekt des Selbstverständnisses Gravlunds, der Liga und auch des Grenzvereins war: Das dänische Volk mußte seine Skepsis gegenüber der derzeitigen deutschen Gesinnung der Südschleswiger verlieren, das dänische Volk mußte lernen, daß das dänische Erbrecht auf Südschleswig ewig gültig sei, das dänische Volk mußte fest auf den nach der Wiedervereinigung mit Dänemark kommenden Gesinnungswechsel der Südschleswiger bauen. Die Liga D.D.D. arbeitete überwiegend auf dem agitatorischen Feld. Die relativ bescheidenen Mittel, über die der Verein in den Zwischenkriegsjahren verfügte, wurden in erster Linie für Agitationsmaterial innerhalb Dänemarks eingesetzt. In all diesen Jahren gab die Liga das Mitgliedsblatt *Thyras Vold* heraus, das die Wiedervereinigungsthese propagierte.

Die weitaus meisten Vertreter der Danewerk-Linie organisierten sich im kurz nach der Grenzziehung von 1920 gegründeten Grenzverein. Dieser hatte eine weitverzweigte Struktur und schuf damit Raum für viele Einzelabteilungen mit sehr unterschiedlichen Standpunkten in der Grenzfrage – und damit auch für Flügelbildungen innerhalb des Vereins. Die Anhänger der Danewerk-Linie waren eine homogene und zugleich die machtvollste Gruppe. Doch in den beschlußfassenden Organen des Grenzvereins stand ihr eine Opposition entgegen, die die offensiven Projekte dieser Gruppe kritisierte. Es bestand ein fundamentaler Unterschied in den Auffassungen über den in und für Südschleswig zu leistenden Einsatz: Der Einsatz der Danewerkleute war expansiv und wurde mit dem historischen Recht des

Landes und der Abstammung der Bevölkerung begründet; aus diesen beiden Elementen wurde das moralische Recht abgeleitet, in jeder Form – politisch, sozial und kulturell – sowie überall in Südschleswig wirken zu dürfen, und zwar in Eckernförde genau so aktiv wie in Flensburg. Die Kritiker waren dagegen prinzipiell defensiv eingestellt. Ihr Einsatz für die dänische Sprache und Kultur in Südschleswig sollte das Dänentum dort erhalten und stärken, wo es noch eine dänische Minderheit gab, d.h. vor allem in und um Flensburg. In mehreren Fällen kam es zu ernststen Auseinandersetzungen zwischen diesen beiden Flügeln. In der zweiten Hälfte der 1920er Jahre gewannen jedoch die Danewerkleute die Oberhand und zwar teils, weil der Rektor H.P. Hansen Vorsitzender des Grenzvereins wurde, und teils, weil in diesen Jahren in Dänemark eine allgemeine nationale Mobilisierung stattfand.

Eine Episode aus dem Anfang der 1920er Jahre erlaubt uns einen Blick in das innere, von Spannungen erfüllte politische Leben des Grenzvereins. Die Abteilung des Grenzvereins in Århus, Sønderjysk Forening for Århus og Omegn, war vor und nach 1920 ausgesprochen kritisch, d.h. »anti-Danewerk« eingestellt. Zwar gab es auch in der jütischen Hauptstadt einige Danewerkleute, doch die hatten es schwer, sich gegen die moderate Mehrheit durchzusetzen. Zwischen diesen Flügeln gab es über die prinzipielle Haltung des Vereins des öfteren sehr harte Auseinandersetzungen: Der Vorstand wollte sich nur für Flensburg einsetzen und war gegen eine Arbeit bis zum Danewerk. Die aktiven Anhänger der Danewerklinie wollten sich dagegen für ganz Südschleswig und natürlich auch für Flensburg einsetzen. Dabei handelte es sich hier um mehr als nur um eine Wortklaubelei. Die Frage »für oder gegen die Danewerklinie?« war während der gesamten Zwischenkriegszeit ein zentrales Problem der dänischen Grenzpolitik – und besonders innerhalb des Grenzvereins.

Die Regelung des jahrelangen Zwists in Århus ist ein Musterbeispiel. Der Grenzverein konnte es sich aus finanziellen Gründen nicht leisten, die Abteilung in Århus einfach auszuschließen. Nach einigen Austritten von Danewerkleuten aus dem Sønderjysk Forening und mit den zunehmenden inneren Spannungen mußte eine Lösung gefunden werden. Das Ergebnis war schließlich, daß man under der Hand den Danewerkleuten empfahl, einen eigenen Verein zu gründen, der das gesamte Südschleswig – also bis zur Eider – zu seinem Arbeitsfeld machte. Das Verhältnis des Grenzvereins zu den beiden Vereinen in Århus ist eindeutig: Die Leitung des Grenzvereins übertrug die Verantwortung für den (auch finanziell wichtigen!) »Düppel-Tag« dem neuen Verein. Das bedeutete die formale Anerkennung dieses Vereins als Repräsentant des Grenzvereins in Århus.

Während die politischen und prinzipiellen Gegensätze im Grenzverein heftig diskutiert wurden, übernahm eine Reihe nationaler Aktivisten die konkrete Arbeit in Südschleswig, und zwar vor allem im südlichen Südschleswig – im Gebiet der von der dänischen Regierung im Mai 1919 abgelehnten und deshalb nicht zustande gekommenen dritten Abstimmungszone. Die äußerst schwierigen sozialen und politischen Verhältnisse in den ersten Jahren der Weimarer Republik begünstigten diesen Einsatz. Schon in der Abstimmungszeit hatten sich die Danewerkeleute stark für die dortige deutschsprachige dänische Presse eingesetzt, sie taten dies auch nach 1920. Die Presse wurde reorganisiert, und ab 1922 erschien in der Stadt Schleswig die »Neue Schleswiger Zeitung«, die die Propaganda der Abstimmungszeit fortsetzte.

Etwa zur gleichen Zeit wurde in Schleswig auch die nichtpolitische Arbeit aufgenommen. Sie begann mit dänischen Gottesdiensten, Dänischkursen und der Gründung einer Bibliothek. Die großen Unterschiede zwischen den wirtschaftlichen und sozialen Verhältnissen nördlich und südlich der Grenze begünstigten den Einsatz in der Wohltätigkeitsarbeit. Weihnachten 1923 erreichten fünf Eisenbahnwaggons mit Nahrungsmitteln und Kleidung sowie finanzielle Mittel die Stadt Schleswig. Die Hilfsgüter wurden an die Armen der Stadt verteilt, und zwar sowohl an Dänen als auch an Deutsche. Die Hilfe kam aus dem Kreis Holbæk (Seeland), wo der Gemeindegärtner P.C. Larsen Grøn, ein Anhänger der Danewerk-Linie, leitend an der Sammelaktion teilgenommen hatte.

Anfangs war die dänische Bewegung im südlichen Südschleswig in einem speziellen Schleswigschen Verein für die Landdistrikte organisiert. Im Mai 1922 trennten sich die Mitglieder aus der Umgebung Schleswigs von diesem Verein und gründeten »Der Schleswigsche Verein, Amt Gottorf«, der Ende 1922 zwischen 1000 und 1100 Mitglieder zählte. Die führende Person des Vereins war der Bauer Peter Lassen aus Struxdorf/Strukstrup in Angeln. Von Beginn an war dieser Verein eher eine politische Heimatpartei als eine kulturelle Vereinigung. Die Sprache der Vereins war deutsch/plattdeutsch; in der Vereinssatzung gab es keine Programmklärung, nach der der Verein die dänische Identität stärken, die dänische Sprache oder das dänische Geistesleben fördern wollte. Im Gegenteil: In der Vereinssatzung wurde unterstrichen, daß auch deutschgesinnte Südschleswiger Mitglieder werden konnten, wenn ihre »Abstammung« in Ordnung war. Man könnte hier fast von einer Einwirkung der gravlundischen Thesen ausgehen.

Im Grenzverein überlegte man sich schon früh, wie man der dänischen Bewegung in der Stadt Schleswig Räumlichkeiten für ihre unterschiedli-

chen Aktivitäten beschaffen könne. Es wurde ein Ausschuß gebildet, der diese Aufgabe übernehmen sollte. In ihm saß unter anderen die energische Jutta Skrumsager Madsen aus dem nördlichen Nordschleswig. Sie hatte bereits eine lange Karriere in der nordschleswigschen dänischen Bewegung hinter sich. Um 1922/23 war die Arbeit im südlichen Südschleswig jedoch noch ein so kontroverses Thema, daß der Grenzverein zögerte, sich auf einen Immobilienkauf einzulassen. Dieses Zögern kam dem Grenzverein teuer zu stehen. Jutta Skrumsager Madsen ergriff die Initiative. Sie organisierte eine Geldsammlung und erwarb mit diesen privat gestifteten Mitteln das große Hotel »Zum Holsteinischen Hause« am Lollfuss in Schleswig. Das Haus wurde in ein dänisches Versammlungshaus umgewandelt und erhielt den Namen »Slesvighus«. Die ursprüngliche Idee war, das Haus schuldenfrei dem Slesvigske Forening for Gottorp Amt zu übertragen. Dazu kam es aber nie. Stattdessen betrieben Jutta Skrumsager Madsen und ihre Freunde in Dänemark Slesvighus als privates Unternehmen, allerdings in minimaler Zusammenarbeit mit der Liga D.D.D., mit dem Grenzverein und sogar mit dem Schleswigschen Verein, Amt Gottorf, der sich allerdings schon nach kurzer Zeit von Jutta Skrumsager Madsen trennte.

Die Ursache dieser Trennung deckt wesentliche politische Gegensätze auf: Jutta Skrumsager Madsen stammte aus der Gegend von Rødding, der sogenannten »ideellen Ecke« Nordschleswigs, in der das Dänentum zwischen 1864 und 1920 besonders stark gewesen war, teils aufgrund der geographischen Lage im nördlichsten Nordschleswig und teils wegen einer tiefen Verankerung in der dänischen Volkshochschulbewegung. Dieses Dänentum ihrer Heimat war Jutta Skrumsager Madsens Ideal für die Dänen in der Stadt Schleswig. Doch deren fehlende Kenntnisse der dänischen Sprache, Kultur und Denkweise waren für sie ein Zeichen geistiger Verarmung. Die Schleswiger waren für sie die Krüppel einer Eindeutschung und mußten deshalb mit fester Hand und mit Verständnis aus ihrer Fehlentwicklung geleitet werden. Slesvighus sollte deshalb eine Art geistiges Sanatorium sein, in dem der Heilungsprozeß vollzogen werden konnte. Eine Einstellung dieser Art zur Arbeit für die Minderheit stand in fundamentalem Gegensatz zu Peter Lassens Politik, die von der Heimat- und Abstammungsideologie ausging. Man konnte nach seiner Ansicht nicht mit Wahlparolen, in denen die Schleswiger als geistige Krüppel bezeichnet wurden, Mitglieder für die von ihm geführte Partei werben. Sein Programm mußte notwendigerweise den Stolz und das Selbstbewußtsein des Volkes ansprechen, indem man auf die lokale schleswigsche Identität hinwies.

Peter Lassens Erfolg war, trotz seines Appells an den Stolz und das Selbstbewußtsein der Schleswiger, relativ bescheiden. Sein Verein überschritt nie die Mitgliederzahl von 1000–1100 vom Jahreswechsel 1923/24. Nach diesem Zeitpunkt stürzte sie sogar schnell ab. Bereits 1925 war sie fast halbiert, und gegen Ende des Jahrzehnts war sie auf gut 100 zusammengeschrumpft. Ein Höhepunkt war allerdings die Kreistagswahl von 1925. Überraschenderweise gelang es Peter Lassen und einem anderen dänischen Kandidaten, dem Zimmermann Frederik Ilper, mit 1075 Stimmen in den schleswigschen Kreistag gewählt zu werden. Bei der Wahl vier Jahre später fiel die Anzahl der Stimmen allerdings auf 364, was nur für die Wahl von Peter Lassen reichte. Statistisch gesehen ging die dänische Bewegung im südlichen Südschleswig zu diesem Zeitpunkt ihrem Untergang entgegen.

Peter Lassens Erfolge in Südschleswig waren zwar gering, doch umso größer war seine Bedeutung für die Agitation der Danewerkleute in Dänemark. Hier wurde die Lassen-Familie und ihr Bauernhof in Strukstrup/Struxdorf in Angeln zum Symbol für das historisch begründete Recht Dänemarks auf ganz Südschleswig. Die seit dem Anfang des 19. Jahrhunderts ungebrochene Tradition dieser dänischgesinnten und dänischsprachigen Familie – damals sprach der größte Teil der Bevölkerung Angelns noch dänisch – war ein gewichtiges Argument einer Propaganda, die behauptete, daß die Möglichkeit der Wiedererweckung des Dänentums in Schleswig keineswegs der Vergangenheit angehörte. Den größten Einsatz, Peter Lassen zu mystifizieren, leistete Thorkild Gravlund, der ein persönlicher Freund der Familie Lassen war. Gravlundts starke Idealisierung findet sich in zahlreichen Artikeln populärer dänischer Zeitschriften und vor allem in seinem Roman *Alfarveje og Bedesteder*, der Peter Lassen und seinen nationalen Kampf von Anfang bis Ende heroisiert. Gravlund beschreibt Peter Lassen in bestem argraromantischem Stil als einen selbstbewußten, unabhängigen und erdverbundenen Bauern, dessen Leben und Anschauungen von der Stimme des Blutes und des Bodens geprägt worden sind. Diese jahrelange Verherrlichung – in einigen Fällen sogar Vergötterung – gaben Peter Lassen ein Selbstbewußtsein, das in scharfem Gegensatz zu seinem kargen Erfolg in Südschleswig stand.

Im Sommer 1924 nahm Peter Lassen Verbindung mit einem Kreis stark nationalistischer Männer in Dänemark auf; seine Absicht war, einen Verein zu gründen, der mit dem Grenzverein konkurrieren sollte. Der neue Verein sollte Geld für Lassens politische Arbeit einsammeln und auf längere Sicht die Finanzierung geplanter dänischer Schulen, Volkshochschulen, einer Presse sowie der Wohltätigkeitsarbeit im gesamten Südschleswig si-

chern. Das Tätigkeitsgebiet sollte von der Südgrenze der Stadt Flensburg bis zum nördlichen Teil Rendsburgs reichen und auch die sogenannten »altschleswigschen« Inseln Helgoland und Fehmarn mit einbeziehen. Die Aufgabe des neuen Vereins sollte sein, der aussterbenden dänischen Bewegung im südlichen Schleswig neues Leben einzuhauchen. Diese Bewegung erhielt nie einen Namen; Mitglieder des Grenzvereins nannten sie »Die jütischen Separatisten«. Innerhalb kurzer Zeit gelang es dem Reiseagitator dieses Kreises, dem Buchdrucker Jesper Hansen aus Varde, das Interesse vieler Einzelvereine des Grenzvereins – vor allem in Jütland, daher der Spitzname – für die neue Organisation zu gewinnen, die im März 1925 in Fredericia gegründet werden sollte. An dem Gründungstreffen nahmen auch einige führende Männer des Grenzvereins teil. Ihre Aufgabe war, die Gründung des neuen Vereins zu verhindern. Sie gelobten Besserung, d.h. sie versprachen, den Einsatz in der Stadt Schleswig zu intensivieren – und das war keineswegs nur hinhaltendes Gerede. Mitte 1925 hatte es in der Schleistadt keinen einzigen dänischen Funktionär gegeben, im folgenden Jahr waren es drei: nämlich ein Redakteur, eine Lehrerin und ein Wanderlehrer. Der Wanderlehrer sollte die Linie Schlei-Danewerk-Tönning bereisen und Peter Lassens politische Arbeit unterstützen. Diese spürbare Verstärkung der dänischen Arbeit im südlichen Gebiet genügte erst einmal, um die Mehrzahl der »jütischen Separatisten« zu befriedigen. Mit Mühe und Not war es den Vertretern des Grenzvereins gelungen, die Spaltung ihres Vereins zu verhindern.

Die entgegenkommende Haltung des Grenzvereins in dieser Angelegenheit, die Teilerfüllung der Forderungen der Protestbewegung, rief die reichsdänischen politischen Gegner des Grenzvereins auf den Plan. Führende Männer der dänischen Volkshochschulen, die als H.P. Hanssens Anhänger die Grenze von 1920 verteidigten, griffen im Herbst den Grenzverein an und warfen ihm vor, mit dem neuen Vorstoß in das südliche Schleswig, politische Aktivitäten zu entwickeln. Sie vertraten die Ansicht, daß jede Unterstützung für Peter Lassens Abstammungs- und Heimatpolitik einer Grenzrevisionspolitik gleichzusetzen sei. Die finanziellen Mittel des Grenzvereins dürften dagegen nur für die kulturelle Arbeit eingesetzt werden, für Unterricht, Vorträge, Aufklärung, Büchereien u.s.w. Die Debatte fand zuerst in der Presse und in den Zeitschriften der beiden Gruppierungen statt, nämlich im *Højskolebladet* und in *Grænsevagten*. Im Dezember 1925 wurde die Diskussion auf einem »Spitzentreffen« der Danewerkleute des Grenzvereins mit Vertretern der Volkshochschulen beendet. Die Danewerkleute betonten vor allem, daß politische und kulturelle Arbeit nicht voneinander getrennt werden könnten. Eine Klärung der Begriffe wurde

jedoch nicht erreicht. Der Angriff, den die Vertreter der Volkshochschulen gestartet hatten, verlief im Sande. Die Danewerклеute hatten einen wichtigen Sieg errungen – sie hatten die Ausweitung ihres Arbeitsfeldes und die Unterstützung ihrer politischen Arbeit in Südschleswig erfolgreich verteidigt.

Peter Lassens Verbindung mit den jütischen Separatisten schuf ihm ab 1924 die finanzielle Grundlage, seine politische Arbeit in Südschleswig auszubauen. Sein Verein wandelte sich immer mehr in eine politische Partei. Parallel dazu setzte Jutta Skrumsager Madsen ihr privates Bildungsobjekt im Slesvighus fort. Die Folge war, daß die dänische Bewegung in Schleswig sich teilte. 1924 verließ eine Gruppe unter der Führung des dänischsprachigen Nordschleswigers Christian Christiansen den Gottorfer Verein und gründete den »Foreningen Dannevirke«, der sich um Jutta Skrumsager Madsen und einen von ihr entsandten Mitarbeiter sammelte. Damit gab es in der Schleistadt zwei miteinander konkurrierende dänische Organisationen: eine schleswigsche politische Partei und einen dänisch-kulturellen Verein.

Im Grenzverein löste diese Entwicklung einen Alarm aus, mehrere Versuche, die Ausbrecher wieder zurück in den Schleswigschen Verein zu zwingen, mißglückten. Die Spaltung wurde erst Ende der zwanziger Jahre beendet. Für die Danewerклеute innerhalb des Grenzvereins waren die Ausbrecher ein ernstes Problem, denn sie widerlegten die Behauptung, politische und kulturelle Arbeit könne voneinander nicht getrennt werden. Die Spaltung einer ohnehin sehr kleinen Gruppe war an sich bereits alles andere als zweckmäßig, darüberhinaus lieferte sie den Beweis dafür, daß die politische Agitation keineswegs die einzige Voraussetzung für eine Minderheitenarbeit war. Nach Ansicht der Danewerклеute war die Situation in Schleswig unhaltbar: Denn würden die Vertreter der Volkshochschulen erfahren, daß ein Teil der Mitglieder des dänischen Vereins in Schleswig den Verein verlassen mußte, um die dänische Kultur pflegen zu können, könnte der Grenzverein gezwungen werden, Peter Lassen und dem Schleswigschen Verein für Gottorf Amt jegliche Unterstützung zu entziehen. Diese Spaltung durfte auf keinen Fall in Dänemark bekannt werden. Man bemühte sich deshalb, das Problem zu verschleiern, indem man die ganze Angelegenheit als Folge persönlicher Unstimmigkeiten deutete. Das Risiko des Grenzvereins wurde geringer, nachdem er ab 1926 drei Funktionäre in Schleswig stationierte. Da sie auf Peter Lassens Wunsch eingesetzt worden waren, verhielten sie sich ihm und seinem Schleswigschen Verein gegenüber loyal und bekämpften die Ausbrecher. Mitte der zwanziger Jahre unterstützte und verteidigte jeder der beiden Flügel innerhalb des Grenz-

vereins besonders seine eigenen Anhänger: Die Danewerkleute hielten loyal zu Peter Lassen und seiner Politik, Jutta Skrumsager Madsen und der Danewerk-kritische Flügel des Grenzvereins hielten die Hand über die kulturelle Arbeit des Foreningen Dannevirke.

Auf die Dauer konnte diese doppelspurige Verbindung zwischen dem Grenzverein und den dänischen Bewegungen in der Stadt Schleswig nicht gut gehen. Den Danewerkleuten im Grenzverein ging es darum, die Arbeit des Vereins alleine zu bestimmen, was aber nur nach einer Auseinandersetzung mit Jutta Skrumsager Madsen und ihren Mitkämpfern zu erreichen war. Im Schul- und Buchausschuß, der für die Arbeit im gesamten südlichen Gebiet verantwortlich war, hatte anfänglich der Skrumsager-Madsen-Flügel die Mehrheit. Obwohl die Danewerkleute sich im Februar 1928 auf eine einstimmige Forderung des Gottorf-Vereins und der Funktionäre des Grenzvereins berufen konnten, Jutta Skrumsager Madsen von der Arbeit in der Schleistadt fernzuhalten, gelang dieser Vorstoß nicht. Sie behielt ihre Machtstellung. Erst nach vielen Querelen kam es im Frühjahr 1928 zu einem Vergleich: Jutta Skrumsager Madsen mußte der Entlassung ihres Mitarbeiters in Slesvighus zustimmen. Kurzfristig bedeutete dieser Ausgang des Zwists eine Bestätigung ihres Rechts, als Mitglied des Grenzvereins weiterhin ihr eigenes kulturelles Vorhaben in der Stadt Schleswig zu betreiben, doch auf längere Sicht war diese Lösung der Anfang vom Ende ihrer Arbeit. Nach und nach errangen die Danewerkleute die Mehrheit im Schul- und Buchausschuß, 1931 wurde er aufgelöst und sein Verantwortungsgebiet einem Schulkonsulenten, der zu den Danewerkleuten gehörte, übertragen. Von diesem Zeitpunkt an wurde die Arbeit des Grenzvereins im südlichen Schleswig ausschließlich von Danewerkleuten bestimmt, und diese sympathisierten mit Peter Lassens Abstammungs- und Heimatlinie. Das Monopol der Danewerkleute auf die Arbeit im südlichen Südschleswig bedeutete das Aus für »Foreningen Dannevirke«. Er wurde wahrscheinlich im Laufe des Jahres 1929 aufgelöst.

Die Danewerkleute des Grenzvereins bewiesen ihre Solidarität mit Peter Lassen auch auf anderen Gebieten. Ende der 1920er Jahre mußten leitende Mitglieder des Grenzvereins in Zusammenarbeit mit Danewerkleuten außerhalb der Organisation, unter ihnen Thorkild Gravlund, Peter Lassen zu Hilfe kommen. Seinem Hof in Struxdorf drohte der Konkurs. Ende der 1920er und Anfang der 1930er Jahre wurden für den Hof mehrere Male finanzielle Hilfen in einer Größenordnung geleistet, die, wie die Geber selbst einräumten, wirtschaftlich gesehen völlig überhöht waren. Die Unterstützung seines Einsatzes für die Minderheit war ebenfalls mit Problemen belastet, denn für die finanzielle Unterstützung, die Peter Lassen

in diesen Jahren bekam, hätte man an die 20 kleinere Versammlungshäuser kaufen können. Daß die Geldgeber in Dänemark an den Rettungsaktionen für Peter Lassen teilnahmen, beruhte ausschließlich auf dessen Ruf im Königreich: er war die Ikone der Bewegung, er würde früher oder später Südschleswig für Dänemark zurückgewinnen. Peter Lassen wußte sehr genau, was sein Ruf wert war. Als die wirtschaftliche Lage seines Hofes im Herbst 1930 wirklich katastrophal war, drohte er sogar damit, wenn er kein Geld bekäme, sämtliche Ehrenämter in Südschleswig niederzulegen und seine Agitationen in Dänemark einzustellen. Die Danewerkleute waren sich ihrer Abhängigkeit von ihrer Ikone bewußt, knurrend beugten sie sich der Drohung und gaben Peter Lassen Geld.

Die Rettungsaktion sicherte Peter Lassens Status als (weiterhin unbefleckte) Ikone. Sie ermöglichte ihm, seine politische Arbeit in Südschleswig und in Dänemark fortzusetzen – und das war wohl das entscheidende Moment. Seine Hauptenergie verwandte er auf die Herausgabe der *Südschleswigschen Flugschriften*. Ab 1927 erschienen diese kleinen Hefte in unregelmäßigen Abständen. Jedes Mal wurden 6000 bis 10.000 Exemplare gedruckt und in den vier südlichsten Kreisen Südschlewigs an Personen mit dänischklingenden Nachnamen (z.B. mit der Endung »-sen«) gesandt. Die Namen fand man in Adressbüchern und Zeitungen. Der Inhalt dieser Flugschriften entsprach natürlich Thorkild Gravlunds und Peter Lassens Abstammungs- und Heimatideologie. Peter Lassens Artikel betonten meistens die dänische Abstammung der Südschleswiger und die dänische Geschichte des Landes. Die Artikel anderer Mitarbeiter kritisierten die Zentralverwaltung in Berlin, die Beamtenaristokratie sowie die Steuerlast; sie verlangten für alle Ebenen die Selbstverwaltung. Die *Südschleswigschen Flugschriften* stellten die gleichen Forderungen wie der Friese Cornelius Petersen in Dänemark, der damals die Protestpartei »Selvstyrebvægelsen« gründete.

Ab 1932 ermöglichte eine bessere Finanzierung, die Flugschriften in kürzeren Abständen herauszugeben. Die Liga D.D.D. hatte sie auf Thorkild Gravlunds Veranlassung adoptiert. Indem Thorkild Gravlund für Reichsdänen den Weg öffnete, »passive Mitglieder« des Schleswigschen Vereins für Gottorf Amt zu werden, schuf er eine neue Finanzierungsquelle. Ende der 1920er Jahre gab es an die 100 dieser passiven Mitglieder, also etwa ebenso viele wie zu diesem Zeitpunkt aktive Mitglieder in Südschleswig. Die *Südschleswigschen Flugschriften* erschienen bis zu ihrem Verbot durch die Gestapo im Jahr 1937.

Die Entsendung von drei Funktionären im Jahr 1926 in die Schleistadt kündigte ein neues Kapitel in der Arbeit im südlichen Südschleswig an, in

dem der Wanderlehrer Jørgen Jørgensen eine besondere Rolle spielen sollte. Er hatte eine Vorgeschichte als Vorsitzender der Jungen Konservativen (Konservativ Ungdom, KU) auf Amager (Kopenhagen). Der Gedanke, die Grundlage für eine neue Entscheidung in der Grenzfrage zu schaffen, motivierte ihn, nach Südschleswig zu gehen. Sein freundschaftliches Verhältnis zu Peter Lassen machte ihn zu dessen engstem politischen Mitarbeiter. In den ersten Jahren arbeitete er vor allem in der Stadt Schleswig, doch daneben bereiste er regelmäßig die westlichen ländlichen Gebiete und die Stadt Tönning. Seine offizielle Stellungsbezeichnung war »Wanderlehrer«, doch die meiste Zeit widmete er nicht dem Unterricht sondern der mühseligen Detektivarbeit, dänischinteressierte Südschleswiger zu finden. Sein Hilfsmittel waren die *Südschleswigschen Flugschriften*, die vor allem vor Wahlen verteilt wurden. Nachdem die Wahlergebnisse vorlagen, besuchte er, soweit er sie aufgespürt hatte, die oft weitverstreut wohnenden Wähler, die für Peter Lassen gestimmt hatten. Häufig war es nur ein einziger Wähler pro Wahlkreis. Er bot ihnen an, Mitglied des Schleswigschen Vereins zu werden, dänische Zeitungen zu abonnieren und an Dänisch- oder Bastelkursen teilzunehmen. Ein ganz besonderes Angebot, vor allem für sozial schwache Familien, waren Ferienreisen nach Dänemark für die Kinder. Diese Ferienreisen organisierte P.C. Larsen Grøn, Holbæk. Während der gesamten Zwischenkriegszeit verbrachten Kinder aus dem Gebiet bis zur Linie Schlei-Danewerk-Tönning und sogar aus Eckernförde und Rendsburg ihre Sommerferien bei Familien in Dänemark.

Ab Februar 1926 erlaubte die preußische Schulverordnung die Einrichtung kommunaler oder privat finanzierter dänischer Schulen nur in Flensburg, im Landkreis Flensburg und im Kreis Südtondern. Drei Jahre später, im Februar 1929, fiel diese geographische Begrenzung weg. Sofort begannen die Vorbereitungen für die Einrichtung einer dänischen Schule in Schleswig. Wie bereits erwähnt, hatten die Danewerkleute die Mehrheit im Schulausschuß des Grenzvereins übernommen. Jetzt drängten sie auf eine schnelle Verwirklichung der Schulpläne und auf den Bau eines Schulhauses. Doch noch waren die Kritiker stark genug, diese Pläne zu verzögern. Sie wollten die »Echtheit« des neuen Dänentums abwarten und deshalb den Unterricht nur in gemieteten Räumen beginnen. Solch eine kritische Haltung gegenüber dem Dänentum in Südschleswig war nach Ansicht der Danewerkleute ketzerisch. Am 12. November 1930 genehmigte die Schulbehörde die dänische Schule, und am folgenden Tag begann der Unterricht mit 16 Schülern in einem Raum hinter der Redaktion der dänischen Zeitung. Die deutsche Presse reagierte auf diese Neuigkeit gelassen. Doch als das neue dänische Schulgebäude in der Bismarckstraße Ge-

stalt annahm, und als die dänische Schülerzahl sich ein Jahr nach dem Start des Unterrichts verdoppelt hatte, gab es laute Proteste. Im Mai 1931 beklagten die deutschen Pastoren und Schulleiter der Stadt sich über die dänische Schule. Sie beschuldigten diese, aus der sozialen Not Profit zu schlagen.

Für die Danewerkleute war der Bau der dänischen Schule in Schleswig ein Ereignis von größter Bedeutung: Daß man im Gebiet der angestrebten Grenzlinie Fuß gefaßt hatte, besaß allergrößten Symbolwert. Ein wichtiger Schritt auf dem Weg zum ersehnten Ziel, ganz Südschleswig zum Arbeitsfeld des Schleswigschen Vereins und des Grenzvereins zu machen, war erreicht.

In der Liga D.D.D. freute man sich ebenfalls über diesen Fortschritt der Arbeit im südlichen Südschleswig. Anfang 1931 startete die Liga einen größeren Vorstoß. In Wort und Schrift verkündete sie ihre Begeisterung über den Erfolg der hervorragenden Zusammenarbeit von Liga und Grenzverein. Die Liga freute sich vor allem darüber, daß die *Südschleswigschen Flugschriften*, die man ja finanzierte, die Voraussetzungen für die Schule geschaffen hatten. Diese Agitation, die den Grenzverein hemmungslos für die Forderung der Liga nach Grenzrevion vereinnahmte, konnte für den Grenzverein äußerst gefährlich werden. Zuerst versuchte der Vorsitzende des Grenzvereins, Rektor H.P. Hansen, in der Presse die Behauptung zu widerlegen, daß sein Verein in der Grenzarbeit dieselben Ziele wie die Liga hätte. Das dänische Außenministerium ließ sich jedoch nicht überzeugen, es verlangte, daß H.P. Hansen sich auf der kommenden Versammlung der Vorsitzenden und Vertreter der lokalen Organisationen seines Vereins positiv und eindeutig zur bestehenden Grenze von 1920 bekennen solle. Damit geriet der Vorsitzende in eine außerordentlich kritische Situation, denn er wußte, daß ein Großteil der Danewerkleute seines Vereins dieser Erklärung ihre Zustimmung verweigern würden. Nur durch eine erfindungsreiche Wortklauberei gelang es ihm, eine Erklärung zu formulieren, die das Außenministerium zufriedenstellte, ohne seine eigenen Danewerkleute vor den Kopf zu stoßen. H.P. Hansen war gezwungen, der Forderung der Regierung und dem dänischen Parlament zu entsprechen, denn die finanziellen Mittel des Grenzvereins stammten überwiegend aus der jährlich im ganzen Reich stattfindenden Sammelaktion am »Düppel-Tag«, die für den Grenzverein gleichzeitig eine große Werbeaktion war. Diese große Sammelaktion mußte in jedem Jahr vom Justizministerium erneut genehmigt werden. Das Problem war: Seit dem Anfang der 1920er Jahre durfte das eingesammelte Geld aber in keinem Fall für politische Ziele in Südschleswig verwendet werden!

Seit Mitte der 1920er Jahre wurde der deutsche Einsatz in Nordschleswig spürbar verstärkt, was auch durch die Gründung der Kreditanstalt Vogelgesang sichtbar wurde. Die Antwort der dänischen Seite war u.a. die Bildung des sogenannten »Sechs-Männer-Ausschusses« (auch Einheitsfront genannt), in dem die drei großen dänischen Organisationen des Grenzlandes – der Schulverein, der Sprachverein und der Grenzverein – sich zusammmentaten, um ihren Einsatz zu koordinieren. H.P. Hansen traf hier auf alte Gegner aus den Tagen des Grenzkampfes wie H.P. Hanssen und Hans Jøfesen Christensen. Der Grenzverein – und damit die große Gruppe der Danewerkleute – hatte den größten Nutzen von dieser Mitarbeit in der Einheitsfront, denn von außen gesehen war seine Teilnahme an ihr eine Anerkennung seiner eigenen Arbeit.

Von einem tiefgefühlten Drang nach einer Versöhnung mit den alten Gegnern kann man bei den Danewerkleuten kaum sprechen. Das wurde 1930, dem zehnten Jahr nach der Grenzziehung, sichtbar. In Dänemark feierte man die Architekten der neuen Grenze, vor allen H.P. Hanssen. Daß die Danewerkleute an dieser Huldigung nicht teilnahmen, lag zum Teil an ihrem alten Groll, doch wohl vor allem an der Befürchtung, der dänischen Öffentlichkeit den Eindruck zu vermitteln, daß man zur Erkenntnis gelangt sei, die Grenze von 1920 sei angemessen und gerecht. 1929 und 1932 wurde H.P. Hanssen sogar für den Friedensnobelpreis vorgeschlagen. Für die Danewerkleute galt es zu verhindern, daß er diese Auszeichnung erhielt, denn wenn der Architekt der Grenze von 1920 diese internationale Auszeichnung erhalten würde, konnte das für die Argumentation der Danewerkleute, nach der diese Grenze eben nicht optimal war, äußerst schädlich werden.

Mit Eingaben an den norwegischen Staatsminister und Unterschriftensammlungen suchte man die Preisverleihung an H.P. Hanssen zu verhindern. Ob diese Aktionen dazu beigetragen haben, daß H.P. Hanssen den Preis nicht erhielt, kann nicht geklärt werden.

Für die temperamentvollsten Anhänger der Danewerk-Linie war die Kontrolle des Düppel-Tages durch die Regierung ein Ärgernis und die Mitarbeit in der Einheitsfront mit ihrem Gewissen unvereinbar. Einige wenige von ihnen empfanden diese Kontrolle und die Teilnahme an der Einheitsfront sogar als so demütigend, daß sie wütend den Grenzverein verließen. Ionas Collin war die prominenteste Person dieser Desillusionierten. Er gehörte zum inneren Kreis der Danewerkleute und war ein persönlicher Freund des Vorsitzenden des Grenzvereins. 1932 wurde Collin aus dem Hauptvorstand des Grenzvereins gedrängt, nicht weil er einen radikaleren Standpunkt als andere in der Grenzfrage vertrat, sondern weil seine

unverhüllte Wut auf die alten Gegner im Grenzkampf die Glaubwürdigkeit des Grenzvereins innerhalb der Einheitsfront untergrub. Ionas Collins Austritt aus dem Grenzverein vollendete die rhetorische Anpassung des Vereins, d.h. von nun an enthielten sich die Wortführer des Vereins in ihren Reden aller offenen und versteckten Angriffe auf die politischen Gegner. Dies bedeutete aber keineswegs, daß sie auch die sachlichen Inhalte den Auffassungen der Gegner anglichen – sie taten eher das Gegenteil.

Nach der Machtübernahme der Nationalsozialisten in Deutschland am 30. Januar 1933 erlebten die Danewerkeleute ein Comeback. Die lauten Forderungen der deutschen Minderheit in Nordschleswig nach einer Grenzverschiebung erzeugten in Dänemark ein Trauma, das althergebrachte Regeln der dänischen Grenzpolitik außer Kraft setzte. Noch 1930 wäre es politischer Selbstmord gewesen, wenn die Danewerkeleute offen und ungeschminkt zugegeben hätten, daß das Ziel ihrer Arbeit, z. B. in der Stadt Schleswig, die nationale Rückbesinnung der Bevölkerung auf ihr ursprüngliches Dänentum sei. Nach 1933 war diese Spielregel aufgehoben. Die Reaktion auf die schleswig-holsteinischen Grenzrevisionsforderungen war, daß die eiderdänische Gegenforderung »stubenrein« wurde, denn »wenn die Deutschen die Grenze verschieben wollen, dann kann dies nur in einer Richtung geschehen: An die Eider«. In Dänemark wurde diese Vergeltungsstrategie mit wachsendem Wohlwollen aufgenommen. Der agitatorische Rahmen der Einweihung der dänischen Schule in Tönning im Herbst 1935 war ein deutliches Zeichen dafür, daß die Mitglieder der dänischen Minderheit im südlichsten Südschleswig die Frontsoldaten im Kampf gegen den Nationalsozialismus und gegen die schleswig-holsteinischen Forderungen nach einer Grenzrevision waren.

Diese Argumentation war keineswegs eine inhaltslose Rhetorik ohne Bezug zur Wirklichkeit. Sie war eng mit der Arbeit in Schleswig und Tönning verbunden, und sie sollte die moralische Voraussetzung für die Aufnahme neuer Aufgaben in anderen Teilen des südlichen Schleswigs sein. Die Verschärfung des Grenzkampfes führte zu einer Radikalisierung der Arbeit des Grenzvereins im südlichen Südschleswig. Die Ideologie der Danewerkeleute und der Eiderdänen bestimmte jetzt die Arbeit, und diese Ideologie entsprach in jeder Hinsicht den Vorstellungen, die Peter Lassen seit 1920 vertreten hatte. Das entscheidende Schlüsselwort war die Abstammung: Alle Südschleswiger, die nachweisen konnten, daß ihre Vorfahren vor 1864 im Gebiet zwischen Eider und Königsau gewohnt hatten, waren dänisch. Kenntnisse der dänischen Kultur und der dänischen Sprache waren diesem Kriterium untergeordnet. Sogar die nationale Gesinnung spielte keine Rolle, sie durfte in den südlichen Organisationen des Schleswigschen Ver-

eins auch deutsch sein. Wieviele Deutschgesinnte wirklich Mitglieder dieser Organisationen waren, läßt sich heute natürlich nicht mehr nachweisen. Aber daß die Vereinssatzungen des Schleswigschen Vereins im südlichen Südschleswig auch Deutschgesinnten die Mitgliedschaft anboten, entlarvt das auf Expansion ausgerichtete politische Ziel Peter Lassens und des Grenzvereins. Danewerkleute und Eiderdänen prägten in hohem Grad diese Bewegung, die von Dänemark unterstützt wurde. Hätten Leute wie Jutta Skrumsager Madsen Einfluß auf die Formulierung der Vereinssatzungen gehabt, dann wären Wörter wie »deutschgesinnt«, »schleswigsches Geistesleben« und »schleswigsche Kultur« niemals in diesen Satzungen aufgetaucht. Statt einer Bewegung, die sich selbst sprachlich und kulturell im Gegensatz zur deutschen Umwelt stehend definierte, schufen die Danewerkleute und Eiderdänen eine Bewegung, die sich aufgrund ihrer Ideologie als Abstammungsmehrheit sah.

Die Einweihung der dänischen Privatschule in Tönning 1935 bedeutete einen Wechsel in der dänischen Arbeit für Südschleswig. Dies enthüllen die Ansprachen der Repräsentanten des Grenzvereins und der dänischen Minderheit in Flensburg. Von diesem Tage an war Südschleswig in historischem Zusammenhang und in Verbindung mit der Minderheitenfrage – und damit auch in Bezug auf eine eventuelle Grenzverschiebung – als das ganze Gebiet zwischen der Flensburger Förde und Rendsburg definiert. Diese Rückkehr des Eiderdänentums setzte sich auch nach der Schuleinweihung fort. Ab Mitte der 1930er Jahre bliesen viele prominente Mitglieder des Grenzvereins, unter ihnen der erste und der zweite Vorsitzende sowie die Funktionäre in Südschleswig, in das eiderdänische Horn. Natürlich kleideten die Wortführer des Grenzvereins ihre Ambitionen nicht in Forderungen. Nicht einmal in der Liga beging man diese Dummheit. Auch hier sprach man öffentlich nur von Hoffnungen oder Sehnsüchten und forderte die dänische Bevölkerung auf, sich am Kampf für das große Endziel zu beteiligen.

Dies war der Kern einer Auseinandersetzung zwischen der Slesvig Liga und dem Grenzverein, die 1937 drohte, sich zu einer außenpolitischen Krise zwischen Dänemark und dem Dritten Reich zu entwickeln. Die Liga hatte 1935 eine Broschüre herausgegeben, in der sie den Grenzverein für ihren eindeutigen Einsatz für eine Grenzrevision vereinnahmte. Die deutschen Zeitungen der Grenzregion hatten diese Broschüre zum Ausgangspunkt eines Angriffs auf die gesamte dänische Arbeit in Südschleswig benutzt. Weder die Führung der dänischen Minderheit in Flensburg noch der Grenzverein machten Anstalten, sich von der Liga zu distanzieren. Ein Protest hätte wohl auch wenig genützt und hätte viele der Wortführer

des Grenzvereins wie ein Bumerang selbst treffen können. Ende 1937 waren die Spannungen in der europäischen Politik und im deutsch-dänischen Gegensatz stark angewachsen. Es war allmählich deutlich geworden, daß die NS-Führung in Berlin ihr eigenes Ideal, innerhalb und außerhalb der deutschen Reichsgrenze mit allen echten Volksgruppen in Frieden und Verträglichkeit zu leben, nicht verwirklichte. Diese Erkenntnis dämmerte auch der Führung der dänischen Minderheit in Flensburg. Ernst Christiansen, der Redakteur von *Flensborg Avis*, hatte gerade in dieser Zeit mit den Parteibehörden in Kiel und Berlin eine dramatische Auseinandersetzung. Dabei ging es auch um das Weiterbestehen der täglichen deutschsprachigen Beilage *Der Schleswiger*. Im August 1936 verhandelte Ernst Christiansen erneut mit dem Propagandaministerium in Berlin, wo man ihm eine Anerkennung für seinen nationalen Kampf aussprach und – das war fast eine Sensation – betonte, daß das neue Deutschland in Nordschleswig keine Grenzverschiebung wünsche. In dieser sensiblen politischen Situation spielten die Grenzlanddeutschen ihre beste Karte aus: Die Broschüre der Liga aus dem Jahr 1935. Mit ihr erbrachten sie den Beweis dafür, daß man in Dänemark und in der dänischen Minderheit immer stärker eiderdänische Träume pflegte. Das Manöver gelang, nun blies der Wind gegen Ernst Christiansen und die dänische Seite. Das Propagandaministerium interpretierte jetzt die deutsche Anerkennung der bestehenden Grenze in einer so komplizierten Weise, daß man aus der Erklärung ebenso gut Berlins Wunsch nach einer Grenzrevision heraushören konnte.

Das dänische Außenministerium verfolgte die Geschehnisse genau. Es ergriff die Initiative und sorgte dafür, daß die großen Grenzorganisationen – der Grenzverein, der Schulverein und der Sprachverein – sich öffentlich von der Liga und deren Ideologie distanzieren. Die beiden zuletzt genannten Vereine konnten dies mit gutem Gewissen tun. Doch wenn man genau hinschaut, konnten viele Danewerkeute des Grenzvereins der Liga kaum Vorwürfe machen. Sowohl der Vorsitzende des Grenzvereins, Rektor H.P. Hansen, der zweite Vorsitzende, N.J. Gotthardsen, wie auch der vom Grenzverein eingestellte Leiter der dänischen Schule in Schleswig, Svend Johannsen, hatten seit 1933 öffentlich Wendungen und Begriffe benutzt, die sich mit der Agressivität der Agitation der Liga durchaus messen konnten, sie in einzelnen Fällen sogar übertrafen. Das wurde damals aber einfach übersehen, wahrscheinlich um in die gemeinsame Front gegen den Süden kein Loch zu reißen.

Die Ereignisse des Jahres 1937 brachten für die Eiderdänen die Wende. Sowohl auf der großen europäischen Bühne als auch in der Sache des Verbots der deutschsprachigen dänischen Zeitung *Der Schleswiger* zeigte das

nationalsozialistische Deutschland, daß es nicht seinen eigenen Idealen folgte. Das führte zu einem plötzlichen Wandel. Die Kraft, mit der nicht nur die Liga D.D.D sondern auch leitende Personen des Grenzvereins von 1933 bis 1937 Südschleswig als zukünftiges dänisches Gebiet proklamierten und mit der sie das dänische Volk zum Kampf für diese Sache zu gewinnen versuchten, verschwand ab Ende 1937 aus sämtlichen dänischen Quellen – auf jeden Fall bis zum Mai 1945.

Die Jahre 1933–1937 waren eine Zeitspanne, in der die Eiderdänen aufgrund der Mobilisierung der Grenzarbeit ihre Argumentation voll entfalten konnten. So gesehen kam Claus Eskildsens Buch *Dansk Grænselære* im allerletzten Augenblick. Hätte er die Arbeit mit seinem Buch erst Ende 1937 abgeschlossen, hätte der Grenzverein es wahrscheinlich nicht mehr herausgegeben. In jedem Fall wäre das Buch von der Bevölkerung völlig anders angenommen worden. Eskildsens *Dansk Grænselære* war der Höhepunkt der Rückkehr zur eiderdänischen Ideologie, denn dieses Buch ist der schriftliche Grundriß der dänischen Arbeit in Südschleswig ab Mitte der dreißiger Jahre – und damit auch der Agitation, die im Mai 1945 wieder einsetzte, um Südschleswig für Dänemark zu gewinnen. Mit einer Beweisführung, deren Elemente der nationalsozialistischen Blut-und-Boden-Ideologie entstammten, begründete Eskildsen seine Theorie, daß Südschleswig bis zum Danewerk oder auch bis zur Eider von eingedeutschten Dänen, die nie vollgültige Mitglieder des deutschen Volkes werden könnten, bewohnt sei. Dänemarks Aufgabe sei es, diese Bevölkerung wieder für Dänemark zu gewinnen. Das Buch erreichte eine imponierende Verbreitung, und zwar vor allem deshalb, weil es die grenzdeutsche Propaganda mit großer Wucht traf. Sie wurde durch die Anwendung ihrer eigenen Ideologie und vieler konkreter Beispiele widerlegt. Sogar Leute, die konsequent das Gesinnungsprinzip vertraten und normalerweise jede Blut-und-Boden-Theorie zurückwiesen, empfahlen das Buch. Sie sahen in diesem Werk, indem sie dessen eiderpolitische Tendenz außer Acht ließen, ein taktisches Manöver.

Doch für die Danewerkeute und die Eiderdänen war Claus Eskildsens Buch alles andere als Taktik. Seine Argumentation, nach der die nationale Zugehörigkeit der Südschleswiger durch Boden und Abstammung bestimmt war, entsprach genau ihren Vorstellungen. Seit 1918 war sie die Grundlage ihrer ganzen Arbeit gewesen. Ausgehend von dieser Vorstellung hatten sie 1918 eine Grenzziehung entlang der Schlei-Danewerk-Tönning-Linie verlangt. Als es sich 1919 erwies, daß diese Linienführung nicht durchzusetzen war, kämpften sie gezwungenermaßen dafür, daß nun wenigstens Flensburg heimkam. Die Flensburgphase der Danewerkeute

währte jedoch nur kurz. Unmittelbar nach der Grenzziehung organisierten sie sich erneut. Die Liga D.D.D. versuchte auch als Slesvig Liga die dänische Bevölkerung zu mobilisieren, indem sie weiterhin öffentlich unterstrich, daß ihr Ziel eine Grenze im südlichsten Südschleswig sei. Für die Liga wurde die Periode 1920–1940 ein langer und verbissener Kampf voller Enttäuschungen und Niederlagen. Die große Mehrzahl der Danewerkleute fand sich im Grenzverein wieder. Denn in dieser Organisation war die Möglichkeit, sich für ihre Sache einzusetzen, am größten. Nach 1933 konnten die Danewerkleute aufgrund der weitverzweigten Struktur des Grenzvereins ihre Agitation voll entwickeln. Die Danewerkleute im Grenzverein, in der Liga und in Struxdorf konnten nun mit einer gleichlautenden Propaganda dafür agieren, daß Dänemark ein historisch begründetes Recht auf Südschleswig habe, daß das dänische Volk selbst die Schuld dafür trage, daß die Südschleswiger sich in Richtung Deutschland orientiert hätten, und daß es deshalb die Pflicht der Dänen sei, diese historische Entwicklung umzukehren – und zwar völlig unabhängig davon, welche Meinung die große Mehrheit der deutschgesinnten Südschleswiger in dieser Angelegenheit habe. Die Grenzkämpfer waren auf den Vorstoß vorbereitet, der erfolgen sollte, wenn Deutschland erneut zusammenbrach.

Kilder og litteratur

Rigsarkivet

Udenrigsministeriets arkiv 1909-45 – Slesvigske sager

- H7-14-18, 7.B.27c Sydgrænsen for afstemning i Slesvig (tredie zone) 18. feb.-31. dec. 1919.
- H7-24, 7.B.30 Pressetelegrammer om nordslesvigske forhold.
- H7-93, 7.C.8 Presserygte om nye internationaliseringsplaner for 2. zone (1921).
- H7-94, 7.C.13 Mistænkeliggørelse af Danmark i den tyske presse og grev Moltkes demarche i den anledning. August 1922.
- H7-95, 7.C.14 Mindefestligheder i hertugdømmerne i anledning af 75-året for oprøret 1848. (Flensborg konsulatets stilling hertil).
- H7-95, 7.C.15 Overborgmester Todsens tale i Bredsted 12/1 1923 om evt. dansk besættelse af Slesvig til Ejderen.
- H7-96, 7.C.18a Rygter om oprettelse af en selvstændig slesvigsk stat.
- H7-96, 7.C.18b Rygter om oprettelse af en selvstændig slesvigsk stat.
- H7-103, 7.C.30a Befolkningsforhold og de nationale mindretals størrelse i Slesvig.
- H7-108, 7.C.55 Danske ministres taler om Sønderjylland, 1933 ff.
- H.7-136, 7.F.20a Offentlige udtalelser og folkestemningen i Danmark om det slesvigske spørgsmål.
- H.7-136, 7.F.20b Offentlige udtalelser og folkestemningen i Danmark om det slesvigske spørgsmål. Avisudklip.
- H7-137, 7.F.23/1 Forskellige af UM udarbejdede memoranda vedr. forholdene i de sønderjyske landsdele.
- H7-141, 7.F.23/8 Forslag til imødegåelse af tyske grænsepropaganda.
- H7-145, 7.F.31 Flensborg-konsulatets holdning i den nationale kamp i Mellem- og Sydslesvig.
- H7-145, 7.F.32 Generalkonsulatet i Hamborg – orientering i det slesvigske spørgsmål.
- H7-146, 7.F.32 Hanssen, Andreas dr.phil, rektor.
- H7-168, 7.H.3 De nordslesvigske dansk-nationale foreninger.
- H7-191, 7.P.17 Dansk mindretalsforening i Ejdersted.
- H7-199, 7.R.20 Grænseforeningen. Bilag og avisudklip.
- H7-199, 7.R.21 Ligaen D.D.D.
- H7-199, 7.R.21 Ligaen D.D.D. (avisudklip).
- H7-200 7.R.23 Flensborg-Samfundet.
- H7201, 7.R.45b Sydslesvigsk Udvalg af 5/5-45 – Pressetjenesten.

- H7-201, 7.R.50 Fortegnelse over de betydeligste sønderjyske foreninger i Danmark.
H7-279, 7.Y.9a I Skoleforhold i Mellem- og Sydslesvig 1920-23.
H7-279, 7.Y.9a II Skoleforhold i Mellem- og Sydslesvig 1924.
H7-279, 7.Y.9a III Skoleforhold i Mellem- og Sydslesvig 1925-27.
H7-279, 7.Y.9a IV Skoleforhold i Mellem- og Sydslesvig 1928-30.04.32.
H7-279, 7.Y.9a V Skoleforhold i Mellem- og Sydslesvig 1.5.32-31.5.34.
H7-279, 7.Y.9a VI Skoleforhold i Mellem- og Sydslesvig 01.06.34-31.07.36.
H7-279, 7.Y.9a VII Skoleforhold i Mellem- og Sydslesvig 01.08.36-28.02.38.
H7-279, 7.Y.9a VIII Skoleforhold i Mellem- og Sydslesvig 01.03.38-31.12.44.
H7-279, 7.Y.9a IX Skoleforhold i Mellem- og Sydslesvig 01.01.45-31.12.45.
H7-282, 7.Y.9 Skoleforhold i Mellem- og Sydslesvig – Presseklip.
H7-282, 7.Y.13b Danske bogsamlinger i Mellem- og Sydslesvig.
H7-294, 7.Y.22 Den danske bevægelse og skole i Tønning.
H7-294, 7.Y.23 Dansk bevægelse og dansk skole i Slesvig by (»Slesvighus«).
H7-294, 7.Y.25 Dansk bevægelse i landdistrikter og mindre byer syd for grænsen.
H7-298, 7.Y.46 Udenrigsminister Christmas Møllers besøg i Flensborg 1945.
H7-298, 7.Y.63 Den sydslesvigske adressebevægelse.
H7-298, 7.Y.37b Liste over resolutioner og petitioner vedr. det slesvigske spørgsmål siden 5/5 1945.

Udenrigsministeriets arkiv – Flensborgkonsulatet (aflev. 1964)

- 7.C.33.b Det danske mindretal i Tønning.
7.F.20.a H.P. Hanssens forhold til Dannevirkegrænser.
7.F.20.b H.P. Hanssens taler om Sønderjylland m.m.
7.F.23 Oversigt over det danske mindretals kår syd for den dansk-tyske grænse og det tyske mindretal nord for grænsen.
7.F.24.h Claus Eskildsens »Dansk Grænselære«.
7.R.21 Ligaen D.D.D.
7.R.23.b Flensborg Samfundets indsamlingsvirksomhed.
7.Y.9.e Privatskolen i Slesvig by.
7.Y.15.a Der Schleswiger.
7.Y.22.c Den danske bevægelse i Ejdersted.
7.Y.22.e Den danske bevægelse i Slesvig by.

Udenrigsministeriets arkiv – Flensborgkonsulatet (aflev. 1983)

- 6.F.1 Krigen 1939-40. Danmarks og Nordtysk udenrigspolitik under krigen 1939-45.
7.C.33 Det danske mindretal.
7.F.24.h Claus Eskildsens »Dansk Grænselære«.
7.x.9/23 Grænseforeningen.
7.X.26.1 Tysk kulturpropaganda i Sønderjylland.
7.Y.22.d Den danske bevægelse i Tønning.

Forsvarets arkiver

- 1015.132 (pk. 15) Jenssen-Tusch, Harald.

Private foreningsarkiver

10056 Grænseforeningen

1. Korrespondancesager (formanden) 1921-36.
2. Korrespondancesager (formanden) 1921-36.
15. Forhandlingsprotokol 2/9 1920-21/1 1921.
16. Hovedstyresesmøder 1920-42.
- 17a. Hovedstyrelsesmøder m. regnskabsbilag.
- 17b. Protokoller over hovedbestyrelsesmøder.
18. Organisationsudvalget 1945-47, forretningsudvalgsmøder 1924-31, forretningsstatus, indberetning fra sønderjyske foreninger i Danmark.
19. Forretningsudvalgsmøder 1921-26.
20. Forretningsudvalgsmøder 1927-31.
21. Forretningsudvalg 1931, vandrerherberg 1938-39 m.m.
27. Korrespondancesager 1919-21.
28. Korrespondancesager 1922-25.
29. Korrespondancesager 1926.
- 30a. Korrespondancesager 1927-29.
- 30b. Korrespondancesager 1929.
- 30d. Korrespondancesager 1920-31.
- 30c. Korrespondance 1930.
31. Korrespondancesager 1931-40.
32. Indgåede breve 1931.
33. Indgåede breve 1932.
34. Indgåede breve 1933.
35. Indgåede breve 1934.
36. Indgåede breve 1935.
37. Indgåede breve 1936.
38. Indgåede breve 1937.
39. Udgåede breve 1932.
40. Udgåede breve 1933.
41. Udgåede breve 1934.
42. Udgåede breve 1935.
43. Udgåede breve 1936.
44. Udgåede breve 1937.
97. Korrespondance vedr. bidrag.
98. Betænkning vedr. det folkeligt-kulturelle arbejde i Sydslesvig.
100. Foreninger, erstatningssager, sendemandsmøder, presseforbud.
103. Enkeltforeninger 1920-25.
116. Sager vedr. enkeltpersoner I.
117. Sager vedr. enkeltpersoner II.
118. Sager vedr. institutioner.
123. Fadderskabssager.
144. Slesvighus I.
145. Slesvighus II.
146. Foreningen Slesvighus 1940-43.
147. Slesvighus, Langestræsse 33, Grænseforeningen.
195. Forkellige møder 1921-49. Sommerkursus 1946.

- 10.359 Hovedstadens Grænseforening/Sønderjysk Forening for København og Omegn
8. Foredrag, koncerter, sammenkomster, møder.
 16. Gaver, understøttelser og anden hjælp.
 18. Arbejdet blandt frisere.
Vandrelærere.
 19. Larsen Grøn.
Diverse historie og andre skrifter.
Andre sager.
 20. Grænseforeningen.
Grænseforeningens sendemandsmøder.
 21. Samarbejde med andre foreninger 1919-47.

Private personarkiver

05302 Ionas Collin

4. Diverse korrespondance (ca. 1921-25).
5. Diverse korrespondance (ca. 1922-25).
7. Diverse korrespondance 2.
8. Diverse korrespondance m.v.
9. Diverse korrespondance.
12. Grænseforeningens bestyrelse vedr.
13. Papirer vedr. Slesvigsk Forlag.
17. Avisudklip m.m.

05477 Andreas Grau

1. Ægteparret Graus indbyrdes brevveksling 1909-35.
2. Diverse breve 1906-36.
3. Koncepter til og kopier af foredrag og artikler 1910-35.
8. Diverse sager 1911-34.
12. Avisudklip.

06666 Paul Hagerup

- A.I.3 Korrespondance.
F.III.2 Foreningen Slesvighus 1932-43.
F.III.3 Diverse korrespondance 1936-71.

5548 H.P. Hansen

- I.1. Redegørelse om franske synspunkter vedr. Danmark, 1915, af journalisten og forfatteren Franz v. Jessen.
- I.2. Realpolitiske betragtninger angående Sønderjyllands genforening med Danmark, 1917 af Erik With.
- I.3. Andragende til De forenede Staters præsident, 1918.
- I.4. Redegørelse for stillingen i Mellem-Slesvig og Flensborg. (Fransk) udateret af prof. Knud Fabricius.
- I.5. Memorandum ang. grænsedragningen (engelsk) udat. Af Valdemar Harsløf.
- I.6. Memorandum – tyskerfrygten – Sønderjylland – forsvaret, 1919 af Erik With.

- I.7 Henvendelse til den internationale kommission og til de allierede magters øverste råd. udat.
- I.8 Beretning om den mellemslesvigske delegations virksomhed i tiden fra 12. maj – 28. maj 1920.
- I.9 Slesvigs historie til 1864.
- I.10 Memorandum vedr. det slesvigske spørgsmål, udat. af overlæge Ionas Collin (fransk).
- II Materiale vedr. adresse-striden. Breve.
- III Breve til rentier Aksel Carstens fra flere.
- IV Adresser, 1918.
- Tillæg Breve fra Holger Andersen.

8004 P.C. Larsen Grøn

- 1. Grænseforeningen.
Grænseforeningen for Holbæk og Omegn.
- 2-4. Breve til andre.
- 7. 80-årsdagen 1951.
85-årsdagen 1956.
Koncepter og kopier af breve fra P.C. Larsen Grøn.
- 8. P.C. Larsen Grøns selvbiografi.
- 9. Artikler og indlæg af P.C. Larsen Grøn.

06517. Carl d'Obry Willemoës

- 3. Breve fra forskellige A-Y og uidentificerede.
- 5. Den tyskskrevne danske presse.

Landsarkivet for Sønderjylland

Private foreningsarkiver

251. Foreningen Slesvighus, Slesvig

36. Tredie Zones Kontor i Århus og Sønderjysk Kreds af 1918

- 1. Sager.
- 3. Sager.

Private personarkiver

106. Ernst Christiansen

- 10-29. Breve fra forskellige.
- 31-32. Dagbøger og notitsbøger.
- 51. Forskellige sagligt ordnede sager.

156. Claus Eskildsen

- 2. Korrespondance, forfattervirksomhed 1936-47.
- 25. Avisartikler ang. »Dansk Grænselære«.

220. Peter Grau
 10. Breve fra forskellige. A-J.
 12. Breve fra forskellige. L-W.
272. H.P. Hanssen
 32-105. Breve fra forskellige.
 164. Korrespondancesager vedr. Grænseforeningen.
 195. Diverse avisartikler vedr. forholdet mellem dansk og tysk.
449. Peter Lassen
 II. Breve fra forskellige A-K.
 III. Breve fra forskellige L-Ø.
 VI. Breve til andre.
 VIII. Sager vedr. dansk mindretalsarbejde i Sydslesvig.
 IX. Sager vedr. »Südschleswigsche Flugschriften« og Henrik Lassens erindringer.
 X. Koper af breve fra Peter Lassen til forskellige.
 XII. Regnskab for Schleswiger Verein, Abteilung Gottorp. 1924-38.
 XVIII. Avisudklip og tryksager.
453. Aage Lauesgaard
 4. S.S.A.C., Grænseforeningen, sager ang. Sydslesvig og andre sønderjyske forhold.

Upublicerede afhandlinger

Axel Johnsen: Ernst Christiansen og Flensborg Avis under nazismen 1933-1940. Speciale ved Historisk Institut, Aarhus Universitet 1997

Erhvervsarkivet

- Grænseforeningen, Sønderjysk Forening i Århus
 Forhandlingsprotokol 1887-1926.
 Forhandlingsprotokol 1927-1937.
 Forhandlingsprotokol 1937-60(80).
 Vedtægter, korrespondance og årsberetninger 1892-1960.
 Diverse sager 1900-1962.
- Grænseforeningen for Århus og Omegn
 Diverse sager vedr. Grænseforeningen for Århus og Omegn 1923-60.
 Diverse sager vedr. Grænseforeningen, sønderjyske foreningers fællesråd og lokale foreninger 1935-87.

»Carl« D/S Heimdal

Diverse vedrørende Sønderjylland 1911-39.

»Slesvighus« 1923/24.

»Slesvighus« 1933-39.

Diverse vedr. Sønderjylland 1911-35.

Diverse aviser vedr. 1920.

Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig

Institutionsarkiver

I 61 Dansk Generalsekretariat for Sydslesvig

00.6-3. Protokoller, Fællesforeningen.

03.02. Korrespondance med NS-myndighederne.

03.03. »Tysk forsvar mod dansk arbejde i Sydslesvig – tysk pres på dansk mindretal«.

03.05. Korrespondance med NS-myndighederne, især vedr. fører-ord, den tyske hilsen.

03.06. Det danske mindretals forhandlinger med høje nazi-myndigheder.

03.07. Tyske overgreb mod det danske mindretal på Ejdersted, især Tønning.

03.08. Kredsformændenes virksomhed, opråb og avisudklip.

03.24-28. Grænseforeningen, indgåede og udgåede breve.

03.31-45. Enkeltpersoner, indgåede og udgåede breve.

03.46-47. Institutioner, indgåede og udgåede breve.

18.00-01a. Gottorp Amt.

63.65. Slesvighus (Hotel Skandia) Dannevirke G.m.b.H.

I 68 Slesvighus, Slesvig

I 18 Hvilehjemmet Bennetgård

I 66 Uffe-Skolen

Foreningsarkiver

F 258 Danske Kvinders Slesvigske Forening

F 9 Dansk Skoleforening for Slesvig og Omegn

F 134 Den slesvigske Forening, Ejdersted

F 50 Grænseforeningen

F 280 Slesvig-Ligaen

F 117 Slesvig Ungdomsforening

F 137 Studenterforeningen Heimdal

F 126 »To Løver«

Kirkearkiver

K 30-2a. Dansk Menighed i Flensborg og Omegn. Pastor C.W. Noack

Erlvervsarkiver

Flensborg Avis' arkiv

7. Der Schleswiger.

Private Personarkiver

P 115 J. Christensen Maarssø

P 346 Kristiane Fischer (født von Lachmann)

P 93 Ludvig Glahn

P 135 Viggo Julius von Holstein Rathlou

P 284 J.N. Jensen

9. Småtryk, breve og avisudklip.

P 201 Svend Johansen

1-6. Korrespondance og sager vedr. Dansk Privatskole »Ansgar-Skolen«, Slesvig m.v. 1930-48.

7-8. Privat korrespondance m.v.

P 260 Jørgen Jørgensen

1. Dagbøger 1921-1930.

2. Dagbøger 1931-1936.

5. Breve fra forskellige 1921-23, 1925-31.

6. Breve fra forskellige 1930-32.

7. Breve fra forskellige 1933-34.

8. Breve fra forskellige 1935-36.

9. Breve fra forskellige 1936-37.

10. Breve fra forskellige 1938-39.

11. Breve fra forskellige 1940-43.

12. Breve fra forskellige 1944-48.

16. Scrapbøger 1924-48.

18. Forskelligt 1911-64.

19. Forskelligt 1939-64.

P 442 Asger Kilde Jensen

- P 295 Niels Kjems
2-6. Breve fra forskellige.
20. Niels Kjems' dagbøger og optegnelser.
- P 29 Jacob Kronika
1-13. Breve til Jacob Kronika.
19-24. Sager vedr. sydslesvigsk politik, kulturelle forhold og historie 1917-81.
26-31. Sager vedr. den slesvigske presse og dens mæmd 1919-81.
- P 313 Lassen-familien
3b. Henrik Lassen og Peter Lassen.
3c. Breve og postkort 1900-1938.
4. Peter Lassen. Optegnelser og landbruget.
- P 189 Andreas Lorenzen
- P 123 Martin Lorenzen
1. Breve og manuskripter 1920-1957.
5-6. Personlige sager 1915-1987.
- P 272 Bothilde Lund
- P 298 Peter Michaelsen
1. Forskelligt.
2. Breve m.m.
4. Avisudklip, nekrologer m.v.
- P 271 Carsten Mogensen
1-8. Kildemateriale til »Dansk i hagekorsets skygge«.
- P 28 Karl Møller
- P 26 Johs Oldsen
1-3. Breve til Oldsen 1920-49.
- P 331 Daniel Petersen
1. Breve og forskelligt.
- P 474 William S. Rasmussen
- P 536 Emil Thamm
- P 312 Frants Thygesen
2-3. Grænselandspapirer.
21. »Erindringer, især om grænselandet«.

Upublicerede afhandlinger

Anebine Danielsen: Det har slet ingen hast for den, som tror. Speciale ved Institut for idræt og biomekanik, Syddansk Universitet 2000.

Johann Runge: Die dänische Minderheit in Südschleswig während der nationalsozialistischen Herrschaft. Zur Entwicklung der dänischen Minderheit in den Jahren 1933-1945.

Det Kongelige Bibliotek, Håndskriftssamlingen

Agnes Slott Møllers arkiv NKS 4839.

Thorkild Gravlunds arkiv NKS 4080.

Gudmund Schüttes arkiv NKS 2571.

Holbæk Stadsarkiv

Grænseforeningen for Holbæk og Omegn.

Andet.

Bøger og artikler

Aber, Herr Eskildsen! (anonymt udgivet af Schleswig-Holsteiner Bund). Kiel 1937.

Adriansen, Inge: Er Sønderjylland dansk eller tysk? I: Slesvigsk grænseleære. En model for mindretal og modsætninger i nationernes Europa? Vandkunsten 7/8. København 1992.

Adriansen, Inge: Nationale symboler i det danske rige 1830-2000. København 2003.

Allen, C.F.: Det danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland. København 1857-1858.

Alnor, Karl: Handbuch zur schleswigschen Frage IV.

Alnor, Karl (anonymt): Schleswig und Versailles. Kiel 1936.

Andersen, Holger: Grænseforeningens skolevirksomhed i Sydslesvig. I: Hansen, Bernhard (red.): I fædres spor. Dansk Skoleforening Flensborg 1920 – 5. maj – 1945. København 1945.

Andersen, Holger: Den sidste fase. I: Slesvig delt. København 1923.

Andersen, Johs.: Kritisk vurdering af afstemningen i Sydslesvig 1920. Særtryk af bogen »Sydslesvig«. København 1946.

Andersen, Richard: Danmark i 30'erne. En historisk mosaik. København 1977.

Andresen, W.L.: Tachendi Jor Arbeid. Husum 1985.

Bagge, Povl: Nationalisme, antinationalisme og nationalfølelse i Danmark omkring 1900. I: Svend Ellehøj, Svend Gissel og Knud Vohn (red.): Festskrift til Astrid Friis på halvfyrdårsdagen den 1. august 1963. København 1963.

Becker-Christensen, Henrik: Det tyske mindretal i Nordslesvig 1920-1932. Aabenraa 1990.

Becker-Christensen, Henrik: Die dänische Minderheit in Südschleswig – von Dänemark gesehen. I: Grenzfriedenshefte 1997.

- Becker-Christensen, Henrik (red.): Grænsen i 75 år. 1920-1995. København 1995.
- Becker-Christensen, Henrik: Geschichte Schleswigs vom frühen Mittelalter bis 1920. Aabenraa 1998.
- Becker-Christensen, Henrik: Mindretalsordningen i 1920. I: Slesvigsk grænselære. Vandkunsten 7/8. København 1992.
- Becker-Christensen, Henrik: »Nordschleswig Erwache!!!«. Det tyske mindretal og nazismen i 1933. I: Sønderjyske årbøger 1998.
- Becker-Christensen, Henrik: Sønderjylland i dansk historisk forskning. Træk af en udvikling. I: Sønderjyske årbøger 1995.
- Bengtsson, Allan og Lars N Henningsen: Vandrelærere. Rejsende i dansk kultur. Flensborg 1996.
- Boeck, Hector: En officersslægt gennem 800 år. København 1957.
- Bohn, Robert, Uwe Danker og Jürgen Kühl (red.): Nationale mindretal i det dansk-tyske grænseland 1933-1945. Aabenraa og Slesvig 2001.
- Bohn, Robert, Uwe Danker og Jürgen Kühl (red.): Zwischen Hoffnung, Anpassung und Bedrängnis. Minderheiten im deutsch-dänischen Grenzraum in der NS-Zeit. Bielefeld 2001.
- Bogensee, Julius: Det danske Mindretal i Sydslesvig. Et folkeligt, dansk arbejde på mindretalsrettens grund. København 1942.
- Brøndsted, K.G.: Sydslesvig i dag. Den store Sydslesvig-Haandbog 1945-55. København 1955-56.
- Buhl, Peter Neerup: Thorkild Gravlund. Folkets digter. Danskerens Forlag 1997.
- Christensen, L.P. (red.): Græsebogen. Flensborg 1923.
- Christensen, L.P. (red.): Slesvig delt. Det dansk-tyske Livtag efter Verdenskrigen. København 1923.
- Christiansen, J.E.: Sydslesvig 1920-1945. København 1945.
- Collin, Ionas: I Paris januar-april 1919. I: Slesvig delt. København 1923.
- la Cour, Vilhelm: Flensborg-bevægelsen nord for Grænsen. I: Slesvig delt. København 1923.
- la Cour, Vilhelm: Nationens ret. Tale ved et møde i København den 15. februar 1918. København, 1918.
- la Cour, Vilhelm et al. (red.): Sønderjyllands Historie fremstillet for det danske Folk. København 1930-1943 VI.
- la Cour, Vilhelm: I kamplinien. Taler og essays udgivet fem år efter Krigens Ophør. København 1923.
- la Cour, Vilhelm: Lukkede døre. Træk fra min manddoms år. København 1956.
- la Cour, Vilhelm: To livslinier. Træk fra min ungdoms og tidlige manddoms år. København 1954.
- la Cour, Vilhelm: Vejs ende. Træk fra min manddoms afsluttende kampår. København 1959.
- Coussange, Jaques de (=Calemard du Genestaux de Quirielle): Det slesvigske spørgsmål og selvbestemmelsesretten. En historisk fremstilling. København/Flensborg 1929.
- Damsholt, Tine: Om begrebet »folk«. I: Bjarne Stoklund (red.): Kulturens nationalisering. Et etnologisk perspektiv på det nationale. København 1999.
- Eigaard, Søren: Frø af ugræs ... Odense 1981.
- Elklit, Jørgen, Johan Peter Noack og Ole Tonsgaard: Nationalt tilhørsforhold i Nordslesvig. Århus 1978.
- Engelstoft, Povl og Frantz W. Wendt: Danmarks politiske historie fra Freden i Kiel til vore dage. København 1934.
- Eskildsen, Claus: 44 års virke i opdragelsens tjeneste. I: Sønderjyske årbøger 1984.

- Eskildsen, Claus: Dansk Grænselære. København 1936.
- Eskildsen, Claus: Die schleswigsche Frage. Tønder 1945.
- Eskildsen, Claus: Die schleswigsche Grenzfrage in zeitgemässer Beleuchtung. København 1939.
- Eskildsen, Claus: Hjemmetyskernes smertensvej. I: Grænsevagten, bd. 19, 1937, s. 311-313.
- Eskildsen, Claus: Kortfattet dansk Grænselære. København 1945.
- Eskildsen, Claus: Oplysning om Sydslesvig. København 1946.
- Eskildsen, Claus: Skal grænsen flyttes? Tønder 1945.
- Eskildsen, Claus: Sydslesvig og det preussiske. Sorø 1946.
- Fangel, Henrik et al. (udg.): Der nationale Gegensatz/De nationale modsætninger 1800-1864. Kilder til den dansk-tyske grænseregions historie I. Flensburg 1984.
- Fangel, Henrik et al. (udg.): Der nationale Gegensatz/De nationale modsætninger 1864-1914. Kilder til den dansk-tyske grænseregions historie III. Flensburg/Aabenraa 1996.
- Fanø, Knud, Frederik Rudbeck, Inger Bjørn Svensson: Det unge Grænseværn. DUG. Sønderborg 1983.
- Feldbæk, Ole: Dansk identitetshistorie IV. København 1991-1992.
- Fink, Troels: Politisk nyorientering og nationale organisationsproblemer umiddelbart efter genforeningen i 1920. I Sønderjyske Årbøger 1981.
- Fink, Troels: Båndene bandt. Forbindelsen over Kongeåen 1864-1919. Aabenraa 1999.
- Fink, Troels: Da Sønderjylland blev delt 1918-1920. Aabenraa 1978-79.
- Fink, Troels: Geschichte des schleswigschen Grenzlandes. København 1958.
- Fink, Troels: Rids af Sønderjyllands historie. København 1945.
- Fink, Troels: Sønderjylland siden genforeningen i 1920. København 1955.
- Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt. Herausgegeben von der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte. Flensburg 1966.
- Gotthardsen, N.J.: I spændings og hastværks Tegn. I: Slesvig delt. København 1923.
- Gotthardsen, N.J.: På vagt for Danmark. Taler og artikler fra de sidste 40 år. Toftlund 1946.
- Grau, Peter: Omkring ministeriet Zahles fald. I: Slesvig delt. København 1923.
- Grau, Andreas: Opvågnen i Mellemslesvig. I: Slesvig delt. København 1923.
- Gravlund, Thorkild: Alfårveje og Bedesteder. 2. udgave. København 1945.
- Gravlund, Thorkild: Herredsbogen I-III. København 1926-1930.
- Gravlund, Thorkild: Under Grændsens Lov. 1921.
- Hamre, Jørgen og Johann Runge: Barn og ung i Sydslesvig 1900-1982. Sydslesvigske år og dage. Flensburg 1986.
- Hansen, Bernhard: At sejle er nødvendigt. Flensburg 1971.
- Hansen, Bernhard (red.): I fædres spor. Dansk Skoleforening Flensburg 1920 – 5. maj – 1945. København 1945.
- Hansen, H.P.: I skal ikke blive glemte. I: Slesvig delt. København 1923.
- Hansen, H.P. (f. 1905): Thorkild Gravlund. København 1953.
- Hansen, Reimer et al: Minderheiten im deutsch-dänischen Grenzgebiet. Kiel 1993.
- Henningsen, Lars N. (red): Da Sydslesvig gik af lave. Erindringer fra sindelagsskiftets år. Flensburg 2003.
- Henningsen, Lars N. (red): Grænselandshistorie gennem 40 år. Studiefællesskabet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig 1963-2003. Flensburg 2003.
- Henningsen, Lars N.: Kirke og folk i grænselandet. Dansk Kirke i Sydslesvig 1921-1996. Flensburg 1996.
- Henningsen, Lars N.: »... werden Sie leicht Opfer der dänischen Propaganda«. Die Lage der dänischen Minderheit im Spiegel von Gestapo-Berichten. I: Broder Schwensen, Gerhard

- Paul og Peter Wulf (red.): Verführt – Verfolgt – Verschleppt. Aspekte nationalsozialistischer Herrschaft in Flensburg 1933-1945. Flensburger Beiträge zur Zeitgeschichte 1. Flensburg 1996.
- Henningens, Lars N. og Jørgen Hamre: Dansk biblioteksvirke i Sydslesvig. Et bidrag til grænselandets kulturhistorie 1841-1891-1921-1991. Flensburg 1991.
- Henningens, Lars N., Martin Klatt og Jørgen Kühl: SSW. Dansksindet politik i Sydslesvig 1945-1998 Flensburg 1998.
- Henriksen, Niels: Grænseforeningen. I: Jørgen Kühl: En europæisk model? Nationale mindretal i det dansk-tyske grænseland 1945-2000. Aabenraa 2002.
- Hoffmann, Erich et al. (udg.): Der nationale Gegensatz/De nationale modsætninger 1914-1933. Kilder til den dansk-tyske grænseregions historie IV. Flensburg/Aabenraa 2001.
- Hoffmann, Erich og Peter Wulf: »Wir bauen das reich«. Aufstieg und erste Herrschaftsjahre des Nationalsozialismus in Schleswig-Holstein. Neumünster 1983.
- von Holstein Rathlou, Viggo Julius: Sandhedssøgerne i Aarhus. En række aktstykker med kommentar vedrørende dr. von Holstein Rathlou, assistent Wm. Rasmussen m.fl. og Sønderjydsk Forening for Aarhus og Omegn. Flensburg, 1923.
- von Holstein Rathlou, Viggo Julius: Thi kendes for u-ret. Nogle aktstykker der belyser dommen over dr.phil. Viggo J. von Holstein-Rathlou. Aarhus 1949.
- Hopp, Peter og Carsten Mogensen: Ostersturm/Påskeblæsten 1933. Kilder til den danske grænseregions historie II. Flensburg 1983.
- Jensen, Harald: Claus Eskildsens »Dansk Grænselære« og dens betydning. I: Sydslesvigske Aarbøger 1948.
- von Jessen, Franz: Haandbog i det slesvigske Spørgsmaals Historie. København 1938.
- Johannsen, Svend: For alt hvad du har kært. I takkedens tjeneste i Sydslesvig 1930-1945. Flensburg 1978.
- Johannsen, Svend et al. (red.) Dansk skole børnehaven og vandrelærervirke i Sydslesvig 1920 – 5. maj – 1970. Flensburg 1970.
- Johnsen, Axel: Afstemningen 14. marts 1920 – bedrageri eller retfærdighed. I: 19 myter i Sønderjyllands historie. Flensburg 2002.
- Johnsen, Axel: Blod, jord og race i Slesvig. I: Axel Johnsen og Birgitte Herreborg Thomsen (red.): 19 myter i Sønderjyllands historie. Flensburg 2002.
- Johnsen, Axel: Det danske mindretal i Sydslesvig. I: Hans Schultz Hansen og Henrik Skov Kristensen (red.): Sønderjylland under krig og besættelse 1940-1945. Aabenraa 2003.
- Johnsen, Axel: Friseren Martin Lorenzen mellem dansk og tysk 1922-1947. I: Lars N. Henningens, (red.) Grænselandshistorie gennem 40 år. Flensburg 2003.
- Johnsen, Axel: »Front og Bro«-løsenet under nazismens pres – Ernst Christiansen og Flensburg Avis 1938-1940. Sønderjyske årbøger 1998. Omarbejdet speciale fra Historisk Institut, Aarhus Universitet 1997: Ernst Christiansen og Flensburg Avis under nazismen 1933-40. Kopi i Landsarkivet for Sønderjylland.
- Johnsen, Axel og Birgitte Thomsen (red.): 19 myter i Sønderjyllands historie. Flensburg 2002.
- Jørgensen, Claus Møller: Det 19. århundredes nationalliberale historiesyn og Sønderjylland. I: Axel Johnsen og Birgitte Herreborg Thomnsen (red.): 19 myter i Sønderjyllands historie. Flensburg 2002.
- Jørgensen, Harald: I grænselandets tjeneste. Foreningen To Løver gennem 100 år. København 1988.
- Kaarsted, Tage: Påskekrisen 1920. Aarhus 1968.
- Kamphøener, Morten (red.) Sydslesvig gennem tiderne. Fønnesbergs Forlag 1946-49.

- Kaper, Ernst: Den største stund vor slågt har oplevet. Dybbølfesten 11. juli 1920. København 1921.
- Kilde Jensen, Asger: Fest i Tønning. Flensborg Avis 1985.
- Klatt, Martin: Die dänische Minderheit. Ausgrenzung eines Bevölkerungsteils. I: Broder Schwensen, Gerhard Paul og Peter Wulf: Ausgebürgert, Ausgegrenzt, Ausgesondert. Opfer politischer und rassischer Verfolgung in Flensburg 1933-1945. Flensburger Beiträge zur Zeitgeschichte 3. Flensburg 1998.
- Klatt, Martin: Flygtningene og Sydslesvigs danske bevægelse 1945-1955. Flensborg 2001.
- Korsgaard, Ove: Kampen om folket. Et dannelseperspektiv på dansk historie gennem 500 år. København 2004.
- Kretschmer, Knud: Grænseforeningen. Sønderjyske Foreningers Fællesråd 1920-1930. København 1930.
- Kretschmer, Knud: Nazisme og ny verdenskrig. I: Holger Hjelholt, Johan Hvidtfeldt og Knud Kretschmer (red.): Flensborg bys historie. København 1953-55.
- Kronika, Jacob: Lys i vinduet. Slesvigske dagbogsblade fra Berlin 1933-39. København 1957.
- Kühl, Jørgen: En europæisk model? Nationale mindretal i det dansk-tyske grænseland 1945-2000. Aabenraa 2002.
- Kürstein, P. (red.): Flensborg Avis 1869 – 1. oktober – 1969. Flensborg 1969.
- Lassen, Aksel: Valg mellem tysk og dansk. Aabenraa 1976.
- Lassen, Henrik: Seit Menschengedenken. Henrik Lassens Gedenkblätter, von Iver Nordentoft niedergeschrieben. Kopenhagen/Flensburg 1936.
- Lassen, Peter: Angelbominder før og efter Verdenskrigen. København 1932.
- Lassen, Peter: Syd for Afstemningsområdet. I: Slesvig delt. København 1923.
- Lauridsen, John T.: Dansk nazisme 1930-45 – og derefter. København 2002.
- Lindstrøm, Anders Ture: Vandrelærer i en urolig tid. I: Sønderjyske årbøger 1983.
- Lundgreen-Nielsen, Flemming: Grundtvig og danskhed. I: Ole Feldbæk (red.): Dansk identitetshistorie IV. København 1991-1992.
- Maibom, Jørgen: 13. november 1930. 50 år dansk skole i Slesvig by. Flensborg 1980.
- Meldgaard, Poul: 100 år i grænselandets tjeneste. Hovedstadens Grænseforening 1879-1979. København 1979.
- Mogensen, Carsten: Dansk i hagekorsets skygge. Det tredje rige og det danske mindretal i Sydslesvig 1933-1939. Flensborg 1981.
- Mogensen, Carsten: Forbudet mod den tysksprogede danske presse i Sydslesvig 1923-1924. I: Sønderjyske årbøger 1981.
- Nissen, Henrik S.: Folkelighed og frihed 1933. Grundtvigianernes reaktion på modernisering, krise og nazisme. I Ole Feldbæk (red.): Dansk identitetshistorie IV. København 1991-1992.
- Noack, Johan Peter: Det danske mindretal i Sydslesvig 1920-1945. Aabenraa 1989.
- Noack, Johan Peter: Det danske mindretal i Sydslesvig 1948-1955. Aabenraa 1997.
- Noack, Johan Peter: Det sydslesvigske grænsespørgsmål 1945-1947. Aabenraa 1991.
- Noack, Johan Peter: Det tyske mindretal i Nordslesvig under besættelsen. København 1975.
- Nørr, Erik: Genforeningens bedste gave. Skoleordning og amtsskolekonsulenter i Sønderjylland og Danmark 1920-1963. Aabenraa 2003.
- Nørr, Erik: »Så længe I holder fast i os, vil vi holde fast i jer«. De sønderjyske foreninger i Køge og i Roskilde Amt 1889-2001. Køge Byhistoriske Arkiv. Arki-Varia 2002.
- Pauls, Volquart: Dänentum in Eiderstedt? Kiel 1936.
- Petersen, Annelise Ballegaard (red.): Tyskland – en kulturhistorie. København 1992.
- Petersen, Cornelius: Die friesische Bewegung. Tondern 1920.

- Petersen, Cornelius: Die schleswigsche Frage vom Standpunkt eines Bauern. 1919.
- Petersen, Cornelius: Vore prøjsiske Modstandere. I: Slesvig delt. København 1923.
- Petersen, H.F.: Danske i Sydslesvig. København 1933.
- Poulsen, Henning: Fascisme og nazisme 1919-1945. København 1980.
- Qvortrup, Helge: ... til støtte for danskheden. Grænseforeningen 1920-1990. I Niels Henriksen (red.): Grænseforeningens årbog 1991.
- Rasmussen, Carsten Porskrog: Ejderen – Danmarks grænse i middelalderen? I: Axel Johnsen og Birgitte Herreborg Thomnsen (red.): 19 myter i Sønderjyllands historie. Flensborg 2002.
- Rasmussen, Erik: Velfærdsstaten på vej 1913-1939. Politikens Danmarks Historie. 1965.
- Rasmussen, René: De danske nazister. I: Hans Schultz Hansen og Henrik Skov Kristensen (red.): Sønderjylland under krig og besættelse 1940-1945. Aabenraa 2003.
- Rasmussen, René: Flensborg Avis 1869-1906. Flensborg 1994.
- Rasmussen, René: Front og Bro. Flensborg Avis i spil mellem Danmark og Tyskland 1930-1945. Flensborg 2005 (under udgivelse).
- Rasmussen, René: Jacob Kronika in Berlin 1939-1945. I: Grenzfriedenshefte 2002 I.
- Rasmussen, René: »Man lernt zu denken und zu schweigen«. »Flensborg Avis« – eine Quelle alternativer Information? I: Broder Schwensen et al. (red.): Zwischen Konsens und Kririk. Facetten kulturellen Lebens in Flensburg 1933-1945. Flensburg 1999.
- Rasmussen, René: »Wir haben von Mensch zu Mensch miteinander gesprochen«. Redakteur L.P. Christensens Plaudereien mit Oberbürgermeister Dr. Wilhelm Sievers 1936-1938. Grenzfriedenshefte 2000 IV.
- Rerup, Lorenz: Eliter og emancipatorisk nationalisme. I: Slesvigsk grænseleære. Vandkunsten 7/8. København 1992.
- Rerup, Lorenz: »Et uønsket barn af grænsestriden«: Indlæg som opponert ved forsvaret af Johan Peter Noacks disputats: Det danske mindretal i Sydslesvig 1920-1945. I: Sønderjyske årbøger 1990.
- Rerup, Lorenz: Folkestyre og danskhed. Massernationalisme og politik 1848-1866. I: Ole Feldbæk: Dansk identitetshistorie IV. København 1991-1992.
- Rerup, Lorenz: Grænsen. Fra grænsekamp til sameksistens. Odense 1969.
- Rerup, Lorenz: Slesvig delt i 75 år. Symbiose – konfrontation – naboskab. I Grænseforeningens årbog 1995.
- Rerup, Lorenz: Slesvig og Holsten efter 1830. København 1982.
- Rørdam, Erling (red.): Sønderjylland 1864-1919. København 1919.
- Salomon, Kim: Konflikt i grænseland. Sociale og nationale modsætninger i Sønderjylland 1920-33. København 1980.
- Runge, Johann: Die dänische Minderheit in Südschleswig. I: Reimer Hansen et al.: Minderheiten im deutsch-dänischen Grenzbereich. Kiel 1993.
- Runge, Johann: Sønderjyden Christian Paulsen. Et slesvigsk levnedsløb. Flensborg 1981.
- Schubert, Lars H. og Johann Runge (red.): Barn og ung i Flensborg 1920-1945. Flensborg 1977.
- Schultz Hansen, Hans: Dansk jord på danske hænder. Aabenraa 2002.
- Schultz Hansen, Hans og Henrik Skov Kristensen (red.): Sønderjylland under krig og besættelse 1940-1945. Aabenraa 2003.
- Schultz Hansen, Hans: Danskheden i Sydslesvig 1840-1918 som folkelig og national bevægelse. Flensborg 1990.
- Schütte, Gudmund. Dansk Folkekarakter. København 1928.
- Schütte, Gudmund: Das süd-jütische Dänentum. Zwölf Wahrheiten. København 1937.

- Schwensen, Broder: 1920 – tre myter om en genforening. I: Axel Johnsen og Birgitte Herreborg Thomnsen (red.): 19 myter i Sønderjyllands historie. Flensburg 2002.
- Schwensen, Broder: Der Schleswig-Holsteiner-Bund 1919-1933. Frankfurt am Main 1993.
- Schwensen, Broder, Paul, Gerhard, Wulf, Peter: Ausgebürgert, Ausgegrenzt, Ausgesondert. Opfer politischer und rassistischer Verfolgung in Flensburg 1933-1945. Flensburger Beiträge zur Zeitgeschichte 3. Flensburg 1998.
- Schwensen, Broder, Paul, Gerhard Paul og Wulf, Peter (red.): »Flensburg meldet: ...!«. Flensburg und das deutsch-dänische Grenzgebiet im Spiegel der Berichterstattung der Geheimen Staatspolizei und des Sicherheitsdienstes (SD) des Reichsführers-SS (1933-45). Flensburger Beiträge zur Zeitgeschichte 2. Flensburg 1997.
- Schwensen, Broder, Gerhard Paul, Peter Wulf (red.): Verführt – Verfolgt – Verschleppt. Aspekte nationalsozialistischer Herrschaft in Flensburg 1933-1945. Flensburger Beiträge zur Zeitgeschichte 1. Flensburg 1996.
- Sjøquist, Viggo: Danmarks udenrigspolitik 1933-40. København 1966.
- Skovrøy, P. (udg.): Rigets Sydgrænse. Tre historiske vidnesbyrd. Af P. Skovrøy, A. Holst Jørgensen, V. J. von Holstein-Rathlou. Århus 1919.
- Slesvigsk grænselære. En model for mindretal og modsætninger i nationernes Europa? Vandkunsten 7/8. København 1992.
- Steenen, Thomas: Die friessische Bewegung in Nordfriesland im 19. und 20. Jahrhundert (1879-1945). Neumünster 1986.
- Stoklund, Bjarne: Bondebygninger og folkekarakter. Striden om »den etnografiske grænse« mellem dansk og tysk 1840-1940. I: Bjarne Stoklund (red.): Kulturens nationalisering. Et etnologisk perspektiv på det nationale. København 1999.
- Stoklund, Bjarne (red.): Kulturens nationalisering. Et etnologisk perspektiv på det nationale. København 1999.
- Svensson, A.: Vælgerforeningen 1918-20. I: Slesvig delt. København 1923.
- Tage Jessen: Mellem to verdenskrige. Træk af den nationalpolitiske udvikling i Sydslesvig fra 1920-1939. I: Morten Kamphøener (red.): Sydslesvig gennem tiderne. Fønnesbergs Forlag 1946-49.
- Tägil, Sven: Forbudet mod Der Schleswiger. Et blad af det tredje riges pressehistorie. I Poul Kürstein (red.): Flensburg Avis 1869 – 1. oktober – 1969.
- Tardieu, André: Slesvig på Fredskonferencen. Januar 1919 – Januar 1920. København 1926.
- Tingsten, Herbert: Det nationale diktatur. Dets opståen, udførelse og ideologi i Tyskland, Italien og Østrig. København 1937.
- Vollertsen, Nils: Det danske mindretal. En række studier om det danske i en tysk stat. Odense 1994.
- Woel, Cai M.: Thorkild Gravlund. Arbejder og Indsats. Forlag: Woel 1927.

Aviser, tidsskrifter og andre periodiske skrifter

Berlingske Tidende.
 Børsen.
 Dagbladet Nordjylland.
 Dagens Nyheder.
 Den ny Tid.
 Der Schleswiger.

Flensborg Avis.
Flensburger Nachrichten.
Fyns Venstreblad.
Grønsevagten.
Hejmdal.
Holbæk Amtstidende.
Højskolebladet.
Illustreret Tidende.
Jydske Tidende.
Jyllands-Posten.
Kolding Folkeblad.
Konservativ Ungdom.
Kristeligt Dagblad.
København.
Nationaltidende.
Neue Schleswiger Zeitung.
Politiken.
Rendsburger Tageblatt.
Schleswiger Nachrichten.
Schleswig-Holsteinische Landeszeitung.
Sorø Amtstidende.
Südschleswigsche Flugschriften.
Sønderborg Socialdemokrat.
Thyras Vold.
Ugens Tilskuer.
Vendsyssel Tidende.
Vort Land.
Völkischer Beobachter.
Aalborg Amtstidende.
Aalborg Stiftstidende.
Aarhusposten.
Aarhus Stiftstidende.

Noter

Forkortelser

ADCB Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig
DGS Dansk Generalsekretariat for Sydslesvig.
EA Erhvervsarkivet
FA Forsvarets arkiver
GFA Grænseforeningens arkiv
Holbæk Stadsarkiv
KB Det kongelige Bibliotek
LAÅ Landsarkivet for Sønderjylland
NKS Ny kgl. Samling
RA Rigsarkivet
UM Udenrigsministeriet

1. Indledning (s. 7-17)

1. Der Schleswiger 22.10.35.
2. L.P. Christensen (red.): Slesvig delt. Flensborg 1923, s. 185.
3. Grænsevagten 1935, s. 331-333.
4. Noack, s. 537.
5. Carsten Porskrog Rasmussen i: 19 myter i Sønderjyllands historie, s. 25-26.

2. Dannevirkestandpunktet 1918-1920 (s. 18-35)

1. Adriansen 1990, s. 65.
2. Povl Bagge i: Festskrift til Astrid Friis, 1963, s. 2.
3. Kaarsted 1973, s. 27-29 og Troels Fink I 1978, s. 40.
4. Manus: Realpolitiske betragtninger angående Sønderjyllands genforening med Danmark 1917. Af Erik With. RA 5548 H.P.Hansen. I.2.
5. Memorandum ang. grænsedragningen (engelsk) udat. Valdemar Harsløf. RA 5548. H.P. Hansen. I.5.
6. Kaarsted 1973, s. 32-33.
7. Der nationale Gegensatz / De nationale modsætninger, s. 115-117.

8. Fink I 1978, s. 41.
9. Ibid., s. 61-70.
10. Ibid., s. 128.
11. Ibid., s. 130.
12. Rerup 1982, s. 323-325.
13. Fink I 1978, s. 161.
14. Fink I 1978, 244-248 og Slesvig delt, s. 77-80.
15. Slesvig delt, s. 81.
16. Ibid., s. 79.
17. UM H7-14 18-7.B.27 C Sydgrænsen for Afstemning i Slesvig (tredie Zone) 18. Feb.-31.Dec. 1919.
18. 16.06.19 Ionas Collin til Ernst Christiansen. LAÅ 106 Ernst Christiansen, pk. 14.
19. Fink II 1978, s. 81.
20. Ibid., s. 92.
21. P.C. Larsen Grøn: Upubliceret manus: Optegnelser og iagttagelser i Slesvig gennem 40 år. RA 8004 P.C. Larsen Grøn D.2.
22. Se f.eks. Axel Johnsen i: 19 myter i Sønderjyllands historie, s. 188-195.
23. Rerup, s. 326.
24. Ibid., s. 342-343.
25. Axel Johnsen i: 19 myter i Sønderjyllands historie, s. 195.
26. Erik Rasmussen i: Politikens Danmarkshistorie, s. 221-222.
27. Povl Engelstoft og Frantz W. Wendt: Danmarks politiske historie fra Freden i Kiel til vore dage, s. 394-395.
28. Fink III 1979, s. 182.
29. Ibid., s. 219.
30. Ernst Kaper: Den største stund vor slægt har oplevet. Dybbølfesten 11. juli 1920. 1921.
31. 19.06.20 Peter Grau til Ernst Christiansen. LAÅ 106 Ernst Christiansen, pk. 16.
32. Erik Rasmussen i: Politikens Danmarkshistorie, s. 249.
33. Fink III 1917, s. 219.
34. 06.07.20 Manus: »Dybbølfesten« af H.P. Carl. EA »Carl«, D/S Heimdal. Diverse vedrørende Sønderjylland 1911-39. Desuden ADCB P313 Peter Lassen pk. 3b.

3. Ligaen D.D.D. (s. 36-48)

1. Vort Land 19.10.18.
2. København 20.01.20.
3. København 20.01.20.
4. 15.11.19 Adresse til Jenssen-Tusch. FA 1015. 132 (pk.15).
5. Dagbladet Nordjylland 04.02.20. FA 1015. 132 (pk.15).
6. Thyras Vold 15.05.20.
7. 16.02.20 Jenssen-Tusch til Peter Lassen. LAÅ 449 Peter Lassen, pk. 2.
8. Thyras Vold 15.05.20.
9. 29.12.20 Jenssen-Tusch til Henrik Lassen. LAÅ 449 Peter Lassen, pk. 2.
10. Thyras Vold 15.09.21.
11. Thyras Vold 15.10.21.
12. Thyras Vold 15.09.21.

13. Thyras Vold 15.11.20.
14. Thyras Vold 20.04.22.
15. Thyras Vold 15.12.29.
16. Thyras Vold 15.11.22.
17. Thyras Vold 15.04.21.
18. Thyras Vold 15.02.27.
19. Thyras Vold 15.12.21.
20. Thyras Vold 15.03.23.
21. Thyras Vold 20.04.22.
22. Thyras Vold 15.04.28.
23. Kristeligt Dagblad 07.03.24.
24. Thyras Vold 15.09.29.
25. Thyras Vold 15.01.25.
26. Thyras Vold 15.01.26.
27. Thyras Vold 15.01.28.
28. Thyras Vold 15.05.28.
29. Thyras Vold 15.06.28.

4. Thorkild Gravlund og folkerejsningen (s. 49-63)

1. Den ny Tid 1924, s. 156.
2. Adriansen, s. 98-99.
3. Ugens Tilskuer, marts 1919.
4. 11.05.20 Thorkild Gravlund til Agnes Slott-Møller. KB Agnes Slott Møller NKS 4839 II.A.2. 40
5. 21.06.20 Peter Lassen til Thorkild Gravlund. KB NKS 4080 Thorkild Gravlund 4°
6. 08.06.20 Thorkild Gravlund til Peter Lassen. LAÅ 449 Peter Lassen, pk. 2.
7. 20.02.20 Thorkild Gravlund til Peter Lassen. LAÅ 449 Peter Lassen, pk. 2.
8. Thyras Vold 15.03.21.
9. 18.06.20 Thorkild Gravlund til Agnes Slott-Møller. KB Agnes Slott Møller NKS 4839 II.A.2. 4° Udeladelsen skyldes et ulæseligt ord, forf.
10. 10.08.20 Thorkild Gravlund til Agnes Slott-Møller. KB Agnes Slott Møller NKS 4839 II.A.2. 4°
11. Den ny Tid, april 1921.
12. Thorkild Gravlund: Under Grændsens lov. 1921.
13. Den ny Tid, november 1922.
14. 08.04.21 Thorkild Gravlund til P.C. Larsen Grøn. RA 8004 P.C. Larsen Grøn, pk 2.
15. Nationaltidende 06.02.23.
16. Den ny Tid, august-december 1923.

5. Grænseforeningen (s. 64-76)

1. Citeret efter Noack 1989, s. 97-98.
2. Vedtægter i Grænsevagten, januar 1921, s. 153-153.

3. Noack 1989, s. 101-103.
4. Ibid., s. 150-155.
5. Ibid., s. 158.
6. Ibid., s. 155.
7. Ibid., s. 103.
8. 22.12.21. H.P. Hansen til Ernst Christiansen. LAÅ 106 Ernst Christiansen, pk. 17.
9. Noack 1989, s. 106.
10. Niels Henriksen i: Jørgen Kühl (red.): En europæisk model?, s. 327.
11. Referat af delegeretforsamling 31.05.24 RA GFA, pk. 98.
12. Referat af delegeretforsamling 17.07.22 RA GFA, pk. 98.
13. Referat af delegeretforsamling 23.05.25 RA GFA, pk. 98.
14. F.eks. referat af hovedstyrelsesmøde 29.06.26. RA GFA, pk. 17b.
15. Møde i Grænseforeningens bestyrelse 12.11.20. RA GFA, pk. 15.
16. Villh. la Cour: Lukkede døre, s. 33-34.
17. Referat af bestyrelsesmøde i Grænseforeningen for Holbæk og Omegn 22.01.22. Protokol. LHO 29 (315-01).
18. Referat af delegeretforsamling 31.05.24. RA GFA, pk. 98.
19. Referat af delegeretforsamling 31.05.24. RA GFA, pk. 98.
20. Grænseforeningens årsregnskab 1927/28. RA 5302 Ionas Collin, pk. 12.
21. Noack 1989, s. 393ff.
22. Ibid., s. 395. og referat af hovedstyrelsesmøde 02.03.26. RA GFA, pk. 17b.
23. Noack 1989, s. 108.
24. Årsregnskab 1927/28. RA 5302 Ionas Collin, pk. 12.
25. Driftsregnskab 1934/35. LAÅ 272 H.P. Hanssen, pk. 164.
26. 11.03.23. Peter Gjevnøe til Hjalmar Ulrich. RA GFA, pk. 100.
27. Gotthardens afgang fra posten har ikke kunnet fastslås præcist. I 1956 trak han sig tilbage som formand for Tønder Amts Grænseforening.

6. Problembarnet i Århus (s. 77-90)

1. Aarhus Stiftstidende 14.12.18.
2. 22.04.19 Referat af generalforsamling. EA Sønderjydsk Forening for Aarhus og Omegn. Forhandlingsprotokol 1887-1926.
3. Aarhus Stiftstidende 23.04.19.
4. 30.03.20 Referat af generalforsamling. EA Sønderjydsk Forening for Aarhus og Omegn Forhandlingsprotokol 1887-1926.
5. 07.01.21 Referat af generalforsamling. Ibid.
6. 30.03.21 Referat af generalforsamling. Ibid.
7. 09.03.23. William Rasmussen til Fr. Kabell. Gengivet i: V. J. v. Holstein Rathlou: Sandhedssøgerne i Aarhus. 1923.
8. 05.04.23 Oberst Jørgensen til Ulrich. RA GFA, pk. 116.
9. 09.04.23. Hjalmar Ulrich til Holstein Rathlou. Gengivet i: Sandhedssøgerne i Aarhus, s. 7.
10. 11.04.23. Referat af møde i bestyrelsen for Sønderjydsk Forening for Aarhus og Omegn, EA Forhandlingsprotokol 1887-1926.
11. 19.05.23 Oberst Jørgensen til Holstein Rathlou RA GFA, pk. 116.

12. 19.05.23. Grænseforeningen til Sønderjydsk Forening for Aarhus og Omegn. RA GFA, pk. 103.
13. 15.06.23 Holstein Rathlou til oberst Jørgensen. RA GFA, pk. 28.
14. 14.06.23 Referat af møde i Sønderjydsk Forening for Aarhus og Omegn. EA Forhandlingsprotokol 1887-1926 og 15.06.23 Aarhus Stiftstidende.
15. 15.06.23 Holstein Rathlou til oberst Jørgensen. RA GFA , pk. 28.
16. V. J. v. Holstein Rathlou: Sandhedssogerne i Aarhus, s. 14.
17. 25.08.23 Oberst Jørgensen til v. Holstein Rathlou. RA GFA, pk. 28.
18. 24.08.23. Holstein Rathlou til oberst Jørgensen. RA GFA, pk. 116.
19. 05.09.23 Sønderjydsk Forening for Aarhus og Omegn til Grænseforeningen. RA GFA, pk. 118.
20. 12.09.23 Oberst Jørgensen til Sønderjydsk Forening for Aarhus og Omegn. RA GFA, pk. 116.
21. Flensborg Avis 09.09.23.
22. Udat.: Holstein Rathlou til oberst Jørgensen. RA GFA, pk. 116.
23. 22.09.23 Erling Steensgaard til Ulrich. RA GFA, pk. 116.
24. 18.09.23 Ulrich til Sønderjydsk Forening for Aarhus og Omegn. RA GFA, pk. 116.
25. Udat.: udkast til brev fra Grænseforeningen til Sønderjydsk Forening for Aarhus og Omegn. RA GFA, pk. 116 og 13.10.23 referat af forretningsudvalgsmøde RA GFA, pk. 19.
26. 24.10.23 Referat af bestyrelsesmøde. EA Sønderjydsk Forening for Aarhus og Omegn. Forhandlingsprotokol 1887-1926.
27. 22.10.23 Oberst Jørgensen til Catharina Jensen. RA GFA, pk. 116.
28. Aarhusposten 27.10.23.
29. 27.10.23 Carl Wagner til oberst Jørgensen. RA GFA, pk. 116.
30. 29.10.23 Referat af forberedende møde i Grænseforeningen for Aarhus og Omegn. EA Grænseforeningen for Aarhus og Omegn, Diverse sager vedr. Grænseforeningen, Forhandlingsprotokol.
31. 30.10.23 Carl Wagner til oberst Jørgensen. RA GFA, pk.116.
32. 02.11.23 Sønderjydsk Forening for Aarhus og Omegn til Grænseforeningen. RA GFA, pk. 116.
33. 02.11.23. Oberst Jørgensen til Carl Wagner. RA GFA, pk. 116.
34. 03.11.03 Grænseforeningen til Sønderjydsk Forening for Aarhus og Omegn. RA GFA, pk. 116.
35. 13.11.23 Bestyrelsesmøde EA Sønderjydsk Forening for Aarhus og Omegn. Forhandlingsprotokol 1887-1926.
36. 20.12.23 Ulrich til Sønderjydsk Forening for Aarhus og Omegn. RA GFA, pk. 103.
37. 01.02.24 Bestyrelsesmøde EA Sønderjydsk Forening for Aarhus og Omegn. Forhandlingsprotokol 1887-1926.
38. 11.02.26 Medlemsmøde EA Sønderjydsk Forening for Aarhus og Omegn. Ibid.

7. Pionerer på den sydligste arbejdsmark (s. 91-104)

1. Noack 1989, s. 109.
2. 02.01.21 J.S. Vanggaard til Peter Lassen. LAÅ 449 Peter Lassen, pk.3.
3. Noack 1989, s. 151.

4. 04.02.20 Jesper Hansen til rektor H.P. Hansen. LAÅ 453 Aage Lauesgaard, pk. 4.
5. Udat: Jesper Hansen til Peter Lassen LAÅ 453 Aage Lauesgaard, pk. 4.
6. 02.01.21 J.S. Vanggaard til Peter Lassen. LAS 449 Peter Lassen, pk. 3.
7. Noack 1989, s. 154-158.
8. Axel Johnsen i Lars N. Henningsen: Grænselandshistorie gennem 40 år, s. 339-341.
9. Grænsevagten 1921, s. 276. Og: Lars N. Henningsen 1996, s. 41.
10. Lars N. Henningsen og Jørgen Hamre 1991, s.72.
11. 08.10.21 Jesper Hansen til P.C. Larsen Grøn. RA 8004 P.C. Larsen Grøn, pk. 2.
12. 04.01.22 Jesper Hansen til P.C. Larsen Grøn. RA 8004 P.C. Larsen Grøn, pk. 2.
13. 14.03.22 Jesper Hansen til P.C. Larsen Grøn. RA 8004 P.C. Larsen Grøn, pk. 2.
14. 19.05.24 Jesper Hansen til P.C. Larsen Grøn. RA 8004 P.C. Larsen Grøn, pk. 2.
15. 04.01.22 Jesper Hansen til P.C. Larsen Grøn. RA 8004 P.C. Larsen Grøn, pk. 2.
16. 29.09.22 Jesper Hansen til P.C. Larsen Grøn. RA 8004 P.C. Larsen Grøn, pk. 2.
17. 12.01.23 Jesper Hansen til P.C. Larsen Grøn. RA 8004 P.C. Larsen Grøn, pk. 2.
18. Grænsebogen, s. 145.
19. 29.09.22 Jesper Hansen til P.C. Larsen Grøn. RA 8004 P.C. Larsen Grøn, pk. 2.
20. 25.02.23 Jesper Hansen til P.C. Larsen Grøn. RA 8004 P.C. Larsen Grøn, pk. 2.
21. 04.01.22 Jesper Hansen til P.C. Larsen Grøn. RA 8004 P.C. Larsen Grøn, pk. 2.
22. Upubliceret manus: Optegnelser og iagttagelser i Slesvig gennem 40 år. RA 8004 P.C. Larsen Grøn, pk. 8. D.3.
23. 22.12.23 Jesper Hansen til P.C. Larsen Grøn. RA 8004 P.C. Larsen Grøn, pk. 2.
24. 28.11.22 Jesper Hansen til P.C. Larsen Grøn. RA 8004 P.C. Larsen Grøn, pk. 2.
25. Noack 1989, s. 355-356.
26. Citeret efter Grænsevagten, marts 1923, s. 281-282.
27. Fyns Venstreblad 09.01.23. RA/UM H7-294 – 7.Y.23.
28. Neue Flensburger Nachrichten 15.01.23. RA/UM H7-294 – 7.Y.23.
29. Rendsburger Tageblatt 18.01.23. RA/UM H7-294 – 7.Y.23.

8. Slesvighus (s. 105-110)

1. Udat.: Redegørelse til GF, antagelig 1924. EA »Carl« D/S Heimdal, Div. vedrørende Sønderjylland 1911-39
2. 26.01.23 Købekontrakt. ADCB DGS I61-63.65-13. Og 24.06.23 Jørgen Jørgensen til familien. ADCB P260-1
3. 19.01.23 Jørgen Jørgensens dagbøger. ADCB P260-1.
4. Jutta Skrumsager Madsens udaterede redegørelse. RA GFA, pk. 147.
5. Referat af Forretningsudvalgsmøde 12.02.23. RA GFA, pk. 19.
6. Jørgen Jørgensens dagbøger 22.01.23. ADCB P260-1.
7. Købekontrakt »Hotel zum Holsteinischen Hause« 22. januar 1923. ADCB DGA I61 – 63.65-13.
8. 23.01.23 Telegram i Jørgen Jørgensens dagbøger. ADCB P260-1.
9. 22.01.23 Jørgen Jørgensens dagbøger ADCB P260-1.
10. Noack 1989, s 549.
11. 18.01.23 Jutta Skrumsager Madsen til N.F.S. Dahl (afskrift af H.P. Hansen). RA GFA 28.
12. Beretning i Jørgen Jørgensens dagbøger ADCB P260-1.

13. Neue Schleswiger Zeitung 10.03.23.
14. Neue Schleswiger Zeitung 17.03.23.
15. 04.03.23 Niels Kjems' dagbøger. ADCB P295-20.
16. 24.06.23 Jørgen Jørgensen til familien ADCB P260-1.
17. Flensborg Avis 06.02.23.
18. Politiken 26.02.23.

9. Peter Lassen af Strukstrup (s. 111-121)

1. Thorkild Gravlund: Alfarveje og Bedesteder. 2. udgave. København 1945, s. 242-244. TG's retsskrivning er bevaret.
2. Illustreret Tidende 22.09.19. LAÅ 449 Peter Lassen, pk. 18.
3. 14.07.30 C. Kraemer til Ionas Collin. RA 5302 Ionas Collin, pk. 7.
4. 20.10.19 Peter Lassen til Thorkild Gravlund. KB NKS 4080 Thorkild Gravlund 4°.
5. Udat. (nr. 38, 1919): Illustreret Tidende. LAÅ 449 Peter Lassen, pk. 18.
6. 17.06.22. Nationaltidende LAÅ 449 Peter Lassen, pk.18.
7. Nationaltidende 28.05.38. ADCB P313-20.
8. I. Nordentoft (udg.): Seit Menschengedenken 1936, s. 19-22.
9. Peter Lassen: Angelbominder før og efter Verdenskrigen 1932, s. 7-8.
10. Ibid., s. 90.
11. Der nationale Gegensatz / De nationale modsætninger, s. 355-356.
12. Noack 1989, s. 81.
13. Statut des Schleswischen Vereins Amt Gottorp. ADCB P313-3. og Der nationale Gegensatz / De nationale modsætninger 1914-33, s. 355-357.
14. 25.02.23 Peter Lassen til Thorkild Gravlund KB NKS 4080 Thorkild Gravlund 4°.
15. Noack, s. 386-387.
16. Flensborg Avis 05.11.29. ADCB DGS I61 03-08.
17. Franz von Jessen III, s. 522-523.
18. Peter Lassen: Angelbominder før og efter Verdenskrigen 1932, s. 82-84.
19. 22.09.32 Gudmund Schütte til Peter Lassen. LAS 449 Peter Lassen, pk. 3.
20. 01.10.32 Gudmund Schütte til Peter Lassen. LAS 449 Peter Lassen, pk. 3.

10. Jutta Skrumsager Madsen – høje krav til danskheden (s. 122-129)

1. 13.12.37 Jutta Skrumsager Madsen til Hans P. Carl. EA.»Carl« D/S Heimdal, Diverse vedrørende Sønderjylland 1911-39.
2. Flensburger Nachrichten 02.03.23.
3. Nationaltidende 09.12.27. Jørgen Jørgensens dagbøger. ADCB P260-1.
4. Fink 1999, s. 215.
5. Se f.eks. H.P. Hanssen: Sønderjyderne under Fremmedherredømmet 1864-1888, s. 65-66.
6. 30.07.30 Jutta Skrumsager Madsen til C.W. Noack. ADCB K30-2a.

7. Udat.: Redegørelse til GF, antagelig 1924. EA »Carl« D/S Heimdal, Div. vedr. Sønderjylland 1911-39.
8. 24.09.34 Jutta Skrumsager Madsens redegørelse for »Slesvighus' historie«. ADCB P-201-1.
9. 22.02.24 Notat af Mandal Bertelsen. RA GFA, pk. 28.
10. Grænsebogen, s. 185.
11. 17.01.38. H.P. Carl til P.H. Hagerup EA »Carl« D/S Heimdal, Div. vedr. Sønderjylland 1911-39. Og: Forhandlingsprotokol 1932-40. LAÅ 251 (545-01) Foreningen Slesvighus, Slesvig.
12. Udat.: H.P. Carl til P.H. Hagerup, antagelig jan. 1938. EA »Carl« D/S Heimdal, Div. vedr. Sønderjylland 1911-39.
13. Love for foreningen Slesvighus DCBA P201-1.
14. Thorkild Gravlund: Under Grændsens Lov. 1921.
15. 06.12.26 Jutta Skrumsager Madsen til Thorkild Gravlund. KB NKS 4080 Thorkild Gravlund 4°.
16. 13.04.26 Jutta Skrumsager Madsen til Thorkild Gravlund. KB NKS 4080 Thorkild Gravlund 4°.
17. 17.04.26 Jutta Skrumsager Madsen til Thorkild Gravlund. KB NKS 4080 Thorkild Gravlund 4°.
18. 21.04.26 Jutta Skrumsager Madsen til Thorkild Gravlund. KB NKS 4080 Thorkild Gravlund 4°.

11. Mandefald i det sydlige Sydslesvig (s. 130-136)

1. Grænsevagten 1924, s. 590.
2. Flensborg Avis 09.06.35.
3. Flensborg Avis 10.06.25.
4. Grænsevagten 1925, s. 255.
5. Flensborg Avis 08.06.26.
6. Flensborg Avis 14.06.27.
7. Flensborg Avis 05.06.28.
8. Flensborg Avis 04.06.28.
9. 09.12.24. Oberst Jørgensen til Jacob Kronika. RA GFA, pk. 28.
10. April 1925: Beretning i anledning af mødet i Fredericia den 29. marts 1925. RA GFA, pk. 28.
11. 14.12.27 Martin Lorenzen til Grænseforeningens hovedstyrelse. ADCB P260-5.
12. Noack 1999, s. 359.
13. Nationaltidende 29.05.23 RA GFA, pk. 117.
14. Udat. redegørelse fra Otto Timmermann, RA 8004 P.C. Larsen Grøn, pk. 4.
15. 30.09.24 Oberst Jørgensen til de københavnske afdelinger RA 8004 P.C. Larsen Grøn, pk. 1. Og 07.10.24 Otto Timmermanns redegørelse RA 8004 P.C. Larsen Grøn, pk. 4.
16. Franz von Jessen III, s. 522-523.
17. 22.05.24 Peter Lassen til Larsen Grøn. RA 8004 P.C. Larsen Grøn, pk. 4.
18. 22.12.24 Notat af Peter Lassen og Cornelius Petersen. LAÅ 453 Aage Laugesgaard, pk. 4.
19. 21.03.25 Ernst Christiansen til Peter Grau. RA GFA, pk. 28.
20. Franz von Jessen III, s. 522-523.

12. De jyske Separatister (s. 137-149)

1. 22.12.24 Beretning af Jesper Hansen. LAÅ 453 Aage Lauesgaard, pk. 4.
2. 22.12.24 Notat af Peter Lassen og Cornelius Petersen. LAÅ 453 Aage Lauesgaard, pk. 4.
3. 25.12.24 Aage Lauesgaard til Søren Wittrup Nielsen. LAÅ 453 Aage Lauesgaard, pk. 4.
4. 03.01.24 Holstein Rathlou til Aage Lauesgaard. LAÅ 453 Aage Lauesgaard, pk. 4.
5. 29.11.24 Referat af hovedstyrelsesmøde. RA GFA, pk. 21.
6. 25.12.24 Aage Lauesgaard til Ernst Christiansen. LAÅ 106 Ernst Christiansen, pk.10-29.
7. 04.02.25 Thorkild Gravlund til Ernst Christiansen. LAÅ 106 Ernst Christiansen, pk.10-29.
8. 06.02.25 Ernst Christiansen til Thorkild Gravlund. LAÅ 106 Ernst Christiansen, pk. 10-29.
9. 09.02.25 Thorkild Gravlund til Ernst Christiansen. LAÅ 106 Ernst Christiansen, pk. 10-29.
10. 22.01.25 Referat af forretningsudvalgsmøde. RA GFA, pk. 19.
11. 07.01.25 M.B. Fritz til oberst Jørgensen (kladde). LAÅ Tredie Zones Kontor i Aarhus og Sønderjysk Kreds af 1918, pk. 1.
12. 13.03.25 Indbydelse til møde den 29.03.25. LAÅ Aage Lauesgaard, pk.4.
13. 09.03.25 H. Ulrich til enkeltforeningerne. RA GFA , pk.28.
14. 17.03.25 Referat af udvalgsmøde. RA GFA, pk.16.

13. To mindretal i Slesvig by (s. 150-160)

1. Der nationale Gegensatz/De nationale modsætninger 1914-1933, s. 357.
2. 06.02.27 Peter Lassen til Thorkild Gravlund KB NKS 4080 Thorkild Gravlund 4°.
3. 19.02.24 H.P. Hansen til Ernst Christiansen. 106 Ernst Christiansen, pk. 17.
4. 08.08.24 Den slesvigske forening for Gottorp Amt til GF. RA GFA, pk. 28.
5. 07.11.24 Møde i Den slesvigske Forening, Fællesforeningen. Protokol 1920-1937. ADCB I61 00.6-3
6. 22.08.24 Referat af Jacob Kronika, tillige underskrevet af P. Lassen. Indsendt til Grænseforeningen 23. august 1924. RA GFA pk. 28.
7. 05.12.25 Foreningen Dannevirke til Dansk Generalsekretariat, Flensborg. ADCB P313-3b.
8. 09.12.24 Oberst Jørgensen til Jacob Kronika. RA GFA pk. 28.
9. 27.09.24 Referat af hovedstyrelsesmøde. RA GFA, pk. 21.
10. 29.11.24 Rapport af Heinrich Edvard Hass: Principielt syn på det danske arbejde i Slesvig. RA GFA, pk. 28.
11. 07.11.24 Heinrich Edvard Hass til rektor H.P. Hansen. RA GFA, pk. 28
12. 29.11.24 Referat af hovedstyrelsesmøde. RA GFA, pk. 21.
13. 01.08.24 Heinrich Edvard Hass til P.C. Larsen Grøn. RA 8004 P.C. Larsen Grøn, pk. 3.
14. 19.12.27 Oberst Jørgensen til Christensen Maarssø. RA GFA, pk. 147.

14. De jyske Separatister i aktion (s. 161-173)

1. 22.06.25 Redegørelse af Cornelius Petersen og Aage Lauesgaard. LAÅ 453 Aage Lauesgaard, pk. 4.
2. April 1925 Beretning i anledning af mødet i Fredericia den 29. marts 1925, s. 4. RA GFA, pk. 28.
3. 22.06.25 Redegørelse af Cornelius Petersen og Aage Lauesgaard. LAÅ 453 Aage Lauesgaard, pk. 4.
4. April 1925: Beretning i anledning af mødet i Fredericia den 29. marts 1925. RA GFA, pk 28. Og: arbejdsprogram sendt fra W.L. Andresen til Peter Grau. LAÅ 220 Peter Grau, pk. 10. Og: 05.04.25 C.A. Hvorslev til Peter Lassen. RA GFA, pk 1.
5. 31.01.25 Jens Ledgaard til oberst Jørgensen. LAÅ 220 Peter Grau, pk. 10.
6. 02.04.25 Cornelius Petersen til Aage Lauesgaard. LAÅ 453 Aage Lauesgaard, pk. 4.
7. 19.04.25 Jesper Hansen til Larsen Grøn. RA 8004 P.C. Larsen Grøn, pk. 2.
8. 22.06.25 Redegørelse af Cornelius Petersen og Aage Lauesgaard. LAÅ 453 Aage Lauesgaard, pk. 4.
9. Axel Johnsen i: 19 myter i Sønderjyllands historie, s. 218-228.
10. 21.04.25 Oberst Jørgensen til Ernst Christiansen. LAÅ 106 Ernst Christiansen, pk. 10-29.
11. 25.04.25 Referat af møde i Skole- og Bogudvalget for Sydslesvig. Protokol. RA GFA, pk. 17b.
12. 21.04.25 Oberst Jørgensen til Ernst Christiansen. LAÅ 106 Ernst Christiansen, pk. 10-29.
13. 25.05.25 Aage Lauesgaard og Jesper Hansen til general Ulrich. Og: 24.05.25. Jesper Hansen til Valdemar Harsløf. Afskrifter i: Redegørelse af Cornelius Petersen og Aage Lauesgaard, 22. juni 1925. LAÅ 453 Aage Lauesgaard, pk. 4.
14. 27.05.25 Ulrich til Aage Lauesgaard. I: 29.05.25. Beretning til foreningerne RA GFA, pk 1.
15. 27.05.25 Valdemar Harsløf til Aage Lauesgaard og Jesper Hansen. I: 22.06.25 Redegørelse af Cornelius Petersen og Aage Lauesgaard. LAÅ 453 Aage Lauesgaard, pk. 4.
16. 22.06.25 Redegørelse af Cornelius Petersen og Aage Lauesgaard. LAÅ 453 Aage Lauesgaard, pk. 4.

15. På kollisionskurs med Højskolen (s. 174-187)

1. Henrik S. Nissen i: Dansk Identitetshistorie bd. 3, s. 590-594.
2. Højskolebladet 1925, sp. 214-230.
3. Grænsevagten 1925, s. 296-301.
4. Højskolebladet 1925, sp. 1285-1288.
5. Højskolebladet 1925, sp. 1344-1346.
6. 22.10.25 Hans Jepsen Christensen til Ernst Christiansen. LAÅ 106 Ernst Christiansen, pk. 13.
7. 28.11.25. Hans Jepsen Christensen til Ernst Christiansen. LAÅ 106 Ernst Christiansen, pk. 13
8. 24.10.25. Ernst Christiansen til oberst Jørgensen. RA GFA, pk. 195.
9. Se Noack 1989, s. 366.

10. Grænsevagten november 1925, s. 331-333.
11. Manuskript til general Ulrichs tale ved mødet den 11.12.25. RA GFA, pk. 195.

16. Nyt fremstød og fortsat splittelse i Slesvig by (s. 187-193)

1. 23.05.25 Referat af sendemandsmøde RA GFA, pk. 98.
2. 24.11.25 Møde i Skole- og Bogdvalget for Sydslesvig. RA GFA, pk. 17b.
3. Franz von Jessen III, s. 520-521.
4. 05.01.26 Emil Thamm til Ferdinand Bahnsen. LAÅ 449 Peter Lassen, pk. 6.
5. 03.03.26 Chr. Christiansen til Peter Lassen. LAÅ 449 Peter Lassen, pk 2.
6. 13.04.26 Møde i Den slesvigske Forening, Fællesforeningen. Protokol 1920-1937. ADCB 161 00.6-3.

17. Dannevirkemændenes kamp for monopol i det sydlige arbejde (s. 194-208)

1. 09.01.25 H.P. Hansen til Ernst Christiansen. LAÅ 106 Ernst Christiansen, pk. 10-29.
2. 06.06.26 H.P. Hansen til Ernst Christiansen. LAÅ 106 Ernst Christiansen, pk. 10-29.
3. 27.08.30 H.P. Hansen til Ernst Christiansen. LAÅ 106 Ernst Christiansen, pk. 10-29.
4. 01.06.26 Holstein Rathlou til Erik Hansen. LAÅ 453 Aage Lauesgaard, pk. 4.
5. 08.06.26 Holstein Rathlou til Erik Hansen. LAÅ 453 Aage Lauesgaard, pk. 4.
6. Noack 1989, s. 395-396.
7. 02.01.26 Peter Lassen til P. C. Larsen Grøn. RA 8004 P.C. Larsen Grøn, pk 4.
8. 11.09.26 Møde i Skole- og Bogdvalget for Sydslesvig RA GFA, pk. 17b.
9. Først i løbet af 1930'erne fortryder Martin Lorenzen sit Dannevirkestandpunkt. Se Axel Johnsen i Lars N. Henningsen (red.): Grænselandshistorie gennem 40 år, s. 354.
10. 14.07.27 Jørgen Jørgensen til oberst Jørgensen. ADCB P260-5.
11. 19.07.27 Oberst Jørgensen til Jørgen Jørgensen. ADCB P260-5.
12. 01.12.27 Referat af møde i Grænseforeningens hovedbestyrelse. RA GFA, pk 16.
13. Protokol for Skole- og Bogdvalget for Sydslesvig 1920-31. RA GFA, pk. 17b.
14. 05.12.27 Jutta Skrumsager Madsen til Christensen Maarssø. RA GFA, pk. 31.
15. 09.12.27 Nationaltidende. ADCB P260-1.
16. 14.12.27 Christensen Maarssø til oberst Jørgensen. RA GFA, pk.147.
17. 20.12.27 Christensen Maarssø til Martin Lorenzen. ADCB P260-5.
18. 26.12.27 Den slesvigske Forenings bestyrelse til Christensen Maarssø. ADCB P260-5.
19. 02.01.28 Christensen Maarssø til Jørgen Jørgensen. ADCB P260-5.
20. 04.01.28 Jørgen Jørgensen, Martin Lorenzen og Frederik Ilper til Christensen Maarssø. ADCB P260-5.
21. 09.02.28 Christensen Maarssø til Jutta Skrumsager Madsen RA GFA, pk. 31.
22. 28.02.28 Referat af møde RA GFA, pk. 31.
23. 16.03.28 Christensen Maarssø til oberst Jørgensen. RA GFA, pk. 195.
24. 27.03.28 Forslag til overenskomst i sagen »Selsvighus« RA GFA, pk. 31.

25. 24.03.28 Valdemar Harsløf til C. Manthey-Wagner og Mandal Bertelsen. Og påtegninger af disse den 30.03.28. RA GFA, pk. 31.
26. Udat: notat af H.P. Hansen. ADCB K30-2a.
27. 14.04.28 Peter Michaelsen til H.P. Hansen. RA GFA, pk. 31.
28. 07.05.28 Peter Michaelsen til C.W. Noack. ADCB K30-2a.
29. 21.06.28 Christensen Maarssø til Thorkild Gravlund. KB NKS 4080 Thorkild Gravlund 4°.
30. 28.05.31 Referat af hovedstyrelsesmøde ADCB P260-5 Og: ADCB P115.
31. 19.05.28 Referat af hovedstyrelsesmøde. RA 5302 Ionas Collin, pk. 12.
32. 14.11.28 Anders Diemer til Jørgen Jørgensen. ADCB P260-5.
33. 15.05.28 Oberst Jørgensen til C.W. Noack. Og: 23.05.28 Oberst Jørgensen til C.W. Noack. Og: 06.05.28 Jutta Skrumsager Madsen til C.W. Noack. ADCB K30-2a.
34. 27.05.29 Peter Grau til H.P. Hansen. RA GFA, pk. 18.
35. 29.10.28 Referat af forretningsudvalgmøde den 29.10.28. RA GFA, pk. 20.

18. Peter Lassen på støtten (s. 209-221)

1. Jørgen Hamre og Johann Runge: Barn og ung i Sydslesvig, s. 80-91 og Peter Lassens gæstebog ADCB P313-4.
2. 10.09.28 Christensen Maarssø til Thorkild Gravlund. KB NKS 4080 Thorkild Gravlund 4°.
3. 30.06.27 Peter Lassen til Thorkild Gravlund. KB NKS 4080 Thorkild Gravlund 4°.
4. Peter Neerup Buhl: Thorkild Gravlund. Folkets digter. Aarhus 1997, s. 92.
5. 03.08.27 Peter Lassen til Thorkild Gravlund. KB NKS 4080 Thorkild Gravlund 4°.
6. 09.10.27 Peter Lassen til Thorkild Gravlund. KB NKS 4080 Thorkild Gravlund 4°.
7. 02.11.27 Thorkild Gravlund til A. P. Møller (Venligst stillet til rådighed af direktør Ove Hornby).
8. 03.11.27 A. P. Møller til Thorkild Gravlund. KB NKS 4080 Thorkild Gravlund 4°.
9. 04.11.27 Thorkild Gravlund til A.P. Møller (Se note 7).
10. 16.11.27 A. P. Møller til Thorkild Gravlund. KB NKS 4080 Thorkild Gravlund 4°.
11. 19.11.27 Thorkild Gravlund til A.P. Møller (Se note 7).
12. 11.01.28 Peter Lassen til Thorkild Gravlund. KB NKS 4080 Thorkild Gravlund 4°.
13. 19.03.28 Peter Lassen til Thorkild Gravlund. KB NKS 4080 Thorkild Gravlund 4°.
14. 23.10.28 Peter Lassen til Thorkild Gravlund. KB NKS 4080 Thorkild Gravlund 4°.
15. 03.06.39 Peter Lassen til Thorkild Gravlund. KB NKS 4080 Thorkild Gravlund 4°.
16. 25.01.30 Peter Lassen til Thorkild Gravlund. KB NKS 4080 Thorkild Gravlund 4°.
17. 28.07.30 Peter Lassen til Thorkild Gravlund. KB NKS 4080 Thorkild Gravlund 4°.
18. 21.09.30 Peter Lassen til Thorkild Gravlund. KB NKS 4080 Thorkild Gravlund 4°.
19. 25.09.30 Peter Lassen til Thorkild Gravlund. KB NKS 4080 Thorkild Gravlund 4°.
20. 28.09.30 Peter Lassen til Thorkild Gravlund. KB NKS 4080 Thorkild Gravlund 4°.
21. 01.10.30 Peter Lassen til Thorkild Gravlund. KB NKS 4080 Thorkild Gravlund 4°.
22. 25.09.30 og 29.09.30 C. Kraemer til Thorkild Gravlund. KB NKS 4080 Thorkild Gravlund 4°.
23. 05.10.30 C. Kraemer til Thorkild Gravlund. KB NKS 4080 Thorkild Gravlund 4°.
24. 25.10.30 Peter Lassen til Thorkild Gravlund. KB NKS 4080 Thorkild Gravlund 4°.
25. 30.10.30 Peter Lassen til Thorkild Gravlund. KB NKS 4080 Thorkild Gravlund 4°.

26. 07.11.30 C. Kraemer til Thorkild Gravlund. KB NKS 4080 Thorkild Gravlund 4°.
27. 29.12.30 Peter Lassen til Thorkild Gravlund. KB NKS 4080 Thorkild Gravlund 4°.
28. 04.10.28 Referat af forretningsudvalgmøde RA GFA, pk. 20.
29. 23.03.33 Peter Lassen til Ionas Collin. RA 5302 Ionas Collin, pk. 8.

19. Südschleswigsche Flugschriften (s. 222-231)

1. Noack 1989, s. 385.
2. Oversigt over funktionærer. ADCB P201-1.
3. 11.11.25 Møde i Skole- og Bogudvalget for Sydslesvig. Protokol 1920-31. RA GFA, pk. 17b.
4. W.L. Andresen: »Oplysningsarbejde i Sydslesvig«. I: Thyras Vold august 1960.
5. 29.06.26 Referat af hovedstyrelsmøde. RA GFA, pk. 17b.
6. 24.06.27 Referat af forretningsudvalgmøde. RA GFA, pk. 18.
7. 12.10.27 Rektor H.P. Hansen til Peter Lassen. ADCB 313-3b.
8. 31.03.29 Peter Lassen til Thorkild Gravlund. KB NKS 4080 Thorkild Gravlund 4°.
9. Noack 1989, s. 388.
10. Südschleswigsche Flugschriften 4, s. 4.
11. Südschleswigsche Flugschriften 4, s. 2-6.
12. Südschleswigsche Flugschriften 8, s. 3-9.
13. Südschleswigsche Flugschriften 9, s. 5-6.
14. Südschleswigsche Flugschriften 10, s. 2-8.
15. Südschleswigsche Flugschriften 1, s. 9.
16. Südschleswigsche Flugschriften 13, s. 11 og upubliceret manus af Johann Runge: Die dänische Minderheit in Südschleswig während der nationalsozialistischen Herrschaft, s. 27-28. I ADCB.
17. Se W.L. Andresen: Tachendi Jor Arbeid, s. 157.
18. Südschleswigsche Flugschriften 10, s. 12 og Runge, s. 29.
19. Südschleswigsche Flugschriften 10, s. 13 og Runge side 30.
20. Südschleswigsche Flugschriften 12, s. 11 og Runge side 30.
21. Runge, s. 22.
22. LAÅ 449 Peter Lassen, pk. 9.
23. Franz von Jessen III, s. 522-524. Til uddelingsområdet hørte også den del af Rendsborg kreds, der lå nord for Ejderen. Stemmetallene for denne del alene kendes ikke. Sikkert er det, at der i hele Rendsborg kreds ved de pågældende valg faldt hhv. 5, 12, 2, 5 og 11 stemmer.

20. Gottorpforeningens medlemmer i Danmark (s. 232-243)

1. Axel Johnsen i: Grænselandshistorie gennem 40 år, s. 346 og 05.05.28 Grænseforeningen til N.F.S. Dahl. RA GFA, pk. 97.
2. Thyras Vold 15.08.27.

3. Thyras Vold 15.08.27.
4. 03.10.27 Peter Lassen til Thorkild Gravlund. KB NKS 4080 Thorkild Gravlund 4°
5. 23.11.27 Thorkild Gravlund til Grænseforeningen RA GFA, pk. 30a.
6. Thyras Vold 15.04.29.
7. Thyras Vold 15.06.28.
8. 23.06.28 Thorkild Gravlund til Peter Lassen. LAÅ 449 Peter Lassen, pk. 2.
9. 20.07.28 Peter Lassen til Thorkild Gravlund KB NKS 4080 Thorkild Gravlund 4°.
10. Nationaltidende 17.06.22. LAÅ 449 Peter Lassen, pk.18.
11. Thyras Vold 15.06.28.
12. Thyras Vold 15.09.28.
13. 31.03.29 Peter Lassen til Thorkild Gravlund KB NKS 4080 Thorkild Gravlund 4°. Og:
15.03.29 Thyras Vold.
14. Thyras Vold 15.03.29.
15. Thyras Vold 15.11.29.
16. Thyras Vold 15.01.30.
17. Thyras Vold 15.05.30.
18. Liste i over passive medlemmer ADCB P313-3b.
19. Thyras Vold 15.12.30.
20. Thyras Vold 15.02.31.
21. Thyras Vold 15.03.31.
22. Thyras Vold 15.04.31.
23. Thyras Vold 15.07.31.
24. Thyras Vold 15.08.31.
25. Thyras Vold 15.03.32.
26. Thyras Vold 15.01.32.
27. Thyras Vold 15.11.33.
28. Thyras Vold 15.05.35.

21. Jørgen Jørgensen og baglandet i Danmark (s. 244-253)

1. Konservativ Ungdom 15.11.21.
2. Konservativ Ungdom 15.03.22.
3. 02.01.23 Jørgensens dagbøger. ADCB P260-1. Og Thyras Vold 15. januar 1925.
4. Flensborg Avis 15.06.32.
5. Anebine Danielsen: Upubliceret speciale ved Institut for idræt og biomekanik, Syddansk Universitet 2000. s. 50. I: Den slesvigske Samling, Flensborg.
6. Allan Bengtsson og Lars N. Henningsen: Vandrelærere – rejsende i dansk kultur, s. 98.
7. Citeret efter Danielsen, s. 51.
8. 02.03.25 Jørgen Jørgensen til Thorkild Gravlund. KB NKS 4080 Thorkild Gravlund 4°
9. 19.03.25 Jørgen Jørgensen til Thorkild Gravlund, KB NKS 4080 Thorkild Gravlund 4°
10. Nekrolog i Grænsevagten, april 1970, s. 104.
11. 24.09.30 Jørgen Jørgensen til P.C. Larsen Grøn. RA 8004 P.C. Larsen Grøn, pk. 3.
12. Se endvidere Danielsen, s. 59-60.
13. Se endvidere Noack 1989, s. 366.

14. Flensborg Avis 21.12.35.
15. 31.05.32. Birke til Jørgen Jørgensen. ADCB P260-6.
16. Thyras Vold 15.11.32.
17. Udateret manuskript af Jørgen Jørgensen: ADCB P260-6.
18. 19.08.30 P.C. Larsen Grøn til Jørgen Jørgensen. ADCB 260-5.
19. Holbæk Amtstidende 03.02.31. ADCB P260-2.
20. Holbæk Amtstidende 06.02.31. ADCB P260-2.
21. Holbæk Amtstidende 07.02.31. ADCB P260-2.
22. Nationaltidende 13.02.37. ADCB P260-2.
23. 18.02.31 Larsen Grøn til Jørgen Jørgensen. ADCB 260-5.
24. 09.03.31 Larsen Grøn til Jørgen Jørgensen. ADCB 260-5.

22. Græsrodderne i Konservativ Ungdom (s. 254-261)

1. 09.07.28 og 15.10.28 E. Christiansen til Jørgen Jørgensen ADCB P260-5.
2. Oktober 1928 Cirkulære fra Kjeld Jensen til lokalafdelingerne. ADCB P260-5.
3. 08.11.28. E. Christiansen til Jørgen Jørgensen. ADCB P260-5. Og: Referat af møde i Skole- og Bogudvalget 11.09.26. Protokol. RA GFA 17b.
4. 12.11.28 Anders Diemer til Jørgen Jørgensen. ADCB P260-5.
5. 29.10.28 Referat af forretningsudvalgsmøde. RA GFA, pk. 20.
6. 12.12.28 Jørgen Jørgensen til E. Christiansen. ADCB P260-5.
7. 13.11.28. E. Christiansen til Jørgen Jørgensen. ADCB P260-5.
8. Konservativ Ungdom 01.01.29.
9. Konservativ Ungdom 01.10.28.
10. Konservativ Ungdom 15.11.28.
11. 30.11.31 Referat af forretningsudvalgsmøde RA GFA, pk. 20.
12. Konservativ Ungdom 15.09.30.
13. Konservativ Ungdom 01.10.30.
14. Konservativ Ungdom 15.05.32.
15. Konservativ Ungdom 15.11.35.
16. 21.10.29 Jørgen Jørgensen til E. Christiansen. ADCB P260-5.
17. 11.11.30 H.P. Christensen til Jørgen Jørgensen. ADCB P260-5.

23. Jørgen Jørgensens arbejde i Sydslesvig (s. 262-272)

1. Undervisningsliste for Slesvig 1928-31. ADCB P260-18.
2. Protokol over undervisning på landet 1929-36. ADCB P260-18.
3. Møde i Skole- og Bogudvalget for Sydslesvig 24.03.26. RA GFA 17b.
4. Protokol over markforsøg 1925-28. ADCB P260-18.
5. Sammenlign J.P. Noack 1989, s. 366.
6. 24.08.31 Christensen Maarssø til Larsen Grøn. RA 8004 P.C. Larsen Grøn, pk.4.
7. Fra Sydslesvig. Grænseforeningens skolearbejde 1931. P260-18.
8. Ibid. Og: »Tillæg til beretning om sendemandsmødet 1934 i Sønderborg.« ADCB P260-18.

9. F.eks. Franz v. Jessen III, s. 520-522.
10. 25.04.32 Jørgen Jørgensen til Larsen Grøn. RA 8004 P.C. Larsen Grøn, pk. 3.
11. 22.06.32 Jørgen Jørgensen til Larsen Grøn. RA 8004 P.C. Larsen Grøn, pk. 3.
12. Franz von Jessen III, s. 520-522.
13. 19.11.32 Jørgen Jørgensen til Larsen Grøn. RA 8004 Larsen Grøn, pk. 3.
14. 20.11.30 Jørgen Jørgensen til Larsen Grøn. RA 8004 Larsen Grøn, pk. 3 og Bengtsson og Henningsen 1996, s. 100.
15. Bengtsson og Henningsen 1996, s. 103. Se f.eks. også 20.11.30 Jørgen Jørgensen til Larsen Grøn. RA 8004 Larsen Grøn, pk. 3.
16. F.eks. 23.02.29 Jørgen Jørgensen til Larsen Grøn. RA 8004 Larsen Grøn, pk. 3.
17. 01.01.29 Jørgen Jørgensen til Larsen Grøn med kvittering for modtagelse af fødevarerationer i julen 1928. RA 8004 Larsen Grøn, pk. 3.
18. 11.03.32 Jørgen Jørgensen til Larsen Grøn. RA 8004 Larsen Grøn, pk. 3.
19. 23.02.29 Jørgen Jørgensen til Larsen Grøn. RA 8004 Larsen Grøn, pk. 3.
20. Se f.eks. 22.04.29 Jørgen Jørgensen til Larsen Grøn. RA 8004 Larsen Grøn, pk. 3.
21. Protokol over »Feriebørn«. ADCB P260-18.
22. F.eks. Sydslesvig i dag, s.771.
23. 05.06.31 Jørgen Jørgensen til Larsen Grøn. RA 8004 Larsen Grøn, pk. 3.
24. Noack 1989, s. 544.
25. Jørgen Jørgensens dagbøger, ADCB P260-2.
26. 12.04.32 Jørgen Jørgensen til Larsen Grøn. RA 8004 Larsen Grøn, pk 3.
27. 06.03.29 Larsen Grøn til Jørgen Jørgensen. ADCB P260-5.
28. 07.05.29 Jørgen Jørgensen til Larsen Grøn. RA 8004 Larsen Grøn, pk 3.
29. 27.05.29 Larsen Grøn til Jørgen Jørgensen. ADCB P260-5.
30. 21.10.29 Jørgen Jørgensen til Larsen Grøn. RA 8004 Larsen Grøn, pk 3.
31. 19.03.30 Jørgen Jørgensen til Larsen Grøn. RA 8004 Larsen Grøn, pk 3.
32. 14.04.30 Jørgen Jørgensen til Larsen Grøn. RA 8004 Larsen Grøn, pk 3.
33. 25.05.30 Jørgen Jørgensen til Larsen Grøn. RA 8004 Larsen Grøn, pk 3.
34. 27.07.32 Jørgen Jørgensen til Larsen Grøn. RA 8004 Larsen Grøn, pk 3.
35. 22.06.32 Jørgen Jørgensen til Larsen Grøn. RA 8004 Larsen Grøn, pk 3.
36. 27.07.32 Jørgen Jørgensen til Larsen Grøn. RA 8004 Larsen Grøn, pk 3.
37. Protokol over feriebørn fra Slesvig, Tønning, Frederiksstad og Angel 1933-44. ADCB P260-18.

24. På vej mod en privatskole i Slesvig by (s. 273-287)

1. Südschleswigsche Flugschriften 3.
2. Noack 1989, s. 264-65.
3. Grænsevagten 1929, s.12-16.
4. 10.05.29 Referat af hovedstyrelsesmøde RA GFA, pk. 17b.
5. 17.05.29 P. Petersen til Grænseforeningen. RA GFA, pk. 20.
6. 16.05.29 Anders Diemer til Grænseforeningen. RA GFA, pk. 20.
7. 23.05.29 Oberst Jørgensen til Peter Grau. RA GFA, pk. 20.
8. 27.05.29 Peter Grau til H.P. Hansen. RA GFA, pk. 20
9. 29.05.29 Peter Michaelsen til H.P. Hansen. RA GFA, pk. 20.
10. 31.05.29 Skole- og Bogudvalget til Grænseforeningen. RA GFA, pk. 20.

11. Grænsevagten 1929, s. 180.
12. 01.06.29 Forretningsudvalgsmøde. RA 5302 Ionas Collin, pk. 12.
13. 03.07.29 Forretningsudvalgsmøde RA 5302 Ionas Collin, pk. 12.
14. 13.07.29 Ulrich og Dall til Grænseforeningen. RA 5302 Ionas Collin, pk. 12.
15. Juli 1929 H.P. Hansen, Peter Grau og Valdemar Harsløf til hovedstyrelsen. RA 5302 Ionas Collin, pk. 12.
16. 14.10.29 Jørgen Jørgensen til Diemer. ADCB P260-5.
17. 27.01.30 Jørgen Jørgensen til Diemer og referat af konstituerende generalforsamling 23.01.30 ADCB P260-5.
18. 19.02.30 Beretning vedr. møde mellem oberst Jørgensen, Jacob Kronika og Skoleforeningen for Slesvig by. ADCB P 201-7.
19. 12.02.30 Anders Diemer til Jørgen Jørgensen. ADCB P260-5.
20. 13.02.30 Oberst Jørgensen til Peter Grau. RA GFA, pk. 30c. Og: 19.02.30 Beretning vedr. møde mellem oberst Jørgensen, Jacob Kronika og skoleforeningen for Slesvig by. ADCB P201-7.
21. Grænsevagten juni 1930, s. 196.
22. 10.07.30 Svend Johannsen: Beretning om rejsen til Haderslev, Tinglev, Flensborg den 5.-9.7.30. ADCB P201-7.
23. 15.04.31 Dansk privatskole i Slesvig. Beretning over tiden 14. november 1930 til 21. marts 1931. ADCB P201-1.
24. Schleswiger Nachrichten 24.05.30. ADCB P260-1.
25. Schleswiger Nachrichten 04.06.30. ADCB P260-1.
26. 15.04.31 Dansk privatskole i i Slesvig. Beretning over tiden 14. november 1930 til 21. marts 1931. ADCB P201-1.
27. Schleswiger Nachrichten 17.04.31. ADCB P260-1.
28. Schleswiger Nachrichten 21.04.31. ADCB P260-1.
29. 03.05.31 Jørgen Jørgensen til Larsen Grøn. RA 8004 Larsen Grøn, pk. 3.
30. 19.04.30 Jørgen Jørgensen til Larsen Grøn. RA 8004 Larsen Grøn, pk. 3.
31. 24.04.31 Jørgen Jørgensen til Larsen Grøn. RA 8004 Larsen Grøn, pk. 3.
32. 21.05.31 Schleswiger Nachrichten og 23.05.31 Flensborg Avis. ADCB P260-1.
33. Flensborg Avis 23.05.31.
34. Schleswiger Nachrichten 16.06.31. Og: Grænsevagten 1931, s. 260.
35. Südschleswigsche Flugschriften 6.
36. Oktober 1931 Grænseforeningen til enkeltforeningerne. ADCB P115.
37. Noack 1989, s. 360.
38. Grænsevagten 1931, s. 408.
39. Noack 1989, s. 361.
40. Grænsevagten 1931, s. 401.

25. Ligaen D.D.D. som Grænseforeningens problem (s. 288-297)

1. 13.03.31 Neergaard-Møller til UM. H7-199, 7.R.21.
2. Thyras Vold 15.04.31.
3. Flensborg Avis 22.04.31.

4. Nationaltidende 25.04.31.
5. Nationaltidende 30.04.31. RA GFA, pk. 118.
6. Hejmdal 22.04.31 og 27.04.31 Lauritz Larsen til UM. UM H7-199, 7.R.21.
7. Flensburger Nachrichten 24.04.31. UM H7-199, 7.R.21.
8. 03.05.31 H.P. Hansen til Ernst Christiansen. LAÅ 106 Ernst Christiansen, pk. 18.
9. Aalborg Stiftstidende 30.04.31. UM H7-199, 7.R.21.
10. 03.05.31 H.P. Hansen til Ernst Christiansen. LAÅ 106 Ernst Christiansen, pk. 18.
11. Thyras Vold 15.05.31.
12. 11.05.31 UM-notat og 26.06.31 UM til kammerherre Zahle, Berlin. UM H7-199, 7.R.21.
13. Hejmdal 15.05.31. Jydske Tidende 16.05.31 og Berlingske Tidende 16.05.31. UM H7-199, 7.R.21.
14. Grænsevagten 1931, s. 156-157.
15. Thyras Vold 15.06.31.

26. Vanskeligt samarbejde med den forhadte H.P. Hanssen (s. 298-313)

1. Henrik Becker-Christensen 1990, s. 221.
2. Hans Schultz Hansen: Dansk jord på danske hænder, s. 58-61.
3. Noack 1989, s. 399-401.
4. Niels Henriksen i Jørgen Kühl (red.) En europæisk model?, s. 327.
5. 13.03.34 Holstein Rathlou til A. Holst Jørgensen (afskrift) LAÅ 449 Peter Lassen, pk.6.
6. 27.01.34 H.P. Hansen til Ernst Christiansen. LAÅ 106 Ernst Christiansen, pk. 17.
7. Se f.eks. Larsen Grøns upublicerede erindringer. RAA 8004 Larsen Grøn, pk. 8. D.2. Og: Nekrolog i Grænsevagten 1938, s. 300-303.
8. 26.11.29 Collin til statminister Mowinckel. RA 5302 Ionas Collin, pk. 7.
9. 29.11.29 Statsminister Mowinckel til Ionas Collin. RA 5302 Ionas Collin, pk. 7.
10. 20.12.29 Collin til statsminister Mowinckel. RA 5302 Ionas Collin, pk. 7.
11. 11.03.30 H.P. Hansen til Ernst Christiansen. LAÅ 106 Ernst Christiansen, pk. 18.
12. Grænsevagten 1930, s. 151.
13. Jyllands-Posten 25.04.30.
14. Flensborg Avis 07.06.30.
15. Berlingske Tidende 06.06.30.
16. 18.03.30 Ionas Collin til Ernst Christiansen. LAÅ 106 Ernst Christiansen, pk. 14.
17. Politiken 07.06.30.
18. 06.08.31 Knud Dahl til Collin: »Skrivelsen virker ellers klart og fyndigt, og min tilslutning, som De jo siger, De bryder Dem om, har De i fulde mål – så får H.P. og Grænseforeningen gå de veje, de måtte mene, er de rette; vi kan jo nok klare os endda...« RA 5302 Ionas Collin, pk. 8.
19. 08.08.31 Ionas Collin til Det kongelige danske Videnskabernes Selskab. RA 5302 Ionas Collin, pk. 8.
20. Berlingske Tidende 25.02.32.
21. 28.02.32 Notat af Ionas Collin. RA 5302 Ionas Collin, pk. 8.
22. Udateret liste i: RA 5302 Ionas Collin, pk. 8.

23. 08.03.32 Emil Marott til Ionas Collin. RA 5302 Ionas Collin, pk. 8.
24. 04.04.32 C.O. Pedersen til Ionas Collin, RA 5302 Ionas Collin, pk. 8.
25. 18.03.32 Henry Ussing til generalinde Ramsing. RA 5302 Ionas Collin, pk. 8.
26. 07.03.30 Johannes Andersen til Ionas Collin. RA 5302 Ionas Collin, pk. 8.
27. April 1932 J.P. Bang, N. Bang, H. Boeck, Martin Borch. K.G. Brøndsted, K. Bøgholm, H.P. Carl, Ionas Collin, Knud Dahl, Paul Dahl, Verner Dahlerup, Chr. Eff, F. Farrer, Ivar Friis, H.C.N. Gørtz, L. Glahn, Thorkild Gravlund, Ch. Heiede, Chr. Helweg-Larsen, Einar Henningsen. B. Holstein-Holsteinborg, I. Holten, J. Jurckmann, Rolf Kall, C. Kamman, A. Kampen, C. Kraemer, Kirsten Langkilde, Ingeborg v.d. Maase, Rikard Magnussen, Sophus Müller, Viggo Neergaard, Louis Nielsen, S. Orla-Nielsen, P. Pagh-Hansen, A. Chr. D. Petersen. E. Rambusch, Poul Reck, E. Rønning, K. Sand, Jutta Skrumsager, J. Stein, Hans H. Styhr, M. Tscherning, H. Ulrich, H.F. Ulrichsen, Ellis Wolf til Stortingets Nobel-komite. RA 5302 Ionas Collin, pk. 8.
28. 02.03.32 Peter Lassen til Ionas Collin. RA 5302 Ionas Collin, pk. 8.
29. 28.11.32 Peter Lassen til Ionas Collin. RA 5302 Ionas Collin, pk. 8.
30. Grænsevagten 1932, s. 77-78.
31. 25.04.32 Referat af hovedstyrelsesmøde RA GFA, pk. 17b. Og: Vilh. la Cour: Lukkede døre, s. 28-33. Vilh. la Cour mener i sine erindringer, at mødet fandt sted den 11. april, protokollen siger derimod den 25. april. Thyras Vold 15.11.38.
32. 02.06.34. Referat af hovedstyrelsesmøde RA GF, pk. 17b.
33. Larsen Grøns upublicerede erindringer. RAA 8004 Larsen Grøn, pk. 8. D.2.

27. Tønning (S. 314-320)

1. Noack 1989, s. 364-365.
2. 05.12.26 Jørgen Jørgensen til Larsen Grøn. RA 8004 Larsen Grøn, pk 3.
3. Franz v. Jessen III, s. 523.
4. 23.11.29 og 23.01.30 Jørgen Jørgensen til Larsen Grøn RA 8004 Larsen Grøn, pk. 3.
5. Protokol over »Undervisning på landet«, s. 34. ADCB P260-18.
6. Larsen Grøns upublicerede erindringer. RA 8004 Larsen Grøn, pk. 8. D.2.
7. 27.06.32 Jørgen Jørgensen til Larsen Grøn. RA 8004 Larsen Grøn, pk. 3.
8. 23.12.27 Jutta Skrumsager Madsen til Christensen Maarssø (afskrift) RA GFA, pk. 31.
9. 01.01.29 Jørgen Jørgensen til Larsen Grøn RA 8004 Larsen Grøn, pk. 3.
10. 22.04.29 Jørgen Jørgensen til Larsen Grøn RA 8004 Larsen Grøn, pk. 3.
11. 12.12.29 Jørgen Jørgensen til Jutta Skrumsager Madsen. ADCB P260-5.
12. 23.01.30 Jørgen Jørgensen til Larsen Grøn RA 8004 Larsen Grøn, pk. 3.
13. 03.12.30 Jørgen Jørgensen til Larsen Grøn RA 8004 Larsen Grøn, pk. 3.
14. 24.12.32 Kristeligt Dagblad ADCB P260-2.
15. 28.12.31 Christensen Maarssø til Jørgen Jørgensen. ADCB P260-5.
16. 11.01.32 Jørgen Jørgensen til Christensen Maarssø. ADCB P115.
17. 28.01.32 Referat af forretningsudvalgsmøde RA GFA, pk. 17b.
18. Anders Ture Lindstrøm i: Sønderjyske årbøger 1984, s. 145.
19. 27.02.32 Jørgen Jørgensen til Birke. RA GFA, pk. 147.
20. 02.03.32 Birke til Christensen Maarssø. ADCB P115
21. 21.02.32 Jørgen Jørgensen til Larsen Grøn. RA 8004 Larsen Grøn, pk 3.

22. 14.01.32 Jørgen Jørgensen til Larsen Grøn. RA 8004 Larsen Grøn, pk. 3. Og: Protokol »Undervisning på landet« s. 40. ADCB P260-18.
23. 20.03.32 Jørgen Jørgensen til Larsen Grøn. RA 8004 Larsen Grøn, pk. 3.
24. Protokol: »Undervisning på landet« s. 39-40. ADCB P 260-18.
25. 22.06.32 Jørgen Jørgensen til Larsen Grøn. RA 8004 Larsen Grøn, pk. 3.

28. Frederiksstad (s. 321-328)

1. 05.12.26 Jørgen Jørgensen til Larsen Grøn. RA 8004 Larsen Grøn, pk. 3.
2. 15.03.28 Jørgen Jørgensen til Larsen Grøn. RA 8004 Larsen Grøn, pk. 3.
3. 28.12.28 Jørgen Jørgensen til Larsen Grøn. RA 8004 Larsen Grøn, pk. 3.
4. 01.01.29 Jørgen Jørgensen til Larsen Grøn. RA 8004 Larsen Grøn, pk. 3.
5. 09.02.29 Larsen Grøn til Jørgen Jørgensen. ADCB P260-5.
6. 16.12.29 Jørgen Jørgensens dagbøger ADCB P260-1.
7. Protokol: »Undervisning på landet«. ADCB P260-18.
8. 23.11.29 Jørgen Jørgensen til Larsen Grøn. RA 8004 Larsen Grøn, pk. 3.
9. Protokol: »Undervisning på landet«. ADCB P260-18.
10. 23.03.31 Jørgen Jørgensen til Larsen Grøn. RA 8004 Larsen Grøn, pk. 3.
11. Flensborg Avis 25.12.31. Jørgen Jørgensens dagbøger. ADCB P260-2.
12. Holbæk Amtstidende 09.01.32. Jørgen Jørgensens dagbøger. ADCB P 260-2.
13. 23.02.29 Jørgen Jørgensen til Larsen Grøn. RA 8004 Larsen Grøn, pk. 3.
14. 06.03.29 Larsen Grøn til Jørgen Jørgensen. ADCB P260-5.
15. 22.04.29 Jørgen Jørgensen til Larsen Grøn. RA 8004 Larsen Grøn, pk. 3.
16. 21.07.30 Larsen Grøn til Jørgen Jørgensen. ADCB P260-5.
17. 02.08.30 Jørgen Jørgensen til Larsen Grøn. RA 8004 Larsen Grøn, pk. 3.
18. 30.10.30 Jørgen Jørgensen til Larsen Grøn. RA 8004 Larsen Grøn, pk. 3.
19. 23.03.31 Jørgen Jørgensen til Larsen Grøn. RA 8004 Larsen Grøn, pk. 3.
20. Udat. (formentlig beg. 1932.) Jørgen Jørgensen til Larsen Grøn. RA 8004 Larsen Grøn, pk. 3.
21. 18.06.32 Jørgen Jørgensen til Larsen Grøn. RA 8004 Larsen Grøn, pk. 3. Og: 03.06.32 Stropp til Larsen Grøn. RA 8004 Larsen Grøn, pk. 4.
22. Protokol: »Undervisning på landet«. ADCB P260-18.
23. Franz von Jessen III, s. 520.
24. 22.06.32 Jørgen Jørgensen til Larsen Grøn. RA. Larsen Grøn 3.
25. Protokol: »Undervisning på landet«. ADCB P260-18.
26. 19.12.32 Jørgen Jørgensens dagbøger. ADCB P260-1.
27. Protokol: »Undervisning på landet«. ADCB P260-18.
28. 18.12.33 Jørgen Jørgensens dagbøger. ADCB P260-1.

29. Den slesvigske Forening for Ejdersted (s. 329-338)

1. Jørgen Jørgensens dagbøger 22.11.32. ADCB P260-2.
2. Den 13. marts 1932.

3. 26.02.32 Jørgen Jørgensen til Christensen Maarssø. ADCB P115.
4. 19.11.32 Jørgen Jørgensen til Larsen Grøn. RA 8004 Larsen Grøn, pk. 3.
5. 21.11.32 Peter Lassen til Jørgen Jørgensen ADCB P260-6.
6. 02.12.32 Jørgen Jørgensens dagbøger ADCB P260-2.
7. 06.12.32 Referat af hovedstyrelsesmøde RA GFA, pk. 17b.
8. Der Schleswiger 03.01.33. ADCB P260-2.
9. Holbæk Amtstidende 06.01.33 ADCB P260-2.
10. 14.01.32 Jørgen Jørgensen til Larsen Grøn. RA 8004 Larsen Grøn, pk. 3.
11. 21.01.33 Jørgen Jørgensen til Larsen Grøn 21.01.33. RA 8004 Larsen Grøn, pk. 3.
12. 14.01.32 Landråden i Tønning til regeringspræsidiat i Slesvig by. ADCB I 61 03-07.
13. Udat. (beg. 1932) Landråden i Husum til regeringspræsidiat i Slesvig by. ADCB I 61 03-07.
14. Franz von Jessen III, s. 523-524.
15. Mogensen 1981, s. 269.
16. 14.07.33 Lauritz Larsen til UM. UM H7-191, 7.P.17.
17. 14.07.33 Jens Chr. Nielsen, Johs. Runge, N. Schaumburg og Th. Möller til De slesvigske Foreningers årsmødeudvalg. ADCB I61-03.38.
18. Flensborg Avis 21.07.33. ADCB P260-2.
19. Mogensen 1981, s. 249.

30. Privatskolen i Tønning (s. 339-350)

1. 19.05.32 Referat af hovedstyrelsesmøde RA GFA, pk. 17b.
2. Schleswiger Nachrichten 01.07.33 Jørgen Jørgensens dagbøger ADCB P260-2.
3. 14.04.34 Christensen Maarssø til Jørgen Jørgensen. ADCB P260-7.
4. 18.04.34 Jørgen Jørgensen til Christensen Maarssø P260-7.
5. 26.04.34 Referat af hovedstyrelsesmøde RA GFA, pk. 17b.
6. 28.04.34 Christensen Maarssø til Jørgen Jørgensen. ADCB P260-7.
7. 12.05.34 Jørgen Jørgensen til årsmødeudvalget. ADCB P260-7. Og: 30.05.34 og 04.06.34 Jørgen Jørgensens dagbøger. Og: Flensborg Avis 04.06.34. Jørgen Jørgensens dagbøger. ADCB P260-2.
8. 28.04.34 Christensen Maarssø til Jørgen Jørgensen. ADCB P260-7.
9. 16.05.34 Jørgen Jørgensens dagbøger. ADCB P260-2.
10. 18.95.34 Christensen Maarssø til Jørgen Jørgensen. ADCB P260-7.
11. 17.05.34 Forretningsudvalgsmøde RA GFA, pk. 17b.
12. Grænsevagten 1934, s. 193.
13. Grænsevagten 1934, s. 60.
14. 02.06.34 Hovedstyrelsesmøde RA GFA, pk. 17b.
15. 02.06.34 Hovedstyrelsesmøde RA GFA, pk. 17b.
16. 10.08.34 Christensen Maarssø til Jørgen Jørgensen. ADCB P260-7.
17. 20.08.34 Christensen Maarssø til Frederik Petersen. ADCB I61 03.35.
18. 29.08.34 Christensen Maarssø til Jørgen Jørgensen. ADCB P260-7.

31. Tysk razzia mod Tønning og Grænseforeningens modtræk (s. 351-359)

1. Mogensen 1981, s. 250 ff.
2. 25.08.34 Meusser til politipræsidenten i Flensborg. I61 03-07.
3. 31.08.34 Poliitiinspektøren i Flensborg til Staatspolizeistelle f.d. Reg.Bez Schleswig, Altona. ADCB I61 03-07.
4. Citeret efter Mogensen 1981, s. 250-251.
5. Flensborg Avis 02.09.34.
6. Ernst Christiansens dagbøger 01.06.34. LAÅ 106 Ernst Christiansen, pk. 33.
7. Børsen 02.09.34. UM H7-294, 7.Y.22.
8. Dagens Nyheder 02.09.34. UM H7-294, 7.Y.22.
9. 03.09.34 Christensen Maarssø til Jørgen Jørgensen. ADCB P260-7.
10. 05.09.34 Christensen Maarssø til Jørgen Jørgensen. ADCB P260-7.
11. 18.09.34 Referat af forretningsudvalgsmøde RA GFA, pk. 17b.
12. 19.09.34 Birke til Christensen Maarssø (kopi). ADCB I61 03.36.
13. 25.09.34 Lauritz Larsen til UM. UM H7-294, 7.Y.22.
14. 04.09.34 Jørgen Jørgensens dagbøger. ADCB P260-2.
15. 12.11.34 Rektor H.P. Hansen til Udenrigsministeriet. UM H7-294, 7.Y.22.
16. Mogensen 1981, s. 257.

32. Skoleindvielse i Tønning: Ejderlinjen proklameres (s. 360-370)

1. Flensborg Avis 13.09.35.
2. Grænsevagten 1935, s. 159.
3. Nationaltidende 29.05.37. LAÅ 449 Peter Lassen, pk. 18.
4. Flensborg Avis 22.10.35. Og: Grænsevagten 1935 s. 303-306 og 330-333 og 349-350.
5. Ikke mindst fordi indledningsteksten stemmer nogenlunde overens med referatet af Ernst Christiansens plattyske tale senere. Der er altså formentlig tale om genbrug.
6. Grænsevagten 1935, s. 294-296.

33. De sidste kritikere (s. 371-385)

1. Flensborg Avis 16.02.36.
2. 11.11.35 Frederik Petersen til general Birke. ADCB I61 03.37.
3. 20.12.35 Andreas Hanssen til rektor H.P. Hansen. LAÅ 272 H.P. Hanssen, pk. 164.
4. 27.12.35 H.P. Hansen til Cornelius Hansen. LAÅ 272 H.P. Hanssen, pk. 164.
5. 31.11.35 Cornelius Hansen til rektor H.P. Hansen. LAÅ 272 H.P. Hanssen, pk. 164.
6. 07.01.36 H.P. Hansen til Cornelius Hansen. LAÅ H.P. Hanssen, pk. 164.
7. Det Unge Grænseværn, s. 71-82.
8. 04.12.34 Referat af hovedstyrelsesmøde. RA GF, pk. 17b.
9. Grænsevagten 1935, s. 233-235.

10. Rektor H.P. Hansens manus ved sendemandsmødet i Aabenraa 1936. RA GFA, pk. 37.
Og: Referat i Flensborg Avis 23.05.36.
11. Berlingske Tidende 27.05.36.
12. Berlingske Tidende 29.05.36.
13. Grænsevagten 1936, s. 271-275.
14. Grænsevagten 1936, s. 364-366.
15. F.eks. 12.09.38 møde i bestyrelsen for foreningen Slesvighus. LAÅ 251 Foreningen Slesvighus, Slesvig.
16. 07.12.36 Referat af hovedstyrelsesmøde RA GF, pk. 17b.
17. Erik Nørr 2003, s. 362.

34. Claus Eskildsens bog Dansk Grænselære (s. 386-400)

1. Inge Adriansen: Fædrelandet, folkeminderne og modersmålet, s. 100ff.
2. Claus Eskildsen i: Sønderjyske Årbøger 1984, s. 125-128.
3. Dansk Grænselære, 3. udg. og Dansk litteraturhistorie VII, s. 368.
4. Dansk Grænselære. 7. udgave 1946.
5. Grænsevagten marts 1934, s. 87.
6. Manus: »3. februar 1934. Den gamle grænse i ny belysning«. LAÅ 156 Claus Eskildsen, pk. 2,
7. 20.03.34 Claus Eskildsen til Thade Petersen. LAÅ 272 H.P. Hanssen, pk. 164.
8. 05.02.34 Harald Jensen til Eskildsen LAÅ 156 Claus Eskildsen, pk. 2.
9. 15.02.34 Birke til Eskildsen LAÅ 156 Claus Eskildsen, pk.2.
10. 18.08.34 Vilh. la Cour til Grænseforening RA GFA, pk. 35.
11. 10.09.35 Knud Kretzschmer til Grænseforeningen LAÅ 156 Claus Eskildsen, pk. 2.
12. 18.08.34 Vilhelm la Cour til Claus Eskildsen. LAÅ 156 Claus Eskildsen, pk. 2.
13. Vilhelm la Cour: Lukkede døre, s. 187.
14. Claus Eskildsen: Dansk Grænselære. København 1936.
15. Axel Johnsen i: 19 myter i Sønderjyllands historie, s.222.
16. Dansk Grænselære, s. 32.
17. Richard Andersen: Danmark i 1930'erne, s. 356.
18. Selv ikke Eskildsens slesvig-holstenske modpart, professor ved Kiels Universitet, Otto Scheel var tilsyneladende helt sikker på, om Eskildsen var oprigtig eller blot havde fremstillet en »karikatur« af den nazistiske ideologi. Hvis det sidste var tilfældet, fandt Scheel alligevel Eskildsens undskyldt, skrev han til Vilhelm la Cour. Vilh. la Cour: Lukkede døre, s. 190.
19. Dansk Grænselære, s. 9.
20. Dansk Grænselære, s. 49.
21. Dansk Grænselære, s. 15.
22. Se f.eks. Harald Jensen i: Sydslesvigske Aarbøger 1948, s. 45-47.
23. Noack, s. 507.
24. Dansk Grænselære s. 182-183.
25. Claus Eskildsen i: Sønderjyske Årbøger 1984, s. 126.
26. Peter Lassen i: Erling Rørdam (red.): Sønderjylland 1864-1919, s. 132.
27. Dansk Grænselære s.184.
28. 04.07.36 Valdemar Harsløf til Claus Eskildsen. LAÅ 156 Claus Eskildsen, pk. 2.

29. 19.06.36 Aage Lauesgaard til Claus Eskildsen. LAÅ 156 Claus Eskildsen, pk. 2.
30. 25.07.44 Holger Andersen til Claus Eskildsen. LAÅ 156 Claus Eskildsen, pk. 2.
31. Claus Eskildsen: Kortfattet Dansk Grænselære. 1945.

35. Ligaen D.D.D. og hvervebrochuren fra 1935 (s. 401-406)

1. Mogensen 1981, s. 246. Og: Johann Runge i: Reimer Hansen et al.: Minderheiten im deutsch-dänischen Grenzgebiet, s.126-127.
2. Niels Henriksen i: Jørgen Kühl (red.) En europæisk model? s. 327.
3. Regnskaber offentliggjort i Thyras Vold 15.04.33, 15.03.34, 15.02.35, 15.02.36, 15.02.37, 15.02.38, 15.02.39, 15.02.40.
4. Thyras Vold 15.07.35.
5. Thyras Vold 15.11.35.
6. Thyras Vold 15.11.35.
7. Thyras Vold 15.09.37.
8. 20.04.37 H.P. Hansen til redaktionen af Nationaltidende (kladde) RA GFA, pk. 38.

36. Reaktioner på Dansk Grænselære (s. 407-420)

1. Skøn: 3000 i Flensborg (Noack), 300 i Flensborg Land (Noack), 100 i Slesvig by og max. 100 i Tøning = 3.500. Der regnes med 330.000 indbyggere i Sydslesvig.
2. Sammenlign f.eks. Vilh. la Cour m.fl. (red.) Sønderjyllands historie – fremstillet for det danske folk V1933, s. 280 eller la Cour: To livslinjer, s. 162-66.
3. Jyllands-Posten 21.oktober1938.
4. Aarhus Stiftstidende 25.06.36. LAÅ 156 Claus Eskildsen, pk. 25.
5. Kolding Folkeblad 29.06.36. LAÅ 156 Claus Eskildsen, pk. 25.
6. Vendsyssel Tidende 09.07.36. LAÅ 156 Claus Eskildsen, pk. 25.
7. Jydske Tidende 11.06.36. LAÅ 156 Claus Eskildsen, pk. 25.
8. Berlingske Tidende 13.07.36. LAÅ 156 Claus Eskildsen, pk. 25.
9. Politiken 21.07.36. LAÅ 156 Claus Eskildsen, pk. 25.
10. Politiken 15.10.36. LAÅ 156 Claus Eskildsen, pk. 25.
11. Hejmdal 17.08.36. LAÅ 156 Claus Eskildsen, pk. 25.
12. Jyllands-Posten 06.07.36 og Sønderjylland juli 1936. LAÅ 156 Claus Eskildsen, pk. 25.
13. Kristeligt Dagblad 21.10.36 LAÅ 156, Claus Eskildsen, pk. 25.
14. Sorø Amtstidende 21.09.36. LAÅ 156, Claus Eskildsen, pk. 25.
15. Aalborg Amtstidende 14.01.37. LAÅ 156, Claus Eskildsen, pk. 25.
16. 15. og 16.06.38 Hejmdal. LAÅ 156, Claus Eskildsen, pk. 25.
17. Se f.eks. 28.04.36 Lauritz Larsen til UM. UM H7-145 7.F. 31.
18. 06.02.37 Konsul Larsen til UM. RA UM Dansk konsulat Flensborg, aflev. 1964. 7.f.24.h.
19. Se f.eks. korrespondance mellem Knud Dahl og Jacob Kronika fra 07.12.36 til 03.11.38. ADCB P29-2.
20. Axel Johnsen: Upubliceret speciale: »Ernst Christiansen og Flensborg Avis under nazismen 1933-40«. Aarhus Universitet 1997, s. 37. I: Den slesvigske Samling, Flensborg.
21. F.eks. 12.11.37. Lauritz Larsen til UM. UM 1909-45. H7-145, 7.F.31.

22. 16.08.37 Lauritz Larsen til UM. RA, UM Dansk konsulat Flensborg, afl. 1964, 7.f.24.h.
23. Dansk privatskole Slesvig, Elev-liste 1934/35. ADCB P201-1.
24. Elevfortegnelse Dansk privatskole Slesvig 1935/36. ADCB P201-1.
25. Schüler-Verzeichnis 1937/38. ADCB P201-1.

37. Slesvig-holstensk modoffensiv – med Ligaen som trumf (s. 421-433)

1. Mogensen 1981, s. 271-272.
2. Axel Johnsen: Upubliceret speciale, s. 30-32.
3. 29.04.36 Flensburger Nachrichten, Hamburger Nachrichten, Schleswig-Holsteinsiche Landeszeitung. UM H7 199, 7.R.21. Ligaen D.D.D.
4. 30.04.36 Flensborg Avis. UM H7 199, 7.R.21. Ligaen D.D.D.
5. 30.04.36 Lauritz Larsen til UM. UM H7 199, 7.R.21. Ligaen D.D.D.
6. 05.05.38 Marinus Yde til UM. UM H7-199, 7.R.21. Ligaen D.D.D.
7. 10.11.36 Lauritz Larsen til UM. UM H7-148, 7.Y.15a.
8. Nordschleswigsche Zeitung 03.04 og 05.06.37.
9. 19.08.37 Propagandaministeriet til Ernst Christiansen. ADCB Flensborg Avis' arkiv, ks. 7.
10. Flensborg Avis 24.08.37.
11. 25.08.37 v. Renthe-Fink til Auswärtiges Amt ADCB Flensborg Avis' arkiv, ks. 7.
12. Citeret efter Sven Tägil i: Flensborg Avis 1869 1.oktober 1969, s. 315.
13. 07.10.37 Lauritz Larsen til UM. UM's pressebureau H111-59 111.A.a.
14. Nationaltidende 19.10.37.
15. 27.10.37 Herluf Zahle til UM. UM Dansk konsulat Flensborg, aflev. 1964, 7.Y.15a Der Schleswiger.
16. 20.11.37 Citeret efter Grænsevagten 1937, s. 530.
17. Flensburger Nachrichten 22.11.37. UM H7-199, 7.R.21.
18. Schleswig-Holsteinische Landeszeitung 23.11.37. UM H7-199, 7.R.21.
19. 22.11.37 Lauritz Larsen til UM (håndskreven) UM H7-199, 7.R.21.
20. Nationaltidende 20.04.37. UM H7-199, 7.R.21.
21. Grænsevagten 1936, s. 323.
22. 32 i Tønning og 63 i Slesvig by.
23. 23.11.37 Lauritz Larsen til UM. UM 1909-45. H7-199, 7.R.21.
24. Hejmdal 22.11.37. UM 1909-45. H7-199, 7.R.21.
25. Flensborg Avis 23.11.37.
26. Citeret efter Grænsevagten 1937, s. 532-533.
27. Citeret efter Flensborg Avis 26.11.37.
28. 23.11.37 UM-afskrift af brev fra Svend Johannsen til H. Boeck. UM 1909-45. H7-199, 7.R.21. Ligaen D.D.D.
29. Citeret efter Flensborg Avis 24.11.37. UM 1909-45. H7-199, 7.R.21. Ligaen D.D.D.
30. Citeret efter Svend Johannsen. For alt, hvad du har kært, s. 111.

38. Enhedsfronten mod Ligaen (s. 434-442)

1. 24.11.37 Referat af møde i Det udenrigspolitiske Nævn. UM 1909-45. H7-199, 7.R.21. Ligaen D.D.D.
2. Noack 1945-47, s. 99.
3. Noack 1945-47, s. 389.
4. 26.11.37. UM (Bent Falkenstjerne) til de tre repræsentationer UM 1909-45. H7-199, 7.R.21. Ligaen D.D.D.
5. F.eks. Berlingske Tidende, Politiken, Nationaltidende, Sønderborg Socialdemokrat 26.11.37. UM H7-199, 7.R.21.
6. 28.11.37 Gudmund Schütte til A. Poulsen. UM H7-199, 7.R.21.
7. 30.11.37 Ritzaus Bureau. UM H7-199, 7.R.21.
8. Thyras Vold 15.12.37.
9. Dansk Grænselære s.184.
10. Völkischer Beobachter 28.11.37. UM H7-199, 7.R.21. Ligaen D.D.D.
11. 01.12.37 Jacob Kronika til Ernst Christiansen. LAÅ 106 Ernst Christiansen pk. 10-29. Og: Jacob Kronika: Lys i Vinduet, s.118.
12. 23.11.37 Berndt til Ernst Christiansen. ADCB Flensborg Avis' arkiv, ks. 7.
13. Politiken 08.12.37.
14. Jacob Kronika: Lys i Vinduet, s. 117-118.
15. Flensborg Avis 09.12.37.
16. Thyras Vold 15.12.37.
17. Thyras Vold 15.01.38.
18. Axel Johnsen: Upubliceret speciale, s. 37-38.

39. Flyveskrifternes endeligt og Peter Lassens død (s. 443-452)

1. 19.10.34 Peter Lassen til Jacob Kronika. ADCB Jacob Kronika P 29-7.
2. Südschleswigsche Flugschriften 12, s. 5.
3. Südschleswigsche Flugschriften 12, s. 6.
4. 23.11.34 Peter Lassen til Jacob Kronika. ADCB Jacob Kronika P29-7.
5. Se også Thyras Vold 15.08.35, s. 3-4.
6. Axel Johnsen: Upubliceret speciale, s. 47. Den slesvigske Samling, Flensborg.
7. 27.10.37 Ernst Christiansen til P. Marcussen. LAÅ 106 Ernst Christiansen, pk. 23
8. 08.09.37 Peter Lassen til Thorkild Gravlund KB NKS 4080 Thorkild Gravlund 4°
9. 08.09.37 Peter Lassen til Thorkild Gravlund. KB NKS 4080 Thorkild Gravlund 4°
10. 16.11.37 Ernst Christiansens dagbøger. LAÅ 106 Ernst Christiansen, pk. 31-32.
11. Citeret efter Noack 1989, s. 387.
12. 09.12.37 Peter Lassen til Geheime Staats-Polizeiamt in Berlin. (Kopi) ADCB P29-7.
13. 25.12.37 Peter Lassen til Thorkild Gravlund. KB NKS 4080 Thorkild Gravlund 4°
14. Januar 1938 Peter Lassen til Jacob Kronika. ADCB P 29-7.
15. 21.01.38 Jacob Kronika til Peter Lassen. ADCB P 29-7.
16. 19.02.38 Peter Lassen til Heinrich Himmler. Afskrift i brev 19.02.38. Peter Lassen til Jacob Kronika. ADCB P 29-7.
17. 19.02.38 Peter Lassen til Jacob Kronika. ADCB P29-7.

18. 21.02.38 Kronika til Peter Lassen (kopi). ADCB P29-7.
19. 25.02.38. Peter Lassen til Jacob Kronika. ADCB P29-7
20. Thyras Vold 15.06.38.
21. Thorkild Gravlund: Under Grændsens Lov. 1921.
22. Axel Johnsen i: Sønderjylland under krig og besættelse, s. 182-183.
23. 27.05.38 Jørgen Jørgensens dagbøger. ADCB P260-3.
24. 31.05.38 Kolding Avis. ADCB P313-20.
25. 30.05.38 Berlingske Tidende ADCB P313-20.
26. 15.06.38 Thyras Vold.
27. Flensborg Avis 28.05.38.

40. Glimt fra tiden derefter (s. 453-471)

1. Sydslesvig i dag 1945-55, s 150.
2. 09.08.45 A.P. Møller til Helga Gravlund. Det kgl. Bibliotek Thorkild Gravlunds arkiv NKS 4080 4°
3. John T. Lauridsen, s. 237.
4. John T. Lauridsen, s. 504. og V.J. v. Holstein Rathlou: Thi kendes for U-Ret. 1949.
5. 24.01.47 Holstein Rathlou til Gudmund Schütte. Gudmund Schüttes arkiv, KB NKS 2571, 2° I.A.5.
6. 01.04.42 Dons Møller til UM. H7-199, 7.R.21.
7. Thyras Vold 15.02.45.
8. Boeck, Hector: En officersslægt gennem 800 år. Kbh. 1957.
9. Thyras Vold 15.05.45.
10. Thyras Vold 15.11.48.
11. Thyras Vold april 1999.
12. Thyras Vold juli 1999.
13. 24.05.45 Jørgen Jørgensen til Larsen Grøn. RA 8004 Larsen Grøn, pk. 3.
14. 24.11.46 Jørgen Jørgensen til overbibliotekar Glahn. P260-12 Breve fra forskellige 1944-48.
15. Danielsen, s. 92.
16. 25.09.38 Redegørelse af Skat Lindhardt. DCB-A P536 Thamm, Emil, fisker, Brekling, Husum. f. 1889. 1937-38 Sager vedr. fratagelse af forældremyndighed og tvangsopdragelse af børnene.
17. Thyras Vold 15.06.46, s. 124.
18. 22.05.42 Anders Dolleris til Andr. Ruus. RA 06666 Hagerup, Paul Eiler Hans Nannestad, F.III.3.
19. Lars N. Henningsen (udg.) Da Sydslesvig gik af lave, s. 10-11.
20. 25.09.48 Jutta Skrumsager Madsen til J.N. Jensen. ADCB P284-23.
21. Sydslesvig i dag, s. 199-201.
22. 09.01.50 Holger Andersen til Peter Michaelsen. ADCB P 298-1.
23. Carsten Mogensen 1981, 167 ff.
24. Sydslesvig i dag, s. 199.
25. Hovedstyrelsesmøde 20.04.36. GFA, pk. 17b og 30.01.37 Birke til Sjøfrik, pk. 18. Heri læg: Vandrelærere 1935-51 og 07.01.38 Christensen Maarssø til Larsen Grøn. RA 8004 Larsen Grøn, pk 4.

26. 07.01.38 Christensen Maarssø til Larsen Grøn. RA 8004 Larsen Grøn, pk. 4.
27. 17.06.39 Asger Kilde Jensen til Larsen Grøn. RA 8004 Larsen Grøn, pk. 3
28. Asger Kilde Jensens erindringer trykt i Flensborg Avis 1985: »Fest i Tønning« ADCB 442.
29. www.skoleweb.de
30. Holbæk Amt Venstreblad 04.07.45. RA 8004 Larsen Grøn, pk. 9.
31. Se f.eks. Holbæk Amts Venstreblad 18.07.45. RA 8004 Larsen Grøn, pk. 9.
32. Slesvigeren 06.10.50. RA 8004 Larsen Grøn, pk. 9.
33. =Jeg har opgivet alt håb på opstandelse og genfødsel. Der er ikke mere at gøre.
34. 16.07.31 Holger Andersen til Ionas Collin RA 5302 Collin, pk. 8.
35. 16.12.42. Valdemar Harsløf til Peter Michaelsen. ADCB P298-1.
36. Hovedstyrelsesmøde 27.11.39. RA GFA, pk. 17b.
37. Hovedstyrelsesmøde 26.04.41. RA GFA, pk. 1.b.
38. Noack 1991, s. 120.
39. Det unge Grænseværn, s. 190-200.

41. Diskussion (s. 472-482)

1. Fink 1955, s. 75.
2. Ibid., s. 117.
3. Ibid., s. 117.
4. Andersen 1969, s. 275.
5. Rerup 1969, s. 40-41.
6. Ibid., s. 372-373.
7. Runge 1993, s. 122.
8. Mogensen 1981, s. 259.
9. Ibid., s. 268-269.
10. Ibid., s. 358.
11. Inge Adriansen 1990, s. 106.
12. Ibid, s. 106.
13. Ibid., s. 105-106.
14. Ibid., s. 110.
15. Nils Vollertsen 1994, s. 133-140.
16. Ibid., s. 147-149.
17. Noack 1989, s. 507.
18. Ibid., s. 508.
19. Ibid., s. 385-386.
20. Ibid., s. 392-393.
21. Ibid., s. 360.
22. Ibid., s. 352.
23. Ibid., s. 367.

42. Konklusion (s. 483-496)

1. 11.06.34 Peter Lassen til Thorkild Gravlund. KB NKS 4080 Thorkild Gravlund 4^o

Personregister

Registeret omfatter ikke: 1) Navne under visse større petitioner, adresser m.v.
2) Navne på eleverne i de omhandlede skoler.

- Adriansen, Inge 477-479
Ahlefeldt-Laurvig, (Christian?) 37
Allen, Carl Frederik 399
Alnor, Karl 422, 424, 426, 428
Andersen, H.N. 31
Andersen, Hans Christian 169
Andersen, Holger, præsident,
 folketingsmand, formand for
 Grænseforeningen 75-76, 301, 307, 399-
 400, 434-436, 462-463, 466-469
Andersen, Johannes, sagfører, medlem af
 Grænseforeningens hovedstyrelse 70, 206,
 307-308
Andersen, N. Store Hedinge 239
Andersen, Orla W. 102
Andersen, Richard, 474, 480
Andresen, W.L. 161, 167, 227-228
Appel, Erik 178
Appel, Ingeborg 247
Appel, Jacob 42, 181, 247
Arnesen-Kall, Harald 19
- Balslev, Benjamin 253
Bahnsen, Fedrinand S. våbenhandler,
 medlem af Ligaen D.D.D. 404
Bang, J.P. 413
Begtrup, Holger 175-180, 247
Bindslev, Alfred 307
Birke, P.L.M., generalmajor, sekretær i
 Grænseforeningen 155, 319, 353, 367,
 369, 372, 391
Blixen, Karen 387
Blædel, Nic. 307
Boeck, Hector, officer, formand for Ligaen
 D.D.D. / Slesvig-Ligaen 401-406, 431-
 433, 442, 452, 456
- Bohr, Niels 305, 307
Bohnfeldt, A., Haderslev 239
Borch, Martin 37
Brøndsted, K.G. 85
Brøndum-Nielsen, Johannes 307
Brøns Appelt, S. 80
Buhl, Vilhelm 466
Burchardt, H.M. 40
Büchert, Lorenz 120
Bülów, F.R.H. 120
Bøgholm, Karl 260-261, 307
Bøllemose, H., Kelowna, British Columbia
 239
- Carl, H.P., skibsreder, medlem af
 bestyrelsen for foreningen Slesvighus 34-
 35, 106, 127, 307
Christensen, Husum 161
Christensen, J.C. 31, 137-138, 145-146,
 161, 239
Christensen, L.P. 418
Christensen, Laust, lærer i Slesvig by 95-96,
 103-109, 151-157, 159-160, 188-192, 197,
 201-206, 208, 249, 262, 270, 367, 459,
 479
Christensen Maarssø, J.C.,
 højskoleforstander, Grænseforeningens
 skolekonsulent 10, 75, 196-206, 209, 264-
 265, 277-278, 318-319, 329-332, 340-346,
 348-350, 352-356, 359, 367, 421, 453,
 463-464, 489-491
Christian X 19, 31-32, 34, 64, 78, 122, 221,
 402, 455
Christiansen, Christian, gårdejer, formand
 for foreningen Dannevirke og
 Skoleforeningen for Slesvig og Omegn

- 154, 159, 192, 279-280, 283, 359
- Christiansen, E., formand for KU i Viborg 254-257
- Christiansen, Ernst, redaktør af *Flensborg Avis* 7-8, 24, 27, 34, 64-65, 72, 79, 113, 135, 141-143, 145-147, 153, 170, 178-179, 184-185, 194-195, 230, 293, 299-304, 364, 368, 416-418, 422-427, 439-441, 445, 448, 452, 486, 493
- Clausen, H.V. 21, 25, 27, 37, 42, 79, 260, 303-305
- Clausen, Frits 238-239, 454
- Collin, Ionas, overkirurg, medlem af Grænseforeningens hovedstyrelse 23-27, 33, 38, 68, 74, 112, 133, 181-182, 185-186, 221, 276, 300-312, 362, 365, 466-467, 486
- Conty, Alexandre 25
- la Cour, Vilhelm, historiker, redaktør, medlem af Grænseforeningens hovedstyrelse 19, 21, 23-24, 30, 68-69, 75, 176-181, 184, 287, 296, 307, 309-313, 347, 362, 376-380, 386, 391-392, 398, 407-408, 469-470, 476-478, 496
- Daell, P.M., grosserer, medlem af bestyrelsen for foreningen Slesvighus 127
- Dahl, Knud overretssagfører, medlem af Grænseforeningens hovedstyrelse 68, 74, 181, 194, 278, 306-308, 312, 468-469
- Dahl, Nicolai Frederik Severin, præst, formand for Ligaen D.D.D. 45-48, 107, 235-239, 241-242, 251, 288, 294-296, 401-402
- Dahlerup, Verner 307
- Dall, Andreas 278-279
- Diemer, Anders, lektor, formand for Skole- og Bogudvalget for Sydslesvig 206, 214-215, 254-255, 275, 279, 359
- Dons Møller, Birger 455
- Dolleris, Anders 406
- Eggers, Frederiksstad 323
- Ehlers, Edvard 307
- Eide, Valdemar A.L. 38
- Engberg, Poul 414-416
- Eskildsen, Claus, seminarielektor, forfatter 10, 169, 368, 377, 383, 386-400, 407-420, 421, 429, 434, 439, 469, 473-474, 477-480, 495
- Fabricius, Knud, historiker, medlem af Grænseforeningens hovedstyrelse 68, 133, 147-148, 179
- Fenger, statsbaneassistent, Viborg 40
- Fich, Oskar 307
- Fink, Troels 473-474, 480
- Finnemann-Bruun, E., redaktør, Grænseforeningens pressemedarbejder 258
- Fischer, C.C. 34
- Fischer, Vilhelm, borgmester, formand for Sydslesvigsk Udvalg af 5. maj 1945 468
- Fog Petersen, Gunnar 435
- Fonsmark, medlem af Grænseforeningens hovedstyrelse 383
- Foss, Alexander 65
- Friis, M.P. 32
- Friis, Aage 21, 260-261
- Frisch, Hartvig 435
- Fritz, M.B., arkitekt, formand for Tredie Zones Kontor 79, 81, 85, 140, 143-144
- Fränkel, Kay 239
- Frøslev, proprietær, Svendborg 239
- Gauch, Hermann 394
- George, Lloyd 27
- Gjevnøe, Peter, medlem af Grænseforeningens hovedstyrelse 68, 74-75, 94, 181
- Glahn, S., provst 253, 288
- Glahn, Torben 457
- Goebbels, Josef 426, 439
- von Goethe, Johann Wolfgang 169
- Gotthardsen, N.J., gårdejer, assurandør, næstformand i Grænseforeningen 8, 74, 276, 312, 346, 361, 376, 379-381, 384-385, 439, 494
- Grau, Peter, gårdejer, politiker, næstformand i Grænseforeningen 7-8, 34, 65, 75, 86, 119, 135, 149, 161, 162-165, 167, 170-171, 174, 194-195, 202-203, 217, 255, 266, 275-277, 293, 301-302, 312, 402
- Gravlund, Helga 454
- Gravlund, Thorkild 9, 48, 49-63, 64, 94,

- 111-115, 119, 122-123, 125, 128-129, 140-143, 152, 162, 164-165, 167, 170, 189, 193, 195, 197, 206, 209-220, 224-227, 233-238, 247-250, 273, 307, 346, 435, 446, 448-450, 452-454, 483-484
- Greter, Georg 411-412
- Grundtvig, Nikolai Frederik Severin 11, 121, 132, 174-177, 184, 319, 371, 415, 455
- Gynt, Per 364
- Göring, Hermann 7
- Hagerup, Paul, forlagsboghandler, medlem af bestyrelsen for foreningen Slesvighus 127
- Hammerich, Martin 41
- Hansen, Bernhard 455
- Hansen, Christian 239
- Hansen, Erik, redaktør 19, 38, 40, 140, 165, 195, 307
- Hansen, H.P. rektor, formand for Grænseforeningen 8-11, 19, 64, 66-68, 72, 74, 94, 140, 153, 158, 179, 181-185, 188-189, 194-196, 202, 204-205, 214, 223-224, 251, 262-263, 276, 278, 293-296, 298-306, 308-309, 311-313, 331, 345-348, 357-358, 378, 362-367, 373-377, 383, 391, 402-403, 406, 421, 435-436, 439, 468-469, 481, 486, 488, 494
- Hansen, Jesper, bogtrykker, rejsesekretær for Den slesvigske Forening for Gottorp Amt 56, 93-103, 135-140, 145, 151, 161, 166-172, 189, 210, 228, 248, 262, 266, 484, 489
- Hansen, Poul 181
- Hanssen, Andreas 352, 372-373
- Hanssen, H.P. 21-23, 29, 34-35, 41-43, 54, 70, 77-78, 109, 119, 124, 142, 177, 183-184, 207, 260-261, 273, 294, 298-313, 330, 373, 376-377, 481
- Harpøth, Ivar 29
- Harsløf, Valdemar, dr.med., næstformand i Grænseforeningen 7-9, 19, 21, 23-24, 68-69, 74, 148-149, 171, 179, 181, 194, 202, 276, 293, 312, 318-319, 339, 346, 362, 369, 398-399, 468-469
- Hartmann, Z.P.E. 302
- Hass, Heinrich Edward, rektor, kirkeminister, medlem af Grænseforeningens hovedstyrelse 94, 157-159
- Hatting, Jørgen 260
- Helweg-Larsen, Gunnar, redaktør, medlem af bestyrelsen for foreningen Slesvighus 127
- Helweg-Larsen, Lars Christian, guvernør, medlem af Grænseforeningens hovedbestyrelse 75, 196, 198-199, 202-203, 212, 307
- Henriques, C.B. 455
- Hersbøl, trafikkontrollør, Padborg 206, 239
- Himmeler, Heinrich 448-450, 453
- Hitler, Adolf 361, 388, 394-395, 401, 422, 448-449, 451
- Holstein, Bent 19, 25, 144-146, 161, 307
- von Holstein Rathlouw, Viggo Julius, bibliotekar, medlem af Ligaen D.D.D. 40, 77-89, 95, 140, 148, 163-164, 189, 195-196, 289, 294-295, 299, 454-455
- Hvorslev, C.A. 164-165
- Høffding, Harald 305
- Haarlov, Viggo 41
- Ilper, Frederik, tømrer, formand for Den slesvigske Forening for Gottorp Amt 106, 119, 130-131, 161, 165, 167-168, 190, 200, 279
- Ilper, Willi 256
- Ingwersen, Detlef 207-208
- Jacobsen, J.C. 305
- Jacobsen, Lis 307
- Jane, datter af Asger Kilde Jensen 464
- Jefsen Christensen, Hans 298-299, 435-438, 442
- Jensen, Asger Kilde, lærer i Tønning 367, 463-465
- Jensen, Hans, redaktør 371-372
- Jensen, Harald 391
- Jensen, J.N., journalist 39-40, 460
- Jensen, Jørgen, kunsthandler 78
- Jensen, Kjeld, formand for Konservativ Ungdom 254
- Jensen, Laurits 239
- Jenssen-Tusch, G., fabrikant, medlem af ligaen D.D.D. 40

- Jenssen-Tusch, Harald, officer, formand for Ligaen D.D.D. 36-42, 292
- von Jessen, Franz 307
- Jessen, Jens 79, 124, 184
- Johannsen, Albert 109-110
- Johannsen, Gustav 109
- Johannsen, Dr., regeringspræsident 288
- Johannsen, Svend, skoleleder i Slesvig by 280, 368-370, 419, 431-433, 439, 452, 475, 494
- Jomfru Fanny 121
- Juhl, dommer, Aalborg 468-469
- Jørgensen, A. Holst, arkivar, medlem af bestyrelsen for Ligaen D.D.D. 406
- Jørgensen, Holger, redaktør af *Thyras Vold* 236, 404
- Jørgensen, Johannes, oberst, sekretær i Grønseforeningen 66, 80-90, 131, 143, 153-156, 159, 161, 164, 166-167, 170, 180, 198-199, 280
- Jørgensen, Jørgen, vandrelærer 10, 40, 93, 105-109, 190-191, 197-198, 200, 217, 224, 234, 244-253, 254-261, 262-272, 279-284, 288, 314-328, 329-333, 336, 339-350, 353-360, 365, 367, 385, 404-405, 421, 439, 455, 457-458, 463, 487, 489-490
- Kamphøener, Morten 409-410
- Kaper, Ernst 374-376
- Kidde, Aage 19
- Kjems, Niels 108-109
- Kloppenborg-Skrumsager, H.D. 277
- Koch, Hal 455
- Kracht, Ernst 424-426, 439
- Kraemer, C., skibsreder, medlem af Grønseforeningens hovedstyrelse 19, 74, 106, 112, 129, 206, 210, 212, 214-220, 239, 277-278, 303, 307, 312, 365
- Kragh, Jens 239
- Kragh, Aage 239
- Kraft, Ole Bjørn 239, 307, 435-436
- Krambeck, Adolf 94
- Kretschmer, Knud, medlem af Grønseforeningens hovedstyrelse 196-197, 202-204, 391
- Krieger, A.F. 120
- Kristensen, Evald Tang, folkemindesamler, medlem af Ligaen D.D.D. 41
- Kronika, Jacob 131, 153-156, 159, 201-203, 230, 279-280, 425-426, 429, 439-444, 448-449
- Kruse, Frederik Vinding, professor, formand for Grønseforeningen 32, 65-66
- Kürbis, Heinrich 103-104
- Kølvraa, Anders, lærer i Tønning 461
- von Lachmann, Kristiane, lærerinde i Slesvig by 95-96, 188, 314
- von Lachmann, Sophus 51, 93
- Larsen, J.K. 38, 78-80, 85, 87
- Larsen, Lauritz 335, 347, 354-357, 372, 416-419, 423, 428-430
- Larsen, Niels. P., graver, medlem af Grønseforeningens hovedstyrelse 199, 202, 204
- Larsen, Poul, direktør, medlem af Grønseforeningens hovedstyrelse 65, 307
- Larsen Grøn, P.C., kommunegartner, medlem af Grønseforeningens hovedstyrelse 8-10, 28-29, 61, 74, 93-94, 97-103, 132, 134-135, 159, 167, 196, 234, 238, 249, 252-253, 264-272, 284, 288, 312-317, 321-330, 339, 346-348, 356, 368, 457, 461, 463-467, 487, 489-490
- Lassen, Georg 212
- Lassen, Henrik, gårdejer 39, 52, 115-116, 209, 234, 453
- Lassen, Oscar 137, 167
- Lassen, Peter, gårdejer, formand for Den slesvigske Forening for Gottorp Amt 38-40, 51-52, 56-57, 85, 91, 94, 105, 111-121, 122-125, 128-135, 137, 138, 145-149, 151-152, 161-168, 172, 178-179, 182, 190, 192-193, 196-197, 205, 207-208, 209-221, 222-231, 232-241, 246, 248-252, 263, 273-274, 277-280, 283-284, 286, 290, 309, 330, 341, 362, 365, 380, 388, 396-398, 404-405, 418-419, 429, 435, 443-452, 453, 479-481, 483-486, 491
- Lauesgaard, Aage, læge, biblioteksejer 94, 138, 140, 148, 165, 168, 171, 399, 412, 484
- Lauritsen, P. 291-294

- Laursen, Nicolas 239
 Lausten, L. 193
 Lausten-Thomsen, Hans 391-392
 Lebeck, Anders 181, 481
 Ledgaard, Jens, gårdejer, medlem af
 Grænseforeningens hovedstyrelse 75, 86,
 137-140, 161-162, 166, 179, 181, 186,
 196-197, 199
 Liebe, Otto 31-32, 157
 Lillholt, Hans, redaktør, formand for
 Grænseforeningen for Lemvig og Omegn
 483
 Lindhardt, Skat, vandre lærer på Ejdersted
 463
 Lindstrøm, Gustav 319
 Lohse, Hinrich 7, 338, 426, 439
 Lorentzen, Jørgen, domæneforpagter,
 medlem af Grænseforeningens
 hovedstyrelse 29, 384
 Lorenzen, Andreas, folkemindesamler,
 medlem af Ligaen D.D.D. 39, 240, 288,
 290, 294
 Lorenzen, Martin, redaktør i Slesvig by 95,
 131, 131, 189, 191, (192), 197, 200, 224,
 229, 233, 248-249
 Lund, Bothilde, lærerinde i Slesvig by, 159,
 190-191, 256, 280
 Lund, Jarl Rutger 42, 44
 Lundby, Christian L. 41
 Løgstrup, A., Randers 258-259
- Mackeprang, Mouritz 21
 Madsen, Anders, bogtrykker 122
 Madvig, J.N. 302
 Mailand-Hansen, F.C. 88-89
 Malling, Anders 478
 Mandal Bertelsen, sagfører, medlem af
 Grænseforeningens hovedstyrelse 75, 105-
 106, 127, 181, 196-197, 202, 204, 208,
 212, 276
 Manthey-Wagner, Christian,
 overretssagfører, hovedstyrelsesmedlem
 19, 68, 75, 81, 170, 181, 194, 204, 276,
 375, 377
 Marcussen, Peter 374-380, 469-471
 Marott, Emil, redaktør, folketingsmand,
 medlem af Grænseforeningens
 hovedstyrelse 31, 68, 302, 307
- Meusser, borgmester i Tønning 351
 Michaelsen, Peter, grosserer, næstformand i
 Grænseforeningen 10, 75, 204-205, 276-
 278, 348-349, 353-354, 367, 383, 461-
 462, 468, 491
 Modt, Christian (frue) 270
 Moesgaard Kjeldsen, C. 31
 Mogenssen, Carsten R. 475-477
 Mommsen, Frederik, bibliotekar 466
 Mowinckel, Johan L. 300-301
 Munch, P. 434-437
 Mundberg, P. antikvarboghandler, Århus
 87
 Munk, Kaj 361, 387, 454
 Myhlertz, P. Chr., overretssagfører, medlem
 af bestyrelsen for foreningen Slesvighus
 127
 Müller, Ernst, lærer i Slesvig by 280
 Møller, V. Aage 19, 306
 Møller, A.P. 66, 94, 210-212, 218, 306-307,
 454
 Møller, Christmas 255, 302, 307, 435-436,
 452
 Møller, J.C. 418, 446
 Møller, Karl, rejsesekretær for Den
 slesvigske Forening for Gottorp Amt, 237-
 238
 Møller, Vagn 239
 Møller, Th. 314
- Neergaard, Niels 32, 42, 361
 Neergaard-Møller, Valdemar 288
 Nicolajsen, politiassistent, Århus 79
 Nielsen, Christian, rektor, medlem af
 Grænseforeningens hovedstyrelse 468
 Nielsen, Jens Christian, handelsmand,
 formand for Den slesvigske Forening for
 Ejdersted 331 344, 350-351, 353-356,
 367, 464
 Nielsen, J.P. 374, 376, 381
 Nielsen, Paul 29
 Nissen, J., Kappel 231
 Noack, C.W. 95, 124, 200-205, 208, 331
 Noack, J.P. 480-481
 Nygaard, P., Vendsyssel 409
 Nørgaard, Frederik 181
 Nørgaard, A., Vejstrup 239
- Paludan-Müller, Frederik 465

- Paulsen, J.C. 418
 Pedersen, C.O. 307
 Petersen, fabrikant, Silkeborg 165
 Petersen, Cornelius, gårdejer, Møgeltønder, politiker 66, 85, 135, 162-166, 168, 170, 172, 187, 189, 228, 346
 Petersen, Daniel, godsejer, Husum, formand for Dansk Skoleforening for Sydslesvig 51, 94, 167-168, 227-230, 443-444, 459
 Petersen, Frederik 350, 354, 372, 418
 Petersen, H.F. 332
 Petersen, Hinrich 94
 Petersen, Jørgen, skotøjsfabrikant, formand for Sønderjysk Kreds af 1918 19, 28-29, 66, 94
 Petersen, Peter, havnemøller, medlem af Grænseforeningens hovedstyrelse 206-207, 275-278
 Petersen, Thade 390
 Pontoppidan, Henrik 307
 Porsdal, V., officer, medlem af Ligaen D.D.D., medlem af Grænseforeningens hovedstyrelse 217, 239, 362
 Poulsen, A. (kontorchef) 237-238
- Ramsing, Julie, formand for Komiteen for slesvigske Børns Ferierejser 306
 Rasmussen, Hans, medlem af Grænseforeningens hovedbestyrelse 382-385, 468
 Raunkjær, K. redaktør, København 239
 Ravn, Johannes, sagfører 301
 Ravn, Peter 239
 Reck, Poul, skovrider, medlem af Sønderjysk Kreds af 1918 218-219, 238, 323
 Reese, Johannes, medlem af bestyrelsen for Den slesvigske Forening for Gottorp Amt 281, 283
 Regenbug, August 120
 Rerup, Lorenz 474-475, 480
 de Richelieu, Andreas 37, 306-307
 Roving, Thorkild 32
 Rubin, Marcus 41-42, 294
 Runge, Johann 475
 Ruus, Andreas 460
 Rørdam, Erling 127
- Sand, Knud 239
 Schack, Otto Didrik 34, 41
 Schaumburg, Tønning 314, 317
 von Schiller, Friedrich 169
 Schleppegrell, Frederik Adolf 120
 Schmiegelow, Dagmar 238-239
 Schrøder, Ernst 426, 439
 Schrøder, Frederik 176-178, 181, 247
 Schuldt, Christiane 271-272
 Schultz-Petersen, proprietær, Christiansfeld, medlem af Ligaen D.D.D. 40
 Schütte, Gudmund, filolog, næstformand i Ligaen D.D.D. 25, 120-123, 239, 307, 437-438, 454-455
 Sievers, Wilhelm 386, 444
 Skade, J.M.C.R. 19
 Skrumsager, Jørgen N.H. 122, 124
 Skrumsager Madsen, Jutta, ejer af Slesvighus, medlem af Grænseforeningens hovedstyrelse 8, 10, 38-40, 75, 93, 105-110, 121, 122-129, 139, 150-154, 159-160, 196-208, 211-212, 232, 234, 244, 246-247, 275-278, 307, 316-319, 329, 331, 367, 380, 408, 459-461, 479-480, 488, 491-492
 Slott-Møller, Agnes 51, 53-54, 306-307
 Slott-Møller, Harald 239
 Smith, pastor, Øsby, medlem af Grænseforeningens hovedstyrelse 296
 Spreckelsen, fabrikant, Viborg, medlem af Ligaen D.D.D. 40
 Stampe, fabrikant, Århus 85
 Stauning, Thorvald 32
 Steensgaard, Erling 86, 88
 Stropp, Otto, feriebarn, Frederiksstad 322, 324-327, 360
 Stropp, mor til Otto, Frederiksstad 321-322, 325
 Svensson, A. 41, 218, 307
 Svith, Niels 165
- Thamm, Emil, sejmager, rejsesekretær for Den slesvigske Forening for Gottorp Amt, medlem af foreningen Dannevirke, formand for Den slesvigske Forening for Husum by og Landkreds 151, 153-154,

- 157, 190, 207-208, 458-459
Thau, Jens, skoleinspektør, medlem af
Grænseforeningens hovedstyrelse 383
Thomsen, Vilhelm 302
Thomsen, Karl 231
Thomsen, Hans 34
Thomsen, Detlef, gårdejer 51, 94, 167
Thygesen, Frants, medlem af
Grænseforeningens hovedstyrelse 469
Tiedje, Eckernförde 270
Tillisch, F.F. 120
Timmermann, Otto, teolog,
højskoleforstander 132-133
Tingholt, Detlef (se Peter Lassen) 111
Todsén, Hermann 104
Tolderlund, distriktslæge, Thisted, medlem
af Ligaen D.D.D. 40
- Ulrich, Hjalmar, generalmajor, formand for
Grænseforeningen 66, 75, 80, 86, 89, 127,
139, 143, 145, 148, 156, 171-172, 181-
182, 187-188, 194-195, 278, 282
Ussing, Henry 306-307
- Vanggaard, Jens, folketingsmand, medlem
af Grænseforeningens hovedstyrelse 19,
74, 91-92, 468
- Vedel, Anders 176-178, 181, 185-186
Viale, sagfører, Grenaa 239
Vind, købmand, Haderslev 165
Vollertsen, Niels 479-480
Wagner, Carl 88-89
Wegener, H., fabrikant, medlem af Ligaen
D.D.D. 40
Westenholz, Elsebeth, frosen, medlem af
bestyrelsen for foreningen Slesvighus 127,
331
Westergaard, Jack G. 257
Willemöes, Carl d'Obry, redaktør, medlem
af Grænseforeningens hovedstyrelse 19,
137, 276
With, Erik 19-21, 31
With, generalinde 239
Wittrup Nielsen, Søren 135, 138
Wrich, Annelise, feriebarn fra Tønning 323
Wulff, stationsforstander, Aalborg 29
- Yde, Marinus 423-424
- Zahle, Carl Th. 28-29, 31-32, 36-37, 42-
43, 53, 78, 257, 260
- Aakjær, Svend 239, 307

Studieafdelingens udgivelser

1. Hermann Clausen: Der Aufbau der Demokratie in der Stadt Schleswig nach zwei Weltkriegen. 303 s. 1966.
2. H. V. Gregersen: Niels Heldvad 1564-1634. Ein Schleswiger der nordischen Renaissance – ein Bild seines Lebens und seiner Zeit. 272 s. 1967.
3. Lorens Rerup: A. D. Jørgensen. Historiker aus dem schleswigschen Grenzland (1840-1897). 160 s. 1967.
4. Vores egne vindver. Ved Foul Kürstein. 192 s. 1967.
5. Nørre og Sønder Gøs Herred. Red. af Foul Kürstein. 205 s. 1969.
6. Hartwig Schlegelberger: Europa set fra den dansk-tyske grænse. 121 s. 1971.
7. L. S. Ravn: Lærerne under sprogreskripterne 1851-1864. 295 s. 1971.
8. Barn i Flensborg 1890-1920. Ved Foul Kürstein. 343 s. 1972 og 1973.
9. Helmut Leckband: Krigsfangelazarettet i Tamanskajagaden. 269 s. 1973 og 1974.
10. Søren Ryge Petersen: Dansk eller tysk? En undersøgelse af sprogforholdene i en flersproget sydslesvigsk kommune i 1973. 173 s. 1975.
11. Anders Ture Lindstrøm: Landet Slesvig-Holstens politiske historie i hovedtræk 1945-1954. 200 s. 1975.
12. Barn og ung i Flensborg 1920-1945. Red. af Lars Schubert og Johann Runge. 335 s. 1977.
13. Paul Tappe: Det gamle Leek i billeder og tekst. 119 s. 1977.
14. Egernførde bys historie. Red. af Harald Jørgensen, Frants Thygesen og O. M. Olesen. 291 s. 1980.
15. Jane Bossen/Helge Krempin: Granit i Angel. Romansk stenhuggerkunst i et sydslesvigsk landskab. 93 s. 1980.
16. Carsten R. Mogensen: Dansk i hagekorsets skygge. Det tredie rige og det danske mindretal i Sydslesvig 1933-1939. 444 s. 1981.
17. Johann Runge: Sønderjyden Christian Paulsen. Et slesvigsk levnedsløb. 344 s. 1981.
18. Paul Tappe: Det gamle Kær herred i billeder og tekst. 228 s. 1982.
19. Franz Wingender. Mit danske liv. Baggrund og grundlag for en tilværelse som dansk i Sydslesvig 1920-1950. 218 s. 1983.

20. Franz Wingender: Krigens lænker. Dansk sydslesvigere dagbog 1933-1944. 211 s. 1984.
21. Lars N. Henningsen: Provinsmatadorer fra 1700-årene. 472 s. 1985.
22. Barn og ung i Sydslesvig 1900-1982. 2 bd. Red. af Jørgen Hamre og Johann Runge. 510 s. 1986.
23. Jane Bossen/Helge Krempin: Helligåndskirken i Flensborg 1936-1986. 108 s. 1986.
24. Bjørn Poulsen: Land-By-Marked. To økonomiske landskaber i 1400-tallets Slesvig. 299 s. 1988.
25. Franz Wingender: Modstand i Sydslesvig – før og efter 1945. 207 s. 1988.
26. Ole Ventegodt: Redere, rejser og regnskaber. Et par flensborgske part-rederi-regnskaber 1783-1812. 258 s. 1989.
27. Franz Wingender: Generalsekretær Frederik Petersen. En danskhedens repræsentant i Sydslesvig 1923-45. 122 s. 1990.
28. Duborg-Skole-elever i krigens år. På korsvej mellem nødvendighed og frivillighed. 152 s. 1990.
29. W. L. Christiansen: Mit brogede politiske liv. 128 s. 1990.
30. Hans Schultz Hansen: Danskheden i Sydslesvig 1840-1918 – som folkelig og national bevægelse. 434 s. 1990.
31. Lars N. Henningsen og Jørgen Hamre: Dansk biblioteksvirke i Sydslesvig – et bidrag til grænselandets kulturhistorie 1841-1891-1921-1991. 184 s. 1991.
32. W. L. Christiansen: Meine Geschichte der Sozialdemokratischen Partei Flensburg. Sozialdemokraten zwischen Deutsch und Dänisch 1945-1954. 230 s. 1993.
33. Hans Nielsen: Streifzuge durch mein Leben. 219 s. 1994.
34. Gunnar Ryge Petersen: Agtrup danske skole 1946-1981. 113 s. 1995.
35. Lars N. Henningsen: Kirke og folk i Grænselandet. Dansk Kirke i Sydslesvig 1921-1996. 310 s. 1996.
36. Karl Heinz Lorenzen: Holdninger har en pris – en rød sydslesvigere erindringer fra tre Tyskland. 199 s. 1997.
37. Stine Wiell: Flensborgsamlingen 1852-1864 og dens skæbne. 344 s. 1997.
38. Lars N. Henningsen, Martin Klatt og Jørgen Kühl: SSW. Dansksindet politik i Sydslesvig 1945-1998. 493 s. 1998.
39. Martin Klatt og Jørgen Kühl: SSW – Minderheiten- und Regionalpartei in Schleswig-Holstein. 48 s. 1999.
40. Martin Klatt og Jørgen Kühl: SSW – Mindretals- og regional-parti i Sydslesvig. 48 s. 1999.

41. Marie Meyer: Hjertesprog. Erindringer fra grænselandet. 296. s. 1999 og 2000.
42. Gerret Schlaber: Flensborg mellem helstat og kejsertid. Fotos i Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. 146 s. 1999.
43. Dagbøger fra Sydslesvig 1999, udgivet ved Lars N. Henningsen, 232 s. 2000.
44. Martin Klatt: Flygtningene og Sydslesvigs danske bevægelse 1945-1955. 460 s. 2001.
45. Leif Sestoft: Drømmen om Danmark. 370 s. 2002.
46. Lars N. Henningsen (red.): Grænselandshistorie gennem 40 år. Studiefabrikken ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig 1963-2003, 408 s., 2003.
47. Lars N. Henningsen (udg.): Da Sydslesvig gik af lave. Erindringer fra sindelagsskiftets år, 266 s., 2003.
48. Birgitte Herreborg Thomsen: Danske sydslesvigske soldater i Danmark 1940-1945, 240 s., 2003.
49. Axel Johnsen: Dannevirkemænd og Ejderfolk. 570 s., 2005.

AXEL JOHNSEN

Dannevirkemænd og Ejderfolk
Den grænsepolitiske opposition i Danmark 1920-1940

Metodiske og teoretiske forudsætninger



Afhandling udarbejdet ved
Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig
og indgivet til forsvar for Ph.D.-graden
ved Det Humanistiske Fakultet

SYDDANSK UNIVERSITET

Juni 2005

AXEL JOHNSEN

Dannevirkemænd og Ejderfolk

Den grænsepolitiske opposition i Danmark 1920-1940

Metodiske og teoretiske forudsætninger

INDHOLD:

I. Metodiske overvejelser s. 3.

II. Kildeforhold s.12.

III. Udviklingslinjer i mellemkrigstidens nationalisme s. 24.

IV. Dansk Sammenfatning s. 41.

I. METODISKE OVERVEJELSER

I.a. Indledning

Det overordnede formål med afhandlingen Dannevirkemænd og Ejderfolk var at undersøge, om der i 1920'ernes og 1930'ernes Danmark fandtes en pers onkreds, der målrettet arbejdede på en ny afgørelse af det slesvigske spørgsmål – det vil sige et Danmarkskort med Dannevirke eller Ejderen som sydgrænse. Hvor stor var denne opposition, hvem tegnede den, og i hvor høj grad havde dens ordførere tilslutning i opinionen? Det næste spørgsmål, som skulle afdækkes, var arbejdsbetingelserne for denne opposition. Hvordan definerede den sit mål efter 1920, og hvordan “markedsførte” den sit budskab under de stærkt vekslende grænsepoltiske og udenrigspolitiske vejrforhold mellem 1920 og 1940?

Derudover skulle afhandlingen forsøge at vurdere, hvilken indflydelse denne opposition fik på historiens gang: Var der tale om en flok outsiders, der aldrig kom i nærheden af indflydelse, eller lykkedes det dem at præge udviklingen, og kan vi idag pege på spor efter deres politiske arbejde i Danmark – og ikkemindst: Kan vi følge sporene i Sydslesvig? I hvor høj grad lykkedes Dannevirkemændenes og Ejderfolkenes projekt?

Afhandlingen peger på to overordnede typer af Dannevirkemænd og Ejderfolk, nemlig på den ene side dem, der igennem hele perioden satte en ære i åbent og vedholdende at gøre krav på en ny grænse (Ligaen D.D.D., kredsen omkring Thorkild Gravlund og Peter Lassen samt enkelte fremtrædende medlemmer af KU), og på den anden side dem, der organiserede sig inden for Grænseforeningen ud fra en forestilling om at kunne påvirke denne i aktivistisk retning.

Beskrivelsen af den første gruppe var i metodisk henseende ukompliceret. Ligaen udgav perioden igennem sit eget tidsskrift, *Thyras Vold*, hvor kravet, håbet eller drømmen om Sydslesvigs forening med Danmark var omdrejningspunktet i de fleste artikler og i den redaktionelle linje. I Ligaen D.D.D. som hos Thorkild Gravlund blev det grænserevivionistiske budskab kolporteret i fuld offentlighed uden nogen som helst realpolitisk hensyntagen, ja, i enkelte tilfælde sågar uden hensyntagen til den bevægelse i Sydslesvig, som kampen måtte formodes at gælde. For folkene i Ligaen D.D.D. var Sydslesvigs forening med Danmark et absolut krav, der ikke kunne bøjes eller fortolkes. Inden for foreningen satte man en ære i at forkorte afstanden mellem ideologi og handling mest muligt, hvilket til gengæld gik hårdt ud over foreningens medlemstal og dens muligheder for at gøre noget konkret for sagen i Sydslesvig.

Beskrivelsen af den *anden* gruppe, d.v.s. Dannevirkemændene og Ejderfolkene inden for Grænseforeningen, rejste større metodiske problemer. I denne gruppe havde aktørerne langt større politisk forståelse. De indordnede sig under en streng partidisciplin i forventning om på den måde at nå længere end f.eks. meningsfællerne i Ligaen D.D.D. Afhandlingen viser blandt andet, at der ikke kan observeres principielle ideologiske skillelinjer i definitionen af Sydslesvigsagen hos Ejderfolkene i henholdsvis Grænseforeningen og Ligaen D.D.D. Også i Grænseforeningens ledelse var der folk, der mere eller mindre offentligt spekulerede i grænseflytning. Skillelinjerne mellem Ligaen og Grænseforeningen var først og fremmest af taktisk og retorisk karakter og kom desuden til udtryk i det konkrete arbejde i det sydligste Sydslesvig.

Netop spørgsmålet om dette arbejde skilte vandene mellem Grænseforeningen og Ligaen D.D.D. I Ligaen deltog man kun tøvende i det. Ligaens medlemmer stod for en stærkt dogmatisk fastholdelse af den historiske ret, og denne ret gjaldt uanset hvor mange dansksindede der var i Sydslesvig. Et arbejde som Grænseforeningens, der skulle bevare og styrke danskheden syd for grænsen, kunne være meget godt, men det ændrede intet ved den historiske ret. Tværtimod fandt mange medlemmer af Ligaen D.D.D., at et sådant arbejde blot begreberne.

Dannevirkemændene og Ejderfolkene i Grænseforeningen indså, at man kunne komme længere ved at gå ind i det sydlige arbejde. Det var ikke mindst den politiske agitation, der kunne udmøntes af dette arbejde, som virkede motiverende. En meddelelse om et vellykket dansk møde i Frederiksstad med danske julesange og dansk juletræ påførte den politiske modstander langt større skade end et frontalangreb på grænsen. Derfor beskæftiger afhandlingen sig ret detaljeret med Grænseforeningens arbejde i det sydlige Sydslesvig. Her blev den offensive nationalisme, der var Dannevirkemændenes og Ejderfolkens varemærke, udmøntet i praksis. De konkrete frugter af dette arbejde må i vid udstrækning betegnes som produkt af drømmen om et Danmark til Ejderen.

Dannevirkemændenes og Ejderfolkens arbejde med at påvirke den danske opinion har ikke været genstand for nogen samlet videnskabelig undersøgelse. Det skyldes måske, at det kun i meget begrænset omfang er fastholdt med offentlige kilder, d.v.s. avis- og tidsskriftsindlæg, publicerede beretninger og selvstændige publikationer. Arbejdet var i samtiden kontroversielt. Det blev nøje overvåget af magtfulde modstandere, det vil først og fremmest sige regering, Aabenraa- og højskolefolk. Hele Dannevirkemændenes og Ejderfolkens arbejde gik ud på at nedslide de synlige og usynlige grænser, som modstanderne forsøgte at indkapsle dem i. Nedslidningsarbejdet foregik på det principielle plan, hvor Dannevirkemændene og Ejderfolkene til stadighed arbejdede på at "få lov til" at udvide arbejdet med nye typer af støtteaktiviteter, f.eks. støtten til politisk arbejde

i Sydslesvig. Men det foregik også på det geografiske plan. Det var et mere eller mindre klart formuleret ønske hos alle Dannevirkemænd og Ejderfolk at udvide støtte- og mindretalsarbejdet til at omfatte hele Sydslesvig og ikke kun Flensborg og omegn. I ideologien var der en indbygget drift i sydgående retning. Meget ofte foregik denne nedslidning af grænserne ved hjælp af en bevidst anvendelse af fuldbyrdede kendsgerninger: Kunne Dannevirkemændene og Ejderfolkene henvise til lokalt formulerede ønsker, havde de gode muligheder for succes – også selvom disse ønsker i flere tilfælde var blevet hjulpet kraftigt på vej af Grænseforeningens egne folk.

Det tydeligste fingeraftryk, som Dannevirkemændene og Ejderfolkene efterlod sig i mellemkrigs-tiden, var faktisk, at begrebet *det danske mindretal i Sydslesvig* én gang for alle blev defineret som en bevægelse, der principielt strakte sig fra Flensborg Fjord til Rendsborg – på trods af, at danskheden i den sydlige del af Sydslesvig numerisk var som nålen i høstakken. De aktuelle sindelagsforhold i Sydslesvig var af sekundær betydning for Dannevirkemændene og Ejderfolkene. Det vigtigste var den historiske idealtilstand. Den måtte genskabes.

Den vigtigste forudsætning for at dette systematiske grænse nedbrydende arbejde kunne lykkes var, at de mennesker, der udførte det, indbyrdes stod i et fortroligt forhold til hinanden. Der var tale om et klart afgrænset netværk, hvor aktørerne præcis vidste, hvem der var med på holdet, og hvem, der ikke var det. Inden for dette netværk blev der arbejdet i fortrolighed af hensyn til tre potentielle angribere: de slesvig-holstenske myndigheder på den ene side, Aabenraa folkene, de radikale og socialdemokratiske regeringspolitikere på den anden, samt kritikerne inden for Grænseforeningen på den tredje.

En undersøgelse og vurdering af Dannevirkemændenes og Ejderfolkenes selvforståelse og konkrete arbejde kan derfor ikke foretages alene ved hjælp af offentlige kilder, d.v.s. avis- og tidsskriftsindlæg og selvstændige publikationer. Dannevirkemændene og Ejderfolkene inden for Grænseforeningen var et “parti”, hvis historie kun lader sig skrive, hvis man går bag om Grænseforeningens facade. Lige så lidt som f.eks. Socialdemokratiets historie kan skrives udelukkende ved hjælp af referaterne i Rigsdags- og Folketingstidende, er det ikke muligt at få klarhed over Dannevirkemændenes og Ejderfolkenes arbejde alene gennem studier af Grænseforeningens referater og offentliggjorte memoranda og artikler. Arbejdet må derimod udføres ved hjælp af detaljerede kildestudier af aktørernes interne korrespondance – dels med hinanden, dels med meningsfæller og samarbejdspartnere uden for Grænseforeningen.

Dannevirkemændenes og Ejderfolkenes interesser løb sammen i det opdyrkende arbejde i det sydlige Sydslesvig. Her stod de i livlig forbindelse med ledende sydslesvigere og med de “udsendte

medarbejdere”, skolelærere, vandelærere, rejsesekretærer m.m. Denne kontakt var i høj grad af privat og fortrolig karakter. Ordførerne i Sydslesvig og Grænseforeningens udsendte medarbejdere benyttede sig kun i meget begrænset omfang af Grænseforeningens officielle organer, d.v.s. “kontoret”, formanden eller forretningsudvalget. Vigtige spørgsmål blev som regel drøftet ad private kanaler – og kun med kontaktpersoner, som var positivt indstillet over for det sydlige arbejde, d.v.s. Dannevirkemændene og Ejderfolkene selv. Afhandlingen bygger derfor først og fremmest på:

a) *personlige fortrolige kilder*, d.v.s. private breve og dagbøger, der dels befinder sig i aktørernes egne private personarkiver, dels findes i arkiverne for de foreninger, de agerede inden for eller i samspil med.

b) *institutionelle fortrolige kilder*, d.v.s. forhandlingsprotokoller fra foreningsmøder, beretninger og memoranda produceret af iagttagere med henblik på at organisere og administrere arbejdet.

Dannevirkemændenes og Ejderfolkernes arbejde og agitation var i høj grad spundet ind i ideologi og følelser. Dette kom både til udtryk i agitationen og i den interne private korrespondance. Mange forhold og problemstillinger, som har betydning for denne afhandling, blev drøftet i en indforstået jargon, hvis konkrete betydningsindhold det for udenforstående idag kan være svært at udrede. Det er derfor kun muligt at beskrive bevægelsen, hvis den til tider højttroende sprogbrug hele tiden konfronteres med observationer omkring det konkrete arbejde, som *den samme* bevægelse udførte i Sydslesvig. Kun på den måde får det florumvundne begrebsapparat et konkret indhold, som kan underkastes en videnskabelig undersøgelse.

Et af afhandlingens væsentligste metodiske principper har derfor været at forfølge Dannevirkemændenes og Ejderfolkernes arbejde på alle niveauer, d.v.s. på det overordnede politiske/strategiske niveau (formulering af ideologi og målsætning), det taktiske niveau (agitation, hvervning, lobbyarbejde og indsamling af midler) og på det operative niveau (fordeling af midler og udmøntning i strategisk vigtige Sydslesvig-projekter). I den metodiske idealsituation undersøges Sydslesvig-aktivistens argumentation på et givet Sydslesvig-møde, hvorefter det undersøges, hvilket arbejde der blev udført i Sydslesvig for den støtte, der blev udløst på mødet. Dernæst forsøges følgende spørgsmål besvaret: I hvor høj grad bar dette støttee arbejde frugt? Og hvor meget ny agitation kastede det af sig?

For enkelte aktørers vedkommende har det været muligt at følge disse mekanismer ret nøje. Men også i en bredere forstand, som f.eks. ved undersøgelsen af Grænseforeningens samlede arbejde i det sydlige Sydslesvig 1930'erne, har det været muligt i flere henseender at dokumentere, at det opdyrkende arbejde i Sydslesvig fungerede som en ringslutning: Arbejdet skulle udføres, fordi ideologien forlangte det. Og når det var udført, blev frugterne af det brugt til at bekræfte, at ideologien var rigtig – og så fremdeles.

I.b. Afhandlingens aktører og deres indbyrdes relation

Afhandlingens aktører kan inddeles i fem hovedgrupper, nemlig:

1) Dannevirkemændene og Ejderfolkene i Danmark

Denne gruppe er selve afhandlingens forskningsobjekt. Efter 1920 fortsatte disse folk kampen for en ny afgørelse af grænsespørgsmålet, enten gennem stædig fastholdelse af grænserevisionskravet eller gennem et mere smidigt påvirkningsarbejde af opinionen – dels i Danmark, dels i Sydslesvig. Aktørgruppen må inddeles i tre undergrupper, nemlig:

a) Ligaen D.D.D., Thorkild Gravlund, Gottorpforeningens passive medlemmer samt den del af De jyske Separatister, der brød definitivt med Grænseforeningen.

b) Dannevirkemændene og Ejderfolkene i Grænseforeningen. Til denne gruppe henregnes alle de Dannevirkemænd og Ejderfolk, der lige som Ligaen D.D.D. fortrinsvis agerede over for *den danske offentlighed*, og som altså i mindre grad eller slet ikke havde føling med det konkrete Sydslesvigarbejde. Gruppen udgjorde Dannevirkemændenes og Ejderfolkenes strategiske elite. Den var et "parti" inden for organisationen, som var magtfuldt, men ikke dominerende – i hvert fald ikke før 1933. Frem til dette skelsættende år måtte Dannevirkemændene og Ejderfolkene iagttage et rigt mål af partidisciplin, hvis ikke de ville blive sat uden for indflydelse. Skinnede Dannevirkemændenes og Ejderfolkenes sydgående og grænsepolitiske ambitioner for kraftigt igennem i agitationen og i det daglige foreningsarbejde, risikerede de, at organisationen splittedes. Og skete det, ville forbindelsen til det officielle Danmark og dermed til en vigtig indtægtskilde gå tabt. Hvor dyr isolationen var, kunne Dannevirkemændene og Ejderfolkene i Grænseforeningen se ved at skæve til kollegerne i Ligaen D.D.D.

Udadtil bestred Dannevirkemændene og Ejderfolkene i Grænseforeningen at befinde sig i principielt modsætningsforhold til den officielle danske grænsepolitiske linje. Denne lænen sig op

ad regeringens linje var imidlertid af taktisk karakter. Modsætningsforholdet var der og dukkede i løbet af mellemkrigstiden gang på gang op til overfladen.

Aktørerne i denne gruppe er omfattende. De vigtigste er rektor H.P. Hansen (formand), Valdemar Harsløf (næstformand) og Ionas Collin, efter 1933 desuden Vilhelm la Cour, N.J. Gotthardtsen (næstformand) og Claus Eskildsen.

c) "Hjælperne" nordfra, d.v.s. folk, der enten frivilligt eller som lønnede medarbejdere udførte det opdyrkende arbejde i det sydlige Sydslesvig. Til denne gruppe hører på det taktiske niveau blandt andre ferie børns- og velgørenhedsadministratoren P.C. Larsen Grøn samt skolekonsulenten J.C. Christensen Maarssø, på det operative niveau blandt andre Jørgen Jørgensen og Svend Johannsen. Ganske vist så de to sidstnævnte gerne sig selv som uafhængige og selvstændige aktører, men eftersom deres løn kom fra Grænseforeningen og deres arbejde blev udført efter principper, som blev fastlagt nord for grænsen, må de regnes som hørende til aktørgruppe 1.

2) *Mindretalsledelsen i Flensborg ("det autoriserede mindretal")*

Denne gruppe var ideologisk og økonomisk forbundet til gruppe 1, men var af hensyn til støtten fra den danske stat (aktørgruppe 4) nødt til at være forsigtig med at skilte for kraftigt med forbindelsen. Dette kom blandt andet til udtryk i gruppens syn på det sydlige arbejde. I hele den opbyggende fase, f.eks. i Tønning, forholdt mindretalsledelsen sig afventende og til en vis grad kritisk til arbejdet. Først da bevægelsen dér var konsolideret og skolen bygget, blev Tønning optaget i det sydslesvigske mindretalsfællesskab. De vigtigste aktører i gruppe 2 er:

Ernst Christiansen og kredsen omkring *Flensborg Avis*, generalsekretariatet og repræsentanter for skolearbejdet i zone II.

Enkelte repræsentanter i denne gruppe (f.eks. rektor Andreas Hanssen, Duborg-Skolen og Cornelius Hansen, formand for Sydslesvigske Skoleforening) lader til at have haft en kritisk indstilling til Dannevirkemændene og Ejderfolkene, men har tilsyneladende ikke stået stærkt nok til at komme igennem med kritik.

3) *Repræsentanterne for det sydlige arbejde ("det uautoriserede mindretal")*

Denne gruppe var i ideologisk og økonomisk henseende helt afhængig af gruppe 1. Her blev den nationale ideologi og midlerne nordfra omsat til offensivt Sydslesvigarbejde. Aktørerne i denne gruppe var bevidste om, at deres arbejde gik ud på at forsyne Dannevirkemændene og Ejderfolkene (gruppe 1) med et agitationsgrundlag. I nogen grad benyttede de også selv arbejdet i det sydlige

Sydslesvig som platform for (grænse-)politisk agitation i Danmark. Det var især Peter Lassen, der virkede på begge sider af grænsen. Denne aktørgruppe bestod først og fremmest af: Lassen-familien, Den slesvigske Forening for Gottorp Amt, Den slesvigske Forening for Ejdersted, Aktionsudvalget samt mere eller mindre løst tilknyttede "hjælpere" nordfra som f.eks. bogtrykker Jesper Hansen.

Til denne gruppe må også regnes Jutta Skrumsager Madsen, selvom hun boede på Frederiksberg i København. Jutta Skrumsager Madsens virkelige platform var forsamlingshuset Slesvighus i Slesvig by. Både her og i det politiske arbejde i Grænseforeningen befandt hun sig i opposition til Dannevirkemændene og Ejderfolkene. Hun var ud af en nordslesvigsk højskoletradition og opererede med helt andre værdier og redskaber i Sydslesvigarbejdet end Dannevirkemændene og Ejderfolkene. Selvom hun virkede i et område (afstemningszone III), hvor det officielle Danmark principielt ikke ville støtte arbejdet, lå hendes grundlæggende opfattelse af meningen med Sydslesvigarbejdet nærmere den officielle danske linje: Bekendelsen til danskheden skulle være en aktiv og positiv bekendelse til danske værdier, til dansk kultur, dansk sprog og dansk sindelag. Denne tilgang til nationalt arbejde i det sydlige Sydslesvig var i de fleste Dannevirkemænds og Ejderfolksøjne kættersk, fordi den reducerede danskheden i det sydlige Sydslesvig til par håndfulde personer.

4) Det officielle Danmark

Denne aktørgruppe forholdt sig observerende og kritisk til Dannevirkemændene og Ejderfolkene, hvis ambitioner kom på tværs af Danmarks officielle grænsepolitiske linje. I enkelte tilfælde kunne der blive tale om begrænsende indgreb, som f.eks. truslen om Dybbøl-Dagens ophør. Sådanne indgreb kunne naturligvis kun finde sted, når aktørerne i gruppen opdagede "overtrædelserne" af skrevne og uskrevne regler. Det var langt fra altid tilfældet. Dels sørgede Dannevirkemændene og Ejderfolkene selv for, at kompromitterende materiale ikke kom i forkerte hænder, dels blev mangt et kontroversielt sydslesvigsk initiativ holdt hemmeligt over for den danske offentlighed, indtil det kunne præsenteres som en fuldbyrdet kendsgerning. I den sidste del af den her omhandlede periode skiftede aktørerne i denne gruppe i nogen grad handlingsmønster. Efter den nazistiske magtovertagelse i Tyskland i 1933 afstod mangt en repræsentant for det officielle Danmark og for Aabenraafløjen fra at gribe konsekvent ind over for selv ret ret så fundamentalistiske initiativer og ytringer fra Ejderfolkene. Det var den folkelige mobilisering mod tyske grænservisionskrav, der banede vejen for en borgfred. Aktørgruppe 4 kan inddeles i to undergrupper, nemlig:

a) Den danske regering, Udenrigsministeriet og konsulatet i Flensborg. Sidstnævnte institution lader i øvrigt til at have været særligt godt inde alle sider af Dannevirkemændenes og Ejderfolkenes arbejde. Mere herom under afsnit II.d.

b) Aabneraa-folkene, avisen *Hejmdal* og Sydslesvig-kritiske højskolekredse.

5) *Den tyske side*

De væsentligste hindringer for Dannevirkemændenes og Ejderfolkenes bevægelsesfrihed fandtes først og fremmest i Danmark. Af sekundær betydning var den modstand, som udgik fra “den tyske side”, det vil sige grænsetyskerne (tyske grænselandsorganisationer og det tyske mindretal i Nord-slesvig), de slesvig-holstenske myndigheder og de centrale myndigheder i Berlin. De ses ikke, at Grænseforeningens aktører på noget tidspunkt stod til regnskab over for tyske myndigheder – hverken vedrørende agitationen i Danmark eller vedrørende arbejdet i det sydlige Sydslesvig. Men påvirkningen fra “den tyske side” var der. Den foregik indirekte, det vil sige via pressen og udenrigspolitikken. Denne mellemstation betød, at interaktionen mellem Dannevirkemænd og Ejderfolk på den ene side og “tyskerne” på den anden, fulgte ret så uforudsigelige principper. Virkningerne af den enes eller den andens handlinger var helt afhængig af det grænse- og udenrigspolitiske klima, det blev udført i. Myndighedernes forholdsregler til begrænsning af Dannevirkemændenes og Ejderfolkenes aktiviteter i det sydlige Sydslesvig kunne faktisk få den modsatte virkning end den tilsigtede. Dette var f.eks. tilfældet med skolebyggeriet i Tønning i 1935, som muligvis slet ikke var blevet til noget, hvis ikke de nazistiske myndigheder kort tid forinden havde gennemført en razzia mod bevægelsen i Tønning, og hvis ikke denne razzia havde virket stærkt mobiliserende i Danmark.

Omvendt må det også siges, at de slesvig-holstenske myndigheder på mange områder var forbløffende imødekommende over for det sydlige arbejde – i hvert fald på et overordnet plan. Her spillede uden tvivl udenrigspolitiske forhold ind. Men alligevel må det bemærkes, at Peter Lassen fik lov til at udgive sine flyveskrifter til langt ind i 1937, uanset at det var åbenlyst, at de blev finansieret af stærkt grænserevisionistiske kræfter i Danmark. Ejheller vandreleder Jørgen Jørgensen blev på noget tidspunkt mellem 1933 og 1945 udsat for forfølgelse eller chikane i sit opdyrkende arbejde i det sydlige Sydslesvig. Deruover bør det nævnes, at myndighederne med upåklagelig hjemmel Weimarrepublikkens skolelovgivning *kunne* have forhindret oprettelsen af en dansk privatskole i Tønning. Ifølge loven skulle der stå en forældrekræds på 100 personer bag skolen. I Den slesvigske Forening for Ejdersted nåede man aldrig så højt.

II. KILDEFORHOLD

Afhandlingen bygger først og fremmest på empiriske undersøgelser af primært kildemateriale, det vil sige fortrolige kilder fundet i private forenings- og personarkiver. I det følgende vil de ovennævnte fire aktørgrupper blive gennemgået én for én med henblik på at afklare de kildemæssige forudsætninger: I hvor høj grad er det lykkedes at finde tilstrækkeligt med fortrolige kilder til at rekonstruere billedet af Dannevirkemændenes og Ejderfolknes mere eller mindre fortrolige netværk? Og i hvor høj grad var det nødvendigt at supplere med andre typer kilder for at udfylde huller i materialet?

II.a. Aktørgruppe 1: Dannevirkemændene og Ejderfolkene i Danmark

Under arbejdet med afhandlingens empiriske del var der ikke adgang til *Ligaen D.D.D.*'s arkivalier fra den her omhandlede periode. Foreningen har afleveret sit materiale til Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, men kun den del, der vedrører perioden *efter* 1945. Først i maj 2005 dukkede nyt kildemateriale op, netop vedrørende de første 25 år af foreningens historie. Det primære fotrolige kildemateriale, der er blevet brugt i afhandlingen, er stykket sammen af de ledende Ligamedlemmers korrespondance *udadtil*, det vil først og fremmest sige til Grænseforeningen og samarbejdspartnere i Sydslesvigarbejdet, herunder ikke mindst til familien Lassen og Thorkild Gravlund. Ligaens første formand, *Harald Jenssen-Tusch*, har efterladt sig et meget lille arkiv i Forsvarets Arkiver, først og fremmest vedrørende foreningens grundlæggelse.

Fraværet af primære kilder til Ligaens historie har betydet, at afhandlingens behandling af dette aspekt først og fremmest hviler på studier af foreningens tidsskrift *Thyras Vold*, der udkom regelmæssigt igennem hele perioden. Som kilde til mindretallets historie er *Thyras Vold* stort set uanvendelig, men som kilde til *Ligaens* historie er tidsskriftet derimod særdeles værdifuldt – ikke mindst fordi foreningens ordførere som nævnt nærmest satte en ære i at blæse så rent som muligt i det grænserevisionistiske horn. I hvert fald i foreningens første 15 leveår (indtil pastor N.F.S. Dahls død i 1935) blev der berettet om alle sider af foreningens virke – tilsyneladende uden forlegenhed eller taktisk tilbageholdenhed af nogen som helst art. I Ligaens materiale vedkendte man sig åbent grænserevisionskravet og veg derfor heller ikke tilbage fra at sætte det konkrete Sydslesvigarbejde ind i denne sammenhæng.

De jyske Separatister var tænkt som en selvstændig organisation, der skulle arbejde parallelt med Grænseforeningen – men kun i området syd for den forhenværende afstemningszone II. Organisationen blev aldrig virkeliggjort, men som “græsrodsbevægelse” i Sydslesvigarbejdet opererede

folkene i bevægelsen frem til omkring 1930 – enkelte udløbere endda væsentligt længere. Kilderne til De jyske Separatisters tilblivelseshistorie og udvikling findes dels i Grænseforeningens arkiv, dels i privatarkiverne for bevægelsens frontfigurer: I Tredje Zones Kontors arkiv (LAÅ) er der bevaret kilder, der dokumenterer bevægelsens spæde begyndelse i Århus som en protest imod Grænseforeningens tilsyneladende opgivelse af Dannevirkelinjen som arbejdsgrundlag. Arkivet her har desuden leveret vigtige primærkilder til en lokal “case”, der beskriver fløjdannelserne i det grænsepolitiske miljø i Århus i 1918-1920 og i første halvdel af 1920'erne.

Til yderligere belysning af separatistbevægelsens historie er der fundet omfattende privat og fortrolig korrespondance i *Aage Lauesgaard* privatarkiv (LAÅ) og Peter Lassens privatarkiver (LAÅ og ADCB). De to stod i spidsen for hver sit “ben” i den påtænkte grænseoverskridende organisation, som separatistbevægelsen opererede med: Lauesgaard var leder af den danske side, der skulle indsamle midlerne til arbejdet; Peter Lassen førte an i den kreds, der skulle bruge dem.

Thorkild Gravlund var med i De jyske Separatister, men spillede på mange flere tangenter. Han var desuden medlem af Ligaen D.D.D. og organiserede den finansielle støtte til Peter Lassen på flere måder, dels som initiativtager til ordningen med at optage passive medlemmer i Den slesvigske Forening for Gottorp Amt, dels ved at organisere og gennemføre storstilede redningsaktioner for Peter Lassens skrantende privatøkonomi. Kilderne til dette arbejde findes først og fremmest i Gravlunds privatarkiv (KB). Her findes dels de fortrolige breve fra Peter Lassen, dels interne overvejelser blandt Gravlund og pengemænd i Danmark omkring det hensigtsmæssige i at forstrække Peter Lassen med lån. Brevene i Gravlunds privatarkiv er i øvrigt blevet suppleret med enkelte værdifulde akter, der venligst er blevet stillet til rådighed af direktør Ove Hornby, A.P. Møller. Disse breve og brevene i Gravlunds arkiv er af overordentlig stor værdi, ikke mindst fordi pengemændene heri åbent giver udtryk for deres personlige kvaler ved at være tvunget til at gøre dårlige forretninger i den nationale sags navn. Peter Lassens eget arkiv indeholder ingen kilder, der kan kaste lys over denne sag.

I *Grænseforeningens* arkiv (RA) er der fundet et stort og hidtil ubenyttet kildemateriale, der belyser de fleste af afhandlingens emner. Materialets værdi i denne sammenhæng varierer stærkt – dels på grund af Dannevirkemændenes og Ejderfolkenes interne partidisciplin, som skygger for mange interessante brudflader, dels fordi deres arbejde ganske enkelt foregik ad andre kanaler end ad Grænseforeningens. I kildekritisk henseende betyder det, at foreningens referater fra hovedstyrelsesmøder og sendemandsmøder ikke nødvendigvis gengiver Dannevirkemændenes og Ejderfolkenes politiske linje. Hvis man skal tro disse referater, a fholdt Dannevirkemændene og Ejderfolkene

sig i mange sager helt fra at give deres synspunkter til kende. I afhandlingen er det konstateret, at deres synspunkter havde stor gennemslagskraft i andre fora, som f.eks. i forretningsudvalget eller i udvalgene.

Her stod Dannevirkemændenes og Ejderfølkenes stærkt, og derfor må opmærksomheden rettes imod aktiviteterne i disse fora. Fra slutningen af 1920'erne var det udvalg, der tog sig af hele det sydlige arbejde, Skole- og bogudvalget for Sydslesvig, domineret af denne fløj. Det kom blandt andet til udtryk i udvalgets forhandlingsprotokol, hvoraf fremgår, at der fra 1927 ikke længere blev taget referat af møderne. Ophøret af protokollen faldt sammen med, at udvalget sammensattes udelukkende af Dannevirkemænd og Ejderfolk. Arbejdet foregik fra nu af i enighed og fortrolighed. Først i maj 1931 lukkede formanden, Anders Diemer, formelt protokollen ved at takke medlemmerne for godt samarbejde omkring arbejdet, som "blev så stort, at jeg aldrig fik tid til at føre protokol".¹ Formandens slutbemærkning er et slående vidnesbyrd om, at det sydlige arbejde blev et ressortområde, der var løsrevet fra Grænseforeningens øvrige demokratiske struktur. Efter 1933 blev det sydlige arbejde yderligere begunstiget af, at også forretningsudvalget var domineret af Ejderfolk.

Fraværet af centrale fortolige institutionelle kilder vedrørende arbejdet i det sydlige Sydslesvig kan formentlig forklares på samme måde. Fra begyndelsen af 1930'erne var der fri passage for forslag om offensive initiativer fra bunden til toppen i Grænseforeningens struktur. På alle niveauer lå ansvaret for Grænseforeningens sydlige arbejde i hænderne på Dannevirkemænd og Ejderfolk – her nævnt nedefra og op: Jørgen Jørgensen – Skole- og bogudvalg/Christensen Maarssø – forretningsudvalget – rektor H.P. Hansen. Disse folk behøvede ikke at bruge ret mange ord på at blive enige om nytten af offensive initiativer i det sydlige Sydslesvig.

Men i det daglige arbejde blev der korresponderet flittigt om praktiske spørgsmål mellem folkene på det operative sydslesvigske niveau og baglandet i Danmark. Dette samspil foregik ikke via Grænseforeningens kontor og kan derfor ikke dokumenteres med kilder fra Grænseforeningens arkiv. Samspillet foregik privat. Derfor hviler de dele af afhandlingen, der drejer sig om arbejdet i det sydlige Sydslesvig, nærmest udelukkende på undersøgelser af den private korrespondance mellem aktøerne på arbejdets to nedre niveauer, d.v.s. Skole- og bogudvalget for Sydslesvig/skolekonsulenten og administratoren af feriebojsrejserne på den ene side og vandre lærer Jørgen Jørgensen på den anden.

Jørgen Jørgensens privatarkiv (ADCB) rummer store mængder værdifuldt kildemateriale. I denne sammenhæng er der først og fremmest draget nytte af de bevarede dagbøger og korrespon-

dancen. Dagbøgerne giver overblik over, hvor Jørgen Jørgensen rent faktisk kom i Sydslesvig, og hvad han konkret foretog sig de forskellige steder. Men de er også nøgle til kontrol af kronologiske forløb, som det ellers er vanskeligt at få overblik over. Brevene i Jørgensens privatarkiv rummer værdifulde oplysninger, dels om enkelthederne i Jørgen Jørgensens daglige arbejde, dels om beslutningsprocesser og direktiver fra arbejdsgiveren, Grænseforeningen. I den henseende er der blevet lagt særlig vægt på studier af korrespondancen mellem Jørgen Jørgensen, formanden for Skole- og bogudvalget for Sydslesvig, Anders Diemer, dennes afløser, skolekonsulent J.C. Christensen Maarssø (ADCB), og administratoren af ferie børnsarbejdet og velgørenheden i det sydlige Sydslesvig, kommunegartner P.C. Larsen Grøn (RA). Disse aktører mødtes tilsyneladende ret sjældent og ordnede derfor alle forretninger pr. korrespondance. Ofte vekslede de brev hyppigere end én gang om ugen. Brevene er som regel særdeles udførlige og har i udpræget grad privat og fortrolig karakter. I mange breve refereres der til fælles fjender og modstandere inden for Grænseforeningen; i enkelte lægges der ligefrem avancerede planer for, hvordan disse sættes uden for indflydelse. Gennemparallelle undersøgelser af Larsen Grøns og Christensen Maarssøs privatarkiver har det været muligt at få overblik over hele arbejdet i det sydlige Sydslesvig. Det var tilsyneladende ikke helt ufarligt – både i forhold til kritikere i baglandet i Danmark og i forhold til de tyske myndigheder. I den henseende må det bemærkes, at der tilsyneladende er udtaget en del breve fra Jørgen Jørgensens arkiv – nemlig breve, som at dømme efter de bevarede svarbreve, f.eks. i P.C. Larsen Grøns arkiv, har indeholdt oplysninger, som stillede Jørgen Jørgensens arbejde i et ufordelagtigt lys. Der kan også være tale om breve, som det af den ene eller anden grund var farligt for Jørgen Jørgensen at ligge inde med – ikke mindst efter 1933. Det drejer sig tilsyneladende om breve, der omtaler de mere kontroversielle sider af arbejdet i Slesvig, Tønning og Frederiksstad, og som ville kunne være brugt som ammunition i grænsetyske kanoner, hvis de var faldet i forkerte hænder.

P.C. Larsen Grøns private arkiv (RA) har altså i vidt omfang haft samme kildemæssige funktion som Jørgen Jørgensens, nemlig som leverandør af kilder til beskrivelse af omfang og karakter af Grænseforeningens sydlige arbejde. Faktisk må Larsen Grøns privatarkiv siges at være det eneste sted, hvor arbejdet i det sydlige Sydslesvig kan forfølges helt tilbage til tiden umiddelbart efter genforeningen. Det er især korrespondancen med Jørgen Jørgensens forgænger i embedet, bogtrykker Jesper Hansen, der bærer vigtige vidnesbyrd om denne tid. I Larsen Grøns arkiv findes også et længere upubliceret og sent nedskrevet erindringsmanuskript, som har leveret stemningsindtryk fra arbejdet i det sydlige Sydslesvig i begyndelsen af 1920'erne. Derudover har Larsen Grøns arkiv

leveret vigtige indtryk af, hvor sammensat og komplekst det grænsepolitiske miljø var i Danmark i mellemkrigstiden. Larsen Grøn formåede at manøvrere smidigt mellem aktører med vidt forskellige grænsepolitiske synspunkter. Selv var han overbevist om, at hans arbejde i sidste ende ville føre til grænserevision.

Dette var også *Jonas Collins* mål. Hans privatarkiv (RA) er stort og uordnet og rummer vigtige kilder til forståelse af Grænseforeningens indre politiske liv. Collin stod i et fortroligt forhold til en række af Grænseforeningens fremtrædende Dannevirkemænd og Ejderfolk, herunder ikke mindst formanden fra 1926, rektor H.P. Hansen, Valdemar Harsløf, Knud Dahl, J.S Vanggaard og Johannes Andersen. Som formand for det såkaldte korrespondanceudvalg fungerede Collin som lobbyist for Grænseforeningen over for udlandets diplomater, politikere og presse. Ganske vist fik denne portefølje i løbet af mellemkrigstiden mere og mere karakter af rudiment fra en svunden tid, og det betyder, at hans senere "korrespondancer" næppe bør tages som udtryk for Grænseforeningens standpunkt som sådan. Men ikke desto mindre findes der i Collins privatarkiv talrige kilder, der viser, at han endnu i begyndelsen af 1930'erne kunne gøre regning på stor opbakning og sympati hos centrale personer i Grænseforeningen. Collin var en mand, mange Dannevirkemænd betroede sig til, når de skulle have luft for frustrationerne over partidisciplinen. Disse frustrationer kom ikke mindst til udtryk i en række sager vedrørende Dannevirkemændenes og Ejderfolkenes forhold til Aabenraa-folkenes fører H.P. Hanssen, der i årene omkring 1930 var genstand for stor hyldelse i Danmark. Festlighederne trak store vekslere på Dannevirkemændenes tålmodighed. Derom vidner den fortrolige korrespondance i Jonas Collins privatarkiv.

Af tidsøkonomiske årsager har det ikke været muligt at drage nytte af *Vilhelm la Cours* privatarkiv. I 1920'erne befandt la Cour sig langt nede i rækkerne i Grænseforeningen, men i løbet af 1930'erne avancerede han helt frem i forreste geled, hvorfra han formulerede hovedlinjerne i Grænseforeningens grænsepolitiske koncept – og dermed skabte det ideologiske grundlag for den Sydselsvigtaktisme, som tog fart efter maj 1945. Vilhelm la Cours indflydelse på Dannevirkemændenes og Ejderfolkenes linje – og la Cours egen udvikling fra Flensborgmand til Ejdermand – er først og fremmest belyst ved hjælp af hans tidsskrift *Grænsevagten* og hans engagement i udarbejdelsen af Claus Eskildsens bog *Dansk Grænselære*.

En stor gevinst ville have været, hvis *rektor H.P. Hansen* havde efterladt sig et fyldigere privatarkiv. Afleveringen til Rigsarkivet begrænser sig til sager vedrørende afstemningstiden. Også i Grænseforeningens arkiv findes der en mindre afdeling for formandens korrespondancesager om enkelte konkrete sager. Kilder, der belyser formandens overordnede synspunkter på Grænsefor-

eningens indre politiske liv – og ikke mindst Dannevirkemændenes og Ejerfolkenes arbejdsbetingelser inden for foreningen – , må søges i privatarkiver efter folk, han stod i fortroligt forhold til, herunder Ionas Collin.

I den henseende er også *redaktør Ernst Christiansens* private personarkiv (LAÅ) af stor værdi. Christiansen hørte uden tvivl til rektor H.P. Hansens mest fortrolige. Selvom korrespondancen mellem de to ledere vidner om, at mange spørgsmål blev henvist til senere mundtlig forhandling (Christiansen boede som regel hos “H.P.’s”, når han opholdt sig i København), så giver rektor H.P. Hansens breve og Ernst Christiansens svar, der ofte foreligger i kladde, værdifulde kig ind bag kulissen i Grænseforeningens top i almindelighed og i rektor H.P. Hansens politiske virke i særdeleshed. Korespondancen vidner også om en politisk alliance mellem Ernst Christiansen og rektor H.P. Hansen – en alliance, som var rettet imod de defensivt indstillede i Sydslesvigarbejdet, folk som rektor H.P. Hansen sarkastisk kaldte “de kulturelle folk”. Det var folk, der hævdede, at arbejdet først og fremmest gjaldt Sydslesvig og sydslesvingerne – og i anden omgang Danmark. I rektor H.P. Hansens og Ernst Christiansens øjne var dette en vildfarelse.

En lignende funktion – omend i mindre skala – har *Peter Graus* arkiv (LAÅ) haft. Peter Grau var hverken Dannevirke- eller Ejdermand, men repræsenterede nærmest sit eget grænsepolitiske standpunkt i Grænseforeningens ledelse – et standpunkt, der måske nok havde den samme konservative og offensive grundtone som Dannevirkemændenes og Ejderfolkenes, men som ikke i nær samme grad var låst fast i ideologien og i tanken om Ejderen som kampens mål. I mange sager blev Peter Grau derfor brugt som problemknuser internt i Grænseforeningen – ikke mindst når der skulle slås bro over fløjene.

På den diametralt modsatte fløj i forhold til Dannevirkemændene stod *Jutta Skrumsager Madsen*. I anden halvdel af 1920'erne blev der udkæmpet drabelige opgør omkring mål og midler i det sydlige arbejde, dels i hovedstyrelsen, dels i Skole- og Bogudvalget for Sydslesvig. Opgørene endte med, at Dannevirkemændene og Ejderfolkene omkring 1930 fik monopol på arbejdet i den forhenværende afstemningszone III og syd herfor. Jutta Skrumsager Madsen blev udmanøvreret. Et privatarkiv efter hende har ikke kunnet lokaliseres. Til gengæld er der gjort brug af en enkelt forhandlingsprotokol vedrørende *forsamlingshuset Slesvighus* (LAÅ), som har kunnet kaste lys over Jutta Skrumsager Madsens arbejde med denne institution fra 1930. Derudover har der været gjort brug af privat korrespondance i private arkiver efter to af Jutta Skrumsager Madsens faste støtter i arbejdet med Slesvighus, nemlig *skibsreder H.P. Carl* (EA) og *forlagsboghandler Paul Hagerup* (RA).

En anden aktør, som bør fremhæves fra denne gruppe, er *skoleleder Svend Johannsen* (ADCB). Selvom han var sydslesviger og som sådan kan siges at høre hjemme i aktørgruppe 3, nævnes han her sammen med sine arbejds-givere i Danmark. Han foretog sig nemlig ikke noget, som der ikke var rygdækning for hos Ejderfolkene, og han rettede lydigt ind, når der kom påtale ovenfra. Svend Johannsen var og blev Grænseforeningens udsendte medarbejder og refererede på alle områder til København, hvilket ikke sjældent bragte ham på kollisionskurs med mindretalsledelsen i Flensborg.

Arbejdet på skolen i Slesvig by var den logiske fortsættelse på Jørgen Jørgensens banebrydende indsats. Svend Johannsens arkiv giver værdifuldt indblik i skolehverdagen i det sydlige Sydslesvig og af modsætningsforholdet til folkene i Flensborg. Nok så værdifulde er Svend Johannsens private notater vedrørende elevernes nationale sindelag og sprogfærdigheder. De dokumenterer det sydlige arbejdes hvervende kraft blandt tyske familier og dementierer dogmet om, at arbejdet kun gjaldt gamle danske familier. Svend Johannsen var fuldt bevidst om, at hans arbejde i vid udstrækning var missionerende, og at afstammingskriteriet – som han selv var en ivrig fortaler for – var ubrugeligt i det konkrete mindretalsarbejde. I hans skole gik der mange børn med rent tysk (afstammings)baggrund. Derom vidner hans egne papirer. Disse må tillægges stor værdi – alene af den grund, at papirernes budskab logisk set undergraver ophavsmandens agitatoriske platform.

Den sidste person fra denne aktørgruppe, som der her skal peges på, er *seminarielærer Claus Eskildsen*. Fra hans righoldige arkiv (LAA) er der hentet værdifuldt kildemateriale i samlingerne af manuskripter til hans utallige foredrag og artikler, i den private korrespondance med venner og fjender og i hans fyldige samling af udklip vedrørende hans foredrags- og forfattervirksomhed. I forbindelse med undersøgelserne til denne afhandling har korrespondancen vedrørende bogen *Dansk Grænselære* været genstand for særlig opmærksomhed. Afhandlingen nåede frem til det modsatte standpunkt end forskningstraditionen, der er gået ud fra, at Claus Eskildsens faktisk slet ikke mente, hvad han skrev i *Dansk Grænselære*. Der er ikke kildemæssigt beleg for denne påstand, men den er svær at modbevise, fordi dette logisk set forudsætter, at den konfronteres med mindst én fortrolig kilde, hvor Eskildsen siger noget i retning af: *Jeg mener faktisk, hvad jeg skriver!* Det kan næppe overraske, at sådanne kilder ikke har kunnet opdrives. Det må understreges, at forskningstraditionen ikke har præsenteret én fortrolig Eskildsen-kilde med budskabet: *Jeg mener ikke, hvad jeg skriver!* Denne afhandling stiller sig på det standpunkt, at dens aktører i udgangspunktet mener, hvad de skriver, med mindre andet kan bevises – ikke omvendt. I tilfældet Claus Eskildsen understøttes dette standpunkt af, at Claus Eskilden efter maj 1945 ikke omfortol-

kede eller modererede sine udsagn fra 1936, men tværtimod skærpede dem som led i kampen for grænserevision.

II.b. Aktørgruppe 2: Mindretalsledelsen i Flensborg (“det autoriserede mindretal”)

Et af afhandlingens pointer er, at forbindelsen mellem mindretalsledelsen i Flensborg på den ene side og Dannevirkemændene og Ejderfolkene på den anden var bemærkelsesværdig svag. I Flensborg vidste man måske nok nogenlunde besked med Grænseforeningens opdyrkende arbejde i det sydlige Sydslesvig, men man havde tilsyneladende kun ringe indflydelse på mål og midler. I afhandlingen har denne aktørgruppe først og fremmest fungeret som leverandør af *udefra* kommende vurderinger af Dannevirkefolkene og Ejderfolkene arbejde. I praksis viste der sig at være stor variation i disse vurderinger. Inden for mindretalsledelsen i Flensborg var der tilsyneladende stærkt delte meninger om Dannevirkemændenes og Ejderfolkene virksomhed – ikke mindst om det opdyrkende sydlige arbejde. Skillelinien var parallel med det tilsvarende skel inden for Grænseforeningen. Også i Flensborg var der tilsyneladende fløjdannelser i spørgsmålene *for eller imod Dannevirke og politisk eller kulturelt arbejde*. Mindretalsledelsens syn på Dannevirkemændene og Ejderfolkene kunne altså ikke bruges som nogen generel rettesnor for en vurdering af, om det ene eller andet af Dannevirkemændenes og Ejderfolkene initiativer var i trit med “det autoriserede mindretal”. I praksis var der i Flensborg flere indbyrdes modstridende svar på dette spørgsmål. Derfor har Flensborgledelsens kommentarer til initiativerne kun kunnet bruges som punktvis meningstilkendegivelser. Også i denne henseende har der været draget nytte af redaktør Ernst Christiansens privatarkiv. Ernst Christiansen var som gammel Dannevirkeemand og politiker – og vel også i kraft af sine stærke bånd til vennerne i København – overvejende *for Dannevirke og for politisk arbejde*.

En af de få konkrete opgaver, der påhvilede **Dansk Generalsekretariat for Sydslesvig** (ADCB) med hensyn til arbejdet i det sydlige Sydslesvig, var kontakten til de tyske myndigheder. Hovedparten af korrespondancen, f.eks. i forbindelse med byggesager eller overgreb mod mindretallet, er bevaret i arkivet. På generalsekretariatet fulgte man desuden med i de sydlige bevægelses politiske arbejde i kommuner og kredslande, uden at man tilsyneladende havde den store indflydelse på det. De her fastholdte observationer og bevarede avisudklip og valgopråb er de eneste på dansk side bevarede vidnesbyrd om det kreds- og kommunalpolitiske arbejde syd for Flensborg. En undersøgelse af offentlige tyske arkiver kunne formentlig have kastet lys over flere sider af dette

arbejde. Men når en sådan undersøgelse ikke er foretaget, er det sket ud fra den opfattelse, at det daglige kreds- og kommunalpolitiske arbejde er af sekundær betydning for afhandlingens emne.

I praksis synes generalsekretariatets observationer og vurderinger at være bestemt af generalsekretærens grænsepolitiske standpunkt. Både Jacob Kronika (1924-1932) og Frederik Petersen (1932-1939) lå tilsyneladende på linje med Ernst Christiansen og var altså loyale overfor Dannevirke-mændene. I enkelte situationer har det ligefrem kunnet observeres, at generalsekretæren indberettede til København, når et ledende mindretalsmedlem udtrykte skepsis med hensyn til Grænseforeningens opdyrkende arbejde.

I **Jacob Kronikas** privatarkiv (ADBC) findes enkelte værdifulde kilder, der gengiver observationer vedrørende mindretalsfraktionen Foreningen Dannevirke, der var en protestforening med brod mod Den slesvigske forening for Gottorp Amt og Grænseforeningen. Foreningen Dannevirkes historie kan iøvrigt kun i stærkt begrænset omfang belyses med kilder.

Undersøgelser i *Dansk Skoleforening for Sydslesvig* arkiv (hos Dansk Skoleforening for Sydslesvig i Flensborg) kunne utvivlsomt have kastet lys over væsentlige aspekter af Grænseforeningens skolearbejde i det sydlige Sydslesvig. Her vil man antagelig kunne finde kvalificerede og kritiske vurderinger af dette arbejde, f.eks. fra den tilsynsførende med skolearbejdet i Flensborg og omegn, rektor Andreas Hanssen, og måske fra Skoleforeningens formand, Cornelius Hansen. Arkivet er imidlertid ikke tilgængeligt.

II.c Aktørgruppe 3: Repræsentanterne for det sydlige arbejde (“det uautoriserede mindretal”)

Der eksisterer tilsyneladende ikke arkiver eller protokoller efter de to sydlige mindretalsforeninger *Den slesvigske Forening og Gottorp Amt* og *Den slesvigske Forening for Ejdersted*. Spørgsmålet er i øvrigt, om disse foreninger overhovedet har produceret skriftlige kilder i nævneværdig grad. Der eksisterer hverken medlemslister, protokoller eller korrespondance, selv ikke dér, hvor man kunne forvente at finde materiale, nemlig i Generalsekretariatet i Flensborg og hos Grænseforeningen. De eneste vidnesbyrd om foreningslivet i Gottorpafdelingen er de årlige indkaldelser til generalforsamling og de efterfølgende stærkt sammentrængte referater, der blev gengivet i *Der Schleswiger* frem til avisens omuddannelse til månedsskrift i 1937. Foreningslivet i Den slesvigske Forening for Ejdersted kan slet ikke belyses med skriftlige kilder, produceret af foreningen selv. I det hele taget er det værd at bemærke, at der i hele det arkivmateriale, der er blevet gennemarbejdet i forbindelse med denne afhandling, ikke er dukket ét eneste eneste brev op fra formanden

for Den slesvigske Forening for Ejdersted, Jens Chr. Nielsen. Den slesvigske Forening for Ejdersted var tilsyneladende en i skriftlig henseende helt igennem umælende forening. Det lader til, at hele foreningens kontakt nordpå blev varetaget af Jørgen Jørgensen.

Nogle få kilder vedrørende Den slesvigske Forening for Gottorp Amt findes i Peter Lassens arkiver, men oplysningerne er yderst sporadiske og må stykkes sammen af Lassens private korrespondance. Den antagelse synes berettiget, at den ringe kildemæssige situation hang sammen med et forholdsvis begrænset aktivitetsniveau i begge sydlige afdelinger af Den slesvigske Forening.

Peter Lassens rolle som frontfigur i De jyske Separatister, formand for Aktionsudvalget og som agitator i Danmark kan belyses ved hjælp af kilder fra en stribe private personarkiver. I den henseende er Peter Lassens egne arkiver (LAÅ og ADCB) naturligvis centrale. Men begge arkiver bærer præg af at være blevet rensset for materiale, der kunne sætte Lassen i et mindre gunstigt lys. F.eks. er det bemærkelsesværdigt, at sagerne vedrørende splittelsen i Slesvig by fra midten af 1920'erne, vedrørende hans strid med Skoleforeningen for Slesvig by omkring 1930 og vedrørende bevillingen af lån til gården i Strukstrup ikke er nævnt i det bevarede materiale. Dette skyldes ikke, at Lassen ikke har korresponderet om disse sager. Tværtimod vidner en række andre privatarkiver om livlig brevveksling. Peter Lassens mest fortrolige ven og samarbejdspartner var uden tvivl Thorkild Gravlund. I dennes arkiv findes en lang række af Lassen-breve fra 1919 til 1938. Disse breve vidner om, at Gravlund i høj grad virkede som inspirator for Lassen, og at Lassen i mange sager søgte råd og vejledning hos chefideologen på Reersø.

II.d Aktørgruppe 4: Det officielle Danmark

I en række af de "affærer", som Dannevirke-mændene og Ejderfolkene var involveret i, har der kunnet drages nytte af **H.P. Hanssens privatarkiv** (LAÅ). Her har der kunnet hentes værdifulde observationer og vurderinger udefra – først og fremmest vedrørende 1920'erne.

For hele mellemkrigstidens vedkommende har der kunnet hentes vurderinger udefra i **Udenrigsministeriets arkiv** (RA), d.v.s. i afdelingen for slesvigske sager og i Flensborgkonsulatets arkiv. Til udforskning af Dannevirke-mændenes og Ejderfolkernes agitation og det sydlige arbejde er Udenrigsministeriets arkiv nærmest uundværligt. I ministeriet har man nøje fulgt med i Ligaen D.D.D.'s og Grænseforeningens aktiviteter og foretaget grundige vurderinger af disses betydning for det dansk-tyske forhold. Ikke sjældent har disse vurderinger ført til indgreb af den ene eller anden art. En væsentlig del af de informationer, der tilflød Udenrigsministeriet, kom fra konsulatet i Flensborg. Principielt skulle konsulatet udelukkende befatte sig med de i Sydslesvig bosiddende

danske *statsborgere* – altså ikke de danske sydslesvigere, der var tyske statsborgere. At dømme efter indberetningerne lader det imidlertid til, at en betydelig del af konsulens tid gik med mindretalsspørgsmål og med den danske Sydslesvigagitation. Ikke mindst i 1930'erne, hvor grænse- og mindretalsspørgsmål kom til at spille en betydelig rolle i dansk udenrigspolitik, blev disse spørgsmål prioriteret højt på det danske konsulat i Flensborg. Fra 1932 hed konsulen Lauritz Larsen. Hans indberetninger til København vedrørende mindretallets forhold – og ikke mindst dets mere kontroversielle initiativer, der ofte havde forbindelse til Dannevirke mændene og Ejderfolkene i Danmark, var hyppige og bundede i et godt kendskab til alle lag i det danske arbejde i og for Sydslesvig. Larsens loyalitet lå i sagens natur hos arbejdsgiveren i København, hvilket imidlertid ikke udelukkede, at han nærrede sympatier for mindretallets arbejde. Han omgikkes privat med de ledende skikkelser i mindretallet, herunder ikke mindst redaktør Ernst Christiansen. Det ejderdanske comeback efter 1933 bragte Lauritz Larsen i en loyalitetskonflikt, fordi han på den ene side følte sig foranlediget til at forsvare mindretalsledelsen mod den kritik, der blev rettet mod den fra socialdemokrater og Aabenraa folk, mens han på den anden side (Larsen var selv socialdemokrat) forsøgte at formå mindretallets ledelse til ikke at ride med på den ejderdanske bølge og til ikke at engagere sig i det opdyrkende arbejde i det sydlige Sydslesvig.

I kildekritisk henseende må Lauritz Larsens indberetninger – ikke mindst fra tiden efter 1933 – siges at være af særdeles høj karat. Lauritz Larsen var formentlig den eneste observatør, der vidste besked med de vigtigste sider af Dannevirke mændenes og Ejderfolkernes arbejde uden samtidig at være engageret i det. Lauritz Larsen nærrede varme følelser for det danske mindretal i Sydslesvig, men tog afstand fra den ideologiske fundamentalisme, hvormed Dannevirke mændene og Ejderfolkene og en række af mindretallets førende personligheder efter 1933 stivede fronten af.

II.d. Aktørgruppe 5: Den tyske side

Da afhandlingens primære sigte har været at påvise eksistensen af en grænsepolitisk opposition i Danmark, dens selvforståelse, netværk og arbejdsmetoder, er der ikke udført en systematisk gennemsøgning af offentlige tyske arkiver. Til gengæld har der for tiden efter 1933 kunnet hentes hjælp på dette punkt i Carsten Mogensens afhandling *Dansk i hagekorsets skygge. Det tredje rige og det danske mindretal i Sydslesvig 1933-1939*. Afhandlingen bygger på omfattende kildestudier i tyske arkiver, og en meget stor del af de anvendte akter foreligger i kopi i *Carsten Mogensens private personarkiv* (ADBC).

Sammenfattende må det konkluderes, at den kildemæssige situation har været gunstig for undersøgelsen. Til langt de fleste aspekter af emnet er det lykkedes at finde frem til personlige fortrolige kilder med høj troværdighed. Huller i kildematerialet har selvsagt ikke kunnet undgås, men hullerne har sjældent været større, end at de har kunnet udfyldes på anden måde. I tilfældene Ligaen D.D.D. og Vilhelm la Cour, hvis arkiver ikke er undersøgt, har der f.eks. kunnet hentes værdifuld hjælp i de respektive tidsskrifter *Thyras Vold* og *Grænsevagten*. Til gengæld for de nævnte huller har der været punkter, hvor kildematerialet var overraskende fyldigt – så fyldigt, at det tillod detailstudier af forbindelsen mellem offensive nationalistes fremmarch i Danmark i mellemkrigstiden, deres forbindelse til medarbejderne i Sydslesvig – og ikke mindst af denne forbindelses betydning for fremvæksten af nydanske øer i den sydligste del af Sydslesvig mellem 1920 og 1940.

III. UDVIKLINGSLINJER I MELLEMKRIGSTIDENS NATIONALISME

III.a. Tyskland efter 1918

Nyordningen af Europa efter Første Verdenskrig var en sejr for den liberal-demokratiske nationalitetsopfattelse. Endnu mens krigen rasede, forkyndte den amerikanske præsident Wilson, at Europas mange grænse- og nationalitets spørgsmål efter fredsslutningen skulle afklares i henhold til princippet om folkernes selvbestemmelsesret. Europa skulle for fremtiden bestå af demokratiske nationalstater, og disses territoriale grænser skulle i videst muligt omfang fastlægges ved hjælp af folkeafstemninger.

Fra begyndelsen var princippet om folkernes selvbestemmelsesret stærkt omdiskuteret. I Tyskland blev princippet nødtvungent anerkendt, fordi det var den eneste mulighed for en hurtig våbenstilstand. Nogen helhjertet forkastelse af tidligere tiders nationalitetsopfattelse var der bestemt ikke tale om. I den tyske rigsdag, hvor man i kejserrigets sidste uger ivrigt diskuterede, om man skulle acceptere Wilsons principper som grundlag for en kommende fred, var flertallet stemt for en taktisk eller elastisk anerkendelse af princippet om selvbestemmelsesretten. Kun et lille mindretal argumenterede for en helhjertet modtagelse af princippet, herunder de danske nordslesvigeres rigsdagsmand H.P. Hanssen. I sin berømte tale den 23. oktober 1918 forlangte han med udtrykkelig henvisning til Wilsons program en folkeafstemning i Slesvig. H.P. Hanssen rejste sit krav som repræsentant udelukkende for de danske *nordslesviger* og afholdt sig altså fra at fremføre historiske argumenter om *hele* Slesvigs tidligere dynastiske samhørighed med Danmark eller at henvise til tidligere tiders sprogforhold. Grundlaget for den nye grænse mellem Danmark og Tyskland skulle udelukkende være befolkningens individuelle afgørelse her og nu.²

Den liberale demokratiske nationalitetsopfattelse var altså fra begyndelsen i modvind i Tyskland, og efter fredsslutningen i 1919 blev den over en bred front kædet sammen med frustrationerne over Versaillesfredens hårde virkelighed. Princippet om folkernes selvbestemmelsesret blev opfattet som et redskab, hvormed sejrherrene én gang for alle ville holde Tyskland i skak. Tyskerne følte sig ydmyget og umyndiggjort: Omkring 13% af kejserrigets territorium havde man måttet afstå til henholdsvis Frankrig, Belgien og Danmark, Polen og Tjekkosllovakiet, dele af riget var endda besat af fremmede magter, krigsskadeerstatningerne oplevede man som urimeligt høje, og det var desuden svært at se rimeligheden i, at Tyskland ikke måtte være medlem af det nye mellemfolkelige forum, Folkeforbundet, som angiveligt skulle sikre freden fremover. Dertil kom en udbredt vrede over, at Wilsons princip om folkernes selvbestemmelsesret langt fra blev det eneste princip, hvormed

Tysklands grænser blev fastlagt. Der blev gjort store undtagelser – ofte til ugunst for Tyskland. Ved grænsen til det nyoprettede Tjekkoslaviet blev der f.eks. grebet tilbage på den historiske grænse, og andre steder blev grænsen fastlagt udelukkende efter sejrherrens ønsker.³

Alle disse forhold førte til en ny opblomstring af nationalismen i Tyskland. Efter 1918 var der god grobund for fornyet fremvækst af nationalistiske bevægelser og organisationer, der rettede deres vrede udad mod det internationale samfund og samtidig søgte efter et sted på de indre linjer, hvor ansvaret for katastrofen kunne placeres. Disse nye nationale bevægelser blev båret af idealiserede forestillinger om fortidens samfund. Tyskland skulle genvinde fortidens frihed og storhed og igen blive et samfund, hvor individet lydigt underordnede sig den naturgivne orden. Forestillingerne om idealstaten varierede stærkt. Nogle sværmede for det selvstyrende bondesamfund, andre for det nationale diktatur. Kravet om Tysklands geopolitiske udformning varierede også stærkt. Nogle grupperinger drømte om en tilbagevenden til Tyskland anno 1871, d.v.s. den såkaldt "lilletske" løsning, mens andre drømte om et Stortyskland, der også omfattede Østrig og Sudeterland.

Nationalismen i mellemkrigstidens Tyskland betjente sig i høj grad af fortiden som legitimering af fremtidens ekspansive udenrigspolitik. Weimarrepublikkens nye nationalisme begyndte dér, hvor den sene kejsertids *völkische* bevægelser havde sluppet. Den tyske folks styrke og overlegenhed i forhold til andre folk var blodets påståede renhed og den intime forbindelse til det oprindelige, til jorden. Dolkestødslegenden fra 1918 var den gnist, der fik den *völkische* bevægelse til at blusse op på ny: Argumentet om, at hæren – som jo var "im Felde unbesiegt" – ikke var skyld i nederlaget, blev uden videre bredt ud, så det gjaldt hele folket: Ikke det tyske folk havde tabt krigen, men det monarkiske styre, jøderne og "marxisterne" i Tysklands dekadente metropoler. Det tyske *Volksgemeinschaft* var derimod kommet *styrket* ud af krigen, hed det i den nye nationale argumentation. Krigen havde vist, at folket var racemæssigt overlegent i forhold til andre folk – i særdeleshed i forhold til jøder. Principielt ophævede den nye *völkische* ideologi enhver tænkelig grænse for det tyske folks udfoldelsesmuligheder. Som overlegent folk havde tyskerne ret til på alle områder til at bestemme dets egen skæbne – også hvis det fik ubehagelige konsekvenser for andre folkeslag. Den eneste mulige begrænsende faktor var *selvbegrænsningen*. Som racemæssigt overlegent folk bestemte tyskerne selv, hvornår nok var nok. I praksis skulle det vise sig at være så som så med virkningen af denne bremseklods.

I den *völkische* verdensopfattelse indtog nationen religionens plads. Grundlæggende moralske principper var underordnet hensynet til nationen og havde derfor kun gyldighed, så længe de ikke bremsede for virkeliggørelsen af nationens bestemmelse. Ifølge *völkisch* tankegang var det indivi-

dets pligt betingelsesløst at underordne sig helheden, repræsenteret ved føreren. Princippet om nationernes selvbestemmelsesret havde selvsagt ingen gyldighed i en ideologi, hvor kun ét eneste folk på jorden havde retten uhindret udfoldelse og erobring af *Lebensraum*.⁴

III.b. Dannevirke-mændene og Ejderfolkene efter 1918

Også i Danmark var der ved Første Verdenskrigs slutning grupperinger, der ikke gav meget for Wilsons program. Disse folk var Dannevirke-mændene. Politisk befandt de sig først og fremmest på højrefløj, og i organisatorisk henseende hørte mange af dem hjemme i de gamle Sønderjyske Foreninger, først og fremmest i København. Frem til afgørelsen af det dansk-tyske grænsespørgsmål i sommeren 1920 gjorde de alt, hvad der stod i deres magt for at fremtvinge en orden efter *andre principper* end Wilsons. I udgangspunktet ville Dannevirke-mændene indlemme hele området ned til Sli-Dannevirke *uden* afstemning, d.v.s. som ensimpel retfærdighedshandling fra de allierede. Sindelagsforholdene i Sydslesvig spillede i den henseende en underordnet rolle.

Denne synsmåde bevarede de mellemkrigstiden igennem. At Sydslesvigs befolkning var overvejende tysksindet, var igen hindring – tværtimod: Det var nærmere en tilskyndelse til at gøre noget ved sagen. Begreberne om folkenes selvbestemmelsesret og sindelagsprincip var i Dannevirke-mændenes og Ejderfolkene øjne ubrugelige og urimelige. Men deres problem var, at disse principper ikke var til at komme uden om i dansk politik. Som landet lå, var det ganske enkelt ikke til at se, hvordan man skulle kunne få danskerne til at slutte op om en udenrigs- og grænsepolitik, der hvilede på historiske argumenter. Nogle få Dannevirke-mænd (Ligaen D.D.D.) ignorerede dette problem og fortsatte med at holde det historisk begrundede krav på hele Sydslesvig i hævd. De fleste (Grænseforeningen) gik en anden vej: Målet var det samme, men vejen gik over et møjsommeligt arbejde med at opdrage den danske opinion til at tilegne sig et nyt syn på nationalitets- og grænseforhold.

Sindelagsprincip og selvbestemmelsesret var fortsat nøgelebegreber, og derfor gik en del af Dannevirke-mændenes og Ejderfolkene indsats ud på gennem systematisk omfortolkning at gøre disse begreber så rummelige, at deres standpunkt ikke faldt udenfor. Faktisk kom de langt med dette omfortolkningsarbejde. Hvor langt, giver Vilhelm la Cours kronik i *Jyllands-Posten* fra 21. oktober 1938 et fingerpeg om (s. 408). Her hævdede Grænseforeningens førende propagandist, at Dannevirkefolkene i 1918-1920 ikke havde ønsket en afgørelse af grænsespørgsmålet, som gik uden om en afstemning. Dannevirke-mændene havde altså allerede den gang stået på princippet om

folkenes selvbestemmelsesret! Ingen anden end la Cour vidste bedre, at denne påstand var forkert. Netop spørgsmålet om afstemning eller ikke-afstemning havde i sin tid fået la Cour til at bryde med Dannevirke-mændene og omvendt (s. 23).

Omfortolkningen af nøglebegreberne kom tydeligst til udtryk i spillet omkring Claus Eskildsens *Dansk Grænselære*. Her blev princippet om, at den nationale identitet udsprang af afstamningen og hjemstavnen, og at Sydslesvig derfor var befolket af ulykkelige fortyskede danskere, udråbt til at være helt i overensstemmelse med sindelagsprincippet: Naturligvis skulle sydslesvigerne have lov til at bestemme deres nationale tilhørsforhold selv, men derfor skulle de alligevel gennem systematisk agitation og hvervearbejde have at vide, at deres valg var en historisk fejltagelse.

Denne urimelige kombination af to indbyrdes modstridende nationalitetsopfattelser fik i eftertiden lov til at stå uimodsagt hen. Afhandlingen har peget på, hvordan både samtidens pressefolk, grænselandsfolk, samfundsdebattører og eftertidens historikere har båret over med Claus Eskildsen – og dermed med hele det ejderdanske comeback. Overbærenheden skyldtes ene og alene den kraftige impuls, der ramte Danmark og grænselandet ved den nazistiske magtovertagelse i Tyskland i 1933. Den gav Dannevirke-mændene og Ejderfolkene en ny mulighed for at folde deres gamle kritik af selvbestemmelsesret og sindelagsprincip ud: De grænsetyske angreb mod 1920-grænsen blev brugt som et argument for, at afgørelsen i 1920 havde været uhensigtsmæssig. Med stor virkning kunne Dannevirke-mændene og Ejderfolkene slå på, at 1920-grænsen (underforstået: princippet om folkenes selvbestemmelsesret) ikke havde bragt ro i grænselandet. I den forbindelse så de helt bort fra, at en sydligere grænse utvivlsomt havde skabt endnu mere uro.

Ifølge Dannevirke-mændene og Ejderfolkene måtte erkendelsen af Aabenraa-folkenes og Zahle-regeringens fejltagelse i 1918 føre til, at danskerne reviderede deres syn på grænselandets forhold og på Sydslesvig i særdeleshed. Dette var essensen af Claus Eskildsens *Dansk Grænselære* fra 1936. Men det var også essensen af hele Dannevirke-mændenes og Ejderfolkenes ideologiske siden 1920. I den henseende var der intet nyt i Claus Eskildsens argumentation. Det var et klassisk ejderdansk budskab i moderne indpakning. Det eneste nye var, at fremhævelsen af Ejdergrænsen som den ideelle grænse mellem Danmark og Tyskland gik hånd i hånd med en hyldest til sindelagsprincippet. At denne hyldest var skrømtet, lukkede de fleste øjnene for.

Med den nazistiske magtovertagelse i Tyskland i 1933 slog de historiske, *völkische* og antisemitiske tanker for alvor igennem i tysk politik. I sig selv var den nationalsocialistiske ideologi et konglomerat af indbyrdes modstridende elementer. Et af disse var parolen om *Blut und Boden*. Både i samtiden og i eftertiden fremstod denne parole som overordnet betegnelse for det nye

Tysklands nationale selvforståelse. Afhandlingen har vist, hvordan Dannevirke mænd og Ejderfolk på alle niveauer efter 1933 benyttede sig af *Blut-und-Boden*-parolen. Et af de tilbagevendende spørgsmål har været, om der var tale om en taktisk eller skrømtet lænning sig op af nazistisk ideologi, eller om Ejderfolkene i virkeligheden havde samme grundindstilling til nationalitetsspørgsmålet som nationalsocialisterne. Dette spørgsmål dukkede op to steder, nemlig i vurderingen af Peter Lassens politiske linje (kapitel 19) og i vurderingen af Claus Eskildsens *Dansk Grænselære* (kapitlerne 34 og 36) – i videre forstand i vurderingen af det ejderdanske comeback. I hvor høj grad var denne brug af nazistisk propaganda udtryk for, at brugerne sværmede for nazismen?

III.c. Tyskland efter 1933: Blut und Boden

Idag springer Dannevirke mændenes og Ejderfolkernes brug af *Blut-und-Boden*-parolen i øjnene, fordi den er behæftet med konnotationer, som peger i retning af kampen om verdensherredømmet og holocaust. Disse konnotationer er en efferrationalisering, hvis rimelighed ikke skal diskuteres her. Blot skal det understreges, at Dannevirke mændene og Ejderfolkene i begyndelsen af 1930'erne ikke havde vores dages viden om, hvilke rædsler parolen kunne bruges til at legitimere.

Blut-und-Boden-parolen indeholdt i sit udgangspunkt hverken imperialistiske ambitioner eller krav om forfølgelse af jøder. Når Dannevirke mændene og Ejderfolkene i 1930'erne benyttede *Blut-und-Boden*-argumenter, skete det i den tro, at parolen om blodet og jorden var ensbetydende med de begreber, de selv havde betjent sig af siden 1918, nemlig *afstamning* og *hjemstavn*. Denne jævnføring ses både hos Dannevirke mændene og Ejderfolkene i Grænseforeningen og hos kredsen omkring Peter Lassen. *Afstamning* og *hjemstavn* var kernebegreber i Dannevirke mændenes og Ejderfolkernes agitation. De blev brugt i flæng og ofte omskrevet med de mere lyriske synonyme betegnelser *blod* og *jord*, der dog sjældent optrådte som en fast ordforbindelse. Alle fire ord var faste bestanddele af Dannevirke mændenes og Ejderfolkernes agitation længe før *Blut-und-Boden*-parolen blev lanceret i Tyskland. Men da dette skete i årene omkring den nazistiske magtovertagelse, overtog Dannevirke mændene og Ejderfolkene ret ukritisk ordforbindelsen *Blut und Boden* og brugte den som våben imod grænsetyske krav om grænserevision.

Dermed er ikke sagt, at Dannevirke mændene og Ejderfolkene blev inspireret af nationalsocialismen. En sådan inspiration kan faktisk ikke påvises. Hvad der derimod kan påvises, er, at

Dannevirke-mændene og Ejderfolkene efter 1933 igen fik lov til at agitere for det standpunkt, de havde haft hele tiden.

Hvad var indholdet i *Blut-und-Boden*-ideologien? Den var i virkeligheden en relancering af *völkisch* ideologi. Det nye ved den var først og fremmest dens konkrete anvisninger på, hvordan ideologien skulle udmøntes i praksis. Ophavsmanden til parolen var landbrugskandidaten og den senere landbrugsminister Richard Walther Darré. I 1929 udkom hans første samlede fremstilling, *Das Bauerntum als Lebensquell der Nordischen Rasse*, og året efter fuldfandt han sin anden bog, *Neuadel aus Blut und Boden*. Disse to bøger banede for Darré vejen til Hitler og Heinrich Himmler og dermed for *Blut-und-Boden*-parolens indtog i tysk politik.

Blut und Boden-parolen havde lige som den *völkische* tankegang to overordnede mål. Det ene var samfundsomvæltende og gik ud på at redde nationen fra åndeligt og racemæssigt forfald, det vil sige fra *Entartung*'en. Det andet mål var udenrigspolitisk og gjorde krav på grænserevision med henblik på at skabe overensstemmelse mellem folkegrænse og statsgrænse. Det indenrigspolitiske mål udsprang af forestillingen om ideale genetiske egenskaber hos den nordiske race og forestillingen om det ideale landbrugs- og stændersamfund.⁵ Det tyske *Bauerntum* var selve det tyske folks livskilde og livsgrundlag. Hvis bønderne forsvandt, ville racen og folket gå under. Bondestandens – og dermed den nordiske races – værste fjende var den verdensomspændende industrialisering og konjunkturerne i finansverdenen, som fra den ene dag til den anden kunne føre til bondens ruin og dermed brutalt skære slægters århundreder gamle forbindelse til jorden over. Når det skete, gik livsvigtig arvemasse tabt. Det gjaldt om at sikre bønderne mod disse farer ved at udstyre dem med en række privilegier.⁶

I sine to bøger opdelt Darré menneskene i to hovedgrupper, nemlig i såkaldte “Siedler” (bosættere) og “Nomaden”. Disse to grupper stod i et universelt modsætningsforhold til hinanden. Nomaderne var rastløse, fejge, underdanige og dovne. Til gengæld havde de en fremragende evne til at snylte sig igennem tilværelsen og benytte sig af de forhåndenværende muligheder og ressourcer. Bosætterne derimod var flittige, tænkte langsigtet, holdt hus med tingene og havde den nødvendige råstyrke og udholdenhed til at udnytte jordens ressourcer. Deres liv formede sig som én lang stræben efter at blive herre over naturen, men stadig *i pagt* med naturen. Bønderne var produkter af den jord, som de og deres forfædre var født på.

Darré gjorde altså modsætningerne mellem det *at bosætte sig*, arbejde og bygge op på den ene side og det *at flakke omkring*, drive den af, plyndre og snylte på den anden til et spørgsmål om race. Selvom Darré ikke sagde det lige ud, så var der ingen tvivl om, at han satte lighedstegn mel-

lem nomader og jøder, som jo historisk set havde været på vandring siden oldtiden. *Blut-und-Boden*-argumentationen havde til formål at trække et skel mellem det nordiske menneske og “resten”, herunder jøderne.⁷

Den nordiske race var ifølge Darré i besiddelse af en udpræget statsopbyggende kraft. Også det skyldtes racens jordbundethed. Bondens arbejde var et *virkeligt* arbejde, det vil sige et arbejde, hvor der altid var en indlysende sammenhæng mellem årsag og virkning: Hvis bonden ikke såede tilstrækkeligt om foråret, ville han komme til at sulte den følgende vinter. Evnen til at beregne virkningen af alle sine dispositioner, gjorde bonden – det vil sige de nordiske menneske – til en politisk og filosofisk begavelse. Men kun inden for en statskonstruktion, hvor magten groede organisk nedefra. Det parlamentariske demokratistod bonden fremmed over for. Bondesamfundets statskonstruktion byggede på naturretten og organismetænkningen.⁸

Med sin bekendelse til princippet om de selvstyrende bønder som grundlag for en nedefra voksende magtstruktur befandt Darré sig i principiel opposition til andre dele af nationalsocialismen, som hylkede førerprincippet. Men dette modsætningsforhold udjævnede Darré allerede i sin anden bog fra 1930, *Neuadel aus Blut und Boden*, hvis sigte først og fremmest var at frelse det tyske folk fra *Entartung*'en. Ifølge Darré kunne en redningsaktion kun gennemføres ved at den nordiske race, som jo i kraft af sine fremragende lederevner havde eneret til den politiske ledelse, greb magten og gennemtrumfede de nødvendige reformer. I en sådan undtagelsestilstand kunne også bonden forlige sig med, at magtforholdene gik fra oven og ned.

At få frelst det tyske folk fra *Entartung* var *Blut-und-Boden*-programmets vigtigste anliggende. Til dette formål blev der trukket fra erfaringerne fra avlsvæsen. Hvad der gjaldt for dyreracer, måtte uden indskrænkninger også gælde for mennesket. Gennem nøje fastlagte principper om, hvem der måtte få børn med hvem, skulle de uønskede dele af arvemassen elimineres.⁹ Først og fremmest skulle bøndernes værdifulde arvemasse beskyttes. Dette skulle opnås ved at gøre bønderne til en højt privilegeret befolkningsgruppe og ved lov sikre dem mod tvangsauktion og fällit.¹⁰ Denne bevarende foranstaltning skulle følges op af et storstilet avlsmæssigt genopretningsprojekt. Der skulle kort sagt fremavles en samfundsmæssig elite af racerene SS-folk, der var opdraget og uddannet i ægte *Deutschtums*-lære. Når forædlingen var fuldført, skulle de racerene SS-stiklinger plantes ud i den tyske muld og overtage føringen af den.¹¹ En sådan planteskole for det nordiske menneske kunne blive nyttig, når Tyskland engang skulle tage sine erobringer i øst i besiddelse. Hvis den nye adel skulle kunne løse sine opgaver tilfredsstillende, måtte den være forsynet med

mindst lige så omfattende privilegier som bønderne hjemme, for kun hvis adelen var fri for økonomiske sorger, ville den kunne udvikle sig til at blive en egnens naturlige førerskikkelse.¹²

III.d. Inspiration for Lassen-kredsen?

Afhandlingen har vist, hvordan flere af Dannevirkemændene og Ejderfolkene i 1920'erne kredsede omkring det *völkische*, antiparlamentariske og bondeforherligende selvstyrekoncept, som var én af tidens mange ideologiske kriseløsninger. Renæssancen for *völkisch* tænkning i Tyskland inspirerede tilsyneladende disse folk. Fra midten af 1920'erne blev denne tendens tydelig. Ud af afstemningskampens Dannevirkebevægelse (som i Sydslesvig rullede videre frem til 1923/1924), voksede en ny politisk bevægelse, som prægede selvstyre, antiparlamentarisme, afstammning og hjemstav. Ordførerne i denne bevægelse var den kreds, der havde Peter Lassen og Cornelius Petersen i centrum. Som vi har set, omfattede den Thorkild Gravlund, Aage Laesgaard, Cornelius Petersen, de øvrige "jyske separatister" og de passive medlemmer af Gottorp Amt. Fra 1926/1927 gik Cornelius Petersen egne veje med Selvstyrebevægelsen, der i grunden ikke var andet end en aggressiv og nordslesvigsk pendant til Peter Lassens sydslesvigske hjemstavnslinje. Men frem til 1925/1926 var der tale om én og samme bevægelse.

I denne kreds blev der i høj grad tænkt *völkische* tanker. Og tankerne stemte på mange områder overens med Darrés *Blut-und-Boden*-program. Her hyldede man både tanken om et samfund opbygget efter idealet om det "oprindelige" bondesamfund og dogmet om, at statsgrænserne skulle lægges efter folkegrænserne. Hele grundlaget for hjemstavnslinjen i *Südschleswigsche Flugschriften* var kravet om selvstyre på alle administrative niveauer i Sydslesvig. Også nazismens senere kombination af selvstyre og førerprincip hilste man velkommen i denne kreds, hvilket f.eks. fremgik af det første nummer af flyveskrifterne efter magtovertagelsen, hvor godsejer Daniel Petersens ligefrem udtrykte tilfredshed med til afskaffelsen af demokratiet (s. 230).

Kredsen omkring Peter Lassen var tilsyneladende bevidst om, at den på nogle områder lå på helt linje med tysk *völkisch* tænkning og dermed også med centrale dele af den nationalsocialistiske *Weltanschauung*. Efter 1933 var det et tilbagevendende tema i flyveskrifterne, at man fra begyndelsen havde været enig med nazisterne om mange grundlæggende forhold. I denne pointe lå der naturligvis også et ønske om at beskytte sig mod ensretningens ubehageligheder. Men den var ikke udelukkende taktisk. Peter Lassen troede fuldt og fast på, at hans eget program på centrale punkter stemte overens nazismens ideologiske grundlag. Derfor fastholdt han stædigt over for de centrale

tyske myndigheder, at de ikke kunne have noget at indvende imod indholdet i hans flyveskrifter, og derfor var han fast overbevist om, at et møde med Heinrich Himmler ville klare begreberne og føre til en ophævelse af det forbud, der havde ramt ham.

Retfærdigvis må det fremhæves, at der var også var betydelige grundlæggende forskelle mellem *Blut-und-Boden*-programmet og Peter Lassens politiske koncept. En af dem var, at Lassen – hvor reaktionær han i øvrigt var – helt afholdt sig fra at fordømme det moderne samfund og vandringen fra land til by. Hvor Darré så byboerne som fortabte *entartete* sjæle, der aldrig kunne genfinde deres rødder (d.v.s. aldrig kunne omvendes), gjorde Peter Lassen tilsyneladende ingen forskel på folk fra landet og folk i byerne. Alle med afstamningen i orden var lige velkomne i Den slesvigske Forening for Gottorp Amt, ja, faktisk havde Peter Lassen størst tilslutning blandt Slesvig bys arbejderbefolkning og blandt byens arbejdsløse og gamle. Hvis han skulle have fulgt Darrés principper, skulle han have afskrevet byboerne og/eller sine tysksindede sydslesvigske landsmænd som fortabte. Et væsentligt karakteristikum ved Peter Lassens politiske linje var, at han gjorde netop det modsatte. Tysksindede sydslesvigere var principielt ligeværdige og derfor ligeberettigede som medlemmer af Den slesvigske Forening for Gottorp Amt.

Den afgørende forskel var, at Peter Lassen ikke udtalte sig om racespørgsmål. Formentlig var det slet ikke et emne, der interesserede ham – i hvert fald ikke i en jødisk/ikke-jødisk forstand. Her var der tale om en afvigelse fra hans inspirator, Thorkild Gravlund, der til tider lod antisemitismen komme op til overfladen. Det eneste skel, der optog Lassen, var skellet mellem dansk og tysk afstamning eller “blod”. Dette skel var til gengæld trukket så hårdt og chauvinistisk op, at det i grunden var underordnet, hvordan det blev begrundet. For den enkelte kunne det jo være ligegyldigt, om han fik påtrykt stemplet “nomade” eller holstener – resultatet var i sidste ende det samme. Retfærdigvis skal det nævnes, at ikke-slesvigere rent faktisk *kunne* optages som medlemmer af Den slesvigske Forening for Gottorp Amt. Men kun hvis de havde en “ægte” slesvigertil at sige god for sig.¹³ Næppe ret mange ikke-slesvigere har benyttet sig af denne tvivlsomme mulighed for dispensation. Derfor er det også rimeligt at pege på, at der var overensstemmelse mellem *Blut-und-Boden*-ideologiens forherligelse af “bosætterne” og Lassens hjemstavnslinje. I Lassens agitation blev der skelnet hårdt mellem “hjemmehørende” og “tilflyttede”. Tilflyttede slægter havde ingen hjemstavnsret i Sydslesvig og skulle derfor ikke tælles med i det nationale styrkeforhold. Efterkommere efter tilflyttere, det vil sige folk som havde boet hele deres liv i Sydslesvig, ja, sågar folk, hvis *forældre* havde boet i Sydslesvig hele *deres* liv, var og blev anden classes borgere i Peter Lassens idealiserede sydslesvigske hjemstavn.

Kredsen omkring Peter Lassen kendte formentlig intet til *Blut-und-Boden*-programmets idé om at fremavle en ny landadel med henblik på at plante den ud i det degenererede folkelegeme. Men princippet var de ingenlunde ubekendte med. De havde selv leget med lignende tanker. Såvel Gravlund som Lassen var helt enige i tanken om, at en enkelt karismatisk bondehøvding kunne få afgørende indflydelse på befolkningen i en given egn. Et af De jyske Separatisters vigtigste programpunkter havde netop været, at man fra dansk side skulle begynde strategiske jordopkøb langs Ejderen for på den måde at få gang i den ønskede redanisering af den tabte folkegrund (s. 164). Og at bondeførerne måtte være sikret økonomisk uafhængighed for at kunne virke efter hensigten, kunne Thorkild Gravlund og de fleste af Ejderfolkene – og ikke mindst Peter Lassen selv – fuldt ud tilslutte sig. Også i deres tankegang skulle gården i Strukstrup være den livgivende kilde for fremtidens danske Angel. Derfor måtte Lassen udstyres med omfattende økonomiske privilegier.

Kredsen omkring Peter Lassen og Thorkild Gravlund stod for en dogmatisk fortolkning af strømninger, der havde haft deres storhedstid i 1800-tallet. Disse strømninger var kredsens umiddelbare reference. Deres ideologi var i høj grad *völkisch*, og derfor red de med på bølgen, da *völkisch* tankegang igen vandt frem i Tyskland i slutningen af 1920'erne. Deres krav om en grænse ved Ejderen gik hånd i hånd med idealet om et reaktionært, statisk bondesamfund under ledelse af en enevældig monark. Det ses ikke, at Peter Lassen på nogen måde videreudviklede sit politiske program som følge af inspiration fra nationalsocialismen. De sammenfald mellem nazistisk *Volkstums*-ideologi og Peter Lassens ideologi, som kan konstateres, var af ældre dato. Peter Lassens program var forlængst formuleret, da nazisterne kom til magten i 1933. Det var stivnet allerede i midten af 1920'erne.

III.e. Blut und Boden i Sydslesvigarbejdet efter 1933

Kredsen omkring Peter Lassen var den første i det danske Sydslesvigarbejde til at profitere af en sydfra kommende ideologisk bølge. Efter 1933 fulgte en anden og langt mere indflydelsesrig kreds efter, nemlig Ejderfolkene i Grænseforeningen. Deres brug af ideologien var mere eklektisk, hvilket først og fremmest kom til udtryk ved, at hele den del, der priste bondesamfundets fortræffeligheder, slet ikke blev omtalt. Selvstyretanken havde disse folk ikke meget til overs for. Det kom blandt andet til udtryk i deres totale afvisning af Cornelius Petersen. I den henseende er det i øvrigt paradoksalt, at Ejderfolkene ikke også brød med Peter Lassen, som i hvert fald i 1920'erne var tals-

mand for samme synspunkter som Cornelius Petersen, blot over for en sydslesvigsk målgruppe – og med brod imod de tyske myndigheder i stedet for mod København.

Til denne kreds må i hvert fald henregnes rektor H.P. Hansen, Vilhelm la Cour og Claus Eskildsen. Disse folk benyttede opportunistisk *Blut-und-Boden*-parolen, fordi den understøttede det grænsepolitiske standpunkt, de havde i forvejen, nemlig det, at Danmark havde en historisk ret til hele Sydslesvig. I virkeligheden var folkene i denne kreds villige til at bruge et hvilket som helst princip, der understøttede deres krav. Det ene øjeblik priste de sindelagsprincippets fortræffeligheder, det næste øjeblik var blodet og jorden det afgørende. Nogle gange roste de Aabenraa-folkene for deres sunde og moderate grænsepolitik. Andre gange blev de samme Aabenraa-folk hånligt karakteriseret som “de kloge”, der i deres klogskab havde begået en historisk fejltagelse. Her var der i øvrigt tale om en afgørende forskel fra Peter Lassens linje. Han kendte kun én melodi, nemlig den om afstamningen og hjemstavnen. Og omkvædet indeholdt altid et par hug til de politiske modstandere.

Når Ejderfolkene i denne gruppe brugte *Blut-und-Boden*-begrebet i deres agitation, skete det som nævnt også i den tro, at begrebet var synonymt med begreberne *afstamning* og *hjemstavn*: Hvis Hitler mente det alvorligt med, at grænser skulle drages i henhold til blodet og jorden, så sagde han i grunden ikke andet, end hvad Dannevirke-mændene og Ejderfolkene hele tiden havde sagt – blot med deres egne ord! Ejderfolkernes tilknytning af *Blut-und-Boden*-begrebet var naiv, og den gavnede dem kun, så længe naiviteten med rimelighed kunne opretholdes. I samme øjeblik det blev klart, at Hitler havde forladt *Blut-und-Boden*-grundlaget og tragtede efter verdensherredømmet, faldt tolkningen uhjælpeligt til jorden. Derfor lukkede Ejderfolkene i lang tid øjnene for, at *Blut-und-Boden*-parolen faktisk var racistisk og antisemitisk. Når Ejderfolkene jævnførte *Blut-und-Boden*-parolen med deres egen afstamning-hjemstavn-agitation, foretog de i princippet en blåstempling af nazistisk racetænkning, som ikke var tilsigtet. Man må formode, at en del af eftertidens “tavshed” omkring det ejderdanske comeback i 1930'erne skyldes forlegenhed på netop dette punkt. Dette kan vi se idag. Men spørgsmålet er, hvornår de nævnte ordførere i Grænseforeningen, Vilhelm la Cour, Claus Eskildsen og rektor H.P. Hansen, indså det? I sit radioforedrag i februar 1934 havde Claus Eskildsen hævdet, at den nazistiske bølge i Tyskland ikke “blot var brutal tvang og et herrefolks erobringslyst; der er meget *idealisme* i den”. Hvornår gik det op for Claus Eskildsen, at denne afgørende præmis for hans foredrags- og udgivelsesarbejde, var forkert? I afhandlingen er der peget på slutningen af 1937 som et vendepunkt. I hvert fald kan det konstate-

res, at Ejderfolkene i Grænseforeningen fra dette tidspunkt holdt op med at argumentere med *Blut-und-Boden*-parolen. Fra nu af talte de igen om *afstamning* og *hjemstavn*.

Undtagen Claus Eskildsen, hvis argumentation jo var fastholdt i bogform. For ham fangede bordet. I betragtning af, hvor meget prestige, den danske side i grænselandet havde investeret i *Dansk Grænselære*, ville det have åbnet en anelig breche over for grænsetyskerne, hvis Eskildsen på et ikke nærmere bestemt tidspunkt mellem 1936 og 1945 havde trukket i land. Derfor kunne et opgør med Eskildsens *Blut-und-Boden*-agitation af gode grund først komme efter 1945. Det skete imidlertid ikke. I stedet kom eftertiden Claus Eskildsen i møde ved at skabe en myte om, at han ikke havde ment, hvad han havde sagt og skrevet.

Hvad Ejderfolkene ikke kunne vide i 1936 var, at hele den *völkisch* tankegang og *Blut-und-Boden*-ideologi, som de så skråsikkert lænede sig op ad, var på vej ud af tysk politik. Netop fra slutningen af 1937 lod Hitler skinne igennem, at han ikke længere var tilfreds med at "bryde Versailles-fredens lænker". Netop på denne tid littede han sløret for sine planer med Rusland over for sine rådgivere. Fra flere sider blev der udtrykt betænkeligheder med disse planer. En af kritikerne var Darré: I overensstemmelse med sin hidtidige linje fastholdt han, at tysk erobringspolitik kun burd omfatte områder, hvor blodet og jorden angiveligt var tysk. Kolonisationen med tyske bønder skulle begrænse sig til Østpreussen og det baltiske område, og de etniske tyskere, der var udvandret til Rusland tilbage i 1800-tallet, og som endnu levede i tyske enklaver, skulle "hentes hjem" og bosættes i de nyindlemmede "gammeltyske" områder i øst.¹⁴ Darrés forsøg på at fastholde Hitler på en "moderat" ekspansion mislykkedes som bekendt. Internt i NSDAP-toppen blev fremtidens imperialistiske kurs markeret med en række personelle udskiftninger, der pegede hen imod det store forestående opgør om verdensherredømmet. En af de toppolitikere der blev kørt ud på et sidespor, var netop ophavsmanden til *Blut-und-Boden*-programmet, landbrugsminister og *Reichsbauernführer*, Richard Walther Darré. Hans *Blut-und-Boden*-koncept havde spillet fallit i tysk politik. Det blev senest klart med indlemmelsen af Böhmen og Mähren i det stortyske rige i marts 1939. Det næste grundskud kom et halvt år senere, da tyske tropper invaderede og nedkæmpede Polen. *Blut-und-Boden*-programmet var én gang for alle sejlet agterud.

Denne udvikling fik afgørende betydning for Dannevirkmændenes og Ejderfolkernes arbejde og for stemningen i grænselandet i det hele taget. Fra nu af var det umuligt at forudsige Hitlers udenrigspolitiske kurs. Med denne erkendelse faldt også Ejderfolkernes mulighed for at argumentere med *Blut-und-Boden*-ideologien bort. En agitation, der gik ud på til stadighed at rive modstanderen hans egen *Weltanschauung* i næsen, kunne blive en særdeles risikabel affære, når det var klart for

enhver, at han selv havde kasseret dette standpunkt og nu forfulgte mere vidtgående mål. Det kunne ikke mindst komme til at gå hårdt ud over mindretallet. Derfor holdt Ejderfolkene op med at bruge *Blut-und-Boden*-argumenter. Fra årsskiftet 1937/1938 blev der i det hele taget holdt lav profil. I denne situation blev også fortidens udslag af klokkeklar grænsepolitisk aktivisme og chauvinisme udvisket og bortfortolket. Hele den offensive ejderdanske bølge mellem 1933 og 1938 blev hurtigt glemt. Også efter 1945 blev der over en bred front set bort fra, at der fra dansk side var blevet gået offensivt i Sydslesvig til værks allerede i 1930'erne, og at mange ordførere havde betjent sig af en agitation, der ikke adskilte sig nævneværdigt fra modstanderens. Efter krigen så det danske mindretal i Sydslesvig med rette tilbage på tiden under hagekorset som en forfølgelses- og tilbagetogets tid. I dette billede passede det dårligt ind, at offensive folk i Danmark og mindretallet selv mellem 1930 og 1940 havde skubbet forposterne frem til og Ejderen.

III.f. Ejderfolkene forlader selv ideologien

På et afgørende punkt gik Ejderfolkene ud over *Blut-und-Boden*-ideologien og dermed også ud over deres egen afstammings- og hjemstavnsideologi. Dette brud fik langtrækkende virkning for dansk Sydslesvigpolitik. I bedste fald kunne *Blut-und-Boden*-argumentationen kun understøtte et dansk krav om en grænse ved Dannevirke. Tønning faldt klart uden for denne linje. På den måde demonstrerede de faktisk selv, at det var så som så med principfastheden i deres nationale kamp. Principperne blev bøjet og fortolket efter behag.

Allerede i begyndelsen af 1936 gjorde den slesvig-holstenske historiker Volquart Pauls opmærksom på denne brist i Ejderfolkernes agitation i et brev til Vilhelm la Cour.¹⁵ Pauls ankede især over rektor H.P. Hansens tale ved sendemandsmødet i Randers i maj 1935, hvor Tønningsskolens opførelse var blevet begrundet med, at "i Slesvig er overalt, også dér hvor tysk sprog og tysk sind har sejret, jorden og blodet dansk" (s.363). Pauls henholdt sig desuden til talerne ved invielsesfesten i Tønning, hvor Grænseforeningens formand havde talt om Ejdersted som "disse gamle danske egne" (s.366), og hvor Svend Johannsen havde udtalt, at "det er os, der hører hjemme her" (s.368). Disse udtalelser kritiserede Volquart Pauls som en grov inkonsekvens hos Ejderfolkene, som jo hævdede at mene deres bekendelse til blodet og jorden alvorligt.

Vilhelm la Cour var ikke typen, der gjorde indrømmelser til modstanderen, med mindre det var absolut uundgåeligt. Ikke desto mindre måtte han give Pauls ret: "Jeg vil allerførst gøre Dem en ubetinget indrømmelse: Der findes i Ejdersted ingen hjemmehørende danskhed og for det danske sprog ingen hjemstavnsideologi. Den kendte – og fortræffelige! – formel om 'Blut und Boden' kan af-

gjort ikke anvendes af os her.” La Cour bestred ikke, at talerne havde udtalt sig som refereret af Pauls. Men de havde angiveligt ikke *ment*, at Ejderen var grænsen mellem dansk og tysk folkegrund. Meningen havde været, at grænsen mellemdansk og tysk folkegrund var et *bælte*, hvor den nedarvede nationalitet var *blandet*. Selv ikke rektor H.P. Hansens Randers-tale – der i øvrigt blev holdt for vordende Sydslesvig-aktivister – om at blodet og jorden overalt i Slesvig var dansk, skulle man tage bogstaveligt.

Vilhelm la Cours fortolkning af de nævnte taler var næppe rimelig. Ingen af Ejderfolkernes ordførere gjorde sig efter 1933 den ulejlighed at pege på området mellem Dannevirke og Ejder som et område, hvor danskheden var principielt *svagere* forankret end i Flensborg eller Angel, eller hvor betingelserne for dansk vækst var ringere end andre steder. Tværtimod gik hele deres argumentation ud på at fremstille området mellem Kongeåen og Ejderen som en folkelig enhed, der hørte uløseligt sammen med Danmark. I sit brev til Volquart Pauls begrundede la Cour sit standpunkt på tre måder: Først og fremmest kunne tyskerne ikke beklage sig over et dansk fremstød i det frisiske Tønning, når de selv havde plantet tyske skoler helt oppe under Kongeåen. For det andet havde Tønning før 1864 været en del af det danske rige. Den sidste begrundelse for, at Grænseforeningen havde taget mindretallet i Tønning under vingerne, var tilsyneladende den vigtigste for la Cour. Det var ganske overraskende *sindelaget*. Tyskerne måtte respektere skolen i Tønning, alene *fordi den var der*, mente la Cour: “Nuvel, vil De sige, men når Tønning altså er frisisk hjemstavnsjord, med hvilken ret lægger I danske enskole dernede? Simpelthen med den ret, der afledes af nutidens mindretalsforhold. Der *er* nemlig et dansk mindretal i byen. De *ønsker* en skole. Ergo får de den.”¹⁶

Med denne argumentation fuldendte Vilhelm la Cour Ejderfolkernes ideologiske ringslutning, der kombinerede afstammingsprincip og sindelagsprincip efter behag – en kombination, som altid ville falde ud til Ejderfolkernes fordel: Danmark havde en ideel pligt til at missionere for danskheden i hele Sydslesvig. Udgangspunktet var ideologien; det sydlige arbejde blev udført, *fordi* ideologien krævede det; frugterne af arbejdet blev brugt til at understøtte ideologien; skolen i Tønning var beviset på, at ideologien var sand. Men hvis det fra autoritativt hold blev påpeget, at denne forudsætning i virkeligheden slet ikke holdt stik, blev der straks indført et nyt sæt spilleregler: Nu hed det, at danske skole i Tønning var kommet, fordi tønningerne *selv* havde bedt om den.

Vilhelm la Cours ringslutning var et vidnesbyrd om, hvor opportunistisk og overfladisk Ejderfolkene i Grænseforeningen benyttede sig af modstanderens parole. *Blut und Boden* blev uden videre gjort synonymt med afstamning og hjemstavn. Det var en naiv jævnføring. Ejderfolkene så

bevidst eller ubevidst bort fra de absurde og menneskefjendske aspekter hos den modpart, de sammenlignede sig med. Da *Blut-und-Boden*-programmet viste sig at have spillet fallit i tysk politik, holdt Dannevirke mændene og Ejderfolkene naturligvis op med at spejle sig i det. Nu blev der fundet andre argumenter frem for at underbygge det standpunkt, de hele tiden havde stået på, og som de havde arvet fra 1800-tallets nationalliberale forgængere. Når det kom til stykket, blev kampen ikke udkæmpet i ideologiens tjeneste. Det forholdt sig snarere omvendt. Ideologien skulle blot legitimere den kamp, der var et mål i sig selv.

Anvendt litteratur:

Alter, Peter: Nationalismus. Frankfurt am Main 1985.

Benz, Wolfgang, Hermann Graml, Hermann Weiss, (udg.): Enzyklopädie des Nationalsozialismus.

Bracher, Karl Dietrich: Die deutsche Diktatur. Entstehung, Struktur, Folgen des Nationalsozialismus. Köln 1997.

Bramwell, Anna: Blood and Soil. Richard Walther Darré and Hitler's 'Green Party'. Buckinghamshire 1985.

Corny, Gustavo: Hitler and the Peasants. Agrarian Policy of the Third Reich 1930-1939. 1990.

Dahl, Ottar: Grundtrekk i historieforskningens metodelære. Oslo, Bergen, Tromsø 1967.

Dann, Otto: Nation und Nationalismus in Deutschland 1770-1990. München 1996.

Darré, R.W.: Das Bauerntum als Lebensquell der Nordischen Rasse. München 1929.

Darré, R.W.: Neuadel aus Blut und Boden. München 1943.

Eidenbenz, Mathias: "Blut und Boden". Zu Funktion und Genese der Metaphern des Agrarismus und Biologismus in der nationalsozialistischen Bauernpropaganda R.W. Darrés. Peter Lang 1993.

Gies, Horst: R: Walther Darré und die nationalsozialistische Bauernpolitik inde den Jahren 1930 bis 1933. Koblenz 1966.

Göthel, Thomas: Demokratie und Volkstum. Köln 2002.

Lane, Barbara Miller og Leila J. Rupp: Nazi Ideology before 1933. Manchester 1978.

Lammers, Karl Christian: Nazismens epoke. Førerstat, Volksgemeinschaft og racekrig. 2003.

Lauridsen: John T. Dansk Nazisme 1930-1945 – og derefter. København 2002.

Shirer, William L.: Aufstieg und Fall des Dritten Reiches.

NOTER:

1. Protokol for Skole- og Bogudvalget for Sydslesvig. RA: Grænseforeningens arkiv 17b.
2. Göthel, s. 85-88.
3. Otto Dann, s. 273.
4. Peter Alter, s. 44.
5. Eidenbenz, s. 8-9.
6. Gustavo Corni, s. 21-23.
7. Eidenbenz, s.38- 40.
8. Ibid, s. 48.
9. Se f.eks. Darré 1930, s. 127-149.
10. Ibid., s 86-106.
11. Ibid., s. 201-227.
12. Eidenbenz, s. 52.
13. De nationale modsætninger IV, s. 357.
14. Anna Bramwell, s. 64 og s. 118-119.
15. Brevet blev senere udbygget og udsendt anonymt som pjece under titlen "Dän entum in Eiderstedt?". Kiel 1936.
16. Grænsevagten 1936, s. 232-233.

IV. DANSK SAMMENFATNING

(Oversættelse til tysk findes i bogen).

Efter Første Verdenskrig blev grænsen mellem Danmark og Tyskland draget ved Skelbækken, det vil sige nord om Flensborg og syd om Tønder. Det princip, der lå til grund for afgørelsen, var princippet om Folkenes Selvbestemmelsesret, ifølge hvilket befolkningen ved en fri afstemning selv skulle have lov til at bestemme, hvilken stat den ville tilhøre. Ved krigsafslutningen havde den danske regering været fortalere for en løsning efter dette princip, og på dette punkt havde man været i overensstemmelse med flertallet i de danske nordslesvigeres politiske organisation. Resultatet blev en grænse, som tilnærmelsesvis kom til at følge befolkningens sindelag – en såkaldt sindelagsgrænse. I Danmark var langt fra alle tilfredse med denne løsning af det slesvigske spørgsmål. Allerede inden krigsafslutningen arbejdede en snæver kreds af nationalt engagerede mænd på at opnå en meget sydligere grænse. Deres mål var en grænse langs linjen Slien-Dannevirke-Tønning. Denne linjeføring mente man var realistisk, fordi man regnede med, at krigens sejrherre ville stille Kielerkanalen under international kontrol. I så fald kunne kanalzonens nordlige grænse – og dermed Danmarks sydgrænse – passende gå langs Slien og Dannevirke.

Det principielle grundlag for disse “Dannevirkemænds” argumentation var 1800-tallets nationalliberale tankegang om, at den sydslesvigske befolkning helt ned til Dannevirke virkeligheden bestod af danskere, der gennem århundreders tysk kulturel og sproglig påvirkning – efter 1864 med tvang – havde undergået en fortyskning, der stred imod deres afstamning. I Dannevirkemændenes nationale forståelse havde Danmark en ideel pligt til at omgøre denne historiske udvikling og genskabe fordums tilstande. I den henseende var Tysklands nederlag i Første Verdenskrig en enestående chance, som måtte udnyttes: Kunne man blot overtale krigens sejrherre til at tilbyde Danmark hele Sydslesvig som led i nyordning af den europæiske magtbalance, ville Danmark uden bekymring kunne indlemme områdets tysksindede befolkning, fordi denne med en naturlovs sikkerhed ville besinde sig på sin oprindelige danskhed, når først den var befriet for tyskeråget.

For Dannevirkemændene blev afgørelsen i 1920 en bitter skuffelse. Men det betød ikke, at de opgav ævred – tværtimod. Kampen for Sydslesvig tjente et høje mål og kunne ikke afblæses fra den ene dag til den anden. Engagementet i Danmark for Sydslesvig var et barometer på det danske folks vilje til den national selvhævdelse, som var forudsætningen for folkets overlevelse som selvstændig nation. Derfor betragtede hovedparten af Dannevirkemændene opgøret i 1920

som et tabt slag i en krig, der endnu kunne og skulle vindes. Selv efter den nazistiske magtovertagelse i Tyskland i 1933, hvor en indlemmelse af Sydslesvig i Danmark måtte synes hårrejsende usandsynlig, bevarede Dannevirkemændene troen på Sydslesvig som dansk fremtidsland.

Dannevirkemændenes arbejde efter 1920 foregik på flere forskellige planer: Nogle bevægede sig først og fremmest på det agitatoriske plan. De forsøgte gennem møder og skribentvirksomhed at vække den danske befolkning til den rette nationale ånd og kærede sig i forbløffende lidt om den danske bevægelse i Sydslesvig. For disse agitatorer bestod Danmarks ret til Ejdergrænsen uafhængigt af det nationale styrkeforhold syd for grænsen: Sydslesvig var dansk, uanset om de danskes andel af befolkningen dér var 60% eller 1%. Denne åbenlyst chauvinistiske agitation udgik blandt andet fra Ligaen D.D.D. (fra 1935 kaldet Slesvig-Ligaen). Foreningens medlemsskare var relativt begrænset og nåede i mellemkrigstiden næppe op over 4000 medlemmer. Men dens styrke var, at den igennem årene var samlingspunkt for en række fremtrædende forskere og forfattere inden for historie- og folkemindeforskning. Det var folk, som gennem deres undersøgelser kunne belægge deres krav på hele Sydslesvig med videnskabelige eller pseudovidenskabelige argumenter. Det mest berømte medlem af Ligaen D.D.D. er vel nok forfatteren Thorkild Gravlund. Han fungerede som en slags chefideolog og gav gennem sit skønlitterære forfatterskab og sine undersøgelser af dansk folkeejendommelighed inspiration til en langt videre kreds end Ligaen D.D.D.

Thorkild Gravlund var tilhænger af de såkaldt "rene linjer" i grænsespørgsmålet. Han argumenterede med, at sydslesvigerne af natur var danske, hvorfor et kulturelt dansk arbejde i Sydslesvig i grunden var overflødig. Sydslesvigerne var danske med eller uden kulturstøtte fra Danmark, ja, med eller uden kultur i det hele taget. I Thorkild Gravlunds forståelse af de sydslesvigske forhold ville der før eller siden – når historiens hjul vel at mærke havde skabt de rette vilkår – komme "en folkerejsning" i Sydslesvig – en proces, hvor de hjemmehørende sydslesviger i titusindvis ville kaste deres tyske sindelag bort og besinde sig på deres danske afstamning. Skulle grænsen i en sådan situation flyttes sydpå, var det nødvendigt at det hele det danske folk stod samlet og enigt bag et klart og tydeligt formuleret krav om at få sydslesvigerne hjem. Hvad hjalp det at sydslesvigerne ville hjem, hvis danskerne ikke troede på, at det var den sande og nedarvede danske kerne i sydslesvigerne, der nu brød igennem den tyske fernis? Dette var et hovedaspekt i Gravlunds, i Ligaens, ja, også i Grænseforeningens selvforståelse: Det danske folk skulle overvinde sin skepsis og mistro over for sydslesvigernes tyske sindelag. Ligaen D.D.D. bevægede sig kun i meget begrænset omfang ud over det agitatoriske plan. De forholdsvis beskedne midler, som

foreningen rådede over i mellemkrigstiden, blev først og fremmest brugt på agitationsmateriale i Danmark. Igennem hele mellemkrigstiden udgav Ligaen D.D.D. medlemsbladet, *Thyras Vold*, hvori genforeningsfanen blev holdt højt.

Langt hovedparten af Dannevirkemændene organiserede sig efter 1920 i Grænseforeningen. Foreningen havde en vidt forgrenet struktur, der gav plads til enkeltafdelinger med meget forskellige grænsepolitiske standpunkter. Der var altså god grobund for fløjdamelser. Dannevirkemændene udgjorde den mest magtfulde og homogene gruppe. Men i Grænseforeningens beslutningsorganer stod de over for en opposition, der forholdt sig kritisk til deres offensive projekt. Der var tale om en fundamental forskel i tilgangen til Sydslesvigarbejdet: Dannevirkemændenes arbejde var principielt ekspansivt og byggede på den historiske ret og på afstamningen. Disse begreber tjente som moralsk berettigelse for enhver type dansk arbejde i Sydslesvig – politisk, velgørende og kulturelt – i Flensborg såvel som i Eckernförde. Kritikerne derimod var principielt defensivt indstillede og så i højere grad støtten til Sydslesvig som en kulturel og sproglig indsats, der skulle bevare og styrke danskhedens stilling dér, hvor der fandtes et kulturelt og sprogligt mindretal, hvilket i praksis ville sig i og omkring Flensborg. Ved flere lejligheder kom det til alvorlige sammenstød mellem disse to synsmåder. I anden halvdel af 1920'erne fik Dannevirkemændene overtaget, dels i kraft af rektor H.P. Hansens udnævnelse til formand, dels som følge af en generel national mobilisering i Danmark i slutningen af 1920'erne.

En episode fra Århus i begyndelsen af 1920'erne tillader et kig ind i kulissen i Grænseforeningens indre politiske liv. Grænseforeningens afdeling i Århus, Sønderjydsk Forening for Århus og Omegn, var både før og efter 1920 i udpræget grad kritisk – det vil sige: “anti-Dannevirke”. Ganske vist var der også i foreningen i den jyske hovedstad et vist kontingent af Dannevirkemænd, men de havde svært ved at sætte sig igennem over for foreningens moderate flertal. Ved flere lejligheder blev der udkæmpet heftige slag om foreningens principielle arbejdsgrundlag. Bestyrelsen ønskede at arbejde “for Flensborg”, hvorved man samtidig underforstod “imod Dannevirke”. Dannevirkemændene derimod mente, at foreningen skulle arbejde “for Dannevirke”, hvilket i deres fortolkning også indebar et arbejde for Flensborg. Der var tale om mere end blot ordkløveri. Spørgsmålet om “for eller imod Dannevirke” forblev mellemkrigstiden igennem at omdrejningspunkt i dansk grænsepolitik, og i særdeleshed i Grænseforeningens indre politiske liv.

Grænseforeningens håndtering af den konkrete sag i Århus var betegnende. Organisationen rådede ikke over midler til at ekskludere foreningen i Århus, og løsningen blev derfor i stedet at

tilskynde Dannevirkemændene til at oprette en konkurrerende forening, der i sin selvforståelse betragtede hele det historiske Sydslesvig – i princippet til Ejderen – som arbejdsmark for den danske indsats. Grænseforeningens stilling i forhold til de to foreninger i Århus kunne aflæses af, at ansvaret for Dybbøl-Dagen – og dermed den formelle autorisation som Grænseforeningens repræsentant i Århus – gik til den nye “pro-Dannevirke”-forening.

Mens de politiske og principielle slagsmål blev udkæmpet i Danmark, tog en stribe af nationale aktivister fat på et konkret arbejde i Sydslesvig. Ikke mindst i den sydlige del af Sydslesvig – den forhenværende afstemningszone III – blev der udfoldet en livlig aktivitet, der var begunstiget af de fortvivlende sociale og politiske forhold i Weimarrepublikkens første år. Arbejdet foregik på flere fronter. Fra afstemningskampens dage havde Dannevirkefolkene involveret sig stærkt i den tysksprogede danske presse. Efter 1920 fortsatte engagementet. Pressen blev reorganiseret, og fra 1922 udkom i Slesvig by *Neue Schleswiger Zeitung*, der argumenterede direkte i forlængelse af afstemningstidens retorik.

Omtrent på samme tid begyndte også det første ikke-politiske arbejde i Slesvig by. Det begyndte med danske gudstjenester, frivillige danskkurser og oprettelse af en bogsamling. Det danske arbejde var desuden begunstiget af den store forskel i de økonomiske og sociale forhold nord og syd for grænsen. Den komblandt andet til udtryk i et stort velgørenhedsarbejde, som blev iværksat i Danmark til fordel for Sydslesvig. I julen 1923 rullede f.eks. 5 jernbanevogne med fødevarer, tøj og kontante midler ind på stationen i Slesvig by, hvorfra de blev fordelt til byens fattige – danske som tyske. De indsamlede midler stammede fra Holbæk Amt, hvor kommunegartner P.C. Larsen Grøn var blandt de ledende i arbejdet.

I begyndelsen var den danske bevægelse i det sydlige Sydslesvig samlet i Den slesvigske Forening for Landdistrikterne. Fra 1922 skilte medlemmerne fra Slesvig og omegn sig ud og dannede Den slesvigske Forening for Gottorp Amt, som i slutningen af 1922 talte mellem 1000-1100 medlemmer. Frontfiguren i foreningen var Peter Lassen fra Strukstrup i Angel. Foreningen profilerede sig fra starten mere som et hjemstavnspolitisk parti end som et kulturelt forum. Sproget i foreningen var tysk / plattysk, og vedtægterne indeholdt ingen programerklæring om, at foreningen arbejdede på at styrke dansk identitet, kendskabet til dansk åndsliv og sprog. Tværtimod indeholdt vedtægterne en passus om, at foreningen også optog tysksindede sydslesvigere som medlem – når blot afstamningen var i orden.

I Grænseforeningen overvejede man allerede på et tidligt tidspunkt, hvordan man kunne forsyne bevægelsen i Slesvig by med et hus, der kunne danne ramme om bevægelsens forskellige

aktiviteter. Der blev nedsat et udvalg, som skulle tage sig af sagen. Her sad blandt andre den energiske Jutta Skrumsager Madsen, der stammede fra det nordligste Nordslesvig og havde en lang karriere i det sønderjyske arbejde bag sig. Men omkring 1922/1923 var arbejdet i det sydlige Sydslesvig endnu så kontroversielt, at Grænseforeningen tøvede med at købe en ejendom. Denne tøven kom til at koste foreningen dyrt. I stedet greb Jutta Skrumsager Madsen initiativet og erhvervede for privat indsamlede midler det store bygningskompleks Hotel zum Holsteinischen Hause på Lollfuss i Slesvig by. Huset blev nu indrettet til dansk forsamlingshus og fik navnet Slesvighus. Oprindeligt var det tanken, at huset skulle overdrages kvit og frit til Den slesvigske Forening for Gottorp Amt. Denne overdragelse fandt imidlertid aldrig sted. I stedet drev Jutta Skrumsager Madsen og hendes væner i Danmark Slesvighus videre som et privat foretagende med et minimalt samarbejde med Ligaen D.D.D., med Grænseforeningen, ja, sågar med Den slesvigske Forening for Gottorp Amt, som snart vendte hende ryggen.

Når Peter Lassen og Den slesvigske Forening for Gottorp Amt ikke kunne forliges med Jutta Skrumsager Madsen, hang det sammen med deres vidt forskellige baggrund. Hun stammede fra Røddingegnen, det såkaldt "ideelle hjørne" af Nordslesvig, hvor danskheden i tiden mellem 1864 og 1920 havde stået særligt stærkt, dels på grund af beliggenheden, men også på grund af en stærk forankring i højskolebevægelsen. Denne erfaring var Jutta Skrumsager Madsens ideal for de danske i Slesvig by. Deres manglende kundskaber i dansk sprog, dansk kultur og dansk tænkemåde betragtede hun som et tegn på åndelig forarmelse. Sydslesvigerne var krøblinge af fortyskningen og skulle derfor med en fast og forstående hånd og løftes ud af deres vildfarelse. Slesvighus skulle derfor være en slags åndeligt sanatorium, hvor denne helingsproces skulle finde sted. En sådan tilgang til mindre talsarbejdet stod fundamentalt imod Peter Lassens politiske hjemstavnslinje. I valgparoler gik det ikke an at hverve stemmer med argumenter om at medlemmerne af den bevægelse, han var leder af, var åndelige krøblinge. Hans program måtte nødvendigvis appellere til folks stolthed og selvbevidsthed ved at slå på en lokal slesvigsk identitet.

Peter Lassens succes med denne politiske linje var forholdsvis begrænset. Den slesvigske Forening for Gottorp Amts medlemstal nåede aldrig op over de 1000-1100 omkring årsskiftet 1922/1923. Efter dette tidspunkt raslede medlemstallet ned. I allerede i 1925 var det næsten halveret, og i slutningen af 1920'erne var skaren skrumpet ind til godt og vel 100 personer. Et enkeltstående højdepunkt var kredsvalgmet i 1925, hvor det til alles overraskelse lykkedes Peter Lassen og en anden af de danske kandidater i Slesvig by, tømrer Frederik Ilper, med 1075 stemmer at blive valgt ind i Slesvig kredsvalgmet. Ved valgmet fire år senere faldt der 364 stemmer, hvilket kun

rakte til at sende Peter Lassen ind i kredsagen. Statistisk set gik bevægelsen i det sydlige Sydslesvig sin undergang i møde.

Var fugterne af Peter Lassens politiske virke til at overskue, var hans betydning for Dannevirke-mændenes agitation i Danmark så meget desto større. Her blev Lassen-familien og gården i Strukstrup i Angel brugt som symboler på Danmarks historiske ret til hele Sydslesvig. Familiens ubrudte dansksindede og dansksprogede tradition tilbage til 1800-tallets begyndelse, hvor det meste af Angel havde været dansksproget, var et særdeles stort aktiv for en argumentation, der hævdede, at løbet ikke var kørt med hensyn til Sydslesvig tilbagenationalisering. Den største indsats i mytificeringen af Peter Lassen, blev leveret af hjemstavnsforfatteren Thorkild Gravlund, der stod i et personligt venskabsforhold med familien Lassen. Gravlunds stærkt idealiserede billede af Peter Lassen kan genfindes i talrige artikler i populære danske tidsskrifter samt og ikke mindst i romanen Alfarveje og Bedesteder, der fra ende til anden er en hyldest til Peter Lassen og hans kamp. Hos Gravlund beskrives Peter Lassen på bedste agrarromantiske vis som en selvbevidst, uafhængig og jordnær bonde, hvis liv og standpunkt er forudbestemt af blodet og jordens røst. Denne årelange forherligelse (i nogle tilfælde endda forgudelse) – gav Peter Lassen en selvtillid, der stod i skærende kontrast til hans manglende succes i Sydslesvig.

I sommeren 1924 tog Peter Lassen kontakt til en kreds af stærkt nationalistiske mænd i Danmark med henblik på at få oprettet en forening, der skulle konkurrere med Grænseforeningen. Den nye forening skulle indsamle midler til hans politiske arbejde og på længere sigt stå for finansiering af påtænkte danske skoler, folkehøjskoler, drift af presse og velgørenhed i hele det sydlige Sydslesvig, det vil sige i området fra Flensborgs sydlige udkant og til Rendsborgs nordlige del samt de såkaldt gammelslesvigske øer Helgoland og Fehmern. Meningen med den nye forening var kort sagt at puste nyt liv i den uddøende danske bevægelse i det sydlige Sydslesvig. Den påtænkte forening nåede aldrig at få et navn, men gik blandt Grænseforeningsfolk under navnet "De jyske Separatister". På kort tid lykkedes det for kredsens rejseagitator, bogtrykker Jesper Hansen fra Varde, at få en lang række af enkeltafdelinger under Grænseforeningen (fortrinsvis i Jylland, deraf øgenavnet) til at interessere sig for den nye organisation, der skulle dannes på et stiftende møde i Fredericia i marts 1925. På dette møde dukkede også nogle ordførere fra Grænseforeningens ledelse op. Deres mission var at forhindre stiftelsen ved at love bod og bedring, det vil sige love at styrke den danske indsats i Slesvig by. Grænseforeningens løfte om en udbygning af det sydlige arbejde var ikke kun henholdende snak. I midten af 1925 havde der ikke været en eneste funktionær i Slibyen, året efter var der tre, nemlig en redaktør, en lærerinde og en vandre lærer, der

skulle berejse linjen Slien-Dannevirke-Tønning og i øvrigt bistå Peter Lassens politiske arbejde. Denne mærkbare styrkelse af arbejdet var i første omgang nok til at tilfredsstille de fleste af De jyske Separatisters tilhængere. Med nød og næppe lykkedes det for Grænseforeningens ledelse at undgå foreningens sprængning.

Grænseforeningens imødekommende indstilling over for protestbevægelsens krav afstedkom omgående en reaktion fra Grænseforeningens politiske modstandere i Danmark. I efteråret gik førende højskolemænd, der stod H.P.Hanssen nær, til angreb på Grænseforeningen, hvem de beskyldte for med det nye fremstød at bedrive politisk virksomhed i Sydslesvig. Ifølge højskolefolkene var enhver støtte til Peter Lassens afstammings- og hjemstavnspolitiske bevægelse lig med arbejde, der pegede mod grænserevision. Grænseforeningens midler måtte kun bruges på kulturelle formål, det vil sige til undervisning, foredrag, oplysning, bogsamlinger o.s.v. Debatten mellem højskolefolkene og Grænseforeningens ordførere udspillede sig i første omgang i pressen og i de to grupperingers respektive tidsskrifter, *Højskolebladet* og *Grænsevagten*, men i december 1925 blev diskussionen afsluttet på et "topmøde" mellem Dannevirke-mændene i Grænseforeningen og højskolefolkene. Her fortsatte beskyldningerne og meningsudvekslingen. Fra Dannevirke-mændenes side blev der først og fremmest slået på, at det ikke var muligt at adskille politisk og kulturelt arbejde, fordi en mindretalsforening måtte manifestere sig kulturelt og politisk for at kunne overleve. Mødet førte ikke til nogen afklaring af begreberne. Det angreb, som højskolefolkene havde indledt, løb ud i sandet. Men Dannevirke-mændene havde vundet den ikke uvæsentlige sejr, at have ført et heldigt forsvar for udvidelsen af arbejdsmærken – og for foreningens støtten til politisk arbejde.

Peter Lassens forbindelse med De jyske Separatister fra 1924 satte ham økonomisk i stand til at udbygge sit politiske arbejde i Sydslesvig. Den slesvigske Forening for Gottorp Amt antog mere og mere form af et politisk parti. Denne udvikling foregik parallelt med, at Jutta Skrumsager Madsen fortsatte sit private kulturelle dannelsesprojekt i Slesvighus. Det fik bevægelsen i Slesvig by til at brække over i to. Netop i 1924 brød en gruppe under ledelse af nordslesvigeren (og dansktalende) Christian Christiansen ud af Gottorpforeningen og dannede en konkurrerende mindretalsforening, Foreningen Dannevirke, der samlede sig omkring Jutta Skrumsager Madsen og en af hende udsendt medarbejder. Nu var der to typer mindretal i Slesvig by: et slesvigske politisk parti og en dansk-kulturel forening.

I Grænseforeningens top udløste splittelsen i Slesvig by alarm, og der blev gjort flere forgæves forsøg på at banke udbryderne på plads. Splittelsen fortsatte i de følgende år. For Dannevirke-

mændene i Grænseforeningen udgjorde udbryderne et alvorligt problem, fordi den dementerede påstanden om, at politisk og kulturelt arbejde ikke kunne skilles ad. Selvom splittelsen i den i forvejen stærkt begrænsede flok måtte synes uhensigtsmæssig, var den dog alligevel et vidnesbyrd om, at mindretalsarbejde ikke forudsatte politisk agitation. I Dannevirkemændenes øjne var situationen utålelig: Hvis højskolefolkene fik kendskab til, at en del af Gottorpforeningens medlemmer ligefrem havde måtte *bryde ud* af foreningen for at få lov til at dyrke kulturelt arbejde, kunne Grænseforeningen meget vel blive tvunget til at slå hånden af Peter Lassen og Den slesvigske Forening for Gottorp Amt. Derfor måtte nyheden om splittelsen for alt i verden ikke blive kendt i Danmark. Der blev gjort store anstrengelser for at sløre problemstillingen ved at affærdige dem som udslag af personligt nag. Risikoen for Grænseforeningen blev ikke mindre, efter at der foreningen fra 1926 sendte placerede tre funktionærer i byen. Eftersom disse netop var sendt afsted for at imødekomme Peter Lassens krav, forholdt de sig loyale over for Peter Lassen og Den slesvigske Forening for Gottorp Amt, og bekæmpede med forhåndenværende midler udbryderne. I midten af 1920'erne var situationen altså den, at de to fløje inden for Grænseforeningen, Dannevirkemændene og kritikerne, understøttede og forsvarede hver deres kreds i Slesvig by: Dannevirkemændene var loyale over for Peter Lassen og dennes politiske linje, mens Jutta Skrumsager Madsen med sine støtter holdt hånden over Foreningen Dannevirkens kulturelle arbejde.

I længden kunne det ikke gå godt med denne dobbeltsporede forbindelse mellem Grænseforeningen og bevægelsen i Slesvig by. For Dannevirkemændene i Grænseforeningen gjaldt det om at blive enerådende i arbejdet, hvilket forudsatte et opgør med Jutta Skrumsager Madsen og hendes støtter. I det udvalg, der var ansvarlig for det sydlige arbejde, Skole- og Bogudvalget for Sydslesvig, havde Skrumsager-Madsen-fløjen i udgangspunktet majoriteten. Selv ikke da Dannevirkemændene i februar 1928 kunne henvise til en enig indstilling fra Gottorpforeningen og Grænseforeningens funktionærer i byen om at få Jutta Skrumsager Madsen fjernet fra arbejdet i byen, lykkedes fremstødet. Jutta Skrumsager Madsen blev siddende på sin magtfulde position, og først efter længere trakasserier lykkedes det i foråret 1928 at få et forlig i stand, hvorefter Jutta Skrumsager Madsen måtte gå med til at afskedige sin medarbejder i Slesvighus. På kort sigt blev opgøret en cementering af Jutta Skrumsager Madsens ret til som medlem af Grænseforeningen at drive sit eget kulturelle foretagende i Slesvig by, men på længere sigt blev hun udmanøvreret. Efterhånden fik Dannevirkemændene tilkæmpet sig majoriteten i Skole- og Bogudvalget, og i 1931 blev udvalget nedlagt og ansvaret overdraget til en skolekonsulent, der var Dannevirkemand. Fra

nu af blev Grænseforeningens arbejde i det sydlige arbejde organiseret udelukkende af Dannevirkemænd, der sympatiserede med Peter Lassens afstammings- og hjemstavnslinje. Dannevirkemændenes monopol på arbejdet i det sydlige Sydslesvig betød udbryderforeningen "Dannevirkes" endeligt. Formentlig opløstes den helt i løbet af 1929.

Også på andre fronter var Dannevirkemændene i Grænseforeningen solidariske med Peter Lassen. I slutningen af 1920'erne måtte ledende Grænseforeningsfolk i samarbejde med Dannevirkemænd uden for organisationen, herunder Thorkild Gravlund, komme Peter Lassen til undsætning, fordi gården i Strukstrup nærmede sig konkurs. I flere omgange i slutningen af 1920'erne og begyndelsen af 1930 blev der tilført gården midler i en størrelsesorden, der ifølge gaverne selv var ganske urimelige set ud fra en forretningsmæssig synsvinkel. Også i en mindretalssammenhæng var støtten til Peter Lassen problematisk. For de midler, der tilflød gården i disse år, kunne der f.eks. have været købt 20 små forsamlingshuse. Når pengemændene i Danmark deltog i redningsaktionerne, skyldtes det udelukkende Peter Lassens værdisom ikon for den bevægelse i Danmark der før eller siden skulle tage Sydslesvig hjem. Peter Lassen var helt på det rene med, hvad denne værdi kunne udmøntes i økonomisk. Da gårdens økonomiske situation i efteråret 1930 for alvor blev katastrofal, truede Peter Lassen slet og ret med at nedlægge samtlige tillidshverv i Sydslesvig og standse sin agitativ virksomhed i Danmark, hvis ikke han fik pengene. Så afhængige var Dannevirkemændene af ikonet Lassen, at de knurrende gav efter denne trussel og gav ham pengene.

Redningsaktionerne gjorde, at Peter Lassens ikonstatus forblev ubrudt og uplettet. Men de satte ham også i stand til at fortsætte sig politiske arbejde i Sydslesvig. En væsentlig del af kræfterne blev brugt på udgivelsen af *Südschleswigsche Flugschriften*. Disse små hæfter udkom med ujævne mellemrum fra 1927. De blev hver gang trykt i 6000 til 10.000 eksemplarer og sendt pr. post til folk med dansk klingende efternavne (f.eks. med endelsen "-sen") i de fire sydligste kredse i Sydslesvig. Navnene fandt Lassen og Grænseforeningens udsendte medarbejdere i adressebøger og aviser. Indholdet i flyveskrifterne lå naturligtvis helt i forlængelse af Thorkild Gravlunds og Peter Lassens hjemstavnsargumentation. Peter Lassens artikler kredsede som regel om sydslesvigernes danske afstamning og historie, mens andre skribenter tordnede mod centralstyret i Berlin, "embedsmandsvældet", skattetrykket og forlangte selvstyre på alle niveauer. *Südschleswigsche Flugschriften* anslog altså helt de samme strenge som friseren Cornelius Petersen i Danmark, der på samme tid grundlagde protestpartiet Selvstyrebevægelsen.

Udgivelsen af *Südschleswigsche Flugschriften* fortsatte helt frem til 1937. I de sidste fem får af

flyvebladenes levetid blev udgivelsesfrekvensen som følge af en forbedret finansiering sat i vejret som. Det var Ligaen D.D.D., der på Thorkild Gravlunds initiativ adopterede flyveskrifterne og skaffede pengene. Finansieringen blev organiseret ved, at det blev muligt for folk i Danmark at blive "passive medlemmer" af Den slesvigske Forening for Gottorp Amt. Denne type medlemmer var der i slutningen af 1920'erne omkring 100 af – det svarede i øvrigt omtrent til antallet af aktive medlemmer i foreningen.

Afstendelsen af tre funktionærer til Slesvig by i 1926 indvarslede et nyt kapitel i historien om den sydlige bevægelse. Det var først og fremmest vandrelæreren Jørgen Jørgensen, der kom til at påvirke udviklingen. Jørgen Jørgensen havde en fortid som formand for KU på Amager, og det var tanken om at berede jordbunden for en ny afgørelse af grænsespørgsmålet, som drog ham til Sydslesvig. Jørgen Jørgensen stod i et nært personligt forhold til Peter Lassen og fungerede som dennes forlængede arm i det politiske arbejde. I de første år arbejdede Jørgen Jørgensen først og fremmest i Slesvig by, men med jævne mellemrum berejste han også landdistrikterne mod vest og ejderbyen Tønning. Formelt var Jørgen Jørgensens stillingsbetegnelse "vandrelærer", men reelt gik det meste af hans tid med andre ting end netop med undervisning. Hans arbejde bestod først og fremmest gennem et møjsommeligt detektivarbejde at opsøge potentielt interesserede sydslesvigere. Dette arbejde foregik blandt andet ved hjælp af *Südschleswigsche Flugschriften*, som først og fremmest blev udsendt op til politiske valg. Når valget var afholdt, kunne Jørgen Jørgensen med listerne over resultatet opsøge de uhyre spredte vælgere (ofte kun én i hver valgkreds), der havde stemt på Peter Lassen. Når Jørgen Jørgensen havde fundet disse vælgere, blev de præsenteret for hans forskellige tilbud: De kunne blive medlemmer af Gottorpdelingen, abonnere på de danske aviser og deltage kurser i dansk og husflid. Et nok så væsentligt tilbud bestod i ferierejserne til Danmark for børn. Særlig for socialt trængte familier var dette tilbud særdeles attraktivt. På ferierejseområdet fungerede Jørgen Jørgensen som konsulent for P.C. Larsen Grøn i Holbæk. I gennem hele mellemkrigstiden blev der sendt børn til Danmark fra linjen Sli-Dannevirke-Tønning, ja, endog fra Eckernförde og Rendsborg.

Frem til januar 1929 umuliggjorde den preussiske skoleforordning oprettelsen af danske skoler uden for Flensborg og omegn – såvel kommunalt som privat finansierede. Så snart lovgivningen tillod det, begyndte på dansk side forberedelserne til en skole i Slesvig by. I det udvalg, der stod for planlægningen, havde Dannevirkemændene som nævnt opnået majoriteten efter opgøret med Jutta Skrumsager Madsen. Disse ønskede hurtigst muligt at få skolen i gang – allerhelst en til formålet opført skolebygning. Men endnu stod kritikerne stærkt nok til forhale processen. De

ønskede at se tiden (og ægtheden af slesvigernes tilslutning til danskheden) an og mente derfor, at skolen skulle begynde i lejede lokaler. En sådan kritisk indstilling over for danskheden i Sydslesvig var for Dannevirkemænd en vederstyggelighed. Den 12. november 1930 forelå myndighedernes godkendelse af skolen, som begyndte dagen efter med 16 elever i et baglo kale til den danske avis' redaktion. Den tyske presse reagerede i første omgang på nyheden med ro. Først da den nye skolebygning i Bismarckstraße tog form – og da det blev klart, at elevtallet året efter var fordoblet, lød højlydte protester. I maj 1931 gik samtlige præster og skoleledere i Slesvig by til angreb på skolen, som de beskyldte for at profitere af den sociale nød.

For Dannevirkemændene var byggeriet af en dansk skole i Slesvig by en begivenhed af største rækkevidde. Der var stor symbolværdi i det forhold, at man havde fået fodfæste på den forjættede linje. Det var et vigtigt skridt på vejen til at få hele det Sydslesvig afstukket som mindretallets og Grænseforeningens arbejdsmark. Også i Ligaen D.D.D. glædede man sig over fremgangen i det sydlige arbejde. I begyndelsen af 1931 begyndte Ligaen D.D.D. et større fremstød. I taler og på skrift gav Ligaen udtryk for begejstring over, at samarbejdet mellem Ligaen og Grænseforeningen havde båret frugt. Ligaen glædede sig navnlig over, at flyveskrifterne – som man jo nu finansierede – havde gødet jordbunden for skolen. En sådan agitation, der uden blusel tog Grænseforeningen til indtægt for Ligaens grænseflytningsambitioner kunne blive særdeles farlig for Grænseforeningen. I første omgang forsøgte Grænseforeningens formand, rektor H.P. Hansen, at i pressen at afvise påstanden om, at Ligaen og Grænseforeningen skulle have samme målsætning. Afvisningen blev imidlertid ikke anerkendt af det danske udenrigsministerium, som forlangte, at formanden på et forestående sendemandsmøde udtalte en positiv og uelastisk anerkendelse af 1920-grænsen. Rektor H.P. Hansen var her kommet i en særdeles kritisk situation, fordi et betydeligt kontingent af foreningens Dannevirkemænd reelt ikke ville kunne støtte en sådan erklæring. Kun med ved hjælp af stor opfindsomhed og ordkløveri lykkedes det for rektor H.P. Hansen at udtale en erklæring, som tilfredsstillede Udenrigsministeriet uden at støde Dannevirkemændene på mancherterne. Når det var nødvendigt for Grænseforeningen af takkes Christiansborg, skyldtes det, at organisationens økonomiske ressourcer først og fremmest kom fra den årlige landsdækkende indsamling "Dybbøl-Dagen". Indsamlingen gav foreningen en bred, folkelig forankring, men rummede også visse begrænsninger. Tilladelse til afholdelse af indsamlingen skulle hvert år bevilges af Justitsministeriet, og herfra blev der i 1920'ernes begyndelse stillet krav om, at de indsamlede penge ikke måtte bruges til politiske formål i Sydslesvig.

Fra midten af 1920'erne styrkedes den tyske indsats i Nordslesvig mærkbart, hvilket blandt andet kom til udtryk ved oprettelsen af Kreditanstalt Vogelgesang. Fra dansk side blev der svaret igen, blandt andet med oprettelsen af det såkaldte 6-mands-udvalg, hvor de tre store danske grænse-landsorganisationer, Skoleforeningen, Sprogforeningen og Grænseforeningen samledes for at koordinere indsatsen. Rektor H.P. Hansen sad her til bords med de gamle modstandere fra grænsekampens dage, H.P. Hanssen og Hans Jepsen Christensen. Grænseforeningen (og dermed dens store kontingent af Dannevirke-mænd) profiterede mest af denne såkaldte danske "Enhedsfront", som udefra set måtte virke som en blåstempling af foreningens arbejde.

Nogen dybfølt trang til forsoning med de gamle modstandere var der næppe tale om hos Dannevirke-mændene. Det viste sig omkring 1930, i 10-året for grænsedragningen. I Danmark fejrede man ved flere lejligheder arkitekterne bag grænsen, herunder ikke mindst H.P. Hanssen. Når Dannevirke-mændene ikke deltog i hyldesten af H.P. Hansen, skyldtes det dels gammelt nag, dels frygten for at vække det indtryk i den danske offentlighed, at også de var nået til erkendelse af, at grænsen af 1920 var rimelig eller retfærdig. I 1929 og 1932 blev H.P. Hanssen ligefrem indstillet til Nobels Fredspris. En sådan udmærkelse af H.P. Hanssen gjaldt det for Dannevirke-mændene om at forhindre, for hvis arkitekten bag 1920-grænsen blev tildelt den højeste internationale udmærkelse, det ramte Dannevirke-mændenes argumentation, der netop gik ud på at bevise, at grænsen ikke var optimal, hårdt. Ved hjælp af henvendelser til Norges statsminister og underskriftsindsamlinger forsøgte man at få prisoverrækkelsen forhindret. Hvorvidt dette arbejde bar frugt kan ikke opklares. Sikkert er det imidlertid, at H.P. Hanssen ikke fik Fredsprisen.

For de mest temperamentsfulde Dannevirke-mænd var regeringens kontrol med Dybbøl-Dagen og Grænseforeningens indtræden i Enhedsfronten en utålelig gåen på akkord med retten og sandheden. Nogle få oplevede begrænsningerne og samarbejdet som så ydmygende, at de forlod arbejdet i vrede. Ionas Collin var den mest prominente blandt disse desillusionerede. Han hørte til Dannevirke-mændenes inderkreds, og stod i personligt venskabsforhold til Grænseforeningens formand. I 1932 blev Collin presset ud af Grænseforeningens hovedstyrelse, ikke fordi hans grænsepolitiske standpunkt var mere radikalt end så mange andre ledende Grænseforenings-medlemmers, men fordi hans åbenlyse nag til modstanderne i grænsekampen kompromitterede Grænseforeningens troværdighed i Enhedsfronten. Ionas Collins afsked med Grænseforeningen markerede fuldbrydelsen af foreningens retoriske tilpasning. Fra nu af afholdt Grænseforeningens ordførere sig fra offentlige og skjulte angreb på de politiske modstandere. Dette betød ingenlunde, at de tilpassede det saglige indhold i arbejdet til modstandernes synspunkter – snarere tværtimod.

Fra og med den nazistiske magtovertagelse i Tyskland i 1933 fik Dannevirkemændene i Grænseforeningen et politisk come back. Grænsetyskernes højlydte krav om en grænserevision i Nordslesvig bevirkede i Danmark et traume, der satte hævdevundne regler i dansk grænsepolitik ud af spillet. I 1930 ville det have været politisk selvmord, hvis Dannevirkemændene havde givet udtryk for håb eller ønske om, at sydslesvigerne en dag ville orientere sig i overensstemmelse med deres danske afstamning – endsige hvis de havde peget på, at omnationalisering var målet for det danske arbejde, f.eks. i Slesvig by. Efter 1933 var denne spilleregul ophævet. Som en reaktion på de slesvig-holstenske grænserevisionskrav blev det nu “stuerent” at slå igen med ejderpolitik efter devisen: “Hvis tyskerne vil virkelig have grænsen flyttet, kan der kun blive tale om at flytte den ét sted hen, nemlig til Ejderen.” I Danmark blev der i stigende grad set med velvilje på denne gengældelsesstrategi. Den agitatoriske indpakning af indvielsen af den danske privatskole i Tønning ved Ejderen i efteråret 1935 var et tydeligt vidnesbyrd om, hvordan mindretallet i det sydlige Sydslesvig i Danmark blev opfattet som frontsoldater i kampen mod nazismen og mod de slesvig-holstenske krav om grænserevision.

Men argumentationen var ikke politisk retorik uden hold i virkeligheden. Den var spundet sammen med arbejdet i Slesvig by og i Tønning, og den blev brugt som moralsk begrundelse for at tage nye initiativer andre steder i det sydlige Sydslesvig. Radikaliseringen af forholdene i grænselandet førte til en radikaliserings af Grænseforeningens sydlige arbejde. Indsatsen blev foregik helt på Dannevirkemændenes og Ejderfolkernes præmisser, der stemte nøje overens med den linje, Peter Lassen havde ført siden 1920. Nøgleordet var afstamningen: Dansk var den sydslesviger, som kunne dokumentere, at hans eller hendes forfædre havde boet i området mellem Kongeåen og Ejderen før 1864. Dette var det afgørende. Kendskab til dansk kultur og dansk sprog var underordnet i forhold til dette øverste kriterium. Ifølge Dannevirkemændenes og Ejderfolkernes definition kunne man altså meget vel være dansk uden at tale eller forstå dansk, og uden at kende stort til danske forhold. Selv sindelaget måtte ifølge vedtægterne for de to sydlige afdelinger af Den slesvigske Forening gerne være tysk. I hvor høj grad sindelaget i de to foreninger rent faktisk også *var* tysk, er det naturligvis ikke muligt at få klarhed over i dag. Men når punktet fandtes i vedtægterne, var det en følge af Dannevirkemændenes og Peter Lassens ekspansive tankegang. På den måde var Dannevirkemændene og Ejderfolkene i høj grad med til at forme den bevægelse, der tog imod støtten nordfra. Havde folk som Jutta Skrumsager Madsen haft mulighed for at blande sig i formuleringen af vedtægterne, ville ord som “tysksindet”, “slesvigsk åndsliv” og “slesvigsk kultur” ikke være forekommet i vedtægterne. I stedet for en bevægelse, der definerede

sig selv i sproglig og kulturel modsætning til de tyske omgivelser, fremelskede Dannevirke-mændene og Ejderfokene altså en bevægelse, der i overensstemmelse med ideologien definerede sig selv som et afstammings*flertal*.

Indvielsen-festen i Tønning i 1935 repræsenterede et markant skifte det danske Sydslesvig-arbejde. Dette kom tydeligt til udtryk i de taler, som Grænseforeningens og Flensborg-mindretallets repræsentanter holdt under festen. Fra nu af var Sydslesvig såvel i en historisk som i en mindretalssammenhæng (og dermed også i en eventuel grænseflytningssammenhæng) – defineret som hele området fra Flensborg Fjord til Rendsborg. Kampen – hvadenten denne gjaldt bevarelse af dansk kultur eller grænserevision – gjaldt nu hele Sydslesvig. Dette ejderdanske come back fortsatte efter festen i Tønning. Fra midten af 1930'erne blæste Grænseforeningsmedlemmer på alle niveauer – såvel foreningens formand og næstformænd som funktionærer i Sydslesvig – frejdigt i det ejderdanske horn. Naturligvis afholdt Grænseforeningens ordførere sig fra at formulere deres ambitioner med Sydslesvig som et *krav*. Selv i Ligaen D.D.D., var man ikke så letsindig. Også her blev der højst offentligt udtrykt håb eller længsel – eller stillet krav til Danmarks befolkning om at deltage i kampen for det store endemål.

Dette var kernen i en sag mellem Grænseforeningen og Ligaen D.D.D., som i 1937 truede med at udvikle sig til en udenrigspolitisk krise mellem Danmark og Tyskland. I 1935 havde Ligaen udgivet en brochure, som igen tog Grænseforeningen til indtægt for Ligaens åbenlyse arbejde for grænserevision. Allerede dengang havde de grænsetyske blade benyttet brochuren som afsæt til angreb på hele det danske Sydslesvig-arbejde. Hverken det danske mindretals ledelse i Flensborg eller Grænseforeningen gjorde sig ved den lejlighed anstrengelser for at distancere sig fra Ligaen D.D.D. En sådan afstandtagen ville i øvrigt have ramt mange af Grænseforeningens ordførere som en boomerang. I slutningen af 1937 var spændingerne i europæisk politik og i det dansk-tyske forhold taget til, og det stod efterhånden stod klart, at det nazistiske styre i Tyskland ikke levede op til sine egne idealer om at leve i fred og fordragelighed med al ægte Volkstum – såvel inden for som uden for Rigets grænser. Denne erkendelse var også det danske mindretals ledelse i Flensborg ved at nå til erkendelse af. Netop på denne tid befandt *Flensborg Avis*' redaktør Ernst Christiansen sig i et dramatisk opgør med myndighederne i Slesvig-Holsten, som kulminerede i et forbud mod den tysksprogede aflægger af *Flensborg Avis*. I august 1936 ankede Christiansen sin sag i propagandaministeriet i Berlin, hvor han modtog anerkendelse for sin nationale kamp og – hvilket nærmest var sensationelt – en udtrykkelig udtalelse om, at det nye Tyskland ikke ønskede grænseflytning i Nordslesvig. I denne følsomme situation spillede grænsetyskerne deres bedste kort

over for propagandaministeriet: Ligaens hvervebrochure fra 1935. Her var beviset på, at der i Danmark og i det danske mindretal i Sydslesvig i stigende grad blev drømt ejderdanske drømme. Denne manøvre fik vinden til at blæse den anden vej for Christiansen og den danske side. Propagandaministeriet bortforklarede nu anerkendelsen af grænsen – hvilket meget vel kunne udlægges som om, at man i Berlin rent faktisk *ønskede* grænserevision.

I det danske Udenrigsministerium fulgte man affæren nøje. Herfra blev der taget initiativ til, at de store grænselandsorganisationer, Grænseforeningen, Skoleforeningen og Sprogforeningen tog offentligt afstand fra Ligaen D.D.D. og den ånd, der prægede dens agitation. De to sidstnævnte kunne gøre det med god samvittighed. Men ret beset havde mange Dannevirke mænd i Grænseforeningen ikke noget at lade Ligaen D.D.D. høre. Både Grænseforeningens formand, rektor H.P. Hansen, dens næstformand, N.J. Gotthardsen og den af Grænseforeningen ansatte skoleleder i Slesvig by, Svend Johannsen, havde siden 1933 offentligt udtrykt sig i vendinger, der nemt kunne måle sig i aggressivitet med Ligaens agitation, i enkelte tilfælde endda overgå den. Dette forhold blev der over en bred front set bort fra i samtiden – antagelig for at undgå at åbne en breche i fronten mod syd.

Affæren i 1937 blev et vendepunkt for Ejderfolkene. Både på den store europæiske arena og i sagen om forbudet mod *Der Schleswiger* var der efterhånden fremkommet tilstrækkeligt med tegn på, at de nye nazistiske Tyskland ikke levede op til egne idealer. Det var en brat opvågning. Den styrke, hvormed ikke blot Ligaen, men også ledende Grænseforeningsfolk fra 1933 til 1937 offentligt havde udråbt Sydslesvig til dansk fremtidsland og opfordret danskerne til at gå ind i kampen, genfindes ikke i kilderne efter slutningen af 1937. I hvert fald ikke før efter maj 1945.

Årene 1933-37 var en tidslomme, hvor Ejderfolkene som følge af mobiliseringen omkring grænsen fik lov til at folde deres argumentation helt ud. I den henseende kom Claus Eskildsens bog *Dansk Grænselære* i sidste øjeblik. Var han først blevet færdig med den i slutningen af 1937, havde han næppe fået den udgivet af Grænseforeningen. Og under alle omstændigheder ville modtagelsen af bogen i Danmark have været en ganske anden. *Dansk Grænselære* var kulminationen på det ejderdanske comeback. Den afstak med ord grundlaget under det danske Sydslesvigarbejde fra midten af 1930'erne og frem – og dermed også for den agitation, der efter maj 1945 krævede Sydslesvig hjem. Med argumenter hentet i den tyske forestilling om Blut und Boden argumenterede Claus Eskildsen for, at Sydslesvig ned til Dannevirke eller Ejder var befolket af fortyskede danskere, som aldrig ville kunne blive fuldgældige medlemmer af det tyske folk, og som det derfor for Danmark gjaldt om at vinde for den danske side. Bogens imponerende udbredelse

skyldtes først og fremmest det forhold, at den ramte den grænsetyske agitation med stor kraft. Dette forhold bevirkede, at kredse i den danske opinion, der notorisk stod på sindelagsprincippet, og som normalt ville have betakket sig for at lade sig inspirere af tanken om blodet og jorden, sagde god for bogen. For dem var der tale om en taktisk manøvre, når de mere eller mindre konsekvent så bort fra bogens Ejderpolitik.

For Dannevirkemænd og Ejderfolk var argumentationen om, at sydslesvigernes nationale tilhørsforhold udsprang af jorden og blodet selve grundlaget for arbejdet. Det havde det været hele tiden. Ud fra denne tankegang havde de i røret 1918-1919 krævet en grænsedragning langs linjen Slien-Dannevirke-Tønning. Da det dengang havde vist sig, at en sådan linjeføring havde været politisk mulig, var de nødtvungent gået ind i kampen for i det mindste at få Flensborg hjem. For Dannevirkemændene var denne Flensborgfase yderst kortvarig. Umiddelbart efter grænsedragningen organiserede de sig på ny. Ligaen D.D.D. forsøgte fortsat at mobilisere den danske befolkning ved offentligt at slå på, at målet var en grænse i det sydligste Sydslesvig. For denne kreds blev tiden mellem 1920 og 1940 én lang og sammenbidt kamp fuld af skuffelser og nederlag. Det store flertal af Dannevirkemænd samlede sig i Grænseforeningen. Her var mulighederne for at gøre noget for sagen meget større. Efter 1933 kunne Dannevirkemændene inden for Grænseforeningens vidt forgrenede struktur folde deres agitation helt ud. Dannevirkemændene i Grænseforeningen, i Ligaen D.D.D. og i Strukstrup slog nu med en enslydende argumentation slå på, at Danmark havde et historisk begrundet krav at gøre gældende i Sydslesvig, at det danske folk selv var skyld i, at sydslesvigerne havde orienteret sig mod Tyskland, og at danskerne derfor havde en pligt til at forsøge at omgøre den historiske udvikling – uanset hvad det store flertal af tysksindede sydslesvigerne selv mente om den sag. Oppositionen stod klar til det fremstød, der fulgte, da Tyskland brød sammen igen.